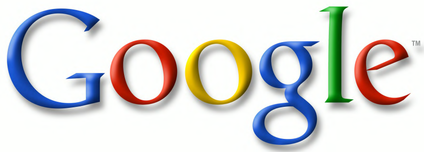

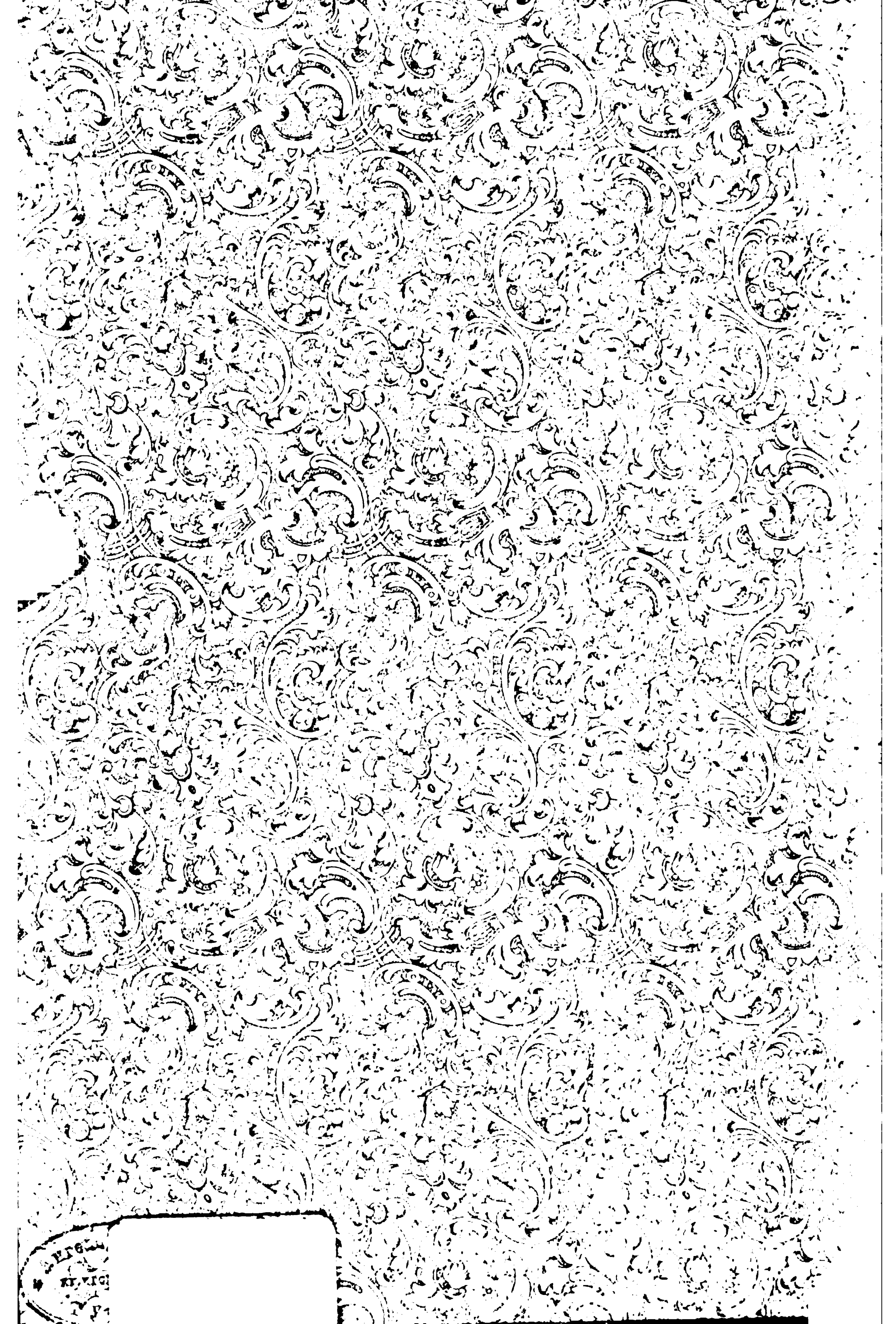

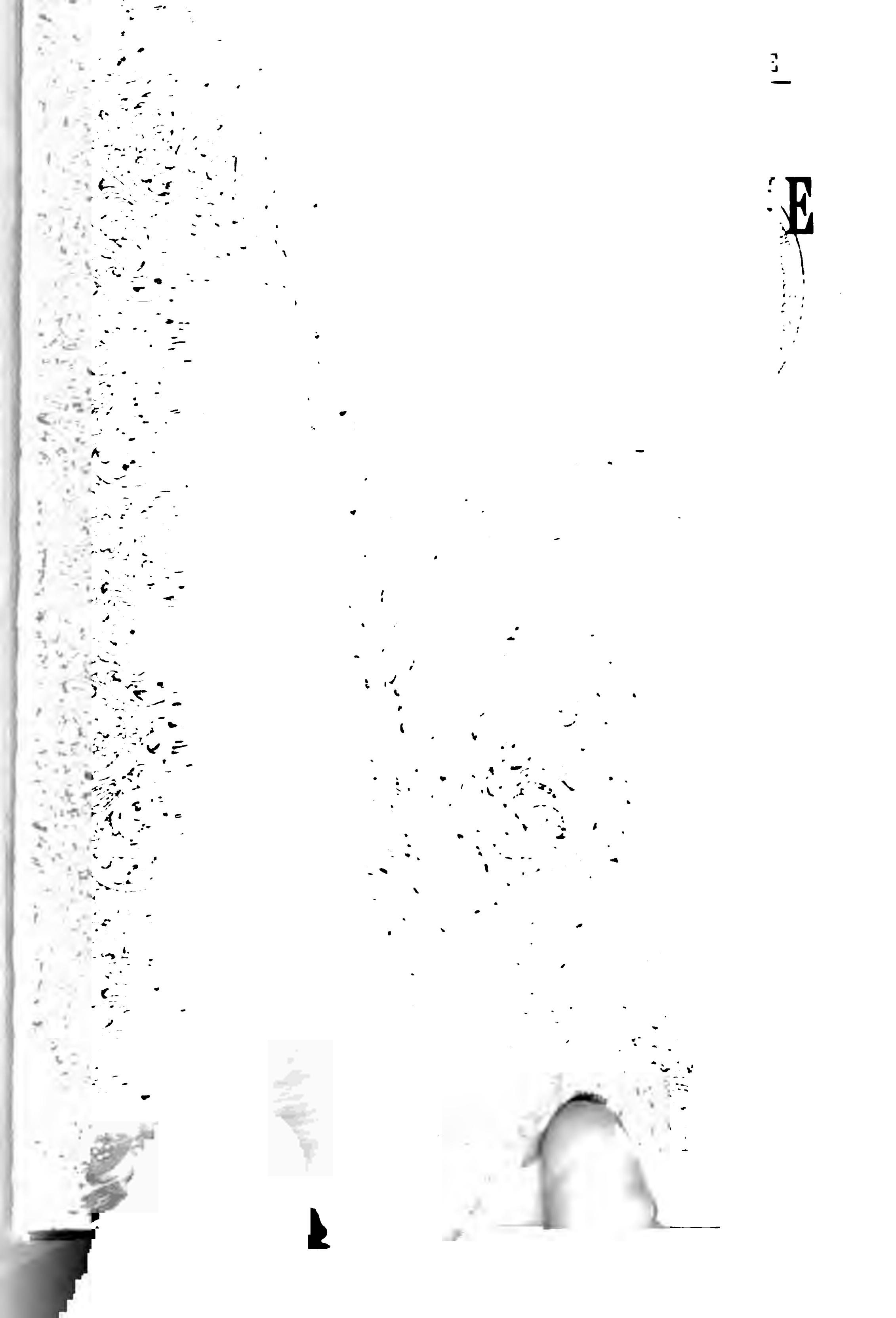

ИЗДАЊЕ ФОНДА ДИМИТРИЈА НИКОЛИЋА БЕЉЕ

ПРИНЦИПИ ИСТОРИЈЕ

КЊИГА ПРВА

РЕД У ИСТОРИЈИ

НАПИСАО

БОЖО КНЕЖЕВИЋ

БЕОГРАД
ШТАМПАНО У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ
1898.

Хвала г. ***Андри Ђорђевићу,*** *министру просвете и црквених послова који је учинио све да ова књига буде штампана о трошку задужбине пок. Димитрија Николића Беље; за тим и г. г.* ***Јов. Миодраговићу*** *референту за основну наставу и* ***Зарији Поповићу*** *статистичару министарства просвете, који су се старали око књиге.*

Коректуру је водио г. ***Милорад Павловић*** *бив. професор, пошто писац није био у месту. Штампарске погрешке су на последњим странама књиге.*

Писац.

Историја је једна велика област која је, и поред светлих буктиња које су неколико моћних умова запалили у њој, још пуна мрака и магловитих испаравања људске крви и људског зноја, проспиланих по земљи хиљадама година у борби за живот, и борби за истину и правду. Кушам овим да и ја запалим једно мало кандило у тој великој мрачној области еда би и својом слабом светлошћу колико толико помогло да се осветли и прокрчи далеки пут човеков кроз историју, да би њим сигурније и свесније ишао крајњем смеру свом — правди и истини.

Јула 1898 год.
у Београду.

Ђ. Кнежевић.

САДРЖАЈ

РЕД У ИСТОРИЈИ

Један од основних закона која су иста за целу природу и за све ствари људске јесте закон реда. Једним истим редом иду ствари у целој спољној природи и у процесу индивидуалног и друштвеног живота људског, у процесу материје као и у процесу душе и духа.

I

Природа иде пре човека и све природно и код човека иде пре хуманога, људскога.

Пошто је постанак човека доцнији моменат развитка природе и пошто је природа у главним правцима свог стварања и развитка била готова кад се човек јавио, *то природа иде пре човека и све природно и код човека иде пре хуманог, људског.*

1. Зоолошко природно порекло човечанства много је старије од његовог хуманог порекла, од порекла његове културе и цивилизације. Човек, као животињска специја, много је старији од социјалног човека; мушко и женско старије је од човечног. Социјалном и историском груписању човечанства има једва неколико десетина хиљада година, док се његово зоолошко порекло губи у далекој, природној, животињској тами.

Прво је природа морала толико напредовати да се човек на њој може јавити и развијати и прво је морала природна, физичка организација човекова толики напредак учинити да с њо, као с подлоге, пође и духовни прогрес човека.

2. Сва борба човекова почела је борбом с природом и, као и код животиње, она је прво борба за одржање природног, физи-

чког живота, за добијање спољних, природних услова егзистенције. Борба с природом основ је свима другим борбама: она је први основ свега друштвеног склапања. С напретком људског духа та се борба све више преноси са природе на човека и његово друштво, те после борбе са спољном природом настаје унутрашња борба у друштву и борба човека против човека и против своје животињске природе. Тако је и култура, као тријумф човека над природом, много старија од цивилизације која је тријумф хуманог у човеку над животињским у њему.

3. Прво људско друштво јесте природно друштво — фамилија, које има и код животиња. Породица је првобитно чисто природна, животињска веза и тек поступно добија доцније хумани, морални карактер, с главним задатком спремања за социјалност и моралног васпитања. Првобитно друштво људско састоји се из независних фамилија, од којих свака има своје засебне обичаје и традиције, управу, земљу и култ. И прва фаза фамилије јесте чисто природна животињска веза (полигинија и полиандрија) и тек доцније настаје моногамија, прва форма фамилије, основана не више на само природним него и на друштвеним условима. Из фамилијарних односа потичу прва права и дужности на којима се доцније оснивају далеке друштвене везе. Фамилија је први природни основ на коме се дижу доцније, више, историске форме друштва људског; племе, прва виша форма друштва јесте само раширена, разграната фамилија, чије чланове још везују природне, крвне везе, које се губе у народу, до данас највишој форми друштва.

4. Тако је првобитни, предруштвени човек само природни човек. Он има само оно што му природа даје, иде онамо куд га природа води, осећа и мисли под непосредним утисцима спољне природе. И прво грањање човека јесу расе а различност раса јесте дело спољне природе а не дело људске историје; оне су природни варијетети човечанства. А народи, који су постали доцније од раса, мешањем раса, одвајањем и груписањем према новим и друкчијим природним условима, јесу производ људске историје. Разлике између раса јесу физичке, природне; разлике између народа јесу унутрашње, историске као далеке консеквенце природних разлика. Тако су прве разлике међу људима само природне, физичке разлике, условљене спољном природом; историске и социјалне разлике по богаству, положају, образовању, интелигенцији долазе много доцније. У Индији, као и у свима првим оријенталним државама, прва унутрашња, социјална подела била је по природи тела отвореније и затвореније боје, између Арја и Шудра, између освајача и побе-

ђених. Индиска реч Вамари, аналогон касте, узета је од фарбе. Тек доцније се међу самим Арјима развиле касте.

5. Први елементи историје јесу чисто природни продукти. После првог доба историје, примитивног, природног живота људског до народа и држава настаје дуги период етничког живота и носиоци историје у то доба јесу народи, који су у прво доба склопљени и груписани према спољним упливима и условима природе, у границама, које је одредила спољна моћ природе. Планине су најстарије границе народа; јужно од Балкана и Алпа развиле су се прве старе културе европске; први почеци келтиских народа били су на северу од Алпа и Пиринеја; Карпати су били границе словенских народа. Прве уређене државе простиру се од реке до реке, од реке до планине, од реке до мора. Ниједна земља, ако је није освајање увећало, нема у својој унутрашњости велику реку. Река је скоро свуд прва државна граница, а поред реке планина и море. Тако прво земље имају историју па после народи. Прво поједини крајеви земље трпе разне промене од разних племена и народа који су у њима живели, па после настају унутрашње промене једног племена на једном комаду земље. Историја Енглеске, Француске и т. д. старија је од историје Енглеза, Француза. А народи све више постају историски као и њихови језици и све форме социјалног и духовног живота, све више постају продукти историје, све мање природе, те је све ближе доба историског човечанства, заснованог и груписаног не по спољним, природним снагама и разликама, него по унутрашњим, људским, хуманим.

Према томе цела историја човечанства могла би се поделити на три велика периода:

I доба примитивног, природног живота, где је човек потпуно под владом природе и где се његово друштво не уздиже изнад фамилије, природне и прве форме друштва. То доба обухвата човека од његова одвајања од животиње до прве државе и првог народа;

II доба етничког живота, од оснивања прве, чисто људске заједнице, народа и државе, до данас; доба народа и држава;

III доба будућности, коме цео прогрес тежи, кад ће друштво људско, ослобођено свих непосредних и посредних веза природе и историје, бити засновано на чисто унутрашњим, хуманим принципима, који ће помирити човека са историјом и природом, унутрашње са спољним.

6. Природа је први економни фактор друштва, први услов стварања и распореда богаства; тек доцније социјалне и историске снаге условљују количину и распоред њега. Природна је привреда

1*

прва економна фаза: на том првом економном ступњу човек добија од природе све што му треба, са врло малим улагањем рада, — природа привређује за човека. Некад је историју трговачких путева или значај положаја једне земље чинила историја њених обала и река: природа је владала човеком у његовом раду. За тим је човек дизао друмове и канале и везујући њима далеке крајеве и места добијао јевтинији пут. Данас железница паралише добре и рђаве стране положаја једне земље, брзином, сигурношћу и јевтиноћом. Тако земља нека по свом положају и склопу постаје све мањи елеменат привредног живота, а највише бива то њиховом принудном снагом за рад. Народ у унутрашњи, историски елеменат све се више уздиже и по броју и по снази.

7. Човек је почео основе свог историског живота само у оним крајевима, где му је сама природа давала све што му је потребно било за живот и развитак. Природа је први основ и услов цивилизације човекове: тек доцније настају и историски основи и услови. Пошто је топлота прва и основна потреба свега органског стварања и развитка, топлота је прва потреба и људске културе. Тако су прве цивилизације људске могле постати само у топлим земљама, поред плодних река, онде где се [illegible] не [illegible] и не [illegible] човек могао најуспешније борити с природом, те су так-

[illegible]

су природни услови и снаге првобитни услови и пострецн човекове цивилизације.

Не само постанак него и ход човечанства у простору и ход његове културе одређивала је прво природа. Главни путеви којима су се селили народи јесу од истока и југа ка западу и северу, из топлих у умерене и ладне крајеве. Пошто је култура прешла из колевке своје, из Азије у Европу, прва станишта њена и у Европи били су најтоплији крајеви: Грчка, Италија, Шпанија; тек у модерно доба култура се пење на запад и север. У сеобама народа реке су биле први и главни показивачи путева у дубину шумовите унутрашњости континената; оне су биле први друмови и дуж њих развијале су се прве цивилизације. Тако је природа до данас одређивала и ход човечанства у простору. Народи, пошто су основали прве цивилизације на истоку и југу, потискивани су, сеобом племена због умножења људства и оскудице ране све даље на запад и север и тек у тим крајевима, где човек није имао да од природе очекује много, те је био више остављен самом себи, дигла се вредност људског рада и свега људског, те су ту и основане прве хумане цивилизације.

И догод је природа давала човеку све што му треба за живот, дотле је и његов рад био мало потребан, по томе без велике вредности и по томе јевтин; отуд ропство човека у првим цивилизацијама и презирање рада. Тек са ослобођавањем човека од природних услова и тим уздизањем његовим, настајала је и све већа потреба рада и тим све веће поштовање рада, које је хришћанство прво прокламовало.

Тако је код првих, старих, народа било јаче развијено природно право и тек доцније, код модерних народа, развија се историско право, пошто је данас уплив времена, историје много већи него у старо доба, кад је природа превладно деловала.

8. Прва је религија природна, религија позитивна, непосредна. Сви специфички мити постали су из обичних природних појава. Прва политеистичка скаска о боговима постала је из природних типова; моралне или апстрактне дошле су много доцније. Религија примитивних људи и свих прехришћанских народа јесте у обожавању природе, њених снага и појава; сва је религија првобитно само култ природи. Прва форма фетишизма јесте постојано индивидуалисање природних објеката и појава као моћи, којима се приписује способност добра или зла. Тек доцније пробуђена морална свест тражи етичко у религији. Првобитни дивљи дуализам још није теорија по апстрактним, моралним принципима, него само тео-

рија радости и бола, теорија природних контраста. Код Негара првобитни мит о два брата, белом и црном, нема никаквих моралних елемената, него је чисто природни мит, као борба између дана и ноћи. Али тај природни контраст дана и ноћи одвео је појимање на доцнију, рудиментарну преставу о супротности доброг и злог божанства. И код Северо-америчких Инда, као и у старој Азији, контраст светлости и мрака претворен је у контраст правде и зла. Удвајање човека — ехо, огледање, сенка — дало је прву сурову теорију о души, као о нечему што је одвојено од тела и дуализам у философији постао је из раздвајања душе и тела, које је основ апстрактном одвајању и супротности снаге и материје. И веровање у просто продужење овог земаљског живота нема ничега моралног у себи, док теорија награде, као доцнија, добила је етичког значаја у вишој култури.

А што су притисак и превласт спољне природе над човеком бивали слабији и религија је постајала све хуманија и унутрашњија; што је природа човековим сазнавањем бивала ближе човеку и блажа према човеку и обожавање природних, слепих, суровних и немилостивих сила претварало се све више у обожавање злих и добрих богова и духова, који управљају људском судбом; престава природних сила у људском облику, као најближем појимању обратила их је у богове судбе. Што је људска снага бивала већа према природи, све се више снажило и обожавање идеалисаног, људског. Првобитно природни богови постајали су доцније лични. Хермес био је прво плодотворна и творачка сила природе, за тим је постао заштитник трговине и саобраћаја. Са преставом богова као личних бића на њих се преносила и власт над тим појавима. Пошто су у Грчкој снаге природе много слабије него на истоку, те су мање притискивале човеков дух, то се у Грчкој прво човек и могао уздићи и ослободити од превласти природе, те је и религија Грчка била више прожета људским: богови, првобитно природне, немилостиве силе, спуштају се до узвишенијих, моћнијих људи. Људске страсти — љубав, мржња, гнев, завист — покрећу богове. Зевс је не само отац богова него и људи. Људска страна однела је ту победу над природним страхом богова. Богови су били нераздучно уплетени у живот, у [illegible] [illegible], у судбе [illegible] ских демона. Божанства старог доба [illegible] су хероји. [illegible] Јелена била је првобитно богиња месеца у Спарти. [illegible] Персеус постао је јунак Аргоса. [illegible] Белерофонт, јунак Коринта. Док код свих првобитних, оријенталних на[illegible] само вера у моћ природе и њених сила, а [illegible]

зна се само за моћ духова и богова. Већ у херојском миту човек не верује више само у богове него и у самог себе, у своју сопствену снагу. Све позитивне особине свог карактера налази ту народ оваплоћене и изражене у облицима својих јунака као и у идеалним узорима.

Тако је првобитно судба човекова зависила од воље злих и суревњивих богова а мишљење да човек сам себи ствара судбу припада тек модерном добу цивилизације. И док су примитивне природне религије на оријенту као и у Грчкој и у Риму биле спале на то да буду само скуп спољних обреда и церемонија, понављаних без икаквог смисла и значења, само традиција која је прелазила из века у век, добијајући свој свети карактер само од старине, данас је религија постала скуп догама, принципа, није више спољна него је постала унутрашња ствар уверења; престала је бити ствар и постала је дух.

И све светковине пре Христа биле су чисто природне, основане на мењању небеских појава (пун и нов месец) и годишњих времена (јесење, пролећне светковине).

Будизам и Хришћанство јесу прве историске, етичке, хумане религије које долазе после првобитних, природних религија и у њима место природе и њених сила превлађује етичко и људско. Са Будом и Христом религију је почео проповедати човек, а не више природа као дотле.

9. И у *уметности* пшао је човек истим путем. Архитектура се развила прва од свих уметности, јер је најближа природи, пошто су све њене творевине више архитектонске. А и сама архитектура, као и свуд најстарија форма вештине, почела је подражавањем природним формама. Првобитно је човек сликао предмете из природе, из своје околине, а доцније сликарство је достигло врхунац, кад је предузело представљање човека као искључив предмет рада, док је подражавање природи у сликарству било развијено не само код природних, него и код старих културних народа. У другом периоду развитка грчке скулптуре, чији је главни представник био Праксител, прелазило се у опште од гигантског и надчовечног чему је Фидије у својим делима тежио, ка човечнијем у опште, пријатнијем, мекшем, блажем, ка престави потпуне људске лепоте; место силног Зевса и строге Минерве бирани су за скулптуру међу боговима они, који су били ближе људима — Бахус, Венус, Амор, Аполо. — У развитку музике, најматеријалнија, најприроднија страна музике, ритам, прво се јавља; за њим долази мелодија, која према хармонији стоји као природа према духу, као чулно према апстрактном.

У античкој трагедији индивидуа не носи своју судбу у себи самој. Моралне силе које владају трагичким светом имају биће старих, природних сила, које су у основу појму о боговима, а карактери који раде још су и сувише природни људи. Први ступањ трагичког гледишта јесте наивно осећање судбе која долази с поља, озго, од природе. У античкој је трагедији много судбе и мало слободе; судба је условљавала карактере и они су носили њен отисак. Дугог је рада требало да се победи мишљење да судба људска долази с поља. С почетка народно веровање меће снаге које одређују судбу у најближе предмете који човека окружују: а снаге које одређују судбу стално су тежиле да се оделе од природних богова. У грчко доба, место многобројних оличених чаробних сила, јавила се постепено апстрактна судба, с почетка раздељена на више богова, а после се слила с највишим божанством. Али је судба једнако остала спољна сила. Идеја да човек сам себи спрема судбу и да је у себи носи припада најновијем образовању и она је један од највећих добитака од њега. Та је идеја продрла и у нову трагедију. Судбина силази у самог човека, он носи своју судбу у себи самом Његова судба није више каква спољна сила, него његова душа и дух и тек са таким појимањем могао се је јавити карактер, који оно што ради не ради из страха с поља или из себичности, него за то што осећа и појима да тако треба да ради. Карактер је одговоран, јер ради свесно. Тако је нова трагедија карактерна, античка је драма судбе. Сцена и земљиште моралности нису више спољни свет, природа, него унутрашњи свет духа и свести; карактерна драма и нема другог земљишта. Модерна драма од Шекспира више пази на унутрашњост јунака и карактера, на његову душу и борбу супротних елемената душе његове, док је античка драма гледала спољни свет и [illegible] и сук[illegible]е јунака са тим спољним светом. Ситуација је дакле била главни моменат античке трагедије.

У [illegible]

[illegible]

чавање човека и друштва. Предмет философије обухватао је некад све: природу, бога и човека. Из те хаотичке целине прво су се издвојиле астрономија, физика и остале науке о природи; тек доцније се ослобођавају од ње и науке о човеку, те су се природне науке дигле до закона и тачности и појмови о материјалном свету, о природи, давно су утврђени и пречишћени; док су појмови утврђени само о човеку, као о животињи и само у животињској области људскога, дошло се до извесних закона, док се у друштву људском и у историји његовој није дошло још до позитивних и тачних закона. Тако се прво у изучавању природе и природних појава код човека дошло до закона, прво су се области природног дигле до наука, док у области хуманога, у области историје човекове ум човеков још није дошао до тачних закона. И човек је прво персонификовао природне појаве и снаге, па се после тим персонификацијама послужио да персонификује догађаје његове унутрашњости, своје преставе и мисли.

Коперник је учинио револуцију у астрономији што се посматрању кретања обрнуо од спољних предмета неба човеку, који их гледа. Видећи да се небески појави не могу објаснити тим да се звезде обрћу око човека, он је узео да се човек (са својом земљом) обрће, а да су звезде на миру. Тако је прво Коперник оборио геоцентричку заблуду, *заблуду човекову о природи*, па су тек после неколико столећа Ламарк и Дарвин оборили *заблуду човекову о човеку*, антропоцентричку заблуду. Прво је земља скинута са свог превладног, неприродног положаја и постала само један део једног великог организма, па је после скинут човек с таког истог превладног положаја и од богом изабраног створа постао само најпрогресивнија те највиша животиња. Као што је човек прво посматрао, изучавао и разумевао природу па после себе, тако је увек прво обарао непотпуне појмове своје о природи, своје заблуде о њој, па после своје заблуде о себи.

Ту исту револуцију учинила је у људском мишљењу Кантова поставка да се спољне ствари, ствари природе управљају према нашим појмовима, а не да се наши појмови управљају према спољним стварима и појавима. Том поставком омогућено је разумевање свих промена људског мишљења о спољној природи и о себи; њом је омогућена права философија историје и природе. Човек и данас има пред собом ову исту природу са истим механичким, физичким, хемиским и биолошким појавама и процесима, која је била и који су били и пре толико хиљада година, кад је човек први пут погледао слободним погледом око себе. Природа се у главном

није променила, док су се људска мишљења о њој непрестано мењала. Кад та разна, сукцесивна мишљења човекова о природи и себи не би била истинита т. ј. природна, значило би да су сва доба до данас, са свима системима друштва и ума, лажна, те по томе да их није требало ни морало бити. А пошто је така неисториска т. ј. неприродна поставка апсурдна т. ј. немогућна, онда су промене људског мишљења о свету основане на законима саме природе човекове т. ј. да је тих промена морало бити. Ум људски морао је пролазити разне фазе свог развитка и те фазе морале су бити природни ступњи природног процеса. А пошто човек никад није могао видети промене у природи (јер се природа у главном не мења од како је човека) па да тек онда промени своје мишљење о њој, пошто је видео промене на њој и у њој, то су те промене мишљења људског природне и законите, оне су само далеки рефлекс, апстракција промена у самој природи, те су промене које бивају у људским мишљењима морале бивати и у самој природи много пре, него је човек и почео мислити о природи т. ј. фазе развитка ума човекова исте су фазе и развитка природе, што би било само једна консеквенца примарног закона, да исти закони владају и у природи и у уму људском и да ништа не бива у уму што не бива и у самој природи. Те пошто се природа може разумети само из ума људског, то се и историја природе може разумети само из историје ума људског, јер су исте промене морале бивати и у природи и у уму људском, пошто исти закони владају у једном и у другом. Тако се мора са свим друкче гледати на оно што се зове заблуда и истина; тако историја човечанства и ума његова постаје најшири и најсолиднији темељ све философије природе и историја ума људског постаје највећи, највећи и најсигурнији критериjум сваке истине и сваког закона.

Прво су физиократи сматрали природу као главну потенцу све привреде људске, природа и њена помоћ била им је главна ствар. А доцније Смит узима човека са његовом снагом као одлучни узрок народног богатства.

Прво је Бекон увео индуктивни метод у философију природе, а за њим Лок у философију духа. Он је избацио из философије духа, као Бекон из философије природе, силогистичко испитивање суштине на основу урођених идеја, па је узео индуктивно испитивање духовних појава. Тако је Лок постао оснивач емпиричке психологије.

И естетика имала је до Канта догматички карактер: она је хтела објаснити лепо и у опште естетичке особине из природе

ствари, те је задатак догматичке естетике био: при каквим природним условима *ствари* бивају естетичке. А основно питање Кантове критичке естетике јесте: при каквим условима *човекова престава* бива естетичка. Естетичко је предикат (унутрашње) преставе а не (спољне) ствари.

11. По себи и за себе егоизам је нешто природно, што се само по себи разуме и ни добро ни зло. Обе ове особине добија егоизам у основу тек у заједничком животу с другим људима, у друштву, чиме се тек човек развија до правог човека, дакле према тежњама и егоизму других. Првобитно нема зле воље или рђаве наклоности које терају човека да тако раде, него је то природни нагон; добро и зло јесу атрибути човека и његових радњи; њих у природи нема; животиња не чини ни добро ни зло; она чини оно што мора да чини.

II

Материјално, чулно иде пре нематеријалнога, апстрактнога.

Природа је материја из које се извијају доцније форме, које, што су доцније све мање материје у себи имају, те су све чистије форме. Човек је најдоцнији створ природе и по томе највиша форма њена. *Материја иде пре форме. Материјално, суйстанцијално, стварно, телесно иде пре нематеријалнога, духовног, айстрактног.* Материја је прво, снаге и форме доцније се развијају у њој и извијају се из ње.

1. Планетарна и стеларна материја иста је као и нашег глоба. Животињска топлота постаје истим хемиским процесом као и топлота ватре; у сунцу је извор и нервне снаге, која одушевљује људски организам, као и механичких снага и топлоте и електрицитета и магнетизма и хемиских процеса. Све су то само доцније разне форме и снаге једне исте првобитне материје. Што се даље иде од неорганског ка органском и од органског ка човеку и од примитивног човека ка цивилизованом све је мања разлика у основним елементима, у материји, у супстанци, а све већа разлика у формама. Неорганска тела састоје се из неколико десетина елемената, а сва органска, и биље и животиње, само из 4—5 истих основних елемената из којих се састоји и неорганско у природи, тако да хемија не зна за разлику између биља и животиња, као што ни психологија не зна за разлику између душе прими-

тивног и цивилизованог човека. Разлика међу биљкама и животињама као и разлика међу људима разних простора и времена није у првобитним, основним, материјалним елементима, него у формама. Човек је састављен из оних истих основних елемената из којих је састављена и спољна природа и његова душа из истих основних елемената из којих и животињска душа, те у човеку, у његовом телу и његовој души нема ничега супстанцијалног, те су и све разлике међу људима, у разним просторима и разним временима, само разлике у формама, које су доцније постале. И живот социјалног тела много је богатији у формама, него живот појединог човека, али у друштву нема ничега чега већ нема у животу појединог човека и још у животињском животу, тако да је индивидуални човек, који је и сам само једна форма природе и њених снага, материја друштва.

2. Тело човеково, и само једна форма материје, јесте првобитна материја душе његове. Човек је морао прво телесно постати човек и телом својим увек је ближе природи, него духом својим. Све прве пожуде детета иду, према склопу првих осећања, искључиво на задовољење телесних потреба (хране, ваздуха, топлоте, светлости, кретања). Физички нагон самоодржања не само што се први истиче међу нагонима човековим него и искључиво овлађује детињим животом. И кроз цео живот човеков телесне, животињске потребе јесу прве које се морају задовољити и које треба задовољити прво, да би дух човеков био правилан и здрав. Физичка су задовољства прва задовољства, физички су болови први болови и физичка је љубав прва и најосновнија од свих осталих форама љубави; физичка је љубав материја из које су се развиле све остале финије форме љубави. И сав прогрес човеков, сва цивилизација његова основани су и омогућени тим, што је човек прво ослободио своје тело од непосредне привезаности за земљу, од тежине, а то је учинио исправив се у ходу. Усправни ход ослободио му је руке и поглед, и ослобођеним рукама и погледом човек се ослободио од притиска природе и узвисио се над свима осталим животињама. Тако је човек у прадоба био телесно готов и човек је дуго ходио усправно и имао све карактерне облике тела човекова пре него је настао развитак правог хуманог — језика и с њим душе и духа.

Код животиње, детета, и првих људи тело је све и главно; одржање тела главни је задатак и брига, те је и душа ту још сва у служби тела и развија се у служби телу и у бризи за њега. Права душа, самостална и независна од телесних пострека, по-

треба и задовољстава, јавља се тек доцније код човека. Слободне воље или психичке самоодредбе нема код животиња, јер импулс код животињске воље долази увек из телесног организма, са његовим потребама и тежњама. Слободна воља т. ј. самоодређивање духа долази из психичког организма и почива на субјективној, слободној фантазији, којом се психички организам издиже изнад физичког и независнији је од њега, од закона нужности општег природног тока.

Дете добија прво неку свест о спољњем свету, о најближој околини и не зна о себи још одређено јасно; за тим ступа његово тело с удовима у његову свест; оно се учи да себе познаје као ово телесно биће; садржину његове самосвести чини његов телесни живот и оно себе зна и назива као објекат, још не као ја, него као ово, тако названо биће. Најзад ступа и сам психички живот у свест и то полако одвајан и разликован од телесног бића. Мора се дакле душевни моменат развити до одређене пуне садржине и рашчлањене целине, пре него што може постати предмет свести, разликовати сам себе, од тела и означавати се као ја.

Борба човекова првобитно је телесна, чулна, чисто животињска борба за живот, за рану, и у цело старо доба сви су ратови политички и економни; у свима су супротне стране гледале да овладају другима или на њихов рачун да живе или су поједине класе хтеле друкчи распоред богаства. Тек у треће доба јавља се нова форма борбе: религиозна, рат за унутрашња уверења. Религиозна толеранција старих долазила је од преваге чулних, материјалних интереса над интересима душе и духа. Тако је религиозна борба прва форма борбе мисли, борбе духовне. И главни задатак старих религија био је задовољавање телесних потреба, чулна задовољства. Исус је први почео учити да се не треба бринути само за тело и телесне потребе.

Прво је физичка снага човекова замењена оруђима и машинама, па доцније долазе машине у којима је механизована интелигенција људска, сведена на законе механике.

Физички, економни живот народа морао је увек бити прво довољно развијен да би се на њему као на природном основу могао дићи политички и социјални живот народа. Без економне подлоге не може се развити ни политички живот, нити у опште може бити консолидованих држава и друштава, као тела у којима се једино може и развити дух народа. И од свих теорија о друштвеном животу, од свих социјалних наука јавила се као наука прво политичка економија као теорија материјалног, телесног живота људ-

ских друштава. Наука о духовном животу народа долази после на ред.

Маса народа јесте тело народа; душа његова излива се доцније у литературу његову. И дуго пре него се развије литература живот се троши у борби и бризи за одржање, у ратовима и физичким задовољствима. Литература настаје тек кад је израђен и готов језик као и дух, кад је тело готово.

Прво је укинуто физичко ропство, па се данас тежи духовној слободи у свима правцима, и од притиска религије и од ауторитета.

Прва времена историје људске имају више супстанцијалног него потоња, јер је у њима положен основ свега даљег историског развитка, стварањем тела и основних праваца душе и духа, стварањем оруђа, језика, писмености, религије, уметности; стварањем главних карактера, типова и форама историског живота за сва потоња времена. Тако се примитивно доба људског живота може узети као тело историје, у коме се и из кога се у свима потоњим временима развија историска душа човечанства. Кад је једап пут тело било готово, онда се и душа историског човечанства пробудила у првој уређеној цивилизацији.

И први народи стварали су само материјалне културе. Пошто је првобитно борба човекова, борба за одржање тела, чулног живота и за задовољавање чулних потреба, то је и права цивилизација т. ј. култура душе и духа могла настати тек кад је осигуран телесни, чулни живот и кад су задовољене материјалне, физичке потребе. И све су античке цивилизације више мање материјалне, чулне; оне су биле више култура материје, природе, тела него духа.

И изучавањем тела почело је свако изучавање уопште.

3. Дух човеков не само што прво чулима опажа и осећа материјално, не само да су чула први орган душе, а чула опажају само материјално, него су чулни утисци и осећаји материја, из које се доцније израђују више форме душе и духа. Чулни осећаји јесу први материјал духовног живота. Идеје су онако исто деривације из чулних утисака и осећаја, као што су изрази за душевна стања деривације израза за чулне утиске и осећаје; изрази за душевне појаве узети су првобитно из телесног света; унутрашњи свет духа означава се симболима, који су узети из спољњег света простора. Сви корени, сви материјални елементи језика јесу гласни знаци само за чулне утиске. Чулно осећање и чулно опажање јесу први ступањ духовног присвајања, сензације су материја престава. Престава је сложен факат из сензација. Спољни појав ступа пред душу у чулној престави коју она ствара из спољ-

них утисака и све више скида са њих карактер чулнога, материјалност, и из све чистијих форама изводи све више и шире мисли.

Осећај је првобитни садржај наше свести, првобитно стање душе; осећаји су најнижи ступањ у развитку душевног живота; они су проста стања у којима осим њихова проста садржаја ништа друго не може се разликовати; чулни утисци и чулни осећаји јесу сировина душе и стоје онако исто према појмовима, мислима и идејама као сировине према вишим формама које им индустрија даје, као крв према сировој рани. Мишљење је индустрија сензација. Знање детета није још као код одраслог у форми одређено разликованих појмова, него прво у форми осећања. И свако ново знање људско појављује се прво у облику осећања. Тим су путем ишле и велике истине наука. Свака је идеја прво слућена, осећана дуго, пре него је у појединим мислиоцима добила чисту форму т. ј. продрла у свест, а још дуже док није постала опште добро многих. Тако с почетка наше радње воде осећаји, за тим идеалне преставе тих осећаја. Место правог кретања, које је бивало пред очима, јавља се престава кретања. Асоцијација се ствара између идеалних престава. Тако чулни нагон делује у човеку пре него разумни; осећање иде пре свести. Прво делује животни нагон, коме је израз осећање. Чулност, осећање јесу прва форма душе, материја њена. Тако човек прво само осећа себе, после мисли себе и о себи. Преставе и појмови били су првобитно само осећања; првобитно значење речи топлота јесте извесно осећање. Код детета је све стварно, цео живот душе његове јесте у стварности, у стварним материјалним предметима, његови болови и задовољства јесу стварни, оно види само ствари и тек доцније са већом зрелошћу стварна осећања уступају пред преставама и мислима, док их најпосле са свим нестаје. Тако је архитектура, најстарија од свих уметности, најматеријалнија и највише везана за материју, док се кроз скулптуру, пиктуру, музику и поезију дух човеков све више ослобођава од материје. Тако и ритам, најматеријалнија страна музике, прво се јавља; тек доцније настају мелодија и хармонија.

4. Не само да чула осећају и опажају само оно што је материјално него су *стварни, материјални предмети садржина прве свести и првог мишљења у опште.* Наше су преставе првобитно сами стварни објекти и тек доцније човек разликује своје преставе од објеката, на које се оне односе. Тако се појам представљеног објекта који је некада био један, распада доцније у два појма: преставу и објекат. У првобитном објекту преставе и престави објекта нема ни појма објекта, ни појма мислећег субјекта као та-

ког, него је објекат преставе обоје уједно: и оно што мисли и оно што се мисли. Првобитно је мишљење у сликама самих предмета; тек доцније на вишем ступњу мишљење је у апстрактним сликама, које су само бледе копије предмета, или су предмети потпуно ишчилели. И прво се спајају уједно слични предмети, па после слични односи. Тако се од голог самоосећања и голе предметне свести долази доцније до праве самосвести слободне од ствари и стварних предмета, те се и човек све више ослобођава владе стварног, спољњег света спуштајући све више своју судбу у себе самог. Тако прво мишљење мора тећи на самим стварним предметима, мора се од њих постићи и водити. И све данашње апстрактне речи првобитно су имале стварно значење, означавале су чулне, материјалне предмете.

5. Тако је и у језику првобитно било све супстанцијално и тек поступно речи су постајале чиста форма, без материјалности и добиле формално значење, служећи само за говорну и логичку везу. Тако су првобитно речи само гласни знаци за материјалне слике, те у сваком језику с почетка превлађује чулно, телесно, материјално, које доцније постаје све апстрактније, формалније. Па и многи мислиоци стари и потоњи давали су извесним речима позитивне особине, као да су оне ствари, а не само знаци, а та њихова заблуда потицала је из тог првобитног правца мишљења људског.

6. И у писању се ишло од материјалног ка све мање материјалном и све више формалном. Народи су писали своју историју прво о самим стварним предметима: храмовима, палатама, пирамидама, споменицима; па и право писање било је прво по цигљи, камену, по зиду и по кожи и т. д. до данашње хартије и штампе.

7. Први новац био је непосредно у самим стварима од вредности, новци су били материјални предмети — стока, коже и т. д. — те је тај новац имао много супстанцијалнију, реалнију вредност од потоњег новца, злата, сребра, хартије. Тек доцније, за одређене предмете, који су поглавито долазили у саобраћају, коване су и одређене монете, тако да је свака засебна врста монете изражавала непосредно вредност особене врсте предмета, која је и у сликама на монетама отискавана, а тиме се у неколико добило и убрзање саобраћаја. Тако код старих Римљана, где је покретно имање било већином у домаћим животињама, прве монете изражавале су тежином и отиском својим, искључиво и поглавито, разне врсте тих домаћих животиња, од куд и име ресига. Такав метални комад са сликом коња, вола, овце, могао се променити само за

предмет који је тај новац означавао (за коња, вола, овцу). Свака особена врста тих металних комада била је и непосредна једнакост вредности особених стварних објеката.

8. Као што је човек првобитно мислио само у сликама предмета, као што су првобитно речи живе слике самих ствари, тако су и првобитна писмена означавала саме ствари, прво у природној, целој слици, т. ј. писмена су била прво слике самих ствари, после символички, т. ј. писмена су била прво само тачне копије чулних предмета, по том се претварају у аналоган символ а одатле у азбучни знак, који служи за просто подсећање појма, без икаквог трага од пређашње моћи представљања у слици. Прво су Египћани изнели чиста писмена из првобитне множине предметних слика. Тако су писмена била прво живе слике предмета, данас су само мртва слова без икакве унутрашње садржине; тако се из материјала слика уздиже писменост као и из материјала гласова језик. И као што су прве монете биле живе слике непосредне вредности, равне непосредним вредностима насликаних предмета, тако су и речи и писмена били првобитно непосредно слике самих предмета.

9. И у религији божанства су била прво сами стварни, материјални предмети: фетиши, животиње, дрва, звезде, сунце. Прогресом ума религија се све више чисти од материјалног и чулног, уздижући се до све чистијих форама.

10. Као што је природа старија од човека, као што ствари постају пре мисли, много пре него што човек мисли о њима, тако је стварност први ступањ свега мишљења. Што ум сазнаје, постало је давно пре њега. Народи, у свом религиозном, политичком и социјалном животу, несвесно стварају свет објеката који тек после долази до свести. Природа је постојала много пре него је човек видео и почео о њој мислити, као што су и људи варили рану и рађали децу од како их је, а тек много доцније доспели су физиолози до истините науке о варењу и рађању. Право је постојало много пре него су закони написани, језик је постојао много пре него је прва граматика написана; уметност је стварала лепе ствари много пре него је прва естетика написана; народи су преживљавали догађаје и проживљавали и стварали историју много пре него је прва историја написана. Тако граматика стоји према језику као законодавство према народним обичајима, као естетика према уметностима, као речи, писмена према самим стварима, као историја према стварном животу, као принцип према стварним фактима. Човекове мисли о стварима само су последње форме које те ствари узимају на себе. Апстракција је последња, највиша форма духа, као што је

човек последња чулна форма материје. Уздизање од стварног до идеалног и све идеалнијег, од материјалног до све нематеријалнијег јесте једна од страна прогреса људског; што је нижи ум, он је све више потонуо у стварност; он мисли о стварима и у стварним сликама; он говори о стварима и стварним фактима; што је нижи ум њему је стварност све потребнија. Што је виши ум он се све више уздиже изнад стварности, до све формалнијег, апстрактнијег, идеалнијег.

Као што ствари постоје много пре него је човек почео о њима мислити, тако су ствари постојале много пре него су добиле своје име. Психологија је старог порекла, а име јој датира тек од краја 16. столећа; религија је постојала давно пре, него су јој Римљани дали то име; природне науке имале су већ своје одређене области и постојале су пре него им је модерно доба дало имена. Тако увек и свуд појам иде пре израза; ми прво имамо појам, а после добијамо име за њега.

11. Тако и дело, радња иду увек пре, него се о њима мисли. Историја сваког народа прво је у делима његовим, после се развија дух и настају мисли. И у старо доба било је теже описати какво знатно дело него га извршити. И први појави на које је обратила пажњу историја и стала се занимати њима била су видна дела, а нарочито ратови, који су највише напрезали националну снагу, били су увек први и главни предмет историографије.

Прво се нешто уради, па се после о њему мисли; тако су и сви народи прво радили и вршавали дела, па су тек доцније почели о њима мислити; тек из дела потиче свест; тако се и морал развија тек доцније, из свршених дела; тако се и прво развија морално осећање, па тек доцније философска рефлексија.

И у првим делима поезије износи се радња, дело, активно; тек доцније износе се страсти, осећања, тежње, нејасне замисли и наде. Тако поезија дела иде пре поезије осећања.

И човек ради пре него што размисли о својој радњи; он тек после мисли о њој.

12. По томе и *практика, практички живот иду пре теорије.*

Све су се науке развиле из практике, из практичког искуства и живота, из практичних, животних потреба. Астрономија као наука развила се из практичке потребе деобе времена и оријентисања у простору и времену; геометрија је постала из практичког мерења земље, нивелисања и омеђивања; интереси локомоције открили су многе користи практичној па и теоријској механици; практична механика била је позната још најстаријим народима, тек доцније је Ар-

химед оснива теориску научну механику, развив теорију простих потенца, полуге, итд. Већина основних појава металургије била је откривена и примењена на људске потребе много пре него су природне науке самостално постојале, а готово само металургиским фактима дугује хемија за свој постанак. Тек крајем прошлог столећа одужила је хемија свој дуг металургији давши чврст темељ научном разјашњавању факата познатих дотле само практичким искуством, а тиме и металургији. Саобраћај и трговина прокрчили су пут и учинили потребним географију, која се без њих није могла развити. Ботаника је постала из тражења корисног и лековитог биља и распознавања шкодљивог. Практична анатомија старија је од теориске; тек кад се она општије почела радити, образовала су се поступно одређена правила о поступању при секцији т. ј. постала је техника анатомије. Медицина је постала из практичне потребе лечења болести. Пре научне економије, која је постала у II пол. 18. столећа, било је само праксе и народи су се само у том разликовали, што су различно мислили о тој пракси. Тако је и историја у старо доба писана с практичног гледишта, ради поуке, примера, јер се веровало у могућност примера и по томе да је историја учитељ живота, те су с тога и писали само монографије, те је појам о општој историји био непознат старом свету. Појам закона узет је из грађанског права и тек је доцније пренесен у научну теорију. По томе је вештина прва фаза сваке науке, свака наука почиње као практична вештина; астрономија је почела као астрологија, као вештина читати из звезда судбу људску, тек доцније настаје астрономија као наука о звездама, хемија као алхемија само је вештина, света и тајна, претварати метале у злато и налазити еликсир живота; ботаника је прво била вештина распознавати шкодљиво и отровно биље од корисног и лековитог, медицина је вештина лечити болести и у многоме је и данас на том првобитном ступњу сваке науке; историја је прво била вештина описивати догађаје и из живота и догађаја извлачити моралне лекције, тек доцније она постаје наука о процесу и законима живота човечанства у свима просторима и временима. И што се у којој области ствари и појава мање дошло до тачних и сталних закона, тим се она мање диже до науке и више остаје на ступњу вештине; политика је још вештина.

13. И у историји појмова и теориског мишљења људског материјалност, супстанцијалност јесте почетак и прва фаза. Прва философија узима за први узрок, за првобитни и последњи основ свих ствари нешто материјално; тако први грчки философи узимају за

тај првобитни основ ствари наизменце воду, ватру, ваздух; тек доцније почиње се замишљати тај праоснов све апстрактније, као што се и душа све више ослобођава материјалног и све се мање замишља као материјална.

Тако су материјалне ствари, као у философији, биле први принципи и у појединим наукама. Извесни материјални флуиди били су први принципи физике и појединих физичких стања, снага и појава; светлост је тумачена извесном светлосном супстанцијом, која струји из тела која светле; топлота је постајала од нарочите топлотне материје, као што су магнетизам и електрицитет тумачени нарочитим материјалним флуидима, као што је и цела природа била састављена из извесних материја. Тек доцније све се више одбацују материјалности калорика и светлости и осталих физичких снага и све се више појимају као особене форме кретања.

Тако је прво постала доктрина о непропадљивости материје, па се тек доцније јавила доктрина о непропадљивости снаге.

Тај исти супстанцијални каузалитет владао је и у духовним наукама и још се ту држи; у психологији узимањем душевних моћи у извесном броју, које су ту оно исто што су у физици били флуиди; у историји приписивањем догађаја и кретања појединим моћним личностима. У историји тај појам супстанцијалног каузалитета још се држи и држаће се догод закони и принципи не дигну историју на достојну висину. У појединим моћним личностима још се гледају једине снаге, које чине историју друштава и тек са све већим разумевањем историје све ће се више увиђати да су личности само невољна и немоћна оруђа општег, апстрактног процеса историје.

Материјалност је први ступањ и у појимању душе. По првобитном материјалистичком погледу, кад човек види само оно што се чулима може видети и свако појимање везује за нешто материјално, схвата предмете онако како се они у њиховој материјалној форми појављују, ту је појам живота и живе снаге идентичан с појмом тела. Првобитна теорија о души и телу јесте двоструки материјализам; душа је материјална; она је или копија тела или је у дисању (јеврејски nephesh, дисање, душа, санскрит. âtman и prana, грчки psyche и pneuma, латински animus, anima, spiritus, словенски дух, дах). И стари философи појимали су душу као неко материјално биће које станује у телу. А још старије од те преставе о души као о особитом, телесном предмету у телу, јесте потпуно мешање душевног са телесним. И то веровање у материјалну душу и да су поједине особине њене везане за поједине телесне органе, допринело је развитку канибализма. Верујући да је место појединим

одличним особинама по неког човека у појединим деловима његова тела, развио се код примитивних људи обичај да једу људе, да би са појеђеним телом примили у себе и њихове особине.

Тек доцније апстракција одваја душу од тела и појима се нематеријална душа.

III

Материјална садржина ствари иде пре апстрактне форме.

Пошто тако првобитни дух и историског и индивидуалног човека види само оно што се чулима може видети и свако појимање своје везује за нешто материјално, стварно, схвата предмете онако како се они у њиховој материјалној форми појављују, то даљи процес људског духа све више чисти ствари од унутрашње материјалне садржине, те оне све више постају све чистије форме. Тако *процес духа људског иде од чулног, стварног, материјалног, конкретног ка све апстрактнијем (све даљим историским процесом материјалности, супстанцијалне садржине све више нестаје из ствари и појава)*; од живих бића ка голим фактима, од живих сила ка мртвим, апстрактним законима, од личног ка безличном, од ствари и појава ка све чистијим формама.

1. Чулни осећаји јесу први материјал духовног живота. А чула и страсти говоре и разумевају само слике. Догод примитивни човек није умео разликовати особине једног предмета од самог предмета, него је држао да су особине нераздвојне од предмета, дотле у духу његовом није било апстрактних израза ствари ни апстракција, него само предмети, живе слике предмета; првобитно је мишљење у живим сликама предмета. Чулна радња и фантазија испуниле су и оживеле све појаве и ствари у природи духовном садржином. И главни посао потоњег разумевања и науке био је у том да илузорну садржину појава и ствари, коју је у њих уметала фантазија, избаци и да појаве и ствари, сводећи их на просте факте и голе форме, подводи под апстрактне законе. Првобитно се материја сматра као жива и одушевљена, те хилозоизам не одваја душу ни од материје ни од тела и тек потоњи механички поглед на свет избацује живот из материје и све појаве и ствари у свету тумачи законима механичког кретања.

Тако првобитни ум замишља у свакој ствари, свакој појаву унутрашњи *живот*, садржину; после, место живота замишља се у

стварима и појавима *снага*, која је опет само модификација живота и први корак апстракцији, апстрактном појимању ствари.

а) Појам снаге јесте први ступањ развитка каузалности; снага је први узрок, супстанцијални каузалитет и тек доцније природне науке труде се да појам снаге ослободе од њене супстанцијалне основе. Појам снаге у психологији донео је учење о моћима душе. Из искуства снаге потекло је и искуство материје и знање простора.

Тако се првобитно држало да је у праматерији нека праснага, творачка снага, која се у њој развија и тек доцније из тог појма снаге изишла је идеја творца, који је ван материје и који влада њом.

Тако су до Либига природњаци тумачили појаве биља и животиња неком особитом животном снагом и он први доказује да ту нема никаквих особитих снага, него да се и органска тела мењају по истим општим природним законима, по којима се изводе и промене у неорганским телима, да су закони хемиских промена у живим телима они исти који су и у неорганским.

б) Тако и у процесу религије из множине богова издваја се по неко божанство по својој надмашној моћи. Првобитни дух гледа у благости знак слабости, њему први импонује моћ и њена употреба. Отуд се у престави о богу прво развио појам моћи.

в) Као што је првобитна форма лепоте у снази, јер је само она дело рода, тако су и први производи уметности производи снаге и силе, тако су и све прве форме уметности упућене на снажно и силно.

г) Потреба у прво доба да се употребљује скоро искључно физичка снага, да би се победило зло, дала је повода да се одаје култ моћи, сили, снази и да се као хероји сматрају силни, снажни људи, који су се својом физичком снагом борили против природних зала; отуд првобитни, нижи дух гледа у силним, моћним личностима, ратницима и владаоцима, главне чиниоце историје сваког народа, само њих види и поштује; и у колико се човек лакше борио против природе, у колико је дух све више побеђивао материју, то су и култ силним и снажним и величина хероја све више опадали.

И као што је физичка снага основ прве аристократије у свима историским друштвима, тако је физичка снага клица и моралне снаге. Врлина долази од врло, што значи снагу (vis, vir, virtus), снага људска управљена на добро; врлина је снага воље, порок је поремећена, покварена, оскудна снага. У историји човека влада моћи старија је од владе дужности, из идеје моћи развила се морална идеја. Првобитна природна држава доводи своје установе првобитно од снага, а не од закона; прво право то је право јачега. Снага је

први закон и претходи свима законима; она првобитно уређује фамилије, племена, народе и државе; и кад год су закони олабавили или нису били довољни, одлучивала је снага. Тек у најновије доба држава се диже до моћног моралног појма; из просте, сурове преставе моћи државе развила се виша државна идеја, све чистија идеја моралности, држава добија нов задатак — развитак човека и спремања њега за човечност т. ј. за човечанство.

Тако су историју човечанства чинили до данас само силни и моћни, историја је била само апологија снаге и силе, а све се више обрће нејакима и малима, као и религија.

И најпосле та замишљана садржина ствари и појава, постајући све апстрактнија, све је више нестаје, а појави и ствари, у којима су замишљани живот и снага, све више постају голе форме, мртви факти, подвођени све више под генералније и апстрактније законе.

2. И у философији и наукама исти је ход.

Као што је код детета и примитивног човека све мишљење у живим сликама ствари, тако је и на првом ступњу наука све познање у преставама, у живим сликама ствари. Слике и симболи јесу први резултати и прва садржина мишљења. Стари философи нису умели друкче изразити своје идеје него у преставама, у сликама. Као што је метафизика прва физика, тако је у физиологији прво владала хипотеза о животном начелу, по коме је живот био суштина, начело, битно различно од материје, које живи у телу састављеном од мртве материје; тек доцније живот се појима не више као продукат неке мистичке животне снаге, него као механички резултат радњи разних органа и целог живота планете.

И кад се прешао први ступањ конкретног појимања, прве апстракције нису биле чисти појмови, него су биле извесна супстанцијална бића, стварни узроци и принципи ствари, жива бића; тежина је прво сматрана као засебно биће које улази у тела; тако су тумачени и електрицитет и магнетизам, а тај су ступањ прешле и моралне и интелектуалне апстракције. Тек доцније апстракције постају чисте форме.

Тако се у научном појимању ствари и појава тежи све апстрактнијим узроцима и законима. А што су више апстракције тј. што су генералнији појмови, све више нестаје из њих чулнога и живота. Што је нешто више апстрактно, мање је живо. Закони и узроци, којима човек данас тумачи појаве спољног и унутрашњег света, стоје према некадашњим живим снагама у стварима, према духовима и божанствима, као што стоје данашња писмена према

некадашњем писању у сликама; у њима нема оне живости, очигледности, чулности, као у некадашњем свету духова и богова; закони су голе форме, апстракције, без икакве садржине, мртви рудименти живих духова и богова. Као што данашња апстрактна реч „дрво" не даје верну слику дрвета, тако ни апстрактна мисао не даје верну слику односа ствари. Гравитација, еволуција, прогрес, и т. д. само су мртве апстракције, голе форме.

3. И прве, примитивне, природне религије пуне су живота; оне су жива појезија; приче и идеје о боговима живе тада у живој песми. И све позитивне историске религије у почетку су пуне живота; доцније губе оне много од своје живости; од живе појезије оне се своде на мртву, формалну догматику. Место култа живим силама и појавима природе, настаје култ апстрактне догме. Унутрашња садржина будизма и хришћанства ишчезла је у практичком животу скоро са свим и обе су религије постале и сувише спољње, сводећи се све више на празне церемоније и обреде.

Доктрина и догма постају увек пре ритуса, као што унутрашње осећање претходи спољном акту. И унутрашња доктрина, која је ритусима и церемонијама давала некад вредности, значаја и ауторитета, ишчезла је данас скоро са свим и заборављена, а ритуси и церемоније остали су празне форме.

Тако је и из молитава нестало некадашње садржине, која их је оживљавала и давала им практичне вредности; оне су данас отврдле у традиционалне формуле и практички узеле су више мање форму чаролиских изрека.

И култ постаје све апстрактнији, формалнији. Од жртвовања човека и животиња култ се све више блажио и апстраховао до данашњег тамјана и свећа.

У античком храму становао је унутра бог. Данашња је црква празна и служи само за скупове побожних.

4. Првобитно све радње човекове биле су пуне живота, смисла, значаја; свака радња његова потицала је из живог веровања, свака је била део култа злим или добрим духовима, као што је првобитно и свака реч непосредно имала неког значења, као што је и свака слика, писме, имала стварног значења. И као што се из данашњих мртвих речи и писмена изгубио сваки живот и сваки смисао и речи и писмена постале само голе форме, мртви знаци, тако се из тих примитивних радњи изгубио сваки живот и сваки смисао и те радње постале су само мртви рудименти, без значаја, смисла и живота.

Првобитно игра је део култа, којом се славили духови и богови и одавана им пошта. Тада је она била још жива радња, пуна

смисла и значења. Даљи развитак игре код културних народа представља још само симболички, све слабије и све нејасније оно што се првобитно догађало у ствари и са свесним, озбиљним смером у животу, док данас није игра спала на просту, голу забаву, без икаквог даљег значаја и смера. Од важне религиозне радње играње је данас постало само забава.

И лов је некад био један од главних извора ране; данас је само забава.

Првобитна озбиљна борба у животу и тријумф победиоца над побеђеним спала је данас на голу забаву у свима друштвеним играма.

Пљачкање и крађа жена као да је прелаз од полигамије ка моногамији, пошто је само крађом и отмицом могао човек узети једну жену искључиво за себе, па и доцније се задржао тај симбол крађе и некад озбиљна радња отимања спала је данас на игру, на го симбол, на свадбену свечаност; данашње весеље и чашћење при свадбама била је некад озбиљна брига женика да ублажи многе супарнике што једну жену само он узима за себе.

Детиње игре, хазардне игре (заостатак од вештине проррицања из примитивних времена), традиционални изрази, загонетке, свечаности при полагању темеља грађевина, тајна учења, омина, аугурије, оракули, утробе картомантија, хиромантија, магија, спиритизам, имали су некад практичног, озбиљног смера у животу, или су као озбиљне церемоније биле део култа у месту и времену њиховог првог постанка, а данас су те радње, пошто је из њих првобитни значај полако изумро, постале бесмислене. Данашње безначајно затварање уста при зевању долазило је првобитно из веровања да тада, при отвореним устима, може ући зао дух у човека. И сва некадашња жива веровања спала су данас на мртво *ваља* и *не ваља* радити, без смисла и значења.

Као речи, писмена и обичаји, и пословице су некад биле пуне живота, драмске слике, читаве приче о извесним појединим догађајима, па су се временом од басана свеле само на моралну поуку, на голе сентенце. Тако пословице стоје према баснама као данашња слова према некадашњим сликама.

И сви народни обичаји, којима се данас изгубио смисао и који су постали голе форме, били су некад или живе навике појединих виших индивидуа или део култа.

5. Стварање *језика* на првом ступњу његовом јесте право сликање гласова; гласови су елементи или материја преставе. Прве речи биле су чулне слике оног предмета који се описује, потпуна драма, сликање бића које врши једну радњу (duhitar — кћер). А

још пре него су постале праве речи, живи покрети тела, руку, лица, били су једини изрази ствари и осећања. Поступно реч је губила своју личност, нестајало је стварног престављања унутрашње слике, ишчезавало је оно живо, драмско из речи и најзад је остало само чисто фонетичко обележје, звук без икаквог живота, без икакве успомене. Све су речи прошле тај првобитни митски период. Први језик није ништа друго до скуп индивидуалних гласних знакова за материјалне слике, те у прво доба језика још све има своје значење. Што више језик прелази из аглутинативног у инфлекциони, из њега све више нестаје друго-степених елемената, па и главни корен квари се ради образовања флективних форама. Богаство форама у опште се умањује кад почне процес дељења супротан аглутинацији. На радикалном ступњу језика сваки звук има своје неизмењено и самостално значење, а с појавом аглутинације то значење остаје мало по мало само за главне корене, а најзад на флективном ступњу и оно постаје нејасно. У грчком и у опште у старим језицима речи са њиховим инфлексијама и разним окрајцима њихових падежа кретале су се као жива тела, док у већине модерних језика оне су само голе форме, скелети, јер све данашње апстрактне речи првобитно су означавале чулне, конкретне предмете, те је свака реч имала конкретно, стварно значење. Па и данашњи граматички наставци, окрајци били су првобитно речи за себе, са својим сопственим значењем. Све што је данас у граматици чиста форма, првобитно је било супстанцијално. Тако првобитно речи нису биле само чисте слике ствари: оне су биле део саме ствари: отуд и бајање речима које долази из веровања у унутрашњу вредност и садржину речи. Отуд и заблуда многих мислилаца, старих и потоњих, што су давали речима позитивне особине, као да су оне ствари, а не само знаци. Прва су имена изражавала љубав и мржњу, проклество и благослов, саучешће и одвратност и из тих осећања постали су у језицима артикли. Звучна форма данашњих речи никако не одговара садржини, за то је језик сувише безбојан и избледео. Код детета са речима, којима се служи за означавање неких садржина свести, спојено је и осећање и стварни доживљај, док у речима одраслих нема никаквог ни осећања ни доживљаја. Тако и имена и термини уобичајени у религијама немају данас скоро никаквог етимолошког значења у језицима који их употребљују. Те речи и термини делили су са стварима и идејама које су они престављали и само су речи остале: унутрашња садржина њихова ишчезла је. Тако је данашњи језик с једне стране само избледела митологија, безбојна и безлична историја прошлог живота душе људ-

ске; у њему је само у апстрактним и формалним разликама очувано оно што митологија чува у живом и конкретном.

6. Као што је човек првобитно мислио у сликама самих предмета, као што су првобитне речи живе слике ствари, тако су и првобитна *писмена* означавала саме ствари, прво у природној целој слици, после симболички т. ј. писмена су била прво слике самих ствари, тачне копије чулних слика, по том се претварају у аналог симбол, а одатле у азбучни знак, који служи за просто подсећање појма, без икаквог трага од пређашње моћи преставлања у слици, т. ј. без првобитне садржине. Тако се из материјала слика уздиже писменост као из материјала гласова језик; првобитно писање је сликање, одржавање успомене на виђено видљивим знацима. Прво су Египћани изнели чиста писмена из првобитне множине слика. Тако су писмена била прво живе слике предмета, данас су само мртва слова, без икакве унутрашње садржине.

7. И у ходу уметности архитектура, најстарија од свих, најматеријалнија је, највише везана за материју, док се кроз скулптуру, пиктуру, музику и појезију дух човеков све више ослобођава од материје. „Архитектура је музика у телесним, материјалним формама, музика је архитектура у тоновима“, у формама чистим од сваке материје, од сваке садржине. „Уметничко дело у толико је слободније и више што је незнатнији носилац његов, материјал, што се најбоље огледа у појезији и науци. Најрђавија штампа на танкој хартији носи најзначајније идеје.“ У сликарству и музици модерни су надмашнији од старих, јер те уметности мање зависе од материје и више су у чистим формама, дакле добијају своју снагу од апстрактног ума. И садржина појезије, осећања човекова, тек доцније добијају форме у које се изливају. Епос живи пре него се напише.

8. Последњи резултат свега процеса човекова живота, свест, нема по себи никаквог даљег садржаја, него је само унутрашња светлост у коју улазе преставе, мисли и т. д. и тим бивају свесне.

IV

Лично иде пре безличнога.

Та првобитна садржина ствари и појава, тај унутрашњи живот њихов, замишљани су првобитно као радња живих, личних бића. Детињи и примитивни ум тумаче све појаве као резултат

личних радњи, пошто је лично најближе појимању њихову; посао је зрелог ума да, избацујући лично из ствари и појава, своди их све више на безличне, апстрактне законе. То је *ход од личног ка безличном*. Чула осећају и схватају само материјално, лично, а чула су први орган душе. Материјализација и персонификација јесу први атрибути чулности.

1. Дете увек тражи лично и са личним жели да дође у лични додир, а врло је мало склоно да остане при апстракцији каквог безличног закона. Око детета опажа прво лица и много раније сазнају се и прате погледом људска лица и облици него други предмети; отуд се памћење за физиономије развија раније него за друге утиске вида. Деца прво разликују личне преставе о субјекту — отац, мати, а тек доцније разумеју речи којима се разликују људи по њиховом занимању или звању. Па и прве преставе детета јесу више мање верне слике онога што је дете помоћу својих чула опазило и прво учење језика детета битно је условљено тим, да дете спољне предмете увек сигурније у њиховом стварном облику и вези појми и тако их утисне у свест, да кад их опет види, оно их позна и исто им име да. Тако дете појима предмете просто тако, како се и они појављују и у тој репродукујућој радњи душа је везана за стварне предмете, независне од ње. Тако дете има у својој свести прво чисте слике предмета из којих доцније постају преставе.

2. На првом ступњу историског духа човековог, као и код детета, делују само чула и осећање, а тек доцније развија се апстрактна снага, тада дух не зна за процесе, апстрактне и механичке; он тада зна само за бића, жива и лична, слична човеку, за духове и божанства добра и зла, која су жива, лични узроци свих ствари, стања и појава; све што постоји живо је, осећа, тежи, креће се и ради као и човек у својим осећањима, жељама и радњама; тада се не зна за апстрактни појам догађања; све што бива сматра се као радња каквог живог, личног бића. И као што човек прво од себе полази у спољни свет, тако он прво себе узима за мерило свега у спољном свету, прво све односи на себе и везује за себе, те и о свему суди прво по себи; све што бива бива по мотивима, оним истим који и њега крећу. Тако су жива, лична бића првобитна садржина ствари и појава; после се у стварима и појавима замишљају снаге и најпосле та замишљана садржина ствари и појава, постајући све апстрактнија, све је више нестаје. Ствари и појави постају уму људском све више само форме од све мање и мање типова. Поједине ствари и појави све више постају само мртви факти, гола писмена у књизи природе.

Ту је узрок и привидне реалности снова. Првобитна персонификација ствари и појава давала је чисте слике њихове у мозгу, које су се доцније нагомилавањем, изоштравањем, васпитањем и наслеђем претвориле у голе идеје без слика. А чим ослабе ти психички и физиолошки утицаји и чим разум изгуби контролу над кретањима душе и из будноће пређе се у сан, одмах ступа првобитна, урођена персонификација чулних престава. Отуд се никад не сањају апстрактне, безличне ствари него само слике и ликови. Отуд дивљи народи тешко разликују у сећању своје праве доживљаје од санова; отуд веровање у реалност снова, и отуд долазе безбројни мити т. ј. преставе се претварају у праве објекте. Тако је првобитна фантазија човекова испунила целу природу сликама, ликовима и фантазмама, којих је доцније све више нестајало пред разумом који се поступно будио. Сводећи све више лично на безлично све јачи разум избацује све више првобитну, илузорну садржину из ствари, коју су им давали фантазија и чула и ствари, место живих самосталних бића, постају све више мртви, поједини факти све апстрактнијих и виших закона и принципа.

Тако разум, који долази после и чији су резултати философија и наука, стоји према првобитној фантазији, чији је резултат персонификација ствари, као што стоји будноћа према спавању, као светлост свести према мраку живота.

3. И процес развитка религије јесте све више апстраховање. Животиње су првобитно биле саме божанства; тек доцније су у животињама почели гледати не сама божанства или њихова земна тела него само њихове симболе. Заједно с тим симболичким значењем извесна животиња постаје биће посвећено извесном богу (орао Зевсу, сова Атини, врана Одину). Аполо с почетка био је поглавито бог сунца, који из мрака излази — мајка му, Лето, значи помрчина — чији светли зраци растерују ноћ. За тим је постао бог који просипа не само физичку него и духовну светлост. Тако је он постао бог одушевљења, појезије, музике и, као симбол те стране његова бића, има цитру у руци. У даљем развитку религије, место култа живим силама и личним бићима, у појавима природе настаје све формалнији, безличнији култ догме. Слике и ликови све више нестају из религије, уступајући све више једном невидљивом, апстрактном духу. Што је религија виша тим је у појавима све мање живих бића и личних воља, а све више апстрактне законитости, док у монотеизму један бог, као апстракција свих снага, израз свих односа и свега поретка, не постане заједнички принцип свих манифестација духа људског.

4. Први философи разјашњују спољни поредак унутрашњим, оживљују природу људским тежњама и моторе разјашњују мотивима; наше преставе о снази и узроку изведене су из наших сопствених напрезања и изјава воље; промене које се на пољу виде тумачене су променама које се у себи осећају. Ту је извор фетишизма код деце и дивљака, доцнијег политеизма код старих нарбда и лаганим префињавањем у апстракцију, потоње метафизике и физике философа. Узроци се прво персонифицују, за тим се уздижу до духова и богова, а после, лаганим нестајањем личних особина преображају се у бића и најзад се разрешавају у снаге, као развијеноце односа. А из појма бића прешле су најбитније одредбе у потоње појмове супстанце; доцније негације бића претварају се у одредбе бића, и у моменту кад то бива прелази биће у супстанцу, а супротности бића претварају се у акциденталне особине супстанце. Тако прво нестаје лика из појава, после нестаје воље, за тим се губи самосталност као независна егзистенца и најпосле спадне на го, мртав факат, као апстрактан израз избацивањем живих бића и ликова из природних појава и свођењем тих појава на безличне, мртве законе. Место живота долази снага, место воље закон. Тако пут сазнања иде од предмета до слике, од слике до симбола, од симбола до идеје. Откривајући праве законе ствари сазнање руши онај свет творачких сила и илузија којима је детињи ум човечанства напунио сав спољни свет, одавајући се чулним утисцима и фантазији без рефлексије. Кад је живе слике, у којима је младићска фантазија гледала виновнике и покретаче појава, а место њих долазе невидљиве, безличне силе, које раде по слепим законима. Прва форма дуализма у философији јесте спор доброг и злог божанства. Прва грчка философија била је у томе што се из појава и елемената избацивало лично и место њих за прве узроке узимали се безлични [illegible] и снаге; место Зевса, Посејдона и Ада говорило се о ваздуху, води, ватри. Тако је философија увек почињала тим што је место личних намера узимала безличне односе ствари.

И сав посао и задатак науке у први мах јесте [illegible] лица [illegible] и свођење њих на безличне законе. Електрична сила у [illegible] је још од Талеса и [illegible] [illegible] у њему, а [illegible] је тумачена [illegible] [illegible]. И [illegible] сама [illegible] [illegible] Меркур, Сатурн, Венера, У Хомера [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible]

него са свим лично биће за себе, зло биће, које је невидљиво као дух, продрло у тело; отуд су духовници у једно били и први лекари. Парацелз је варење ране приписивао радњи неког духа. И појам типичке и животне снаге код биљака и животиња јесте само персонификација унутрашњег процеса код њих. И у свима наукама тежи се узроцима све више апстрактним, а безлични закони и узроци само су символи помоћу којих човек гледа да протумачи појаве спољног и унутрашњег света и стоје онако исто према некадашњим духовима и божанствима, као данашња писмена према некадашњим сликама у писању; у њима нема оне живости, очигледности и чудности као у некадашњем свету духова и богова. Тако религија, уметност и поезија које говоре само у сликама и ликовима, стоје према философији, науци и прози, које говоре само у безличним формама и законима као примитивни говор и писање у сликама, према данашњем говору мртвим речима и писању мртвим словима. Па и сама наука постаје све више дело безличног, историског духа; личност мислиоца и открnвача и индивидуалност његова све се више губи у историском континуитету; његово дело све је мање отисак његове личности, све више резултат прошлости и историје, све више манифестација безличне, апстрактне историске законитости, најбезличније и најапстрактније снаге од свих других.

5. И сва је историја првобитно само историја појединих личности; историја времена, епоха и народа концентрисавана је у појединим личностима. Историја народа јесте прво у историји појединих моћних и угледних индивидуа, у биографијама владалаца и јунака, у описивању њихових живота, дела, битака и дворова. Неразвијена историска свест сматрала је поједине личности као покретаче свега; поједине људе, који су проповедали нове идеје или урадили штогод у друштву, гледала је као апсолутне творце тога, не видећи и не знајући дуги низ претходних спрема, бораба и услова, који су таке ствари изазивали у живот. Тако се историја прво занимала животима угледних личности, појимајући да оне праве историју; после је постала студија обичног живота, обичних људи, њихова живота, обичаја и установа. Тако је историја била прво историја личности, доцније је настала историја идеја. И као што процес и прогрес сваке науке тежи да обезличи оно што је лично, да од лица начини ствари и факте и да ове подводи под све апстрактније законе, тако је у томе и смер историје научне. Са већим знањем и дубљим увиђањем прилози појединих личности и њихова важност биће све мањи. Све веће познавање историје обара веру у геније, оригинале, богом надахнуте личности и ве-

личине људске и све више даје видети да су они само продукат извесног времена и осталих услова, да су они велики само за доба у којима живе и да су поједина доба велика само за оне људе који у њима живе и да је свака величина људска условљена историјом, прошлошћу и својим временом, друштвеном средином. Све већом светлошћу и једнакошћу тежи се да свака личност може потпуно развити све своје способности и тако ће сјај, који је некад обавијао главе појединих, изгубити се у општој светлости. Митско стање науке и друштва било је оличавање, зрела и разумна наука различава. У свима природним наукама избачена су већ лична, жива бића из ствари и појава; у историји личности су још главни носиоци историје и главни фактори; још се ту личност појима као нешто што само по себи ради, ма да је и у њој, заједно са случајем, изгубила већи део свог значаја и поједина личност, јер јој је научно појимање оставило само толико да буде оруђе, да се испуни историска идеја, т. ј. све се више личности своде као факти под владу историских идеја. Као што се све некад јављало у живим бојама, слике религије, уметности, језика, писмена и т. д. које све више бледе у апстрактним, културним формама, тако и боја, смисао и вредност појединих индивидуа све више бледе у историји. Личности све више постају невољна, несвесна оруђа историје, факти и егземплари пред генералним законима, идејама и принципима, мртва слова у великој књизи историје, сама по себи без смисла и без вредности, добијајући свој смисао и своју вредност само у вези са многим другим, пре и после. Обожавање личности само је срицање историје. Историја све више постаје синтакса људског живота, у чијим се реченицама, од читавих епоха и времена, поједине личности, као и слова, и не виде. „Место занемеле речи великих индивидуа све се више чује брујање безличне судбе.“ Личне, ћудљиве воље све се више покоравају безличним општим законима, те и живот и догађаји у историји добијају све строжији и величанственији карактер, јер су све мање продукти и манифестације ћудљивих воља појединих индивидуа, све више резултати безличних и слепих закона, неумитне и моћне судбе. — И не само што личности постају у историји све више само голи факти пред законима, мртва слова у књизи њеној, него и све оно што је некад у историји имало типичку вредност добија за научну историју све више само егземпларну вредност; све оно што је некад било пуно живота и ширило се и деловало као самостална целина и снага, пред научном историјом све више губи своју живост, самосталност, целину и своју особену боју и своју самосталну вредност и бледећи све се више

сужава на поједине факте пред све ширим законима и принципима. Самостална времена и епохе постали су само периоди историје; животи читавих народа постали су само епизоде историје човечанства; религије, философије и науке постају само фазе и гране једног истог ума, факти једног истог принципа.

6. Пошто је личност чулни, видни узрок радњи и догађаја, то првобитно и нема никојег другог регулаторског начела осим онога које потиче из личних особина, личне надмашности. У примитивним друштвима нема већих социјалних мотива; у тој влади чисто личних осећања истичу се или индивидуална, лична храброст или лична оданост. Што је друштво неразвијеније личности поједине имају све више снаге, све више уплива, све су више оне носиоци свега бивања и догађања. Моћне личности су први центар око кога се кристалишу друштва; за њих је везана судба племена и народа; отуд уздизање њихово са енергичним и даровитим личностима на врху и падање са ослабелим, док је за данашње зрелије народе ћудљива снага и воља појединих личности и сувише слаб ослонац за њихова тешка и велика тела. Племена су добијала имена по личностима, које су их водиле и отуд често мешање имена племена, која су тек доцније добила по једно име (Грк, Јелин, Асур-Грци, Јелини, Асирци). Као што ранија религија у појединим духовима и божанствима персонификује разне слабе природе, тако и првобитна народна поезија у појединим личностима персонификује карактерне особине народа. Из воље првог владаоца излази свако правило владања. Он решава све спорове својих поданика, као њихов законодавац и судија и његове речи постају закон. Из форама, у којима се изражава покорност према њему и из личних и других угледних личности, постају обичаји. У тим првобитним временима поједине моћне личности заступале су доцније безличне законе, карактерне особине њихове душе и духа заступале су доцније етичке и интелектуалне норме и отуд прва моралност није у масама него у појединим јаким индивидуама; у њиховим се делима преставља целина и у њима се креће дух, који још дрема у маси народног духа, из личног морала развија се општи морал. Морални поредак још се није ван херојских индивидуа утврдио у мирни систем од закона и јавних установа, него се производи и одржава у живом току, радњом самих јунака, који не раде по израђеним нормама него у сваком појединном случају извршују то. Први морал једног народа, први његови морални појмови јесу у личним, карактерним особинама његових јунака; тек доцније настају безлични морални прописи, закони и норме. Тако кад се дру-

штво раширило из фамилије и ван њеног круга и њених веза морале су се дати одређене норме за саобраћај појединаца међу собом, за њихово понашање, за њихова права и дужности, пошто поглавица није могао више да се непосредно уплеће, па ни његови заступници нису могли свуд лично да достигну и да тако буду више као живи закон. С тога су морале настати извесне формуле и општа правила, у којима се губила жива боја личности и које су све више добијале формални карактер. Тако потоњи закони у друштву не траже више од појединаца херојску радњу него послушну лојалност и моралност; прозаички обзир на дужност долази место естетичког полета у јуначкој радњи. Тако примарно нису никад институције него људи, живе личности. Тек доцније долазе институције, према којима појединци људи стоје онако исто као егземплари према типовима. Од некадашњих типова и типичке вредности индивидуе добијају све више само егземпларну вредност, оне постају факти, без сопствене снаге, без самосталног унутрашњег живота. Снага и вредност личности опада на свима странама. Личност у друштву постаје све више само мртво слово у књизи, добијајући вредности и смисла само у све широј и већој вези са свима другим људима, са својим временом и са прошлим временима. Ере су прво рачунате по животима појединих личности; место ћудљиве владе појединих личности све се више утврђује влада закона и начела: певачи, гуслари, барди јесу код млађих народа чувари најдрагоценијих успомена народног живота, чувари и писци историје њихове; доцније мртве књиге постају њихови прави споменици. Јунак губи вредност пред пушком, духовник пред [illegible], проповедник пред штампом, владалац пред уставом, индивидуа пред законима.

Не само у области друштва, него и у области духа људског, у религији, уметности, философији и науци, вредност појединих великих личности све се више редукује. [illegible] времена, који су [illegible] све више [illegible] [illegible]

7. [illegible]

борбе против система. Списи Рабле-а који су изишли 40. година пре Монтењевих, управљени су само против духовника; списи Монтењеви управљени су против система, који су духовници само представљали. Борба науке с религијом отпочела је борбом против личности папа и духовника и за одрицањем папског ауторитета дошло је скорим одступање и од појединих католичких доктрина. У примитивним друштвима све опште несреће бацају се на главе појединих. Први ступањ грчке комедије јесте тако звана стара, где се исмевају савремене личности; у средњој се жива лица не износе на бину, а нова комедија узела је била за предмет опште будалаштине и смешне ствари друштва, као и модерна комедија.

8. Кад је настала држава место генса није више одлучивало припадање савезима рода него само седишту, није се више делио народ него област, те у модерно доба све више настаје прелаз од личне организације територијалној. Владалац не влада више људима него државом; место rex Anglorum долази rex Angliae. Политичка власт над људима прелази у просту економну управу са стварима; место управе над лицима настаје управа стварима.

9. Примитивни људи не читају и не пишу; њихов је саобраћај само лични; усменост је била дуго једини орган испољавања мисли и осећања; тек доцније настаје писменост и даљи развитци саобраћаја.

10. У гимнастичком образовању Грка довршивала се политичка индивидуалност грађанина, а у модерним милитарним вежбањима солдат престаје бити индивидуа и прилепљује се неслободно једној механичкој целини. У модерним биткама, место некадашњег слободног, естетичког кретања појединаца личности, настаје командовано укупно кретање безличних, једноликих маса и у ратовима све више превлађују мртва, механичка оруђа, која руше и уништавају на великој даљини и тим нестаје романтичке дражи ритерства и личне храбрости и вештине.

V

Пошто материјална садржина иде пре апстрактне форме, то унутрашње иде пре спољњега

Пошто је материја, супстанца првобитно унутрашње, без икакве форме и тек се доцније испољава, узимајући разне форме, то *унутрашње иде пре спољњег;* природни је ход изнутра на поље.

1. Све човеково, религија, језик, физички и психички живот једнако је у свом постанку, у својој унутрашњости; формалне спољне разлике настају тек у секундарним и даљим деривативним формама њиховим, а то за то што на човека, као и на органски живот у опште, првобитно не делује спољна природа, него унутрашња снага природе, која свуд једнако ствара, па тек доцније почиње деловати спољна природа, која је доцније и постала и тек њеним упливом постале су модификације и разноликости форама у органском и човековом животу.

Унутрашња снага природе створила је човека, распоред и међусобну пропорцију његових органа, основни склоп његовог физичког и психичког живота, а тек је после спољна природа створила разлике у боји коже, косе, спољној величини и т. д. Човека је створила унутрашња снага природе, расе је створила доцнија спољна природа, народи су постали узајамним деловањем спољне природе и историје, а све доцније разлике међу људима, политичке, социјалне и духовне, јесу производ само историје људске и по томе су те последње разлике најтање, најфиније и најслабије. Човек, производ унутрашње природе, старији је од раса, племена, народа, религија и т. д., производа спољне природе и историје. Особине које долазе од спољних уплива увек су последње и најсуптилније разлике и при општем посматрању и животиња и биља могу се само врло мало узети у обзир.

2. Сва осећања која долазе од органских процеса или која припадају целом систему тела и нису локализована у ком било поједином органу, јесу унутрашња системска осећања, која се никад не пењу до форама него остају увек унутрашња садржина. То су првобитна осећања. А она осећања која су локална, која бивају у специјалним органима: оку, уву, носу, језику, руци, јесу осећања која се добијају посредством чулних органа, који се тек доцније развијају. Само помоћу првих добијамо ми знања о нашем унутрашњем стању, она су субјективна осећања, а друга нам дају појам о томе што се налази на пољу ван нас: то су објективна осећања. Осећања која изазивају варење ране, дисање ваздуха и т. д. ми не односимо на поједине спољне предмете, те нам је врло тешко локализовати их онако, као што знамо да се утисак боје добија помоћу ока и т. д.

3. Дете још не појима идеју спољашњости: детињи је свет савршено субјективан. Појмити спољни, објективни узрок за дете је теже него у доцнијем животу одвојити спољни предмет од осећања и признати да су та осећања само особита стања организма. Ми

починћемо живот с потпуним незнањем спољњег света; што даље идемо у животу тим се јаче истиче присуство тог спољњег света тако, да кад је достигнута потпуна зрелост живота све се више осећа потреба дела и преношења унутрашње продуктивности на спољни свет. Тако испољавање живота долази тек доцније и припада поглавито зрелом добу. Животиње, а још више биљке, живе са свим унутрашњим животом, животом природе; оне остају рељефи у великој архитектоници природе, слике на зидовима њеним. Тек се човек издваја на поље из ње, у њему се унутрашња природа први пут потпуно испољава и прва манифестација тога испољавања јесте говор. Само човек говори.

4. Као што је архитектура унутрашња утроба, у којој се развијају и из које се извијају све остале уметности, и као што су уметности само сукцесивна испољавања појединих страна архитектуре, тако су и све форме човекова живота у историји само испољавања његовог унутрашњег психичког живота; историја је заједничка утроба у којој се развијају и из које се извијају све сукцесивне форме и стране унутрашњег човековог живота. Живот је првобитно; он иде пре организације; организација је резултат, испољавање живота, као и структура функције. И као што пре рођења човекова мозак већ сав постоји, пре него се мождана кора, лобања, почне развијати и срашћивати, и као што је лобања само испољавање унутрашњег мозга и добија своју форму према структури мозга, тако је и човек давно живео пре него је почео свој живот испољавати у разним организацијама и формама — државама, народима, религијама, философијама, уметностима. Догод човек није почео свој унутрашњи живот испољавати у разним организацијама, институцијама и формама, он је живео чисто унутрашњим животом, животом природе; свој историски живот почео је човек тим испољавањима у народима, државама, религијама и т. д. које су по својим организацијама и формама зависиле од склопа и квалитета унутрашњег живота. По томе је историја човечанства сукцесивно испољавање унутрашњег живота човековог, разних страна и снага његове душе и његова духа. А пошто је човек са свим својим унутрашњим животом само испољавање још дубљег и унутрашњијег живота природе, то је историја човечанства најдаље и најшире испољавање унутрашњег живота природе. Тако се у историји човечанства све боље види историја целе природе; закони природе све се јасније познају у историји човечанства. Тако с једне стране историја човечанства постаје све верпија мапа историје света, с

друге стране историја света постаје све више само један део историје човека.

VI

Пошто је непосредност један од атрибута чулности, материјалности, то непосредно иде пре посреднога.

Трећи атрибут чулности, чулног живота и погледа јесте непосредност. *Непосредно иде увек пре посредног, непосредна везаност пре посредне.*

1. У човековом фетусу постоје већ елементи све три врсте: сазнање, воља и осећање; ту су они још тесно спојени, те је ту и прелаз од надражаја у реакцију непосредан. Код новорођеног чулни осећаји претапају се непосредно с осећањима бола и задовољства, која тако исто непосредно избијају у кретања. Тако је непосредни тренутни прелаз од надражаја у кретање почетна стадија живота свести; тек лагано образује се један међупростор, где могу настати унутрашње разлике и супротности.

Као што су везе човекове са стварима у природи прво непосредне, т. ј. као што је први ступањ веза човекових са стварима непосредно задовољавање његових потреба, као и код животиње (вода је човеку прво само за то да гаси жеђ, а тек доцније она добија даље, све посредније примене и употребе; коња, пса, магарца и. т. д. човек је прво јео, а тек их после узео за своје даље, посредне потребе), тако и прво знање човеково о стварима јесте оно које се добија непосредним додиром са стварима из околине; први ступањ духовног живота јесте примање и нестајање непосредних утисака од ствари. А ти осећаји, које изазива непосредни додир са стварима, почивају само на свесности појединих стања, одређују се појединим утисцима. Са свим је друкче потоње, посредно разликовање, из далека, кад је осећај опажањем вида, мириса или слуха узбуђен каквим удаљеним телом; он тада није одређен поједином фарбом, тоном или мирисом него целим предметом који се види. Тако је постао првобитни поглед на природу, да се чулним особинама фарбе, укуса, тврдоће и т. д. непосредно схватало и биће ствари која се појављује, док се данас увиђа да су сви ти предикати само појави, који у нашој свести настају потреком нечега спољњег. Из таког погледа потекла је и примитивна идеја да нека особина која карактерише коју ствар, стануje непосредно у свима

деловима њеним и по томе да је душа која је у телу мртвог човека сачуваног целог, и у сачуваним деловима његова тела. Тако је постала вера у реликвије. Тако та прва стадија ума, кад се мисли непосредно о стварима и кад се мисле непосредно ствари, јесте пипање ума, као што и пипање претходи гледању и даје прва искуства простора.

Тако да би се нека ствар, нешто спољње, материјално могло опазити ма којим чулом, ма с које стране, потребан је прво непосредан додир живог бића с тим материјалним телом; да би у души постао осећај о ма којој ствари из околине треба прво непосредан додир са том ствари. Такнућу, пипању требају најнепосреднији утисци и најнепосреднији утисци добијају се од пипања и чуло пипања прво се развија од свих осталих и најгенералније је. Даљим усавршавањем чулних органа и тиме усавршавањем моћи разликовања довољно је да се спољне ствари находе у приметној близини и да се из далека опазе. Тако постаје опажање. Са све већом способношћу престављања није више потребно да се мора опазити ма из далека предмет који треба да изазове осећање. Њега може и не бити, он може бити и у таком удаљењу да се не мора видети, ни опазити, али дотична престава мора непосредно бити и предмет је морао једанпут егзистовати. Тако постаје престава. Најзад није потребно ни да је дотична престава непосредно дата; довољно је да од једног низа, коме је она крајња престава, буде изазвана почетна престава. Тако постаје мисао. Тако у мишљењу људски дух уздиже се у апстракцији над реалним земљиштем конкретног, појединог, емпиричког, стварног, док код првобитног духа човековог, код детета и код животиње физичко, непосредно води и одлучује психичко; душа је код њих непосредно везана за тело, њу води импулс тренутка, њена опажања и преставе везани су непосредно за предмете стварности. Тако је ход духовног развитка од непосредних утисака до далеких посредних мисли. Осећање је првобитно и оно је непосредна радња душе; мишљење се развија доцније; оно је посредна радња душе. У развитку од осећаја до опажања, од опажања до преставе и од преставе до мисли, потребан је прво непосредан додир са стварима, затим опажање ствари из далека, доцније само непосредна престава и најзад само посредна престава. И у механичким чулима, нарочито у пипању, које се прво од свих чула развија, надражај је непосреднији него у хемиским чулима (вид, укус, мирис).

Инстинкт је непосредна вера, прва форма вере, која се развија још код животиња и која није резултат индивидуалног иску-

ства појединe животиње или човека, него резултат искуства целог рода; инстинкт је вера специје, рода; тек доцније код човека развијају се посредне форме вере, које идући даље у свом развитку све су посредније: религија, наука, философија. Инстинкт је она основна веза која најнепосредније везује живот животиња и човека за живот земље, а с друге стране непосредно одржава род и индивидуу, упућујући је непосредно на оно што је добро за њу и одклањајући је непосредно од оног што је зло по њу, те је по том први, непосредни и најпоузданији вођ у животу.

Тако на нижим првобитним ступњима живота узајмица између живог бића и његове средине јесте непосредна и хомогена. Што је нижи живот, то је све непосреднија веза његова с природом. Живот биља и животиња тесно је и непосредно везан за природу и тим јој је врло близу; биљке и животиње живе више земљиним животом него човек; отуд вибрирање земљиног живота, промене и потресе у њему животиње непосредно осећају и слуте, док је та непосредна веза живота са животом земљиним код човека и сувише префињена, растањена и далеко посредна. И код човека његови осећаји, као првобитније, ниже и дубље снаге душе његове, не само што су непосредније везани за природу и околину него и за његову телесну организацију више него његове преставе и мисли. Код човека са даљим развитком душа је све мање непосредно везана за тело, док код општих идеја и великих теорија настаје потпуна одрешеност од веза спољне природе и телесне организације. Као што све зрелије човечанство ослобођава своју цивилизацију од непосредних веза са природом, од непосредног уплива њеног, тако се и дух човеков све више ослобођава не само од непосредног уплива спољне природе него и од уплива његове телесне организације. Идеја браства људског, теорија гравитације, еволуције и т. д. нису постале за то што су Исус, Њутн, Дарвин имали случајно тако срећне телесне организације, да су оне могле непосредно упливисати на рађање тих идеја и теорија у њиховим духовима и условити их, нити се може узети да су спољне природне околине, у којима су они живели, непосредно упливисале и условиле постанак тих теорија, него су оне продукат и резултат целе историје човекове, а само далеко посредни резултат природе и њених закона и услова. Ход историје донео је потребу да те теорије у та времена постану и оне су морале постати, и морале су постати онда кад су постале. Дух историје ослободио се материје и непосредних материјалних услова, те су личности и ту биле само оруђа историје.

Код првобитног човека и првобитно код човека, као и код животиње, преставе и осећаји везани су за непосредну садашњост. Човек тада још није имао и нема, као и животиње, нада у будућност и брзо заборавља прошлост. Тек језиком и развијеним мишљењем услед тога изведен је он из уског круга осећаја, престава и мисли непосредне садашњости, у коме животиње увек остају. И све су се науке првобитно бавиле стварима у садашњости, док за веће и боље разумевање њихово није све више настајала потреба знања њихове прошлости и будућности. И са све већим буђењем историјске свести познавање прошлости и будућности ствари и људи не само што постаје све већа потреба него и све потребнији услов за боље разумевање њих. Тако знање историје постаје све више подлога свима осталим наукама и све потребнији услов за развитак њих.

2. Први је *језик* непосредно споразумевање гестима, мимиком, интерјекцијама и рефлексним гласовима; интерјекционални језик животиња и тица само је непосредно саопштавање испољеним знацима и на том животињском, интерјекционалном ступњу језика сваки глас и сваки покрет тела или лица, радости или бола изражавају непосредно оно што значе. Способност саопштавања мајмуна међу собом не допире изнад интерјекционалног ступња, јер језик мајмуна остаје увек језик непосредно разумљивих покрета и гласова. Тек прачовек уздиже се над тим ступњем непосредног саопштавања и прелази на саопштавање посредним односима, које он везује за извесне гласове, те језик као средство споразумевања постаје тек тиме карактеристично људски, што гласови имају у себи одређена означавања, којима се не упућује директно и непосредно у садашњост као интерјекцијама, него која уједно посредно опомињу на оно што осуствује или будуће, дакле не на оно што моментано постоји. И на првом ступњу људског језика, пошто се у прво доба све претвара у преставу, и појам се не узима друкче него у форми преставе, тада и језик бива непосредни израз чулних престава и одговара овима тако исто као што слика одговара насликаном предмету. Но чим се процес образовања појма почне ширити нестаје те првобитне непосредне значајности речи; као и слика, писме, тако и речи постају само симболи појма. У колико се појмови ослобођавају од својих чулних симбола и постају апстрактнији и реч губи ону чулну живост, која ју је с почетка тако тесно везивала с појмом. По томе у примитивним језицима и нема апстрактних, посредних и општих израза: љубав, бити, лепота, дрво, него свака реч означава непо-

средно поједине конкретне предмете. Па и прво бројање је непосредно предметима: рука значила 5. (V), човек 20. итд.

3. То непосредно споразумевање говором везано је и сувише за простор; усменост је дуго била једини орган испољавања мисли и осећања. Тек доцније настаје *писање* које је први ступањ ослобођавања језика од веза простора. И онако исто као што су првобитно мишљење и првобитни говор непосредни и предметни, тако и првобитно писање није ништа друго него непосредно копирање самих предмета. Прва су писмена непосредне слике самих предмета, писмене интерјекције, и тек доцније, губљењем појединих живих црта на тим сликама, постипно су се из њих развила данашња мртва слова, која имају само далеко посредно значење.

Штампа, телеграф, телефон јесу познији ступњи тог великог процеса ослобођавања од непосредних веза простора.

4. И процес развитка *религије* јесте у ходу од непосредног ка све посреднијем. Први религиозни ступањ, фетишизам, јесте фаза предметности религије, где је предмет непосредно и божанство; првобитно је бог непосредно у самом појаву. И животиње су првобитно биле саме божанства; тек доцније се у животињама почело гледати не сама божанства или њихова земна тела, него само њихови символи и заједно с тим символичким значењем извесна животиња постаје биће посвећено извесном богу. Првобитном појимању божанство се јавља непосредним изјавама или непосредним задирањем у ток природе и у судбу људску и отуд првобитна вера у непосредно деловање богова и мешања и уплетања у људске ствари. Природно се још није сазнавало као природно, законито, него је све сматрано као непосредно дејство натприродних божанских снага и у цело античко, као и у примитивно доба, непосредно мешање божанстава у ток ствари природних и људских било је по себи разумљиво. Отуд је цео стари свет веровао у чуда сваке врсте и празноверица је владала свуд. У фетишизму и политеизму видни и чулни, добри и зли дуси сматрају се као непосредни аутори свих добара и зала, свих болова и радости човекових. А пошто се тако првобитном појимању божанство јавља непосредним изјавама или непосредним задирањем и уплетањем у ток природе и у судбу људску, и пошто се воља богова може окренути и променити молитвама и жртвама људским, то у тим првобитним религијама нема и не може бити ничега етичког, јер добра и зла човекова не долазе од њега самог него од моћнијих богова. Тек доцније, пречишћавањем и узвишавањем религиозних појмова, бог се све више удаљује од човека, човек је све више остављен сам себи, те се и етичко све више

истиче и снажи; човек се све више уверава да у својим радњама мора тражити своје добро и зло, да у себи самом мора тражити судбу своју.

При разјашњавању појава религија је прелазила најближе узроке њихове и изводила их непосредно из последњег божанског принципа; тек доцније је философија почела тражити везу и наизменицу узрока и дејстава у свету. Религија је прво тражила непосредне везе човекове с божанствима, а философија тражи везе човекове с богом само континуираним посредовањем кроз многе друге раније ствари. И што је бивање у природи више сазнавано као законито, као природно, у толико се више морала ограничавати вера у непосредно божанско деловање у њој и у свом ранијем простирању на тако много природно изгледати као празноверица. Религиозна вера јесте непосредна вера, вера која се у души људској непосредно рађа, којој не треба никакве поуке ни образовања да би се развила; она се сама од себе непосредно развија. Философска, научна вера јесте посредна вера, која се, као резултат само многих и дугих бораба и напора, развија само посредовањем многих других услова и снага.

И религија није више код цивилизованих народа нешто непосредно, природно, као у примитивно и старо доба, него почива на уверавању, обраћању, поуци. И вера у бесмртност у природним религијама само је вера у непосредно продужење телесног живота и потекла је из жеље за тим.

5. Свако прво изучавање почело је непосредним изучавањем самих ствари; учење очигледношћу, из природе јесте првобитно; природа је први учитељ човеков, тек доцније долазе посредно учење и поука из књига. Из првобитне вере у непосредно мешање божанстава у људске ствари потекла је вера да све што постоји и бива, постоји и бива само ради човека; отуд је човек све бивање и све ствари у природи везивао непосредно за себе; он је био првобитно центар земље и свих ствари. Поглед сваког античког народа да је само он изабрани народ божји, да се само њему бог непосредно јавља, да је само он прави народ и да су сви остали варвари и бесправни према њему и модерни поглед да је човек као најумније биће позван да влада целом осталом природом и да је експлоатише у своју корист, да је само он једини од свега у природи перфектибилан до бесконачности и да му је дух бесмртан до вечности — ти погледи јесу само потоње и даље консеквенце оне примитивне вере да је човек центар свих ствари. И геоцентрика је резултат непосредног чулног погледа на свет. И у астрономији. од како је Њути

поставио астрономске законе о гравитацији, држало се да је седиште теже у самим појединим небеским телима и да нека загонетна сила привлачи једна тела другима; механички принцип те привлачне силе из даљине. није могао ни Њутн поставити, него се морало веровати у хипотезу непосредног привлачења, а тек се данас дошло до појма да седиште те теже није у појединим центрима система небеских тела, него у укупном дејству свих небеских тела, при чему посредује светски етар, који се налази између њих, који увек посредује при преносу покрета од једног небеског тела до другог.

Стари философи по Демокриту држали су да из спољних предмета непрекидно излазе непосредно слике самих предмета, које посредством чула проничу у душу. Та наивна материјална престава замењена је доцније мање материјалном, да душа познаје спољне предмете посредством идеја које су тачне копије самих предмета, а тек доцније настало је право познавање предмета без икаквог посредовања идеја.

У економији се првобитно држало да је све богаство у племенитом металу, па се тек доцније почело увиђати да племенити метали нису непосредно, по себи, богаство, него да су они само преставник богаства, да је богаство у раду и вештини људској, који тек дају вредност стварима. Тако племенити метали стоје према стварном богаству онако исто као речи према предметима које оне означавају.

Првобитно је веровање да је душа непосредно у телу и да су њене поједине особине и снаге непосредно везане за поједине органе тела. Из тог веровања потекло је после, да се једењем неке ствари добијају и њене унутрашње особине, и из жеље примити у себе особине убијеног или умрлог које су га одликовале, развио се канибализам.

Што год су поједине науке на нижем, ранијем ступњу, оне се све више баве непосредним предметима и појавима, у непосредној садашњости; што је виши ступањ њихов мање се баве непосредним стварима у непосредној садашњости. И од свих наука научна историја, као најапстрактнија од свих, најмање има да се бави са непосредним стварима и садашњошћу. Прошлост и будућност ствари јесте главни задатак њен, и свима осталим наукама, у колико су више и философскије, прошлост и будућност ствари постаје све више потреба правог и тачног разумевања и све више услов научности њихове.

6. Први почеци прогреса и цивилизације упливисани су и условљени непосредно од природе. Човек је могао почети основе

свог историског живота само у оним крајевима где му је сама природа непосредно давала све што му је потребно било за развитак. Првобитну рану је добијао човек непосредно од природе; први путеви биле су реке; први вођи звезде и реке. Отуд су прве цивилизације потамичке у топлим земљама. Тек поступно човек се ослобођавао непосредног уплива природе и оснажио се толико да његов прогрес и његова цивилизација не зависе више непосредно од саме природе, него од других историских услова, међу којима је историска прошлост прва. Тако су везе човекове цивилизације за земљу биле прво непосредне.

И прве везе међу људима биле су непосредне и због тога кратке и уске. То су биле крвне везе и на тим везама основано је прво друштво људско — фамилија, која се, све већим лабављењем тих непосредних веза, ширила до племена и ова до народа. Данашњи народ не везују више крвне везе, које су, истањене и избледеле, уступиле другим посреднијим и апстрактнијим везама. Језик, религија и заједничка историја јесу данас главни елементи једног народа, главне везе које данас један народ везују у једну целину. А још апстрактнија, хуманија идеја браства постаје све јача веза, која ће везати човечанство, раскомадано у расе, племена и народе у једну целину и према снази те идеје губе се поступно не само крвне везе него и везе језика, религије и заједничке националне историје.

Првобитно је сваки непосредно подмиривао све своје потребе, радећи све потребне послове; а са растењем потреба код људи и све већом различношћу способности њихових поједини човек све мање може сам да непосредно подмирује све своје потребе. У тој потреби рада и других људи јесте природни основ размене. И кад је размена почела она је била прво непосредна размена предмета за предмет. Тек доцније са јачим и живљим саобраћајем та непосредна размена осетила се и сувише спора, а с тим се осетила и потреба једног општег посредника сваке размене. Тако је постао новац. И први новац биле су непосредно саме ствари од вредности — стока, коже — те је он имао много непосреднију, реалнију вредност него потоњи новац — злато, сребро, хартије. — А први корак за убрзање саобраћаја био је тај што се за одређене предмете, који су поглавито долазили у саобраћају, ковале и одређене монете тако да је свака засебна врста монете изражавала непосредно вредност особене врсте предмета за трошење, која је и у сликама на монетама отискавана. Код старих Римљана, где је имање земље било неотурљиво и покретно имање било већином у домаћим

животињама, изражавале су прве монете по тежини и по отиску поглавито или искључиво разне врсте тих домаћих животиња, од куд и име pecunia. Такав метални комад са сликом коња, вола, могао се променити само за предмет који је он означавао. Свака особена врста тих металних комада била је и непосредна једнакост вредности особених објеката. Као што су писмена и речи биле првобитно живе, непосредне слике самих предмета, тако је и новац првобитно био непосредна вредност ствари, а за тим слика непосредне вредности. Тако се и из средњевековних стоваришта непосредне трговине развила модерна берза.

Првобитно се цео народ од пуноправних грађања непосредно политички јављао и радио. Представништво народно јесте доцнији ступањ политичког живота.

7. Непосредност, непосредна везаност јесте први ступањ и козмичког живота. У прво доба живота козмоса, кад је материја била у врло растегнутом, гасовитом стању, тада су планете биле у материјалној, непосредној вези са сунцем и месеци у материјалној непосредној вези са њиховим планетама и по томе су имали непосредна удела у њиховим кретањима.

8. Пошто су прве везе човекове са стварима непосредне. у колико су му подмиривале непосредне потребе његове и обратно. пошто су непосредне користи од ствари биле прве везе човекове са стварима, то је и прва стадија свега мишљења и изучавања човекова најнепосредније задовољавање његових потреба. Непосредна корист јесте први пострек сваког изучавања, прва фаза сваке науке. Тек на вишем ступњу науке траже да се разумеју ствари и са разумевањем њих долази и далека, посредна корист од њих за човека. Непосредна корист од ствари јесте потреба и пострек првобитног мишљења, наука на првом ступњу њиховом; разумевање ствари, далека, посредна корист од њих јесте потреба и пострек зрелог мишљења, наука на вишем, доцнијем ступњу њиховом. Везујући непосредно ствари за себе и тражећи непосредне користи од њих, сматрајући да све што постоји и бива, постоји само и бива ради њега, на његово добро или зло, човек је првобитно у себи гледао центар свих ствари. Антропоцентрално гледиште јесте првобитно човеково гледиште; антропоцентрика је прва фаза свега људског, његовог мишљења и свих наука. Првобитног човека и првобитно код човека ништа га друго не занима и не интересује него само оно што га непосредно додирује, добро или зло по њега. Тако су потреба и жеља родитељи мишљења људског.

а) Естетичко осећање развило се из инстинката који воде одржању индивидуе и рода; оно претпоставља сувишак енергије која се не потроши сва у животној борби и с тога се на други начин може употребити. Архитектура, уметност најнепосредније користи од свих других, прва се и развила од свих других. И постанак сликарства није из тежње за лепим, нити из голог подражавања него у веровању да има материјалне непосредне везе између једног бића и његове слике, и по томе примитивни човек, цртајући животиње, мислио је да ће тим сликама добити чаролиску моћ и над самим животињама. По томе је сликарство првобитно само срество борбе са животињама. И у свима осталим уметностима антропоцентрика је прва фаза њихова развитка.

б) Тражење непосредне користи од ствари јесте прва фаза свих наука. Човек посматра ствари око себе, земље, биље, животиње, најпре да их примени за своју корист; све ствари посматра човек најпре у односу на себе самог, као срества за своју рану, одело, лечење, или као снаге које му могу донети зла или добра.

Пошто је корист први свесни потстрек свега посматрања, изучавања и испитивања, то је *медицина*, као једна од непосредно најкориснијих и једна од најкориснијих; она је најстарији покретач људског испитивања и познавање природе било је прво својина људи који се занимају лечењем болесних. Она се прва и еманциповала од религије, а веза њена с религијом види се отуд што је медицина од почетка била спојена с врачањем; врачари су први лекари и врачање је у опште првобитна форма схватања природе. И све су науке првобитно служиле медицини, и тек су се доцније природне науке ослободиле од превласти медицине. *Хемија* до Либига била је поглавито само слушкиња фармације, а тражењем животног еликсира и камена мудраца она је дуго служила медицини. Тако су на студију *ботанике* и хемије навеле потребе фармације и медицине т. ј. тражење непосредне користи од ствари. Пошто су прво тражене и описиване само оне биљке које су биле лековите или употребљиве за друге смерове, кад је дакле главна ствар била значај биљке за човека, пошто је тако ботаника прешла своју прву фазу непосредне користи, доспела је она из уског круга корисности и једностране примене у шире и слободније поље, она је почела изучавати законе биљног живота, без обзира на људску корист. А тражећи седиште болести у телу и узроке њихове, медицина је одвела *анатомији и физиологији*. Тако је служење медицини прва фаза ботанике, хемије, анатомије и физиологије. А прве фазе медицине јесу хирургија и дијететика.

в) Из култа звезда развило се посматрање утицаја звезда на погоду времена и на судбу људску. Тражење и читање судбе свега људског из звезда, њихових односа и кретања, донело је *астрологију*, прву, антропоцентралну фазу астрономије. Звезде су тада посматране само у односу на човека; комете су прво биле весници знатних догађаја и великих ратова међу људима; звезде су прво биле носиоци судбе људске. Тек много доцније из астрологије се развија *астрономија*, наука која изучава небеске ствари, појаве и кретања, без обзира на корист и судбу људску, него ради њих самих, ради разумевања. И геоцентрика потекла је из првог, непосредног чулног погледа на космос.

г) *Алхемија* је прва фаза *хемије*. Египатски свештеници радећи на светој вештини веровали су да им света вештина може задовољити све жеље: богаство, здравље и срећа беху крајњи смерови њихова рада. Тако је жеђ злата водила покушајима претварања метала у злато и као алхемија постала су тајна учења, која су се доцније раширила и по Европи, о стварању еликсира (камен мудрости, магистеријум) који претвара метале у злато, продужава живот и лечи сваку болест. И као емпиричка наука хемија је прво ступила у службу медицине, и док је алхемија метале ватреним путем обрађивала, занимала се (јатро) хемија нарочито лучењем тела, да би испитала њихове лековите снаге и тако се развијало знање о киселинама, алкалијама и солима. Тако су тражење еликсира и злата основали потоњу науку хемије, јер су алхемисти, тражећи свој смер, многим искуством и многим несвесним, невољним резултатима положили основ хемији, рационалној фази алхемије.

д) *Металургија*, која је првобитно била најкориснија вештина и по томе раширена у цело старо доба, одвела је рудокопу [illegible] са се, изучавајући склоп земљи и разне [illegible], развиле [illegible]

ђ) [illegible] (Египат) [illegible] се мерењем и [illegible] о мерењу [illegible] је Египћанима услед [illegible] знати међе [illegible] и [illegible] [illegible] Египћане [illegible]

[illegible] Тај је [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

склопа лобање и мозга, може узети као антроцентрална фаза *физиологије*.

ж) И *географија* као наука постала је из тражења непосредне користи. Поједини простори земље били су прво само толико познавани и само толико од значаја, у колико су стајали ма у каквом односу према човеку. Интереси трговине и ратови, тражење користи и добити у далеким, непознатим земљама, прво су крчили пут саобраћају и познавању земље. У старо доба није било научних путовања, него су сва путовања и открића била у интересу трговине, или се путовало ради образовања. До 17. стол. трговачки смерови и интереси одређивали су правац великих путовања за открића; племенити метали ограничавали су поље шпанских открића; острва са зачинима била су искључиви смер Португалаца; продирање Руса у Азију, после, тражења корисних животиња, добило је и друге постреке. И Колумб је путовао не да пронађе Америку и тиме да допуни познавање земљине површине и облика, него је тим путем тражио, ради трговине, пречи морски пут за Индију, земљу злата и драгог камења. И то скраћивање морског пута, ради брже и јаче трговине, било је и Инглезима после главни смер њихових путовања. Осим трговине и интереси ратни допринели су много познавању земље. Римљани су својим ратовима веома раширили географско познавање земље. Већина путева и друмова у старо доба били су војнички, а осим војнички још и трговачки и религиозни. Велики римски војнички друмови, изведени већином од солдата, имали су првобитно само милитарни значај, али су унапредили и трговину и саобраћај и постакли бржу размену материјалних добара и идеја међу народима. Тек доцније из резултата путовања у интересу трговине и ратовања развила се чиста, научна географија. Тек од средине 17. стол. почињу научна испитивачка путовања у даље просторе земље ради познавања земље (поларне експедиције) и ради решавања одређених научних задатака (мерење града итд.).

з) У прво доба науке *економије* народна привреда сматрала се као нека вештина владе којом се непосредно ствара богаство и благостање народа, и економисти су тада држали да је њихов главни позив да изнађу и пропишу правила како се могу народи обогатити. Из тог антропоцентралног доба економије датирају и оне пређашње утопије, у којима су изношени идеали среће друштва и у којима се није водило рачуна о природи човековој, порицао историски процес друштва људског и тражио камен мудрости, којим се мислило да се друштва могу одмах усрећити, беда из друштва

уклонити и тим да се сви народи могу начинити једнако напредни и сви људи једнако срећни. Тек кад је економија из тог уског круга корисности изишла она је постала чиста наука, тражећи само законе народне привреде и богаства.

и) *Морализсање и етика* јесу антропоцентрална, алхемиска фаза *психологије и историје.* Етика је дуго прописивала човеку какав треба да буде па да буде срећан, и не познајући и не изучавајући људску душу и њене законе она је тражила од човека да треба па и да мора да буде овакав или онакав ради среће његове. Психологија не зна за добро и зло у људској души; она испитује све душевне појаве и тражи им законе, без обзира на то да ли су оне добре или рђаве, као што и научна ботаника испитује све биљке и тражи законе њихова живота, без обзира на то да ли су оне добре или рђаве, лепе или не, лековите или отровне.

ј) Гледање и тражење непосредне користи у *историји* јесте и њена прва фаза. За Грке и Римљане, где се права историја први пут и јавила, историја је била више вештина него наука, што је природни резултат целог њиховог политичког и социјалног живота. Задатак грчког историка био је да узбуди у читаоцима морално осећање или естетичко уживање. Политички живот, огледи и доживљаји прошлих нараштаја требали су да служе као углед и лекција за будуће. И у римској литератури морално-естетички смерови водили су писање историје; тесна веза историје са животом давала јој је велику важност, те је она била учитељка живота. Они су веровали у моћ примера, те су биографије појединих личности биле главни елеменат историографије њихове. Њихов живот није био тако сложен као живот модерних народа, те је често понављао једне исте појаве и тако је било могућно примењивање огледа минулога и угледања у радњама. Тако је историја била дуго и код нових народа слушкиња етике, која је у историји тражила само примере и угледе и која је из живота читавих времена и народа вадила само лекције за садашњи живот, којој је цела историја једног народа или времена била само фабула из које је она извлачила своје „docet“.

И данашње веровање да је човек као најумније биће позван неком вишом силом да влада целом природом, да је само он перфектибилан до бесконачности и да му је дух бесмртан до вечности, и веровање које из тога излази да је цела историја човечанства само прогрес, напредак човеков ка све бољем и срећнијем стању, — та су веровања само рудименти из антропоцентралног доба људског појимања и историје. Тек данас, кад се историја почиње осло-

бођавати веза етике и политике, кад се почело увиђати да историја човечанства није резултат ћудљивих воља појединих личности, да у историји бива све по неминовним законима и да ти закони делују без икаквог обзира на добро и корист човекову, — кад се тако све више буде увидело да процес историје бива без воље човекове и без воље неке више силе окренуте у његову корист, пошто је воља човекова у великим размацима историских времена сведена на минимум и кад се по томе буде увидело да историја човечанства није прогрес него процес човечанства, — историја ће све више постајати права, рационална наука која има да тражи законе целокупног живота људског у свима просторима и у свима временима и добро и напредак човеков да тумачи као природан резултат природног процеса.

И с друге стране доцно јављање научне историје може се и тиме тумачити што су се и науке прво развијале само онолико и само оне, колико су и које су непосредно требале човеку, које су му доносиле непосредне користи. А потреба научне историје јесте потреба чистог разума и по томе и сувише апстрактна за првобитни чулни живот.

к) И у *философији* је исти ход. С обзиром и на мотив и на форму потиче *каузални појам* првобитно из практичког интереса. Тек доцније интересује се човек за везе у природи без обзира на то да ли оне могу служити његовим сапственим смеровима, јер првобитно нема знања које непосредно не користи. Тако је и *телеологија* прва фаза философије, док данас механичко тумачење продире све више у све области ствари.

л) И у ходу *религије* што је нижи ступањ ње тим је све више непосредна корист главни смер култа и религије, и по томе највише у фетишизму. Фетиш постоји само за свог домаћина и мора чинити све по његовој жељи, и пошто је култ фетишима чист егоизам то се у фетишизму никад и не може развити морална идеја. И у политеизму култ боговима имао је за смер непосредну корист од њих, тражећи да умилостиви зла божанства и да захвали добрим. Религиозни култ имао је од почетка у негативном и позитивном обзиру поглавито смер користи; њиме се гледала да отклони нужда и опасност, да се добије и осугура одржање, срећа и радост. А као државна или национална религија, имала је тај смер не само за појединце него за целину државе и народа и тако звани национални богови били су заштитници својих народа који су им доносили благостање и срећу. То поштовање само својих националних богова, заштитника, допринело је веровању скоро сваког античког

народа да је само он изабрани народ божји и да су према њему сви остали бесправни и варвари. Природно је да је таква религиозна средина била врло неповољна развитку хуманости, појам које је један од многих резултата узвишенијег монотеизма. Тако је религиозни култ ишао првобитно на то да се божанска моћ и божанска воља склоне према људским жељама и спољним користима и процес развитка религије у томе је што се она све више чисти од људског егоизма, што се све више узвишава над непосредном коришћу, пошто нестаје божанског уплетања и мешања у људске ствари и по томе је све мање и празноверице, те један једини, општи бог, удаљујући се све више од људи и њихових ствари, оставља све више и све чистија поља људском моралу и хуманости и људском испитивању ствари и тражењу закона у њима.

Тако и религија пролази исте фазе као и све остало људско: од тражења непосредне користи до чистог разумевања. Тако нижа религија стоји према вишој религији, као што стоје астрологија према астрономији, алхемија према хемији, медицина према биологији, морализање према психологији.

9. Пошто је човек добијао од природе непосредно све што му је требало за одржање, човек је првобитно био *консумтиван*, као и све животиње, и по томе човек није радио тада, пошто је рад првобитно био непотребан. А не умејући радом добијати од ствари далеке, посредне и трајне користи и вредности за човека су првобитно само оне ствари биле од вредности које су му могле непосредно задовољити моментане потребе, од којих је могао добити непосредне користи, дакле које је могао непосредно консумовати. Вода је човеку прво само толико и тим била од користи што му је гасила жеђ; тек доцније постала је она и сретство саобраћаја. Човек је прво јео све животиње: коња, пса, магарца и т. д. тек доцније, у колико су те животиње са човеком и поред њега постајале радне животиње, човек их није више непосредно консумовао. него је консумовао само снагу њихову у раду. Ловац прво убија животиње и ужива у једењу, тек код пастира развија се уживање у имању (стада). Исти је ход односа и човека према човеку. Првобитно је човек непосредно уништавао свог непријатеља, убијајући га; тек доцније узима га у ропство да се користи његовим радом.

Тек кад су се умножењем људства умножиле и потребе, које природа није могла више да непосредно подмирује, него које су само људским *радом* могле подмиривати, човек излази из животињског стања нерада и оснива хуману област рада, који постаје најшири и најтврђи основ све цивилизације људске; место да је само

консумтиван као животиња, човек од тада постаје *продуктиван*. Тек после лова и риболова, кад се животиње убијају да се од њих добију користи, прелази човек продуктивнијим формама привреде, сточарству и земљораду, у којима животиње постају корисне својим радом. И у обрађивању земље човек је ишао од непродуктивнијег ка продуктивнијем, прво је човек обрађивао нероднције пределе, брдске косе и сува пешчана земљишта, пошто је том обрађивању требало мање рада, што је било јевтиније и што су родније земље биле мочарне и бујне вегетацијом, које примитивно друштво, слабо насељено и по томе слабе радне снаге, није могло крчити и сушити. Тек лагано са све већим умножењем људства расту и снага људи и количина и број њихових потреба, и тада човек силази у плодне долине и иде за током река, на којима и оснива прве своје цивилизације.

Пошто је тако консумтивност човекова прва фаза његових односа према природи и према човеку, то су отимање, пљачка прва фаза човекове продуктивности. Сви су ратови првобитно пљачкашки ратови, разоравајући изворе туђих богастава; данас се ратовима не разоравају извори богаства него се тражи влада над њима. Морско разбојништво увек је било први ступањ морске трговине.

И први период човекова индивидуална живота са свим је консумтиван и непродуктиван. И консумтивне класе друштва и народа биле су до данас једини носиоци историје њихове и историја се само њима и бавила. Док се продуктивне ниже класе истичу и постају предмет историје тек код нових народа, у старо су доба живеле увек у мраку и ропству.

VII

Пошто чулно, стварно иде пре апстрактног, то и лепо иде пре доброг и истинитог.

Чула говоре и разумевају само слике, у којима је почетак свега духовног рада човекова и пошто уметности говоре само у сликама, то је лепо жива слика доброг и истинитог, чулна фаза и форма њихова. Као што првобитне слике и ликови стоје према потоњим голим и мртвим фактима и првобитна жива, самомоћна бића према потоњим апстрактним законима, тако стоји првобитно лепо према потоњем добром и истинитом. Лепо је материја, инкарнација истине, истина је последња апстрактна форма лепога; лепо

је цвет, истина је зрео плод духа. И свако добро и свака истина увек се прво јављају у форми лепога, које је прва фаза истине. Уметност је философија чула, поезија је философија осећања, а философија и науке јесу уметности духа и пошто чулно иде пре апстрактног, то *уметности иду увек пре свих осталих манифестација духа људског, лепо иде пре доброг и истинитог.*

1. Осећање лепога је непосредни рад душе људске, појимање лепог је непосредно чулно, те и уметност се развија, имајући најмање препона и највише потрека од свих манифестација духа људског, пре свих осталих; она крчи пут и спрема земљиште свему даљем развитку и образовању духа људског. Епохе уметности претходе епохама наука. После Винчија и Микл-Анђела долази школа анатома, математичара и природњака; после Шекспира и његових претходника и савременика настаје развитак инглеске философије и науке. Истим редом ишао је дух и у старо доба. Математика је прво изучавана у архитектури; сликарство је донело потребу анатомије; у драми је прва морална философија; из епа се развила историја; акустика се прво изучавала у музици и музичке основе акустике показао је још Питагор, али је тек у модерно доба постала самостална наука; прво је из чисто естетичких разлога призната округлина земљина (Питагор); васиона је прво космос. 16. столеће било је класичко доба модерних уметности; тек после долази развитак и полет математских и природних наука. Светлошћу се данас прво слика (фотографија), доцније ће се њом и писати.

И што је предмет које науке више целина, толико да може дати једну целу слику, један тип, т. ј. што је наука ранија по настанку, то је и сама та наука ближе уметности, има више заједничкога с њоме. Цело небо са свима својим звездама изгледа као [illegible]

[illegible]

2. [illegible]

народа и у прво доба свих модерних народа у појезији је било све образовање народа; она га је постицала и оно је потицало из ње. Тако је романтика у појезији 19. столећа дала од првих најмоћнијих пострека научном испитивању средњега века у свима правцима и областима историског живота. До почетка V. стол. пре Хр. Грци нису имали праве прозе; појезија је подмиривала све потребе; она је чувала традиције националне славе, улепшавајући их, она је урезивала у душе прописе обичаја и показивала пут живота; она је преносила с колена на колено тајне вештина и наука, открића искуства или срећних случајева. Оракули су се изражавали у стиховима, свештеници су били песници па и законодавци, дајући законе у појетској форми.

И упливи једног народа на други увек бивају прво и поглавито уметношћу. Од 270. пре Хр. почиње уплив Грка на римску образованост и то прво појезијом; први римски песници били су рођени Грци. Тако је исто било и код модерних народа.

Пошто се у народној појезији зачињу народне идеје, пошто им је појезија први носилац, те идеје продпру увек прво кроз појезију, то су песници први крчили пута великим идејама и били први носиоци њихови; они су први испитивачи људске душе. Покрет великих италијанских песника био је први пострек и корак ослобођавању и покрету модерног ума. У француским poésies fugitives и vers de société прво се развило оно слободоумно и материјалистичко мишљење које је доцније у 18. столећу постало пострек потоње историје француске. Прво су појете обрадиле и усавршиле првобитне религиозне мите и у њима дали материјала и философији и науци. Код Грка су прво песници оставили народну веру, па за њима философи. Народно певање и песма били су до 16. стол. главни носиоци јавног мњења, па су тек после постали прозаични извештаји о догађајима јавног живота из близа и из далека.

Песници су свуд први творци језика; језици се рађају и развијају појезијом; она је колевка свих литерарних језика, те је и појезија увек прва литература; она спрема и усавршава језик за потоња расправљања апстрактних ствари. Провансалски дијалекат трубадура, најстаријих појета француских, био је и први говорни језик за више столећа; скалди су били први творци скандинавских језика. По томе је и појезија увек старија од прозе, која се тек лагано развија и одваја од ње. Тек кад се историја одваја од епа, у коме јој је клица и зачетак и с којим је према томе првобитно тесно везана, одваја се и проза од појезије; епска појезија јесте прва историја и даје први постицај писању историје.

Песма је и први говор. Животиње не говоре; оне само певају; све изјаве њихових унутрашњих стања имају у себи више песме него језика. И код човека, као што је религиозни култ азил свих прастарих, преживелих форама и рудимената првих људских радњи, тако се тај првобитни говор певајући одржао у свима религиозним обредима, у свима церемонијама култа.

Тако прве врхове човечанства, који су се издигли из првобитног океана животињског, природног живота обасјавали су зраци лепога дуго пре него је истина почела продирати; тако лепо крчи пут свакомдобру људском, слободи, правди и истини.

3. Лепо иде пре корисног. Мисао корисног детету је још са свим туђа, док лепо за њега постоји; оно осећа и воли лепо кад још не зна да разликује шта му користи или шкоди. И првобитни човек увек прво чини оно што му се допада, а корисно предузима само онда кад га нужда на то нагна. Сви су метали прво употребљивани за украсе: од злата, сребра, бронзе, гвожђа, прво су прављени накити, драгоцености и украси, па су тек после примењивали у практичној, корисној употреби. Пошто је најстарији човек живео у топлим пределима, то је он правио накит себи много пре одела; одело се развило из накита, украса; има народа без одела, али ни једног без накита. Трговина, као самосталан рад, почиње доношењем луксузних артикала које су богати скупо плаћали. До 13. стол. трговина обухвата поглавито робове, племените метале, скупоцене источне материје, бисер и драго камење. Тек развитком морепловства била је омогућена права светска трговина која није само поједине скупоцене продукте него сувишак обичних производа износила на пијацу другима. И уметничко, лепо, иде увек пре прозаичког занатског; вртарство је старије од агрикултуре; уметност иде пре индустрије. После естетичких херојских радњи првобитног доба настаје у вишим уређеним друштвима прозаичка дужност, после јунака долазе закони, мртви и безлични, који везују естетички поглед у радњи појединаца; после тражења лепога и дивљења њему настаје потреба доброг и корисног. И игра иде увек пре озбиљног рада; она је природни резултат прве природе човекове, те увек рано настаје и постаје код човека припрема за озбиљан рад; у игри се развијају снаге човекове и играјући се сазнају се вредности и употребе многих ствари; барут се прво употребљавао за увесељавања; прво је на хазардним играма у 18. стол. обраћена пажња на рачун вероватноће, и ту је прво развијен, па је после тај рачун пренесен на листе рађања и умирања, те је то био зачетак статистике.

VIII

Несвесно иде пре свеснога.

Пошто ствари несвесно постају пре него што човек мисли о њима и разумева их, те пошто је све првобитно бивање у природи и код човека несвесно, то *несвесно иде увек пре свести.*

1. Први живот детета и први живот целог људског рода јесте сасвим несвестан; тај први живот детата и рода припада стању потпуног утонућа у природу, потпуно је везан за живот природе. Једина снага душе, једини вођ човеков у животу у то доба јесте инстинкат, најшира, најјача и најпрвобитнија веза која везује живот човека за живот целе природе. А инстинкт је слеп, несвестан као што су слепе, несвесне све велике снаге природне, јер инстинкт није свест појединца, није свест само људског рода, он је свест целог животињског царства, он је животињска форма оне тежње самоодржања која влада стварима у целој природи. По томе инстинктивна тежња смаоодржања није егоизам, који претпоставља већ свест и који је прва фаза свести, и коме је по томе плићи корен у души од инстинкта, који не зна ни за зло ни за добро; и животиње и човек вођени инстинктом све што раде и како раде раде за то и тако што то и тако морају да раде, јер их на то нагони слепа, несвесна сила инстинкта; а свака инстинктивна радња и по томе све првобитно бивање и стварање бива у мраку несвести.

По томе све оно што се ствара, а стварање је првобитно, ствара се само у мраку несвести. Свест не ствара ништа, она само осветљује пут којим се ишло и којим ће се ићи; свест само распоређује и налази права места стварима у простору и времену, које су већ постале. Све највеће тековине човекове: религија, морал, језик, уметност, право, држава нису производ воље људске, свесне радње разума, него су постале спонтано, саме од себе, из дубине људске природе, као резултати несвесног историског живота човечанства. И свако вештачко стварање бива у почетку несвесно; у души уметника постоји већ инстинктивно створена идеја, пре него што он почне свесно тражити згодну форму да изрази унутрашњу садржину, постоје већ много пре него што их човек види, сазна и да им име и место међу другим стварима. И човечанство прво ствара и ради па тек доцније размишља о својим творевинама и радњама, бива свесно њих.

2. По томе осећање је увек првобитно, увек иде пре појмова; прва фаза идеја јесте осећање и слутња; несвесна жеља и осећање

јесу први пострек свега свесног мишљења. Сазнање на првом ступњу свом није ништа друго него осећање, резултат несвесних процеса и који долази до сазнања само у облику резултата. И првобитно значење сваке речи јесте извесно осећање; топлота је прво осећање, после постаје појам топлоте. Још стари народи осећали су да има прогреса у историји људској, али свесна идеја прогреса јавила се тек у последњим столећима. И кад год су какве нове доктрине, нове опште идеје улазиле у живот и почеле деловати на душу и дух људски оне су увек почеле деловати прво у форми фанатизма, несвесног, слепог одушевљења и то тим фанатичкије што су те идеје доступније што већем броју људи, те највише од свих религиозне идеје; па и све велике, друге идеје имају у почетку религиознога у себи. Из слепих нагона и задовољавања њих постају навике, из навика обичаји, из обичаја свесни закони. Тако слепо, несвесно осећање иде увек пре свесног сазнања. Природа се је осетила у животињи, она се освешћује тек у човеку, у најдоцнијем створу свом.

Несвесни инстинкат јесте први пострек и први корак сваког сазнања: свако откриће, свака нова истина спремају се несвесно те бивају ненамерно, невољно, те на површини поглед случајно. Свакој новој истини крче пута и спремају земљиште многи духови несвесно и дуго пре него што она сине свесно у појединим умовима: свака нова идеја креће се невидно и несвесно у умовима многих пре него она изађе јасно на видело свести у уму појединих, који само виде пут којим су у мраку и несвесно ишли њихови претходници: тако је Галилеј само свесно применио експеременат с особитим успехом, а тај нови метод било је несвесна тежња умова пре њега; тако је и с идејама хелиоцентрике, гравитације, еволуције и т. д. Геније није творац идеја: он само формулише идеје које у форми тамних престава и слутњи леже у души народа.

3. Свесна, систематска индукција, као и свака индукција, има несвесни корен, првобитно је она несвесни закључак ума и тек се после преноси у сазнање и приводи се у систем као и све велике историске творевине — језик и религија, народ и држава, тако и науке постају несвесно из многих несвесних резултата и многих истина невољно, ненамерно нађених. Астролози су несвесно створили астрономију, као и алхемичари хемију.

Човек учи у детињству језик несвесно, као што га је у детињству рода несвесно и створио, као што играјући несвесно спрема и вежба своје снаге за потоњи свестан, озбиљан рад. И сви проналасци и сва открића у историји, од ватре до Америке и даље

учињени су несвесно; или је човек у мраку натрапао на нешто ново и непознато, или је тражио једно а нашао сасвим друго, које није знао или чему се није надао (тражећи злато алхемичари су открили многе хемиске истине и законе, тражећи пречи пут за Индију Колумб је нашао Америку). И баш то што све у историји несвесно бива, постаје, открива се и проналази се, то што су свест и воља човекова сведене у историји у великим размацима њених времена на минимум, то што историја човечанства иде својим путем, не зависећи од свести и воље човекове, то и доказује да процес историје човечанства бива по извесним, сталним, унапред одређеним законима, да све што у историји бива, бива по законима, да све што је у историји постало, откривено и пронађено, постало је и откривено за то што је то морало да буде и онда кад је то морало да буде, без уплива воље и свести човекове. Огромна маса воља, интереса и радњи људских само су несвесна средства великог, општег историског духа; људи су само немоћни факти пред великим законима историје и све што раде, раде само невољно и несвесно, под владом широких и моћних закона историје. Историја је процес у коме дух свега долази до свести; она је процес освешћавања, а освешћавање није ништа друго него јасно сазнање будућности на основу сазнања прошлости; тек са јасним погледом у будућност настаће свесни, хумани период историје човекове.

4. Све оно што је првобитно, што прво постаје не долази до свести; до свести долази и у њу улази само оно што је доцније постало.

Све ниже области живота у којима се живот прво јавља и у којима су његове најглавније тачке: дисање, варење, циркулација крви, лучење, не дижу се никад до свести; њихове радње никад, осим поремећене, не улазе у свест. Само оне сензације које долазе од виших, доцнијих чула, долазе до свести, само око и уво служе интелигенцији и разуму. И живот који је настао са постанком човека морао је тако утонути у живот природе и у инстинктивност, те по томе тако везан за тренутни осећај да никакво сећање није могло остати од њега, те се ни човечанство ни поједини човек не сећају ни мало првобитне епохе свог развитка, нису свесни својих ранијих стања. Тек дуго после рођења буди се у детету свест; што је било пре тог тренутка измиче се за навек његовом памћењу. У историји човечанства утврђена писменост јесте моменат буђења свести; тек њоме је могло човечанство да преда своја сећања потоњим генерацијама.

5. Пошто је намера, план, у напред истакнути смер, главни атрибут свести, то првобитно све што бива, бива без намере, без плана, без тежње извесном смеру, без прилагођавања њему. *Ненамерно, што не годи смеру иде увек пре намерног, смеру угодног, свесног.*

а) Данашња целисходност, хармонија и равнотежа у козмосу, само је резултат многих реметења и револуција, нецелисходности и механичких противречности у козмосу, пошто је првобитно било много више планета него данас и тек доцнијим одабирањем редуциран је њихов тадашњи број на данашњи и тек тада настаје целисходност свега, које није било у првобитном механичком кретању материје, него општим процесом тек доцније настаје.

б) И у целој области биљног и животињског живота адаптација, прилагођивање извесним смеровима долази после стварања. Принцип наслеђа старији је и пре делује од принципа акомодације. И сва борба у биљном и животињском царству, борба за одржање потиче из те тежње ка акомодацији и целисходност је последњи резултат и крајњи смер све борбе код биља и животиња.

в) И код човека руке, глас, језик, уста изјављују своје снаге првобитно у трошењу енергије савршено без икаквог смера, без намере, а тиме се спремају да доцније ступе у везу са специјалним осећањима и предметима. И сва кретања тела и сва продуктивна радња његова првобитно нису резултати слободног, свесног и намерног уплива духа, него потичу нешто из инстинктивних узбуђаја и покрета природних организму, а нешто им је узрок несвесно, невољно деловање душе. Па и сви вољни покрети првобитно се врше без воље, без намере, и они првобитно почивају на невољним и нужним везама, којих дух тек доцније постаје свестан и ставља их под своју намеру.

Играње је природно, спонтано, ненамерно испољавање људске душе; њиме она пушта напоље добијене утиске који су се претворили у сензације, осећања, опажања, преставе и жеље и ти многи покушаји у игри и лагано напредовање кретања и радњи снажи мускулни апарат и развија га тако да доцније може служити намерним, корисним занимањима.

И жеља постоји много пре док се у нашем сазнању не појави смер коме жеља тежи. Не само чулне жеље него и моралне побуде јављају се много пре него што почињу сазнавати свој смер. Свака је жеља првобитно инстинктивна и тек доцније постаје свесна тежња. Па и тада жеља опет остаје с почетка као инстинктивна побуда, којом тек доцније овлађује свест.

г) Говор првобитно није служио за саопштавање мисли и осећања другима, за споразум; првобитно он је унутрашње занимање душе с извесним бројем сопствених стања; дете дуго говори пре него што његов говор постане разговор. Говор је првобитно лагано, невидно и нечујно догађање унутра, у души онога који говори, унутрашња радња његова, која се тек доцније чујно у говору изражава, испољава; први глас није означење онога што он изражава и није везан с намером споразума, он само буди симпатију, као и дрека од бола избачена, са свим без намере, која не рачуна на симпатију него је физиолошко дејство бола и ипак чини најсигурније и најодређеније разумевање да је то бол. Тако говор, језик иде пре мишљења; човек говори много пре него што почне мислити и увек се прво нешто изговори, па се онда мисли о њему; мишљење је резултат процеса говора.

И најранији почетци писмена нису намерно изнађени као ни почетци језика; првобитно писање у сликама није се развило ради бољег памћења и јаснијег и тачнијег престављања и подсећања, јер је сликовно подражавање природних предмета бивало првобитно или невољно, инстинктивно или са сасвим другим смером.

д) И сва открића и проналасци у историји учињени су ненамерно, невољно, несвесно те на први, површни поглед случајно; на њих је увек нагонио притисак времена, снага историје, воља много виша, дубља, моћнија од људске воље; или су ти проналасци и открића чињени у сасвим другом смеру него у ономе који им је доцније процес историје дао. Колумб, нашав Америку коју није тражио и за коју није ни знао, био је само оруђе историје, само откуцај једног секунда на сату историског живота људског, који време навија; време навија сат историје; људи су само милионити делови једног секунда, који на том сату нису ни обележени.

ђ) Као што моралне и друштвене идеје, које су ненамерни резултат друштвеног и историског живота људског, постају доцније свесни смерови у животу појединаца, народа и друштава, тако и у свима великим и важним процесима ума и живота људског намере и воље људске у почетку није било или су ти покрети служили првобитно другим смеровима. Све велике творевине и тековине људске историске постале су спонтано, те с почетка нису имале онај смер који су доцније процесом историје добиле. Држава је постала спонтано; тек доцније добија она племенити смер хуманизирања човека; живот у држави постаје процес којим се грађанин чисти до човека; грађанин све више постаје само потребна, пролазна фаза човека.

Тако су и све науке постале из ненамерних резултата искуства и живота. Најранији резултати астрономије били су првобитно ненамерни и споредни приликом извесних посматрања. Утврђење констелације звезда и подела небеског свода првобитно нису имали смер да рашире хоризонат знања и разумевања, него да се отуда могу извлачити прорицања о судби људској; све је то послужило потоњој науци астрономије ненамерно и невољно.

Тако тражење користи, тражење знања и разумевања стоји онако према првобитној несвесној, невољној, ненамерној радњи, као религија човекова према животињском инстинкту, као наука према миту, као гледање према пипању.

6. Пошто је светлост и први услов и први атрибут свести и пошто се светлост тек доцније одвојила од топлоте, то *мрачно, слепо иде пре јасног, видног.* Ниже, првобитнија чула човекова, пипање, укус, мирис јесу слепа чула, слепа оруђа самоодржања; утисци добијени од тих нижих чула не долазе до свести; они остају сакривени у мраку душе; са њима може човек и у мраку живети, јер она служе за одржање најдубљег и најмрачнијег дела живота; оку треба светлости и тек онда кад је човек, усправив се ослободио свој поглед, он је њим добио основ и острек свега даљег прогреса ума. Вид је прво пробудио интелигенцију, ум; он је право чуло интелигенције и свести; све што несвесно бива и постаје, бива и постаје у мраку. Све ширење свести, разумевања није ништа друго него ширење светлости на дотле мрачне области стварања. Велике идеје у животу и наукама јесу буктиње које осветљују путеве којима у мраку иду људи и ствари; религија је прво кандило које је историски ум човеков запалио у мраку живота, кандило које се никад гасило није у свима временима историје и на коме је ум човеков у срећнијим појединим моментима историје палио вишу светлост философије и наука.

а) Нагон самоодржања, као и свака инстинктивна радња, јесте слеп; инстинкт ради несамовољно, несвесно, гоњен само далеким мрачним снагама природе; у њему душу води општи дух и живот природе; он ради оно што треба, без знања, без размишљања, без избора. И свака инстинктивна радња почива само на тамним осећањима, никад на јасним преставама. И као што се кроз првобитно мрачне просторе васионе први зраци светлости почели ширити онда, кад се из појединих концентрисаних делова материје високе температуре могла одвојити светлост од топлоте, тако се и од инстинкта тек доцније почела одвајати интелигенција, на основу слободног гледања човековог.

б) Прва кретања језика своде се на гледање. Опажања вида прво су добила свог израза у језику и од тих опажања преносио се после смисао и на друга; па и оно што се чује, осети и т. д. појима језик као виђено, јер у опште само утисци вида могу се језиком изразити; утисци свих других чула или се пењу само до тамних престава, или добијају израза тек преносећи их у област вида. У последњој инстанци све речи долазе од светлости, од гледања, а ономатопојетске речи, које долазе од голог подражавања, јесу само изрази осећања заједничких човеку и животињама; оне нису корени из којих нешто даље расте, те су по томе неплодне за даљи развитак језика.

в) Гледање је прва радња духа. Из све веће примчивости чула вида развио се разум; појам облика никако се не може уклонити из људског мишљења, мишљење је у ствари друго гледање, гледање невиђеног. И највишим спекулацијама корен је у гледању. Опште преставе стварају се прво из оних знакова који највише и најјаче падају у очи. Тако је вид основ свега прогреса ума човекова и све велике манифестације ума само су резултати гледања.

Првим уметностима — архитектури, скулптури, сликарству — светлост и вид јесу основ и услов. Тек се доцније, после њих, развија философија слуха, музика. Лепо је прво оно што се види.

Прва и најстарија наука, астрономија, основана је на гледању; она је резултат само многих гледања и посматрања. И први период астрономије само је посматрање видних покрета небеских тела и све знање астрономије старих народа ограничено је на то. И светлост је први и главни језик којим козмичка тела говоре човеку.

Оптика је најраније и најтачније израђен део физике. Још су александриски математичари дали тако чврст математски основ оптици да је даљи напредак у њој био омогућен, те су се Арапи, а за њима хришћански научници ревносно и успешно обрнули оптици и први њихов проналазак био је оптички наочара, 1285. г. Тек оснивач нове физике, Галилеј, почиње испитивати и акустичке појаве. Тако исто телескоп и телеграф пронађени су много пре од данашњег телефона, као што је микроскоп пронађен давно, док проналазак микрофона припада будућности. И прво је откривена брзина светлости, па после брзина звука.

Као што је на видна дела историја прво обратила пажњу и почела се њима занимати, тако су спољне видне карактеристике ствари и појава биле први почетци и основи свих наука.

И све идеје постоје првобитно као мутна осећања, нејасне наде, тамне преставе у души народа; тек доцније поједини одлични

духови дају им форме и оне постају јасни идеали, светле идеје, видни вођи у животу народа и друштава. И наука је само јасан израз онога што су митологија и религија тамно слутиле.

Отуд увиђање, гледање кроз ствари и предвиђање, моћ гледања у напред, у будућности јесу највиши атрибути, највиши смер свести, разума, највише функције људског духа. Тако су тек на слободном погледу човековом, на његовој све већој моћи све даљег и дубљег гледања основани сав прогрес његова ума, сва његова цивилизација и историја. Све остале ствари раније од човека леже све дубље од њега, све више унутра, све више у мраку.

IX

Простор иде пре времена.

Чула, а вид највише, опажају ствари само у простору: тек доцније развија се апстракцијом појам времена. Чулна престава простора постаје пре апстрактног појма времена. Увек и свуд ***простор иде пре времена.***

1. Престава простора т. ј. свесност просторних разлика, које потичу из процеса фигурирања,ројицирања и локализовања осећаја и опажања, много раније долази и сигурније се употребљује него престава времена т. ј. свесно разликовање времена по садашњости, прошлости и будућности. У детета се прво развија појам простора по дужини, ширини и дубини: линије, површине, тела. Тек после настаје појимање времена, садашњег, прошлог, будућег. Тако се и код историјског човека појам простора развија раније од појма времена, пошто време и мерење времена тек доцније постају потребни и време тек доцније добија вредности за човека, коју простор [illegible] има.

2. Прво су нађена закона простора и прве су науке основане само на законима и односима простора, и прво су се ова знања уздигла до наука којима су предмети све ствари и појави у простору. Наука о величинама у опште основ је свих старија о количинама т.ј. свега оног што је доступно увеличавању или умањавању; из геометрије, науке о простору, развила се аритметика, наука о бројевима. Астрономији је главни предмет одређивање међусобних односа васионских тела у простору, и астрономија је прва самостална наука, прва од свих природних наука која је данас достигла до потпуне тачности у законима простора, она се је прво отресла

од веза користи и веза религије и прва се ослободила од црквеног ауторитета и тиме прокрчила пут и дала пример свима осталим наукама. Прво је Коперник открио положај земље у простору, њен положај према сунцу и васиони, па је после Њутн утврдио законе кретања земље у времену. И прво је испитиван положај земље у васиони, па после старост њена. По истом закону реда и теорија гравитације старија је од теорије еволуције; гравитацијом се тумаче међусобни односи васионских тела у простору, еволуцијом се тумаче временити односи ствари, развитак ствари и појава у времену. Геологија изучава законе размештаја материје у простору; биологија као наука изучава процес живота у времену и геологија као наука старија је од биологије као науке. Географија изучава ствари људске у простору; историја као наука испитује законе људског живота у времену и географија већ давно постоји као наука пре историје.

3. Све се науке баве прво стварима у простору; изучавање закона и односа ствари у простору, јесте прва фаза свих наука тек доцније изучавају оне ствари у времену.

Астрономија, као и све друге науке, била је прво дескриптивна наука, првобитно је изучавала само просторне односе козмичких тела. Са прогресом астрономије све се више истиче потреба сазнавања прошлости козмоса, његовог развитка у времену; све се више гледа да се историјом козмоса, његовим променама у времену, разуме данашњи склоп и састав његов, и на основу знања историје козмоса да се провиди и будућност његова, највиши смер сваке науке. Први покушај историје козмоса учинио је Кант, а за њим Лаплас изневши небуларну хипотезу.

Историја је прво дескриптивна; географија је прва фаза њена, изучавајући људске ствари и појаве историје у простору. И не само што је географија прва фаза историје; она је и први основ и услов ње, као што је спољна природа први основ и услов првог живота људског и првих цивилизација. И данас још човечанство није достигло крајње границе свог ширења у простору, још екстензивно није савршено; још траје географски период историје, где простор, локалност још јако утичу на све социјалне и историске односе људи; од данас се човечанство само ширило, кретало у простору са малом историском дубином. А прогресом историја човечанства добијаће све више дубине, све је ближе доба времена, доба идеје, праве историје која ће, силазећи све дубље у живот човечанства у времену, моћи у историској дубини свих времена, најбоље откривати законе историског живота човечанства.

Не само што су дескрипција и класификација прва фаза свих наука, него прогресом у свима наукама све се више осећа и појима потреба разумевања прошлости ствари, њихових промсна у времену; све се више истиче време пред простором, знање прошлости ствари све више постаје основ и услов разумевања; историско познавање ствари, њихове прошлости, садашњости и будућности, постаје највише разумевање; историја све више продире у све области људског ума.

4. И у језику сви појмови времена били су првобитно појмови простора, па и речи прошлост, садашњост и будућност имале су прво само тај просторни смисао. Све праве препозиције означавале су првобитно искључиво односе простора, и најстарије адвербијалне речи означавале су само место и правац и отуд се после развија значење времена. Локатив као да је првобитни падеж и апстрактнији генитив и датив имали су првобитно локалан карактер, т.ј. постали су од локатива.

5. И у уметностима влада исти ред. Архитектура, најстарија уметност, највише је везана за материју и све што има у себи, показује у простору, у размештају и симетрији појединих делова, у њиховим међусобним односима по величини т.ј. по простору. Производи и дела архитектуре највише су везани за простор и највише заузимају простора; закони науке о простору јесу закони архитектуре. Дела скулптуре, која се развила одмах после архитектуре, и из ње, као допуна њена, већ су мање везана за простор и мање заузимају простора, али и она још тек из расејаних потеза у простору стварних појава изводи опште идеалне облике. Тек у сликарству, уметности која се развила после скулптуре, почиње моменат времена да превлађује над моментом простора; тек оно почиње износити и цртати живот у појединим моментима времена: у њему облици и положај почињу уступати пред изразом времена. Тек у музици и поезији дух уметника ослобођава се свих веза простора, износећи живот и сва идеална кретања његова у времену. И у поезији самој, еп, као први ступањ њен, износи живот у ширини и простору, лирика га износи у дубини; епски песник слика осећања само посредно, цртањем ситуација. Па и античка драма само је драма ситуације. Она не износи карактер свог јунака, она га је само стављала у извесне положаје према спољним силама, према силама судбе. Драма судбе била је драма ситуације, односа у простору. И прва фаза комике, лакрдија, не излази никад из ситуационе комике.

6. Влада просторности све је већа што се даље иде од цивилизације природном човеку и природи у опште. Номаду и сточару треба много више простора него цивилизованом човеку; вредност времена тада је мала; тек цивилизација доноси потребу и вредност времена.

И сва стара, природна друштва, засnована на просторним, локалним особинама спољне природе, почивала су на просторној подели добара; модерна историска друштва, чија је цивилизација резултат прошлости, времена, почивају на продукцији добара. Подела добара била је код античких народа, главни предмет њихових закона, главни узрок њихових револуција; она је давала тип њиховом животу и њиховим цивилизацијама.

Вода, најматеријалнији мотор, највише везан за простор, била је први основ и услов динамике човекове; тек су доцније узети ветар, пара и најпосле електрицитет.

X

Једнако, просто иде пре различнога, сложенога.

У првобитном мраку све је једнако, једнолико, без форме, просто; тек доцније настају разнолике и сложене форме. *Једнако, просто иде пре различног, сложеног.*

1. Из првобитне космичке хаотичке аморфности постају тек доцније разнолика стања и тела, разне топлоте, светлости, величине, брзине у кретању, као што и сваки потоњи развитак у природи почиње аморфним и хаотичким, док доцније не добије своју одређену форму. Биље у својим најнижим врстама састоји се из само једнаких ћелија и не развија никакве разлике између осовине и периферских радија. То растиње чини најнижи ступањ организације, јер немају ни стабла ни лишћа, ни грана ни цвета, ни плода ни семена, јер сви ти састојци виших растиња само су модификације осовине и радија, и пошто нема разлике између стабла и листа нема ни отуд изведених делова и биљка се може умножавати само одвајањем појединих ћелија.

У опште што је неко тело у природи првобитније, ниже, тим је простије, т.ј. његови су делови сличнији један другом; и што је тело доцније, оно је сложеније т.ј. његови су делови различнији један од другог. И у колико је тело првобитније, ниже, оно више личи на своју околину и тим само пасивно суделује у променама

своје околине, а што више добија снаге да се тим променама опире, оно је све више различно од своје околине. Бер је нашао да сваки па и највиши организам, првобитно у зачетку своме не разликује се ни мало од сваког другог организма у зачетку свом, т.ј. да у најранијој стадији сваки организам има највећи број општих, заједничких карактера са свима осталим организмима у њиховом најранијем ступњу и тек доцније почиње добијати све више особине своје специје. И код првобитних, најнижих биљака и животиња нема још разлике полова, која се јавља тек на доцнијим, вишим ступњима органског живота; код њих расплођавање бива под простом формом самоодржања индивидуе, пошто ова развијајући се добија делове који се најзад одвајају и развијају до самосталних индивидуа.

Код животиња у опште још нема разлике између њих и природе: оне су још сасвим унутра, у природи: тек код човека настаје та разлика и супротност између себе и природе. И као што хемија по саставу из основних елемената не прави разлику између биља и животиња, тако и психологија не прави разлику између човека и животиња по основним првобитним елементима и снагама душе; чулни утисци заједнички су и човеку и животињи и ту је најмања разлика између њих: тек у даљем развитку душе човекове настају разлике између човека и животиње.

2. У души човековој првобитно нема разлике одређених форама и елемената њених: у најранијем детињству у души је само хаос појединих сензација, осећања, нагона, само мрачно, хаотичко самоосећање, где се још не прави ни разлика између себе и спољњег: на том ступњу душе нема разлике између човека и животиње. И првобитни чулни живот душе, чулно посматрање једнако је код свих људи: и сви људи имају једна иста чула, један исти број њих и више мање једне исте снаге; чулне представе једнаке су код свих; разлике међу њима настају тек доцније, у вишим, доцнијим процесима, у мишљењу, у маштању, у опште у радњи духа: представа ватре, које једнака је код свих људи, у [illegible] ватре настаје разлика међу њима: као чаробна радња духа, као прост елеменат, као [illegible]

3. Првобитно је једна [illegible] раса [illegible] у којој још нема разлике између [illegible] раса, [illegible] на[illegible] [illegible] ступњу [illegible] људи [illegible] и фазама.

Што је друштво ближе природи, оно је све простије и једноликије, те је све мање разлике међу људима, те су првобитно сви људи једнаки по правима, по имању, по животу, по развитку; свака се индивидуа може узети као тип целог племена; тек са увођењем својине и агрикултуром настају прве неједнакости и разлике међу људима и тек потоња цивилизација развија све разнолике форме живота људског и све веће разлике међу расама, народима и појединцима. И према примитивном, једноликом, природном животу људи, наступање варварства доноси разлике у развитку њиховом; и племенски живот јесте заједнички свима варварима до њиховог ступања у цивилизацију. Па и први почетци цивилизације свуд су једнаки; религија, уметност и држава увек су први основи њени.

4. Као што је разлика између централног сунца и периферијских планета бржим лађењем ових тек доцније настала, тако је и на појединим планетама тек доцније настала разлика између континенталног и течног, пошто су се континенти тек доцније издизали из првобитног једноликог океана који је покривао целу земљу, тако је и човек првобитно живео у регионима у којима влада климатска једноликост, у којима нема разлике годишњих времена и температуре, па је тек доцније из тих региона прешао у оне у којима постоје климатске разлике, разлике годишњих времена.

5. И прве фазе религије једнаке су свуд. Фетишизам је свуд и свакад једнак, фетиши су увек једни исти; па и политеизам је свуд више мање једнак, исте природне снаге и појави персонификовани обожавају се; тек у појимању једног бога настају религиозне разлике. И разлике у религијама у суштини много су мање него разлике у потоњим философским и научним појмовима.

6. Уметности не само што су се полако уздизале из првобитне аморфне хаотичности до одређених форама и разлика, него и у производима првих уметности, архитектуре и скулптуре, има много мање разлика у саставу и у формама него потоњих, сликарства и музике.

XI

Опште иде пре појединога.

Пошто су потоње разноликости само поједине форме и делови, који су се доцније развили из првобитног једноликог, општег стања, то *опште иде пре индивидуалног, појединог;* из општег постаје поједино.

1. У природи је једно опште стање претходило потоњој разноликости појединих појава и форама; у прво доба земља је била само једна општа гасовита маса, из које се још нису били развили поједини делови и форме, кад још није било ни ваздуха, ни воде, ни суве земље, ни климата, ни биља, ни животиња, ни човека, што се све доцније развило из тог првобитног општег стања као партикуларне манифестације козмичке и земљине снаге. Из те првобитне, опште индиферентне козмичке масе не само што су се доцније одвојиле поједине физичке снаге, топлота, светлост и друге, него су се и поједини хемиски елеменѓи тек сукцесивно издвајали из ње.

У области биља делује универзалност живота, те се никаква унутрашња индивидуалност не развија код њих; животиња се већ осећа као нешто одвојено из општег, као поједино, индивидуално, али је још под потпуном владом рода, специје, те се никаква права индивидуалност не развија код ње него тек код човека, код кога влада општега, рода, спада на најмању меру и индивидуалност се пење до највишег ступња.

Инстинкт је прва основна, општа форма душе, заједничка свима животињама и човеку; он је основна веза која везује живот свих животиња и човека за живот земље. Инстинкт није свест појединаца, није ни свест само људског рода, он је свест целог животињског царства, искуство гомилано хиљадама година и сталожено у памћењу свих животињских специја и индивидуа. Душа животиња остаје увек на том ступњу; тек доцније настају код човека поједине, индивидуалне форме и боје душе.

2. Инстинкт је основна, првобитна форма *вере*, која обухвата све родове животиња с човеком и све њихове индивидуе; животиња ради по инстинкту, верујући у непосредно добро и зло од непосредних предмета, а то веровање код ње није резултат њеног индивидуалног искуства, него резултат искуства целог рода животињског. Инстинкт је прва форма вере, општа свима животињама и човеку. Тек код човека настаје друга форма вере, која није општа и животињска, али која је општа свима људима — *религија*, вера у добру и злу моћ природе и њених снага над човеком, култ природе и њених сила. Религија је опште расположење људског духа, заједничка свима људима у свима просторима и временима; она је општи корен из кога су израсле све потоње снаге и форме духа људског. Тек много доцније, са нагомиланим искуством и прогресом ума, одваја се трећа форма вере — *филозофија и наука*, вера у моћ ума људског. Али философија и наука не припадају више целом

људском роду, нису заједничка особина свих људи, нису више генеричка снага људског рода, него чине само поједине, танке, фине слојеве над целокупним животом свих људи; оне су својина и особина само појединих раса, појединих народа, појединих класа, појединих лица у појединим просторима и у појединим временима. Философија и наука јесу религија појединаца, религија је философија човека, људског рода.

И што се даље иде у прошлост појам бога све се више изражава општим именима, вулгарним изразима, разумљивим за све, а тек доцније се изражава особним именима. У химнама Веда имена богова јесу општа, заједничка имена а често адјективи, изражавајући појам који је разумљив у опште за све: Агни, Сурија, Вају, јесу божанства а значе ватра, сунце, ветар. Код Грка су имена богова већ особена имена. И предикат свети у хришћанској цркви простирао се првобитно на све хришћане без разлике и тек се доцније почео придавати само појединим људима.

3. И све у души, као и у животу, јавља се прво као општа радња пре него се та радња индивидуалише у појединцима. Примитивно све је опште, заједничко, осећања, појмови, живот; појединo се не истиче, све што бива и постаје јесте опште. „У митској заједничкој поезији први пут се огледа општи, национални поглед на свет у религији и историји; ту се прво износи општи народни идеал, који се уздиже до естетичког идеала тек потоњом, вештачком, индивидуалном фантазијом". И првобитно песма није изражавала индивидуална осећања једног лица него целог једног племена; првобитно народ пева; кад он пева најпре спева сваку песму један, али онако како је спевана она припада свакoм у народу, јер је из народног духа спевана. Грађа припада свима, стил, изрази, метар, начин композиције, све што чини песму, јесте опште добро. У младости народа, у првом периоду културног живота поезија још није вештина; ту је она још поклон природе, заједничко добро, дар народу. Поетска генијалност ту је још у народном духу, у роду; тек доцније скупља се она на појединим тачкама, у изабраним песничким духовима. Тако је прво општа или национална фантазија творачка, а фантазија појединаца само прима, слуша и уређује чувено; после се тај однос обрће, пошто се моћ фантазије која израђује форме скупила на појединим тачкама и индивидуалисала се у појединим генијалним уметничким природама. После опште народне поезије настаје поезија појединих индивидуа, у којима се концентрише снага фантазије раширена пре на цео народ, као опште добро његово. И као што се органски и сав виши

живот на појединим планетама тек онда могао развити кад су планете изгубиле своју сопствену топлоту и почеле их добијати само од сунца, тако је и виша култура духа могла настајати тек онда кад су народи изгубили општу, сопствену топлоту фантазије и почела добијати светлост само од појединих узвишених тачака духа на којима је она концентрисана.

Првобитно народ ствара језик, обичаје, религиозне погледе, преставе и појмове о стварима, пошто је индивидуална самосталност појединих још слаба; све су то производи на којима сви суделују, у доба кад су се поједини, индивидуални животи губили у једном општем животу. И као што сваку песму коју појединац склопи многи нараштаји дотерају и модификују, тако да се поједињинци губе у грађењу њеном, тако је исто и с постанком обичаја и постанком језика; ни за један народни обичај, ни за једну реч у народном језику не може се казати да је овај или онај појединац створио и измислио. И што се даље иде у прадоба све је мање личних имена појединих, све више свако бивање и стварање бива епски, у масама. И прва моћна лична имена појединих која су исписана на првим, после празних, листовима историје, нису изрази њихових индивидуалности, њихових особених, појединих душа, него су изрази читавих народа и времена, концентришу у себи снагу и душу целих времена и народа.

4. И ход уметности јесте све веће индивидуалисање уметничког духа, све више израстање из првобитне општности и зависности од општег духа до самосталне духовитости појединаца, све веће истицање појединог, личног. Архитектура, прва од свих уметности изражава опште расположење целог једног народа или једног времена; на њој раде многи; у њој не само што се још не истиче индивидуалност уметника, него целог једног доба или народа, него и монументална дела њена нису за индивидуу, него за варош, за државу, за друштво. И не само што је архитектура општа свима племенима у свима временима, док су све потоње уметности мање више индивидуалне, ограничене на поједина племена и времена, него и производи архитектуре увек више изражавају опште него појединачно; производе архитектуре раде многи људи, генерације и времена. И све велике и моћне творевине историје, опште свима народима и временима, религије, државе, институције велике — јесу производ [illegible] духа, који је општи свима људима у свима временима, па и сами [illegible] опште и [illegible] слике [illegible] жеља и

тежња целог једног народа и времена. Тек доцније скулптура изводи поједине облике из тог општег, архитектонског расположења, ма да и њена дела јесу још опште добро храма, а тек сликарство распоређује на поједине појаве стварности идеалност, нагомилану у појединим божанским типовима. Сликарство је поглавито субјективно и већином испољава особена душевна расположења, док је у старо доба то особено, више него у ново доба, потонуло у црквеном и политичком општем бићу. И тек код Грка у старо доба уметност је ступила у сферу индивидуалног, износећи у портрету од камена и бронзе карактерну разлику појединог од појединог. По томе ходу уметности што је личнији уметнички створ, што је виши производ појединог духа, то је и лична бесмртност уметника у његовим делима сигурнија. У монументалним производима архитектуре огледа се апстрактно основно биће целог једног народа, а друкче живе скулптори, сликари и песници у својим делима.

5. Племена и државе општности биле су прве јединице историског живота човечанства у којима се губила индивидуа и индивидуалност човекова, а све више, прогресом, поједино људско ослобођава се од владе општега, све више индивидуа постаје основ сваког друштва и заједнице. Примитивно и у античко доба појединац је потпуно под владом општега, које је одређивало и давало тип целом развитку и личности појединаца, у животу, осећању и мишљењу. А неразвијена индивидуалност доносила је примитивну колективност у свему. Први брак је колективан и отуд влада матријахије; први почетци моногамије били су пљачкашки, отмачки (крађа. отмице Прозерпине, Јелене, Сабинака; свака девојка у Вавилону пре него се уда за једног човека морала је на себи потврдити опште, друштвено право над њом у храму Балтисе). Па и свадбена свечаност као да је дошла отуд да се равноправни накнаде пијанком и гозбом за искључивање из њихова права. Прелазне форме од првобитне чисте заједнице жена јесу полигинија и полиандрија. Тако првобитно нема појединог, индивидуалног брака, те према томе ни очинства ни материнства, јер је дете првобитно припадало целом племену, имало је сродничка односа према његовом племену у опште; тек доцније према мајци, после према оцу и са утврђењем моногамије најпосле обојим родитељима. И као што првобитно нема индивидуалног брака и по томе ни индивидуалног очинства ни материнства, тако нема ни индивидуалне својине; првобитно је племенска, колективна својина; за њом настаје општинска, па фамилијарна својина, а постанак приватне, индивидуалне својине иде заједно са постанком индивидуалног брака и родитељства.

И као што су проституциони обичаји античких народа, Финичана, Вавилонаца и др. били општи а никако индивидуални, пошто су чинили природни, историјски прелаз чистом фамилијарном животу, јер се жена морала откупити од опште својине да би припадала само једном човеку, тако су и сва зла и преступи у старо доба били општи и јавни, док су данас више лични, појединачни. Зла су тада владала не само појединим душама него душама целих друштава, законима, обичајима, појмовима.

XII

Цело иде пре делова, једно иде пре многога.

Пошто се појединачно доцније издваја из једног првобитног, општег, то су поједине ствари које доцније настају из општег само делови тог једног општег, целог; по томе увек *цело иде пре делова, једно иде пре многога.*

1. Цео козмос био је некада, првобитно једна велика хаотичка, нераздвојена целина, из које су се тек доцније издвојили поједини делови, васионска тела, поједина стања и поједине механичке, физичке и хемиске снаге. У том првобитном хаосу и материја и простор били су једна целина, једно јединство. И планета је првобитно живела сама као целина, из које су се тек доцније издвојили поједини делови и снаге њене и неоргански од органског живота. И природа и човек чинили су првобитно једну целину, једно јединство, из кога се човек, прогресом ума свога, тек доцније издвојио и основао једно засебно царство природе. И што је неко тело у природи првобитније и по томе ниже и простије оно је све више једна целина, све су му мање делови одвојени један од другог и ако их већ има сваки је за себе све више целина т. j. све су самосталнији један од другога; а што је тело доцније постало његови су делови све мање целине за себе, све су више зависни један од другога и по томе су све тешње међу собом везани, те је и тело све организованије.

Првобитно човечанство било је једна целина, једно јединство, из којега су се тек доцније издвојили поједини делови и елементи његови, расе, племена, народи. И само то првобитно цело човечанство пролази кроз прву, основну фазу историског живота његова — кроз фазу природног живота, кроз дивљаштво; кроз остале потоње више фазе пролазе само поједини делови човечанства.

И цела душа човекова, цео психички живот његов био је првобитно једна нераздвојена целина у форми осећања, које је заједнички корен и основ свега даљег развитка душе; првобитно су све форме и снаге душе и духа — осећање и мишљење, религија, философија, наука, уметност, живот и друштво — једна нераздвојена хаотичка целина у форми мита и тек доцније одвајају се извесним редом поједини делови из те опште целине и један од другог.

У сваком поједином корену у језику било је с почетка — као што сад у свакој интерјекцији бити може — цело суђење, питање или заповест, коме су глас, мимика или само околности под којима се то испољавање десило, давали потребну допуну; поједина реч служила је првобитно место целог става. И прво су се писали у сликама изрази целе мисли, као што и дете прво разуме целу фразу, а појединим речима не даје никаква значаја; за тим су се знацима писале целе речи, као још код Хинеза, за тим цели слогови, а најпосле само поједини гласови. Тако су првобитно и речи биле целине и свака је појимана као целина. као што су првобитно и биљке и животиње појимане као целине, а тек доцније је дошло појимање ћелија; а догод су речи појимане у њиховом јединству као целине, дотле је требао за сваку реч особени знак у писању, тек много доцније почело се појимати да је реч сложена од више слогова и гласова и да се може раставити на њих и тада су се у писању почели одвајати ти поједини делови од првобитне целине. И штампали су се прво цели ставови. У Гутенбергово доба већ се штампало по појединим европским земљама на дрвеним таблама и то не само слике него и цели ставови. Гутенберг је само извео у живот мисао која је била зрела и по томе близу: да се поједина писмена изрежу на засебним таблицама и тако да се могу комбиновати и премештати, место да се цео став уреже у једној табли.

2. Тип је целина од које су егземплари само форме појединих делова његових, те је и род, специја целина од које су поједине индивидуе само поједини делови и форме. По томе *тип иде пре егземплара, род, специја иде пре индивидуе.*

а) У целој природи појав појединих родова увек је почињао прототипом целе класе; увек прво постају општи типови, па тек доцније поједини преставници њега. И што је живот нижи, влада типа, рода све је неограниченија и искључивија, снага индивидуалности све мања. У биљном свету нема индивидуа него само родова, биљна индивидуа не диже се изнад егземплара; у животињском свету индивидуа се мало више диже од врсте; код животиња развија се мало слободнија индивидуалност само у множини бића,

у друштву, у роду, док сваки појединп део те множине има много слабији психички развитак; ту идеја рода претеже идеју индивидуе. У једној држави пчела има много мудрости у раду, јер ту ради душа целине, док свака поједина чела за себе узета показује врло тамне трагове интелигенције и вољности. Тек у свету човека, у свету личности свака је индивидуа своја сопствена врста и духовно и физички. „У производењу човека природа не пролази више кроз специју, те целу своју стваралачку снагу улаже у образовање индивидуа.“ Отуд што год у индивидуи изгледа неразјашњиво може се разјаснити из рода; нема ни једне индивидуалне црте која се не би могла разјаснити ма с које стране кад се испита историја рода. Отуд прво и најнепосредније од свих права, које се само по себи разуме, јесте право на живот као део, члан рода; егзистенција рода првобитнија је од индивидуалног права.

б) Инстинкт је воља рода, воља генетичка, воља прошлости, историје и по томе је старији од воље, која је испољавање личног, индивидуалног. Због тога животиња нема своје личне, индивидуалне воље, јер све што ради ради под притиском рода, прошлости, те све што ради и како ради, ради то и тако зато што *мора,* те није ни одговорна за оно што ради. Тек код човека јавља се лична, индивидуална воља и има је тим више, што је више слободан од притиска рода, општега и по томе што има више своје свести, што боље познаје мотиве радња својих и што боље увиђа по којем мотиву треба поћи. На том јављању слободнога, индивидуалнога *треба* код човека почива један од основа могућности свега прогреса човекова. И на првом ступњу душе човекове, код детета, душа још са свим припада роду, те нема још никакве личне, свесне индивидуалности; она тада још спава, пошто су чула обрнута унутра; цео њен посао тада је да узима рану и да расте т. ј. да у себи одржи род. Индивидуалност човекова јавља се тек доцније, са буђењем личне, индивидуалне свести т. ј. са све већим одвајањем, ослобођавањем од воље, од свести рода.

в) И човечанство је дуго постојало као специја, као род пре него су се из њега извиле поједине моћне индивидуалности: расе, народи, племена. И првобитно је индивидуа човекова тонула у расу, племе, народ, државу и живела животом рода; тада нису слободне индивидуе састављале друштво него родови и све је преношено наслеђем с рода на род тако да се никаква индивидуална воља није смела ни могла јављати. И као што је фамилијарни живот првобитно једини однос људи из којега све после излази, тако су и влада фамилије и државе неограничене, те не признају слободу

индивидуа, појединих лица; и као што својина припада само фамилији, а не појединцу, тако и воља и свест припада само фамилији, племену; индивидуа није смела имати своје воље и свести. Отуда првобитно генс, племе захтевају од човека да он верује оно и онако како племе верује; тада се не гледа мирно да појединац отпада од обичаја и веровања свог племена, јер цело племе очекује казну од богова, ако један од њих одступи од наслеђеног старог, општег и почне сам нешто ново. Тек прогресом индивидуа се све више ослобођава од притиска рода; потребе и радње све се више индивидуалишу, те сваки постаје одговоран само за своје радње и одговорност за радње појединца пада само на њега, а не на род, друштво. Тако се прогресом, место старе племенске аристокрације, племства, где се одличност и разлике људи гледају само у родовима и племенима, јавља доцније новчана, индивидуална аристокрација. У то првобитно доба владе рода не зависи од индивидуалности човекове, од његових личних особина, да ли ће он бити аристократ или не, положај у друштву не зависи од индивидуалности него од тога коме роду припада; са наступањем социјалних разлика имања место првобитних сталешких, племенских разлика, разлика родова, индивидуи се све више оставља слободе да у друштву заузима положај према својим индивидуалним, личним особинама и разликама од других.

И све прве творевине човечанства јесу типичне за сва потоња времена; на првим проналасцима и открићима почивају сви потоњи; без ватре, језика, агрикултуре државе не би било никојих потоњих. У првим временима израђени су типови културног живота човечанства, на основу којих се доцније развијају поједине индивидуалне форме живота и културе; и први системи религије и закона остали су типични за све потоње, као што и свака поједина култура почиње стварањем типова — система религије, закона и државе, на основу и у границама којих развијају се потоње индивидуалне форме. И карактерни типови људски израђени су у првим временима, а нарочито код Грка; сви потоњи облици људски само су више мање верни егземплари тих типова или индивидуалисање појединих страна и снага њихових.

г) У ходу уметности исти је ред. Архитектура, прва од свих уметности, нема ничега индивидуалног; она не само што типички преставља живот целог једног народа или времена (у цело античко доба свака архитектура има свој национални тип), него она даје тип свима осталим потоњим уметностима, као и астрономија свима осталим потоњим наукама. И на првом ступњу скулптуре, статуа,

пластична божанска слика још нема индивидуално оживљене црте лица него је општег типичког израза; тек у доба Лизипа у Грчкој, који је први увео идеализовано портретовање у уметност, настаје идеал индивидуе, место дотадањег идеала рода, типа. Тек доцније у сликарству настаје сликање разноликости и индивидуалности људског и земаљског живота; после вечитих типова богова у скулптури долазе у сликарству пролазне индивидуе људске.

д) Као што је у основним архитектонским идејама једног народа одређена у напред цела његова уметничка радња, по њеном главном правцу, као што уметнички дух у архитектури даје национални стил и тип свима потоњим уметностима, тако од ступња и форме астрономије зависи склоп и форма свега осталог потоњег људског мишљења и појимања; она даје и јесте тип свих потоњих наука, као и архитектура свих потоњих уметности, као и сунца својих планета. Уверење о законитости у кретањима планета у свима климатима највише је допринело да се у ваздуху, у осцилацијама океана, у периодском ходу магнетске игле, у подели организама на земљиној површини — траже закони и поредак. Кант и Лаплас на основу Њутнове теорије развили су небуларну теорију козмоса. И ону провалу која је постојала између елементарних процеса материје, неорганског живота и органског живота модерна биологија тежи да испуни на основу Њутнових принципа о козмосу: она тражи да постанак живота изведе из неорганског, а на том механичком извођењу органског из неорганског и почива Дарвинова теорија и прави значај њен је у томе, што она гледа да механизам, који је Њутн поставио за козмос, пренесе и на историју постајања органског света, да козмичке, астрономске законе примени на законе живота, законе биолошке. Тако је Њутново откриће гравитације изменило људске појмове у свима другим областима мишљења; и у самој религији осетно се силан рефлекс од њега; модерне астрономске идеје остале су типичне за све остале идеје; свуд се тражи механичка законитост која у космосу влада, и отуд и модерна психологија тражи да све психичко што више своди на мождани и нервни механизам; све остале науке теже да индивидуалишу типичке астрономске законе. Тако астрономија повлачи међе у којима се имају развијати остале науке; према њеним основним идејама развија се све остало људско мишљење и свести законе свих области људског мишљења на астрономске законе јесте идеални ступањ разума.

XIII

Процес одвајања појединог од опште првобитне целине.

Из тог првобитног *општег*, из првобитне једне нераздвојене хаотичке целине одвајају се доцније *поједини* делови, облици, елементи и то *одвајање* појединог од општег јесте први и главни услов свега вишег живота, свега прогреса, разума и свести; процес одвајања појединог од општег јесте један од најглавнијих момената општег процеса. У области хуманог то одвајање зове се ослобођавање.

1. Првобитно је цео козмос био једна магловита, хаотичка целина, из које су се тек доцније одвојила поједина сунца, те је првобитно и цео данашњи сунчев систем био првобитно само сунце, од којега су се тек доцније одвојиле поједине планете. Из тог првобитног хаотичког стања, од једне једине првобитне пра-силе одвајале су се доцније поједине манифестације њене, поједине физичке снаге: топлота, светлост, електрицитет. А пошто је на првобитној интензивној топлоти могло постојати само једно опште хаотичко стање, то су материје из којих се састоје сунце и планете постојале једна поред друге у слободном, невезаном стању и тек доцније, лађењем првобитне хаотичке, усијане, гасовите масе одвајали су се поједини хемиски елементи из те првобитне индиферентне материје и из разних комбинација њихових постајали разни облици светова и појава на њима, а одвајање хемиских елемената из првобитне материје морало је, као и физичких снага, ићи по извесном реду, а свакојако по оном реду којим су се и поједине планете одвајале од једног сунца, пошто су доцније доње, унутрашње планете постале из гушће материје сунчеве него горње, спољње, које су се прво одвојиле из спољњих, лакших материја сунчевих. Тако су хемиски елементи, као и физичке снаге, само поједине форме, које су се редом одвајале од једног јединог општег праелемента. Тако су се и материја и простор првобитно губили у једној бесконачној, хаотичкој првобитној целини, првобитно су чинили једно јединство из којега се тек доцније одвајају као материја и као простор.

И пошто се земља као планета потпуно одвојила од сунца она је првобитно постојала као целина од које се још нису биле одвојиле поједине снаге, форме и елементи њени. Тек кад је са све већим лађењем земље настајала све већа супротност између ње и сунца настало је на њој одвајање појединих форама од једне опште

целине. Из првобитног гасовитог стања њена, које је било мешавина оксигена, хидрогена, азота и угљеника одвојили су се прво ваздух и вода. Тек доцније одваја се континентално од првобитног течног и тек са тим одвајањем ваздуха и воде од првобитног општег стања и одвајањем сувоземног од течног настало је одвајање органског од неорганског, могао је настати органски живот. Све већим губљењем своје сопствене топлоте поједине тачке земљине добијале су разне положаје према сунцу и тиме се почели одвајати поједини климати од једне првобитне опште и једнолике температуре њене, а тиме су се одвојиле и поједине стране њене и то прво исток од запада од првобитног и индиферентног стања, и тим све даљим одвајањем настајале су и све веће и даље разлике појединих континената.

И цео органски живот одвојио се из једне првобитне основне пра-масе, протоплазме и тек доцније одваја се виши органски живот животиња од биља, а после борбом и прилагођавањем одвајају се поједине биљне и животињске форме од једне опште органске праформе. И све првобитне најниже биљке јесу само целина, од које се још нису одвојили поједини делови и форме: стабло, лишће, гране, цвет, плод и семе; биљка се умножава само одвајањем појединих ћелија; тек са одвајањем цвета од листа и услед тога одвајањем даљих делова настају доцније, више форме биљне.

И у првобитном животу нема органске разлике полова; полови се још нису одвојили од општег живота; мушко и женско нису се одвојили од првобитне целине живота; код најнижих биља и животиња расплођавање бива само одвајањем појединих делова индивидуе, који се развијају до засебних индивидуа. Тек на вишим ступњима органског живота одвајају се полови, мушко и женско и расплођавање не бива више пропадањем бића које рађа него заједничким деловањем оба пола, и све веће одвајање мушког и женског карактерише све виши животињски живот, као што се и разлика мушког и женског у области хуманог све више развија са све већом цивилизацијом и то све веће одвајање полова и разликовање њихово услед тога обухвата са телом све више и душу. И то одвајање полова од првобитне опште целине живота и одвајање једног од другог јесте основни биолошки услов свега вишег живота, свега прогреса и цивилизације људске, јер буђењем полних афеката супротност полова прва буди душу и с њом сав прогрес интелигенције; на супротности полова почива могућност фамилије, која је први основ свега социјалног живота.

Код нижих, првобитних животиња није још одвојена ни будноћа од спавања; душа ту још није потпуно пробуђена, те се код њих исцрпена снага брзо накнађује телесним одмором, те им и не треба спавања, док са све вишим животом и време и стање будноће и спавања све се више одвајају и све потребнији постају. Тако се код најнижих форама живота још не одвајају лева и десна, предња и задња страна од једне округле целине, као што ни рана још није одвојена од пића на том ступњу живота (и човеку је млеко и рана и пиће у првом периоду његова одвојена живота). И код свих животиња, нижих и виших, тек доцније одвајају се поједини органи за поједине разне функције од првобитне целине живе масе, а после се од нижих органа одвајају поједини виши, као лобања од кичме и поједини чулни органи од једног првобитног општег.

Тако у целој природи што је неко тело првобитније и по томе простије, ниже, оно је све више целина, све мање су му делови одвојени један од другог и ако их има сваки му је део све више целина за себе; тек потпуно одвајање појединих делова и форама од опште целине отвара сав виши живот и сав даљи прогрес.

2. И човек првобитно није одвојен од целине природног живота, он је био једна целина са светом, те за њега тада још нема света; први период живота човечанства јесте потпуно потонуће у природу, он је живео животом природе као и дете у утроби животом матере своје и догод је човек у том свом првом физичком стању живео само животом осећаја, док је чулни свет само пасивно у себе примао, дотле је он једна целина са светом, не разликујући себе од света и свет од себе. Тек са посматрањем човек све више одваја себе од света, све му се више појављује један спољни свет, свет одвојен, засебан од њега, све више човек престаје бити једно с тим светом. И док биље и животиње остају увек у стању рељефа на великој архитектоници природе, дотле се човек одваја од зграде света као статуа, која све више добија унутрашњег, свог одвојеног живота од света, све више самосталности у кретању и одвајајући се све више од природе и животиња, ослобођавајући се од општег спољњег притиска и пострека, коме је увек потчињен живот биља и животиња, човек све више ствара један одвојен, унутрашњи слободан свет, област хуманог, крчећи све више одвојен, засебан пут кроз општи живот. И та супротност човека и природе постала је главни основ свега људског прогреса ума, свести и све цивилизације. Тако и историја човекова у првим мрачним временима живота његова није још одвојена од земљишта; историја човека тада је још једно са историјом земље; тек доцније прогре-

сом историја човека све се више одваја од земљишта; буђењем свести, излазећи на светлост, човек све више одваја и ослобођава свој историски живот од општег живота. И не само што се човек прогресом све више ослобођава од владе простора, све мање зависи од климе и локалности, него прогресом ума и историског разумевања човек се све више ослобођава и од времена, од притиска историје.

3. На најнижим ступњима животињског живота, у почетку живота душа је потпуно везана с телом, стопљена с телесним животом у једну целину; телесни и душевни живот прелазе један у други и сва унутрашња кретања служе само телесном животу (дисање, варење, лучење); животињски је живот још хаос, из којега се још није одвојила душа као засебна потенца, те ни осећања, ни жеље још нису одвојене од телесних функција и потреба. По томе код животиња. где душа још није одвојена од тела него потонула у телесни живот, душа се јавља само као нагон самоодржања; а пошто животињска душа, упућена само на телесно и не одвојена од њега, није одвојена од општег живота природе, то и живот природе непосредније струји кроз душу животиње, чини с њом више једну целину. те животиња осећа и слути многе промене општег стања и живота природе. које је човекова душа, одвојена од природе и телесног живота, немоћна да осећа и да слути. И дете прво добија неку свест о спољњем свету; после његово тело с удовима ступа у свест: оно себе познаје као извесно телесно биће с извесним именом, познаје се само као извесни објекат одвојен од спољњег света. али још не као *ја*. и најпосле се и његова душа одваја од телесног живота. оно одваја себе од тела и у свести постаје ја; из првобитног магловитог хаоса живота, у коме душа чини с телом једну целину, издвајају се све више разни правци и стране живота. чулна радња и кретања сопствене воље бивају све обимнији и многостранији. живот све више преноси на душу посао задовољавања телесних потреба; душа све више добија свој одвојен унутрашњи смер: све се више одваја од тела и постаје све слободнија од њега и службе њему. Тако процес живота јесте у све већем одвајању душе од тела и прогрес душе од чистог осећања до радње ума јесте у све већем ослобођавању душе од свега спољњег; све већа свест није ништа друго него све оштрије одвајање себе од свега другога. спољњега. И прво и највише фантазија. одвајајући се од телесних чулних функција и постајући све слободнија од њих. помаже и осталој души да се ослобођава од тела и владе његове. Тако све даљим прогресом душа човекова све више постаје целина

за себе, све више засебна област одвојена и самостална од области живота, док животињска душа остаје увек само један део опште душе, зависна од живота и не дижући се никад до одвојене, самосталне целине. Тако у истој мери, у колико се човек одвајао од природе и ослобођавао од њеног притиска и владе, у толико се и душа његова одвајала од тела и ослобођавала службе голом животу.

Пошто је тако на првом ступњу свом душа сва у служби живота, не одвојена од тела, то је нагон живота, нагон самоодржања првобитна хаотичка целина, од које се доцније, прогресом душе, одвајају њене поједине форме и елементи. Пошто инстинкт још није одвојен од општег живота, то се индивидуална душа још није одвојила од њега као самостална засебна моћ, него је потпуно у служби општег живота и сасвим предана притиску природе; инстинкат је воља прошлости, воља целог рода, индивидуална воља тек се доцније одваја од њега; по томе инстинкат познаје само једну једину могућност, један једини мотив — одржање живота, те животиња нема да бира један између разних могућих путева и мотива; она се увек покорава једном јединомм мотиву и иде једним јединим путем — путем живота. По томе код животиње није још одвојено *треба* од *мора;* све што она ради и како ради она то и тако мора да ради, док је код човека на *треба*, одвојено од *мора*, основано све етичко и хумано. Тек доцније се индивидуална воља полако одваја и ослобођава од воље рода, од инстинкта настајањем све више могућности и мотива и њиховим узајамним деловањем и борбом.

И чула првобитно нису одвојена од инстинкта; првобитна функција њихова јесте служба инстинкту, животу. Као што нижа чула као мирис и укус чувају живот, бранећи да ништа не уђе у канал рањења што би могло бити шкодљиво за опстанак живота и опажајући непријатеља и пљачку, тако и виша чула, вид и слух, првобитно нису одвојена од инстинкта него само служе животу опажајући пљачку или непријатеља. И док се првобитна нижа чула, такнуће, укус и мирис више мање никад не одвајају од инстинкта, дотле виша чула, одвајајући се постепено од инстинкта и ослобођавајући се тиме од службе животу, добијају све виши значај службе интелигенцији. А одвајање вида и слуха од инстинкта омогућено је тим што боје и тонови узбуђују финије осећаје него надражаји на органе нижих чула, који својом јачином делују на процесе, за које је везан опстанак живота; надражаји светлости и звука много слабије делују на тело од надражаја спољних на органе нижих чула, те вид и слух, ослобођени више од спољњег притиска, него нижа

чула, лакше се одвајају од живота и ослобођавају до више службе интелигенцији.

Као и воља и чула, тако се и осећање тек доцније постепено одваја од инстинкта и добија слободнија кретања. Тако је и инстинкат првобитна хаотичка целина у којој су помешани и нераздвојени сви елементи душе, који се доцније постепено одвајају од њега и један од другога.

4. Тек пошто се осећање одвојило од живота, одвајају се постепено од њега друге форме душе, које су првобитно с осећањем чиниле једну нераздвојну целину. У почетку сва се сензација састоји само из задовољства и бола, који су првобитно спојени с објектом, који их изазива, у једну целину, те је у задовољству и болу првобитно и само биће ствари; доцније се одвајају задовољство и бол од онога што их изазива, и од осећања се одваја опажање. И лепо, добро и истина налазе се првобитно нераздвојени у тамној области осећања и тек се постепено одвајају од њега; као и лепо и добро и сазнање потиче из примитивног разликовања пријатног од непријатног, те је и почетак сваког сазнања само осећање. Па и воља се тек доцније све више одваја од осећања, као и свест која је условљена способношћу осећања, као што је и осетљивост у опште условљена одвајањем од земље. Тако је осећање заједнички корен свега душе, заједничка целина, од које се постепено одвајају опажање, мишљење, свест.

И сва чула одвајају се постепено од једног првобитног пра-чула, које је у општем и неодређеном осећању живота, осећању целог стања организма и коме је орган кожа. Пипање је заједнички, општи основ од којега се одвајају остала четири специјална чула и један од другога, као на нижим ступњима животињског живота, нарочито у водених животиња укус и мирис, још нису одвојени један од другог, него оба чине једну нераздвојну целину.

Тек доцније настаје одвајање, ослобођавање доцнијих, виших елемената душе од везаности за основније, општије. Првобитно свет духа није одвојен од чулног света ствари; изрази за спољне појаве исти су и за духовна стања и радње. И прво фантазија, и у томе јој је битни карактер, одваја се и одвезује од чулне стварности, пошто слободна и одрешена од ње, ствара слике независно од ње, слике којима не одговарају чулне ствари и тиме помаже и мишљењу да се одвоји од ствари, да се ослободи од везаности за чулну стварност. Првобитно се мисли самим стварима, непосредним сликама њиховим, првобитно мишљење и ствари, мишљење и биће чине једну нераздвојену целину; тек постепено најопштије форме мишљења и

израза одвајале су се од непосредне везе са стварима, постајале све независније од њих и по томе све апстрактније и тек са тим одвајањем мишљења од ствари настаје могућност субјективности, кад дух одваја себе од посматраног предмета и кад себе самог ставља себи као објекат. До тога високог, позног ступња душе диже се само човек; животиње се никад не одвајају од природе, те се никад и не дижу до ступња субјективности. Тако првобитно и мишљење и говор нису одвојени једно од другог; свако мишљење било је у једно жив разговор.

Пошто првобитно човек није одвојен од природе, душа није одвојена од општег живота, пошто се човек још није дигао до субјекта, то се на том ступњу егоизам још није одвојио од опште душе; тада има само инстинкта самоодржања, а то још није егоизам; по томе код животиња и код детета у првом периоду живота егоизам се још не издваја из опште целине душе, него тек доцније, на вишем ступњу, пошто егоизам претпоставља рефлексију, рачун, разум, чега може бити тек онда кад индивидуа одвоји себе, своје ја од свега спољњег и себи самој постане центар, око којега се све друго, спољње, више мање окреће, смер коме је све друго, спољње, срество. И онако исто, као што су се од првобитног прачула одвојила поступно друга специјална чула, тако је и егоизам одвојен од опште душе, пра-емоција, од које се доцније одвајају остале специјалне емоције: љубав себе и мржња свега противноме себи јесу заједнички корен из којега се издвајају све остале доцније, више, финије форме љубави и мржње; од мржње презирање, од љубави поштовање, од бриге и бола жалост, од жалости туга ит.д.

Са одвајањем свести од несвести све се више одваја дух од душе; област духа постаје све независнија од душе и њеног живота, од чулне стварности, од осећања и од воље.

5. И први основ свега прогреса духа јесте одвајање појединога из првобитне опште целине.

У свом првобитном физичком стању, живећи само чулним, пасивним животом, само осећајући, човек је једна, неодвојена целина са спољним светом и по томе не разликује себе од природе ни природу од себе; природа и човек јесу једно; отуда првобитни појам да су осећаји, које неки спољни предмет у човеку узбуђује, непосредно особине самог тог предмета; отуд субјективно тада још није одвојено од објективног света; нити се одваја човек од земље и њеног живота, ни земља од неба са његовим боговима; отуд се првобитно не одваја ни људско и божанско од животињског; отуд првобитни ум, не дижући се до појма извесног сталног реда у по-

јавима, не може појимати и неред и по томе још не одваја природно од неприродног. Тек доцније, кад човек престане само осећати, кад се од осећања одвоји слободно посматрање, одваја се и дух спољњег света, отвара се унутрашњи свет према спољњем свету, према природи; све дотле човек је, не одвајајући се од природе, гледао себе у природи и њу оживљавао и одушевљавао својим сликама и мислима; кад је посматрањем одвојио себе од природе и увидео да су све те слике и мисли само производи његова духа, тада је он почео појимати природу као нешто туђе себи, нешто одвојено од себе, непознато, и тада настаје одвајање субјективног, унутрашњег од објективног, спољњег, човек стаје као субјекат према природи као објекту. Тако првобитно мишљење није одвојено од објекта, од бића, од ствари; престава је још једна целина с објектом, од којега се она тек доцније одваја; тако је и грчка философија до Сократа била непосредно потонуће мишљења у спољни, природни објекат и чинило је с њим једну целину; тек софисте почињу одвајати мишљење, субјективно од објективног, спољњег и дижу дух човеков као одвојено, самостално од света објективног; тако је субјективност један од најдоцнијих резултата прогреса духа.

Пошто је акцијом духа свога човек се одвојио од природе, прва реакција духа на природу, према тежини њених спољних утисака, била је стварање језика. Ослобођавајући се те теретне масе спољних утисака и налазећи се према шареној множини појава и ствари у спољњем свету, дух је почео означавати ствари дајући им имена и тако се почео умети налазити међу њима и испољавајући се говором, говор је постао дело ослобођавања, олакшавања од спољњег притиска. „Говор ту делује као излив суза“. И означавајући ствари речима првобитни ум не одваја реч од ствари, име од именованог објекта; у речи је било само биће ствари; реч и ствар чиниле су једну целину. Бајање речима је рудименат тог примитивног појимања. Не одвајајући особину од објекта као боју од обојеног предмета, примитивни дух нема речи за одвојене особине, а још мање речи за израз особине у опште, апстрактне речи; све су речи тада саме ствари. По томе првобитно појимање још не одваја снагу и живот од материје и материјалних делова; првобитном уму снага и материја, тело, чине једну целину; у античко доба прво Емпедокл одваја снагу од материје, а у модерно доба тек од Декарта настаје одвајање појма снаге од појма материје. И у религији на првом ступњу њеном, у фетишизму, она надприродна моћ, дух, коме се одаје култ, још није одвојен од објекта, од појава, од ствари: апстракција на том ступњу духа још није

толико снажна да појми дух слободан од чулног објекта и појава. Тек доцније, радњом антропоморфизма, почео је ум поступно одвајати богове од појава у којима се појимало да је њихова радња; дуси и богови првобитно, у фетишизму, појимани су као идентични с објектом и појавом; тек доцније, у политеизму, они су антропоморфно замишљани да су они унутра у појавима, да су они нешто засебно, самостално, одвојено од појава и објеката; море је прво појимано само као дух, као сила, па се тек доцније појимало да њим влада дух који је у њему; Зевс небо и Зевс бог првобитно су били спојени у престави Грка; тек доцније Зевс је од оца неба постао отац у небу; тек доцније одваја се дух као засебно божанство од предмета, који он оживљава и одушевљава, и даљим процесом религије бог се све више одваја од света.

Не одвајајући дух, божанство од чулног објекта, првобитно појимање не одваја ни душу од тела; душа с телом чини једну целину. Из тога појма потекло је религиозно поштовање животиња које једу људске лешине; он је један од основа канибализма веровањем да ће се једењем човека примити и његове одличне особине; из њега је потекло веровање у реликвије, пошто душа није одвојена од материјалних делова тела и да сваки део тела и свака ствар с којом је обожавани долазио у додир има у себи по нешто од његове душе; отуд и веровање да душа остаје на свагда онде где јој је и тело погребено. И као што се у процесу религије божанство доцније одваја од чулног појава и једном одвојено од њега прво је замишљано да је у њему, тако и пошто је апстракција одвојила душу од тела, она је одвојена од тела, прво замишљана као неко материјално биће које станује у телу, као особити, одвојени телесни предмет у телу и тек доцније, прогресом ума, душа се све више одваја и чисти од свега телесног, материјалног. У грчкој философији одвајање духа од тела настаје тек код Анаксагора, а у модерно доба прво Декарт одваја дух од тела, одвајајући психологију од механике и уводећи тиме дуализам и спиритуализам у философију.

Не одвајајући још душу од тела првобитни ум не одваја уображено, идеално, могућно од стварног, не одваја радњу разума од чулних опажања, не одваја свет духа од чулног света стварности, не одваја унутрашње од спољњег, сопствено од туђег, оно што припада духу од оног што му не припада, мишљење од бића. У грчкој философији то одвајање унутрашњег, духовног, оног што треба да буде из првобитног јединства са спољним, стварима, настаје тек од Сократа, који ствара тиме супротност, расцеп између

унутрашњег и спољњег. Тако исто ум тек доцније одваја оно што је промењиво, условљено, релативно, од онога што је стално, непромењиво, на условљено, апсолутно, и то одвајање релативног од апсолутног јесте главна разлика између модерне философије и античке, у којој су апсолутно и релативно још чинили једно нераздвојено јединство; тек доцније, из целине појма кретања, одвајају се појмови простора и времена, као што тек доцније ум одваја појам живог од појма мртвог, који су првобитно неодвојени у свести. И само човек прогресом ума свога одваја оно што треба да буде од онога што мора да буде и на том одвајању основана је не само једна од главних разлика човека од животиње, него је оно и један од услова етичког, хуманог код човека. Тако исто ум тек доцније одваја појам од одређене поједине преставе (светлост од пламена, сунца, светлих тела). И бројање је првобитно неодвојено од писања и појмова; тек доцније одваја се знак броја од слика које изражавају и преставе од појмова.

Као што се мислена садржина јавља у духу увек прво као једна нераздвојна целина, од које се тек доцније одвајају поједини елементи — субјекат, објекат, предикат и т. д. тако и првобитни дух човеков све ствари које га интересују, интересују га само као целина, као једна слика (дрво, животиња); свака аналитичка радња наступа тек доцније. По томе да би се разумело јединство, целина морају се прво одвајати поједине ствари од опште целине, морају се прво разликовати; одвајање, разликовање јесте први основ свега интелектуалног прогреса, први почетак сваког разумевања. Пошто ми можемо опазити и после разумети неку ствар само тако ако је она одвојена из множине једновремених, коегзистентних ствари, то теориска анализа ствари наступа тек доцније, прогресом ума и на њој је основан сав прогрес наука. Још у првим деценијама овог столећа физичари још нису одвајали кретање од материје, него су све поједине форме кретања (топлота, светлост, електрицитет) важиле као немерљиве материје. Првобитно око не одваја фарбу од светлости и тек доцније почело је одвајати поједине фарбе од једне светлости, као што се тек доцније одваја и светлост од топлоте. Ваздух и вода прво су појимани као проста тела, елементи, као целине и тек доцније хемија одваја поједине састојке из којих су они састављени, као што се и до микроскопа појимало да је људски организам као и животињски једно јединство, и тек тада се увидело да је он сложен резултат удружене гомиле елементарних јединица живота-ћелија, као што је тек Њутн доказао да светлост није проста него да је сложена из разних обојених светлосних зракова, као што

су и душа и дух првобитно сматрани као целине и тек доцније одвојени поједини елементи њихови.

6. Тек кад се човек одвојио од природе, кад је увидео да осим њега има још нешто на свету, кад је опазио свет према себи, тада је могла настати *религија*, тада је могао човек постати религиозан. Животиња, не одвајајући се никад од природе, не диже се никад до религиозности, и пошто се само човек одваја од природе, то је религија одлика само и целог људског рода. Као што је егоизам основни *свесни* мотор свих људских радњи и настаје тек онда кад дух одваја *ја* од опште целине, тако је религија прва фаза пробуђене свести човекове; мећући човека у центар свих ствари и полажући да све што постоји и бива, постоји и бива само ради човека, религија је философија егоизма, али егоизма целог људског рода, специје. Тек доцније философија и наука одређујући свима стварима њихова права места и вредности, сужавају и границе људске моћи и вредности. Религија је прва веза човекова са стварима; првобитна целина, тип духа, род од којега се доцније одвајају велике индивидуалности историског духа човечанства: уметности, философије, науке; она је првобитни океан из којега су доцније израсли континенти историског живота на којима успевају више форме тог живота. Религија је вера у (добру и злу) моћ природе и њених сила над човеком; философија је вера у моћ ума људског; по томе је религија главни и највећи елеменат сваке философије и науке; и што се човек осећа слабији према моћи природе тим је и религиознији; пред све већом снагом ума људског и религија се повлачи даље; по томе је религија први ступањ ума људског и са све већим разумевањем ствари и по општем ходу њиховом религија ће бити и последњи ступањ његов.

Митско стање сваке ствари људске јесте оно кад она још није одвојена од религије, кад је још обојена бојом светиње; по томе митско стање људског духа јесте оно првобитно стање кад се од религиозне хаотичке целине још нису одвојиле поједине индивидуалне форме историског живота: теорија и практички живот, друштво, философија, уметности и науке; кад су у том течном стању духа све те ствари пливале у религији као клице.

а) Свака ствар и свака радња у практичком животу првобитно је носила на себи карактер светиње; светиња је прва боја у којој је човек гледао ствари. Ватра је вештачки произвођена брзо само за радње култа, па и само произвођењење било је радња култа, коју су изводили духовници, којом је божанство или сакривена виша моћ принуђавана да изиђе из своје сакривености. Доц-

није је тај акат култа секуларисан и ватра, која је прво служила за сагоревање и кување жртвених дарова примењена је после за обично готовљење јела, а то се види и по томе што је од најранијих времена огњиште куће сматрано за свето место, освећено ватром. И обрађивање земље било је првобитно религиозна радња, која је доцније профанисана. Процес генерације био је првобитно сматран за неку врсту божанске радње, поводом неке тајанствене, надприродне моћи, те је и полни саобраћај код човека сматран као неки акт религиозног култа, пошто се ту открива и изазива божанска снага и по томе је био свети акат, те је на старом истоку полни саобраћај био примљен у религиозни култ, пошто је божанско сматрано као моћ произвођења и разоравања живота, те и сва та јавност полног живота на истоку још није проституција, која је тек доцније настала профанисањем тог акта. И као што су од првобитног култа ватре остали остатци у светој ватри у храму и у хришћанској цркви у кадионици, тако су и брак и рађање остали и данас окружени релегиозним церемонијама.

б) Из фамилија и племена и из фамилијарних религија постале су народне религиозне заједнице, народне религије, и пошто је прва веза која је везивала племена у један народ била религиозна веза, то је и први основ држава био религиозан; цело античко друштвено уређење почивало је на вери да тако богови хоће, те је религија била [прво начело из којега је потицао цео друштвени поредак; све су установе биле религиозне, свете. Религија је одређивала право сопствености, а не закони; свако имање било је под заштитом домаћих божанстава, која су га постојано чувала, богови су давали свакој породици њено право на земљу. Усиновљење код старих Грка и Римљана било је прво увођење у свој култ, у породичну веру, па тек после добијање осталих земаљских права, а пошто је домаћа религија прелазила првенствено од мушког на мушко, у том се реду наслеђивала и сопственост, јер код Грка и Римљана владало је начело да је наслеђе нераздељиво од култа, те је и закон уклањао од наслеђа све оне којима религија није допуштала продужавати култ — женскима и њиховој линији. Пошто је религија одређивала све, то су духовници као посредници између богова и народа, носиоци народне религије, били и прва аристократија друштава, први владаоци и судије, први учитељи народни, они су први радили философију и науку; станишта духовника била су прве култивисане тачке земље. Духовник је првобитна целина, од које се тек доцније одваја краљ, аристократ, судија, учитељ, философ и научењак.

Тако првобитно, у цело античко доба *држава и народ* нису били одвојени од религије; државе и народи били су религиозне заједнице, религија је била национална и државна религија; религија и народ заједно постају и нестају и пошто држава и народ нису били одвојени од религија, те ни светска власт од духовне, то ни код једног античког народа није било сукоба између религије и државе; пошто држава није била одвојена од религије, те се није ни могла јавити супротност и непријатељство међу њима. Тек са хришћанством бог није више бог само једног народа него бог свих људи; народи и државе одвајају се од религије и тако хришћанство одваја и дели оно што је у цело античко доба било нераздвојено; спољни правни и државни живот одваја се од религије, која све више постаје ствар унутрашњег уверења, ствар духа. И тек од како се држава, нарочито у новије доба, одвојила од религије и ослободила од њене превласти, она је крчећи пут практичном напретку, напретку животних односа људи, постала и заштитник науке од религије, те су европски народи од тада учинили велике напретке у науци и култури; све поправке у физичким животним односима, у политичком и социјалном животу народа, овлађивање природним снагама и примена њих као и сва открића омогућена су с једне стране тим што су се држава и живот одвојили од религије, те ова више није могла да држи науку у својој служби и да спречава слободно испитивање. Тако се снажењем и и све већом зрелошћу дух човеков све више одваја и ослобођава од туторства религије. Осим тог одвајања народа и државе од религије. хришћанство је као први духовни принцип нових историских народа, донело и први принцип једнакости људи — једнакости пред богом; оно је умећило односе између људи, — између оца и сина, између супруга и уклонило многе аномалије и диспропорције које су постојале у античким друштвима.

в) Религија је и први *морал;* као што су цео живот човека одређивали богови, тако су религиозни прописи били прве моралне заповести и правила, који су одређивали све понашање човеково; етичка дужност првобитно није одвојена од религиозних спољних радњи култа, морална савест од религиозне савести. Судбина и божја воља јесу први принципи радње човекове и требања; свако добро и свако зло долази од злих и добрих ћудљивих божанстава, које треба молити и захваљивати им. Тек доцније одваја се морал од религије; место да судба човекова долази с поља, од богова, са све већом зрелошћу он је све више у себи самом носи, у свом карактеру; место религиозних прописа човекове радње одређују

закони, основани све више на унутрашњој природи човековој, и тим одвајањем етике од религије, етичко код човека све се више чисти од примеса нижих елемената, нарочито од страха и користи, с којима је било помешано у служби религији.

г) У то првобитно митско доба, кад је религија као духовни принцип свега владала свим, одређивала и живот и мишљење и осећање, те по томе кад се теорија још није одвојила од праксе и живота, као и морал, није ни *право* било одвојено од религије; обичаји, освећени религијом, обухватали су и све право као и сав морал. Па и доцније, кад су друштва људска дорасла до закона, први закони долазили су од богова; Крићани су приписивали своје законе не Миносу но Зевсу, Лакедемонци не Ликургу него Аполону; код Римљана Нуми је диктовала законе Егерија, једно од најмоћнијих старо-италиских божанстава; Етрусци су добили законе од бога Тагета, Мојсије од Јехове. Тако код Грка и Римљана као и у свих оријенталних народа право и закони нису у прва доба били одвојени од религије, него су били саставни делови ње. И првобитно закони нису били писани него су преношени с оца на сина заједно с религијом и формулом молитве; они су били само религиозна традиција; а кад су се почели записивати прво им је место било у светим религиозним књигама између молитава и обреда. Тако су стари законици били зборници обреда, литургиских правила, молитава и уједно и грађанских закона; чланци о праву сопствености и наслеђа били су измешани с чланцима о приношењу жртава и о култу. Пошто тако спољни правни живот још није био одвојен од унутрашњег религиозног живота, то није било ни једног акта у животу који није био везан с религијом; отуда су у првим временима живота свих и античких и модерних народа духовници једине судије, једини зналци закона.

д) Као и све остало и *уметности* нису првобитно одвојене од религије и службе њој.

Код свих народа религија је рађала вишу *архитектуру* и код свих је ова служила прво религију и од религиозне архитектуре одвајају се доцније остале уметности. По томе су и промене у религији доносиле промене и у архитектури. У античко доба храм је био само стан бога, а са новим култом у хришћанству дошле су и нове потребе; потреба да се побожни људи скупљају у цркви донела је више сводове, веће и затворене просторе и то је све нарочито од Константина дало архитектури нове форме.

Предмети *скулптуре и сликарства* били су свуд прво религиозни. Прво су у бронзи, мрамору и на зидовима храмова изре-

зивана и сликана поједина божанства и тек доцније ослобођавају се обе уметности од службе религији.

И *појезија* није првобитно одвојена од религије и култа; појетска инспирација и религиозно откривење тад су још једна целина; први епос прича борбу богова и демона, догађаје из њихових живота; прва песма била је химна, прва лирска појезија изливала се у славу и част богова. И драма је код свих народа првобитно неодвојена од религије, део службе богу, у тежњи да се божанство приближи човеку, те је код свих народа излазила из религиозних светковина и престава, из култа појединим божанствима. Проналазак драме приписиван је у Индији божанству Барата, те су и глумци у Индији били поштовани и драмске преставе биле су увек само део религиозних светковина; и као што је Дионисије био главни носилац духовног развитка целог грчког народа, тако су из култа њему и светковина у част њему постале и трагедија и комедија код Грка; театар се тек доцније одвојио од религиозних престава; нарочито код Римљана, где драма није органски израсла из целокупног народног живота него је донесена са стране као туђа биљка, те је по томе одмах и била одвојена од религије; олтара је са свим нестало из оркестра, а с њим и хора. И модерна драма хришћанског доба постала је као и античка у божјој служби; драма у прво време и код модерних народа није одвојена од религије и култа, те је црква увек удешавана и за свете свечане игре.

ђ) Од религије као првобитне целине духа људског одвајају се доцније ужи типови духа и то прво *философија*, па после *науке*; први темељ сваке философије јесте религиозан; проблеми религије јесу први проблеми философије. Као што је Талова философија потекла из грчке теологије, по којој су Океанос и Тетис родитељи свих богова, а којој је корен у египатској религији, тако су и све античке и класичке философије потекле из религије, из критике религиозних тумачења, из сумње у егзистенцу добрих и злих богова и у истинитост религиозних појмова. Сам Плато означава своја учења о богу, о људској души и њеној бесмртности т. ј. о њеном вечитем преземаљском и поземаљском животу, као старо свето учење духовника; а последња форма јелинске философије, новоплатонизам развио је само даље те теолошке елементе и хришћански црквени оци потпуно су признавали унутрашњу сродност тог платонизма са хришћанством. И у ново доба философија у прво време била је сва религиозна; питања религије била су и ту прва питања философије и тек доцније. од хаотичке сколастичке мешавине класичке метафизике и хришћанских учења, одвојила се са Беконом и Де-

картом чиста философија, као што је у цело античко доба тек код Грка, у доцније доба њихова живота, одвојила се философија од религије. Као што је рудиментарна форма дуализма у философији, спор злог и доброг божанства, бога светлости и бога мрака, духа и материје, као што је метампсихоза рудиментарна форма потоњег појма трансмутације, тако је и вера у судбу првобитна религиозна форма појма сталних и непромењивих закона, тако је и религиозно прорицање пророка и оракула првобитна манифестација дубоке и основне тежње духа људског — тежње предвиђања, које је главни и крајњи смер свега прогреса сваке философије и сваке науке.

Не само што се свака права философија мора од религије одвојити него религија и крчи пут философији, којој је прави пут само онај који јој је показала и утрла религија, од које се она одвојила; философија има само да уздигне до висине разума оно што је религија довела до осећања, до слутње; она има да изнесе на светлост свести оно исто што је религија створила у мраку осећања; философија је религија свести, разума, рационална религија; по томе од форме, ступња, од висине религије зависи и форма и висина философије. У најстаријих мислилаца грчких философија као и религија само је култ природи, дајући особену важност само једном, којем било појаву; они приписују божанску силу свима стварима, али само у једном елементу гледају праузрок и извор свега. Вода, ваздух, ватра узимају се наизменце за тај основни елеменат, те је и грчка философија прошла оне исте ступње које је прошао и религиозни култ природи, почев од обожавања Геје и и Урана и свршив служењем Зевсу; тако философија износи као апстрактне принципе првобитно персонификоване снаге природне. И тек хришћанска религија, са вером у једног бога, прокрчила је пута вери у једно човечанство; пошто је један исти бог створио све људе, то су прво и сви људи били једнаки пред богом као деца његова, па је тек доцније наука потврдила то исто, доказујући заједничко животињско порекло свих људи и по томе да су сви више мање једнаки и браћа међу собом. Осим тога монотеизам је прокрчио пут философској вери у један једини пра-узрок свих ствари и појава, пошто један исти бог једним умом управља целим светом, то он мора управљати свима стварима подједнако, по једним истим законима. Тако је крајњи смер прогреса свих наука и философија један једини принцип ствари, јединство је крајњи смер свега прогреса ума; тако је монотеизам религиозни ступањ и форма монизма; монизам је даља форма и виши ступањ монотеизма.

е) Тако је основне, елементарне истине увек прво износила религија, а наука их је тек после доказивала; тако је и *наука* прво у служби религије, оруђе њено и не одвојена од ње; духовници су свуда први учитељи и први имаоци свих знања. У цело античко доба, у Индији, као и код осталих народа, астрономију су прво обрађивали духовници; у Халдеји је из култа звезда потекло претсказивање будућега по положају небеских тела и од тог култа одвојила се доцније самостална наука астрономије, слободна од свог религиозног основа. Медицина код свих старих народа била је у храмовима и у рукама духовника, где су духовници лечили болести пошто су оне долазиле од богова; од храмова Асклепиосу постале су болнице, а његови свештеници постали су лекари, па и код Римљана до Граха медицина је била у рукама свештеника Ескулапових. Пошто је цео живот народа одређивала религија, то је и историја народа била само један део историје богова, те су у цело античко доба историју народа прво писали духовници и као и закони, тако су и поједина историска дата — промене владалаца и династија, ратови и уговори мира — била измешана са белешкама о плодним и гладним годинама, о помрачењима и другим појавама у природи, са религиозним прописима и молитвама. Из трућења појединих браманских школа да се разуме Веда, из њихових традиција и дискусија о смислу појединих речи и ставова рано су поникле прве граматичке студије код Инда; а пошто су с граматиком развиле се и синонимика и метрика из занимања с Ведом, то су оне и назване Веданга, гране Веде. Тако се и школа тек доцније одваја у античко доба од храма у хришћанско од цркве.

И последња грана која се одвојила од првобитног заједничког стабла једног хришћанства одваја и ослобођава индивидуални дух човека од општих прописа религије и култа; протестантизам хоће да сваки за се мисли, испитује, бира и ради, да по свом знању и по својој савести одређује своје радње; као пунолетност хришћанства протестантизам признаје човеку његово лично достојанство и слободу мишљења и тиме је он не само одвојио и ослободио право етичко и хумано у човеку од религије, те уздигао човека до висине личности, него и ослободив науку од веза ауторитета и религије, омогућио је све велике успехе модерне науке.

Као што су храмови били први станови богова, као што су храмови и цркве били прве болнице, прве школе, прве опсерваторије, прве библиотеке, први театри, као што су духовници први чувари, гајиоци и расадници свега хуманог, тако су жртвеници, храмови, цркве и манастири били прва зборна места људи, прва

заједничка света места, која су везивала људе за поједине крајеве земље, прве јаке духовне везе, које су везивале растурене делове племена и народа.

Тако је и религија тип, род, од којега су се доцније одвојиле све индивидуалне манифестације историског духа човечанства, сви ужи типови и варијетети духа и стоји према свима њима као тип према индивидуалностима својим, као архитектура према осталим уметностима, као астрономија према осталим наукама.

7. И кад су се науке одвојиле од религије оне су имале да се одвајају, ослобођавају и чисте и од других елемената и примеса, с којима су првобитно помешане и који су сметали њиховом слободном полету и развитку.

а) Тако се првобитно науке и знања још не одвајају од уметности; знање, наука нису одвојени од поезије, као што ни мисао није одвојена од слике, предмета, ни мишљење од осећања; мудрац и песник били су једно, пошто је поезија у прва времена још не одвојена од морала, философије и религије; тек доцније испитивање, наука одвајају се од поезије, која остаје само израз осећања и не схвата више у поетску форму опште утиске које добијају и осећање и дух, те се и проза по том одваја од поезије, као и говор од певања. Морална философија почела је у Грчкој заједно с поезијом и као што су поете биле први проповедници грчке религије, тако су они били и прве моралисте. И све науке првобитно нису одвојене од уметности и ослобођене од службе њима.

б) Осим од уметности науке су имале да се одвоје од практичког живота, од користи с којима су првобитно помешане; науке су првобитно само оруђа практичког живота, користи, индустрије; наука и практично искуство били су прво једна нераздвојна целина; теорија још није била одвојена од праксе. Као што се апстрактни појам каузалности тек доцније одваја од практичког смера, тако у цело старо доба проблеми знања и сазнања још нису одвојени од задатака практичког живота; Сократова поставка да су знање и врлина једно исто и његово подвођење врлине под појам користи јесу израз целог античког погледа на ствари, кад се још није разликовало наравствено од корисног, те ни етичко од егоистичког. Као што се астрономија тек доцније одваја од астрологије, хемија од алхемије, медицина од чароније, физиологија и ботаника од медицине, историја од примера и учитељице живота, тако се и литература у опште тек у модерно доба одваја од државе и практичког политичког живота, док код старих литература није била одвојена од јавности државног живота и била је само један део њега.

в) И, пошто су се науке ослободиле од службе религији, уметностима и стварном животу оне су још имале да се одвоје од философије. Од првобитне хаотичке митске целине одвојила се од религије прво философија и првобитно философија је име целог организма духа људског, од којега се тек доцније одвајају поједине науке као особени органи. Тако је философија у почетку била универзална наука, којој је предмет универзалност ствари, све, те је она и једна целина као и њен предмет; она је првобитно стање организма духа кад још рад није подељен на поједине органе, поједине науке, те је философија у почетку обухватала све науке у себи. Код Платона и Аристотела појам науке још није одвојен од појма философије; философија је једна неразовојна целина која све науке у себи обухвата. Тек код Питагораца у старо доба одваја се прво математика од философије, са астрономијом и механиком; после се одваја физика с хемијом, док се најзад није од ње одвојила и психологија, пошто су испитивања о души остала најдуже главни предмет метафизике, као што се пре испитивање природе није одвајало од философије. Тако је у старо доба прво Сократ одвојио етику од философије, а у хришћанско доба тек у последње време испитивања о моралу постају предмет науке независне од философије.

г) Тек кад су се науке одвојиле, ослободиле од религије, од уметности, од практичког живота и од философије, настало је одвајање наука једне од друге.

Од философије одвојила се прво математика, с којом су у почетку биле у тесној вези астрономија, механика и физика, које се тек доцније одвајају од математике као самосталне, засебне науке, као што се и физика од Њутна све више одваја од астрономије и од физике хемија и доцније метеорологија. Тако су и почетци геологије и биологије у првобитној хаотичкој целини космологије и тек у ново доба геологија и биологија одвајају се од опште природне философије, као што је и физиологија у почетку само део медицине, а после се одваја од ње као засебна наука. Тек Гроције одваја право од морала као засебну науку и тек Кант одваја сферу етичког од других сфера, с којима је дотле била помешана, од сфере сазнања, естетичког и чулног живота, као што су и стари стојици први одвојили морал од политике. Историја се тек доцније одваја од географије и с друге стране од морала и практичке користи, пошто у античко и класичко доба писање историје имало је само поједине моралне или политичке смерове, као средство за ширење моралности угледом на хероје и велике људе и тако сма-

трана као учитељица живота, те уметањем беседа још није била одвојена ни од реторике. Тако се у ново доба од политичке и моралне философије одваја нова наука, национална економија, као што се доцније од историје, географије и политике одвојила и статистика.

И кад су се поједине науке одвојиле једна од друге, тада настаје и одвајање појединих делова њихових до више мање засебних наука: у математици је још Аристотело одвојио аритметику од геомотрије, које су код Питагораца биле не одвојене и чисту од примењене математике; тако се у ново доба од опште целине физике одвајају термологија, оптика, акустика, електрологија; од хемије неорганска и органска хемија; од биологије физиологија, хистологија и т. д.; Х. Гроције одваја историско право од природног, и у најновије доба од опште историје одвајају се историја политичка, културна, литературе, уметности, философије, наука, појелиних времена и појединих народа.

8. Као што човек првобитно не одваја задовољство и бол од онога што их изазива него мисли да је у задовољству и болу само биће ствари, тако се тек доцније израз осећаја одваја од ствари, која је побудила осећај и израз њега и тек тада настаје прави *језик* и с њим способност мишљења. По томе се првобитно не одваја реч од ствари; реч је особина саме ствари. И првобитни корени речи као и прве речи детета само су хаотичка целина, од које се тек после одвајају први поједини елементи: вербум и номен, као што се и од супстантива тек доцније одваја адјектив. И првобитно поједина реч имала је функцију и смисао целог става, целе реченице; у сваком поједином корену у језику било је с почетка — као што сад у свакој интерјекцији бити може — цело суђење, питање или заповест, коме су давали потребну допуну глас, мимика или само околности у којима се то испољавање десило; тек доцније одвајају се поједине речи од целине једног става.

Тако је исто и у *писању*. Прво су писани у сликама изрази целе мисли, као што и дете прво разуме целу реченицу, а појединим речима не даје никаква значаја; тек кад се писање одвојило од сликања одвојиле су се и поједине речи од целе слике и у почетку и поједине речи важе као целине, као још код Хинеза, где се знацима пишу целе речи; за тим се од речи одвајају поједини слогови, који су тако исто првобитно сматрани као целина и бележени једним знаком и најпосле се од слогова одвајају поједини гласови, као основни органски елементи свих речи сваког језика, као што су и хемиски елементи писмена, једна и иста, из којих су, разним комбиновањем њиховим, састављене све речи и

реченице ствари и појава у природи, док су пре ваздух, вода, биљка, животиња сматране као целине, из којих се тек доцније одвајају једни исти основни елементи. И у штампању ишло се истим редом. Прво се целе слике и цели ставови гравирали на по једној табли и Гутенбергов проналазак био је у томе да се место целих ставова само поједина писмена изрежу на целим таблицама и тако да се могу премештати и комбиновати.

Тако исто првобитно се не одваја знак броја од знака гласа; у свима старим језицима свако писме азбуке имало је у исто време и своју одређену нумеричку вредност.

И сви поједини језици и дијалекти народа и племена одвајали су се временом од појединих, све општијих целина, као што је словенски или германски језик првобитно целина, од којих се тек после одвајају поједини национални језици; тако су у преисториско доба и словенски, германски, грчки и латински, са свима осталим индоевропским језицима, чинили једну првобитну целину, у којој су биле клице свих тих потоњих племенских језика, који се сазревши одвајају од ње. Тако се исто и флективни језици тек доцније одвајају од аглутинативних и један од другог.

9. *Уметности* као и науке имале су прво да се одвоје од веза са другим стварима, да се очисте од мешавине с њима и тек одвојивши се од њих оне постају слободне, самосталне уметности.

а) Као и истина, тако је и лепо првобитно везано за инстинкт самоодржања, служи животу као сресство његово; осећање лепоте има своју функцију још у животињском свету, пошто се фарбе, тонови, мирис и ритмичко кретање примењују за време полног избора као сресства мамљења. И у човеком друштву уметност првобитно није самостална, него је служила животу и потребама његовим; улепшавала је одело, стан, посуђа, оружја, оруђа и култ; она је била само сресство живота, као што се и архитектура тек доцније одвојила од стварног живота и уздигла на ступањ самосталне уметности. Тако на првом ступњу свом уметност, служећи потребама живота, још није одвојена од заната. Као што се тек доцније одваја идеално од стварног, теорија од праксе, тако се тек доцније одваја и теорија лепога од праксе уметности, и као што у старо доба уметност није одвојена од живота, лепо је само један део општег живота, то ни теорија лепога није била одвојена од праксе лепога; отуд се естетика тек доцније јавља као наука о лепоме, теорија лепога.

б) Од живота и службе њему одвојила се и ослободила прво архитектура и уздигла до самосталне уметности и ослободивши се

она је постала првобитна целина од које су се после одвојиле поједине уметности као поједини органи општег организма архитектуре; а архитектонско је први ступањ сваке уметности. Скулптура и сликарство на првом ступњу свом само су орнаменти, декорације и допуне архитектуре и тек доцније одвајајући се од ње, оне постају самосталне уметности. И пошто архитектура није одвојена и слободна од климе, земљишта и материјала, то и остале уметности, одвајајући се од архитектуре, све се више ослобођавају и од климе и материјала, све слободније од зависности, од свега спољњег.

в) Тако је и певање првобитна целина од које ће тек после одвајају поједини делови његови: говор, игра, музика, појезија, драма, које су првобитно само орнаменти и допуне певања. Првобитно човек изражава сва осећања своја у певању: р:дост, жалост, страх, љубав, гнев, а то певање праћено је игром која тада још није одвојена од певања. И појезија није првобитно одвојена од певања; појета и певач били су негда једно исто лице, једна целина, као и у прво доба хришћанских народа у средњем веку; тако ни музика у почетку није одвојена од певања, него му је, везана с речи, служила; тек доцније инструментална музика одваја се све више од певања, ма да и она у почетку само подражава певању, а за тим га спроводи. И говор првобитно није одвојен од певања, пошто је свака реч била још пуна чулне стварности и живота, те је и говор био у самим сликама, те је и цео језик био појезија; тек доцније одваја се говор од певања као и проза од појезије. Као што је првобитно еп живо певање дела богова и јунака, као што је лирика првобитно жива песма болова и радости, тако се и драма тек доцније одваја од певања у славу и част богова и јунака у хору.

Тако је архитектура песма геометриских форама и песма и музика архитектура тонова и гласова; тако је првобитни однос скулптуре и сликарства према архитектури и игре, музике, појејезије према певању, као вештачких оруђа према природним органима човековим.'

г) Кад су се одвојиле од првобитне заједничке целине настало је и одвајање игре, појезије и музике једне од друге. Музика првобитно није одвојена од појезије; спрам појетског текста мелодија је имала секундарну, споредну вредност; отуд се у почетку зна за врло мало и то простих инструмената, и везана за појезију музика је у почетку везана за језик и тек кад је језик процветао музика није више тонула у њега, она се одваја од језика и добија своју самосталну снагу. Доцније се од појезије одваја

и теориско испитивање, наука, а с тим се од ње одваја и проза, као и писање од сликарства. И појезија у првобитном певању била је још једна целина, од које се тек после одвајају епско, лирско, драмско; у драми комедија од трагедије и доцније процесом социјалног живота вештачка од народне појезије.

10. а) И човечанство првобитно била је једна целина, од које су се, из једне одређене области у дубини земаља, одвајали поједини даљи делови његови; оно је прво постојало цело као род, специја и тек се доцније одвајају од њега поједине велике индивидуалности раса, племена и народа. Од раса се одвајају поједина племена, која су у почетку свако за се једна целина. Од заједничког основног корена одвајају се прве велике гране Хамито-Семити с једне и Индо-Европљани с друге стране; од првобитне целине индоевропске одвајају се групе Трако-Илири, Келти, Итали и Грци и Арији, Германи и Словени; доцније се од Арија одвајају Иранци и Инди, од Грка Итали, од Германа Словени и од ових даље националне гране њихове.

б) Прве форме друштвеног живота биле су фамилијарно-племенске религиозне заједнице; тек доцније кад је једно племе, победив у борби друга племена, потчинило их себи, владајући над њима и дајући насилно свој тип њима, настаје држава, која се тада одваја од фамилије. И тек у уређеној држави настаје одвајање и разликовање појединих елемената друштва од првобитне једнолике целине масе. Првобитно осим оних индивидуалних разлика међу члановима друштва, које долазе од саме природе, није било никаквих других разлика међу члановима фамилије и племена; осим природних међу њима није било никаквих историских разлика и односа: слободних и неслободних, образованих и простих, племенитих и неплеменитих, богатих и сиротих; сви чланови фамилијског племена били су више мање подједнако слободни, образовани, племенити и богати. Тек доцније, кад је потребна борба за услове живота истицала поједине индивидуе, поједине фамилије, поједина племена као јаче и даровитије над другима, са победом ових настајале су и разлике положаја у друштву. Кад су Арји освојили Индију прво социјално одвајање било је одвајање победилаца од побеђених, а пошто су то била различна племена, то прво одвајање било је по природи тела: отвореније и затвореније боје — Арји и Шудра; цела маса ариских освојача у Индији била је још једна целина — вајша; тек доцније од те једне целине Арја одвајају се поједине социјалне класе; духовници и ратно племство одвајају се од масе вајша, којима је остављено да раде земљу и занате. Тако

тек са државним животом настаје одвајање слободних од неслободних, богатих од сиротих, племенитих од неплеменитих, образованих од простих и као што је у пре-државном животу сваки зрео члан војник, тако се тек у држави одваја војска од народа, као што се и јавна власт одваја од масе народа, која је у првим државама не одвојена од племена победилаца, и тек доцније настаје одвајање власти на разне органе државе. Као што се државно друштво одваја од фамилиског, тако се и судска власт у њему одваја од очинске власти с једне и од духовника и владаоца с друге стране и тек лагано одваја се доцније од судске и казнена власт, као што се тек са хришћанском одваја светска власт од духовне. Кад земља није била више заједничко имање целог друштва него се одвајала на општине, фамилије и појединце, право имања земље није било још одвојено од права носити оружје, а пошто су ови бивали освајачи и победиоци то класа ималаца земље у почетку државног живота није одвојена од класе ратника; ранг још није тада одвојен од богаства, пропријетет од суверенитета. То је прва фаза државног живота друштава у свима временима. Кад су имање земље и политичка и милитерна власт још једна нераздвојена целина, кад су оне у једним истим рукама — ратника, и тек доцније одваја се у државним друштвима политичко право од милитарне власти с једне и од имања земље с друге стране и сва модерна лична слобода и лична политичка права почивају на том одвајању права од имања и одвајању имања од власти, коме је у основу одвајање индивидуе од рода и власти његове.

в) Одвајање и подела власти и имања одводила је у државном животу и подели рада. Као што је најстарији инструменат за меру времена, водени сат, обухватио у себи у исто време и меру за време, за масу и за тежину, тако се тек доцније одвајају функције појединих делова и класа друштвених од првобитне целине рада, где је сваки радио све послове и подмиривао сам све своје потребе. Пошто се је земљорад одвојио од сточарства настало је одвајање градова од села, одвајање заната од земљорада, и са све гушћим становништвом скупљају се и поједине индустрије у згодним местима и тиме се одваја трговина од заната, а са све већим одвајањем заната од ручног рада и задовољавања личних потреба одваја се индустрија до самосталног рада, а с друге стране од занатског практичког рада одвајају се уметност и наука.

г) Као што у првобитном фамилиско-племенском друштву социјално још није одвојено од политичког, приватни односи и права од јавних, тако у првим античким државама друштво још није одво-

јено од државе, друштвена права и дужности била су неодвојена од државних, цео друштвени живот тонуо је у држави као највишој потенци, као што тада ни држава није одвојена од народа; националне религије биле су у једно и државне религије, као што ни друштво није било одвојено од народа; народност је била највиши принцип. Са одвајањем политичких права од имања земље одваја се у модерно доба и засебан раднички сталеж са тежњом одвајања, ослобођавања радне снаге као самосталне моћи од капитала и тежећи тиме реформи друштва, оно с једне од многих других страна спрема одвајање друштва од државе и прва испољавања те тежње јесу модерне социјалистичке теорије. Тако процесом историског живота од државе се све више одвајају виши, хуманији принципи живота људског; у античко доба држава је била све, она је била поглавити смер, највиши принцип, коме је било све друго сресто и потчињено; човек се губио у грађанину, као и отац, син и брат; у средњем веку са новим хришћанским идејама значај државе умањује се; она не обухвата више и душу и тело човека, него јој главни смер постаје бољитак и усавршавање телесног, материјалног, земаљског живота, док се унутрашње, право хумано у човеку, душа и дух, све више одвајају од државе и ослобођавају од њене власти и притиска; човек се све више одваја од грађанина, хумано друштво од материјалне, телесне државе; душа човекова све се више одваја од тела. Тако држава, некад поглавити смер и највиши принцип, све више постаје само сресто хуманизирања човека, оруђе човечанства и по томе пролазна фаза друштва. Са све већом зрелошћу човечанство се све више ослобођава од спољних услова: климе, земљишта, простора и уједно зрела индивидуа човекова све се више ослобођава од протекције религије, државе и појединих класа друштвених, од власти рода, племена.

д) Процесом грањања и ширења фамилије и право и морал све се више одвајају од ње и једно од другог. У првобитно уском кругу фамилије старешина је одређивао права и дужност појединим члановима; његова личност била је живи закон за све. Са ширењем фамилијарних веза личност старешине није могла више сама одређивати све односе међу члановима; тиме је настала потреба одређених, сталних правила за радње појединаца; право и морал тако се све више одвајају од фамилије и даљим процесом и једно од другог као спољна и унутрашња страна живота, као што се и унутрашње религиозно уверење све више одваја од спољњега култа.

XIV

Последице процеса одвајања.

1. Тако процесом одвајања

а) оно што је првобитно било само *део* једне веће целине, постаје *целина* за себе. (као земља према сунцу, човек према телу, наука према философији);

б) што је првобитно било *споредно* постаје *главно* (драма-хор, игра-култ);

в) што је првобитно било само *орган* постаје *организам* (уметност и наука-живот, наука-философија, музика-певање);

г) што је првобитно било само *срество* једног општијег, већег смера, добија свој засебни, самостални *смер* (физиологија и ботаника-медецина, историја-морал и практички живот, уметност-религија);

д) добијајући свој сопствени смер *и* живећи својим сопственим животом постаје *активно* оно што је првобитно, не одвојено од општије целине, само *пасивно* суделовало у животу и кретању општега. Процес одвајања води *активизацији пасивног;* поједино добија своје сопствено кретање и све више слободе у свом појединомом, индивидуалном кретању. Тако човек од безвољног и безотпорног створа који је првобитно, као и животиња увек, само пасивно суделовао у животу и кретању природе, кога су само спољне снаге природе и несвесни животињски нагони одређивали и кретали, процесом историје добија све више своје сопствено кретање и све више слободе у свом кретању, независно од спољњег живота и кретања природе; тако душа првобитно само пасивно суделује у животу и кретању тела, одређују је и крећу само телесне снаге и потребе, док, све више одвојена од тела, од телесног живота и потреба, душа тим добија све више и своје сопствено кретање и све више слободе у том кретању; тако масе друштава живеле су до данас само пасивним животом, без икакве слободе у кретању, добијајући пострекe кретања само од виших класа друштва, док све више будећи се масе добијају све више своје сопствено унутрашње кретање и слободе у њему.

ђ) Пошто пасивно иде пре активног, то и *непокретно* иде пре *покретног*. Статика је прва фаза наука (Начела статичке механике одредио је Стевин у 16. столећу, динамичку механику Галилеј, хидростатику оснива Архимед, хидродинамику Њутн, анатомија је старија од физиологије). Прве су уметности непокретне — архитектура, скулптура; у потоњима слобода кретања све више расте; не-

покретна својина, имање земље било је првобитно једини извор и прихода и власти; са покретним имањем друштво добија све више кретања унутрашњег, као што и место првобитних непокретних каста и владе племена у друштвима, настаје све више слободно кретање живота у свима класама друштва, као што и место механичког, статичног односа народа и држава међу собом настају све више динамички односи међу њима, као што је и штампа тек онда постала благотворна моћ, кад су поједини типови слова постали покретни место да као дотле буду непокретни у целини става, као што је и са појмом да се земља окреће, почело се и све на њој окретати и кретати.

е) А пошто је све кретање појединога првобитно само пасивно, без икакве слободе у кретању и пошто та слобода кретања настаје тек доцније само у области хуманог код човека, то без икакве слободе живота и кретања у првобитном мраку општега, све што бива бива за то што мора да буде; тек код човека одваја се доцније оно што треба и што може да буде од онога што мора да буде, и тим одвајањем основан је сав морал човеков, сва слобода његова живота и кретања. Тако *мора, иде пре треба, потчињеност, ропство иде пре слободе.* По томе у првобитном мраку општега живота, у области морања нема ни ропства ни слободе, ни зла ни добра, ни заблуде ни истине; све мора и само мора. Пошто је тако област хуманога, област слободе одвојена од области и притиска морања, то је прва фаза и први задатак научне историје одвојити у историји човечанства оно што је морало да буде од оног што није морало да буде, што је могло бити и не бити. Тек кад се увиди да би цивилизација човечанства у главним моментима својим била данас на овом истом ступњу да није било ни Хине, ни Мексика, ни Перу, ни Арављана, ни Мухамеда, ни крсташких ратова, ни француске револуције — споредни појави којих није морало бити и у којима историци гледају супстанцијалне ствари историје, док су оне само акциденталне; кад се увиди да цивилизације човечанства не би никако могле бити без фамилије, ватре, оруђа, земљорада, језика, писменести, религије, уметности и без државе, да је тих ствари морало бити да би било цивилизације и да би без њих људи вечито остали дивљаци; кад се увиди да би се монотеизам морао у своје време јавити у историји и да Христа није било, то јест монотеизам је морао бити, Христос није морао бити; идеја монотеизма није везана била за личност Христову; кад се увиди да су се идеје гравитације и еволуције требале у своје време јавити да није било ни Њутна, ни Ламарка, ни Дарвина; — тек са

тим одвајањвм онога што мора да буде од онога што не мора да буде и свођењем свега што бива (и онога што мора да буде и онога што може да буде) на појам треба да буде, учињен је први корак у философском и научном појимању историје. Закони природних наука траже оно у стварима и појавима што мора да буде; закони историје обухватају оно у стварима и појавима историје што треба да буде; философска историја има да помири мора са треба; процесом ума историског монотеизам се је морао јавити, дакле требао се јавити и он се је могао јавити.

ж) Оно што је првобитно било *везано* за опште, постаје одвајањем *одрешено* (историја човекова од земљишта, скулптура и пиктура од архитектуре).

з) Оно што је првобитно било *зависно*, постаје одвајањем *самостално* (дух и историске идеје од спољне природе и телесне организације, индивидуа од рода-племена државе). Процесом одвајања принцип протекције, општег над појединим све више опада.

Тако је процес одвајања с једне стране *процес ослобођавања*; ослобођавање је једна страна одвајања.

2.а) Процесом одвајања појединих ствари и форама од првобитно једне опште целине и једне од друге, од првобитног *једног* постаје *много*, (од првобитно једне велике митске целине духа одвојиле су се доцније многе ствари за себе, религија, поједине уметности, философије, науке). Процес одвајања јесте процес *умножавања*.

б) А умножавањем ствари умножавају се и њихове узајамне везе и односи; оно што је првобитно било *просто*, постаје одвајањем појединога од општега *сложено*. Један зрео цивилизован човек данас не само што је као првобитни дивљи, природни човек састављен из хемиских елемената неорганских, из физичких елемената биолошког, из психичких елемената животињског, из оца, сина, брата и мужа, из индивидуалног, фамилијарног и племенског, него и из грађанина, хришћанина, народности, из историских елемената духа и цивилизације и рада свих прошлих народа и времена. Из свих тих елемената састављен је данас један цивилизован човек и у све те спољне завоје и форме дубоко је завијено оно унутрашње, основно-хумано, које је првобитно било *празно* и тек процесом цивилизације постаје *пуно*.

3. А одвајање појединог од општег с једне је стране само *дужење* општег у поједино, као лобања кичме, органи тела, чулни органи једног општег органа живота, оруђа теласних органа, друштво фамилије, кућа одела.

4. а) Одвајањем појединих ствари из првобитне опште целине настају све веће разлике између појединих ствари и општега и међу њима; *безформно иде пре форме;* по томе процес одвајања јесте процес разликовања ствари, процес *индивидуализације;* што даље иде то одвајање и разлике ствари бивају све веће; у данашњем друштву појединци се не разликују међу собом само по физичким, природним особинама, него и по положају у друштву, по богаству, по власти, по слободи, по образованости.

б) По томе оно што је првобитно било више мање *једнако,* све већом различношћу ствари постаје и све више *неједнако;* неједнакост је последица процеса одвајања.

в) По томе оно што је првобитно било *близу* једно другом, одвајањем постаје све више *удаљено* једно од другог. (Аристократија-народ, образовани-прости, слободни-неслободни, богати-сироти, религија, уметност, наука од практичког живота).

г) По томе оно што је првобитно *непосредно* постаје одвајањем *посредно.*

5. Пошто је одвајање појединих ствари из првобитне опште целине ишло по извесном сталном реду, то је процес одвајања уношење *реда* у ствари и живот њихов; одвајање је оживљавање и давање принципа реда у стварима; тек кад су се ствари одвојиле настаје принцип реда.

6. Пошто се ствари одвајају не само од првобитног општег него даљим процесом све се више одвајају и једна од друге, то је у процесу одвајања процес *чишћења* појединих ствари од мешавине са свима другим стварима. (Форма од материје, дух од телесног и земаљског, религија од службе животу и користи и од празноверице, философија од религије и метафизике, наука од службе животу, од религије и философије, човек од фамилије, државе, народа, религије, професије, од заната и науке, морал од нижих мотива душе, хумано од животињског).

XV

Пошто се из првобитне опште велике целине одвајају доцније мање и све мање ствари, то велико иде пре малога.

Из једне првобитне опште велике целине одвајају се доцније поједине мале и све мање ствари. *Велико* иде пре *малог.*

1. Као што је органски живот у опште почео у оним крајевима земље где су снаге природне велике и где има сувишка енер-

гије њихове, од чега и живи све органско, тако је и човек прво живео у оним крајевима земље, где су све снаге, појави и производи природе велики и живећи животом природе од сувишка њених снага, он се ту није могао дићи из веће мање пасивности, осећајући се слаб и мали према величини и снази природе. Тек доцније прелази човек у оне крајеве земље, где је живот природе изведен у мањим, слабијим цртама и где му је природа мање импоновала својом величином и снагом и тек у тим крајевима човек је, осећајући се јачи према природи, могао лакше савлађивати њу и постао активнији пошто је у тим крајевима енергија природе мања, те му је мање могла давати што му је потребно за живот, те је тим више остављен самом себи и своме раду.

2. Први кораци човекови на путу од природног живота ка цивилизацији и хуманости јесу највећи; језик, ватра, земљорад, фамилија, писме јесу први брегови хуманости, који се дижу из океана животињског живота, први, највећи конци, којима је човек изишао из мрака природе и из којих је испредена сва потоња цивилизација његова; они су оне титанске снаге, којима је почело стварање историје човечанства, помоћу којих је човек савлађујући природу све више освајао област цивилизације на земљи. Сва потоња открића и проналасци јесу дела само ситних снага, које су се процесом историје одвиле од тих првобитних великих снага.

3. Као што је процес стварања света почео акцијом титанских великих снага топлоте и гравитације, ватре и воде у области неорганског и тек кад се сталожила борба тих великих неорганских снага, почела је акција ситних органских снага плођења, наслеђа и прилагођавања; као што су се од великих тела, сунаца, одвојила мала тела, планете и месеци, тако је човек прву правилност и законитост опазио у кретању великих небеских тела; астрономија, наука о тим великим небеским телима, јесте прва наука, као што је и пробуђен ум човеков прво постављао и решавао највећа питања о постанку света, о богу, о крајњем узроку и крајњем смеру свега; тек доцније правилност и законитост, које је опазио на великим небеским телима, човек тражи и у малим стварима и појавима природе и друштва људског. Тако је прво гравитација решила велику ствар везивања земље за сунце, па је доцније еволуција решила малу ствар везивања човека за земљу. Прво је астрономија решила постајање данашњег козмоса борбом великих снага топлоте и гравитације, па после еволуцијом решава биологија постајање органског света борбом ситних органских снага, као што је и геологија прво решавала постанак земље борбом ватре и

воде, великих снага природе, па тек у последње доба решава она то питање акцијом ситних снага у времену; као што су прво мерени велики простори времена у космосу, па после мали (брзина нервне струје, осећаја и мисли); као што су се за тумачење постанка и развитка света примали прво велики елементи и снаге — вода, ватра, ваздух, земља, — па је тек доцније настао појам ситних атома, из чијих комбинација постаје све. као што је и телескоп пронађен пре микроскопа, као што је телескоп употребљен прво као увеличавајуће стакло, па онда као инструменат за мерење, као што и први закони у свакој науци, као закон великог броја у статистици, прво повлаче велике црте у областима факата, као што се правилност и законитост у ситним појавима живота људског, у простору и времену, могу само тако наћи и увидети, ако се прегледају велики размаци простора и времена и велики бројеви.

4. Пошто су чула први органи и будиоци ума, пошто је чулни поглед први поглед човеков, пошто у очи пада прво оно што је велико, то се првобитно најјачи утисак добија од видљиве и осетљиве величине, то су се и у историји човечанства гледале и виделе само велике ствари, историја се бавила само великим и крупним догађајима и личностима на површини живота и историје; процес историје тумачио се као радња великих личности; догађаји су сматрани као изливи воља њихових; проналасци, открића и идеје приписивани су личној снази ума појединих великих индивидуа. Силазећи све дубље у живот човечанства, историја све више увиђа да је цео прогрес човечанства само резултат рада оних милиона ситних и незнатних људи који су живели и умирали у мраку, а историја нити их је видела, ни до данас знала за њих. да је цео сплет данашње цивилизације исплетен из ситних и танких конаца рада и живота милиона ситних индивидуа људских, као што су и ситне животињице стварале острва и континенте; историја се све више обрће од великих, силних и сјајних ка малим, незнатним и мрачним; место дивљег обожавања величине, настаје све више цело и хумано поштовање рада; цивилизација све више постаје глорификација рада, рад све више постаје први члан религије цивилизације и научне историје, закони историје све више анализују велике личности и велике догађаје и растварају их на основне елементе — осећања, жеље и рад обичних, ситних људи. Тако је од појма да су ватра, вода, ваздух основни елетенти из којих су комбиноване све ствари и појави у свету до појма атома — исти ход, као од појма да је историја човечанства резултат радњи великих личности, њихових воља и њихових умова до појма да је

историја резултат осећања, мишљења, напора и рада ситних обичних људи, атома цивилизације.

5. И у уметности фантазија се прво везивала за велико и стварала велико; прва уметност јесте уметност величине — архитектуре, и она је стварала прво киклопске и колосалне грађевине; колосално је први ступањ појма лепога; тек доцнија пластика силази све мањим димензијама, нарочито у сликарству; први еп пева борбу богова и титана; као што су први празни листови историје људске исписани именима хероја и полубогова.

XVI

Пошто доцнијим одвајањем човека од природе настаје одвајање унутрашњег света од спољњега, то човек природно прво посматра спољни свет, после себе. Објективно иде пре субјективнога.

Првобитно у јединству с природом, живећи само животом осећања, човек не одваја природу од себе ни себе од природе, све човеково је још унутра у природи. Тек са посматрањем одваја човек себе као субјекат од спољњега света као објекта и тада му се појављује један спољни свет одвојен, засебан од човека, и као што су очи човекове природно управљене на поље, тако је и прва радња пробуђена ума посматрање спољњега света и тек доцније зрео ум враћа се на посматрање себе, на унутрашње, на субјекат посматрања. *Објективно иде пре субјективног; спољње иде пре унутрашњег.*

1. Чула су она страна човекове организације кроз коју га спољни свет додирује и кроз коју прима утиске с поља, а пошто су чула први органи духа и пошто првобитно човек живи само чулним животом, то човек на првом ступњу ума, као и дете, прво добија свест о спољњем свету, а о себи још не зна одређено. Код детета прво његово тело с удовима ступа у његову свест, оно почиње да себе познаје као ово телесно биће; садржину његове самосвести чини његов телесни живот и по томе оно себе зна и назива као објекат, још не као ја, него само као ово, тако названо биће. Отуд дете почиње да говори о себи у трећем лицу, оно познаје себе објективно много раније него што добије субјективну свест, дете дуго оријентише своју свест прво у спољној околини пре него што само себе у њој схвати. Најпосле ступа у сам душевни живот,

у свест и то полако, одвајан и разликован од телесног бића. Као што дете и првобитни човек живе само животом осећања, тако они и познају предмете спољњег света прво осећањем (помоћу гледања, пипања и слуха) и по томе им је сва пажња окренута на поље и опажају само спољње у предметима и појавима, о спољњем свету, објективност је први ступањ људског духа. Као што се тек осећањем одваја живот од земље т. ј. као што само она органска бића осећају која су одвојена од земље, тако рефлексија и посматрање одвајају субјекат од спољњег објекта т. ј. само она органска бића посматрају и мисле, која могу да одвајају унутрашње од спољњег, субјективно од објективног. По томе животиња остаје увек у стању голог самоосећања и његовим моментаним одредбама, она остаје увек под владом спољњега света, сва животињска воља и радња само је приморавање с поља, она тражи ваздуха, топлоте, светлости, њу гони одвратност или оданост према другим животињама, али никад ти постреци не долазе из њене сопствене унутрашњости; по томе само код зрелог човека, кад су се посматрање и мишљење одвојили и ослободили од осећања, настаје права самосвест, свест самога себе, субјективна свест; по томе само на вишем, доцнијем ступњу духа, код зрелих, цивилизованих народа посматрање са природе, са спољњега света, враћа се на посматрање и изучавање, субјекта унутрашњег света, човекова живота; тек кад је изучавање објективног света, кад су природне науке достигле известан висок ступањ, могла је настати наука о човеку, субјекту природе и историја човечанства, као најшира наука о човеку, може се јавити као наука тек онда, кад јој природне науке спреме земљиште и материјал, кад човечанство као субјекат ослободи се потпуно своје пасивности према свему спољњем и тако историја све више заузима онај однос према природним наукама, који има свест према осећању, субјекат према објекту. И у томе је једна од главних разлика историје човека од природних наука; оно што је свима природним наукама субјекат, историји је објекат. У свима природним наукама човеков ум јесте субјекат, природа му је објекат, а историји је главни објекат ум људски у времену; по томе научна историја човечанства и ума његова јесте највиша, најужа и последња тачка до које се ум људски може попети, јер само у историји, ум човеков као највиши субјекат, постаје сам себи објекат, а то је један од атрибута бога, то је једна од мало узвишених тачака са којих се може назирати бог.

2. Првобитно спољња природа носи цео живот човека, он добија на дар од ње све што му треба, тек доцније одвојив се од

ње он мора да живи од свог сопственог рада, ослања се на своју сопствену снагу; тако извори народног богаства код старих нису били унутра у држави, у раду грађана, него на пољу; радиност и производња биле су остављене робовима или су биле у спољним колонијама, или су је радили покорени народи. И домовина првобитно није у држави, у унутрашњој области живота, коју сам човек ствара, него је била само на једном крају згодне спољње природе; па и сама држава није првобитно, постајући, имала смер хуманизовања човека, да штити и постиче духовни развитак него је постала спонтано, служећи спољњим смеровима владалаца и одбрани од спољних напада,

Тако је у почетку историје и човекова борба за услове живота управљена скроз напоље, то је била борба противу мора и река, противу брегова и равница, противу ватре и воде, против биља и животиња, против зиме и врућине, против сунца и земље; тек доцније та се борба преноси унутра, на човека, постаје све унутрашнија и постаје сукцесивно борба раса, племена и народа, једних против других, борба идеја и појмова, борба хуманог и животињског и најпосле као последњи, највиши ступањ све борбе човекове, борба човека са самим собом, која је један од основа и услова свих највиших добара човекових, све његове културе и цивилизације, свега прогреса духа његова.

До данас су човечанство и сав његов прогрес и цивилизација освежавани и поткрепљавани с поља, придолажењем нових етничких елемената, улазом нових народа у историју, који су настављали рад и прогрес исцрпених народа; покрети у човечанству долазили су до данас увек постреком с поља; сви културни народи, антички и модерни, јесу досељеници, упадачи у крајеве, у којима су оснивали државе и цивилизације. Али све већим исцрпљивањем нових етничких елемената и мешањем свих племена, етничко, спољна страна човечанства, почиње губити свој значај у историји, те све више нестаје могућности тог освежавања с поља и упада нових народа и њихових оснивања нових цивилизација; то човечанство мора и почиње се препорађати и освежавати изнутра, из себе самог; место спољњег етничког, све више настаје унутрашње, социјално, место спољњег етничког, распореда на народе човечанство ће се све више распоређивати органски, према унутрашњим снагама и особинама људи. Ум човеков све мање постичу поједини спољни догађаји, као открића ватре, Америке, он све више изводи своја дела из своје сопствене снаге, све више црпе из дубине живота, из историје. Тако у процесу живота сваког народа доба ек-

спанзије настаје уједињавањем појединих племена у целину једног народа, и тада народи осете своју снагу и напрежу је прво на поље, освајајући и покоравајући.

Као што човека прво крећу спољни пострецн, физичке снаге и потребе и слепи нагони, па га тек доцније крећу идеје, које долазе из унутрашње дубине историског живота, тако у првим временима човекова историска живота делују прво спољње, природне препоне напретка, тек доцније настају унутрашње препоне, у самом друштву људском, као што су и првобитни пострецн сваке цивилизације чисто спољни, природни: положај и плодност земљишта и клима, а тек доцније са већом историском дубином настају и унутрашњи, дубљи пострецн цивилизације.

3. И религија је првобитно само култ спољних снага и појава природе и спољна страна религије, култ првобитно је главна ствар, супстанцијално религије; па и култ је првобитно са свим чулан, спољни. тежећи да спољним радњама; играњем, певањем, жртвовањем људи и животиња, даровима божанствима добије људима заштиту и помоћ од њих, да ублаже гњев богова и да ови уклоне несреће од њих. Тако је религија првобитно и код свих античких народа управљена са свим на поље, култом се гледало да се спољње снаге, богови и духови, управе и одреде према човековим жељама и користима и тек доцније настаје првобитно религиозни морал, који тражи да човек своје жеље и своју вољу управи према жељи и вољи богова. Тако је сва религија првобитно ствар спољње радње, спољњег покоравања религиозним прописима и обичајима. Тек са хришћанством и све већом зрелошћу религиозног духа спољни религиозни обичаји све више губе своју важност, религија постаје ствар унутрашња, ствар духа и осећања човекова и по томе и култ бива све апстрактнији, унутрашњији; место жртвовања спољних дарова све више расте унутрашња тежња осетити и познати бога, удубити се у њега и освежавати се познавањем мудрости његове. Али и само хришћанство учећи људе да треба да љубе један другог за то што су сви синови једног оца, бога на небу, узимајући за мотив љубави људи једног према другом — љубав према богу, оно с поља узима принцип људског узајамног љубљења и везивања; људи треба да се љубе и да живе међу собом и да живе као браћа не зато што је то унутрашња потреба људског друштвеног живота, него за то што једна виша спољна сила, изван човечанства, то тако хоће; Христов принцип љубави, једнакости и братства људи не потиче из унутрашњости човечанства, из његове душе, него с поља, од бога.

4. И први морал је спољни, објективан. Као што човека крећу и носе прво спољња природа и њене физичке снаге, тако човек везује прво своју срећу и судбу за спољне снаге и ствари, мотиви његових долазе с поља: корист, страх од бога, од људи, од закона. Прави морал настаје тек доцније, у зрело доба човеково, кад он у самом себи почне тражити прави узрок своје среће и несреће, кад се не поводи више по спољњим, моментаним пострецима, кад оно од чега треба да се боји и по чему треба да ради пренесе с поља у дубину своје душе, и кад се као резултат великих напора, болова и борбе роди савест, која са културом душе постаје све дубља и јача снага, која одређује све радње и сав живот свесног и зрелог човека. Савест је глава онога тела што се зове морал; треба, дужност јесте прва изјава живота њена, а да се ради оно што треба, треба, мора се бити свестан; савест претпоставља свест. Васпитати човека да ради оно што треба, што му је дужност, што му његова унутрашња савест наређује да ради и то да ради без икаквог спољњег пострека, било позитивног — користи, било негативног — страха од бога, људи и закона, без икаквог обзира на те спољне снаге и препоне — јесте смер свега васпитања, свега морала, све цивилизације, све свести и савести; све те ствари воде једном истом смеру и све су једно исто, само гледано с разних страна: савест је социјална, практична свест, свест је апстрактна, теориска, рационална савест, савест је свест душе, свест је савест духа.

5. Прва од свих уметности, архитектура, сва је на пољу; унутрашњост њена празна је, а и почела је подражавањем формама спољњег света; сликарство је увек почињало подражавањем спољне стране предмета спољњег света не претстављајући и духовну, унутрашњу страну насликаног предмета; тек на доцнијем ступњу сликарство узима да претставља човека и да сликом изрази и кретања унутрашњости његове; у музици ритам, спољна страна њена јавља се пре од осталих, и тек у музици диже се субјекат који у пластичким уметностима тоне у објективност спољњег света и окреће се у унутрашњост човеку. У првој драми човекова судба долази с поља, судба је спољна сила која одређује и условљује карактер; тек доцније, у колико се човек, разумевајући природу, све више ослобођавао од притиска природе, судбина човекова све више силази у самог њега, човек све више носи своју судбу у себи самом и тек са таким појимањем могао се јавити карактер, који оно што ради не ради из страха с поља, него га креће само његова душа и његов дух, и тек карактер постаје одговоран, јер ради свесно. Као што је дух човека прво управљен на поље, па се тек после враћа у

своју сопствену унутрашњост, као што тек на доцнијем зрелом ступњу духа постаје човек предмет посматрања, тако и осећање лепоте развија се прво на спољним стварима и човек тражи свој украс прво у спољним стварима, па се тек доцније појима сопствена лепота човека.

6. Прва фаза сваке науке јесте дескрипција и класификација ствари по њиховим спољним разликама и знацима. До спектроскопа астрономија је више мање била само географија неба, знало се само за спољне облике и карактере, а помоћу спектралне анализе данас се сазнаје и унутрашњи састав небеских тела. Први основи класификације биља, животиња и људи били су по спољним облицима њихових тела и органа, тек доцније се почиње изучавати и унутрашњи састав њих и на основу тога изводити рационалније класификације. Географија је прва фаза историје и географски распоред први историски распоред човечанства; предмет историје био је прво само спољни чулни живот народа, сва је историја прво у описивању спољњег живота и видних дела народа и држава, живота који се чулно види и чује, те су и као носиоци историје гледане само поједине видне личности. Тек са напретком осталих наука и историја постаје све дубља, изучавајући све више унутрашњи живот народа и друштва и тражећи законе кретања и живота човечанства. И психологија је прво обраћала пажњу на спољне стране душе, на сазнање и вољу, стране душе на поље окренуте, а тек доцније почињу се изучавати и елементи њени који су дубљи, унутрашњији.

Тако наука, силазећи све дубље унутра и све више унутра, у човека, у субјекат све науке, снажећи све више веру у моћ ума човекова, стоји онако исто према религији као драма карактера према драми судбе. У религији је носилац свега разумевања спољна сила као и судба у првој драми; у науци је носилац разумевања сам субјекат, као карактер судбе у потоњој драми.

7. Као што је човек прво посматрао и изучавао природу, па после себе, полазио прво од себе, из унутрашњег света у спољни свет, у природу, па тек после силази из спољњег света у себе самог, тако је човек прво мерио природу, па после себе у природи, тако је и прво узимао себе за мерило свега у природи.

Сву своју бригу и мишљење човек је природно од себе почео, те је и све мере прво узимао од себе; хват, лакат, стопа, палац, биле су прве мере дужине ствари у природи. Тек у најновије доба нађена је у метру мера, чију јединицу носи земљин глоб на себи.

8*

Тако су и прва техничка помоћна срества била ојачања и проширења телесних органа. Прва оруђа и оружја само су проширења и спољне допуне нападних и заштитних органа прстију, песнице (чекић), нокта (нож), мишице (секира), зуба (клеште). Оруђа су само потенцирани и продужени органи тела, те је употреба органа тела свуд претходила употреби оруђа. Тако су оруђа, машине и апарати само пројекција органа.

Тако је и прво броја њена прстима; децимални, најприроднији систем, основан је на људској анатомији, бројањем на руци и нози; отуд и прва имена и знаци бројева (пет-рука), римске су цифре права дактилографија, те је тек доцније пронађена нула.

Тако је и музика поникла из певања, те је људско грло први музикални инструменат.

8. Пошто спољње иде пре унутрашњег, то и *периферија иде пре центра;* центар се тек доцније ствара и налази. Као што је одвојен засебан живот почео са оним планетама које су се прво одвојиле од периферије сунчеве, тако је и виши живот цивилизације почињао увек на периферији земаља. Култура Европе, као и Азије и Африке ишла је прво периферијом њеном: прво Грци на балканском полуострву, за тим Римљани на апенинском, па Маври на пиренејском; тек доцније култура Европе силази у дубину унутрашњости самог континента. Код Грка се уметност и цивилизација развијала прво на периферији грчких земаља: у колонијама Мале Азије, на острвима и у Великој Грчкој, тек много доцније Атина постаје центар све Грчке цивилизације, као што се и италијанска литература развила прво у Сицилији, па тек доцније добија своје центре у Болоњи, Флоренци, као што је и сва модерна цивилизација почела од Италије.

Као што је душа човекова у прво детињско доба сва у периферији и од ње добија прве постреке и тек доцније ствара се један центар у њој, тако су и лепо и добро само периферија истине; њих прво човек тражи, њих прво види, од њих добија прве постреке све културе душе и духа и тек доцније у зрело доба почиње човек тражити центар ствари — истину.

9. Тек кад се човек као субјекат, одвојио од природе као објекта, кад је тако у себи самом осетио унутрашњост, одвојену, засебну од унутрашњости природе, настала је могућност и потреба испољавања те своје унутрашњости говором: прва реакција душе човекове према тежини утисака с поља и шарене множине ствари и појава била је стварање језика, давање имена стварима; после немог стварања природе долази човеков израз, говор, као што је

и служба боговима првобитно у немим радњама: у мимици и у гласним тоновима, пре него што је постала прва химна. И као што је језик прва одлика човека од животиње, тако је језик и прва одлика фамилија, племена и народа и тек доцније настају и друге историске разлике народа, тако је у језику прво обележен цео карактер народа, тако је питање језика прво питање сваке литературе, тако и језик сваког народа мора бити готов пре него што народ уђе у историју и пре него што на њему почне развијати појезију, литературу и науку.

XVII

Одвајањем појединог од општега настају борбе, болови и деструкције.

У првобитном стању, где појединo још није одвојено од општег, него живи животом општег, све је конструктивно, позитивно. А пошто је у природи само једна одређена количина живота као и снаге и материје, то све појединo, сваки део, одвојив се од опште целине живота и хотећи да живи својим засебним, самосталним животом на рачун живота и општег од кога се је одвојило и осталих појединих делова, хотећи и тежећи да буде целина за себе, морало је ступити у непријатељску борбу и против општег, од кога се је одвојило, јер тим одвајањем одузимало је општем снаге и живота и против осталих појединих делова. Тако је све ново које се одвојило од опште целине морало ступити одмах у борбу, доносити собом борбу; све појединo које се ослободило од владе општег тежило је да уништењем свега другог живи на рачун његов. Тако је први ступањ сваке слободне радње *деструкција,* прва фаза одвојеног, слободног живота *борба, непријатељство.*

1. Првобитно сваки је човек сам себи центар, сваки тежи да буде целина за себе и пошто је свакоме главна брига да сам себе одржи, да себи нађе ране, то му је природно сваки други човек непријатељ и са сваким ступа у борбу; отуд првобитно осим природног друштва, фамилије, и не може бити другог друштва. Тако су први односи човека према човеку, први додири били борба, непријатељство; вештина уништавања, убијања јесте прва и најважнија вештина човекова. На првом ступњу свог слободног живота човек убија живот да тим, као ловац и риболовац, добије ране за себе; магарац, пас, коњ, лав прво су били рана човеку,

тек доцније он се користи њиховим радом. И као што је убијање прва вештина човекова, тако је и оружје, оруђе уништавања живота прво, најстарије оруђе човеково; оружје је у првобитно доба живота људског оруђе за добијање ране, за одбрану од и за савлађивање непријатеља; оно је прва играчка детета, највећи украс мушкости; по томе је и прва привреда пљачка, морско разбојништво је први ступањ морске трговине. Тако су и први почетци сеобе народа у разбојничким походима младежи, који су све више расли, те се и пљачка и пустошење ширили све даље; тако су Римљани, Арављани и други народи прво пљачкајући, пустошећи, и освајајући свет научили га познавати; тако је свуд прво оружје крчило пут којим ће се после поћи трговина и сва култура. Тако су европски народи прво рушили стару цивилизацију и тек доцније почели су на тим рушевинама зидати нову цивилизацију; тако европска цивилизација код свих природних и варварских народа којима се доноси, делује прво раздирући, рушећи, убијајући — у Америци, у Азији и у Африци; и ратови у модерно доба све више престају да буду освајачки и пљачкашки ратови, све се више њима тражи само влада над изворима богаства. Као што су људи прво уништавали, убијали своје непријатеље, па су тек после узимали побеђене у ропство, да се користе њиховим радом. Да би се уздигла држава је морала ступити у непријатељску борбу према племенима и тек на рушевинама њиховим дигла се је држава као виша форма социјалног живота, а доцније је морала ступити и у борбу с религијом да би се од ње одвојила и ослободила; тако и народ у најновије доба ступа у борбу са религијом, државом, династијама, тако и друштво људско има да се очисти прво борбом са свима тим елементима: са религијом, државом, династијама, сталежима, класама, народима.

Хришћанство је ушло у свет рушећи старе богове и старе религиозне појмове и тиме рушећи основе све античке цивилизације и тек на њиховим рушевинама оно диже огромну зграду једнога бога у којој ће наћи заклона сви народи. Тако је и наука, да би се ослободила, морала прво издржати тешку борбу са религијом, метафизиком и интересима; тако се и философија морала прво борити са религијом и фантазијом, тако и ум човеков, будећи се, мора прво издржати тешку борбу са чулима и чулним животом. Тако је и свака литература прво аристократска и дворска, а не национална; прво се обрће непријатељски према народу и тек доцније постаје национална; први језик литературе увек је туђ народу, неразумљив за њега; први литерарни језици Германа и Романа

латински, Словена црквено-словенски; тек доцније национални језик борбом продире у литературу.

Тако је последњи основ све борбе човекове, од почетка његова слободна живота до данас јесте у томе што је човек, прекинув блажено јединство са животом природе и одвојив се од ње до слободног живота, био остављен самом себи; природа му није више давала што му треба за живот, он је морао сам себи тражити рану, морао је радити. И само за то што је само мучном борбом и немилим радом морао тражити себи хране и заклона, човек је тежио првобитно да са што мање борбе т. ј. са што мање рада, добије све што му треба за живот и за то је увек тежио да живи на рачун туђега рада и зноја, те је морао ступати у непријатељску борбу, да би отимајући и пљачкајући живео не радећи; у дубини душе своје човеку је рад тежак и немио као и животињи и само тако јака, основна потреба, да одржи живот и могла га је нагнати на рад и тако је само све већом потребом рада и могао се човек дићи од животињства до цивилизације. А пошто рад није природан човеку, пошто жеља за радом није усађена у дубину душе човекове, која је иста и заједничка са животињском, него остаје увек само неприродно, вештачко сретство да се добију услови живота, то цео прогрес цивилизације људске јесте само река у којој се сливају милиони ситних жеља људских, да се човек ослободи од теретног рада; цео прогрес цивилизације по томе несвесно тежи да човек што мање ради и да што више терет рада пренесе са човека на све друге ствари, да се човек ослободи немилога рада; зграду цивилизације не зида човек да са њене висине гледа и разуме ствари, него да се у њој одмара од непријатнога рада. Тако је последњи узрок све борбе и свега прогреса човекова у томе што је *морао* да ради; да није морао да ради, да је њему од почетка остављено било на вољу хоће ли да ради или не, човек би за навек остао само једна животињска специја, физички различна од других, те никад не би могао освојити узвишену област хуманог. Јеврејски мит лепо слика ту страну душе човекове узимајући, да је рад, једење леба у зноју лица свога, само казна за извесни грех.

Не само да је деструкција прва фаза акције човека на природу и човека на човека, него је она и прва фаза акције природе на човека. Ватра је човеку прво била позната својим деструктивним особинама, она је прво била непријатељ човеку; те је прво осећање при погледу на ватру било страх и ужас, рушење је било прво дејство њено, а њене добротворне особине тек су доцније упо-

знате. Електрицитет је човек прво познао као непријатељску силу у грому, прво дејство његово у грмљавини било је осећање страха, тек много доцније човек се користи електрицитетом.

2. Деструкција није ништа друго него негација. Као што конструктивно јединство човековог са животом природе иде пре деструктивног слободне радње човекове, тако и *афирмативно, позитивно иде пре негативног* у људском духу; као што је прва фаза слободне радње човекове рушење и убијање, тако је и прва фаза слободног ума човековог, први ступањ пробуђене свести сумња, негација. Човек прво верује, и тек доцније сумња и свака прва философија почиње сумњом у догме и традиције религије, почиње негацијом религије. Тако прво постају обичаји, афирмативни резултати социјалног живота, прво постаје позитивна моралност, па тек доцније настају закони, који негирају поједине обичаје и поједине ствари у њима; први су закони забрана и отуд су сви први закони, као прва теорија социјалног живота, претежно негативни; у десет Мојсијевих заповеди осам су негативне. Први је ступањ хуманости не желети другом зло.

3. Пошто је непријатељство, рушење прва фаза слободне радње, слободног живота, то је *одбијање прва фаза реакције;* тек после настаје *привлачење.* Као што се код животиња осећање одвратности раније развија од осећања оданости, тако се и код човека осећање немилости, мржње развија раније од осећања љубави. И природа делује на човека прво одбијајући, одвајајући, па после спајајући, привлачећи; полуострва и острва, мора, реке и брегови прво одвајају људе, једне од других, па тек после постају они везе саобраћаја и дружења. И први су богови непријатељи људима; прва божанства улевала су само осећаје страха, гњева, зависти, а никад љубави.

4. А прва последица уништавања и рушења јесте зло; *зло иде пре добра;* док је човек живео у јединству с природом није знао ни за зло ни за добро; зло је прво дејство одвајања човека од природе. Све ново у историји доноси прво зло; све нове идеје, реформе, проналасци, открића окрећу се прво непријатељски према свему старом, јер су им прве последице зле по старе интересе људске, по стари ред ствари. Злоупотреба свега иде увек пре разумне употребе, као што и необразовани, природни народи усвајају од цивилизованих прво само пороке и зла ових. Као што је првобитном човеку било с почетка све непријатељ и све му чинило зла, то и снаге које је он замишљао и гледао у природи, сматрао је само као непријатељске снаге њему, као зла бића и божанства; прва божанства улевала су човеку само осећања страха, гњева,

зависти, а никад љубави; само су они духови били предмет обожавања за које се држало да могу зла нанети. Тако је култ злим божанствима, обожавање непријатељског принципа зла, прва фаза религије; тек прогресом ума и човекове снаге према природи, разумевајући све више природу, човек је увиђао у њој све мање зла и непријатеља, док није хришћанство објавило свету велику и вечиту љубав божију према људима. Тако је злурадост први ступањ социјалне душе човекове; прва је фаза патриотизма желети другом народу зло; тек доцније, у зрело доба и мучном културом душе, пење се човек до племените висине жеље добра свима. И питање о постанку зла јесте једно од првих питања философије.

5. Пошто зло доноси бол, то је бол прва изјава слободног живота, пошто настаје само код оних органских бића, која су се од земље одвојила и ослободила везаности за њу, те је бол прво осећање, као што је рушење прва изјава слободне радње, као што је сумња прва изјава пробуђене свести. *Бол иде пре задовољства;* прво бол буди живот као и сумња свест. Душа детета буди се из свог људског сна прво осећањем бола, који у њему изазива прво удисање атмосферског ваздуха и способност испољавања бола много се раније развија од способности испољавања задовољства, плакање иде пре смејања и тек доцније са лакшим животом, кад се он не мора одржавати тешком и опором борбом, настају шала и игра, задовољство и смех. Прва песма човекова јесте песма туге и бола, због тешке борбе за услове живота; весела игра и шала настају тек у уређеним друштвима, у којима је човек заштићен од природе и од људи. У свима временима трагедија се развија пре комедије, па и трагички таленат развија се пре комичног; најбоље трагедије створене су између 30—40. године, а најбоље комедије између 40—50. године. И све у историји људи су прво обожавали, поштовали, бојали се, а доцније му се смеју; сви преживели моменти историје само су онда потпуно сарањени кад су исмејани.

6. Пошто је бол прва изјава слободног, одвојеног живота, то је и озбиљност прва боја његова. *Озбиљно иде пре игре;* док је човек живео адамским, животињским животом природе, не знајући за зло, знао је само за игру. Игра је природни продукат природе човекове, нарочито за време детињства и настајући врло рано у игри се дете спрема за потоњи озбиљан рад у животу; у игри се врше прва телесна кретања, у њој се прво развијају телесне снаге. Играјући се човек је прво сазнао праву и корисну употребу многих ствари: прво је на хазардним играма обраћена пажња на рачун вероватноће и ту је он прво развијен, па је доцније тај рачун пре-

несен на листе рођаја и смрти, те је у игри био зачетак статистике; барут је служио прво за увесељавање; од стакла, злата, сребра прављени су само украси и накити и кад би посао рађања човека био прво једна озбиљна дужност, а не игра полова, човечанство би врло брзо изумрло.

Тек кад је са слободним животом, одвојеним од природе, настала мучна и горка борба за услове живота, живот човеков добија боју суморности и озбиљности. Играње које је код цивилизованих народа само забава и игра, имало је у првим временима озбиљан карактер и велику важност у култу божанствима, игра је озбиљна религиозна церемонија свих примитивних народа. Коцке с малим комадима новца биле су раније свети, свечан обичај да се открије тајна оракула и од те првобитне озбиљности светиње остале су данас хазардне игре. Лов је био прво један од главних извора ране, данас је он само забава. У свима играма друштвеним данас тежи се да се победи непријатељ, остатак од првобитног озбиљног смера и праксе у борби за живот. (Први музичари, песници и певачи играли су се и свирали без озбиљног смера и правила, из чистог задовољства, а)). Тако су увек шала и игра, смех и задовољство познија добит у животу, после горке борбе у животу.

Тек са озбиљношћу слободног живота постаје за човека мучно оно што му је дотле било лако, тек са њом настаје прва и основна разлика човека од свих других органских бића: биље добија рану, животиње је налазе, човек је мора тражити, отимати, зарадити. И као што сав прогрес цивилизације тежи да што више скине са човека терет рада, да немилу озбиљност рада и дужности претвори у пријатну игру, тако и тежи да лако, са малим трошком снаге добија и производи све што му треба; колико је данас уштеђено човеку труда и мука да добије ватру која се првобитно са великом муком добијала, то је и култ ватре, као немилог божанства, општи свима примитивним племенима.

XVIII

Те борбе воде процесу редуцирања.

Тим процесом борбе истицале су се, издвајале и уздизале поједине јаче форме, које су у себи концентрисавале толико снаге да су све остале форме или постајале зависне од њих или их је нестајало: тим концентрисањем снаге и утицаја у појединим фор-

мама, на појединим узвишеним тачкама, оне су добијале превласти над свима осталима; тако је борба за хегемонију универзалан процес; од првобитно многих снага, форама, од многих самосталних целина процесом борбе остајало је све мање, борба за хегемонију одвела је процесу *редуцирања* многих форама, снага и елемената на све мање.

1. Као што се у козмозу првобитно више сила отимало за превагу, док све више није долазила до превласти гравитација, у све победнијој борби са топлотом, тако је и првобитни број планета нашег сунчаног система морао бити много већи и данашње планете само су остатак, који је преживео од великог броја првобитних пратилаца сунчевих. И првобитно је морало бити више антропоидних специја док се није, победив све остале, издигао над свима њима данашњи човек.

2. У првом почетку дете има више својих *ја*. Док су видни, слушни, мирисни и укусни центри у мозгу још непотпуно развијени, перципира сваки за себе, пошто опажања на разним областима чула нису још никако спојена једна с другима. Тек честим сусретањем и комбиновањем диспаратних чулних утисака при мирису-додиру, гледању-додиру, гледању-слушању ит.д. развијају се интерцентрална влакна за спајање и тек тада могу различни центри престава, стварајући ја, водити стварању једног јединственог *ја*, које је сасвим апстрактно. Тај апстрактни појам ја, који је својствен само одраслом, зрелом човеку, који мисли и као и други појмови резултује из многих појединих престава, док код детета у почетку једна свест не простире се на све његове органе, него сваки орган има своју душу, своју свест, те поједини многи *ја* потчињени код малог детета појединим чулним областима још нису претопљени у једно ја, јер оно још нема потребне апстракционе снаге да развије једну једину укупну преставу *ја*. Тако се једна свест само лагано и поступно јавља као последњи, највиши резултат многих чулних утисака, атома духа; утисци и осећаји су сировина духа, из којих се мишљењем добијају финија ткива појмова и идеја. Из многих утисака уздижу се само неколико до опажања и из многих опажања само се једно уздиже до преставе предмета, као што се из многих појмова само један уздиже до теорије, до принципа који постају формуле милиона факата, као што и велике социјалне идеје постају формуле милиона људи и њихових жеља. Као што би мишљење било немогућно кад би сваки утисак за себе човек запамтио, јер би тада и од најобичнијих предмета на пр. људских лица, дрва итд. остала у глави тако огромна количина утисака да

се њоме не би могло мислити, тако да би и прогрес друштва био немогућан кад би сваки човек истицао своје жеље и појмове поред жеља и појмова свих других људи; само истицањем једног утиска од хиљадама других до висине опажања, само истицањем једног опажања од многих других до висине преставе, само истицањем једног појма од многих других до висине принципа, идеје, теорије, само тим редуцирањем омогућен је сав прогрес мишљења, као што је и само истицањем жеља и појмова једног човека од милиона других до висине идеје омогућен сав прогрес друштва.

Тако се из безбројне множине утисака само неки пењу до осећања и опажања, и из многих осећања и опажања само се мало њих пењу до појмова, идеја и принципа, као што се из безбројне множине жеља и појмова људских само мало њих дижу до општих социјалних идеја; идеја братства и једнакости само је јасан израз милиона тамних жеља људских, формула милиона појмова. Од безбројних опажања људски дух бира и обрће се само онима који узбуђују његов лични интерес; само оно ми доиста опажамо што ма којим начином, јачим постреком или потребом привлачи нашу пажњу, док хиљадама других утисака због оскудног интереса и због тога оскудне пажње наших чула пролазе и не долазе никако до свести.

Као што од многих семена само се мало развијају, као што од много снага и планета само мало њих доспу до потпуног развитка за уметност и науку због оскудице довољних услова, тако се од многих мисли само мало њих дижу до висине историске идеје која. као компликован резултат дугог историског процеса, чији се корен и жиле губе далеко у дубини историје, преставља, заступа читав систем од мисли. Тако историја духа човекова све више постаје нервни систем од мисли и идеја у организму историје човечанства.

Тако се и сва огромна разноликост људских темперамената и карактера даје редуцирати на врло мали број основних психичких карактерних особина, чијом би се комбинацијом могла прочитати свака душа људска.

3. И у језику првобитно многе хиљаде клица гласова и форама језика редуциране су на мало форама, које су све остале потисле. Прва радња способности говора као и логичког мишљења јесте називање, давање имена стварима; називањем се фиксира један-предмет за сопствену и туђу свест и тиме се издиже из средине многих осталих, одваја се и разликује се од њих и утврђује се у свом идентитету. Али пошто првобитно посматрање још није

тако оштро да се појединни појави схватају под именима рода то све што се различно појављује првобитно се различно и назива, реч је првобитно само појединни предикат, израз само поједине особине предмета, само једног осећаја; доцније сви осећаји који се добијају од једног предмета, сви изрази појединих особина његових редуцирају се на само један, који превлађују над свима осталима и он преставља цео поглед на ствар; bons, говече појмљено је цело само по једној особини његова гласа. Отуд у првобитним језицима има много имена за једну ствар, јер ма који знак који се духу посматрача појављује као карактеристичан, одмах је дао и ново име те ствари; Арављани имају стотинама речи за лава и за мач; отуд обиље синонимних израза у старим језицима; и борба њихова за превласт која је процесом редуцирана одвела победи једне јединe речи као признатог и правог имена за сваку ствар у сваком језику.

Тако првобитно и свака фамилија, свако племе, свака варош и округ има свој језик и сви ти млоги дијалекти редуцирају се временом на само један, који издижући се и превлађујући над свима осталима, постаје један национални језик и језик његове литературе. Данте и Лутер оснивају националне језике, италијански и немачки, уздижући само по један од многих дијалеката до превласти над свима осталима, као што се и атички дијалекат уздигао до једног општег литерарног језика грчког из средине многих грчких дијалеката.

4. Првобитно свака реч писала се својом засебном сликом те отуд множини слика и знакова којима су се бележиле поједине речи (код Хинеза и данас има хиљадама писмена) и од тих многих слика и знакова само су неколико добили превагу чешће, обичније примене, те је временом цела та огромна првобитна множина слика редуцирана на 20—30 писмена, којима се бележе све нијансе језичких гласова и све комбинације њихове у речима давањем писменима непромењиву и исту вредност гласа, те су 20—30 писмена данас у језику оно што су 50—60 елемената у хемији, на које су редуциране све те ствари и појави у природи. И као што се многе мисли и појмови редуцирају у историји на само један тип, на једну историску идеју, према којој су сви остали само више мање верни егземплари, тако и штампа многе индивидуалне рукописе редуцира на само један тип писања.

5. На првом ступњу религије, у фетишизму, придаје се виша сила, божанска моћ непосредно сваком поједином предмету; сваки је предмет за себе, непосредно један добар или зао дух. Даљим

процесом ума сви ти безбројни духови редуцирају се на неколико њих; не делује више у сваком предмету по један дух него по један дух влада у једном роду ствари, у једној врсти предмета; није више свако дрво, сваки поток дух за себе, него се дух по једне воде уздиже до превласти над дусима свих других вода; тако редуцирањем настаје политеизам, религија генуса, типа. И најпосле из обожавања многих сила почиње се одавати особито обожавање какој појединој засебној сили, из многих равномоћних духова и богова уздиже се један до превласти над свима другима, који није више бог појединих ствари и појединих родова ствари него бог свих ствари и појава. Тако првобитно сваки дом, свака фамилија и свако племе имају своје домаће, фамилијарне и племенске богове, из којих се доцније дижу поједини богови до националних богова, а хришћанство диже једног јединог бога изнад свих осталих, који није више бог појединих фамилија, племена и народа него бог свих људи.

Тако је и у раније доба средњег века свака црква уређивала своје сопствене послове слободно и независно, ако се је само слагала с општом црквом у свима битним тачкама; свака црква имала је своје сопствене традиционалне обичаје и своју сопствену дисциплину и из тих многих самосталних цркава диже се доцније једна католичка црква до превласти над свима осталима.

6. И уметности као и религија биле су првобитно само вештине појединих фамилија и племена и са националним религијама дизале су се и националне уметности. Са религијом једнога бога, једнога типа свих ствари дижу се и поједини типови у уметностима до превласти над свима другим типовима. Тако је и задатак сваке уметности да из многих једнородних појава изберс и наслика један који може служити као тип свима осталим тим појавима, да у једном производу, једној слици престави нешто типичко и генерално. Прави песник, црпући из дубине људске душе из многих осећања, он бира и црта само оно које је тип свих других осећања, које је опште и заједничко свима људима и свима временима; песник нижег реда слика и износи само пролазне каприце појединих људи, појединих класа, појединих времена; отуд прави песник вечито живи, нижи песници брзо се заборављају.

7. Пошто је првобитно свака ствар фетиш, добар или зао дух тако је духу човековом првобитно сваки предмет и сваки појав био тип за себе, дух првобитно све без разлике што му је свесно држи за стварно т.ј. свест и биће; живот и стварност јесу једно исто; све непосредно свесно делује првобитно као стварно. Отуд је фантазија првобитног човека покрила спољни свет безброј многим фан-

тазмама, дусима, боговима, демонима, празновером у свима формама. Природа је за првобитног човека велика књига исписана безбројно многим јероглифима и сликама живим и великим појавима и предметима, које ум људски, као и у језику и писању, све више своди на неколико простих гласова, хемиских елемената, из чијих су комбинација састављене све речи у језику природе. Тако је и процес прогреса наука с једне стране само процес редуцирања. За сваку групу факата у свима наукама узимао се прво засебни самостални принцип; кретање и мир сматрани су као резултат особитих механичких снага за појаве топлоте, електрицитета, светлости узимали се као принципи особити флуиди док се данас светлост и топлота све више своде на топлоту, магнетизам и електрицитет на електрицитет, и све се више тежи да се све те физичке снаге сведу на један једини принцип, од којега ће и топлота и светлост и магнетизам и електрицитет бити само разне манифестације; тако су у астрономији сва небеска кретања сведена на снагу атракције. Хемија тумачи структуру свих тела на земљи и у космосу са неколико десетина основних елемената и сви хемиски појави покоравају се закону мере и броја. Нова физиологија узима ћелију за принцип органских живота. Као што је првобитном човеку сваки појав, сваки предмет засебан тип, засебна целина, тако је и историји на првом ступњу њеном свака велика личност целина, тип за себе; у биографијама појединих личности била је сва историја, док све зрелије појимање историје све те безбројне биографије појединаца све више редуцира на комбинацију и пропорцију неколико основних психичких елемената, из којих је исписана књига душе и најобичнијег човека и најобичније историске личности; историја све више постаје наука, која од простих људи прави ствари, од великих личности оруђа историје, подводећи их све више под неколико виших закона. Тако и психологија некадашње многе душевне моћи редуцира све више на неколико основних психичких елемената, на њихову асоцијацију, комбинацију и пропорцију. И сви многи системи философије у историји дају се свести на мали број главних система који полазе од мало основних принципа. Тако се у свакој науци све више смањује број њених закона и принципа, и као што у религији ум људски иде од многих богова ка једном богу, из кога потиче све и у кога се враћа све, тако ће се са све већим знањем и све потпунијим разумевањем и многи закони сваке науке редуцирати на један општи закон, а општи закони појединих наука све више на један централни принцип; од многих појединих великих система мисли ум људски све више тежи једном једином систему

који ће обухватити у себи и религију и философију и науку, и као што и религија и философија и науке полазе од једног заједничког основа, вере, тако прогрес ума и у религији и у философији и науци тежи једном јединном универзалном принципу, који ће обухватити све појаве и према коме ће сви поједини закони и принципи бити само већи или мањи факти. И појмити цео козмос као један једини живот, једну једину хармонију од које је цела историја човечанства само вибрација њених последњих и најфинијих тонова, јесте крајњи смер свега процеса ума људског.

И првобитно сваки народ има своју засебну, националну литературу, док се борбом за литерарну хегемонију све те многе литературе не редуцирају на само неколико самосталних литература, од којих све остале добијају живота и светлости и које све више мање само репродукују резултате и производе тих неколико оригиналних литература. Па и свака литература од многобројних појава и производа својих редуцира се временом на само мало фрагмената, који и даље живе и који собом преставља̂ју и заступају читаве групе појава и читаве системе осећања и мисли.

8. У првом почетку фамилија се састојала из врло много чланова, круг људи и жена који су живели заједно био је првобитно врло широк и тек доцније редуцирао се све више на јединичну породицу. на једног човека и једну жену и њихову децу; полиандрија и полигинија све се више редуцирала на моногамију. И као што религија почиње у фетишизму обожавањем сваке поједине ствари и појава, као што у политеизму своди поједине предмете у групе којима владају поједини духови и као што у монотеизму сва та поједина божанства редуцира на једног јединог бога; као што свака наука почиње описивањем и изучавањем појединих ствари и појава, па тек доцније прелази у класификовање и груписање појединих ствари сводећи их под владу појединих закона и снага, тежећи све више једном јединим принципу свих ствари, тако је и историски процес човечанства почео животом многих самосталних фамилија, од којих је свака живела својим засебним животом, са својом засебном управом, са својим засебним фамилијарним боговима, свака је била целина за себе. Доцније се многе фамилије редуцирају на неколико племена и многа племена на неколико народа.

А пошто је природа први основ и први услов човековог историског живота, то је он почетке своје цивилизације могао оснивати само на оним крајевима замље где му је сама природа давала све што му је потребно било за развитак те су се и прва уређена

друштва, прве државе и цивилизације развијале на свима оним местима где је природа била погодна — у топлим потамичким земљама. По томе као што у почетку развитка духа детета једна свест не простире се на све његове органе, него сваки орган има своју душу, своју свест и тек доцније се та многа ја, те многе свести редуцирају на једно јединствено ја, на једну једину свест, тако се и човечанство развија с почетка на многим згодним тачкама, у многим засебним самосталним центрима — Египат, Хина, Индија, Мехико, Перу — и сваки од тих народа има првобитно своју засебну свест, сваки је човечанство за себе, без икаквих међусобних веза, без свести о једном једином човечанству. Тек доцније укрштањем интереса, ратовима и трговином, народи се све више приближују један другом, сви посебни интереси се све више приближују један другом, сви посебни интереси све се више редуцирају на неколико заједничких. те први таман појам човечанства настаје тек код Римљана. А у најновије доба на појму једног јединог човечанства раде сви фактори: интереси, трговина, индустрија, религија, философија и науке; човечанство све више постаје свесно само себе, све се више снажи једно јединствено *ја* човечанства; цивилизација народа тежи све више да постане цивилизација једног човечанства и река човечанства добија све дубље корито и све мирнији и сталнији ток. Као што ум људски све више тежи да све поједине системе мисли, све поједине законе редуцира на један једини највиши, универзални принцип, који ће обухватити све поједине стране духа, и религију и философије и науке, тако и процес историје тежи да се сви поједини системи народа сведу на један једини принцип човечанства, од којега ће сви народи добијати топлоте и светлости и у којему ће сви народи наћи свој заједнички основ и заједнички смер и чији ће интереси обухватити и помирити све поједине интересе свих појединих народа.

Тако је доба многих самосталних племена, доба феудализма народа; доба многих самосталних народа јесте доба феудализма човечанства, као што је и политеизам доба многих самосталних богова; политеизам је религиозни феудализам, феудализам је социјални политеизам. Али ни науке, ни друштва људска нису још достигла крајњи смер на путу свом који је религија већ достигла у монотеизму; науке још нису достигле до једног јединог принципа, као ни народи до једног јединог човечанства. Тако поједина многа знања стоје према једној науци, као племена према једном народу и многе поједине науке стоје према једном уму људском, као што стоје многи поједини народи према једном човечанству.

А пошто све науке спремају земљиште и материјал научној историји која ће их обухватити све, као што и сви народи спремају земљиште једном човечанству, то историја стоји према свима наукама као разум према чулима; чула стварају партикуларне истине. историски разум, генералишући све више све те поједине партикуларне истине, тежи једној великој апстрактној идеји која само и може владати једним човечанством.

9. Тако је и од многих раса људских данас само једна остала као носилац цивилизације људске, тако се и у свакој држави многи центри политичког и културног живота у почетку, доцније све више своде. на један једини центар.

Тако првобитно за срество размене као новац, као опште добро, узимани су многи разни предмети из сва три царства природе: стока, коже, шкољка, жито, дуван, зачини, бакар, гвожђе. со, па су најпосле сви ти предмети редуцирани на само племените метале, који се узимају као опште срество размене, као један општи преставник добара.

XIX

Процес редуцирања води процесу концентрације, локализације, стабилизације, згушњавања.

Као што периферија иде пре центра тако и процес редуцирања многих ствари на мало и на једну с друге је стране само процес *концентрације*. То је ход од *спорадичког концентрисаном*.

1. Као и стварање костију тако и стварање душе почиње на расејаним тачкама, разни нагони, опажања и преставе крећу се прво хаотички и спорадички, док се доцније не концентришу у једном јединству, које све те расејане елементе обухвата; првобитна гола рефлексна радња, расејана на свима тачкама тек се доцније концентрише до осетљивости. И значај нервног система је у томе што он спајајући централни орган за разне делове организма и њихове радње доводи у унутрашњу хармонију, као што и у свести тек доцније добија један центар свега онога, што је расуто у времену и простору и у којој се концентришу закони спољње природе. Тако се и magловите и расејане жеље тек доцније концентришу до одлучне воље.

Тако и у првобитном друштву нема још никаквог центра око којега би се груписали разни делови његови; свака је фамилија

целина за себе, свака живи својим засебним животом; као и најпростији организми што су састављени из једнаких ћелија и код којих разне функције као дисање, варење, радња нерава нису концентрисане у појединим органима него су расуте, тако и у првобитном друштву свака фамилија ради све и подмирује сама све своје потребе и пошто је рад неподељен у њему још нема никаквог вишег центра који би све делове друштва држао у нераскидној вези. Тек доцније у све јачој борби за услове живота и за заштиту од опасности истичу се јаче и даровитије индивидуе, које постају први центри око којих се групише друштво, и кад су победиоци престали убијати своје заробљенике и узимали их у ропство да се користе њиховим радом, онемогућена је ропством извесна концентрација снаге и рада у друштву и држави.

Тако и првобитне природне цивилизације, развијајући се на природном основу, развијали су се спорадички, расејано на свима тачкама, где је природа повољна била њиховом развитку, док се најзад није концентрисала само у једном правцу — Египат, Грчка, Рим, модерни народи — и ширећи се све више цивилизација постаје све више само једна, а све остале природне, споредне цивилизације долазе у потчињен положај према тој једној централној цивилизацији, као што су и светлост и топлота тек доцније концентрисане у сунцу, пошто су их планете изгубиле.

2. А концентрација води *локализацији* ствари. У геолошким временима, кад је температура на земљиној површини била више мање једнака те кад није било разлике у климама и феле, родови и фамилије мање су биле локализовани него данас. У првим организмима, у биљкама, поједине органске функције, као рањење, нису локалисане у нарочитим органима као код животиње него се свака ћелија брине за себе; немају ни уста, ни стомак, ни црева, ни плућа, органе у којима су код животиње локалисане разне функције; те биљка нема никаквог центра у којем би се скупљале све те разне радње, те се по томе и не диже никад до индивидуалности. Тако је и на најнижем ступњу животињске облаасти осетљивост подједнако распрострта по целом телу, док се доцније код виших животиња не локализује у поједине организоване системе кретања и осећања, а доцније се осетљивост одваја у системна осећања (глад, жеђ, полно, дисање) која су мање локалисана и у виша осећања (гледање, пипање, слух) која су локалисана у нарочитим органима; па и првобитно чуло, пипање није локалисано ни у каквом специјалном, нарочитом делу површине тела, као што су гледање, слух, мирис и укус; пипати се може и ногом и руком и носом и

језиком. Тако се тек доцније код виших животиња локализује и способност расплођавања као и свака друга функција, постајањем нарочитих органа за то.

Тако и дете с почетка још не уме да локализује осећања своја, те не зна где га боле; тек после многих проба и покушаја оно међу многим стимулима налази прави стимул, т. ј. утврђује везу између осећања бола и неке особите радње, која умањује тај бол, између осећања бола и извесног покрета и тим престају првобитна колебања и лутања. Тако се првобитно и сваки нагон простире на контрактивно или експанзивно кретање целог тела и тек доцније, локализацијом радње, разни нагони изазивају кретање само одређених појединих делова тела; дете које се учи да пише креће не само прсте, него и главу и језик па би и ногама кретало.

Тако су и прва имена која је човек давао стварима и појавима први почеци локализације духа, одакле је тек могло настати право мишљење. Тако је и први уређен социјални живот у првим државама могао настати тек локализацијом појединих функција у нарочитим социјалним класама и то увођењем ропства, пошто је робовима и нижим класама остављено рад земље и заната, вишим класама одбрана земље, религија, уметност и наука. Тако су и прве цивилизације могле настати само у појединим одређеним повољним крајевима земље; тако су и у модерном друштву све разне и многе функције духовног и практичког живота локалисане у одређеним, нарочитим класама у одређеном месту и времену; нарочите учитељске класе није било у средњем веку. И као што је код најнижих животиња способност осећања распрострта по целом телу, а није још локалисана у нарочите у органе, тако је и у прво доба социјалног живота распрострта подједнако у целом народу способност духовне продукције; цео народ ствара обичаје, поезију, уметност, религију; цео народ мисли; тек доцније све те радње локалишу се у нарочитим органима, концентришу се у појединим индивидуалним духовима.

3. Тако је ход свега људског као и свега у природи од многих посртања, покушаја, погрешака и лутања до једног одређеног пута, *од промењивог ка сталном*. Процес концентрације и локализације води процесу *стабилизације*.

Догод је човек живећи првобитним консумтивним животом и не могући продуковати и привређивати, тражио рану и заклон непосредно од природе, дотле је он морао мењати места својега становања, тражећи себи ране, а доцније и својој стоци. Тек са земљорадом и утврђеним култом појединих светих места настају

стални станови којима се боравлење једне фамилије везује за једно одређено место, човек се почео стално настањивати на појединим местима и тако сам привређивати и продуковати оно што му је дотле сама природа давала. Тако је лутање, сеоба, номадизам прво стање социјалног живота. Тако првобитног човека живот је промењив, као што му је и рана промењива и по количини и по квоћи; отуд код њега још нема утврђених, сталних обичаја, пошто је код њега све остављено случају, те се и мора поводити по тренутним утисцима. Тако се тек у доцније доба уређеног сталног живота друштво ослобођава многих колебања, промена и случајности, којима је изложено у првим временима свог живота везаности за природу, у очекивању све своје судбе од ње. Тако се у првобитном друштву самовољни заповедник врло често мењао према тренутним приликама и превагама, те је све зависило од случаја и ћуди његове; тек са увођењем ропства престала је та случајна надмашност појединих индивидуа и влада случаја и тренутка и тек је њим омогућена стална влада извесних класа друштва према којој су све остале биле потчињене и тек са том сталном владом и сигурношћу имања могао је настати уређен социјални живот у држави. Тако се и врховни заповедник, краљ, увек прво бирао, па је тек после право његово стабилизовано прелажењем у наслеђе. Тако се у историји народа и човечанства првобитна влада промен-љивих воља појединих личности све више своди на владу сталних и непромењивих закона који управљају свима људским стварима.

И цивилизација човечанства још је и данас на номадском ступњу свом; она је до данас једнако мењала станишта своја, у Азији, Африци, Европи, Америци; свака велика историска епоха имала је своје коре; сваку цивилизацију развијало је ново, свеже људско племе, док се цивилизација човечанства једном стално не утврди и не добије своје сталне центре.

И као што се у процесу света иде од наглог и промењивог ка мирном и постојаном, од револуције ка еволуцији, и као што је земља у периоду свога стварања мењала и типове и као што тек по свршеном периоду стварања настаје и њен непромењиви конзервативни карактер, по коме она оно што је створено одржава непромењиво и не мења више типове него само њихове носиоце и егземпларе, тако су тек доцније у уређеним друштвима, после многих колебања и промена, постали типови свега потоњег историског живота друштава. Грци не само што су оставили типове свега политичког и социјалног живота, него су развијене индивидуалне личности њихове остале типови за сва потоња времена у

практичном животу, у уметности, философији и науци, као што и ствари, које постају пре имена, дају тип првим именима и писменима и ствари увек остају исте и непромењиве, док се речи и писмена којима се оне обележавају, мењају као и појмови о њима.

Првобитне мере простора и времена биле су врло промењиве, различне и непоуздане; оне су узимане или од људских удова — хват, лакат, стопа, палац, или од природних ствари — зрно јечма, или од радног времена — дан орања. Тек у најновије доба нађена је стална мера у метру и килограму. Тако су и све науке после дугог лутања за илузорним смеровима, као хемија у алхемији и философија у метафизици, изведене доцније на прави пут, те се данас, идући правим путем метода, много мање лута при тражењу закона и истина него пре, као што и брод иде данас сигурно и правим путем помоћу компаса, не лутајући као пре, изложен свима спољним случајностима. Тако све већим прогресом ума и све тачнијим познавањем историских закона и будућност људског рода постајаће све јаснија, све ће се боље провиђати крајњи смер свега историског процеса, те ће идући по видном и сигурном путу престати многа колебања и лутања којима су народи до данас често били изложени; тим ће све више нестајати многих узалудних борба и узалудног трошења снаге у мраку; ујединивши све своје снаге у једном правцу човечанство ће много брже и сигурније поћи крајњем идеалном смеру историског процеса.

И у језику је првобитно све колебљиво и нестално, нема разлике између појединих делова говора, између субјекта и предиката, поједини дијалекти прелазе један у други и тек доцније писменошћу и дизањем једног дијалекта до литерарног језика и граматичким правилима све више нестаје колебљивог и несталног из језика и везан тим вештачким везама језик постаје сталан, утврђује се и чува од даљег колебања.

И као што је судба људска првобитно зависила од тренутних спољних случајности и могућности, тако је и прва религија влада ћудљивих воља појединих божанстава, док се није дошло до сталне, разумне владе једнога бога; везујући своју судбу за колебљиву и несталну вољу појединих божанстава, за ситне спољне случајности као што је утроба животиња и лет тица, људи и народи нису могли имати пред собом никаквог јасног и одређеног пута, те ништа није ни могло бити стално, редовно, пошто су одлуке и о најважнијим стварима живота зависиле од тренутних, случајних околности.

Тако је велики напредак драмске уметности добијен доцније тим што је театар почео прелазити из фазе номадског живота у сталне бине. Утврђујући се у појединим великим местима, нарочито у резиденцијама, не лутајући више по разним крајевима и морајући задовољавати једну исту публику, поправљена је и техничка, механичка страна театра и драмска уметност добила је једно одређено мерило вредности и рада.

4. Пошто је тако првобитно све нестално и колебљиво у човековом животу и пошто све зависи од тренутних и случајних утисака, мотива и околности, пошто тиме није било ничега јасног, одређеног, обичног, то је на првом ступњу човековог живота све *нередовно и необично* и тек доцније прогресом ума све то постаје све више *редовно и обично*.

Пошто је првобитно све у човековом животу зависило од колебљиве воље духова и богова, то су у почетку свака радња, сваки појав, свака вештина, сваки елеменат човекова живота имали на себи карактер светиње; и рађање, боловање и умирање, и произвођење ватре и земљорад и језик биле су првобитно свете ствари, необични појави и тек доцније, све већим прогресом својим, ум људски скида нимбус светиње са свих тих ствари и појава и чини их обичним стварима и појавима.

И човеку прво пада у очи оно што је необично, прво обраћа пажњу на оно што је нередовно и необично; ваздух је опажен прво у ветру, електрицитет у грому, зачетак физиологије и биологије и свега изучавања природе јесте у посматрању и изучавању болести; хемија је почела тражењем животног еликсира, смрт, зло и распадање јесу међу првим стимулима свега филозофисања; историја је прво обраћала пажњу на необичне догађаје и појаве у животу народа; куриозитети и монстри јесу први предмети свега посматрања и изучавања. Тек доцније све већом зрелошћу и прогресом ум почиње изучавати обичне ствари и појаве у животу природе и човека, тежећи да све необично, нередовно и неправилно протумачи обичним и редовним и крајњи је смер сваког закона у науци и друштву да све ствари и појаве учини обичним, сводећи их на сталне и исте законе. Тако детињски ум све обично тумачи необичним, зрео ум тежи да све необично разјасни обичним.

5. С друге стране процес концентрације и локализације води процесу *згушњавања*.

а) Пошто је топлота прва снага одвојена из првобитног општег стања, то је ватреним процесом и почело стварање космоса. Из огромних кругова гаса планете су се поступно згушњавале доби-

јајући мало по мало данашњу тежину и хемиски елементи јесу први почеци згушњавања материје, пошто хемиска спајања свих материја једних с другима могу бити само дотле док је материја течна: а пошто је у целој гасовитој кугли бивало непрестано згушњавање масе сунчевог система, то су се унутрашњи делови њени морали састојати из гушћих слојева него спољњи, те и горње, спољње планете, које су се прво одвојиле од периферије сунчеве, поставши од лакших материја имају мању густину него доње, унутрашње планете, које су постале из појасева гушће материје сунчеве, те сунце мора да је састављено из материја много гушћих него све планете његове. Тако су сукцесивне фазе козмичке материје прво магла, за тим сунце, после планета и најзад стање месеца, које води распадању.

б) На првом ступњу човека, као и код детета, живећи само животом осећаја, душа је течна маса без чврстог језгра, без једног централног ја, у коме се згушњава цео психички живот; на том ступњу спољни ток догађаја и утисака одређује и вуче собом душу без икаквог њеног отпора и сваки нови мотив, утисак и тренутак даје јој и нову форму; тако је и нарав првобитног човека као и детета течна, ту још нема одређених темперамената у које се згушњава душа; сав душевни живот састоји се ту из хаоса утисака. Тек кад се из тог хаоса осећаја и утисака издигну поједине сталне и тврде тачке око којих се све више групише хаотичка и течна маса душе, настаје могућност вишег психичког живота, посматрања и мишљења, пошто се тек са тих уздигнутих чврстих тачака, као са суве, тврде земље, добија нешто стално у течном и колебљивом; тек са висине једнога ја, у које се згушњава течна маса душе и и које остаје једно исто, стално и непромењиво, у свима спољним таласањима, настаје могућност посматрања и мишљења, тражења чврстог и сталног, у течном и колебљивом, тражења реда и мере у стварима. Дух првобитног човека, као и детета и животиње окренут је лицем унутра, у мрак општег живота и пошто је леђима окренут путу којим тече општа река живота, то он не види ништа ни пред собом ни за собом; општа струја носи га собом без икаквог његовог отпора; зрео дух излази на обалу опште реке живота и крчећи све више обале којима тече општа река живота он све боље види и где је извор те реке, одакле она долази и куда јој пут води. Тако је мишљење могућно само са једне уздигнуте тврде тачке у течној маси осећаја; тако се првобитна течна, хаотичка маса мита згушњава у философију, науку и уметности; тако се поједина знања и искуства згушњавају у законе и принципе; тим

згушњавањем не само што је мишљење тачније него му је и енергија већа и мање се снаге троши; тек са висине једног принципа шири се хоризонат ума, добија се све бољи и даљи преглед све више ствари и све се више увиђа њихов распоред; с друге стране што је виши принцип тим је он све савршенији кључ, којим ум човеков све више тајних врата у великој згради природе отвара. Тако се огромне течне масе живота и историје читавих народа, философских система и великих литература најпосле згушњују у неколико мисли и идеја, на неколико чврстих и уздигнутих тачака; тако је у појединим појмовима и речима згуснуто мишљење многих народа и других времена; у појму да се земља окреће згуснуто је мишљење хиљадама година; реч бог јесте највиша тврда тачка у океану религије, дигнута на пепелу многих стотина векова човекова живота; у тој једној великој речи Бог, згуснути су милиони осећања, жеља и нада, болова и радости, појмова и мисли људских.

в) И друштво људско првобитно је колебљива житка маса без икаквог сталног центра и прве индивидуе које се издижу из те масе снагом и умом постају први центри око којих се згушњава прво људско друштво, као што се и првобитно житка маса обичаја згушњава у поједине писане законе; први писани закони јесу прве чврсте, сталне, уздигнуте тачке кристализације вишег друштвеног живота у држави. Тако је првобитно и врло колебљива маса елемената из којих се састављa народност, док се превагом једног племена и једне области не добије чврст и сталан центар свега развитка народа. Тако се умножавањем људи и интензивнијим и подељенијим радом становништво све више згушњава, човек долази све ближе човеку, док се на првим ступњима друштвеног живота, у ловачко и пастирско доба, врло ретко становништво шири на далеке просторе.

г) Живећи само животом осећања и изражавајући само осећања човек је првобитно стварао у језику вокале, пошто се само вокалима, тоновима, изражавају осећања као што се и животиње изражавају само тоновима те и оне разумеју израз тонова; тек доцније постају консонанти помоћу којих се чвршће спајају гласовни изрази и који не изражавају више осећање него престављање и мишљење, које су згуснутије ствари од осећања; тако се из првобитне течне вокалне масе језика издижу прве чврсте тачке као корени, око којих се језик даље згушњава и учвршћује, и као што су мисли згуснуте, чврсте тачке у маси житкој осећања тако и језик све више постаје згуснуто мишљење. И као што је у једној пословици згуснута цела једна прича, опис читавог догађаја или до-

живљаја, тако се и у писању огромна маса слика згушњава у неколико писмена; као што се и огромна течна маса живота читавог једног народа згушњава у народни епос.

6. А згушњавањем оно што је првобитно *течно и меко* постаје *чврсто и тврдо*, као што процесом згушњавања козмичка тела постају све тврђа, губећи све течно на себи и као што је главна карактерна црта свих измена у сваком органском телу, па и код човека, кроз цео живот све веће отврдавање, губљење пластичности и кретљивости делова те тело постаје све сувље и тврђе, тако и у социјалном и у духовном животу делује тај *процес солидификације*. Египат са његовом цивилизацијом јесте први комад тврде, суве земље који се издигао из првобитне масе фамилијарног и племенског живота као што су прва оруђа, ватра, земљорад, језик и писмена прве чврсте тачке, први центри свега историског живота човечанства, као што је и религија први континенат, који се уздигао из првобитног океана мита, на којем су могли успевати више форме психичког живота, уметности, философије и науке; тако и основна религиозна веровања отврдњују доцније у догме, тако и сваки дијалекат, уздигнут до литерарног језика, везан граматиком, све више отврдњује и губи течну покретљивост живог говора.

7. А пошто је згушњавање и отврдњавање само губљење топлоте, то *топло иде пре хладног;* у процесу згушњавања и отврдњавања јесте *процес лађења.* Као што се земља оладила само на тој чврстој спољњој кори могу успевати више форме њена живота, тако се и душа човекова лади само на површини и само на тој спољној, чврстој кори душе може расти сав виши живот њен, друштво, хуманост, цивилизација; цивилизација је само танка политура танке спољње, олађене коре душе; у дубини душе сваког човекаври течна маса животињских осећања, афеката и страсти, који при најмањем потресу пробијају кроз ту спољну олађену кору, као што бива у свима бунама и револуцијама; тако се и од првобитно течне масе друштва оладила прво спољна кора његова, право и закони; тако се и првобитна психичка топлота фамилијарних и сродничких живота и односа оладила само на периферији друштвеног живота, у држави; тако је и моногамија само спољна олађена кора на којој само и може успевати људско друштво док се животињска топлота полних односа повукла у дубину живота; тако су и размишљање, разумевање само танка, спољна олађена кора духа, испод које ври врела маса фантазије и осећања.

8. Пошто лађењем и згушњавањем тела постају све мања то *велико иде пре малог.* (в. главу 15.).

9. А са све већом густином ствари добијају и све већу дубину; ствари иду *из ширине у дубину; од екстензивнога интензивном.* Као што се козмичка тела згушњавају у уже и дубље кругове од првобитне огромне раширености услед велике топлоте, тако је и сваки народ у почетку свог историског живота експанзиван, тежећи да се што више рашири освајањем и покоравањем даљих земаља и народа и тек доцније настаје период интензивности његова живота, кад се из те првобитне раширености повуче у своје праве границе и почне радити на унутрашњој култури својој. Као год што је човеку једно парче земље да у њему легне после свега, ма колико се он за живота ширио, тако се и сваки народ и сваки век, ма колико да су се за живота ширили славом, сјајем и силом својом, сарањују само на неколико листова велике књиге судбине људске — историје. Тако треба милионима живота и искустава, требало је да живе и помру многи народи и државе, требали су векови да умру и да иструну да би се добило мало пепела, истине; као што је историја некролог векова, тако је истина пепео векова.

Тако и свака нова идеја и доктрина чим се појави почне деловати тирански, освајачки, т. ј. одмах се почне ширити, на све стране обухвата и она поља са којих се доцније мора повући. Модерна доктрина борбе за живот раширена је од процеса биљног и животињског живота и на човека и на све стране његовог социјалног и историског живота, па је доцније пренесена и на процес козмичког живота; Христова доктрина братства, слободе и једнакости људи ширила се у први мах на све људе и на сва времена; тако су се и теорије гравитације, социјализма, еволуције и све друге у први мах шириле на све стране, тежећи да обухвате и освоје што више поља. А са све већим разумевањем, све бољим познавањем историских закона све ће се више увиђати да су и братство, слобода и једнакост и еволуција и гравитација само поједини моменти универзалног процеса, ограничени само на поједина времена и на поједине просторе; као што је било времена кад људи нису знали да су они једнаки, да су браћа и да су слободни, кад нису знали ни за гравитацију, ни за еволуцију, тако је било времена и тако ће и бити времена кад није било и кад неће ни бити ни гравитације, ни еволуције, ни слободе, ни једнакости међу људима; па ни њих самих; са све већим разумевањем историје све идеје и теорије, које су у почетку тежиле да се што више рашире, све се више повлаче у своје праве границе у простору и у вре-

мену, све се више ограничавају на одређене области факата. постајући све више само поједини моменти општег процеса.

Тако се и првобитна раширена хаотичка маса мита сабија после у религију уметности, философију и науке; тако се и свака философија и сваки раширени систем философије и науке распада најпосле на неколико истина и закона, као што се и читава прича о једном животу или догађају збија најпосле у једну мисао, у једну реченицу, у пословицу. Тако прво еп описује живот у ширини његовој, па после лирика силази у дубину живота. Тако и сва привреда човекова првобитно је екстензивна, првобитно у продукцији, превлађује природа, а са све већим капиталом и све рационалнијим радом и привреда човекова постаје све интензивнија.

10. А процес концентрације и згушњавања води процесу *уздизања*. Из првобитног океана дижу се континенти, на континенту диже се органски живот, животиња се пење до осећања, човек се диже до размишљања и разумевања; у друштву дижу се више класе изнад нижих и у њима је концентрисан цео духовни рад и снага народа; наука и философија уздижу се над животом као што се и историски живот човечанства све више уздиже над природним животом.

XX

Процес концентрације води процесу генерализације, процесу ширења, од ускости појединог до ширине општега.

Тек са тих појединих, чврстих, сталних и уздигнутих тачака ширио се тип и уплив њихов на све стране; узајамно деловање форама једне на другу могло је настати тек онда, кад су се поједине форме дигле до превласти над осталима; док су биле све једнаке и самосталне, тога није могло бити. Тако процес концентрације ствари води *процесу генерализације*, *процесу ширења од ускости појединог до ширине општега.*

1. Као што су се топлота и светлост у сунчевом систему могле почети ширити на све стране само са једне тачке у њему, са сунца, тек онда кад су његове планете изгубиле своју сопствену топлоту и светлост и кад су топлота и светлост остале концентрисане само на сунцу и као што су према томе сви појави на земљи резултат само једне једине стране односа земље према сунцу, њене близине или даљине од сунца и као што би *све* на земљи

морало бити друкчије него што јесте да је земља само ближе или даље од сунца, као што према томе само тај један једини моменат, стварна даљина земље од сунца, даје тип целом животу земље и свега што је на њој, одређује све стране и правце целокупног процеса земљиног, на њој и у њој, тако се и у процесу историског живота човечанства. у процесу психичком и социјалном тип и утицај шири само са појединих узвишених тачака. Од многих утисака само се један диже до опажања, те је опажању увек прво поједино садржина; увек се прво опажа само једна страна или особина ствари, као што само појединa престава прво узима одређену форму у свести човека и пошто само она ствара себи израза у језику, то се та појединa престава ствари шири на све остале стране и особине те ствари; тако је и мисао израз само једне стране односа ствари; тако је антички појам бога да има више богова који одређују све ствари људског живота одређивао цео њихов живот, њихове жалости и радости и њихове појмове и мисли о стварима; тако се од појма једног бога шири тип и утицај његов на све стране практичког и теориског живота модерних народа. Тако се разумевање односи првобитно само на оно што се говори, а после се преношењем шири на све стране и на све ствари, тако се и идеје и појмови о стварима шире само са појединих тачака тих ствари, те по томе што год је мисао апстрактнија она је све мање верна слика ствари; као што је вода резултат само једне стране односа Оксигена и Хидрогена тако је и свака појединa реч израз само једне стране, само једне особине ствари (homo земљан, Mann мушко), тако је и свака идеја, на пример идеја простора, израз само једног опажања, само једног односа ствари и као што оксиген и хидроген не личе на воду тако и земља и мушко не личе на човека, као што и осећање и мишљење човеково, последњи резултати топлоте и светлости сунца, мало личе на сунце.

Пошто се у течној маси душе животиња не уздижу поједине чврсте и сталне тачке, то је и осећање и памћење животиња само с појединим стварима у вези; оне могу само о појединoм да суде, те се никад не дижу до појимања општег, до ширења појединог, до општег, и пошто је сфера њихових односа уска, то им је и језик непотребан. И штогод је способност осећања разних односа мање концентрисана на појединим тачкама тела, то је и круг живота све ужи; биљка се не одваја од земље, она расте и умире на оном истом месту на ком је и никла; са све већим концентрисањем способности осећања разних односа у разним чулима шири се и круг живота и сфера односа и тек код човека са способношћу мишљења,

т.ј. способношћу ширења појединог до општег шири се круг његова живота по целој земљи и круг његових односа до све већег броја ствари, те као што је целокупни живот земљин и свега на њој резултат само једног јединог односа земље према сунцу, тако су и сав прогрес човеков, сва цивилизација његова резултат само једне стране односа човекових према стварима, резултат су само способности мишљења човекова о стварима и о себи; способност мишљења јесте највиши тип свега људског, највиши људски услов свега прогреса његова; са те једне једине узвишене тачке, способности разумевања, шири се светлост и топлота на све многе ствари и појаве свега историског живота људског.

2. Ширење од појединог до општег јесте једна страна и процеса историског ума људског. Свака идеја, коју многи прихватају и која је један део општег, јавног духа постала је прво у свести поједине индивидуе; па се после од ње шири над масама друштва и над временима; сви друштвени смерови и планови, све велике идеје које управљају и крећу масе били су прво смерови, планови и идеје појединих људи, који су опште тежње и смерове могли најбоље да изразе; свако опште, јавно мишљење првобитно је само мишљење појединаца. Тако сва цивилизација, сва култура душе и духа људског потиче прво од појединих, узвишених личности у којима је концентрисана снага и тежња целог једног времена или једног народа; сва велика открића, проналасци, све велике идеје сину прво у глави великих појединаца и са њихове историске висине шири се светлост њихових открића у све шире кругове; све велике тековине историског чевечанства зарадили су му само његови поједини, изабрани, узвишени духови; маса није створила ни једну велику идеју, није учинила ни једно откриће, ни један проналазак; као што светлост сунца прво обасјава висове, па се са њих полако спушта у долине и равнице, тако и свака нова светлост у историји обасјава прво главе појединих, узвишених личности, па се после са њихове висине спушта у долине друштва; све ново што има да се роди у историји за цело друштво мора се зачети у главама појединих индивидуа, и што са веће висине долази та светлост, она обасјава све више народа и све више времена. И као што светлост не обасјава од један пут све него се поступно спушта с висова у низине тако и свака нова истина не долази од једном до потпуне владе над целим друштвом; она прво обасјава највиши дух душе људске, разум, свест; њу прво примају, прихватају и боре се за њу људи од разума и свести, тек после она се шири у све шире кругове, овлађује све већим бројем људи и

најпосле постаје јавна моћ, која влада масама друштва; ширење великих начела Христових и великих теорија хелиоцентрике, гравитације, еволуције ит.д. примери су за то. И као што се првобитно уска људска свест прогресом све више шири, простире се на све већи број ствари, на све више простора и на све више времена, тежећи да́ разуме све, тако се и свака нова доктрина и идеја из уског круга у коме је постала шири на све више простора и све више времена; тако појам лепога шири човек и на сфере доброга и истинитог и појмове лепог и доброг из уског круга људских односа на ствари у природи. Тако се и историски дух људски прво концентрише на појединим странама, у античко доба на религији, у модерно доба на појединим наукама — математици, астрономији, природним наукама — па се тек после шири на све стране са тих појединих тачака.

3. Као што свака философија почиње појединим предметима ширећи их после на све шире кругове ствари до система, тако и свака наука почиње посматрањем и испитивањем појединих стварних факата; ширећи после особине једног факта на многе факте и особине једног уског круга на све шире кругове факата, ум људски, као и у религији монотеизму, тежи све више само једном једином узвишеном принципу, са чије ће висине имати најшири преглед ствари. У појединим наукама ум људски достигао је да са висине једног принципа једну страну односа ствари шири на сву област својих факата — у астрономији до гравитације, у природним наукама до еволуције и највиши принцип коме људски ум тежи са чије ће се висине моћи прегледати све поједине области факата биће израз само једне особине, само једне стране односа ствари, али свих ствари.

Тако је и прогрес сваке поједине науке у процесу ширења појединог до општег.

а) Још у Египту постојао је стари систем астрономије о коме у V столећу спомињу Витрув и Марцијал Капела, по коме се само Меркур и Венера обрћу око сунца; Коперник је раширио тај факат, ту истину, која је обухватила само поједина тела нашег сунчаног система, на све планете, главне и споредне и тако утврдио принцип хелиоцентрике. Тако је Кеплер прво на Марсу опазио да његово кретање није кружно него да мора бити неодређено овално, а за тим елиптично, па је после ту поставку раширио на све планете и тако је добио свој први закон: путеви свих планета јесу елипсе. Тако је Њутн тежну снагу коју је опазио на земљи раширио после на сва космичка тела и тако је дошао до принципа грави-

тације. Тако пошто су прво утврђени астрономски закони појам законитости са космоса раширен је и на све појаве на земљи, прво на област неорганског, за тим на област органског и све се више тај појам законитости шири и на ситне и заплетене појаве друштва и духа људског и на њихову историју и с друге стране закони земљиног живота и свих појава и ствари на њој све се више шире и на живот козмичких тела, чему највише крчи пута спектрална анализа.* Тако су све те велике идеје о козмосу биле прво својина само неколико узвишених појединаца; данас су те истине опште добро човечанства.

б) Тако су и све велике физичке снаге: топлота, светлост, магнетизам, електрицитет опажене и откривене само на појединим стварима, оне су биле прво особине појединих ствари, па су после ширене на све шире кругове ствари; тако је хемија, почињући једним јединим проблемом, еликсиром живота, ширила своју анализу све даље, од неорганског на органско, од органског на човеково тело, а одатле и на његово друштво, а спектралном анализом шири хемија земаљске законе и на козмичка тела.

в) Геолошке снаге, ватра и вода, раширене су данас до принципа козмичких тела: доктрина борбе за живот и теорија еволуције од биља и животиња, шире се и на област човека и на све стране живота његова у простору и у времену и са земаљских ствари шири се и на козмичке. Појам организма, од човекова тела, шири се на све стране све више, на све појаве људског живота, на религију, језик, философију, науку, друштво, народ, државу, на целу земљу и на цео козмос. Тако је и појам напретка од индивидуалног процеса раширен до општег процоса друштва.

г) Прва психологија јесте у биографијама појединих великих личности, у испитивању њихове душе и духа, њихових радњи и карактера, средине и услова у којима су се родили, живели и радили и са висине великих личности психологија се шири на испитивање душе обичног човека и од душе појединаца психологија се шири на испитивање душе народа, друштава и времена и као што је првобитни ум људски ширио осећања, вољу човеку на све ствари у природи, душу човекову до душе свих појава, тако и све зрелији ум људски налази све више разума у свету, појам разума шири се од човека у све шире кругове, од хармоније козмоса до органске ћелије.

д) Историја је почела бележењем и описивањем појединих локалних радњи и догађаја, биографијама и хроникама, па и сви најбољи производи античких историка само су монографије опису-

јући само поједине догађаје, поједине народе и поједина времена. И прво је историја описивала искључиво политичке догађаје, процес периферије друштва, а у најновије доба она све више обухвата све стране и појаве живота људског у простору и у времену, и физички и психички, и практички и теориски живот људски, обичаје и законе, религију, уметност, језик, писање, философију и науку, литературу и материјалну културу, и све форме друштвеног живота људског, фамилију, племе, државу — и његов економни живот; и са уздизањем човечанства до једне једине целине и историја се све више уздиже до једне једине историје, која обухвата све историје појединих народа, и у којој ће све историје појединих народа бити само поједине епизоде велике драме човека — човечанства; носилац историје све је мање поједини јунак, поједини народ, поједино време, већ је све више цео људски род, који није ништа друго него цео човек. И од човека, од његовог живота и односа, историја се све више шири на све стране и на све ствари, она све више постаје један од главних услова потпуног разумевања ствари; све се више увиђа, да не само човек и његов ум имају историју, него и животиње и биље и земља и сунце и цео козмос; астрономија на највишем ступњу свом биће само историја козмоса, у којој ће и магле и сунца и планете и месеци и астероиди и системи сунца, и хаос и ред, и опште и поједино, и гравитација и еволуција, бити само поједини моменти, поједини догађаји, које та историја козмоса има да опише и да разјасни.

ђ) И појам права са уске висине привилегије шири се у све шире кругове. Право живети било је прво привилегија победилаца, доцније се шири до права и побеђених; слобода, правда, љубав, образованост, цивилизација, сва велика добра човекова, све тековине његове шириле су се од уских висина појединаца, појединих социјалних класа, појединих племена, појединих народа, појединих времена, до све општијег права, до права све ширег круга људи; све велике социјалне идеје траже, да се права појединих људи и појединих класа рашире на све шири круг људи, и на тој су тежњи основане све социјалне борбе у свима временима; по томе је прва форма сваког права, или милост или пљачка, прва фаза његова: ако се право насилно шири, онда је отето: добије ли се мирним путем, реформом, онда је милост; право постаје тек после. И од човека и његових односа појам права шири се на све стране и и на све већи број ствари. С друге стране, казна и невоља шире се до појма дужности; рад није више казна побеђених, невоља робова, рад је раширен до дужности сваког правог, слободног човека.

е) Као што се географско знање човеково са појединих тачака и крајева земље ширило све више на познавање целе земље, тако су се и науке са појединих тачака и крајева земље шириле све даље. Италија је прво станиште све модерне цивилизације и културе духа, па су се доцније из ње шириле по осталој Европи; у Италији је почео ренесанс свега живота модерних народа; њени универзитети били су углед свима другим европским универзитетима; она је завичај уметничких и научних академија, она је била главна расадница хришћанске теологије као центар католичке религије; Салерно и Болоња развили су прво у средњем веку слободну светску науку независну од религије и црквених интереса; у математици, нарочито у геометрији, за тим у астрономији од 14. и 15. столећа Италијани су предњачили осталим народима; Новара је био учитељ Коперника; у новој физици прво су и највише су учинили Италијани од Галилеја и његових ученика а после се физика диже и у Француској; у Италији се прво развила модерна геологија; за природне науке и медицину постојала је школа у Салерну још у 10. столећу; римско право оживело је и обрађивано прво у Италији (Ирнерије), па се одатле раширило по Европи, а тако исто и политичка економија; први велики представник политичке литературе јесте Макијавели; Италијани су прво ширили географско знање и били први учитељи и вође откривача; прво су се италијански језик и поезија формисали и прво се италијанска литература дигла до потпуног развитка и постала углед осталим европским националним литературама.

ж) И од првобитно националних све се више шире до светских и литература и философија и науке, као и религија и уметност; све мање литература са све веће висине дају тип, уплив и подстреке свима осталим литературама; до висине типа данас су се уздигле само француска, инглеска и немачка литература; производи свих осталих литература само су више мање верни егземплари, репродукције и рефлекси те три литературе.

4. Као што свака наука почиње изучавањем сваке поједине ствари у својој области, тако и религија почиње фетишизмом, обожавањем сваке поједине ствари и појава; фетишизам је култ појединих ствари, и као што ум у науци један заједнички однос ствари, једну особину ствари уздиже до општег типа многих ствари, особину и однос једне ствари, шири до особине и односа многих ствари, један факат шири до општег закона, тако ум у религији владу духа једне ствари шири до владе тог духа над свима сличним стварима; божанство једног дрвета шири своју владу над свим биљем; дух

једног потока постаје дух свих вода; тако се фетишизам диже до политизма као и поједина знања до наука, и као што ум у науци тежи једном јединоме узвишеном принципу, са чије ће се светле висине моћи разумети све ствари с једне стране, у једном правцу, тако је ум у религији већ доспео до појма једног јединог бога свих људи, ствари и појава; па и тај један једини бог свих људи био је прво бог само једног народа — Јевреја; и код њих Јехова је првобитно био локални бог, племенски бог Јуде. и са хегемонијом тог племена, преко Давидове династије, раширио је Јехова своју владу и над осталим племенима и њиховим боговима, и постао национални бог, а Исус доцније шири владу тог једног бога над свима народима и свима људима. Тако и ум у науци пролази фазе фетишизма, политеизма и монотеизма, као и религиозни ум људски; поједина знања стоје према научним законима као обожавање појединих ствари и појава према општим боговима и духовима, и многи закони многих наука стоје према једном јединоме узвишеном принципу свих ствари, као многи богови према једном јединоме богу.

Тако је до Христа било само националних богова, и сви национални богови свих античких народа били су првобитно племенски и локални богови, који су са превлашћу својих племена над осталим племенима ширили своју владу над боговима осталих племена, и тако се уздизали до националних богова. И као што је фамилија прва форма социјалног историског живота, тако и богови, пре но што су постали племенски, били су само фамилијарни, обожавани су као заштитници и сопственост по једне фамилије; — Елеусинска Деметра остала је божанство рода Еумолпида. — И тек са превагом даровитијих и јачих појединаца једне фамилије над многим другим, и божанство те једне фамилије ширило је своју владу над боговима свих тих фамилија, и уздизало се до бога целог племена. И као што су се хришћанство и доцније ислам ширили са једне тачке по многим варошима и одатле по селима, тако су се и светковине немејске, питиске и олимписке рашириле од локалних до панјелинских, као и светковине свих других народа.

5. Као што је свака представа слика само једне стране ствари, само једног појава њеног, и као што је сваки појам израз само једног односа ствари, тако су и језику речи првобитна обележја, знаци само једне стране ствари реч је првобитно израз само појединe особине предмета, од његове боје, форме, гласа итд. и израз само те једне стране ствари и појава, те једне особине њихове шире се до израза целе ствари, целог појава; те поједине особине и знаци ствари, који су се ширили до имена целе ствари, постајали су чврсти

центар око којега су се све друге особине ствари скупљале као периферија, што даље то лабавије; они су постајали корени целе речи; цела животиња bons добила је име само од свог гласа; цео појам *кћср* првобитно је израз само једног посла њеног да *музе* (свету) *краву* duhitar-(Tochter).

И као што је први ступањ религије култ појединих одређених ствари, тако и у језику прво добијају имена само поједини, индивидуални, одређени предмети, која после шире своја значења до опште вредности, до општих имена; прве речи детета јесу само индивидуално ограничена особна имена, пошто су „тата“, „мама“ детету прво само означавања појединих одређених лица, предмета, и тек доцније шири дете изразе отац, мајка, којима је прво изражавало само свога оца и своју мајку, на сваког оца и на сваку мајку; првобитно свако дрво имало је своје име или речју „дрво“ означавано је само једно дрво и ширењем његова значења на све сличне ствари цела класа тих тела добила је име дрво.

Тако исто у језику сваког народа, кад дође до свог максимума развитка и броја речи, он више не ствара нове речи за нове појмове, и нове мисли, него значења појединих речи шири на нове ствари и појмове, изразе једне ствари шири до израза многих ствари, и ширећи значење једне речи преноси фигуративно смисао и на многе друге ствари; реч организам шири се од људског тела на многе друге ствари и т.д.

Тако су имена само појединих крајева земље ширила се до имена целих земаља и континената; име Азија првобитно је било ограничено на један мали део Мале Азије; за тим се то име раширило на цело полуострво, а одатле на цео континенат; име Африка прво је означавало само северо-источни крај тог континента; име Јелада било је првобитно име само једне вароши у Тесалији; име југо-западног дела полуострва — Италија, раширило се после на цело полуострво; име Русија од савеза јужних племена раширило се на целу данашњу просторију њену. Тако је код сваког народа са превагом једног племена над осталим племенима и име његово ширило се до општег имена свих племена, целог народа, и језик његов ширио се до заједничког литерарног језика свих племена, целог народа, као што је северно-француски језик постао литерарни језик целог француског народа, свих племена његових. Тако су се индивидуална, поједина имена ширила се до имена целих фамилија и племена (Грк, Јелин, Асур); тако су се имена појединих племена ширила до имена целог народа; Грцима се звало прво једно јелинско племе око Додоне у

Епиру; тако су индивидуална имена појединих лица ширена до општих имена — Карло-краљ, Цезар-цар.

6. Исти је процес и у писању. Као што је прва религија култ одређених, појединих ствари, и као што су прве речи имена појединих одређених предмета, тако и прва писмена, у сликама, сликају само одређене поједине ствари, свака реч пише се одређеном поједином сликом. Тек кад се првобитна множина слика редуцирала на мали број писмена, вредност и значење сваког писмена раширено је до опште примене, вредности и значења у свима речима.

Тако је и свака земља у Грчкој и Италији имала своју буквицу, и тек омирска литература раширила је употребу једне, до заједничке грчке буквице, као што је латинска у Италији. И првобитно сваки народ имао је своју буквицу док се данас све више само једна шири до опште употребе.

7. Као што је реч првобитно израз само једне особине ствари, и ту једну особину шири до израза целе ствари, као што је сазнање с почетка везано само за поједину представу, и као што ум из многих односа и особина многих појава шири један заједнички однос њихов до општег закона свих тих појава, — тако и свака уметност, архитектура, скулптура, пиктура, појезија, изражава и слика прво само поједине одређене предмете; тек доцније уметник, из многих односа, особина и црта многих ствари, издваја једну, заједничку свима њима, и шири је до типа ствари. Што год је виши песник, он јаче осећа оно, што многи људи осећају и што у свима временима осећају, и њихове болове и њихове радости, и изражавајући своје болове и своје радости, он изражава болове и радости све већег броја људи у све већим просторима времена; велики песник, црпући из дубине своје људске душе, диже своја осећања до типа осећања свих људи, и са његове висине шире се та осећања у све шире кругове људи; отуда велики песници живе вечито, јер су израз вечитога у људској души.

Појезија у прва времена била је ограничена на мали број мисли, догађаја и осећања, данас се она шири на целог човека, на цело друштво, на све догађаје и на сва времена, и захватајући све више и природу она све више шири круг људских осећања и симпатија. У комици први и најнижи ступањ њен, лакрдија, ограничена је на мали број предмета и њихових односа, хумор, највиши ступањ њен, шири комично до општег односа и особине ствари; лакрдија је ограничена на људско смешно, хумор доцнији од лакрдије шири смешно до опште особине свих ствари.

Као и религија, тако су и архитектура и остале уметности биле само националне код античких народа: са вером у једног бога и архитектура постаје све више једна, светска, као и остале уметности, као и литература, наука и философија.

Као што се првобитно улепшавање од људског тела шири и на одело и на све друге ствари, тако се и уметност од појединих класа, појединих народа и времена шири све даље у све шире кругове друштва.

8.а) И у друштву све ново, које има да постане и да се оствари, мора прво сазрети у појединим великим духовима, свака нова светлост мора прво обасјати главе узвишених појединаца, да се са њихове висине рашири у друштву; свакој струји у друштву извор је у духовима појединаца. Сви упливи природе на човека и на друштво пролазе прво кроз медијум великих појединаца и од њих се даље шире; сва борба у друштву почела је борбом појединаца, и од појединаца шири се после на борбу фамилија, од фамилија на борбу племена, и од племена на борбу народа међу собом; прва друштва и прве владе у друштву постајале су истицањем појединих моћних индивидуа, које су превагу и владу своје фамилије, свога племена, шириле над осталим племенима и као што се мисли појединаца шире до социјалних идеја, тако се и навике моћних појединаца шире до обичаја читавог друштва, народа и времена. Тако и у друштву све иде од ускости личног до ширине безличног.

б) Превага појединих индивидуа шири владу њихових фамилија над многим другим, фамилија се шири до племена; само поједина фамилија ширећи своје богове, своје обичаје и своје традиције до племенских богова, обичаја, традиција, даје тип целом једном племену, па и своје име. И племенски живот јесте највиши и последњи ступањ социјалног, природног, неисторијског живота; у племену је сва енергија неисторијског друштва; највиши интереси појединаца јесу интереси племена; слава и срам свакога јесу слава и срам племена; границе племена јесу крајње границе мржње и љубави сваког појединца. Тек доцније, кад се исцрпе одвојени живот појединих племена, настаје историски процес друштва људског; превагом појединог јачег племена, над осталим племенима, оно шири и своју владу над њима и са владом оно своју религију, своје обичаје, свој језик, своју литературу шири до заједничког језика, религије и обичаја многих племена. Тако постаје народ, те карактер целог једног народа, његова религија, његов језик, његови обичаји, литература, уметност, закони, појмови јесу само религија, закони, обичаји једног племена, које је своју владу раширило над осталим

племенима; национални карактер само је раширена влада карактера једног племена. Тако постају национална религија, национални обичаји и закони, национална литература и историја; само је једно племе активно у целом историском животу једног народа, само је једно племе носилац историје и прогреса једног народа; само једно племе даје национални тип свима осталим племенима. Сва унутрашња борба старих Грка била је само борба појединих племена, нарочито дорског и јонског, и пре него што је било општег јелинског било је само дорске и јонске уметности, закона, филисофије; тип целом француском народу, његов језик, његову литературу, дало је само једно племе његово, које је раширило владу своју над осталим племенима.

Тако је последња инстанца свега друштва људског само фамилија; друштво, народи јесу само раширена фамилија, као што се природни органи човекови шире до вештачких оруђа и инструмената његових; и главна мисао хришћанства јесте у томе, да однос фамилије рашири на цео људски род, да цело човечанство чини само једну фамилију, пошто сви људи имају у богу једног заједничког оца. Тако је фамилизација човечанства последњи круг у који се има раширити фамилија, крајњи смер свега процеса друштва људског.

в) Превлађујући над осталим племенима, и дајући им свој тип, појединo племе сваког народа било је једини ималац све власти у друштву, све образованости, богатства и културе; остала племена чинила су масу народа. Тако је први социјални распоред, у друштву сваког народа, само распоред племена; први основ друштвених сталежа и класа чинила су племена; виши сталежи састављени су из победилачког племена, масу су чиниле побеђена племена. Тако је сва унутрашња социјална борба код сваког народа, борба њихових сталежа међу собом, у последњем основу свом само борба племена из којих је састављен народ, и крајњи смер свих тих унутрашњих бораба био је у томе, да се друштвена права победилачког племена виших сталежа и класа рашире и на побеђена племена, на ниже сталеже и класе. У Риму се народ састајао прво из патриција, победилачког племена; тек много доцније, после дугих бораба улази у народ и добива политичка права његова и плебс, састављен првобитно из покорених племена; до 14. столећа политичка права, право решавања судбе целог народа имале су само више класе, ратници и духовници; од тада почињу продирати у парламенат и грађани, и најпосле и сељаци и радници, састављени првобитно из покорених племена. Тако је свакој социјалној борби смер: ширење политичких и социјалних права на све шире кругове; свако

соцјално питање потиче прво из тежње за ширењем тих права. И све те социјалне борбе почињале су увек прво на појединим тачкама, у појединим крајевима па су се одатле шириле по целом народу и друштву. Све форме грчких устава јавиле су се прво у мало-азиским колонијама, сви политички и социјални односи грчки ту су се прво развили; Крета је прва земља, која је изнела законодавство за углед свима републикама; сва велика социјална питања добијала су своју одређену форму прво у Француској,. и одатле се ширила по осталој Европи; многе велике политичке и социјалне борбе шириле су се из Француске на све стране; Француска је давала тип многим великим политичким и социјалним идејама осталих народа. Тако су италијанске вароши даде немачкима углед уставних бораба; дипломатија и најамничка војска потекле су из Италије; конституционализам поникао је и развио се у Инглеској, па је од ње ширен по континенту Европе. Тако је и зачетак сваке државе у појединим крајинама, маркама; из Хелиопоља и Мемфиса прво, доцније из Тиве и Етиопске владало се целим Египтом; Аустразија је зачетак германске државе; са ширењем владе Велико-Руса над осталим племенима наизменични центри, из којих се владало руском државом, били су Кијево, Москва, Петроград.

9. И сва привреда човекова, сва његова матерjална и духовна култура омогућена је тим, што је способност рада од природних органа човекових раширена на његова оруђа, вештачке инструменте и махине. И првобитно сваки појединац привређује све за себе, што му треба, и само за себе; тек доцније процесом одвајања, дељења рада, вредност рада појединаца шири се до опште вредности за свакога. И прве форме новца имају уску појединy вредност, само за поједину, одређену врсту предмета и само једна форма новца, ковани метал, превлађује над свима осталима — кожама, стоком, храном и т.д. и шири се до опште вредности за свакога. И што је савршенији економски ступањ друштва, могућност живота и све бољег, угоднијег и хуманијег живота шири се на све већи број људи.

Трговина се развијала прво на појединим местима, у појединим крајевима, па се одатле ширила на све даље просторе, а тако и занати и индустрија. Прво су Италијани водили морску пловидбу, а за њима Португалци и Шпанци у 14. и 15. стол.; у првој половини средњег века Цариград је једино светско тржиште, за тим италијанске вароши развијају своју трговину, најпре Амалфи и Млетке, које су биле прва трговачка варош, а после Пиза, Ђенова и Флоренција и први трговачки саобраћај њихов био је ограничен на Цариград, а

после на Египат и Северну Африку; а после крсташких ратова шири се поље њихове трговине и на Азију и италијанске трговачке вароши; посматрајући целу привреду са гледишта трговачког, дале су тип оној економној доктрини, која се одатле раширила по целој Европи, по којој је извор националног богаства само у трговини и у саобраћају са странцима и у рушењу сваке конкуренције, и заједно с економним погледима шириле су из Италије и неке трговачке и финансиске реформе и новине. Немачка трговина и индустрија шириле су се од Регенсбурга на Аугсбург, Нирнберг, Франкфурт, Келн, Ханзу трговачку, и те вароши биле су дуго једини носиоци немачке трговине и индустрије. Тек откриће Америке, са првим дејством својим, оснивања преваге севера Европе над југом, уздижући Холандују и Инглеску над Италијом, Шпанијом и Португалијом, шири поље трговине и индустрије до светске трговине и индустрије.

Прва наутичка школа развила се у Португалији; за време рата са Маврима у Африци; зидање канала почело је у Холандији још у 12. столећу, у 13. столећу оно се шири у Италији, у 16. столећу у Француској и доцније по осталој Европи; парни плуг, сва усавршења и реформе земљорада и индустрије раширила су се из Инглеске по осталој Европи. Данас индустрија не смера само на поједине класе друштва, него на све шире кругове масе друштва; данас се трговина и индустрија шире на све народе и на све крајеве земље.

10. И васпитање, у свима временима и код свих народа, обухватало је, прво, увек само поједине стране људског бића, живота, душе; полазило је увек само с појединих тачака, неговањем само тела, само воље, само појединих индивидуалних (храбрости) и социјалних (патриотизма) страна душе, само разума. Модерно васпитање у модерним педагошким идејама, тежи све више да образује целог човека, да васпита све стране његове, да развије све снаге његова тела, његове душе и његова духа. Васпитање само појединих страна душе и духа, осећања, воље, разума шири се на васпитање целог човека, спремајући га за сва времена, за све просторе, за све околности.

И код свих античких народа, васпитање је полазило од фамилије; и крајње границе свега васпитања биле су границе народа; и код свих народа васпитање је прво ограничено на поједине, више класе друштва, на слободне грађане, и тек доцније шири се оно до општег васпитања целог народа; обавезна нормална настава шири се и на масу друштва тек у најновије доба; као што је привилегија прва форма сваког права, тако је и право образованости

и васпитања било прво привилегија само виших класа друштва у сваком народу.

11. И из множине многих мотива људских радњи *може* уздиже се само један до висине *треба*, и са његове висине шири се моралност људских радњи; са висине *треба* шире се хуманост и светлост у долине могућности. И само онде, где се *треба*, одваја од *може* и од *мора*, и уздиже се над њима и настаје могућност све моралности људске; по томе код животиња, код природних људи и код деце не може бити ни говора о моралу; све што они раде, раде само оно што морају и што могу, и само за то, што то и тако морају да раде; тек зрео, цивилизован човек ослобођава се од *мора* и уздиже се над *може* до висине *треба*, те и права моралност људска настаје тек са цивилизацијом, са ширењем разума и свести; прави морал шири уска осећања једног човека до осећања многих; шири егоизам једне индивидуе до егоизма многих и све више чланова друштва; у боловима, радостима и интересима многих људи налази морални човек своје болове, радости и интересе, т. ј. своје болове и интересе шири до болова и интереса многих других људи. По томе прави поштен човек јесте онај, који своје добро налази у добру свих других чланова свога друштва и своје зло и невољу — у злу и невољи свога народа и свога друштва; непоштени људи јесу они, којима је добро онда, кад је целом друштву или већини друштва, народа његовог, зло и обратно; поштен је човек онај, који себе не сматра као уску, затворену целину, око које сви други људи треба да се окрећу и да служе његовим интересима, него који шири себе до једног малог дела једне велике целине, свога друштва, свога народа, свога времена. Прогрес ума људског, ширећи поља људских радњи и ширећи везе његове са све више људи и са све више ствари шири и круг његових осећања, његове мржње и љубави; болови и радости сваког појединца шире се до болова и радости сва већег броја људи; болови друштава, народа, човечанства све више боле сваког појединог човека и сваки појединн човек све се више радује сваком добру људском, све више своју индивидуалну радост шири до радости целог друштва, народа, до радости човечанства. Ум људски, ширећи све више поља свести, шири све више и поља моралности човекове; прогрес ума људског води прогресу поштења људског, води прогресу правде; све шири круг разумевања шири и круг симпатија човекових. Тако се осећања појединаца шире прво до осећања фамилије; за тим фамилијарна осећања шире се до племенских, племенска до националних, и национална најпосле до осећања свега човечанства.

И прва моралност није у сталним прописима и у социјалним правилима и законима; као што друштвени обичаји постају првобитно од навика појединих моћних, превладних индивидуа, тако је и прва моралност у радњама и појмовима моћних појединаца, хероја једног племена и народа; њихове радње дају тип радњи свих осталих једног племена и народа; од тих моћних појединаца потиче тип свега онога, што сви други у племену треба да раде; они су углед свих егземпларних појединаца њиховог друштва и племена. И као што се поезија шири доцније у прозу, тако се и етичке црте карактара појединих хероја шире доцније у обичаје и законе масе друштва; поједине врлине и мане јунака једног племена одређују све треба и не треба целог племена и друштва; њихове радње дају тип позитивним и негативним социјалним прописима и законима.

12. И цивилизација људска почела је прво у појединим, погодним крајевима земље, тако рећи у аристократским локалима њеним — Нил, Еурат, Гангес, Хоанго — и тек из тих крајева појединих земаља, са прогресом ума свога, и по томе са све успешнијом борбом са природом ширио је човек из тих појединих моћних центара своју цивилизацију по целој земљи, а то је почело за римске царевине, кад су границе цивилизације људске биле више раширене него у ма које време античког доба, и кад се образовање од појединих вароши и земаља почело ширити у свима границама њене владавине. Тако се и сва култура и цивилизација људска од појединих затворених вароши и градова ширила све више и на становништво отворених места и села. Открићем Америке шири се позорница људске цивилизације и историје.

13. Тако је до данас почетак сваког прогреса ишао поједнице, делимице и местимице. Као што се цивилизација ширила прво из појединих крајева земље, природно богатих, где није требало много и савршенијег рада, да се у њима развије известан ступањ културе — из речних и бескишних крајева; као што се сва култура ширила од појединих народа, који су у себи апсорбовали сву културну снагу једног времена, тако је у сваком периоду историје људске превлађивала по једна страна, по један правац живота људског, по једна форма његова, ширећи своју владу над осталима. Богатство, образованост, власт, чистија религија, чистији обичаји и појмови, били су прво својина само појединих индивидуа, појединих фамилија, појединих племена, појединих народа, појединих сталежа и класа друштва у народу, појединих вароши, били су прво само монопол и привилегија појединих узвишених момената људског

друштва и историје, и одатле су се ширили у све даље и шире кругове масе друштва. Историја ни једног античког народа није историја целог народа, него су само поједина племена, поједине класе друштва и поједине вароши били носиоци историје целог народа; историја Египта јесте у историји Мемфиса и Тиве и његових краљева, духовника и ратника; историја Вавилоније и Асирије у Вавилону и Ниниви; историја Перса у историји Пазаргада, историја Јелина у историји јонског и дорског племена; у историји Атине и Спарте историја целог потоњег прехришћанског света у Риму. Тако је у сваком историском периоду све образовање полазило од неговања само једне стране духа људског и свака је ширила владу своју над свима осталима; у античко доба од религије, која је ширила владу своју над философијом и науком, над уметношћу и животом; у модерно доба од науке, која шири владу своју над религијом и над свима странама живота људског. И хуманост, љубав и правда биле су у цело античко доба добра само појединих виших класа друштва појединих народа; тек хришћанство шири та ексклузивна, затворена добра до оптшега добра масе људског друштва. И пошто су и богатство и образованост и култура и цивилизација и сва велика историска добра људска била првобитно концентрисана само на појединим уским, узвишеним тачкама земље, друштва људског и историје његове, то је и основ целог развитка друштва људског првобитно врло узан; отуда брзо превртање и пропадање античких народа и њихових држава; ширењем тих историских добара и тековина људских од појединих крајева земље, од појединих народа, од појединих класа друштва и појединих времена на све шире кругове простора, времена и људи; и основ прогреса људског све се више шири, и тим постаје све чвршћи и сталнији; цивилизацију данашњег човечанства, раширену на далеке просторе земље и многе народе, није кадра више угушити никоја људска сила.

И целом човечанству и цивилизацији његовој давали су до данас тип само једна раса и само поједини народи те расе; у античко доба Египћани, Грци и Римљани; у хришћанско доба Италијани, Шпанци, Французи, Инглези и Немци; само то неколико народа данас су продуктивни; само они дају тип литератури, философији, науци, политичком и социјалном животу свих осталих народа; они су данас представници човечанства, тип његов, ширећи га на све остале народе; и само то мало народа а можда и један само од њих успеће да свој тип рашире на све остале народе, на човечанство, као што су и само поједина племена давала свој тип многим другим племенима, целим народима.

Тако се култ појединих божанстава шири до идеје једног општег бога, као што се поједина знања шире до општих закона појединих наука, као што се поједини закони наука шире до све мање општих принципа, као што се племенски дијалекти шире до националних језика и национални језици до све мање општих језика људских, као што се поједина племена шире до народа и поједини народи до типа човечанства; данас је феудно доба човечанства, и социјално и духовно.

14. Као што се првобитно уски круг односа човекових шири од фамилије на племе, од племена на народ, од народа на човечанство, као што се уплив догађаја, открића, проналазака и идеје појединих шири данас брзо на све стране земље и друштва људског, и од појединих добара постају општа добра људска, као што је писменост прва узвишена тачка с које се почело ширити историско човечанство, први пламен од којега се почела ширити светлост историске свести, тако прогресом свести и свет човеков све се више шири, цела природа, цела васиона постаје све више само један раширен човек; пошто човек шири организам, душу, осећање, вољу и разум на све више ствари у природи, то се уски појам човека све више шири до целе природе, целог козмоса; закони човекова живота у простору и времену све се више шире до закона целе природе, или закони природе све се више концентришу и згушњавају у законима човекова живота; цела историја козмоса све више постаје само један део историје ума људског; закони ума људског све се више шире до закона козмоса; живот козмоса све се више згушњава и концентрише у животу човека; живот човека све се више шири до живота козмоса; козмос све више постаје само један раширен човек.

XXI

То ширење бива озго доле, са висина у низине.

А пошто то ширење појединог до општег бива са уздигнутих, узвишених, чврстих и сталних тачака, то је *ход свега, и у природи и у друштву, озго доле*. У процесу ширења јесте *процес силажења*.

1. Пошто се сталожила прва борба елемената и из првобитног хаоса почела се уздизати прва правилност и редовност на земљи, пошто је земља изгубила своју топлоту и светлост, онда је сунце својом топлотом и светлошћу озго почело распоређивати

снаге и појаве на земљи и будити клице свега живота на њој; први почетак уређивања земљиних односа и њена живота дошао је озго од сунца; и као што цео живот на земљи и у земљи, са свима формама, свом разноликошћу, обиљем и бујношћу, води порекло своје озго од сунца, тако и тврда земља, на којој се дигао цео виши живот њен, органски и човеков, води своје порекло од високих планина, које су се прво издизале из воде.

И као што све реке иду озго доле, из висине у дубину, тако иде и све људско.

2. Као што култура и цивилизација људска миле у путу свом по земљи оним истим редом, којим и сунце загрева и осветљује земљу, тако и светлост свести никад не осветљује од јединпут све представе и све делове друштва, као ни сунце сва места на земљи; сунце обасјава прво врхове земљине и са њих светлост силази у долине и равнице, тако и светлост свести људске обасјава прво највише врхове ума људског; свака нова идеја осветљује прво висине разума и свести, па се после спушта у дубине душе, живота и друштва; као што се сва прва земља формисала и груписала око високих планина, које су се прво уздигле из воде, те као што континенти воде порекло од планина, тако и сва мишљења, све велике социјалне идеје, које крећу масе друштва, воде порекло од појединих узвишених умова, у којима прво сазревају велике мисли, које прво обасјава светлост великих идеја и тек са њихове висине силази светлост нове свести у све ниже долине и дубине масе друштва. Као што свако посматрање и мишљење силази са спољних предмета и појава на човека и његову унутрашњост, са објективног на субјективно, тако и светлост сваке нове истине обасјава прво највише тачке душе, разум и свест и с тих висина силази у дубину душе, у масу воље и осећања, те и сваку нову истину прво примају људи од разума и свести, па је тек много доцније прихватају и масе друштва, људи од осећања. И као што се из даљине виде прво само врхови предмета, тако и ниски обичан ум масе друштва види само врхове друштва, појединe узвишене личности по положају и по уму као носиоце све историје народа и друштава; тек кад се зрео ум историје приближи тим врховима друштва, тим узвишеним појединим људима, онда види и њихово тело и земљиште на коме се они дижу. И као што се оне прве високе планине, које су се прво уздигле из океана као главе континената, око којих се груписало и формирало доцније њихово тело, данас само мало издижу изнад површине континената, тако су и они први високи духови, око којих су се груписала прва људска друштва,

који су износили и утврђивали прве типове свих великих људских историских добара — језика, писмености, земљорада, фамилије, који су прво пројектовали путове, којима ће ићи цело потоње човечанство, ти први инжењери, који су пројектовали архитектонику целе историје људске, — данас су ти узвишени умови, ти први центри свега историског људског, потпуно заборављени, не зна им се ни имена ни завичаја, или се у далекој магли прошлости једва нагађају и слуте, њихове висине спрало је време, док се имена свих потоњих појединаца, који су износили и формисали нове социјалне, религиозне, философске и научне идеје, издижу високо изнад површине континената друштва, као што су и све данашње високе планине млађе од континената на којима су се уздигле, постале су револуцијама земљине коре, те су се сви потоњи велики појединци, чија се имена данас високо дижу на површини историје, дигли тек на готовој, формисаној маси друштва, те су и млађи од масе друштва, која се формисала око оних првобитних прометејских природа људских, које су се прво уздигле из хаотичког океана животињског живота људског. Као што се са астрономске висине не виде ни највиши брегови на земљи, они су равни са њеном површином, тако се са висине историског разума не виде све оне величине људске, које су се у својим садашњостима дизале високо изнад масе друштва људског; што се разумевање историје више диже и све те величине људске бивају све ситније. Тако историја све више постаје последња и највиша тачка, са које ум људски може посматрати све ствари, природне и људске; разумевање историје јесте последњи и највиши ступањ свега разума људског, последња фаза свега процеса ума људског; на већу висину ум људски не може се попети; историски разум јесте последњи и највиши разум човеков, једина мала искра, која је допала човеку из огромног пламена божијег разума. Са висине историје не виде се многе ситнице, које занимају обичног човека садашњости, не виде се многи ситни конци, из којих су исплетени животи појединих народа и времена, не виде се оне ситне величине људске, које праве ларму у друштву, до њене висине не допире хука освајача и клицање победилаца, али са њене висине јасно се види велики и дуги пут човечанства у његовој прошлости, садашњости и будућности, на који скретају све странпутице појединих народа и времена; до њене висине не допиру узвици бола и радости ситних појединаца, појединих народа и времена; са њене висине чује се само брујање опште хармоније, законитости људског живота у времену и простору. И тек са висине историје силазиће све више разум у дубине и

долине друштва и времена у облику хуманости, правде, слободе, љубави; као што је, тек пошто су исцрпане земљина сопствена топлота и светлост, сунце почело будити сав, нижи и виши, живот на земљи, тако ће, тек пошто се исцрпе топлота и светлост појединих народа и појединих времена, разум са висине историје, будити све више форме живота људског, хуманост и љубав, слободу и правду, као што ће и све науке тек онда почети доносити правог плода, права људска добра, кад се исцрпе њихова одвојена, засебна, сопствена топлота и светлост, и кад своју потребну топлоту и светлост буду добијале само од историје. И као што се сунце није видело догод је и сама земља била сунце, док је и сама земља просипала своју сопствену топлоту и светлост, тако се ни историја није до данас видела догод су поједине науке имале своју сопствену топлоту и светлост, у прво доба свог одвајања од сунца, и што се више поједине науке гасе и хладе, губећи своју сопствену топлоту и светлост, то се више види историја човечанства и ума његова, и све више историја постаје једини извор топлоте и светлости у систему ума људског.

3. Први и најјачи утисци долазе с неба, с висине, и сунце и звезде са својим токовима јесу први редовни, правилни појави за човеково око: у астрономским појавима опазио је ум људски прве правилности: астрономија се прва од свих дигла до науке, прва се од свих ослободила веза религије, прво је на њеној области почела борба с религијом, и тек кад је њена област очишћена, пренесена је та борба и на области осталих наука. Астрономски закони постали су тип свих осталих области људског ума: појам законитости сишао је с неба на земљу међу људе, принцип кретања снесен је из астрономије у друге науке; Њутновим открићима прокрчен је у ново доба пут механичком појимању света, и механички процес силази с неба у све људске ствари; све науке теже да све ствари у својим областима протумаче механичким процесима, и та тежња све се више снажи и у духовним наукама; прво астрономија шири и утврђује људске појмове о свету и човеку, и као тип осталих наука она обележава оквир оне области у којој се има кретати људски ум. Ход сунца, месеца и звезда дао је прве мере времена.

Привлачна тачка магнета прво се стављала у небо, па је тек доцније скинута на земљу.

Философија се прво бавила највишим питањима, о постанку бога и света, о пра-узроку ствари, и тек доцније силази она с метафизичких висина у плодније долине, силази с неба на земљу, од бога на човека.

И психологија, етика и естетика полазе прво од највиших тачака људске душе, од суђења, разума; прва психологија сводила је све психичке процесе на процесе суђења и закључка, и у својим испитивањима полазила је од разума; прва етика била је у размишљањима о разумној радњи, тражећи све морално у разуму и разумној радњи.

Историја човекова почела је на небу, кад су се богови уплетали у људске ствари и кад су звезде одређивале људску судбу, и кад је сишла с неба на земљу, она је прво посматрала и описивала врхове друштва људског, који су се сијали на површини његовој, више слојеве друштва, краљеве, њихове радње и животе, ратове и битке. И тек у последње доба историја са висине владе силази све више у дубину друштва, обухватајући све више целокупни живот народа и човечанства, и испитујући све више оне невидљиве и нечујне снаге историске, идеје религиозне, философске, научне и социјалне.

Као што је сва историја човекова почела на небу, тако су с неба долазила прво сва усавршавања, сви напретци и сва добра човекова; језик, писменост, ватра, земљорад, оруђа, фамилија све је то првобитно био поклон озго, све су то богови доносили и учили људе, и тек доцније увидело се, да су сва та добра човекове тековине, резултати дугих напора, бораба и искустава. Првобитном уму земља је насељена озго, с неба; генији се њему не рађају природно него долазе с неба, неприродним путем; царство божје, одмор од земаљских мука и несрећа, првобитно је гледано и тражено горе, на небу. И сам човек прогресом ума свог, силазио се све више, од некадањег анђела и изабраног створа божијег, до прве животиње озго. Као што су првобитно и све данашње опште и обичне потребе и радње за живот биле првобитно свете радње — процес генерације, произвођење ватре, земљорад и т. д. — па тек доцније са висине светиње силазе оне у опште животне потребе, и постају тако обичне, место светих.

Тако је ум људски силазио све више са висина необичног и светог у долине обичног и профаног.

4. И религија, као и све друго била је у почетку својина само виших класа, а тако и свете књиге, док је маса народа тонула у празноверицама; све прве религије биле су спољне, природне, аристократске, у којима су само малобројним вишим класама биле доступне истине чистије религије. Тако се браманизам није бринуо за народ, искључујући га од вишег религиозног култа тако, да је и испоснички живот, ради спајања с брамом, сматран за достојан

само два пут рођених виших класа. Тек Буда и Христос проповедајући сиротиним и невољним, обрћући си маси и уздижући је, оснивају прве социјалне религије, док су првобитне биле природне и бавиле се природом, и прве демократске религије, док су првобитне природне биле аристократске. Са хришћанством, истине, религије и свете књиге, почињу продирати у масу друштва, али и код хришћанских народа духовништво и свете књиге биле су прво својина виших класа, и тек доцније с реформацијом и дизањем народних језика почеле су продирати у масу.

И религиозност човекова све се више повлачи из природе, са спољних предмета, појава и радњи, у дубину унутрашњости душе човекове; култура душе људске све више постаје једини религиозни култ.

5. И уметности ишле су истим путем. Архитектура је прво служила религији; прво су зидани станови за богове, па доцније за људе, а тако и скулптура, која је са висине божанских типова силазила у низије обичног човека, а и код свих народа почела је израђивањем главе, која је првобитно главна ствар у скулптури.

Први јунаци драме били су богови; сфера богова били су главни предмет Есхилове драме; Софокло спушта божанско до људског и тек Еврипид износи драму као студију људске душе; јунаке својих драма спушта он са божанских висина у низине обичног човека, судба његових јунака није одређена више од богова, не долази озго, он спушта судбу њихову у дубину њихових душа. И сама драма почела је на висинама трагичног, и са њих се спушта у низине комичног; трагедија иде пре комедије; јунаци трагедије јесу аристократске, високе природе, које се крећу у висинама идеалног света; јунаци комедије јесу људи из масе, обичне душе. Тако је роман све више силазио са висина фантазије и аристократије, палата, ритера и принцеза, у низине обичног људског живота сликајући душу обичног човека, радње и појаве обичног живота. Тако се и са висине епских јунака и догађаја силази у лирици у дубину људске душе. Театри су прво дворски, па национални.

6. И прва морална правила долазила су озго као изјаве божје воље; судба човекова силазила је озго, од богова. И сва моралност, све врлине биле су прво привилегија виших класа друштва и тек доцније се спуштају са социјалних висина у низине друштва, које првобитно имају само обавезе.

7. Из првобитне хаотичке масе друштва дижу се прво виши слојеви аристократије, и код ње је прво концентрисано све богатство, сва власт и сва образованост. Сва античка образованост и

литература биле су у античко доба аристократске, као што је и имање земље била привилегија виших класа. Тако је и аристократија, појезија друштва људског, први ималац и први чувар највећих добара народних и људских: слободе, закона, права, образованости, имања; она је први представник и историског човечанства, први заступник националне историје, први носилац судбе народа; светлост историје прво је обасјавала врхове друштва људског, док је у долинама његовим још дуго владао мрак неисториског живота, и тек доцније процесом историје све велике историске тековине људске: слобода, образованост, политичка и социјална права, закони и моралност, силазе са висине у опште потребе, силазе са висина друштва и све више постају опште добро маса друштава, као што је и врлина била првобитно привилегија виших класа, док су нижи слојеви имали само обавезе.

Прва законодавства долазила су озго, од богова и она су првобитно и законици грађанског друштва и правила моралног живота. И све промене у друштву, све реформе и револуције у њему, долазиле су у првим друштвима или озго, с неба, или с врхова друштва, од краљева и виших класа. И код побеђених народа увек прво више класе друштва усвајају језик и обичаје победилаца, док маса народа чува дуго те своје националне одлике.

Конституционализам поникао је и развио се у Инглеској и одатле је пресађиван по осталим европским државама али у том пресађивању сви су народи почињали озго, с врха те установе; сви су усвајали и уводили прво само парламенат, а парламенат је само врх целог уставног система инглеског, а темељ све слободе и уставности инглеске, на коме се и оснива парламенат, самоуправа, остала је дуго непозната европским народима, отуд често колебање и мењање устава код свих народа европских.

Тако и сва цивилизација, сва светлост историје силази са висина друштва у низине његове.

8. И све васпитање и настава полазе озго. Као што је све васпитање код античких народа било ограничено само на више слојеве друштва, тако и код модерних народа тек Песталоци уводи васпитање и нижих класа друштва и постаје оснивач народног васпитања.

И највиши просветни заводи, универзитети, давно су цветали по свима крајевима Европе, кад још није било никаквих грађанских и народних школа.

И све образовање и васпитање било је прво култура највише тачке душе, разума; све је образовање до данас било само у доби-

вању знања и неговању разума, а васпитање и образовање све више теже да постану култура целог људског бића, и нижих страна и снага његове душе.

9. Као што је са висине божанског порекла и лица човек све више силазио до животиње; као што је са висине храмова и дворова силазила светлост свести и права у све ниже слојеве друштва, као што је са висине злата и сребра силазила економија до гвожђа, као што је са висине неба и природе силазио поглед човеков у дубину његове душе, и као што је са висине неплодног принципа ауторитета силазио ум човеков у плодне долине искуства, тако је и са висине брегова човек поступно силазио у долине и равнице. Човек је прво обрађивао нероднијe пределе, брдске косе, јер су плодније равнице биле влажне и шумовите, које првобитно друштво, слабо насељено, није могло крчити и сушити. Тек поступно са већом популацијом, те и већом удруженом снагом, силази човек у равнице и почиње их обрађивати, те су се само у равницама могла развијати већа и уређенија људска друштва. По томе је човек прво насељавао изворе река, на висинама и идући током река, крчећи све даље њихове обале, он је лагано силазио у плодне равнице око ушћа река, и на ушћима великих река и подигле су се прве људске цивилизације. По томе су и први градови зидани на висинама.

10. И цео физички развитак почиње озго, од главе. Главну масу зачетка у утроби чини прво глава с вратом, уз коју остали труп долази још без удова као мали део. И горњи део тела у опште се раније развија, него доњи, те и руке са шакама, као делови горњег одсека тела, раније се развијају од ногу.

11. Као што је привилегија прва форма сваког права, тако је и *луксуз прва форма сваке потребе.* Као што су сва социјална добра, права, била прво искључива својина виших класа тако су и сва животна добра људска била прво само својина виших класа. Сва добра човекова силазила су са висине луксуза у низине општих потреба, ширећи се од ускости луксуза до ширине потребе. Луксуз виших класа био је од првих подстрека трговине, и трговина је почела доношењем луксузних артикала из туђих и далеких земаља, па је тек доцније узела обичне намирнице за живот; као што су машине учиниле, те је луксуз одевања богатих постао општа потреба, као што је стакло својом јевтиноћом учинило, те је луксуз огледала, посуђа, прозора, постао општа потреба; тако је и штампа учинила, да све духовне тековине људске, сва образованост и цивилизација, од луксуза виших и богатих класа постају све више потреба све ширих и нижих слојева друштва људског. Сва добра и

тековине људске, сви производи његова рада и његова ума силазе све више са висине *скупога* и постају све *јевтинији* и општији.

Тако, као што сва топлота и светлост, које су потребне одржању и развитку свога живота на земљи, органског и човековог, долазе озго, од сунца, тако и сва топлота и светлост, које су потребне одржању и развитку свих највиших добара човекових, слободе, правде, свести, хуманости, љубави, цивилизације, долазе озго, с највиших врхова друштва, и одатле се шире у све шире кругове масе друштва; тип свега људског долази озго; са висине појединих сјајних пламенова шири се светлост историје у све ниже и шире кругове.

XXII

Тек доцније све поједине ствари, које су се одвојиле из првобитне опште целине, везују се у једну велику целину, те место самосталних целина оне све више постају само зависни делови и органи једне једине велике целине. Процес везивања ствари јесте увођење све већег континуитета у ствари, и у том процесу је ход од дисконтинуитета ка континуитету.

Одвајајући се из првобитне опште велике хаотичне целине, свако поједино тежило је да буде самостална целина за себе, да живи својим сопственим засебним животом, негирајући живот свега другог. Згушњавањем и концентрисањем снаге живота само на појединим тачкама, ширење уплива, владе и типа са тих појединих тачака на све остале, све ствари постају све више делови већих целина, а ове све више делови једне једине велике целине.

Пошто су тако ствари добијале тип само од појединих страна, с појединих тачака, оне су постајале зависне од њих, и губећи самосталност засебног живота, оне су се све више везивале међу собом. Тако је настало везивање појединог за опште и све општије, и тим се везивањем долази до све већег континуитета ствари; све ствари везујући се међу собом постају само већи или мањи делови једне велике целине. *У процесу везивања јесте ход од испрекиданог и фрагментарног ка везаном и целом, од дисконтинуитета ка континуитету.*

1. Као што су на првобитној великој топлоти, којом је почело стварање овога света сви елементи били у слободном невезаном

стању, кад још у гасовитости свега није било никаквог система, те и никаквог типа и никакве зависности, тако је, у прво време свога одвајања од сунца, земља и сама била сунце, једна самостална целина, која је имала своју сопствену топлоту и светлост; тек доцније кад је изгубила своју топлоту и светлост земља је, губећи своју самосталност и престајући да буде самостална целина, постала само један део једне много веће целине, сунчевог система и постала зависна од сунца, добијајући само од њега потребну топлоту и светлост, и тек тада, кад је земља, изгубивши самосталност целине и поставши само зависан део веће целине, везала свој живот за живот сунца, могао се је на њој развити сав виши живот органски и социјални. — Тако и поједини комади суве земље, који су се издизали из океана, били су првобитно самосталне целине, које се тек после везују у веће целине; Индија и Италија биле су некад острва и тек после испуњавањем Гангове и Падове долине, оне су везане са својим континентима као њихови делови, као што су и Северна и Јужна Америка првобитно засебне целине.

Тако и у органском животу, што је првобитнији и нижи, самосталност и невезаност појединих делова и органа све је већа. Код биљке свака је ћелија самостална ради за себе, и брине се за себе; тек код ње још нема центра живота, од кога би били зависни сви други делови и органи тела. Виши органски живот настаје тек код животиња, где поједини делови и органи, губећи своју самосталност, везују се као зависни делови у једну већу целину, па и код животиња у првом почетку њихова живота, у ембриону, поједини органи независни су један од другог, и тек се после везују један с другим у целину тела, постајући зависни делови његови, и што је животиња првобитнија, ранија, њени су органи све више самосталне целине и умножавају се одвајањем појединих комада свога тела.

2. а) И у друштву људском све поједино постоји првобитно као самостална целина, и живи својим засебним животом. Свака фамилија јесте првобитно самостално друштво за себе, независна општина и држава за себе; свака фамилија одговара другој за дела својих чланова; свака има своје засебне богове и духове заштитнике, своје право и обичаје, своје законе, своју земљу и своју привреду. Превлашћу појединих фамилија над другима, и давањем њихова типа другим фамилијама, многе фамилије постају само зависни делови те веће целине — племена. И свако племе првобитно живи својим засебним племенским животом, свако је самостална целина за себе, и доцније, превлашћу појединих племена над другим

племенима, остала племена постају само зависни делови већих целина — народа. И сваки народ у прво доба свог живота живи својим засебним животом, као самостална целина, без обзира на интересе свих других, без веза са другима. У античко доба сви су народи изоловани један од другог, без икаквих заједничких веза; ни једна заједничка религија није везивала духовне интересе многих народа, сваки је народ имао своју засебну религију, нити је раширен саобраћај везивао материјалне интересе њихове; сваки народ, као самостална целина, ишао је својим путем, линеарним правцем, те су и први заједнички додири, прве везе њихове биле у укрштању и сукобљавању њихових интереса, од куда је потицала борба, која се свршавала победом једног народа и уништавањем или покоравањем других. Тако су само поједини народи имали политичка права, те општег народног права није било, нити се признавало народно право, пошто је сва међународна веза била само у покоравању с једне, и владању с друге стране; извор права сваког народа били су његова моћ, његови интереси и користи. Тек код модерних народа, који у најновије доба све више преживљују доба изолованог живота, везаних једним истим материјалним и духовним везама, буди се све више појам заједничких интереса, који ће их све више везивати у једну велику целину, у којој ће сви народи бити само органи једног већег организма човечанства; и приближујући се један другом, и везујући се све више, народи ће све више губити оне оштре засебне одлике, које их одвајају једног од другог. Тако се у фамилијама врши процес племена, у племенима процес народа, у народима процес човечанства.

б) А то везивање народа у једну све већу целину највише чине основни интереси човекови, услови за живот његов, привреда и економија. Првобитно свака је фамилија имала своју привреду и бринула се за себе и само за себе, и на том најнижем економном ступњу није ни могло бити никаквих заједничких веза и интереса. А што се привреда и економни живот народа, са све већим умножавањем становништва, више развијају и потребе, радови и извори постају све више различни, те су народи све више упућени једни на друге, интереси народа све их више везују један за други, те тим отпада један од главних услова рата. Као што је прво друштво постало везивањем рада човекова за земљу, тако и све већа култура, везујући поједине народе за њихова земљишта, одређујући им стална места на глобу, све их више упућује једног на друге; све више сваки народ постаје потребан свима другим народима и тако сваки народ постаје све више само део једне веће целине

човечанства: интереси сваког народа постају само гране заједничких општих интереса свих народа. Тако добро разумевани заједнички интереси јаче и сталније везују људе и народе него сви други моменти и снаге историске. Прва форма човечанства јесте економно човечанство; први уређујући принцип његов јесте економни интерес; прва снага, која скида народе с висине самосталних целина до делова и органа једне велике целине и организма — човечанства, јесу потребе живота и привреда; први услов да се сви народи, као појединн делови и органи, вежу везама зависности у целину човечанства, јесу животне потребе свих народа, и те основне животне потребе и привреда јесу најчвршћи и најсталнији темељ, на коме се може дићи једно човечанство; за економне везе човечанства везују се и даље везе његове; за чврстим везама интереса доћи ће и финије везе разума; прво ће привреда и трговина везати све народе у једну целину а после ће наука доказати да то треба да буде; у телу једног економног човечанства развиће се и душа његова. После политике ратова и освајања, која је одвајала народе, настаје колонијална политика, као прва изјава потребе свих народа сваком народу, свих делова земље сваком делу земље; са већим прогресом сваком народу за храну и одржање потребни су сви други народи и све друге земље. У том раду везивања свих народа у једну целину раде све модерне историске снаге: од изналаска барута битке су много мање крваве; заједнички економни интереси чине, те су ратови све штетнији и по томе ређи; бродови, железнице, штампа, наука, градећи мостове преко брда, река, океана и времена, све више везују у простору и времену раскомадане поједине делове човечанства у једну јединy велику целину.

в) И цивилизација човечанства почела је на појединим самосталним тачкама, на појединим повољним и згодним местима на земљи; цивилизација сваког народа била је у почетку самостална целина без везе са другима и без уплива активног и пасивног. Али цивилизација човечанства постаје све више само једна, историја човечанства иде све више само једним путем и ка једном смеру. Конац историје човечанства везује се за Египат, и преко Азије, Грчке и Рима води модерним народима, и везујући све крајеве на земљи он везује и све остале цивилизације и народе, који су до данас били ван историје. Сви посебни кругови самосталних цивилизација појединих народа постају зависни делови једне велике целине — цивилизације човечанства. Ред којим су текли појави у историји и процеси историски, који су изложени у овој књизи, важе за све народе, у свима просторима и временима. Али само су се

једанпут из првобитних слика развила писмена, на којима почива цела данашња цивилизација, и то у Египту, и само се за ту једну тачку и везује потоњи прогрес човечанства; само се на једном крају земље дигло до појма једног бога, у Египту, који је преко Јевреја онако сјајно прокламовало хришћанство. Пошто је човечанство само једно, то је и историја његова само једна, то је и цивилизација његова само једна, јер само једанпут живи човечанство у својој историји; сва велика открића и проналасци, све велике теорије и идеје бивале су само једанпут. Бивајући све више само једна цивилизација човечанства не постаје поново у разним временима и у разним просторима. Пошто су осушени многи корени, из којих је цивилизација човечанства могла расти и развијати се, она се развија само из једног корена, тако да сва остала племена, народи и цивилизације, изван те једне, све више постају само рудименти, све више кржљаве и нестају, као што су природна племена и старе цивилизације, народи и државе Азије, Африке и Америке. Бивајући све више само једна, цивилизација човечанства све се више шири по целој земљи, тражећи све нове и јаче хране. А да цивилизације појединих народа нису самосталне целине за себе, него зависни делови једне велике целине цивилизације човечанства види се и по томе што је у историји једног народа све мање чистог органског развитка и самосталног живота; конци историје све су више испреплетани тако, да се историја и цивилизација једног народа не могу разумети без историје других народа, и једновремених и старих. Ни један данашњи европски народ није почео изнова, из првих основа своју цивилизацију, нема своју самониклу цивилизацију; цивилизацијама свих данашњих европских народа основ је у класичкој и античкој старини. Само су оријенталне цивилизације примарне и оригиналне; све остале су само секундарне и деривативне; само су оријенталне цивилизације постајале у органској хармонији са спољном природом; за потоње, историске цивилизације природа је и сувише дубок слој да се може одмах видети те се морају одгурнути многи слојеви цивилизација и народа, да би се видела природа као темељ све историје и цивилизације човекове. Нови народи ступају у историју с религијом једног бога, а њом се завршује цела античка цивилизација; ни један нови народ није почео писање у сликама, језик ни једног није почео од првих почетака, ни један није прошао прве економне фазе живота људског, ни један није почео са фамилијарним животом; сав социјални и духовни живот њихов јесте само резултат дугог, претходног историског процеса, све модерне цивилизације само су настављања

и продужавања онога, што су стари народи основали и почели. Човечанство је само једно, само је једанпут постало и само једанпут живи, те је и цивилизација његова само једна, а цивилизације свих појединих народа само су зависни делови и органи њени; само су се једанпут органски, природно развили први елементи историје тог једног човечанства, само је једанпут положен основ цивилизацији његовој; сав потоњи живот народа, све доцније цивилизације само су даље зидане на том једном темену.

г) И у првим друштвима, и на првим ступњима сваког друштва, класе и сталежи друштва били су оштро одвојени један од другог, по етничком пореклу, по власти, имању, религији, образованости; никакве органске везе нема међу вишим и нижим слојевима друштва на првим ступњима његовим; судбу државе и народа одређивале су више класе; народ је пасивно сносио и трпео све; виши сталежи били су целина за себе; њихови интереси били су народни интереси. Отуд аристократија и демократија у старим друштвима биле су засебне самосталне целине са засебним, одвојеним интересима, и отуд вечита борба њихова, која се свршавала падом једног или другог елемента друштва и отуд један од главних узрока од пропасти свих античких народа што никоји интереси нису везивали више слојеве и масу народа. Тек доцније, деловањем многих фактора, који ће доцније бити изложени, и све већим приближавањем и уплетањем заједничких интереса виших и нижих слојева друштва од самосталних целина, они све више постају само поједини зависни делови већих целина — народа, интереси народа постају као заједнички интереси заједничке везе свих класа друштва, интереси појединих класа друштва постају зависни делови велике целине народних интереса, а ту органску везу виших класа и масе народа врши у модерно доба буржоазија као посредник њихов.

д) И првобитно сваки је појединац целина за себе, сваки за себе привређује све што му треба, те није везан никаквим везама за друге људе него му је, шта више, сваки други непријатељ, који му храну отима. Са све гушћим становништвом, све већом поделом рада и економним прогресом друштва, појединац не може подмиривати сам све своје потребе; он је упућен на друге људе и други људи на њега; он не ради више само за себе, него за многе друге и за све, и сви раде за њега; он треба свима и њега потребују сви; добро и зло свих постаје и његово добро и зло. Заједнички интереси све више везују појединца за многе друге људе, за друштво, интереси појединаца постају само зависни делови великог заједн-

ничког интереса друштва појединац се све више везује за друштво и друштво за појединце. И ти заједнички интереси, који везују појединце за друштво и друштво за појединце највише и најсигурније крче пут моралности и хуманости људској; сва племенитост, моралност и хуманост могу се зидати, успевати и развијати само на темељу интереса и користи; оне немају снаге за живот, ако су резултат сувих, хладних апстрактних доктрина; те ствари могу цветати само на оном древету коме је корен дубоко у влажном блату интереса. Морал и хуманост могу бити само као резултат свести заједничких интереса људи и интереса својих; по томе неморал то је несвесност, немоћ везивања својих интереса за више, опште интересе, те, што је човек несвеснији, он све више себе сматра за целину, независну од других људи, од друштва, око које треба све друго да се окреће, и којој треба да служе интереси свих других; а пошто је зло све оно, што није везано за интересе друштва, то, што је човек несвеснији, он је и неморалнији. Људи ће бити само онда поштени и морални, кад увиде да им је то у интересу њиховом, и то је виши ступањ моралности од моралности из религиозног страха или из страха од људи и њихових закона, а уједно и највиши ступањ моралности, на који се може попети социјална душа обичног, просечног човека. По томе рационални морал биће онај, који ће све врлине и моралне прописе слагати са законима природе човекове, т.ј. који ће уверити човека, да је у његовом интересу да има и врши врлине, и да буде моралан; етика, као наука, може бити само као наука о интересима човековим, дијететика социјалног дела душе човекове. Отуд, што са више људи буде човек делио своје добро, што своје интересе буде више сматрао као зависне делове општег интереса друштва, и што их буде више потчињавао њему, то ће човек бити све моралнији и поштенији; поштен човек биће само онај, коме је добро само онда кад је свима, кад је целом његовом друштву добро, који сматра своје добро само као део општег добра, као последицу општег добра и у покоравању општим законима налази законе својих радњи и живота. Место да буде смер, коме све друго треба да служи, човек ће све више увиђати себе само као средство; са све већом свешћу човек ће се осећати и сазнавати само као један мален део једне велике целине. Слобода појединаца може бити само у покоравању законима те целине, и што је већа целина, чијим се законима појединац покорава, то ће и његова слобода бити све већа, то ће и његова моралност бити све већа, јер моралности може бити само у слободи, само слободан човек може бити моралан, те је свака несло-

бода и неморална. Отуд праве слободе, те и праве моралности, може бити само у човечанству; фамилије, племена и народи јесу и сувише уске сфере живота, да би се у њима могла развити права хуманост и моралност; фамилије, племена и народи и сувише везују човека, да би се могао осетити слободан. Од свих људи великн су духови најслободнији, те се само они осећају као мала оруђа човечанства и његове историје, као атоми козмоса. Отуд се права моралност и права слобода може развити и снажити само у целом човечанству; само се у човечанству може бити човек, и само је човечанство цео човек; у фамилијама, племенима и народима може се бити само члан ове или оне фамилије и племена, само Грк, Инглез и т. д., али још не човек; отуд је патриотизам племена и народа лажна, пролазна и уска врлина, јер почивају на злу других племена и народа. Отуд ће узајамним везивањем интереса појединаца и друштва бивати све мање кривица и злочина, пошто ће кривице појединих бити све више само изјава кривице других, друштва, неправде у њему и кривицу друштва сносе све више сви појединн чланови његови, и обратно, и са увиђањем те зависности и кривица ће бивати све мање. Доводити све више у зависност интересе појединих од интереса целог људског друштва, потчињавати и сагл᠎ашавати све партикуларне интересе појединих људи народа и времена великом заједничком интересу човечанства, биће најшири и најсолиднији темељ све моралности људске, све хуманости. По томе и модерна држава све је мање самостална целина, од које треба да зависи све, и којој треба да служи све, као у античко доба; држава све више постаје само средство да се буде човек, оруђе хуманизовања, једна фаза процеса човека; човечанство цело постаје све више смер, интереси државе све више постају средство тог великог смера; од првобитно самосталне целине она све више постаје само зависан орган једне веће целине.

ђ) И прво друштво људско могло је постати само везивањем судбе и интереса многих за судбу и интересе појединих личности, и за њих се везује и прва историја човечанства и сваког народа. И цео историски прогрес човека омогућен је само континуитетом рада, мишљења и тековине људи, везивањем, наслеђем отаца за потомке њихове; кад би сваки човек и сваки народ у тековини материјалне и духовне културе морао почињати изнова, с почетка, а не тећи даље на основу стеченога, никакав прогрес људски не би се могао замислити. Наслеђе је једно од средстава цивилизације; да је са сваким човеком и са сваким народом сахрањивана и сва

његова тековина, материјална и духовна, људи би остали вечито у дивљаштву.

е) И у економном животу народа што се више развија њихов рад, то се све више услови њихове продукције везују за њихову земљу; становништво појединих земаља, његово растење и опадање, све се више везују везама зависности за продукцију тих земаља, и продукције и потребе разних земаља све више везују разне земље међу собом, као што све развијенији саобраћај све више везује продукцију и консумцију, и тако продукције појединих народа постају све више само делови и органи једне велике и све веће целине — општег економног живота човечанства.

ж) И у васпитању настаје све већи континуитет; све се више тежи, да се фамилијарно васпитање веже за основну наставу и основна настава за више образовање природним везама, а с друге стране, да се васпитање и настава у школама веже за живот и потребе његове, тако да цео живот једног човека буде само један континуиран круг васпитања и образовања.

3. И у развитку душе човекове појединa *ја* појединих органа првобитно су самосталне целине за себе, свако живи својим засебним животом; кичмено ја независно је од можданог ја, догод су мозак и кичма органски и функционално невезани, независни и изоловани једно од другог. Тек доцније појединa ја постају само зависни органи једног општег, заједничког, централног ја. И што је виши развитак душе све се више везују поједини правци и снаге душе — осећање, воља, сазнање — и све више добивају свој тип од једног вишег јединства. — И чула односе прво само поједине утиске и сва чула у почетку перципирају свако за себе, без везе са другима. Отуд животиња, дете и првобитни човек раде само под импулсом појединих моментаних подстрека, без приметне везе са ранијим утисцима, те по томе, што је већи континуитет живота душе и духа у свима правцима, то је виши ступањ душе и духа; сећање, везивање сензација и опажања у што већем простору времена јесте основ свега прогреса ума, као што је и инстинкат искуство целог рода веза, која везује сваког појединца за цео његов род; отуд је и писменост једна од најјачих веза, која везује времена живота људског у историји; чувар свих духовних тековина људских и основ свега прогреса ума и историје човекове. — Тако се тек доцније код детета утврђује веза између осећања бола и неких особитих радњи, које умножавају тај бол, т.ј. између осећања бола и извесног покрета, док у почетку душе детиње те везе још нема и она се добива после многих погрешних покрета, колебања, покушаја и

лутања. — Тако се и душа прво сматрала за самосталну целину, која станује унутра у телу и живи поред њега и тек се доцније утврђују везе између психичких и физичких процеса; душа се све више везује за тело и за тела свих људи који су живели, као што се и дух све више везује за историју и за духове свих који су живели.

4. — На првим ступњима религије, у фетишизму и политеизму, сви духови и богови јесу самостални и независни један од другог, сваки делује за себе, и сфера рада свакога не додирује сфере других. Тек доцније прогресом религиозног ума поједини богови постају све више зависни од мало богова, који шире своју владу, свој тип и уплив над свима осталим боговима, и најпосле се у монотеизму уздиже један до надмоћне превласти над свима другима, који сви постају само његови органи и извршиоци воље његове. А пошто су први додири божанства са људима, прве везе њихове са људима биле непријатељске, то је требало нарочитих узвишених људи, који ће мирити људе с боговима, милостивима их чинити жртвама људи — тај однос и доцнији појам, да је бог далеко од људи, донели су посредовање духовника, постанак духовничког сталежа код свих народа, и тек хришћанство везује везама љубави бога за људе и људе за бога, док су антички и примитивни богови улевали људима само осећања страха, гнева, зависти, непријатељства, а никад љубави. И тек реформација уклања посредовање духовника између бога и људи, остављајући сваком човеку, да сам ступа с богом у везу и признавајући сваком човеку право и моћ, да сам за себе ступа с богом у везу; протестантизам шири уски круг одговорности појединог човека за његове радње; сваки је одговоран за себе пред богом, те се одговорност свакога везује много даљом везом него што је одговорност само свом друштву, племену или народу. — И све природне религије примитивних људи и античких народа све се више везују историским везама, и све више постају само поједини делови, поједине фазе једне велике опште религије човечанства; све дубље историско разумевање све више везује све те привидно самосталне религије у једну велику целину, одакле су се све издвојиле и постале.

5. — На првом ступњу језика, радикалном, сваки елеменат има своје самостално значење, а доцније у флексијама губе свој првобитни облик и своје значење и постају само зависни делови, као што су и окрајци у деклинацијама и коњугацијама додати коренима речи, били с почетка самостални изрази, и тек су доцније поступно срасли с кореном, као што су слика и писме с почетка

слободна и самостална средства израза мисли, и тек доцније постају само потчињена помоћна средства говора. И при стварању језика прво постају вокали, први елементи и животињског језика, који су без икакве узајамне везе, и чвршће везивање њихово постаје тек доцније помоћу консонаната. И конјункције у језику постају доцније од осталих делова говора; дете у велико говори пре него што почне употребљавати везе у говору. — Имена, која је човек давао стварима, јесу прве везе његове са стварима; конци, којима човек везује ствари за себе и процесом историје број имена, т.ј. број веза човекових са стварима, све је већи, као што су и писмена прва веза, којом се природни човек везао за историју; на писменима почива сав континуитет историског живота човечанства, сва могућност његова прогреса. — И првобитни смер првог говора, првог пуштања гласа јесте застрашивање, и тек доцније се вика употребљује за сажаљење и тражење помоћи, за везивање осећаја.

6. — Као што су првобитно у религији пливале све клице духа људског без узајамне везе, тако и првобитни ум гледа у свакој ствари и сваком појаву једну самосталну целину, која живи својим засебним животом, без везе са другима. Тек доцније зрелији ум почиње везивати ствари. Тако је првобитном уму земља једна самостална целина за себе независна ни од чега, која живи својим засебним животом, без икакве друге везе са осталим козмичким телима, осим те да јој она служе својом светлошћу и топлотом или као декорација њена, и тек доцније сазнаје ум, да је земља само један део једне много веће целине, само један орган једног много већег организма, и да се, окрећући се око сунца, покорава општим козмичким законима, те, везана својим животом за живот сунца. земља престаје бити једна самостална целина, за себе и постаје зависан део веће целине — система сунчевог; а све више и само сунце губи своју самосталност као целина, и постајући само један од хиљадама светова у козмосу, само један део једне неизмерно веће целине, живот сунца везује се за живот козмоса. Тако живот земље, везан преко сунца за живот целог козмоса, постаје само један мален део његов, живот њен зависи од живота козмоса, покорава се његовим законима, постаје само једна малена жила, у којој бије живот васионе.

И историја земље прво је одвајана на неколико са свим засебних периода, који нису имали везе један с другим, одвојени један од другог огромним превратима, катастрофама, и свака та револуција односила је потпуно истребљење целог органског живота, који је са сваком новом револуцијом почињао изнова, и тек

доцније везује ум све те засебне периоде у једну велику целину. у природну историју земље; после теорије катастрофа̄ долази теорија континуитета живота земљиног, еволуције, по којој су сви догађаји и појави у историји земљиног живота везани природним везама, потичући један из другог и доносећи миран ход развитка земље.

И неоргански и органски живот на земљи појимани су прво као засебне самосталне области, без узајамних веза, и тек у најновије доба наука тежи да веже органски живот за неоргански, да открије механички природни постанак органског из неорганског живота, на чему највише ради хемија.

Тако су и поједине области органског живота, биље и животиње, појимане прво као засебне области без узајамних веза, док открићем и најпростијих организама није уклоњена граница између биљног и животињског света, и оба тим постали само гране и делови једног великог организма — земље.

Тако се прво појимало, да су органске феле постале са свим одвојено, свака за себе, да су оне самосталне целине, које ни мало, не зависе једна од друге; и тек доцније, утврдивши континуитет њихова живота, све се оне везују заједничким везама и заједничким пореклом.

И човека појима ум прво, да је за себе створен овакав какав је, да је он целина за себе, центар ствари и света, као нешто самостално, независно од свих других појава и ствари у свету, које све постоје само њега ради, на његово добро или зло, од звезда до ситних ствари на земљи; тек у најновије доба човек је везан за животиње, човекова душа за животињску душу; данас је он уму само завршни колут у дугом ланцу живота, и само се после дугих напора и бораба издвојио и ослободио до засебне области у природи, и тим ударио темељ целокупном потоњем прогресу свом; сав живот човеков данас је уму само један део општег живота животиња, а пошто су животиње с биљем само један део општег живота земље, а живот земље само један део општег козмичког живота, то је и цео човеков живот у историји само један мален део, зависан од општег козмичког живота. Тако је човек са свима својим боловима и радостима, тежњама, осећањима, појмовима, својим прогресом и животом последње, најслабије и најфиније вибрирање козмичке снаге, највиши тон васионске хармоније која дубље и јаче бруји у свима осталим стварима; цео живот човечанства јесте куцање васионског пулса, а његово мишљење последња фаза козмичког процеса. По томе, увиђајући те везе, дубоке и далеке, област човекова жи-

вота не може бити више ништа засебно и самостално до општег живота; човеков пут у животу не може бити неки особени пут, независан и одвојен од пута, којим све остале ствари иду; све и највише што може учинити то је, да увиди и позна путеве природе и њене законе, и да по њима право, слободно и постојано иде. Тако се све више утврђује континунтет човековог, органског, земљиног и козмичког живота; границе, које одвајају човеков живот од животињског, животињски од биљног, биљни од земљиног и земљин живот од козмичког, постају све више као вештачке линије на мапама, које одвајају поједине земље једну од друге, а те линије не постоје на земљи.

7. — а) Пошто је астрономија везала земљу за космос, пошто је биологија везала животиње за земљу и човека за животиње, пошто је психологија везала човекову душу за животињску душу, научној историји остаје да веже човека за човека. Мисао, да је човеково порекло заједничко са животињским пореклом, која је мисао као и све човеково прошла кроз више фаза, док није добила данашњу чисту форму своју, и да је порекло свих људи једно и заједничко, утрла је пут трећој великој вези човека за човека у свима просторима и у свима временима. Разумевање историје све више везује природног човека за историског човека, цивилизација човекова све се више везује јаким везама за прве мрачне почетке живота човекова на земљи. Историја има да покаже и докаже, да су првобитни живот човечанства и његова борба с природом основни темељ све потоње цивилизације његове, да је у том првобитном мраку положен темељ свега његовог прогреса, да су сви највећи и најтежи напретци учињени у то прво доба, да су тада учињени сви основни проналасци и открића, без којих се сав његов потоњи прогрес не би могао ни замислити, и од којих су сви потоњи проналасци, открића и напретци само последице и деривације, да је у то доба човек усавршио своју телесну организацију вечити и непромењиви носилац његове душе, да је у то доба у главним цртама обележен цео потоњи пут човечанства кроз историју, и да је сва цивилизација његова само цвеће на оном истом дрвету, коме је корен дубоко у мраку животињског природног живота човековог. Кад историја буде открила оне јаке и дубоке везе, које се никад кидале нису и које се неће и не могу никад прекинути, везе, које везују првог човека за целу потоњу историју и цивилизацију човекову, везе, које су дубоко затрпане у дебелом наносу историског живота људског, у множини несталног и колебљивог у животу људском, онда ће то везивање цивилизације за животињски живот чо-

веков, везивање историског човека за природног, све више и успешније обарати све вештачке преграде, којима су егоизам и несвест одвајали једно од другог поједине земље и народе, поједине религије, језике, интересе и поједина времена. Све већа цивилизација јесте све веће сроћавање човека с целом природом, са свима људима, у свима просторима и у свима времена; цивилизација је фамилијаризација човека и природе; и генетичким тумачењем најпосле ће се увидети, да је човек род свима стварима у природи и свима људима. Тако ће разумевање историје све више доносити увиђање, да се у свима појединим народима и земљама и временима врши само један једини непрекидни процес човечанства, да су сви народи и племена, који су живели у историји једног заједничког порекла, да они сви раде на једном истом смеру, да су они сви браћа, и тако, приближујући их једно другом и везујући их, све више брише мржње између племена и народа; идеја човека све више постаје централна тачка, око које се обрћу сви поједини народи, племена и расе, све поједине цивилизације, све поједине религије, философије и науке. Тако историја са њеним истинама, везујући све људе у свима просторима и временима и мирећи их, постаје највећа и најпомирљнвија посредница међу људима и временима, и с најхуманијим и најправеднијим тежњама она постаје најхуманија од свих других наука; везујући и мирећи људе и времена, она ради оно исто, што ради свака велика идеја и сваки геније. Откривајући једно исто порекло свих људи, племена и народа, откривајући једну исту судбу њихову, једне исте законе њихова живота, једне исте заједничке, узајамне везе њихове, она ће све више мирити људе свих времена и опраштати им њихове слабости, погрешке и заблуде по мрачном путу њихова живота; испитавши пут, од куд је човек дошао, она ће показати природност свих људских слабости и грехова, а осветливши пут, којим ће човек у будућности ићи, она ће га сачувати од оних странпутица, по којима је до сад морао често у мраку лутати; нашав прави пут, којим човек треба да иде, она ће у једно решити и велики проблем морала — којим путем човек да иде, па да не греши. Тако историја постаје највиши критеријум не само истине, него и морала, јер свака идеја има тим више истине у себи, што обухвата и везује више ствари, што је [illegible] и везујући све више ствари узајамним везама, она шири све више [illegible]. И зато је свака велика истина помирљива, те што је већа истина, то више има хуманог, праведног, те и моралног у себи. А пошто је историјска истина највиша истина, то у њој највише и има помирљивог, хуманог, праведног и моралног; историја

је наука опште правде и општег морала. Везујући се са свима људима у свима просторима и временима поједини човек, од првобитно самосталне целине, све више постаје оруђе, орган једне огромне целине човечанства, мртво слово у књизи историје људске, које има и добија смисла само везујући се са свима другим људима, у свима временима и што год је виши дух осећа се и сазнаје се само као мален део све веће целине, те је само цело човечанство у својој историји потпун и савршен човек; само у њој развија човек све стране и снаге свог живота, своје душе и својега духа; дух човеков све је више само пасивно оруђе неке више неразумљиве васионске силе. Пошто је тако историски живот човечанства везан за општи живот, то и дух човеков ослобођава се уских и кратких веза телесне организације, свога народа и свога времена; духом својим везује се човек далеким и дубоким везама за историју човечанства, за духове свих људи и свих времена. Што је првобитнији нижи живот, он је све више везан уским и тесним везама за своју непосредну околину и за своју садашњост; што је нижа душа човекова, све више сматра себе за целину, којој су све друго оруђа и средства; што је виша душа човекова, све се више везује за општу душу људску, светску, за историју целог човечанства, душа се преноси наслеђем с оца на сина, дух се преноси само преко историје из века у век; тековину појединих умова не наслеђују његови рођаци, него цело човечанство, и из нагомилане такве тековине црпу доцнији духови своју храну; историја постаје област духа, област само духова људских, област чистоте, ведрине и слободе, и по томе четврта област у природи. Као што је хришћанство продужило везе човекове до бога, тако и историја дужи везе човекове, везујући дух човеков за духове свих људи, у свима просторима и у свима временима; дух човеков све је мање везан за своју телесну организацију, за спољњу природу, за садашњост, за своје време, своје друштво и свој народ, те по томе: nihil in intellectu, quod non (ante) fuerit in sensu важи само за примитивног човека и за дете, који добивају утиске само с поља, из природе, из садашњости; што је виши дух, он је све мање израз и оруђе свог времена, своје садашњости, свога друштва и народа, а све је више израз и оруђе целе историје; отуд велики духови кидају везе, које их везују за садашњост, и пошто их не везују интереси свога времена и народа, него само интереси целе историје, то ти пролазни, ситни интереси садашњости обично се окрећу непријатељски према њима и ступају у борбу против њих. Што год је човек даље од тог првобитног живота, кад човек добива утиске само из непосредне садашњости и спољне при-

роде, и кад је он израз само непосредне садашњости, што човек улази дубље у историју, т.ј. што је више везан историским везама, тим је све мање у уму његовом онога, што му чула и садашњост доносе, а све више онога, што му историја доноси; његово знање и његове идеје све су више резултат целе историје, све мање резултат личног искуства, чулног живота и веза садашњости. Велике историске идеје — монотеизам, гравитација, еволуција — нису резултати чула, ни садашњости, ни какве срећне телесне организације; оне су резултати целе историје човечанства; велики духови нису оруђа свога времена и свога народа, нису израз садашњости; они су оруђа историје човечанства, кратери, на које избија унутрашња топлота њена, минути на сату историје, који време навија. Тако, што је даљи процес историје и човек виши с њим, у толико се и везе духа његовог шире и удубљују, и дух му се све више ослобођава уских веза свога тела, свога народа, своје околине, свога времена, садашњости; отуд се живот и развитак великих духова не могу никако разумети из уске средине у којој су постали, из живота њихова друштва, њихових племена и народа; они су оруђа целе историје, зависе само од ње и везани су само за њу; они су потребни историји, а нису потребни само свом народу и само свом времену и својим спољним приликама, у којима се тај дух родио; њихова тела и њихове душе јесу резултат њихове блиске прошлости, њихове околине, спољне природе, њиховог друштва, времена и народа, али њихови духови јесу резултат само целе историје људског духа, само су за њу везани, само од ње зависе, само су њој потребни, само њој служе и само се из ње могу разумети. Као што је земља заједничка мајка свих људи, племена и народа, тако је историја заједничка мајка свих духова; само историја рађа духове, земља и народи не рађају их, они рађају само душе. Нити су Јевреји родили Христа, ни Инглези Бекона, Њутна и Дарвина, ни Немци Канта; њих је родила историја човечанства онда, кад им је време било и кад су били потребни, а њихове земље и времена били су само најзгодније тачке, најмекша места, кроз која је историја духа људског могла најлакше наћи одушке; њих је родила историја, те припадају само целој историји, те и преживљују своје народе и своја времена, не умирући с њима, док мали духови, које рађају поједини народи и поједина времена и потребе њихове, умиру са њиховим народима и временима, као што су само у њима и живели. Што год је виши дух, он је све мање целина, све више само део, и све мањи део све веће целине; везујући се са свима људима и свима стварима, дух се све више сазнаје дужан

све већем броју људи и ствари; ширећи и дужећи своје везе све даље, човек се све више сазнаје дужан космосу, његовом сунцу и звездама, свима физичким и хемиским снагама, дужан лету, зими, пролећу и јесени, дужан дану и ноћи, ваздуху и води, земљи и њеном камењу и металима, дужан биљу и животињама, бреговима и равницама, морима и рекама, дужан својој породици, своме народу, својој земљи, својој религији и своме времену, дужан је свима људима, који су живели, који живе и који ће живети, те је у сваком човеку само микроскопски мален део онога, што он може назвати својим, који не дугује никоме. Пошто је тако све човеково везано далеким и дубоким везама за целу историју човека, земље и космоса, то је и сва садашњост само пена историје, све у свакој садашњости има свој корен дубоко у прошлости, те се појави садашњости могу разумети само из прошлости, те један од великих задатака историје јесте наћи и утврдити везе, које везују сва времена историје, утврдити континуитет историског живота човечанства. Кад се увиди, да цела данашња цивилизација људска почива на цивилизацији Грка и Римљана, а цивилизација Грка и Римљана на цивилизацији оријенталних народа, а ова на мучним и крвавим борбама и напорима примитивног човека, дакле да цела данашња цивилизација почива на тековинама свих прошлих времена, на резултатима многих претходних напора, бораба и болова, без којих би она била немогућна; кад се увиди, да су све велике данашње теорије и идеје само завршни колути у дугом ланцу мишљења људског, да је хришћанство само резултат и јасан израз дугих претходних слутњи и мишљења, да су се и Колумб и Коперник дигли само на леђима класичних мислилаца и испитивача, да без Коперника не би било ни Кеплера, ни Галилеја, ни Њутна, да је Дарвин само јасно изразио оно, што су многи далеко пре њега слутили, нагађали и увиђали, да су се све данашње науке и философије могле развити и цветати само на земљишту преораном дугим и мучним борбама у прошлости, заливеном многим знојем и крвљу људском, — онда ће се сазнати, да је цела данашња цивилизација модерних народа, тако много хваљена и узношена и тако гордо одвајана од свих претходних времена, само један мали део једне велике целине, само један орган једног великог организма, само један моменат историје човечанства. Тако је све поједино у историји, поједина племена и народи, поједине религије, философије, науке и цивилизације, поједини простори и поједина времена, само делови једне велике целине, историје човечанства, везани везама зависности и континуитета, органи једног великог организма чове-

чанства, те све поједино у историји, народи, времена ит.д. губи своју привидну самосталност. Као што се у појединим народима врши процес историје човечанства, тако се у појединим наукама врши процес историје ума људског; све науке све више постају поједини делови и моменти опште науке историје, зависни органи и оруђа историје; губећи своју самосталну топлоту и светлост, да би доносиле правог плода, науке све више добивају топлоте и светлости само од историје; историја све више постаје центар ума људског, око којега се обрћу све поједине области ума, историја је све само мртво оруђе неке више силе, као што се само на рачун самосталности живота појединих народа диже самостална целина човечанства, тако се само на рачун самосталности живота, топлоте и светлости појединих наука диже самостална целина историје човечанства, историје ума људског, спуштајући све остале науке са висине самосталних организама до зависних органа и оруђа њених, везујући све науке за себе и потчињујући их у своју службу, те се служи свима наукама као својим органима, и резултате свих наука узима у своју корист. Цео велики резултат модерне биологије, даје једно заједничко животињско порекло свих људи, постаје само један моменат, улази само као један фактор у историју човечанства, осветљује само један део дугог далеког пута човечанства кроз историју; све велике идеје и резултати других наука постају само поједини моменти и фазе историје. Тако историја стоји према наукама, као разум према чулима; чула стварају партикуларне истине, разум ствара генералне законе; историја општи с природом преко наука, као човечанство преко народа, као разум преко чула, чула везују човека за садашњост и за поједине ствари, разум га везује са свима стварима у свима просторима и у свима временима; све науке имају посла с појединим областима факата у садашњости, историја изучава прошлост и будућност ствари, и чим која наука почне изучавати прошлост и будућност факата у својој области, њe нестаје у историји.

Тако ум човеков у свима наукама шири све даље везе ствари међу собом и са човеком, и ширећи их, он све више умножава везе човекове са све више ствари, те се човек све више интересује за све ствари, и пошто се за све више ствари везује везама зависности, све ствари добивају све више вредности за човека, све му више ствари постају сродне, потребне и корисне, те је дужан све већем броју ствари, и по томе све се више мири са свима стварима, те се првобитно уски круг човекових симпатија и љубави све више шири све даљим и дубљим везама на све већи број ствари. Тако везама

зависности, која је основни услов свега реда и прогреса, везати човека за све ствари и по томе све ствари међу собом, јесте један од великих задатака научне историје, јер само се тако ствари и могу разумети, јер разумети значи везати; разумети неку ствар значи видети ту ствар у вези са другим стварима у простору и времену, видети њену зависност од других ствари и зависност других ствари од ње, наћи јој њено право место међу другим стварима у простору и времену, те, што се нека ствар више разуме, она се све више види као део веће целине и по томе са све већим ширењем и умножавањем веза ствари т. ј. са све већим разумевањем, све више нестаје мистериозног т. ј. усамљеног, невезаног, неразумљивог; човек је резултат земљиног живота и живи животом свих њених ствари, те је везан за све ствари на земљи и у космосу. Идеално стање ума људског било би, кад би све ствари у историји човека и природе биле тако међу собом везане, да би се егзистенца и кретање сваке од њих видели као резултат егзистенце и кретања свега прошлог, претходног; по томе свака велика идеја има телескопскога у себи, заслуга свих великих умова јесте у томе, да приближују ствари, људе и времена, и да их мире. Тако историја има да веже све народе и сва времена, да их приближи једно другом и да их помири једно с другим; и везујући се за природу и њене ствари и појаве, разумевајући законе живота њена, човек јој се кроз историју све више приближује и мири се с њом, пошто првобитно природа одваја човека од себе и од других људи, као што полуострва и острва прво одвајају људе, и тек доцније, с умножавањем људи, настаје њихово посредовање међу људима, као што и мора, реке и брегови прво одвајају људе, па их после везују и уједињују, као што је Атлантик, који је прво одвајао светове, постао доцније главни посредник светске историје и везује данас најдаље области земље, као што је човек тек доцније везао извесне животиње за себе, да му користе својим радом, пошто их је првобитно непосредно консумовао за храну своју. Тако атракциона снага историје, као и сунца, све више расте; она све више привлачи себи све раскомадане делове човечанства и ума његова, и данас је кроз њу примитивни човек ближе цивилизованом човеку, него што су до скора били савремени народи један другом. Везујући се све јачим везама сва времена живота човекова и живота природе, све се више утврђује континуитет ствари и људи; идеја континуитета обара све вештачке преграде, којима су поједине науке оградиле поједине области факата и, проводећи идеју човека кроз целу историју, обара све вештачке, историске преграде, којима

су се оградиле поједине расе, племена, народи и времена. По томе, философији је један од главних задатака извођење континуитета у стварима; што је тачнији и даљи континуитет, и философија је виша. У томе и јесте главна разлика између философије и науке; наука тежи да похвата *све* конце само у *једној* области факата, философија провлачи само *један* конац кроз *све* области факата, али то је цео конац. А пошто је историско разумевање ствари највише разумевање, то је и историја највиша философија, и континуитет ствари јесте један од њених главних задатака, један од првих принципа. И везујући ствари везама зависности, увидеће се, да што је нека ствар у скали времена виша, т. ј. доцнија, то јој из све веће дубине долази живот и кретање, све јој је дубљи корен; пошто је ум човеков највиша тачка ствари, то је уму и најдубљи корен; по томе и великим духовима корен је дубоко у историји, те свој живот и своје кретање не добивају они од садашњости, од свог времена и свога народа, него од историје, те њихова садашњост, често их не разумевајући, гони их. Пошто је тако мишљење човеково далеки процес природе, козмички процес, то се и историја ума човекова може разумети само из историје свих ствари, из историје козмоса; а пошто је човеков живот на земљи и сувише кратак, да би могао видети и пратити историју природе, то се историја природе може видети и разумети само из историје ума човекова, пошто је то један исти процес и пошто и ствари и мисли о њима постају и иду истим редом, проживљују исте фазе. По томе, за разумевање историје потребне су све науке; све природне науке морају бити довољно зреле, да својим резултатима дигну историју на висину науке. Као што без чула не може бити мишљења и разума, тако без природних наука не може бити историје; чула су први ступањ разума, и историја природних ствари и појава јесте прва фаза историје ума људског; чула су органи духа, науке су органи историје; као што је чулни живот само један део живота историског духа људског, тако је историја природе само један део историје ума људског; све науке само су поједини моменти историје, поједине фазе историског духа, и као што оштрина чула мора отупети, да би настало право мишљење, тако науке морају изгубити од своје самосталне топлоте и светлости, да би настало историско разумевање. Историја духа људског све више постаје синтакса оног истог језика, којим природа говори.

б) Као што ум везује поједине одвојене области природе у једну велику целину, тако се и поједини делови знања везују у организам науке, и поједине науке све се више везују везама за-

висности; науке све више потребују једна другој и све више све науке постају делови и органи једног ума. Везивањем земље за космос, појимањем, да је земља само један део једне веће целине, система сунчевог, везана је и геологија за космологију и астрономију, и да би се разумела историја земље мора се знати историја космоса; физика и хемија све се више везују везама зависности за астрономију и геологију, биологија за хемију и физику, и кроз њих за геологију и астрономију; психологија све више везује психичко и физичко, и све стране и снаге душе међу собом, везује човекову душу за животињску, те се све више везује за физиологију, и од ње све више зависе све социјалне науке, па и историја, као што је принцип егоизма у етици само зависан део принципа сензуализма у психологији; и пошто историја зависи од свих тих наука, то се и историја човека све више везује за општи живот природе. Тако прогресом науке све се више везују узајамним везама, све су више потребне једна другој, те ни једна не може бити довољна самој себи, као ни поједини народи; тежећи све једном јединном узвишеном принципу, који ће у себи спојити и помирити све посебне законе појединих наука и све науке с религијом, све науке постају све више само поједини органи једног јединог ума људског. А да би науке сазреле до органа једног историског ума људског, оне морају *прво* везати у себи везама зависности све поједине делове у једну целину; поједини делови физике, оптика, термотика, акустика, магнетизам, електрицитет, изучавани су сваки за себе, без икакве везе једног с другим, и тек модерна физика тежи све више једном једином принципу свих физичких снага; тако се и у историји све више везују поједини периоди времена, који су прво изучавани сваки за себе; све се више увиђа, да су сви догађаји и појави у историји тесно везани међу собом, и да никоји није независан од других, и *друго*, науке се морају везати за човека, за његове потребе, за живот; оне све више престају да буду изоловане, одвојене од живота и његових потреба, те могу цветати и доносити плода само на дрвету стварног, практичног, чулног живота, коме је корен дубоко у мраку животињства и несвести, и пошто се философија и наука све више везују за живот, то се све више везују теорија и пракса, и све више потребују једна другој; животу све више треба резултата свих наука и философија. Све више, све лепо, добро и истинито везују се с корисним, и од принципа *треба* добивају свој живот и своју снагу; све лепо, добро и истинито треба ма чему, ма где, ма кад, и само је оно лепо, добро, истинито, што је потребно ма чему, ма где, ма кад; оно, што ничему не треба, не може

бити ни лепо, ни добро, ни истина; оно нема корена, по томе нема живота, те га и не може бити. Везујући се везама зависности за све више ствари, човеку треба све више ствари, све му више све ствари постају потребне, и по томе на све већи број ствари, на све шире кругове шири лепо, добро и истинито. Човеку треба лепо, добро, истинитó, и тим идеалним потребама везује се он за све више ствари, а пошто све *ствари*, *све што* постоје, постоје за то, што су потребне, а пошто све оно што је потребно јесте и лепо, добро и истинито, то ширећи круг потребнога, т. ј. ширећи круг лепог, доброг и истинитог, историски ум све више сужава кругове смешног и глупог, лажног и злог; увиђајући све више, да све оно, што је постојало, што постоји, и што ће постојати, постојало је, постоји и постојаће за то, што је требало, што треба, и што ће требати да постоји — увиђајући то, све се више сужава круг онога, што има да се осуди, што има да се исмеје; све је у своје време и на свом месту лепо, добро и истинито, али само у своје време и на свом месту. Све што постоји, ма где и ма кад, постоји за то, што што је потребно ма чему, ма где и ма кад: а да би било потребно, оно мора бити лепо, добро, истинито; по томе све што постоји оно је лепо, добро, истинито, јер је потребно и по томе сав прогрес ума јесте у томе, да открива истину, т. ј. да открива лепо и добро у стварима, и да брише заблуду, т. ј. да уклања ружно и зло из ствари, те ће човек све више ширити круг љубави своје на све ствари у свима просторима и свима временима, јер ће му свака ствар бити лепа и добра, у своје време и на свом месту.

Тако је процес везивања, континуизације, један од најдоцнијих процеса, кроз који пролазе ствари, једна од последњих фаза њиховог живота.

8. — Тако, услед везивања ствари, као последице њихове континуизације, оно, што је било *активно*, *постаје пасивно;* све се више увиђа, да су људи у историји само мртва слова у једној књизи, коју судба пише, да све оно, што они мисле, раде у њима мисли и ради нека виша сила, далеко од њихова знања и њихове воље; *смер постаје средство;* државе, народи и науке данас су од највиших смерова људских, а све се више увиђају само као средства човечанства и ума његова; *целина постаје део;* фамилије, племена и народи од првобитно самосталних целина постају у процесу историје само делови већих целина, те првобитно самостални *организми* постају само *органи* већих организама, те првобитно *независно постаје зависно;* племена и народи, науке и философије првобитно су независне целине, као што је и све појединo, које се издвајало из општег, тежило да буде независно од свега другог и тек доцније, борбом и даљим процесом историје, све те ствари постају зависни делови и органи већих целина, везујући се за живот целине и његове потребе; *удаљено постаје близу;* појединe класе народа и

друштава, које су у првим временима живота њихова далеко једна од друге, све се више приближују̑, као и народи један другом, као и времена у историји; као и човек природи и теорија пракси и животу; *место одбијања настаје привлачење;* непријатељство и мржња јесу прве изјаве живота првобитно самосталних целина — фамилија, племена, народа и тек везивањем у једну целину везама зависности круг љубави човекове све се више шири на све већи број људи и ствари; као што место страха од бога настаје све више љубав његова и према њему; *затворено постаје отворено;* свако племе, сваки народ и свака класа друштва, свака религија, философија, литература и наука, постоје првобитно за себе, као затворене целине, не трпећи уплив с поља, нити вршећи уплив на поље, а све јачим и даљим везивањем све се више отварају једна другој; *тип постаје егземилар;* све поједино — богови, религије, философије и науке, фамилије, класе, племена и народи — првобитно је било и тежило да буде тип свему другом; у свакој науци сваки факат, сваки појав, свака идеја били су прво засебни типови, самосталне вредности и целине, а везивањем у све веће целине, све те поједине ствари силазе с висине типа и постају само егземплари, примери, факти једног све вишег типа — принципа, само поједине копије једног јединог оригинала, поједини тонови једне једине хармоније; данас су и земља и сунце само егземплари неког далеког типа, само факти једног узвишеног принципа.

XXIII

Везивањем свих појединих ствари у једну једину велику целину, свака поједина ствар долази на своје право место и у своје право време, свака ствар добива одређене границе простора и времена, величине и количине, снаге и трајања, и по томе смисла и вредности према другим стварима у тој целини. Тако процес везивања свих ствари у једну једину велику органску целину води процесу пропорционизације ствари, у коме је ход од диспропорције ка све већој и тачнијој пропорцији.

Везивањем свих ствари у једну велику органску целину, и тим увођењем све већег континуитета међу стварима, свака ствар до-

лази на своје право место и у своје право време, свака ствар добива одређене границе у простору и у времену, свака ствар своди се на праву меру своје вредности, према својој величини, количини, снази, трајању; и обрнуто, да би се све ствари везале у једну велику органску целину, да би свака ствар била потребан део и орган те целине, да би свака имала вредности за целину и за све остале делове, и да би добро сваке од њих зависило од добра целине и добра свих других делова — да би се дакле све ствари везале у једну велику органску целину, свака ствар мора заузети своје право место међу другим стварима, мора долазити у своје време, мора дакле имати одређене границе у простору и времену, мора имати одређене границе своје величине, снаге и вредности, које не сме прелазити без штете по друге делове и органе те једне велике целине; вредност, потреба и право сваке ствари морају бити пропорционални њеној величини и количини, снази и трајању, и обрнуто, величина и снага сваке ствари морају бити пропорционалне њеној вредности, њеној потреби и потреби ње. Тако из првобитне борбе сваке појединe ствари о превласт над другим стварима резултира пропорција и равнотежа ствари, у којој ни једној није дата искључива премоћ и превласт над другим стварима, у којој свака ствар добива своја права и своје дужности, одређене границе своје вредности, величине снаге и трајања и своје право место у простору и времену. Тако везивање ствари води *пропорционизацији ствари; и у процесу пропорционизације јесте ход од диспропорције ка пропорцији.* Тако пропорционизација ствари у свима просторима и временима постаје један од великих задатака научне историје.

1. Данашња пропорција ствари у космосу резултат је дуге борбе космичких снага и тела међу собом; тек после многих бораба, реметења, рушења и пропадања, после диспропорције снаге и величине, поједине планете, које је сунце одвајало, заузеле су најпосле своја права места у сунчевом систему, према својој величини, и кад су тангенцијална и гравитациона снага дошле у равнотежу, настало је стање пропорције у космосу, последњи и највиши ступањ општег процеса. И пропорција ствари на земљи дошла је тек после многих рушења, колебања и пропадања, пошто су њене основне снаге дошле у одређене границе и тим у равнотежу, те је пропорционизација ствари на земљи само даља консеквенца и рефлекс пропорције ствари у космосу; сав живот земљин, нижи и виши, неоргански и органски, социјални и духовни, јесте пропорционалан количини топлоте и светлости, коју земља добива од

сунца, а та количина топлоте и светлости пропорционална је удаљењу земљином од сунца и њиховим респективним величинама; друкчија пропорција тих ствари донела би са свим друкчију пропорцију свих ствари на земљи и свега живота њеног. Овакав органски, социјални и духовни живот, као што је на земљи, такав мора бити због тога, што земља стоји тако према сунцу, као што стоји. Тако је живот у козмосу ишао од диспропорције ка пропорцији; почео је превагом топлоте над гравитацијом, док нису обе те основне снаге дошле у равнотежу и то стање пропорције јесте данашње стање козмоса.

2. И органски живот иде од диспропорције ка пропорцији. Прве животиње на земљи имале су непропорционално развијене органе и отуд њихова незграпност и монструозност, и са све већом пропорционизацијом органа и животиње постају све савршеније; што који орган више превлађује над другима, тим је све већа диспропорција. Тако ја биљка још сва само уста, она сиса и кореном и лишћем; тако су и инсекти у стању ларве само уста, стомак и утроба, а што се више иде у реду животиња отвор се све више сужава, стомак и црева све више заузимају своје право, ниже место; тако инсекти и тице дишу целим телом; дисање њихово простире се до система костију, дисање код њих претеже над варењем. И свуд на првим ступњима развитка органи се развијају диспропорционално; диспропорција је свуда први ступањ живота. Код човека у утроби главну масу зачетка чини прво глава с вратом, уз коју остали труп долази још без удова, као кратак и мали доњи део; за тим расте труп у односу према глави, и јављају се прве клице удова, који су у односу према дужини трупа с почетка веома мали, јер глава и врат износе тада по маси још најмање половину целог тела; и руке су с почетка за половину дужине трупа, док ноге једва достижу једну трећину дужине трупа и тек доцније после рађања опада све више превага главе с вратом, док у зрело доба сви су органи пропорционално развијени и достижу праве границе своје величине. Тако и органи дисања и варења у зачетку су још и сувише мали према другим органима, и тек после рађања они се шире и снаже и заузимају своје право место у економији тела; тако и други органи у прво доба живота много су већи или мањи од своје праве мере, и тек доцније постепено долазе до праве пропорционалности према осталим органима и према целом телу, до праве мере своје величине и своје снаге; глава, срце, црна џигерица у прво доба живота, много су већи према осталим органима, и тек доцније достижу праву меру

и границе своје величине, достижу праву пропорцију; однос тежине мозга према тежини тела иде код животиња до пропорције 1:37000; код човека је тај однос 1:36, као што је код човека и маса кичмене мождине много више потчињена мозгу, него код икоје друге животиње.

3. Диспропорција је први ступањ и у психичком животу; у прво доба живота човекова превлађују чулност и фантазија над разумом, и тек доцније у зрело доба фантазија и чулност сузбијају се у своје праве границе и разум заузима своје место у области душе; тако исто у прво доба страх, гроза и мржња превлађују над сажаљењем и љубављу; превлађује осећање и снага његова над мишљењем, и тек у зрело доба све добија своје право место и потискује се у своје праве границе.

4. Диспропорција је први ступањ и социјалног живота. И у друштву људском, како је који елеменат настајао у животу и почео се развијати, он је превлађивао и претезао свима осталим, живео и развијао се на рачун свих осталих, тежећи да угуши и уништи све остале елементе, и тек доцније сузбија се сваки у своје праве границе простора и времена, величине и снаге, као што код детета у утроби у прво доба глава има несразмерну превагу над целим осталим телом, тако и у првим друштвима и на првим ступњима сваког друштва политичка глава има несразмерну превагу над осталим елементима друштва, по положају, власти и богаству; код свих античких народа и у првим временима модерних народа, власт, богатство, образованост, сва добра и тековине људске биле су непропорционално распорећене на поједине елементе друштва; све богатство, сва власт и образованост били су само код виших класа, код ратника и духовника, народ није имао ништа од свега тога, никаквих социјалних права и тонуо је у мраку сиротиње и незнања. Како се који политички елеменат јавља, он је претезао и тежио да претегне над свима осталим — и монархија и аристократија и демократија; свака аристократија сваког народа тежила је да приграби себи сву власт и од монарха и од народа; сваки монарх тежио је да узме сву власт и од аристократије и од народа, и свака маса народа, кад год се у ком народу уздизала, тежила је да обори и монархију и аристократију; отуд непрестана досадања борба тих социјалних елемената у историји, пошто је сваки од њих хтео да живи на рачун других и од преваге једних, или једног од тих елемената, сваки народ добива друкчију историску боју, и отуд потичу све разлике у његовом социјалном и историском животу.

Прва слобода, која се јавила у људском друштву, постојала је и живела на рачун једнакости људи; по томе је прва слобода била привилегија само виших класа; маса је тонула у ропству; и прва једнакост у људском друштву постала је и постојала је на рачун слободе свих — пред апсолутном влашћу монарха и закона.

Круг фамилије био је првобитно веома широк, обухватајући цело племе, у коме је владала брачна заједница између оба пола, и сукцесивним искључавањем најпре ближих, за тим даљих сродника, остаје најзад један пар, који и данас чини фамилију; и првобитно у тој фамилији тонуо је сваки појединац; фамилија је одређивала права и дужности сваког појединца; изнад и изван фамилије није било ничега вишег и светијег за појединца, она је гушила сваку слободу и кретање појединаца, као што су доцније интереси племена и народа били највиши интереси сваког појединца и претезали над свима другим интересима човековим. Тако и код племена, постајући превагом појединих фамилија над другима, претежна и победна фамилија развијала је племенски живот на рачун живота и боје свих других фамилија. И код народа, постајући превагом појединих племена над другим племенима, победно племе живело је и развијало се на рачун свих других племена у том народу, приграбив себи сву власт, све имање и сву образованост и дајући свој тип и своју боју другим племенима.

И сваки народ у почетку свог живота тежио је да рашири своју владу над другим народима, освајањем и покоравањем и да само за себе задржи све изворе богатства и културе и сву власт, и тек доцније се поједини народи сузбијају у своје праве границе, пропорционалне њиховој величини и снази.

И свака држава у прво доба развијала се само на рачун свих других елемената друштва, на рачун слободе, правде и једнакости људи; она је у првим временима одређивала све стране и правце живота људског, и гушила све друге снаге; у старо доба човек је са свим тонуо у грађанину, и тек у модерно доба, са све већом зрелошћу социјалног човека, човек почиње тражити своја права од грађанина државе и тиме ауторитет државе сузбијати у у његове праве границе. — Тако су и први закони у друштву људском, у првим друштвима и на првим ступњима сваког политичког друштва ширили своју владу над свима странама и правцима живота људског, задирући и у оне сфере, у које друштвени закони не могу улазити; у првим државама закони су све обухватали, све уређивали и предвиђали, приватни живот сваког био је

одређен законима, и тек доцније, постепно сужава се и смањује ауторитет закона, добијајући своје праве границе и ограничавајући се на само извесне сфере живота човекова, остављајући друге слободне.

5. Диспропорција је први ступањ и у животу духа и ума људског. И у процесу духа људског, како се који елеменат јављао, он је превлађивао над свима осталима, гушећи остале и развијајући се на њихов рачун. У прво доба живота ума људског религија је била аутократ; она је једина све одређивала у животу народа и људи, њеним одлукама покоравало се безусловно све; и прво код Грка, па доцније код модерних народа у зрелије доба, њихова религија се све више повлачи у своје праве границе, уступајући места философији и науци поред себе. И философија и наука у прво доба свога живота тежиле су да рашире своју владу над свима областима живота, људске душе и духа, хотећи освојити и област религије и хотећи разумети све; стара философија била је наука о свему, scientia rerum divinarum et humanarum, хотећи да продре и у ону област, коју је историја духа људског оставила само религији и у области потоњих наука; она је тежила да позна апсолутно. И свака наука, како се која сукцесивно јављала, она је продирала и у области религије и апсолутнога, и у области свих других наука и тек доцније свака наука силази у праве границе своје величине, уступајући место религији, философији и другим наукама поред себе и у праве границе своје снаге. Хемија је прво тражила философски камен, еликсир живота, нешто апсолутно, које се не може наћи; питања прво психологије јесу о принципима, о првом узроку, о супстанцама, шта је душа, одакле долази, куда иде, је ли бесмртна и т. д.; математика у прво доба испитивала је принципе и аксиоме, шта је количина, мера, време, простор; прва физика испитује, шта је материја, шта је природа, шта је кретање, сила, спољњи свет, шта вреде наша чула, може ли се њима поверити; прва питања биологије јесу природа и постанак живота, шта је живот; прва етика испитивала је шта је то добро по себи, и. т. д. Тек у модерно доба поједине науке улазе све више у своје оштро обележене границе према другим наукама и у границе моћи сазнавања. не прелазаћи их више; тако је психологија данас само наука о психичким феноменима; тако биологија и физика и друге науке испитују данас само факте и секундарне узроке, не упуштајући се више у испитивање примарних узрока, који су ван граница људског разума, и испитују само ствари и појаве пропорционалне снази људског разума.

Тако тек после многих узалудних покушаја и напора повучене су границе људском разуму и све ван тих граница напуштено је као непропорционално моћи људског сазнања и разума. И пошто је пропорционизација последњи и највиши ступањ општег процеса, то постављање граница свему, па и моћи ума људског, карактерише зрело доба историје ума људског. Детињи ум не зна границе ничему; оно не зна за пропорцију ничега, па ни снаге своје; као што би дете хтело све да поједе, тако и ум човеков на првом детињем ступњу хтео би да разуме све и као што се дете маша руком за месец, тако се и човеков ум на детињем ступњу маша проблема који су далеко изван граница моћи његове.

И свака теорија и идеја, како се која у историји наука јављала, тежила је за апсолутном владом над свима другим идејама, теоријама и принципима у једној науци и у свима другим наукама, хотећи само она да разјасни и протумачи све факте и појаве у области своје науке и свих других наука и свака је у прво доба свог јављања у историји тежила да негира и обори све друге идеје и теорије и тек доцније повлачи се свака у своје праве границе моћи и величине и уступа место и другим теоријама и идејама поред себе. Тако у хемији на развалама флогистичке теорије дигао се оксиген до супрематије над свима другим елементима; тако се у астрономији принципом гравитације хтело да протумаче све фазе космичког процеса, док је гравитација само један моменат космичког процеса; тако и у геологији вода на рачун ватре, тако у биологији и геологији еволуција на рачун теорије катастрофа и револуција, стварања и непромењивости; принцип еволуције тежи данас да продре и у оне области у којима еволуције нема. Тако је и првобитни човек, гледајући у себи центар ствари, ширио владу зла над целом природом, пошто му је цела природа била непријатељ и тек доцније све већим разумевањем сужава појам зла само на друштво људско. Тако поједине теорије и принципи у наукама и философији све више уступају место и другим теоријама и принципима, пошто саме појединце, за себе, немају довољно снаге да разумеју све и да им за то треба помоћи од осталих теорија и принципа; и све те поједине идеје и теорије, које су у прво доба тежиле за апсолутном владом, ширећи је на области свих других, постају у историји ума људског само факти, само поједини моменти општег процеса ума људског. Тако су првобитно чула хтела да разумеју све не допуштајући разуму никаква права и разум је тежио да продре у област чула негирајући њихове резултате и неверујући им; тек Кант признаје права чула поред права разума

и права разума поред права чула, дајући свакоме своје место и своју вредност, као што је тек Кант одредио границе појма мишљења, који се у први мах, код Декарта, Спинозе ширио на целу душевну радњу. И у прво доба само су поједини народи радили ради науке, претежући својим радом и утицајем све друге народе, док се све више уводи равнотежа и пропорционалност у раду на наукама међу народима.

6. И у васпитању претезале су прво поједине стране и снаге људског бића и до хришћанства, а и хришћанство тражило је само васпитање духа човековог и то у религиозном правцу, док је васпитање тела, као нечега непријатељског духу, било са свим занемарено и тек доцније угледом на Грке и Римљане почела се у васпитању обраћати пажња и на тело; као што је у првим временима главни задатак наставе био само у механици памћења без обзира на разумевање и тек модерно васпитање тежи да да места свима странама и снагама људског бића, тела, душе и духа, тежећи уједно да васпитање рашири и распореди на све класе друштва.

7. И прва фаза све уметности јесте диспропорција, безмерно и колосално, инспирисано религијом страха од злих божанстава; најстарије слике богова јесу наказног лица, колоси и чудовишта, и тек после долазе природне, лепе, пропорционалне слике богова и светаца, као што су и у процесу органског живота монструми и колоси претходили лепим, пропорционалним формама данашњих животиња. И како се која уметност јављала, она је претезала над свима другима, гушећи их и не дајући им места поред себе, као што у оријентално доба архитектура превлађује над свима другим уметностима, а скулптура и сликарство само јој служе без икакве самосталности; као што су и у појединим епохама историје превлађивале и поједине форме поезије.

Тако на свима странама човековог историског живота сваки поједини елеменат тежио је да претегне над свима осталим владом, величином и значајем; сваки од њих сисао је у своје време сву снагу људску свог времена и свога народа; сва добра и тековине људске гомилане су првобитно само на појединим странама и тек доцније настајањем у живот и дизањем и других елемената, сваки од њих добијао је своје праве границе у простору и времену, пропорционално својој величини, снази и вредности.

8. *Последице диспропорције.* Тако је диспропорција прво стање ствари на свима странама живота, прва фаза процеса пропорционизације и резултати диспропорције свуд и увек били су борба, хаос и анархија, зло и болест, насиље и ропство, заблуда, неправда

и неразум, распадање и пропаст. Сва борба у космосу, рушења и реметења долазила су од преваге топлоте над гравитацијом, као што ће и распадање данашњих козмичких система настати са превагом гравитације, као што су све борбе и револуције у првим временима живота земљина долазиле од сукцесивне преваге појединих снага њених једне над другима, као што су ропство код античких народа, неправедност и слабост њихових државних друштава, њихово распадање и пропадање, долазили од непропорционалног распореда права и дужности и добара и тековина људских — образованости, богаства и власти, које су биле нагомилане само на једној страни, биле привилегије само виших класа, док су много већи делови друштва били искључени из њих, те су и темељи античких друштава били врло уски, те и зграде њихове превртљиве.

9. *Последице пропорције*. И тек онда кад је свака ствар заузела своје право место у простору и времену поред других ствари, кад су свакој ствари повучене праве границе њене величине, трајања, снаге и вредности, онда настаје равнотежа, мир, хармонија целине. Пропорционизација ствари водећи равнотежи, миру и хармонији доноси све лепо и свако добро, доноси истину, слободу и правду. По томе лепо и добро и истина и слобода и правда и љубав нису самостални принципи, који постоје за себе, себе ради; они су само последице и резултати једног вишег принципа, принципа пропорције, који је опет само један моменат општег процеса. А пошто се у прогресу цивилизације врши процес пропорционизације, то прогрес цивилизације све више доноси лепо и добро, истину и слободу, правду и љубав. А пошто је у природи већ достигнут тај највиши моменат општег процеса — моменат пропорције, док је он још далеко пред човеком у његовој историји, то само још човек тежи њему, тежи лепом и добром, истини и слободи, правди и љубави; њих нема још само код човека. у људском друштву.

а) Први резултат пропорционизације свих ствари јесте *једна јединa целина*. Догод поједине ствари, поједине снаге и појави претежу над другима, ту још нема целине; ту има само појединих ствари које се шире и сниже на рачун других ствари и тек онда, кад свака ствар заузме своје право место у простору и времену поред свих других ствари, настаје живот целине; да би било целине ту морају бити све ствари, а да би оне ту биле све, не сме ни једна заузимати место и других ствари, не сме се ширити даље преко својих граница; дакле да би било целине мора бити про-

порције; где нема пропорције, нема целине; целина је резултат пропорције.

Пошто се човек све више везује за све већи број ствари, одређујући вредност све већем броју ствари, те зависећи од све већег броја ствари, све ствари постају поједини делови човековог живота у времену, поједини моменти његове историје; по томе су све ствари само појединo, само делови једне велике целине, те ни једна појединa ствар није и не може бити потпуна целина за себе. По томе ни сунце, ни његове планете, ни поједине козмичке, хемиске и физичке снаге, ни земља, ни биље ни животиње, ни поједини људи ни поједини народи, ни поједине религије ни философије ни науке, ни поједина времена ни поједине идеје, ни хаос ни ред, ни гравитација ни еволуција, ни пропорција ни хармонија — нису целине; све су то само поједини делови једне велике целине — историје човека и ума његова, само поједини моменти историског процеса ума људског; само историја ума људског јесте целина, све остале ствари само су поједини моменти, делови и органи те велике целине и само у тој великој целини свака ствар заузима своје право место, поред других ствари у простору и времену, према својој вредности, снази, величини, трајању и само се у тој целини може видети вредност сваке поједине ствари, од највеће до најмање. Тако је историја сваке поједине ствари само један моменат целе историје; историја козмоса само је један део историје ума људског.

Тако је све појединo само зависан моменат и део; све појединo зависи од свега другог појединог, зависи од целине; *зависност* свега појединог јесте последица целине, те је и сваки догађај у историји узрок потоњег и последица претходног, сви су везани међу собом везама зависности, те ни један није самосталан и независан од других догађаја, као и ни једно доба историје од других.

И само у тој великој целини историје људског живота може се видети *правилност* и *законитост* свега; само се у тој великој целини може видети да сви потреси и преврати, све револуције и ратови онолико исто ремете ток и законитост историје, колико штампарске погрешке кваре смисао целе књиге, колико брда и планине кваре округлину целе земље.

И само у тој великој целини долази се до правог и сталног *мира*, пошто мир није ништа друго него правилно, законито, хармонично, пропорционално кретање свих појединих делова целине.

б) Пошто свака појединa ствар зависи од других ствари, то ни једна појединa ствар не може постојати и живети без других ствари, без везе са другим стварима, те се по томе ни једна ствар не може разумети без њене везе с другим стварима, сама за себе и по себи; те неразумљиво значи не везано, усамљено, те разумети значи с једне стране везати; свака ствар може се разумети само из њених веза са свима другим стварима, само као део једне целине; а пошто је човек везан са свима стварима и пошто је човек цео само у историји, то је само у историји човека целина, те се свако и све појединo може потпуно разумети само из историје човека и ума његова, јер се само целина може разумети. По томе *разума* има само у целој историји човека и пошто само у њој има потпуног разума, то само у њој има, само у њој може бити потпуне *истине*. А пошто целина само тако може бити ако је састављена из свих појединих делова, то пошто је само у целини историје потпуна истина, то и сваки поједини део те целине има само поједини део те целе истине; свака појединa ствар као део те једне велике целине, јесте и један део те целе потпуне истине и само један део целе истине. По томе све појединo само је појединa истина, само је део истине, те ништа појединo није цела истина; по томе све појединo јесте истина само у појединим временима и на појединим местима; све појединo јесте истина само у одређеним границама простора и времена; чим пређе границе свога времена и свога простора, у свако друго време и на свакоM другом месту оно постаје заблуда; по томе све појединo јесте истина само у своје време и само на свом месту. Пошто су све религије, философије и науке, све идеје и сви принципи само поједини делови велике целине историје ума људског, то све идеје и сви принципи, све религије, философије и науке имају у себи само појединe делове целе истине историје; оне су истините само у своје време, само на свом месту у целини историје, чим пређу границе свога времена оне постају заблуда; ни у једној теорији и идеји, ни у једном принципу није цела истина и пошто су они само поједини делови целе истине, то су они истинити само у појединим временима и само за појединa времена, за сва остала времена они су заблуде, те чим која идеја пређе границе свога времена и свога места и тежи да важи за све просторе и за сва времена, она постаје заблуда. Тако је принцип гравитације заблуда за прва времена постајања космоса, принцип тихе и постепене еволуције јесте заблуда за прва времена живота земљина, као што је принцип катастрофа и револуција заблуда за данашње време њена

живота: принцип хаоса јесте заблуда за данашње време, а истина је за прва времена сваког живота. као што је и принцип пропорције и хармоније заблуда за прво време живота сваке ствари; принцип неједнакости и ропства, сталежа и каста јесте заблуда за данашње доба, као што је и идеја братства и једнакости заблуда за цело античко доба; идеја једног бога истина је данас, док је политеизам био истина свима примитивним и античким временима.

Пошто су све идеје и сви принципи само поједини моменти процеса историје ума људског, то ни једна идеја не сме добити превласти над осталим идејама, она не сме важити у свима временима и у свима просторима: да буде истина она може и сме важити само у поједино време, само у своје време и само је у своје време истина. Примитивном човеку и детету заблуда је да се земља обрће око сунца, а истина им је да се сунце обрће око земље, док је данашњем обавештеном, зрелом човеку заблуда да се сунце обрће око земље; хелиоцентрика је истина само у једно, у извесно време.

С друге стране пошто је само целина истина, пошто се само целина може разумети, то све поједино има разума, истинито је, има смисла само онда и само донде кад је и докле је целина: чим престане да буде целина за себе, чим постане само део, орган веће целине онда се може разумети, може му се видети смисао само из те целине: за себе, одвојено од тѐ целине оно је заблуда, јер се само за себе не може разумети. И пошто су сви народи, све религије, философије и науке, сва времена, постали од самосталних целина само делови велике целине историје ума људског, пошто се само у историји може видети све што је постојало и што ће постојати, то се само у целој историји човека може видети истинитост и смисао свега; у једном времену, у једној садашњости то се не може видети; гледано из појединих времена, из једне садашњости све друго што не постоји у то време јесте заблуда. Данашњем добу заблуде су геоцентрика, ропство, касте, политеизам, племенски живот, а то су све истине, све су то биле истине у своје време, а да су биле истине може се видети само из целе историје човека и ума његова.

Тако је све поједино истина само на свом месту, само у своје време, само у одређеним границама простора и времена; по томе да би се нешто разумело, да би имало смисла, да би било истинито оно мора имати граница. И не само што ум људски може да разуме само оно што има границе, не само што је ограниченост ствари један од услова да се оне могу сазнати и разумети него

и ум људски може само за то да разумева ствари што и његова моћ има граница у простору и времену; ограниченост ума човекова јесте други услов његове моћи сазнавања и разумевања; само за то човек зна и разуме нешто што само нешто зна и разуме; кад би знао све он не би знао ништа. Догод је детињи ум човеков кушао да сазна и разуме оно што је безгранично и бесконачно, дотле није могао ништа сазнати и разумети; чим су моћи ума човекова постављене границе дошло се до истина о свету и о човеку. По томе разумети нѐку ствар значи наћи јој право место њено у простору и времену, поред других ствари т. ј. наћи праву меру, одредити праве границе њене величине и снаге, њене вредности и потребе; и пошто је у природи свака ствар и свака снага заузела своје право место у простору и времену међу другим стварима, то је човеков ум и пре и лакше разумео природу и нашао законитост у њој него у друштву људском и у историји његовој, где ствари и снаге још нису пропорционално распоређене и где многе ствари заузимају место, време и вредност које им не припада и не заузимају оно које им припада према њиховој величини, снази и вредности. По томе истина јесте постављање тачних граница стварима у простору и времену; што су те границе тачније, тим је истина виша. Тако је хелиоцентрика виша истина од геоцентрике, јер поставља тачније границе земље, њене величине и снаге према сунцу и космосу; док геоцентрика пушта земљу да пређе границе своје величине, снаге и вредности према космосу и његовим телима; тако је десцендента теорија виша истина од теорије стварања, јер поставља тачније границе човека и његове вредности према другим животињама и стварима у природи, док теорија стварања пушта човека да пређе границе своје снаге и вредности према другим животињама и стварима у природи; тако је општа слобода виши принцип од парцијалне слободе, од ропства, јер само у слободи може сваки човек и свака ствар у друштву заузети оно место које му припада по вредности и снази. По томе заблуда није ништа друго него непознавање тачних граница ствари; по томе је заблуда само један део истине, парцијална истина; заблуда је непотпуна истина, истина нижег ступња и тако заблуда стоји према истини као дете према зрелом човеку, који је прошао фазе детињства и младости; као дивљак према цивилизованом човеку, који је прошао фазе дивљаштва и варварства; и дивљак је човек, само непотпун човек, човек нижега ступња: заблуда је примитивно доба према модерном, заблуда је племе према народу, заблуда је народ према човечанству. Тако је свака заблуда само једна фаза

истине; тако је свака истина пропорционална свом месту и свом времену и само је тако истина, ако је пропорционална свом месту и свом времену. До данас у историји било је само Египћана и Грка, Инглеза и Француза, дивљих и цивилизованих, политеиста и хришћана и мухамеданаца и будиста, слободних и робова, образованих и простих, племенитих и неплеменитих; само су они градили историју, само су се они видели у историји; човека није било, човек је још и данас заблуда; идеја човека може бити истина само у целом човечанству, само се у човечанству може бити човек.

Не само да је све поједино истина само у своје време, пропорционално свом времену, него је све поједино истина и само на свом месту. Хелиоцентрика је истина само за ум, за чула она је заблуда; геоцентрика је истина само за чуло, за ум она је заблуда; заблуда је кад се човек попне на висину богом изабраног и нарочито створеног створа, истина је кад човек заузме своје право, ниже место, поред других ствари и животиња; заблуда је кад земља заузме центар васионе, истина је кад земља заузме своје место поред других планета сунчевих; заблуда је кад се бог стави близу људи да слуша и услишава њихове ситне жеље и молбе и да растерује њихове ситне бриге; истина је кад се бог стави на своје место, далеко од човека и његових молитава; заблуда је хришћанство код дивљака, заблуда су фетиши код цивилизованог човека.

Тако је свака заблуда истина у своје време и на свом месту; свака је истина заблуда кад дође у невреме, пре или после свог времена и кад дође на друго место; заблуда је превласт једне ствари, једног дела, једног органа, једног времена над другим стварима, деловима, органима и временима; заблуда је кад један део хоће да буде целина, кад један орган хоће да буде организам, кад једно време хоће да одређује вредност свима другим временима, према себи и својим потребама; заблуда је диспропорција снаге, величине и вредности појединога; заблуда је истина која има вредности, снаге и живота само за једно извесно време, за један простор, за један народ и т. д. По томе што су једној идеји уже границе времена и простора у којима влада, то је она више заблуда; што су јој шире те границе, што влада у већим просторима и у дужим временима, тим је она више истина, тим се све више пење до принципа, који проводи *морање* кроз области факата и појава; што у некој идеји има више *мора*, тим је она више принцип, тим је она виша истина. По томе што нека ствар више мора да буде, тим је она више истина, траје дуже време, захвата

више простора и има више снаге; што нека ствар мање мора да буде, што је више може бити и не бити, тим је она мање истина а више заблуда, тим мање времена траје, мањи простор заузима, мање снаге има. Тако су племена и народи заблуде према човеку. планете и сунца заблуде су према вечности. Тако у слободи, племенитости и разумности једних људи и у неслободи, суровости и неразумности других људи има више истине, него у браству и једнакости свих људи; у природности свега људскога има више истине него у цивилизацији; у суровости, грабљивости и животињству људском има више истине, него у хуманости и љубави људској. И хуманост и љубав, и правда и слобода, и браство и једнакост људи јесу заблуде, због тога што у историји душе и духа човекова оне имају само уске границе простора и времена, што важе само за поједина времена историје, само за поједина места душе човекове. Тако су крсташки ратови заблуда, монотеизам је истина; њих није морало бити, док се монотеизам морао јавити.

Пошто су све поједине ствари, поједине идеје, народи и времена само парцијалне истине, само делови једне веће истине, то је права и потпуна истина само у целини, само у целој историји ума људског и само та потпуна и цела истина спаја и мири све заблуде међу собом, у себи и са собом, дајући свакој њено право место у простору и времену. По томе права истина није ништа супротно заблуди; процес истине јесте процес минимизације заблуда, да би све имале места у одређеним границама целине. Истина је само једна, непромењива, постојана, вечита, те све што је пролазно није потпуна истина; по томе истина није ни код једног човека, ни код једног народа, ни у једној религији, философији, науци, ни у појединим временима, ни у појединим просторима; истина, највиша, до које ум људски може доћи јесте само у целој историји човековој, јер пошто је вечитост један од атрибута истине, то све пролазно и пропадљиво јесте више мање непотпуна истина т. ј. више мање заблуда; права и потпуна истина мора важити за све просторе и за све времена, те је све појединo више мање заблуда — поједини народи, поједине религије, философије, науке.

Пошто су тако разум и истина само у целини и пошто је целина резултат пропорције, то истине и разума може бити само онде и онда где и кад има пропорције; што је тачнија пропорција тим има више истине и разума; где нема пропорције нема разума, нити се може разумети. Тако су разум и истина други резултат пропорције.

в) Свако *добро* јесте само у пропорцији: све је добро на свом месту и у своје време, у одређеним границама времена и простора; свако поједино добро јесте добро само за поједино време, за поједини простор; чим пређе своје границе времена и простора и тежи да се и даље одржи оно постаје зло. Деспотизам и неограничена влада појединих личности добро је за незреле народе, јер их само то навикава на покорност, један од основних услова социјалног живота, а код зрелих народа она постају зло, пошто је ћуд појединих личности и сувише слаб ослонац за велика и тешка дела зрелих народа. Добро је што је [illegible]

[illegible]

лост настаје у доба кад родитељима још остаје да живе, да би могли своју децу одранити и васпити за живот и само тако може да се одржи људско друштво па и љуски род; кад би полна зрелост настајала пре или после било би зло; пре — исцрпла би брзо незрелу физичку снагу, после — било би доцкан.

Тако је свако добро само у своје време добро; свако је добро пропорционално свом времену и само је онда добро кад је пропорционално свом времену.

Не само што је свако добро само у своје време добро, него је и свако добро само на свом месту добро и све је добро на свом месту. Свест је добра само код узвишених појединих умова; освестити данашњег обичног, просечног човека из масе друштва да су слобода, једнакост и братство заблуде донело би распадање модерног друштва, пошто сва цивилизација његова почива на тој заблуди, као што би и антички робови, уверени у слободу, бравство и једнакост свих људи, брзо порушили све прве основе људске цивилизације. Добро је у друштву кад је сваки човек, свака снага, свака способност на свом месту; зло је кад људи и ствари заузимају места која им не припадају и не заузимају места која им припадају. Добро је кад једним народом управљају људи код којих су дубоко сталожени сви тежи елементи душе људске, страсти и слабости људске, зло је кад судбом једног друштва управљају људи обичне ниске душе, себични, сурови, лукави, злуради, грабљиви и страсни; зло је кад свест дође онде где је живот бујан и пун снаге, добро је кад свест дође код људи код којих се животињска топлота живота угасила.

Тако је свако добро само на свом месту добро; свако је добро пропорционално свом месту у простору и само је онда добро кад је пропорционално своме месту, које у простору поред других ствари заузима.

Не само што је свако добро добро само у одређеним границама простора и времена, него је добро и само у одређеним границама количине, величине и снаге. Извесна мера покорности, централизације, самоуправе, слободе јесте добро у друштву; пређу ли границе своје мере, покорност постаје сервилност и ропство, централизација доноси укоченост, слобода дивљу распуштеност и распадање друштва. Извесна мера ране и пића јесте добро; преко мере доноси зло, као што је извесна мера сваког лека добро, преко мере је отров. Чим који орган у човеку и који човек и која класа у друштву пређу границе своје вредности и величине, они сисају потребну снагу других органа, људи и класа и тим доносе

болест и зло. Брак је мирење животињства и социјалности, одређена граница животињства у области хуманости, одређена мера животињства повољна за живот и напредак друштва; полна распуштеност преко граница брака доноси распадање фамилије и друштва. У одређеној мери и границама егоизам свакога јесте добро за друштво; преко своје мере и граница јесте и доноси зла. Добро је кад је ослонац пропорционалан терету, зло је кад је ослонац слаб за свој терет; зло би било да је људској вољи и памети остављано рађање и умирање људи, варење, дисање, циркулација крви, уређење природе, њених снага и ствари, јер су човекова воља и памет и сувише танки и слаби клинови за тако тешке ствари, те су за њих и обешене само најситније и најнезнатније ствари; његовој вољи и памети оставила је мудрост природе само оно што није преко потребно за његов живот и опстанак и што се може и поправити, ако се наопако уради. Све што мора и треба да буде, што не може бити и овако и онако, све то природа ради, те је све то и паметно; зла и несреће, глупости и смешне стране долазе само од човекове воље и памети. По томе ни историја човечанства није производ људске воље и памети, јер у њој не би било законитости кад би то била.

Тако је свака ствар добра само у одређеној мери количине, величине и снаге; добро је кад од сваке ствари има само извесна мера; свака је ствар добра само кад је пропорционална својој количини, величини и снази; добро је само кад од једне ствари има оволико, од друге онолико; добро је кад једних ствари има више, других мање.

Тако је свако добро добро само на свом месту и у своје време, у одређеним границама количине, величине и снаге; чим пређе те границе, постаје зло. По томе добро није ништа супротно злу, као што и истина није ништа супротно заблуди; добро је само ограничено зло, зло у границама, као што је и истина само ограничена заблуда; полна распуштеност кад се сузбије у границе, постаје добро, постаје брак; неограничена воља монарха постаје добро кад се ограничи законима и уставом. Зло је добро нижег ступња, као што је заблуда истина нижег ступња; зло је уско добро, добро само једног човека, једне класе друштва, једног народа, једног времена; за остале људе, класе, народе и времена оно је зло. По томе не само што се само у целини историје човекове може видети да је све добро, да је свака ствар добра у своје време и на свом месту, него се и само у целини, у целом човечанству може достићи највише добро, јер пошто је зло само уско добро — добро

само појединих људи, класа, народа и времена и пошто свако добро није ништа друго него растањено зло, зло распоређено на што већи број људи и времена, то се само у целом човечанству свако зло може распоредити на највећи број људи, свако зло може се само у целом човечанству свести на најмању меру, распоређујући га на највећи број људи, те по томе добро није ништа друго него минимум зла, рудименат зла; највише добро јесте најмања мера зла. Слобода је само најмања мера ропства — покоравање разумним законима, потчињеност и зависност раширена од једне класе друштва, једног народа, једног времена на све класе, све народе, сва времена, на све људе. По томе процес цивилизације јесте с једне стране умножавање добра, минимизација зла; прогресом ума свака ствар све више постаје добра, у свакој се ствари види све више добра.

г) И сав *морал* јесте само у пропорцији ствари; све морално само је резултат пропорционизације ствари. Као што је свако добро добро на свом месту и у своје време, тако је и свака врлина врлина само на свом месту и у своје време, и као што је добро најмања мера зла, тако је и врлина најмања мера порока. рудименат порока.

Најмања мера порока, то је највиши ступањ врлине. Пакостан, злурад човек не само што не жели добра другом човеку, него се радује злу другог човека, других људи; то је најужа душа људска, на најнижој тачки, то је најнижи ступањ врлине, љубав само себе, где се вредност свога ја претерује преко мере и тиме смањује мера вредности туђега ја. Виши ступањ од злурадости јесте завист; завидљив човек жели да неко други нема оно што већ има, њему је зло што види добро у другога. Виши ступањ од зависти јесте суревњивост; суревњив човек тежи да и сам он достигне и има оно што неко други већ има, не завидећи му на ономе што има; и најпосле племенитост је највиши ступањ; племенит човек радује се добру другог човека, не хотећи га за себе; то је највиша тачка социјалне душе човекове, најмања мера себичности; то је највиша врлина, где је порок себичности сведен на најмању меру; племенитост је рудименат себичности. — Тако је врлина самовољно и самосвесно редуцирање себе, вредности свога ја на праву меру према другим људима, према друштву; порок је немоћ познати границе своје величине, снаге и вредности према другим људима и стварима, те свако право поштење претпоставља известан ступањ свести и интелигенције. Врлина је пропорционизација социјалне и животињске душе човекове; порок је превласт животињске душе човекове над социјалном душом његовом. Порок је волети само себе

само своју фамилију, само своју социјалну класу, само своје племе, само свој народ; врлина је кад се љубав према себи, према својој класи, према свом народу, рашири на све класе, на све народе, на све људе. По томе је врлина растањен порок, порок сведен на најмању меру; порок је уска врлина, нагомилана на једном месту. По томе праве врлине, правог морала не може бити ни у једној класи друштва, ни код једног народа и племена; праве врлине, правог морала може бити само у целом човечанству; само се у целом човечанству она уска љубав према себи, према свом народу може раширити на све људе.

Врлина је само у своје време. У цело античко доба патриотизам, љубав према свом граду, племену, народу, био је једна од највећих врлина; дизати славу, моћ свог племена на рачун свих осталих народа, у зрело доба човечанства, то не може бити врлина. У извесним временима мучење свога тела ради уображених потоњих награда била је велика врлина; зрелијем добу то може бити само грех. Суровост, лукавост, завидљивост јесу врлине примитивног човека; оне су мане зрелог човека.

Врлина је само на свом месту. Врлине детета и жене нису врлине и зрелог човека; врлине масе друштва нису врлине и аристократије његове.

По томе што је тачнија пропорција ствари, тим је више врлине, тим је мање порока, и пошто се најтачнија пропорција ствари може достићи само у целом човечанству, то се највиша врлина т.ј. најмање порока може достићи само у целом човечанству. Душа сваког човека јесте читаво друштво за себе у коме живе разна осећања, тежње, наклоности, страсти и боре се за превласт. Што је човек свеснији вредности сваког од њих елемената, душе, тим му је и савест виша; савест је она унутрашња снага, која пропорционише те разне елементе душе, која одређује вредност свакога од њих; те је савест врховни судија у борби тих елемената, који су често и сувише снажни да се у хуци борбе њихове чује њен глас. Савест је светлост, коју свест уноси у дубину и мрак душе људске, те праве савести не може никад бити без свести; да се буде савестан мора се прво бити свестан и само у целом човечанству светлост свести и снага савести могу раширити своју владу на највећи број људи. По томе право морално, као и право добро, не може бити код појединих класа, народа, времена; право морално јесте оно што важи у свима просторима и временима; правог морала може бити само у целом човечанству.

д) Пошто је све добро на свом месту и у своје време, у одређеним границама величине и трајања, количине и снаге, то је и све потребно на свом месту и у своје време, *све је потребно у одређеним границама простора и времена, количине и снаге*. Само онде и онда где има пропорције, т.ј. где има целине, свака је ствар потребна на свом месту и у своје време; где нема пропорције т.ј. где нема целине многе ствари нису потребне.

Све је потребно на свом месту и само на свом месту. Теорија, апстракција, разум, свест јесу потребе само малог броја људи од духа; маси друштва то су непотребне ствари; маси су потребне личности и заблуде да је воде и практичка памет за живот, увек су само велике заблуде дизале и кретале масе друштва људског; само велика заблуда браства, слободе и једнакости људске могла је дићи и покренути масу историског друштва људског и отворити епоху новог историског живота; свест је терет, те она и долази само великим душама довољно снажним да је могу поднети; обична душа човекова и сувише је слаба за тај терет, те би брзо подлегла под њим. Човеку масе потребна је свест да је у његовом интересу да буде моралан и поштен; њему је потребно да разуме да ће само тако задовољити своје личне интересе, кад се његови интереси буду слагали с интересима друштва његовог. Обични, просечни човек никад се у својој уској души не може уздићи над својим сопственим личним интересима и пошто су интереси друштва, народа, човечанства и сувише високи и апстрактни, да би их он могао појмити и волети, то он само тако може бити моралан и поштен, ако се обавести да интереси његовог друштва и народа јесу и његови интереси. Потребни су непосредни интерес и корист, да би се човек масе кренуо у борбу за идеју; отуд човека масе крећу само религија, глад, новац, муке и страдања. Свака религија има посла с најближим и најнепосреднијим интересима човековим, у свима великим борбама, ратовима, револуцијама у историји, у којима су и масе суделовале, основни пострецн њени били су или религиозна питања или друкчи распоред леба и имања, или ослобођење од насиља: велике идеје и теорије наука и философија нису никад требале маси; она се није никад за њих интересовала и борила. Само малом броју узвишених духова, који траже разума и мудрости у свету треба један бог; човеку масе треба увек много богова и светаца; религиозности масе потребне су спољне церемоније, свеци намазани на зидовима и даскама и њихове реликвије и те ствари задовољавају њену религиозност, а то све није потребно нити може задовољити религиозност узвишених духова; њима треба друкчији

и виши бог: што је узвишенији дух њему све више треба бог, све му виши бог треба и све више само један бог. Потребно је да су људи неједнаки, јер иначе не би један другом требали, те не би ни могло бити друштва људског и само за то и може бити друштва људског што су људи неједнаки и цео процес цивилизације с једне стране јесте само оштрење и истицање свих могућих разлика међу људима и с те стране процес цивилизације јесте процес индивидуализације у сваком смислу: људи су једнаки, али само с божје висине, само пред богом, јер су с те висине сви ситни и у њиховој сићушности нема разлике: у ствари, међу собом они нису једнаки, не могу бити и не треба да су једнаки; и с друге стране потребно је да су људи масе једнаки, људи од духа неједнаки и потребно је да су људи масе и људи од духа неједнаки. Потребно је да има неких ствари више, других мање, јер иначе не би могло бити пропорције, те се не би имало чиме мерити вредност једне ствари према другој.

Тако је све на свом месту потребно и само на свом месту: чим пређе границе свога места оно постаје непотребно и по томе штетно; и слобода и неслобода, и добро и зло, и истина и заблуда. И све човекове моћи удешене су у границама његових потреба и његове потребе у границама његових моћи; човек може само онолико разумети свет и себе, колико му треба и само оно што му треба: и само му је оно потребно да разуме колико и шта може разумети.

Све је потребно у своје време и само у своје време. Да би се сазнале границе ствари оне се морају прво прећи: метафизичка решавања проблема недоступних уму људском била су потребна да би човек познао границе моћи ума свога. Тако и да би се дошло до истине мора се прво лутати, те пошто животиње не лутају и пошто само човек лута, то само човек познаје границе ствари и само човек тежи истини. Да би постали закони у друштву који ограничавају права и дужности свакога, требало је прелазити те границе права и дужности; да би се тежило слободи требало је робовати; увек су робови и неслободни, а неслободни борили се за слободу људску. У првобитним временима човеку је требало суровости, лукавства, грабљивости и себичности, јер се само тим могло одбранити и одржати у својој тешкој и опорој борби с природом; хуманост је тада била непотребна, а са све већим дизањем човека, све већим ослобођавањем од притиска и природе и људи суровост, лукавство, грабљивост постају све непотребније ствари, хуманост све потребнија. Слабост човекова у првим данима живота потребна

је, јер без ње не би било фамилије, а без фамилије никаквог друштва људског. У првим временима живота рода људског и сваког појединца, језик није потребан; душа не говори речима, и тек са буђењем духа настаје потреба речи, говора. У првим временима требало је човеку неких снага, које ће га штитити и водити по мучном и тешком путу живота и историје; човек је прво био штићеник природе, док се зрео није од ње ослободио; под заштитом и туторством религије, он је одгајио и васпитао све стране и правце свог живота у историји, и најпосле долази ум, као главна снага водиља. Незрелом човечанству потребовала је религија, да га штити од спољне природе и да га уздржава у друштвеним везама страхом од бога; и првобитном човеку потребна је била онаква религија, какву је и имао. Њему је требало да преценењује своју вредност, верујући да је он центар, око кога се све обрће, да се свуд око њега добри и зли дуси боре за њега и против њега, да је све само њега ради ту, јер да није веровао у помоћ богова и духова, да је био свестан, да је остављен самом себи, без ичије помоћи, он не би, изгубив веру у своју сопствену моћ, никад изашао из примитивног животињског стања. Туторство је потребно било и уметности и науци и литератури, док се нису довољно оснажиле; маси народа требало је у првим временима протекције владалаца и виших класа, који су били њени природни браниоци, а протекција и туторство код зрелих народа постају све више непотребни. Да би се науке развиле и напредовале, требало је да се ослободе туторства религије и државе, а да би могле доносити правог плода и бити права оруђа људског ума, оне ће требати некад да изгубе своју самосталну топлоту и светлост, и да постану само органи историје. У прво време ума потребан је дисконтинуитет, јер је он први и основни услов свега знања и разумевања, јер да се нешто види, треба га прво издвојити из масе и целине; да се нека ствар опази и позна, потребно је прво да се она издвоји и разликује од других ствари, па тек после да се виде њене везе с другим стварима; тек после настаје потреба континуитета. Тако је прво потребна и диспропорција свега, да би се снаге борбом изазвале у живот, јер се иначе не би тежило пропорцији, нити би се она увидела. Свако зло потребно је у своје време, јер је зло земљиште, на коме добро расте, као и заблуда истине, ропство слободе, неправда правде, безакоње законитости; и у природи законитост, пропорција и хармонија јесу само резултат незаконитости, метежа, револуција, ћудљиве превласти појединих елемената, као и код човека и у његовом друштву. И све велико и ново потребно је само у своје време; Исус,

[illegible]

[illegible] те ће и хуманост бити само резултат све већег разумевања ствари, све већег поимања истине и само ће она бити права хуманост, [illegible] права и прека потреба. Као што свет и увек само оно поштује и има права да поштује, што је потребно, што је изазвано правом потребом: хуманост проповедана теориски и из књига никад неће моћи донети ни плода ни добра ни користи. Потребно је да је било и да има сиротих, јер само сироти траже промене и реформе у друштву, само они траже друкчије и боље стање него што јесте, и по томе само сироти и гладни у друштву раде на прогресу и цивилизацији људској; ситим људима не треба ни реформе, ни поправке, ни прогреса: цивилизација није производ апстракције, него створених потреба: њу не подстиче и не одржава мозак, него стомак, те кад сви људи на земљи буду сити и задовољни, прогреса више неће бити, пошто је глад основни мотор свега прогреса, те, кад нестане глади, стаће и прогрес. Потребно је прво осетити жеђ истине, иначе је човек никад не би тражио. Кад се буде осетила потреба инструмената, којима ће се моћи гледати кроз ствари и кроз људе, и којим ће се моћи чути и најслабији звуци, они ће тада бити пронађени, као што је и компас пронађен онда кад је постао преко потребан.

Све је потребно само у одређеним границама количине, величине и снаге. Свако зло и свако добро, религија и фантазија, чулност и разум, слобода и неслобода, истина и заблуда — потребно је само у одређеним границама, у одређеној мери; пређе ли те границе, оно постаје непотребно, и по томе без вредности, и доноси само штете. На разним ступњима друштва различна је мера потребе државе; некад је држава била потребна свима сферама човекова живота, данас је она потребна само социјалном човеку, штитећи га законима и спремајући га за хумани живот; она има посла и власти само над грађанином у човеку; сфера човека у човеку треба да је изнад њеног домашаја. Тако је потребно и да су потребе права и власт фамилије, друштва и народа ограничени. Потребно је да ум човеков напредује, али није потребно да напредују душа и тело човекобо; прогрес је потребан само појмовима и идејама људским, али је потребан његовој души и телу, његовим осећањима и физичким потребама; напредак је с једне стране мењање, и, да би нешто напредовало, мора се мењати, и кад би се човеково тело и душа мењали у разним временима, не би било никаква прогреса, јер не би било континуитета, пошто би тако људи у разним временима друкчије осећали, то би и друкчијему тежили и друкчије хтели, него њихови оцеви и преци, те пошто би тако сваки нараштај почињао из нова, прогреса не би могло бити. Оно што мора да буде, оно не сме и не треба да се мења.

Тако се само у целини историје може видети, да је све потребно на свом месту и у своје време, да је све потребно у својим одређеним границама количине, величине и снаге; тако се само у целини историје може видети разлог свему што је постојало и што постоји.

ђ) Пошто је све потребно само у своје време то и *све има вредности само у своје време.* Данас немају оне вредности ни пирамиде, ни храмови, ни ропство, ни духовништво, ни ратничка каста, као што су је имали у старо доба и на првим ступњима државног живота, као што у старо доба не би имале никакве вредности ни штампа, ни жељезница, ни телеграф, ни електрицитет. Вредност патриотизма, онако огромна у старо доба, све више опада са све зрелијим појимањем интереса човечанства; ритерство и манастири немају данас оне вредности, коју су имали у своје доба; списи многих писаца, слављених у своје доба, данас су са свим заборављени. Тако све има вредности само у појединим временима и у појединим просторима, и што су та времена и ти простори већи, и вредност ствари већа је. Штампа има вредности само од 16. сто-

лећа на овамо: земљорад и трговина од почетка човековог социјалног живота, писмена од прве цивилизације до последње, ватра и оруђа од почетка човекова живота на земљи до свршетка. Исус више вреди од многих философа и литерата, који су данас заборављени: Омир и Шекспир од многих ситних појета, који су имали вредности само за своје време. — Тако свака ствар има вредности само као део једне целине, сама за себе и по себи она нема вредности: по томе се само у целини историје може видети вредност сваке ствари, на свом месту и у своје време.

И *свака ствар има вредности према својој снази*, пропорционално својој снази и свом утицају: што се опет може видети само у целини историје. Тако је вредност цивилизације, не појимане историски, често прецењивана, јер има дубљих, јачих и пречих снага у историји, него што је цивилизација, јер је ова само резултат унутрашње природе човекове, и спољне природе, а она не може никад изменити природу човекову, основне особине његова тела и његове душе, а још мање склоп и ток спољне природе: цивилизација мења само мисли човекове, а оне су последњи, најфинији, најслабији конци човекова живота, најпромењивији резултат историје и цивилизације: ниже снаге и особине душе — страсти, афекти, осећања — које су код свих људи исте и код свих људи подједнако раде, остају исте и непромењиве у свима временима људског живота. Мењајући само појмове, цивилизација само глача човека; она је само танка политура животињства човекова, дивље сурovости човекове, коју сваки јачи покрет у души и у друштву, унутрашње буре, револуције и ратови, скидају, те се у таким приликама увек јасно виде животињске снаге и особине човекове, које у мирном друштву скрива политура цивилизације, те и највиша цивилизација не може угушити она природна осећања, која су заједничка свима људма. Тако исто, само се у целини историје може видети вредност религије и религија, философије и науке, вредност инстинката, чула, разума и свести, вредност великих личности, генијалних људи и масе друштва, вредност фамилија, племена и народа, идеја, теорија и принципа, као и вредност човека у опште. А пошто се само у целој историји и из ње може видети вредност сваке ствари, свих делова и елемената, то и сама историја има и добива своју одређену вредност према другим наукама.

е) Увиђајући, са све већим појимањем и разумевањем историје, да све што је постојало и што постоји има своје вредности, да је вредност сваке ствари пропорционална свом месту и времену, својој снази и величини, и да је по томе све потребно на свом

месту, у своје време, према својој величини и снази — увиђајући то, све се више долази до све тачније *правде*, јер и правда није ништа друго, него резултат пропорције ствари; све тачније и правилније оцењивање и одређивање вредности сваке ствари води све већој правди, највишем социјалном принципу људском. Као и истина, тако и правда није ништа друго, него свођење ствари у њихове праве границе, на праву меру њихове вредности, према њиховој величини, снази и трајности, и што су те границе тачније и правда је виша. И као и истина, тако је и правда и сувише велики и узвишен принцип, да би се могао видети у једној садашњости, у појединим временима и у појединим просторима; потпуна правда, као и потпуна истина, може се видети и наћи само у целини историје. Увиђајући, да су све ствари потребне у извесним границама простора и времена, и да све имају вредности у тим извесним границама, одаје се и правда свима стварима, те историски разум све више сужава кругове осуде, смешног, глупог и жалосног, и све више шири кругове правде и права. Само се у целини историје може видети да имају права и религија и наука, и чула и разум, и апсолутизам и аристократија и маса друштва, и ропство и слобода, и заблуда и истина.

Пошто је правда резултат пропорције ствари, то је и *неправда резултат диспропорције ствари*. Пошто до данас ни новац ни хлеб, ни власт ни имање, ни образованост ни слобода, ни права ни дужности нису бивали пропорционално распоређивани у друштвима људским, то није било ни правде; увек су до данас на појединим местима, у појединим временима, код појединих народа и класа гомилани, с једне стране, и власт и имање и слобода и образованост и права, с друге стране дужности и сиротиња, ропство и незнање. Тежња правди у друштву, јесте тежња што тачнијој пропорцији тих добара људских; све тачнија пропорционизација ствари води све вишој правди. И пошто је свака ствар потребна и има вредности само у одређеним границама простора и времена, то је и свака ствар праведна у своје време и на свом месту, и само у своје време и на свом месту; преко тих својих граница у простору и у времену свака је ствар неправедна, и по томе доноси зла. И као што је свако зло само добро нижег ступња и свака заблуда само истина нижег ступња, тако је и свака неправда само правда нижег ступња, ниска и уска правда, правда само појединих времена, појединих народа и класа, појединих људи. Ропство масе и слобода појединих, виших класа, биле су праведне у античко доба; ширење слободе на све грађане, у извесним границама, јесте

ширење правде, а то ширење слободе није ништа друго, него смањивање терета ропства, распоређујући га на све људе, место да се гомила само на једну одређену класу људи. По томе и правда није ништа друго, него смањивање неправде, рудименат неправде, као што је и добро само рудименат зла, као што је и истина само рудименат заблуде.

Тако је правда само пропорционизација добара и зала, истине и заблуде, слободе и ропства.

ж) И *слобода* је резултат пропорције ствари: што је тачнија пропорционизација ствари, тим је и слобода већа, а пошто је пропорција последњи и најфинији резултат процеса ствари, и пошто тежња пропорцији карактерише зрело доба ствари и ума људског, то је и слобода само позни резултат процеса историје, те је има и може је бити само код зрелих људи, у зрело доба историје. Као што су истина и правда, добро и вредност у извесним границама простора и времена, тако је и слобода у постављању граница права и дужности свакога, у смањивању права и у ширењу дужности; смањивање права аристократије и монарха донело је слободу грађана и с друге стране слобода грађана није ништа друго, него распоређивање дужности и на више класе друштва, које су дотле биле нагомилане само на леђима масе. По томе слобода није ништа друго, него смањивање потчињености и неслободе: слобода је рудименат ропства; слобода је резултат пропорције и по томе су неслобода и ропство резултат диспропорције ствари. И што су тачније границе права и дужности сваког човека, тим је и слобода сваког и свих све већа: по томе је слобода само у одређеним границама; чим се пређу те границе настаје неслобода. Највиша слобода јесте у покоравању разуму, јер само разум одређује границе свему; оно што се не покорава разуму није слободно, њега невољно крећу и одређују друге слепе спољне силе, и оно се само пасивно креће у правцу и кругу, који му оне одређују. А пошто је највиши разум само у целој историји, то се само у целој историји могу видети границе слободе свега; само се у целини човечанства може достићи највиши ступањ слободе.

з) И сав *прогрес* и напредак нису ништа друго, него тежња што тачнијој пропорцији ствари и људи; процес прогреса и цивилизације јесте процес пропорционизације ствари. Пошто је пропорција последњи смер, највиши ступањ прогреса, и пошто је у спољној природи давно достигнут тај последњи смер и највиши ступањ, пошто је у њој достигнута тачна пропорција ствари, пошто у природи свака ствар и сваки елеменат, заузимајући већ своје право

место у простору и времену поред других ствари, према својој снази, величини и вредности, — то у природи нема више прогреса, те прогреса има само код човека, само у људском друштву, пошто само у њему није достигнута тачна пропорција свега. По томе је пропорција највиши моменат општег процеса ствари, али само један моменат, пошто је било и биће времена, кад пропорције није било и неће је бити.

Пошто је процес прогреса и цивилизације само процес пропорционизације то је пропорција и основни услов сваког прогреса. Прогрес људске цивилизације настао је тек онда, кад је она прешла из крајева, где је једнолика температура, у крајеве, где су пропорционално распоређене све климе на земљи, пролеће, лето, јесен и зима. Прогрес старе Јеладе и модерне Европе омогућен је тим, што су у тим крајевима пропорционално распоређене све форме земљина живота, сва богатства и добра њена, и што никоји од тих спољних елемената цивилизације и историје не претежу један над другим: ни континентално ни инзуларно, ни брегови ни равнице, ни реке ни мора.

По томе прогрес је постављање тачних граница стварима, прогрес је ограничавање и могућан је само тим. Прогрес модерних народа почива на том, што су повучене сталне границе моћи религији, држави, појединим класама друштва, те наука, ослобођена њихових веза и протекције, могла је добити слободнијег полета и ширег поља. И прогрес ума људског у наукама и философији омогућен је тим, што су моћи ума људског повучене границе, те су са свим напуштене сфере недоступне уму, проблеми о бесмртности душе, о философском камену, о постанку света, о материји, о апсолутном и о последњем узроку, у којима је пре ум људски стерилно трошио своју снагу, те је модерна наука постигла тако велике резултате према метафизици и религији, што је она пропорционална примена и употреба људске снаге ума, напустив проблеме, за које ум људски није дорастао.

И сваки прогрес јесте прогрес само у своје време и само на свом месту. Велике цивилизације Грка, Римљана, Арављана, оријенталних народа данас нису никакав прогрес; оне су то биле само у своје време; на оним истим местима, где су оријентални народи и Грци развијали прве цивилизације људске; живе данас народи, који, више мање пасивно, суделују и примају цивилизацију, која данас сија с других места.

и) Као и добро и истина, тако је и *лепо* само резултат пропорције, и тежња лепоме јесте тежња пропорцији. Све лепо, све

уметности јесу само у мери, у одређеној пропорцији појединих елемената, форама и односа, те где год нема мере ни граница ту нема ни лепога, те лепо стоји према ружном, као песма према [illegible] зрелог човека јесу лепе према ружној непропорционалности органа детета у матерњој утроби и код животиња. У [illegible] те на лепоте; у њој [illegible] у архитектури. [illegible] појимања [illegible] умет- [illegible]

[illegible]

10. И све *разлике* ствари, у природи и у људском друштву, јесу само резултати разне пропорције једних истих елемената, и по томе све су само разне форме једних истих елемената. Као што разни путеви козмичких тела — кугла, елипса, парабола, хипербола — зависе од односа тежне снаге тога тела према његовој центрифугалној снази, те, што ова последња више претеже, тим је кривљи пут његов, и обрнуто; као што све разлике козмичких тела долазе од њихове величине — што је веће, оно ће дуже остати сунце, што је мање, оно ће пре постати планета и месец — тако и хемија не зна за основне разлике између биља и животиња, пошто су обоје комбиновани из истих елемената, те разлике између њих јесу само у различној пропорцији истих основних елемената. Тако је и разлика човека и животиње само пропорција једних истих органа и истих основних елемената; пошто свест почива на моћи одвајања себе од осталих ствари, то је разлика између (зрелог) човека и животиње она иста, као између статуе и рељефа; животиња је још у стању рељефа на великој архитектоници природе, човек је изишао на поље из те зграде, те је тим отворио први услов свести — бити одвојен, на пољу од ствари; све су остале ствари унутра, те су све оне несвесне, и само за то човек лута и посрће на свом историском путу, што је само он на пољу од свих ствари. Тако и све многобројне физичке и психичке разлике међу људима долазе од различне пропорције једних истих органа и елемената; тако једна од главних разлика између зрелог, цивилизованог човека и примитивног човека и детета јесте у томе, што код примитивног човека и детета превлађују чулност и осећање над разумом, а код зрелог човека разум, довољно снажан, потискује у одређене границе те прве психичке снаге. Тако и све разлике морала међу људма почивају на пропорцији свога ја, према ја других; што се своје ја више потискује у границе према ја других, и моралност човекова све је већа — од злурадости, где је своје ја највеће, до племенитости, где је своје ја најмање, где се човек радује туђем добру, не хотећи га за себе.

11. Пошто су тако све многобројне разлике ствари у природи и у људском друштву само резултати различне пропорције једних истих основних елемената, и пошто је целина, јединство, први и главни резултат пропорције, то сваки део у тој целини, чим пређе границе своје величине и меру своје снаге и вредности, он живи и развија се само *на рачун* осталих делова те целине, и пошто су величина снага и вредност сваког од тих елемената тачно одмерене и ограничене, то сваки нови део, који се јавља и настаје, живи

и развија се на рачун свих осталих делова, то јест сви стари делови морају се сузити и смањити, да би било места за нови део. Хармонија данашњег космоса почива на том, што су обе велике космичке снаге, тангенцијална и гравитациона, достигле равнотежу; свака од њих расте само на рачун друге; превлађивање сваке од њих на рачун друге доноси распадање и хаос. Што је већа температура космичких тела, то је мањи број елементарних материја њихових; што је већи космички живот, то је мањи биолошки, и обрнуто; живот на космичким телима развија се само на рачун њихове топлоте и светлости; што је њихова температура виша, то је мање живота на њима; на сунцима нема живота. Само на рачун нижих форама живота могу се развити више форме; хуманост и цивилизација развијају се и живе само на рачун животињства у човеку, од човека се мора отесати много животињског, да би могао живети у друштву. Тако и у души човековој сваки појединни елеменат расте и снажи се само тако, ако други елементи опадају и слабе, само на рачун других елемената, и само на томе и почива могућност и снага свега васпитања, јер као ни цивилизација, тако ни васпитање није моћно да промени људску природу; оно може само да је политира, да јој да извесну боју, да је више окрене у једном извесном правцу, т. ј. да развије једне снаге и особине душе на рачун других. Што више расте разум тим више опада инстинкат, тим више опадају спољна активност и снага; да би се разум могао развити, оштрина чула мора отупети; код свих народа у прво доба њихова живота слепи су били њихови песници и певачи и често гајноци националних и племенских осећања и тежњи; изгубивши спољни вид они су добивали унутрашњи. Тако исто разум се развија само на рачун страсти и нижих снага душе; отуд се највиши разум може достићи само у историји, јер се само с историске даљине и висине може разумно судити о људима и о стварима; што је човек ближе стварима, људима и догађајима, тим су оне доступније људским страстима, осећањима и интересима, те је ту све мање места разуму. А пошто су инстинктивност, чулност, осећања, страсти и непосредни интереси, главни елементи живота људског, пошто се обични живот људски састоји само из тих елемената, то, пошто разум расте само на рачун снаге тих нижих елемената, то разум расте и само на рачун живота; човек мора много изгубити од првобитне животињске свежине и топлоте живота, да би могао мислити; отуд — што више разума, то мање живота; разумети значи не волети и не мрзети, не смејати се ничему, не плакати ни за што, не тежити ничему, не хтети ништа, опростити све. Отуд што више човек

разуме, живот је све више терет за њега; отуд је разума тако мало и међу самим људима, и само на томе почива могућност друштва људског, па и живота. Растећи и снажећи се на рачун живота, разум расте и на рачун тела; велико и бујно напредовање тела гуши напредовање духа, и обрнуто; енергија мозга расте на рачун енергије стомака; дубоко мишљење, растројство душе разоравају варење и кретање, и обрнуто.

Тако се и у друштву људском сваки појединн елеменат развија само на рачун осталих елемената; што један део више расте и снажи се, други делови више опадају и слабе. Закони у људском друштву уздижу се само на рачун осећања; литература код свих народа цвета после сјајних политичких епоха, пошто су ниже снаге утрошене у ратовима и у борби за услове живота; тако се и идеја Месије и божјег царства код Јевреја развила само на развалама светског царства њиховог. Хуманост све више расте, што више опадају разлике између народа и класа, као што савршенство и самосталност човечанства и целине историје људске расте само на рачун самосталности појединих народа и времена, као што и снага и углед целог једног народа расте, у колико снага и углед појединих класа и делова његових опада. И само онај народ може развити више стране социјалног живота, који не троши сву своју снагу у бризи и борби за услове живота и за одржање. Тако се и цивилизација развија само у оним крајевима земље, где природа и рад људски лакше дају услове живота, те је цивилизација само остатак, сувишак снаге људске неутрошене у борби за живот. као што је и човеков живот у опште само остатак, суфицит енергије земљиног живота; човек, са својим друштвом и својом цивилизацијом, само је луксуз природе; што више земља буде губила од своје снаге, тим ће јој мање снаге остајати да одржи човека. И чим који елеменат у друштву заузме више простора и снаге, него што му треба и што му припада, снага и величина осталих делова мора опадати; тако свако право, кад пређе своје границе, постаје насиље; свако добро преко својих граница постаје зло; тако се и монарх и аристократија и маса измећу у тиранина и деспота, чим пређу границе својих права; потчињеност постаје ропство, кад се пређу границе дужности.

Тако је цела природа, заједно са човеком, само једно велико једно, једно јединство, једна целина, одређене и ограничене величине и снаге, те сваки део, који хоће да се издигне изнад других делова, који тежи да пређе одређене границе своје величине и своје снаге, може то само на рачун других делова; да би се нешто

узвисило, мора се нешто понизити. да би се нешто оснажило, мора нешто ослабити, да би се нешто раширило, мора се нешто сузити, да би се нешто увећало, мора се нешто смањити. Отуд све ново, што се јављало у свету да би се одржало, живело и развијало се, морало је одузимати од величине и снаге старих елемената, те је све ново, што се јављало, дочекивала увек мржња, непријатељство и борба од старог; све ново морало је издржати тешку борбу са старим; отуд се и човек само дугом и мучном борбом могао уздићи над природом и савлађивати је. Пошто је у целој природи са људским друштвом само једна непромењива количина величине и снаге. то догод сви елементи те целине не заузму своја права места према својој величини, снази и вредности, дотле мора бити и борбе. те је борба само резултат диспропорције, мир, то јест правилно, хармоничко кретање свих делова, јесте резултат пропорције; у природи је настао такав мир, пошто је у њој достигнут највиши ступањ пропорције, у људском друштву још није. јер хармоније, равнотеже и мира не може бити онде, где се нешто развија изван нормалног, средњег, а пошто је сва цивилизација човекова с једне стране само резултат преваге разума над осталим снагама човековим, то је у самом друштву људском, природи човековој скоро вечита клица борбе. диспропорције и дисхармоније, или другим речима. највиши ступањ пропорције. и достигнут једном у људском друштву, може трајати само врло мало времена; потпуна и тачна пропорционизација свега код човека и у људском друштву биће највиши моменат, али само један моменат процеса живота и историје његове.

12. По томе је и *економија* резултат пропорције ствари. Пошто у тој великој, једној целини сваки део, сваки елеменат има да заузме своје право место према својој величини и вредности, и сваки добива онолико од опште снаге, колико му треба, то сваки део. који тежи да се издигне изнад других делова, да пређе границе своје величине и вредности, он може то само одузимајући себи од снаге других делова више него што му треба, сишући њихову снагу, и тим се снага целине троши узалуд, на некористан рад. Отуд је у првим временима човекова историска живота, кад снаге, права, дужности и добра људска нису били пропорционално распоређени на цело друштво, трошена често огромна снага за врло ситне ствари, као што су гробови владалаца, пирамиде, грађевине, помпе и церемоније; отуд у првим временима неразвијеног, слабог и малог друштва људског трошило се огромно снаге и времена на добивање хране и осталих услова за живот. Са све

већом пропорцијом ствари у људском друштву и економија бива све већа, као што је у природи она већ достигла највиши ступањ; са све тачнијим распоредом ствари у простору и времену, сваки део добива онолико и само онолико од опште снаге целине, колико му је довољно за правилан живот и развитак; увођење реда у ствари доноси уштеду простора и времена; све веће разумевање ствари јесте све већа уштеда знања; што се више разуме, мање се мора знати; принципи у наукама и у философији штеде људско време и снагу; принципи су највише економне снаге духа људског, те свака страна особина и снага људске природе добива све више слободе и места за живот и кретање.

13. Сводећи сваку ствар на праву меру величине, снаге и вредности према другим стварима, одређујући сваком делу и органу сталне границе кретања у простору и времену, пропорционизација ствари чини, те оно, што је било *целина* за себе, постаје у тој једној великој целини, у том једном великом јединству, само *део*. Сви народи, који су живели у историји као самосталне целине за себе, постају све више делови и органи једног човечанства; сва поједина велика времена постају само епизоде и епохе целе историје човекове; сви поједини велики системи религија, философија и наука постају само поједине гране и делови једне велике целине историског ума људског.

14. По томе пропорционизација ствари, чини те оно што је било *главно постаје споредно, и обрнуто*. Све оно, што је у појединим временима историје било главно, на што се трошио највећи део бриге и снаге људске, државе и народи, племена и фамилије, религије, философије, и науке постају споредне ствари према главној ствари, која се све боље и јасније види и истиче изнад свих других ствари у историји — према човеку; идеја човека све више снажи и расте, све више постаје главна снага, која ће водити душе и духове људске кроз живот и историју; као чиста бела светлост, као најчистија идеја, она се све више чисти од свих боја и примеса, које је на себе узимала у току историје људске, на дугом путу историског живота кроз боје и области фамилија, племена, народа, држава и раса, разних професија, религија, философија и наука, кроз фазе ропства и слободе, незнања и образованости, заблуда и истине, неправде и правде, зла и добра.

15. По томе, оно, што је било *смер* пропорционизацијом ствари, постаје само *средство* једног вишег смера. Одржање фамилија, племена, народа и држава било је до данас главни смер бораба и на-

пора људских, на што је трошена највећа количина снаге и времена, а све више и фамилија и држава и народ постају само средства узвишеног смера — хуманизирања човека; и све науке и философије, сви напори у тражењу истине и разума постају све више само средства узвишене и далеке религије човека, и све снаге душе и духа људског све више ступају у службу том крајњем, племенитом смеру све историје човекове; власт, богатство, разум, слобода, правда, све оно што је бивало главни смер појединих раса, племена, народа, класа и сталежа друштвених, појединих људи и појединих времена, постају све више само средства, којима се долази до тог крајњег смера: и обрнуто, човек, који је до данас био само средство појединих ситних интереса и историских форама живота људског, који је служио и губио се у фамилији, племену, народу и држави, постаје све више главни и трајни смер, а све те историске форме живота постају само пролазне фазе човека.

16. Стављајући сваку ствар на своје место, пропорционизација ствари *приближује оно што је било удаљено и удаљује оно што је било близу*. Све дубљим увиђањем, да је бог далеко од човека и да је човек остављен самом себи у бризи и борби за услове живота, људи се све више приближују један другом, све су више упућени у заједничкој помоћи само један на другог, те све више нестаје оних дубоких провала између аристократије и масе народа, између богатих и сиротих, слободних и неслободних, образованих и простих. Испуњавањем оних огромних провала, којима је незнање људско одвајало поједине области у природи, човек се све више приближује животињама и биљу, земљи и сунцу и целом космосу, осећајући се само као један моменат, један мален део једне огромне целине. И са све већим разумевањем историје сва прошла времена историје, сви умрли народи и племена, од примитивног живота до данас, све се више приближују потоњим временима, све се више везују с њима у једну велику целину.

17. Стављајући сваку ствар на своје место и одређујући јој сталне границе пропорционизација води *сталности*, *равнотежи и хармонији ствари*, и тим престају лутања, колебања и посртања; хармонија је ограниченост свега, кад је све сведено на своју праву меру, на своје праве границе, јер, чим поједини елементи пређу своје границе, настаје хаос; отуд у посредним, прелазним ступњима историскога живота све је колебљиво и нестално, јер тада још није утврђена трајна пропорција ствари, од које и зависи сталност свега.

18. Сводећи све ствари у границе њихове праве величине према њиховој снази и вредности, пропорционизација ствари води *смањивању и сужавању* ствари, јер да би сваки нови елеменат и део у тој једној целини, ограничене величине и снаге, добио своје место, морају се ранији делови смањивати и збијати. Првобитно све је друштво у фамилији, кад је њен круг био врло широк и кад је фамилија обухватала цело племе у ком је владала брачна заједница између оба пола, и да би могле настати више форме социјалног живота, племенски, народни и државни живот, круг фамилије морао се све више сужавати, док није најпосле остао на једном пару људи, на коме је и дигнуто цело историско друштво људско. И да би могла настати највиша, до данас, форма социјалног живота, народни и државни живот, круг племена, који је у прво доба историског живота врло широк, и који је заузимао целу душу појединаца, морао се све више сужавати, док најпосле није спао на поједине социјалне класе једног народног друштва у једној држави, и на поједине делове његове. И да би се могла уздићи последња и највиша форма историског живота људског — живот целог хуманог човечанства, морају се сузити и смањити широки кругови народа, који су у себи обухватали до данас све највише интересе и симпатије људске, и за чије је одржање трошена сва снага људи, преостала од борбе за услове живота, а почетак тога у томе је, што је модерна држава престала да обухвата и одређује цео живот појединаца, као у античко доба, кад је грађанин тонуо у држави и што се круг владе државе сузио само на спољни, практични живот људски. Тако је у почетку историског живота сваког народа цео народ у свом језику, кад је језик главно обележје и одлика сваког народа; са прогресом социјалности и значај и углед језика народног сужава се, да би могле настати више форме народног живота у његовој литератури, у философији и у науци, те ове и настају тек онда, кад језик прецвета и престане расти и мењати се, пошто са све већим и слободнијим развитком духа бујност и шаренило форама, гласова и акцената у језику морају све више опадати. Тако су се у почетку историског живота народа закони могли уздићи кад је сужен круг владе обичаја, који у првобитно неисториско доба обухватају и одређују цео живот и радње појединаца. Тако исто у почетку историског живота круг владе закона врло је широк; они тада све уређују и одређују, обухватају све сфере човекова живота, и фамилијарни и приватни и грађански, и са све већом слободом у друштвеном животу и круг закона све се више сужава.

Као што неразум и страх увеличавају ствари, тако разум пропорционишући ствари, сводећи их на праву меру њихове величине, смањује их. Некад је сваки човек за себе био целина, био је цела жива књига; све већим разумевањем вредност и значај појединца у историји све се више сужава и смањује; појединн човек све више постаје само мртво слово у књизи историје народа свог и времена свог, добивајући вредности и смисла само у вези с другим људима. И све те појединe књиге живота појединих племена, народа и времена све се више сужавају на само поједине главе у великој књизи судбине људске, у књизи историје човечанства. Тако је принцип хелиоцентрике смањио вредност земље; од првобитног центра, око којега се је све окретало, земља је постала само једна планета, зависна у свом животу од сунца, поред многих других таквих; тако је принцип еволуције смањио вредност и значај човека, који је у прво доба врло велики; од некадашњега богом изабраног створа, ради кога све постоји и бива, и око којега се као око центра ствари све окреће, човек је постао само последњи и најфинији конац у сплету животињског живота. И све веће појмање законитости у историји смањује вредност великих и силних личности у историји; велики духови све више постају само инструменти историје, као што су ситне, обичне душе инструменти свога тела и спољних прилика. Тако и љубав, која расте са прогресом и цивилизацијом, т.ј. све тачнијом пропорцијом, није ништа друго него самовољно смањивање себе према ономе што се љуби; што више човек ствари воли, тим он своје ја прави све мањим, тим је његово ја све више само део; и пошто се процесом цивилизације своди све у природне границе, пошто је у њему све пропорционалнији размештај свих ствари, пошто човеку све више све ствари потребују, и пошто тиме постаје део све веће целине, то и његова љубав према свима стварима прави га све мањим делом све веће целине. И као што је љубав минимум мржње, тако је и земља само рудименат сунца, као и истина што је најмања мера заблуде, слобода ропства, као што је и председник једне слободне републике само рудименат деспота, коме су ослабели и смањени многи органи.

19. Пошто тако смањивањем и сужавањем ствари свака ствар добива своје право место у тој једној великој целини и свака ствар живи и креће се слободно поред свих других ствари, то пропорционизација ствари води *општем миру ствари* и хармонији њиховој. Тако се интереси појединаца све више слажу с интересима друштва и ширењем њихових интереса долази се до све више и сталније хармоније живота људског. Тако се све већом пропорцио-

низацијом ствари све више мире права и дужности, која су до данас бивала непропорционално распоређена тако да су на једној страни бивала сва права или већина њих, а на другој све или већина дужности, и том пропорционизацијом права и дужности сваког појединца, кад ће сваки појединац само радом моћи живети и одржати се у друштву, биће помирени и интереси свих појединаца и свих класа друштвених. Тако конституционална монархија и република мире у себи монархију, аристократију и демократију, које су се дотле једнострано и једна на рачун друге развијале и спајају их према пропорцији њихових снага, док у апсолутној монархији само монарх има значаја и све се пред њим по вредности губило, а тако је бивало и онда кад су се аристократија и маса народа дизале до превласти над другим елементима. Тако све савршеније и праведније друштво све више мири централизацију и федерализам међу собом, слободу са једнакошћу и слободу с редом, политички са социјалним животом, док су се у непропорционалном распореду друштва до данас слобода, једнакост и ред увек развијали једно на рачун другог, тако да је једнакост свих доносила ропство свих, слобода једних ропство других, слобода се изметала у неред и самовољу, ред се изметао у притисак и деспотизам, централизација се изметала у насиље и укоченост, федерализам у анархију. Тако се све више мире закони с обичајима, као и политика с моралом. Тако је основни задатак моралности и прогреса друштва да помире дужност са коришћу и правом, да помире рад с уживањем и интересе појединаца с општим интересима, да помире себичност и социјалност, човека с друштвом тако да сваки појединац само у општем интересу и добру гледа и свој сопствени интерес и своје добро и само ће се тако постићи општа хармонија и помирење рада и успеха. Тако научна историја приближује времена и народе једно другом, доводећи их у узајамну зависност, брише мржње између њих и мири их једне с другима, доносећи мир и љубав међу њих, доводећи их све више у фамилијарну и солидарну заједницу, као што је у најновије доба помирена држава с црквом, световна са духовном влашћу.

Тако и модерни ум све више мири религију с науком, одређујући свакој границе вредности, снаге и величине; религија стоји према философији и науци као живот према души и духу; обоје је потребно и обоје имају право на живот и слободу; религија је философија живота, она у свакој ствари гледа добро или зло за човека, градећи човека центром свих ствари, односећи све њему и везујући све за њега; наука је религија истине и најпосле се и

она своди на то исто. Тако правда и разум, истина и геније имају то заједничко што мире супротне ствари и правце, стављајући сваку на своје право место и у своје право време и према томе одређујући вредност свакој т.ј. пропорционишући ствари. И свака права истина, свака велика идеја мири у себи многе заблуде, одређујући свакој заблуди т.ј. свакој нижој и ужој истини, њено право место у простору и у времену. Тако човечанство, као највиша истина, мири у себи све сукцесивне заблуде историје, поједина времена, поједина племена и народе; тако хришћанство мирећи човека с богом и природом мири унутрашње са спољним, мири реално с идеалним; тако теорија еволуције мири људе међу собом доказујући да су сви људи једног истог порекла, да су они сви једнаки по основним особинама тела и душе и да по томе сви имају једне исте основне потребе, иста основна права и дужности. Сав прогрес философије и наука тежи истини, а највиша истина може се добити само из разумевања целе историје, која једино може помирити међу собом све оне супротности, које су се сукцесивно јављале у историји: супротности између мисли и ствари, између човека и природе, духа и материје, слободе и судбе, стварања и развитка, апсолутног и релативног, практике и спекулације, конзервативног и прогресивног, конкретног и апстрактног. Разумевајући све више природу човек се све више ослобођава од владе њених слепих и ћудљивих сила, све више прилагођује свој живот и своје кретање законима које је у природи нашао и прилагођујући се тако њој он се све више приближује природи и мири се с њом, а приближујући се природи човек све више обара све оне вештачке преграде које је ум људски дизао између природе и човека, између човека и човека и уклањајући све више неприродно одвајање човека од природе, човек се све више враћа првобитном јединству свог живота и живота природе, јединству у коме ће нестати оног прекидања континуитета живота природе и живота човекова, које је доносило толико зала и болова човеку, и изводећи законе свога живота из закона живота природе и покоравајући им се вољно и свесно, човек ће достићи највиши ступањ истине, правде, љубави и слободе, највиших историских добара човекових, а да би се потпуно помирио с природом и тако јој се приближио, човек мора очистити појам човека од свих примеса које је у току историје морао узимати, мора се ослободити свих веза које су га везивале у процесу историје и у том правцу историја је пургаторијум човека, процес историје јесте процес чишћења човека од животињског и вештачког до чистог човека и у том правцу човек се мора ослободити свих веза које су га до сад

везивале у историји, веза религије и језика, племена, народа и држава, и покоравјући се само разуму и везујући се само везама општих закона човек као слободна индивидуа улази све више у велику заједницу, велико друштво човечанства.

И све веће разумевање историје мири све супротне идеје и доктрине, које су се сукцесивно јављале у појединим наукама и у философији, које су се до данас бориле о превласт, спорећи једна другој истинитост и право и по томе искључујући једна другу; и мирећи супарничке идеје историја даје свакој одређену меру вредности за извесна времена и одређује свакој границе владе. Одређујући и чулима њихово право, поред права разума, признајући и чулима њихов велики удео у развитку интелигенције људске, историја мири сензуализам с идеализмом, идеје које су увек супарнички стојале једна према другој, тражећи свака за себе потпуну истину, док потпуна истина није ни само у чулима, ни само у разуму, него у ширењу обојих; чула су корен, из кога у процесу историје расту идеје; у чулима је зачетак и клица сваке идеје. Тако су најновијим појимањем да су и ватра и вода суделовале у стварању и образовању земље, помирене две непријатељске теорије у геологији, нептунска и плутонска, од којих је свака тражила да само ватром или само водом протумачи постанак и образовање земље. Тако се у биологији све више мире принцип наслеђа и принцип прилагођивања; првим је тумачено да су све органске феле постале таке какве су и по томе да су непромењиве и одржавају се наслеђем; принципом прилагођивања тумачено је да су се све феле органски развиле прилагођивањем и најпосле све се више увиђа да оба фактора, и наслеђе и прилагођивање имају свог удела у развитку и постанку органског живота и да се овај не може протумачити без суделовања обојих. И модерна геологија све више долази до закључка да и Кивије са катастрофама и револуцијама и Лајел са поступним променама од деловања малих узрока имају право и права истина, мирећи револуцију с еволуцијом, и ту је, као и свуд, између екстрема теорије. Тако се и у друштву људском, у историји, само на основу великог принципа пропорције, могу помирити антагонистички принципи реда и прогреса, сталности и мењања, који су увек само један на рачун другог развијали се и снажили. Тако и рационално васпитање све више тежи равнотежи између чулног и духовног живота, образујући равномерно и хармонично и тело и дух, који су се до данас увек само један на рачун другог развијали. Тако и модерна економија мири све оне супротне доктрине, које су се сукцесивно у науци економије јављале и које су

само на појединим странама и у појединим снагама тражиле изворе друштвеног богаства, као меркантилна у новцу и спољној трговини, физиократска у земљи и земљораду и Смитов индустријализам у раду. Тако модерни ум мири механизам и телеологију у процесу општег живота.

Тако је задатак сваке велике истине, сваког великог принципа да у себи помири све супротности, све борбе и антагонизме, који су се дотле сукцесивно јављали; тако је и задатак највише идеје, која се може достићи само у научној историји, да измири све супротне снаге, правце и идеје, које су се у њој сукцесивно јављале; да помири човека с богом и са светом, реално с идеалним, мишљење са стварима, нужност са слободом, мора са треба, условно и коначно с безусловним и бесконачним, релативно с апсолутним, да помири несвест и свест, заблуду и истину, да помири међу собом све људе и сва времена.

20. Тако је у процесу мирења ствари ход *од револуције ка еволуцији*, од борбе ка миру. Мирећи све ствари историја мири револуцију с еволуцијом; пошто свака еволуција претпоставља револуцију, револуција је прва фаза сваке еволуције, као што је диспропорција прва фаза пропорције, као што је дисхармонија прва фаза хармоније. Као што је стварање и образовање земље почело револуцијама и катастрофама и тек доцније, кад је престала акција ватре и почело деловање воде настала и тиха еволуција форама, тако је и еволуција човека у историји почела на свима странама револуцијама, катастрофама, потресима и реметењима. У прво доба историје сваки додир људи, племена, народа изметао се у крваве борбе; најмањи поремећај у друштву изметао се у револуције и сваки напредак у друштву изазиван је и постицан спољним катастрофама историским и доносио је собом револуцију. А корито човечанства и његове историје постаје све дубље и по томе ток њен постаје све сталнији и мирнији, те не само да спољне револуције постају све више непотребне за његов напредак, него револуције и катастрофе постају све више немогућне. Прогрес у историји не постичу више револуционарни спољни потреци, као што су проназак ватре, барута, штампе, Америке; прогрес историје све је више условљен самим унутрашњим животом и кретањем човечанства, као што се и човечанство не прерођава више с поља, притицањем нових и свежих етничких еламената; оно се почиње прерођавати само из себе, изнутра. Пошто ток историског живота човечанства постаје све мирнији и сталнији, то је све мање поремећаја и устука, случајности и среће; судба човечанства није више изложена ћудљивим

спољним снагама; оно почиње носити судбу своју у себи самом. Као што брод од проналаска компаса није више изложен милости бура и таласа, није више играчка ветрова и бура, нити се боји више да ће залутати у океану, тако ће утврђени и стални принципи историског живота бити компас човечанства, који му неће више дати да лута странпутицама, као што је то често до сад бивало. Као што су револуционарна дејства ватре спремила земљиште за мирну и тиху акцију воде у образовању земље, као што је тек после дивље борбе животињских нагона и жеља дошао тихи развитак и напредак хуманости код човека, тако су и у друштву људском увек прво мач и огањ морали поорати земљиште на коме ће успевати племенито семе мира; увек тек после дивљих бораба и револуција настајао је полет и напредак духа; најсјајније литерарне епохе код народа долазе увек после великих ратова и револуција. Пошто човечанство све више тежи поступном, сталном, мирном и непрекидном ходу и току и развитку своме, то су спољни случајни узроци и снаге све мање моћни да омету и поремете сталност у ходу, све је мање наглих преврата, трзавица и револуција, јер револуција и није ништа друго него нагло прекидање континуитета историског живота, прекидање са прошлошћу, са старим идејама, традицијама и осећањима, и по томе што више континуитета у историском животу човечанства, то све мање револуције, што више сталности, то мање промењивости, случајности, среће и реметања.

21. А процес мирења води процесу *контемпоризације.* Прво се свака форма и снага, како се која сукцесивно у времену јављала, отимала за превласт над другима; достигнувши стање пропорције, равнотеже, оне све једновремено живе, свака својим животом; пошто све ствари заузму своја места једна поред друге, пропорционално својој величини, снази и вредности и мирно живе и крећу се једна поред друге, то све ствари, које су сукцесивно настајале једна за другом, живе једновремено једна поред друге. Тако *у процесу контемпоризације јесте ход од сукцесивног ка симултаном.*

Поједини делови земљине површине ступали су у опште тек сукцесивно, један за другим и по одређеном реду у своју особиту функцију и значај за историски живот човечанства, а цео прогрес историје тежи да цивилизација човекова обухвати целу земљу и да сви крајеви на земљи буду једновремена подлога једновременом животу једног човечанства. И кад цела земља постане завичај човеку и кад се човек буде са свим ослободио од веза простора т.ј.

од веза времена, онда ће мисао свих и радња свих бити приступна свима људима у једно исто време, на један пут.

И као што у индивидуалном животу до потпуне зрелости у разним периодима развитка превлађују разне поједине особине људског бића, његовог организма и његове душе, тако су и у историском животу човечанства у сукцесивним временима превлађивале сукцесивно разне стране и правци људског живота. До данас се све у историји развијало делимице, појединце и наизменце: сваки део, како се који сукцесивно јављао, тежио је да овлада свима осталим деловима, да претегне и да истисне уплив свих осталих, да се на њихов рачун развија и снажи и̂ да највећи део снаге и најбољу снагу свог доба сиса у своју корист; отуд до данас увек претежност појединих крајева земље, појединих народа, појединих система религије, философије и наука. Прво је у појединим згодним крајевима земље човек сукцесивно оснивао своју цивилизацију и као што се процес човечанства вршио сукцесивно у појединим племенима, народима, државама и цивилизацијама и тек доцније почиње се јављати појам једног једновременог човечанства, тако се и процес ума људског у историји вршио сукцесивно на појединим странама и у појединим правцима, који су сукцесивно превлађивали један над другим: у религији, у уметности, у философији и у наукама, а марећи се све више међу собом, добијајући свака свој удео и своју вредност према својој величини и снази, све те форме и снаге ума људског живеће и развијаће се мирно, једновремено једна поред друге, подведене све под један узвишен, универзалан принцип, као под тип, од којега ће све оне добијати светлости и живота; као што ће тек онда, кад једно једино човечанство буде потпуно зрело и цивилизацију своју буде раширило по целој земљи, бити довољно простора и маха да се све стране, сви правци, сви елементи људског живота, људске душе и људске историје мирно развијају и живе једновремено једно поред другог. Тако у целом психичком развитку сукцесивно иде пре симултаног и права свест симултано обасјава све тачке душе и њеног живота, које су се дотле сукцесивно јављале.

Као што су се и уметности развијале сукцесивно једна за другом, прво архитектура, за њом скулптура, сликарство и музика, док у модерно доба оне се све развијају и живе једновремено једна поред друге, тако ће зрело друштво људско спојити и помирити и ублажити све оне политичке форме историског живота — монархију, аристократију и демократију, које су се дотле сукцесивно, једнострано и једна на рачун друге развијале и одржавале. Тако

и сукцесивне епохе и фазе историје људске постају доцније стални елементи друштва: тако примитивно доба природних људи у историји таложи се у масу развијених и цивилизованих друштава, као и сукцесивни елементи природе што постају стални елементи човекова организма. Тако је светлост цивилизације обасјавала човечанство сукцесивно с појединих крајава и тачака земље: прво од Египта и од оријенталних народа, за тим од Грчке, после од Рима; за тим су цивилизаторски уплив вршили на модерну Европу сукцесивно Арављани, Италија, Шпанци, Французи, док данас цивилизација више мање подједнако је распрострта, подједнако обасјава једновремено целу Европу и тековине цивилзације на једном крају њеном уживају једновремено сви народи њени.

А на тој контемпоризацији живота човечанства, његове душе и духа, раде сви модерни фактори, трудећи се да што више савладају време, да што брже и више једновремено улију у све духове једне исте мисли, у све душе једна иста осећања: штампом се брже пише него некадашњим сликама, саобраћај је бржи једном новчаном стопом, иде се брже жељезницом, мисли се брже начелима и законима научним; тако модерни листови уливају у једно исто време једну исту мисао свима духовима. И на највишем ступњу развитка људског сунце историске свести обасјаће све елементе људског духовног и социјалног живота; тада ће се видети све форме људског живота, сви елементи историје уређени по њиховој величини, снази и вредности и тада, кад се буде завршило развијање, поједини типови у простору престављаће поједине фазе људског напретка у времену; оно што је некад долазило једно за другим у времену, стајаће једновремено једно поред другог у простору, као што и у данашњој хармонији козмоса све форме козмичког живота сунца, планете и месеци постоје једна поред друге једновремено, а све су оне само сукцесивна стања, разне форме развитка у времену, које сва козмичка материја мора проћи сукцесивно, једно за другим. Место вековног развијања у времену врхунац историје биће једновремени просторни преглед свих стања, форама, елемената и фаза, који су се дотле развијали једно за другим у времену и свако од тих стања, форама, елемената и фаза имаће свог преставника у простору. Као што данас у козмосу козмичка магла преставља првобитно стање материје; сунце преставља фазу земље у прво доба њена живота, земља и планете престављају потоњу фазу сунца, а месец преставља крајњи ступањ живота козмичких тела, и као што се сва та козмичка тела, која данас једновремено живе једно поред другог, допуњују у једну

целину космоса, престављају свако собом разне фазе развитка целине космоса у времену, тако ће и човечанство на највишем ступњу историје бити само једна органска целина, један организам, у коме ће сваки део његов престављати једну фазу његова развитка и тада ће у најдубљој интензивности својој историја престављати екстензивно све оно што се дотле једно по једно и једно за другим у времену развијало; врхунац историје биће потпуно помирење свих оних супротности, које су се, борећи се, јављале наизменце у историји — човека и природе, духа, живота и материје, вере и разума; тада ће настати потпун саобраћај између најдаљих региона човека и природе, где ће свака и најмања тачка људског живота бити везана са свима тачкама живота и природе; то ће бити потпуно утонуће човека у природу. Тако контемпоризација ствари води *корелацији* ствари, која није ништа друго, него симултаност континуитета, континуитет у простору.

22. Пошто тако сви поједини елементи, форме и снаге, које су се у историји сукцесивно јављале, постају само поједини делови једне велике органске целине — човечанства и његове историје; пошто сваки део добија у тој целини своје одређено место поред других делова, то пропорционизација и контемпоризација ствари, доводећи све ствари у узајамну зависност и једновремени живот, воде процесу органског спајања, воде *организацији* ствари у један једини велики организам. Пошто пропорционизација ствари води једној једииој великој целини човечанства, у којој ће сви делови и елементи, све форме, снаге и правци људског историског живота бити заступљени и помирени и у којој ће се сваки правилно кретати у границама својим, то те правилности и редовности може бити само у огромним размерима једног јединог великог организма, организма човечанства, јер што је већа једна целина, правилније јој је кретање и правилнији је живот у њој и само организовањем свега у једну велику органску целину може се доћи у великим размерима до помирења свих ствари и до хармоније њихове. Као што је процес културе организација материјалне природе, тако и процес историје друштва и цивилизације тежи организацији човечанства у једну једину фамилију, тежи фамилијаризацији човечанства; човечанство све више постаје једна фамилија, као и материјалну природу што човек све више чини својим продуженим организмом, јер људска индустрија није ништа друго него даље ширење, продужавање и развитак рада природе, као што су и вештачка оруђа човекова само продужења његових природних органа. Тако ће последњи ступањ историје и човечанства бити онај,

кад сви елементи човекова живота, природног и историског, буду тако распоређени и организовани у једном организму да ни један не превлађује на штету осталих и да се општи живот целог организма испољује само заједничком и хармониском акцијом свих. И само у тој једној великој органској целини може се доћи до потпуне моралности, слободе, правде и истине, јер моралност јесте увиђање да је сваки појединн човек само један део опште целине и да своје радње сваки појединн треба да удешава по законима који владају свима људима, увиђајући да је добро свакога само један део општег добра, последица општег добра, те је највиши ступањ моралности, као и свести, покоравање законима који владају свима, јер са већим напретком свести подједнако иде и већа моралност и већа слобода. И као што је тежња организацији једна од основних тежњи духа људског и као што друштво људско тежи да постане један организам, тако све стране, правци и области људског духа теже организацији у једну једину велику целину. Поједини фрагменти знања стајали су некад онако исто према потоњим наукама, као поједине религиозне вере према потоњим системима религије, као фамилије и племена према народима. И данас религије стоје онако исто према једној узвишеној идеји о богу, као поједине науке према једном уму људском, као народи према човечанству, те је данас још феудално доба човечанства и умно и социјално, и духовно и телесно. И као што су поједини закони ујединили знања и науке, тако ће један једини принцип, као заједничка веза свих наука, ујединити их све у један једини велики организам, у коме ће све поједине науке бити само поједини делови и органи тог организма. И тај највиши принцип спојиће и помириће у себи обе велике области људског живота, природу и историју, душу и дух, религију и науку, јер пошто све ствари у природи чине само једну једину велику целину, један организам, то и науке о тим стварима могу чинити само једну целину, један организам; тако се и у драмској поезији организују и спајају све уметности у један организам.

Тако историја постаје све више прави апстрактни организам, човека т. ј. човечанства, састављен од свега људског што се у току историје сукцесивно јављало: од осећања и мисли људских, од раса, племена и народа, од религија, философија, наука и уметности; као што је душа организам од осећања и мисли, тако и историја човечанства све више постаје организам, у коме су душе и духови људски атоми и ћелије; као што је човек компендијум природе, највиши организам њен, састављен из свих елемената при-

роде, тако је историја компендијум човека, састављен из свих људских осећања и мисли, жеља и нада, идеала и бораба, из свих племена и народа, из свих времена. И што човечанство буде организованије, сви елементи људског историског живота добијаће све тачнији међусобни однос и по времену и по простору, по вредности, величини и снази, и добијајући своје право место и своју вредност, ни један од њих неће претезати над другима, него се сви кретати у једној великој хармонији. И само у тој једној великој органској целини смерови појединих духова потпуно ће се слагати с општим смеровима, са смеровима историје; само се у њој може достићи потпуна узајамна зависност свих делова т. ј. потпуна корелација њихова.

XXIV

И само у тој једној великој целини, која настаје процесима везивања и пропорционизације, види се да све ствари имају један исти корен, иду једним истим путем и једном истом смеру и имају једне исте односе, пошто су све ствари делови и органи једне једине велике целине, да је та једна целина само једанпут постала и по томе само једанпут живи.

1. Тако процеси пропорционизације, контемпоризације и организације воде једној великој целини, једном организму, једном јединству. Све је само једно, а то је јединство; та целина само је у целој историји ума људског. Пошто и у области хуманог иде све оним истим редом којим иду и ствари у природи, пошто тако ум људски у историји пролази оне исте фазе које пролази и природа цела, то је у историји ума људског идеална историја козмоса. Пошто ум људски у свом историском животу понавља живот целе природе, то су фазе ума људског и фазе живота козмоса; идеалне, апстрактне фазе, које пролази ум људски у историји, јесу исте и фазе стварности; сукцесивне фазе ума јесу сукцесивне фазе стварног живота козмоса. Пошто је човек у свима временима свог историског живота имао пред собом једну исту природу, један исти спољни свет и пошто је у разним временима различно мислио о том свету, то промене мишљења његовог о свету нису долазиле од промена самог света, природе; оне исте фазе, које је пролазио ум људски у својој историји, прошла је природа давно пре него је

човек почео мислити о њој; пошто процес природе долази до свести у човеку, то и поједине сукцесивне фазе живота природе долазе сукцесивно и у свест човекову оним истим редом којим су и у природи настајале; по томе процес историје ума људског, понављајући историју природе, није ништа друго него процес освешћавања природе, ширење светлости на све даље просторе створенога; природа долази до свести у човеку; она у њему и његовој историји постаје свесна сама себе; по томе историја ума човекова јесте свест природе, теорија космичког живота; историски разум јесте последње вибрирање општег васионског процеса, последњи и најфинији звук хармоније општег васионског живота. Тако цео космос живи у уму људском и ум људски проживљује живот целог космоса. И као што је свест сваког појединца последњи и највиши ступањ целог његовог физичког и психичког живота, тако је и историја ума човековог последњи и највиши ступањ целог живота природе. И као што човек без свести није цео човек, тако и природа без историје ума људског није цела природа; она је целина само са историјом ума људског и само у њој долази до целине. По томе природа са историјом ума људског чини једну једину велику целину, један једини живот; историја ума људског јесте синтакса оног истог језика којим говори природа. Једни исти закони управљају кретањем звезда и кретањем мишљења људског; живот и историја човечанства само су последице живота земљиног, резултат њеног развитка; кад нестане погодаба, које условљују живот човечанства на земљи нестаће и човечанства, као што треба извесних погодаба да се развију и живе религија, философија и наука и све друго и кад тих погодаба нема, не може ни њих бити. Као што земља живи само позајмљеним животом од сунца и космоса, тако и човечанство живи само позајмљеним животом од земље и сунца; и најјачи и најфинији конци историје живота човекова везују га за живот земље и сунца; најфинији закони који управљају кретањем осећања и мисли, само су последњи тонови закона који управљају кретањем звезда. По томе права философија била би она која би положајем земље према сунцу могла да протумачи судбу свих земаљских ствари, па и човекове историје, као што се из форме лобање може извести цео живот једне животиње, њен физис и њена душа; кад би се могло одговорити какво је стање на земљи, како живи и мисли човек, кад је земљи толико и толико година. Мишљење људско само је последња, најфинија и најбржа вибрација оне исте космичке снаге, чије вибрације производе то-

плоту, светлост и друге манифестације њене; по томе процес мишљења људског, као и процес историје његове, јесте природни процес, а не људски намерни, вољни посао, јер све велике сукцесивне идеје о себи и о свету човек није добио емпиријом и индукцијом, него дедукцијом; никад емпиријом човек не би могао доћи до идеје да се данашњи хармонички козмос развио из хаоса, јер тада човека нити је било, нити га је могло бити; никад индукцијом не би се дошло до појмова гравитације, еволуције и других, као што ни једно откриће, ни један проналазак у историји нису учињени вољно, свесно. Дедукција је куцање васионског пулса у историји човека; она је дело природног, општем ума; индукција је дело ситног ума људског; човек је долазио на открића и идеје не за то што је он то и тако хтео, него што је тако морао; поједине идеје и открића долазили су онда, кад им је време згодно и зрело било, кад су притиском времена и историје морали и требали да дођу.

Пошто је тако уму људском корен у далеким дубинама козмичког живота, то мисли људске не зависе од садашњости њихове, од телесне организације онога који их износи, ни од народа у коме се оне јављају, него зависе од општег стања земље и природе, као што ни форма лишћа, боја цвета и укус плода једног дрвета у једној земљи не зависе од племена и народа који живи у тој земљи, ни од његове религије и философије; услове за све то добило је то дрво давно, у почетку постајања органског живота; све је то резултат далеких снага у далеким временима; тако и велике идеје и мисли у историји нису резултат оног народа и оног времена у коме се оне јављају; услови за њихов постанак губе се далеко у дубинама општег живота. Тако је цела природа са историјом ума људског једно јединство, једна целина и што је која идеја дужа веза човека са природом, тим је она тачнија, истинитија; по томе принципи су само они конци који везују живот човека за живот природе; сви остали краћи, ситнији конци, који везују само поједине периоде живота природе и историје човекове међу собом, само су идеје, доктрине итд. али не принципи. По томе свака права философија мора тражити ма с које стране то јединство живота природе и човека, мора тражити континуитет у стварима. Као што идеја човека руши све вештачке преграде и границе раса, племена, народа и времена, тако и идеја континуитета ремети и руши вештачке границе, којима су се поједине науке оградиле; права философија и није ништа друго него извођење и потврђивање континуитета у стварима; што је тачнији и даљи континуитет који она изводи, тим је и философија виша, те је у томе

и главна разлика између философије и наука: наука тражи да похвата све конце у само једној области факата, философија провлачи само један конац кроз све области факата.

Пошто се у историји ума људског завршава целина живота природе, пошто ум људски пролази оне исте фазе које и живот природе, пошто ум људски у историји проживљује живот целе природе, то се целина живота природе може видети само у целини историје ума људског. По томе сва историја природе само је један део историје ума људског; живот природе јесте један период живота историје ума људског и све ствари у природи само су разни ступњи човека и његове душе и човек је највиши ступањ ствари; све ствари у природи представљају човека на појединим тачкама његова пута, у појединим моментима његова живота. По томе је само човек у историји цео човек; у свима појединим сукцесивним временима свог живота, човек је развијао поједине снаге своје, поједине стране и правце своје душе и свога духа; цео човек само је у историји целог човечанства; по томе само цело човечанство у свима периодима свог историског живота јесте цео човек, те као што су заблуде само сукцесивне фазе истине, тако су и времена и народи у историји само сукцесивне фазе човека.

Понављајући живот природе историја човека тежи оном јединству до којега је природа већ давно дошла, и само се у историји целог човечанства, у свима временима његовог живота може видети то јединство, та целина живота, само се у њој може видети јединство ума људског. Као што се поступно долазило до појма о јединству земље, са свима њеним сувим и воденим деловима, са неорганским и органским животом, за тим до појма о јединству бога, до појма о јединству људског рода, тако ће се из историје све више увиђати јединство ума људског. Као што земља стоји према свима својим континентима, острвима, океанима и органском животу као једна велика целина, тако стоји човек према племенима и народима, тако стоји историја према свима другим наукама и свима манифестацијама душе и духа људског, које сукцесивно настају и нестају у историји. Пошто је ум људски само један, то су све уметности, све религије, све философије и све науке само разне гране и фазе тог једног ума; веровање у фетише, у духове и богове онако је исто само једна природна фаза у развитку ума људског, као и веровање у законе; и појам закона само је једна фаза у процесу развитка ума људског, као што је и законитост у природи само једна фаза њеног живота. Као што су хаос и хармонија, гравитација, еволуција и пропорција само поједине фазе процеса целог живота

космоса, тако су и појмови и идеје хаоса и хармоније, гравитације, еволуције и пропорције само поједине фазе процеса целог живота и развитка једног јединог ума људског. По томе највиша истина, до које ум људски може доћи, није ни код једног човека, ни код једног народа, ни у једној религији, ни у једној философији и науци, ни у једном времену, ни на једном месту; пошто је истина један од божјих атрибута, то је она само једна, непромењива, постојана и вечита; по томе што је више појединих ствари, то свака од њих има тим мањи део истине и само све скупа чине једну целину т. ј. једну истину, и свака поједина ствар само је тако истинита, само тако има истине у себи, ако је она један део те једне целине; сама за себе она није истинита. А пошто је потпуна целина свега само у целој историји ума људског, то највиша истина, до које ум људски доћи може, јесте само у целини историје ума људског, која ће обухватити сва времена и све просторе човекова живота; она ће бити једина права и највиша философија, у којој ће све поједине религије, философије, науке и времена постати само делови, органи те једне велике целине, уређени и распоређени по својој снази, величини и вредности. Као што један исти дух људски говори кроз многе разне језике, тако су многе и разне религије, философије и науке само фазе једног истог духа. Пошто један исти дух иде кроз целу историју човекову, то су и закони његови једни исти на целој земљи и у свима временима, као што је и природа људска увек битно једна иста; једна иста осећања, исте жеље кретале су људске душе у свима временима, што се најбоље види по великим песницима, који црпећи из дубине људске душе постају разумљиви свима људима у свима временима. Један је ум људски, као што је једна и природа. И пошто је само у историји човечанства и ума његовог потпуна, идеална целина свега, то све поједине ствари само су зависни делови и органи те једне, велике целине. По томе су политички живот и политичка историја једног народа и једног времена само плитка обала оног великог океана људске историје, на чију се дубину и ширину не може човек пустити без компаса у руци, без принципа, који би сигурно водио човека кроз ту неизмерну ширину. И само у тој великој целини, само у целој књизи историје људске може се увидети правилност и законитост живота и мишљења људског и смисао, разлог и потреба свега, тако да сви потреси и поремећаји, све револуције, ратови и преврати и уступци у историји онолико исто кваре законитост и правилност тока историје људске, колико штампарске погрешке кваре смисао целе књиге.

2. Пошто је тако историја човечанства и ума његова само једна велика целина, то она само *један корен* може имати. Историја човечанства јесте једно велико дрво, коме је корен дубоко у мраку преисториског, животињског живота човековог; све религије, философије, уметности и науке, све форме социјалног живота људског, сви народи и сва времена само су огранци тог једног дрвета; истина, правда, слобода, хуманост, љубав јесу цвеће његово, разум је његов плод.

3. Пошто је историја човека једна целина, која има само један корен, то све у историји има само један пут, све иде *једним истим путем*, оним путем којим иде и природа. Као што природа иде од хаоса до реда, од дисхармоније до хармоније, од диспропорције до пропорције, тако и у историји човек иде само кроз ропство до слободе, кроз заблуду до истине, кроз неправду до правде. И пошто је историја човечанства само раширена историја једног потпуног човека, свих страна и снага његовог физичког и психичког живота, то је историја једног појединог човека минијатура историје човечанства, као што је дан минијатура године и њених доба, где његово јутро, подне и вече претстављају историју једне године, као и минијатура земљиног глоба у простору, пошто је подне екватор дана и екватор подне земљино. Сваки појединн човек од детињства до зрелости пролази исти пут којим пролази човечанство од дивљаштва до цивилизације; један цивилизован човек за време свог живота пролази цео пут којим је човечанство за хиљадама година прошло до њега; фазе живота једног човека јесу фазе живота целог човечанства; а пошто човечанство још има дуг остатак пута свог да пређе, то поједини умови проживљују у напред живот човечанства, фазе његова живота у историји. А пошто је историја ума људског идеална историја целе природе, пошто су фазе историје ума људског оне исте које и фазе историје природе, то пошто историски ум људски прожављује фазе живота космоса, то и поједини ум људски, за свог целог живота, од клице у материној утроби до распадања у гробу, проживљује у себи живот и историју целог космоса. А пошто поједини човек нестаје и умире, а човечанство и природа и даље живе, то поједини човек пролази у напред и оне фазе којим ће некада проћи и човечанство и природа, а не само оне фазе којима су они прошли. По томе што је виши ум појединца, он је све више целина, све је ближи целини; што је нижи, он је све више само разломак и све већи разломак те једне велике целине. Тако поједини обични човек проживљује несвесно физички живот човечанства и природе; велики умови иду свесно

путем којим је природа прошла и којим ће проћи. По томе је ум људски најстарија ствар у природи, пошто је најдаље отишао оним путем којим ће цела природа много доцније проћи; а пошто за кратко време свог живота он има да пређе сву огромну дужину оног пута којим иде цела природа, то он мора највише да хита од свих осталих ствари и по томе њега ће прво и нестати, пошто он први долази до крајњег смера коме тежи цела природа, до краја општега пута; човек ће умрети од старости, кад природа још буде млада.

4. Пошто све иде једним истим путем, то све тежи *једном истом смеру*. У свако доба сви појави и сви догађаји теже једном истом; све снаге људске напрегнуте су у истом правцу, имају исте последице, уздижу једно исто и руше једно исто. Тако је у модерно доба једнакост општи смер свих историских појава и снага: пушка је донела једнакост на бојном пољу, штампа, појевтињујући књиге, све више изједначује богате и сиромахе у могућности читања и образовања; прогрес индустрије, јевтиноћом потребних ствари, све више изједначује све класе и сталеже у потребама и у могућности подмиривања њих; хришћанство је прокламовало да су сви људи једнаки пред једним богом, оцем свих људи, једнаки у свом пореклу и својим основним правима; Дарвинизам иде у истом правцу доказујући да, пошто су сви људи једног истог животињског порекла, да су они сви једнаки и у основним особинама тела и душе и да по томе сви имају једне исте основне потребе, иста основна права и дужности; наука све више постаје доступна људима свих класа, па и сама философија, постајући ствар унутрашњег искуства, постала је доступна сваком образованом човеку, престајући да буде тајанствена и привилегисана. Тако исто највиши смер свега људског — правди, слободи, истини, љубави, јесте само смер пропорцији; највиши смер коме тежи цела историја јесте пропорција, највиши принцип, који ће ујединити и помирити у себи све људе и сва времена; тежња пропорцији јесте тежња помирењу свих ствари и људи међу собом, тежња хармонији и законитости, истини, правди и слободи; пропорција је последњи ступањ процеса историје, последњи принцип целокупног живота природе и човека, последњи смер природе и човека; она је врхунац, на који се има попети историја људска.

5. Пошто је све само једна целина, то свака животна струја, сваки потрес и покрет осећа се на свима странама људског живота, даје општи и *исти ефекат*. Потреси и реформе у религији потресају цео духовни живот људски. Чулни живот јесте антисоцијалан

и доноси владу и ширење егоизма те и сензуализам у философији доноси увек владу принципа егоизма у етици. Пропорција на свима странама производи исти ефекат, а тако и диспропорција. Неслобода је увек и неморална и неекономна; неморално и неразумно никад не може бити лепо; разум увек води мирењу и љубави, правди и слободи; све лепо буди и снажи: и морално и разумно, и добро и истинито. Свака права истина не само што је лепа него је и морална, поштена; што није истинито није ни лепо ни морално, ни добро ни праведно; лаж и непоштење су антисоцијални. Истина је поштена јер доноси добра људима; што виша истина све већем броју људи доноси добра; лаж је непоштена, јер доноси добра само појединима — људима, класама, народима, временима. Од истине пропада само оно што није за живот, што не треба да живи; од лажи пропада оно што треба да живи; бити моралан и поштен значи волети, тражити и бранити истину. Истина, то је правда; идеални смер ума јесте највиша истина; идеални смер друштва људског јесте највиша правда; тежити истини то је тежити правди; неправда то је заблуда; неправедно друштво јесте лажно друштво; свако лажно стање јесте неправедно; по томе ширење истине јесте ширење правде. Тако пропорција увек доноси истину и правду, добро, поштено и слободу; диспропорција увек доноси заблуду и неправду, зло, непоштено и неслободу, те у највишој истини једног човечанства утопиће се све заблуде и неправде времена.

6. Пошто у историји човека све иде једним истим путем којим и све у природи, то све сукцесивне фазе једних грана и области односе се међу собом као сукцисивне фазе других грана и области. *Једни исти односи* владају на свима странама бића и живота. Пошто ум људски пролази исте фазе које и природа, то поједине фазе ума људског стоје међу собом у оним истим односима, у оним истим везама, у којима стоје фазе живота природе; поједине области ума људског стоје међу собом у истим односима у којима стоје њихови стварни предмети у природи; поједине науке стоје међу собом у истим односима у којима стоје и предмети њихова изучавања; исте узајамне везе зависности везују и науке и њихове стварне предмете изучавања. Као што сав живот на земљи зависи од сунца, тако и живот и кретање ума људског у свима областима наука зависи од астрономије; теорије и идеје у свима другим наукама јесу само даље консеквенце и деривације астрономских погледа. Као што сунце стоји према земљи, тако стоји астрономија према геологији; као што земља стоји према органском животу на

њој, тако стоји и геологија према биологији, те везати органски живот на земљи за земљу и њен живот и везати живот земље за живот сунца и космоса значи везати биологију за геологију и геологију за астрономију. Јединство ума јесте јединство живота. Што је предмет које науке простији, то је историја тог предмета и науке о њему простија; историја астрономије у главном је борба два принципа: геоцентрике и хелиоцентрике, хаоса, хармоније, као што је и историја космоса у главном борба две снаге: тангенцијалне и гравитационе; историја геологије јесте историја борбе нептунизма и вулканизма, као што је историја земље борба воде и ватре. Што је сложенији предмет које науке, то је и историја његова већа и заплетенија; историја човека и ума његова јесте историја свега; у њој су изукрштане све снаге општег живота, она је исплетена из најфинијих и најтањих конаца његових. Као што су неорганска и органска природа морале бити готове и спремне пре него што се човек јавио, тако су и науке о неорганском и органском животу морале достићи висок ступањ, да би се наука о човеку и историје његове могла јавити. И као што је борба супротних снага у космосу утишана, као што је борба ватре и воде у земљи, дошав до равнотеже обе, умирена, тако је и у астрономији и у геологији завршен спор између гео- и хелиоцентрике, између вулканизма и нептунизма; у космосу и у земљи је мир, као и у наукама о њима, док у науци о човеку има још много спорних питања, борба је у њој на свима странама. Пошто је тако историја ума људског идеална, апстрактна историја космоса, то историја ума људског стоји онако исто према историји стварне природе, као што стоји мапа земље према стварној земљи; што већи напредак историје као науке, што тачније познавање ствари и што тачније разумевање историје и та ће мапа бити све вернија и тачнија; правилност и савршенство глоба историје ума људског неће реметити ни њени океани, ни њени брегови и долине.

Исти односи владају и у процесу ума и друштва људског. Све религије, философије и науке стоје према једном уму људском, као што стоје све расе, племена и народи према једном човечанству, према човеку. Као што један дух људски говори кроз све многобројне и разне језике, тако и човек на дугом путу своје историје узима разне боје раса, племена и народа, док се у једном човечанству не очисти од свих тих историских примеса до чистог човека. Данас је феудално доба човечанства, човечанства и с физичке и са психичке стране његова живота: многи самостални народи и многе самосталне науке и философије; у појединим наукама

врши се процес ума људског, у појединим народима врши се процес човечанства; као што ће највиши принцип до којега ће ум људски једном доћи спојити и помирити у себи све религије, философије и науке, тако ће човек на највишем ступњу свом, у човечанству, спојити и помирити у себи све расе, племена и народе. А пошто се тај највиши принцип може само разумом достићи, а не чулима, и пошто се јединство ума људског може видети из целе историје његове, то историја стоји према свима другим наукама као разум према чулима, као човечанство према племенима и народима; племена и народи јесу чулна фаза живота разумног човечанства. Као што човечанство не може бити док не падну све телесне и духовне преграде које одвајају племена, народе и времена, тако и научне историје не може бити без једног човечанства, без једног ума људског. Као што човечанство није само у једном племену, у једном народу, у једном времену, као што ни један народ не може развити све стране и правце људског живота, тако се ни умни живот човечанства не може видети из једне религије, једне философије, једне литературе или науке; цео човек са свима странама и правцима свега свог живота само је у историји, у човечанству.

Тако је политеизам религиозни феудализам и феудализам социјални политеизам, тако су закони и принципи у науци аристократија према маси факата; тако географија стоји према историји као тело према духу, као земља према цивилизацији; тако су социјалне класе избледела племена, као што су писмена избледеле слике; тако човек у опште стоји према стварима, као идеја према стварима, као идеја према фактима, као мислилац према маси људи; човек је суперлатив природе, мислилац је суперлатив човека.

Пошто ум у свима правцима пролази исте фазе, то исти односи владају у свима областима ума. Тако научна и философска историја стоји према обичној историји, која се бави личностима и стварним догађајима, као што стоји алгебра према рачуници, као виша математика према нижој. Тако архитектура стоји према осталим уметностима, као астрономија према осталим наукама; као што од астрономских погледа и ступња астрономије зависи склоп и форма целог осталог људског мишљења и појимања, тако ступњи архитектуре одређују целу потоњу уметничку радњу једног племена, народа и времена; астрономија је архитектура наукама. Као што само оку треба светлости, док осталим чулима не треба светлости и могу и у мраку радити, тако само разуму треба светлости, док сва остала душа живи и ради у мраку.

7. Пошто је тако све само једна велика целина и само један корен има, то је она само *један пут* постала, само један пут живи, јер један исти пулс живота бије кроз сунце и мишљење људско. Као што је земља у процесу живота свог само један пут прошла кроз досадање фазе и ступње, као што су се за разна стања и постајања само један пут стицали сви повољни услови, као што је органски живот на земљи само једанпут постао и само један пут живи, тако су се само један пут стекли сви повољни услови на земљи, у природи, да постане човек. И пошто је историја човека и ума његова само једна велика целина и пошто је целина само у историји, то све што у историји постаје и бива, постаје и бива само једанпут: понављања нема у историји; да би се само нешто поновило морало би се поновити све; човечансвво је само једно, само један пут живи, само један пут пролази кроз историју, те је и историја човечанства само једна и само је један пут почела. И ако је првобитно било више самосталних центара цивилизације, конац историје човечанства везује се за Азију и Египат и преко Грчке и Рима води у наше доба и везујући све више све људе и све крајеве на земљи, он везује и све остале цивилизације и народе, који су до данас били ван историје. Сви посебни кругови племена, народа и држава, у којима се до данас кретао живот појединих делова човечанства, који су се у почетку кретали привидно са свим самостално око својих засебних центара, све више добијају само један заједнички центар, око којега се сви крећу, а тај је центар идеја човека, појам заједничких људских основних интереса; све своје самосталне животе почињу они стапати у један заједнички живот, човечанство све више живи само једним животом, све више живи само у историји својој; историја човечанства постаје све више само једна. Као што је сваки појединп човек само један пут дете, тако се само један пут дигло човечанство из животињске, природне дивљине на пут историје, само је један пут проживело фазу природног живота, само је једанпут пронађена ватра, само су се једанпут из првобитних слика развила писмена, на којима с једне стране и почива данашња цивилизација, и то у Египту и само се за ту једну тачку везује потоњи прогрес човечанства; само се једанпут из првбитних фетиша и богова издвојио појам једног бога, у Египту, који су преко Јевреја Мојсије и Христос објавили свима људима. Сва велика открића и проналасци, све велике теорије и идеје постајале су само једанпут; пошто је историја човечанства само једна, пошто човечанство у својој историји само једанпут живи, то све што бива у историји човечанства и за

њу, бива само један пут. Бивајући све више само једна цивилизација човечанства не постаје више поново у разним временима и у разним просторима; пошто су осушени многи корени из којих је цивилизација човечанства могла постати, она се развија и сиса снагу за живот само из једног корена; сва остала природна племена, све остале државе и цивилизације ван те једне, губећи своју самосталност, све више кржљаве и нестају; таки су рудименти историје природна племена Азије, Африке и Америке, Хина, Мехико, Перу. Бивајући све више само једна, цивилизација човечанства шири се све даље по целој земљи.

Пошто је цивилизација човечанства само једна и само један пут живи, то је све мање самосталног живота и чистог органског развитка код појединих цивилизованих народа, што се даље иде од првобитног живота у историју, све је мање живота од почетка т. ј. живот даљих цивилизација у историји све је даљи од почетка. Конци историје човечанства све су више испреплетани тако да се историја и живот једног народа не могу разумети без историје и живота других народа у прошлости и у садашњости. Ни један данашњи европски народ није прошао од животињског, природног живота до висине садашњег друштвеног живота; ни један није по ново за себе откривао и проналазио ватру, оружја, земљорад, писмена; ни један данашњи европски народ нема своју самониклу цивилизацију, него им је свима основ у класичкој и античкој старини. Само су оријенталне цивилизације примарне и оригиналне, све потоње су само секундарне и деривативне, консеквенце и резултати првих; само су оријенталне цивилизације постајале у органској хармонији са спољном природом; за потоње цивилизације природа је и сувише дубок слој на коме почива њихов живот, тако да се морају разгрнути слојеви цивилизација и времена да би се слој природе и њеног уплива на умни живот могао видети; те је погрешно тумачити поједине манифестације модерног ума упливом актуалне спољње природе. Само су се на оријенту и у неколико у Грчкој органски развијале све форме социјалног и духовног живота; код модерних народа нема тог органског развитка, као на пр. скулптуре и сликарства из архитектуре, писмена из слика ит.д.; нови народи ступају у историју и почињу своју историју с религијом једног бога, а појмом једног бога завршава цела античка цивилизација као последњим и највишим ступњем својим. Као што је човечанство само један пут постало, тако су се само један пут органски природно развили први елементи историје тог једног човечанства; темељ историје човечанства положен је само једанпут

и цео остали живот народа и цивилизација, живот ума и друштва људског само је даље зидање на том једном темељу, само је настављање онога на чему се пре тога стало. Сви поједини народи у историји, од оријенталних до модерних, са даљим, потоњим човечанством зидају несвесно, незнајући један за другога, једну једину велику зграду, зграду човечанства, којој је темељ дубоко у мраку првобитног, природног живота људског, те су и модерни народи толико исти виши и бољи од старих народа, колико су виши и бољи они који дижу кров од оних који ударају темељ згради једној; они свакојако виде даље, више и јасније, али само пошто су се попели на леђа свих минулих историских народа.

Пошто је цела историја човечанства само једна велика зграда, коју зида човек од почетка живота свог на земљи, то и све ствари, привидно супротне, само су разни делови, разни ступњи те једне велике целине; хуманост је само највиша форма себичности, као што је и разум највиши вис на брегу живота. По томе се ни један део, ни једна фаза у тој једној целини не може разумети само за себе, без везе с другим деловима; сваки део, сваки ступањ има смисла само на свом месту и у своје време, те претпостављати да су модерни народи виши и бољи од античких народа по својој религији, философији, науци и по свом социјалном животу, значило би неисториски, неприродно и неразумно тражити зграду без темеља. По томе да би се ма шта поједино потпуно разумело, мора се разумети све; по томе највиши разум само је у целини, само је у целој историји; само се из целе историје може разумети све. Разум је последња инстанца општег васионског процеса, највиши ступањ његов, историја је последња инстанца разума; даље од историје, од сазнања прошлости, садашњости и будућности ствари, разум не може ићи.

XXV

Пошто једним истим путем иду и природа и човек, то човек открива и испитује ствари оним истим редом којим ствари постају.

Пошто једним истим редом иду ствари и у области материје и у области духа, и у историји природе и у историји ума људског, то и *човек долази у додир са стварима, открива и испитује ствари и мисли о њима оним истим редом којим ствари постају* и обратно

ствари постају истим редом којим их човек открива и мисли о њима; истим редом постају ствари и мисли о њима.

1. Као што је биће старије од бивања, стварање старије од развитка, тако је прво и постала догматичка доктрина стварања, постања, па је тек доцније јавила се историска доктрина еволуције; прво се појимало да је све постало, па се тек данас појима да се све развило једно из другога; прво се ум људски занимао космогонијом и геогонијом, наукама о постанку космоса и земље, па тек доцније настају науке о развитку космоса и земље, уношењем историскога у њих. И као што се у природи првобитно непријатељске снаге бориле међу собом о првенство, тако је и у области хуманог, доба фамилијарног живота, феудализма и политеизма старије од доба монархије и монотеизма. Као што је било доба у животу природе, кад су се у хаосу стварања разне силе отимале о првенство, док се једна — пропорција, — није уздигла до превласти над осталима, тако је било доба и у животу ума људског, кад су се многе снаге и богови борили међу собом о првенство, док се није полако и поступно једна сила — разум, уздигла над свима.

2. И науке се јављају и настају у историји оним истим редам којим постају предмети њихова посматрања и изучавања. Као што је природа постала и развила се пре човека и духа, тако су прво настале и јавиле се науке о природи и тек много доцније науке о човеку. Прво је земља са својим животом везана за живот сунца и космоса, па је доцније живот човека везан за живот земље и сунца; и тек доцније, пошто је живот човека везан за живот земље, за животиње и биље, нераскидним и дугим историским везама, настало је са све већим познавањем и разумевањем историје човечкове и све веће и јаче везивање човека за човека у свима просторима и временима, везивање природног за историског човека и везивање људи међу собом. Прво астрономија везује земљу за космос, после геологија и биологија везују човека за земљу и за животиње и најпосле остаје историји да веже човека за човека, природног човека за историског и цивилизованог, да веже људе у свима просторима и свима временима. Прво је земља морала бити оборена са свог превладног, неприродно високог положаја, у коме је била центар свега живота васионског и кад се све око ње обртало и ради ње постојало, па је тек доцније оборен са таког положаја и човек према животињама и осталој природи. Прво је оборена човекова заблуда о природи — геоцентричка заблуда, па је доцније оборена човекова заблуда о човеку — антропоцентричка заблуда. Као што се човек најдоцније издвојио и дигао из живо-

тињског света и природе, тако је и изучавање човека увек било последњи ступањ посматрања и мишљења човекова; као што ствари постају пре но што човек о њима мисли, као што су објекти старији од субјекта, тако човек прво посматра и изучава објекте, па тек после његово испитивање силази на и у њега самог, као на субјекат свих ствари. Наука о човеку још ни из далека није достигла онај ступањ тачности и законитости на коме одавно стоје науке о природи; па и изучавање природе човекове и физиса његовог раније је и напредније од студије његовог психичког и историског живота; као што је човек најдоцније ступио у историју, тако је и научна историја најпознија од свих наука. И као што је природа старија од духа, тако је и религија природе старија од религије духа, од историске хумане религије. Прво природне науке ослобођавају човека од притиска природе, па тек доцније имају социјалне науке да ослобођавају човека од притиска историје човекове — од религије, државе, народа.

3. И у области изучавања природе поједине природне науке јављале су се оним редом којим су постајали предмети њихових студија. Као што је неоргански свет ранији, старији од органског као носилац његов, тако су неоргански свет и његови појави пре постали предмети изучавања човекова, пре су подведени под законе на којима су основане науке о неорганском свету, док је органски свет постао доцније предмет изучавања, и науке о органском свету стоје још далеко од математске тачности наука о неорганском свету; и по том истом реду и неорганска хемија била је у велико наука пре него се јавила органска хемија. Као што је земља као целина старија од органског живота на њој, тако су и закони земљина живота нађени раније од закона органског живота, те је и геологија старија од биологије. Прво је у геологији оважена доктрина мирне и поступне еволуције, после доктрине револуције и катастрофа, па је тек после мирна и поступна еволуција постала принцип органског живота, биља и животиња на земљи; процес развитка земљиног живота раширен је доцније и на органски живот на њој и континуитет првог процеса морао је повући и други за собом. И као што су у историји стварног земљиног живота револуције и катастрофе претходиле тихој и поступној еволуцији тако је и у историји ума људског теорија револуција и катастрофа претходила теорији еволуције. И прва од свих уметности, архитектура, преставља неоргански свет и њени први закони, као и закони неорганског света јесу математски закони — закони тежине, статике, кохезије, и резистенције тела и геометриски закони форме и тек доцније

јављају се скулптура и пиктура које износе живот организованих тела. И као што је органско у опште млађе од неорганског, тако се и идеја организма много доцније јавила у историји ума људског.

Као што је у прво доба сунчани систем био само једно велико јединство, кад су састојци његови били растањени до паре тако да још никаквих хемиских деловања није могло бити, тако је и у историји ума људског било доба, кад није било хемије него само астрономије; и као што су хемиска деловања настала тек доцније, кад се материја сунчаног система почела згушњавати, тако се и наука хемије јавила доцније од астрономије и обратно, пошто се хемија јавила после астрономије значи да је било доба, кад хемиских елемената није било. По том истом реду тек после механике ваздуха дошла је и хемија њега.

Као што су космос и сунце старији од земље, тако је и познавање звезданог неба било у велико развијено пре него се познала земља; знање облика земље развило се доцније и лаганије, јер се тек доцније дошло до преставе да је земља кугла. Тако је и прва правилност и законитост нађена на небу и тек доцније су пренесене на земљу и њен живот. И као што је прво постојао космос као једна целина, од које се тек доцније одвајају поједини делови и форме, тако је и астрономија прва од свих наука од које се тек доцније одвајају студије поједиnих области природе.

Као што су се планете првобитно кретале у круговима и тек доцније преобраћају планете њихове кружне токове у елиптичке, тако је и ум људски ишао тим истим редом у појимању кретања планета; прво је Коперник држао да се планете крећу у круговима око сунца и тек је доцније Кеплер нашао да су путеви свих планета елипсе.

Репулзивност је прва и најнепосреднија снага материје, атракција је њена потоња особина и снага, и као што је атракција тек доцније овладала материјом и закон атракције, гравитације нађен је тек много доцније.

Као што је ваздух старији од воде, као што се вода тек доцније одвојила од ваздуха, тако је прво и пронађена композиција ваздуха, па тек доцније воде.

Као што сва првобитна кретања и живот бивају само у простору и вредност снага и појам времена настају тек доцније, са вишим животом, тако су и прво нађени закони простора, закони неорганскога и прве науке су на њима засноване — математика, астрономија, геометрија, док се тек доцније почело долазити до закона времена и живота у времену.

Као што су електрицитет и магнетизам најмлађе снаге природе, које су се најпосле одвојиле из општега и за које нам природа није дала никако специјално чуло, као што имамо за топлоту, светлост и звук, тако су електрицитет и магнетизам много доцније од топлоте, светлости и звука откривени, изучавани и употребљени.

И прво откриће, које је човек учинио и на којем је засновао цео свој потоњи прогрес, јесте откриће ватре, као што је и првобитно ватра главни фактор у стварању васионе, па тек доцније уступа место другим силама.

И земљу је познавао човек оним истим редом којим су се поједини крајеви њени издизали из воде и оним истим редом којим је сунце осветљује. Азија је најстарији континенат од свих и њу је прво човек познао; Америка и Аустралија, по целом њиховом физичком склопу јесу најмлађи континенти; и као што су Америка и Аустралија најпознија уздигнућа земље, тако су најдоцније и откривене.

4. Не само да је човек познавао и откривао поједине крајеве земље оним истим редом којим су ти крајеви постајали т. ј. уздизали се из воде, него је човек насељавао и култивисао поједине крајеве земље оним истим редом којим су се ти крајеви уздизали из воде; култура и цивилизација ишле су по земљи оним истим редом, како су се крајеви земље издизали из воде; географски ход насељавања и цивилизације јесте исти ход постајања суве земље; ход човека у времену исти је као и ход земље у простору. Азија је најстарији континенат и њу је прво човек населио; тамо је први пут човек основао више друштво — државу; тамо су први пут ударени темељи свима вишим добрима човековим — уметности, религији, философији. Азија је населила Африку и Европу. И као што је једноликост топлоте на земљи старија од разних зона и клима на њој, тако је и прва култура и цивилизација човекова постајала у једноликим топлим зонама, где је спољна природа најправилнија и најредовнија, где нема промене климе и топлоте, ни реметења од других снага; отуд су прве цивилизације све зависиле само од земљишта и плодности његове, а не од климе; тек доцније сели се цивилизација људска у крајеве са разним годишњим климама и то опет оним истим редом којим су се ти крајеви издизали из воде и којим их сунце загрева и осветљује т. ј. сели се од истока на све даљи запад. Оним истим редом којим су се поједини крајеви земље издизали из воде, дизали су се они и до станишта цивилизације човекове. Као што се прво периферија земљиних континената издизала из воде, тако је прво периферијом

ишла и култура и цивилизација људска, и у Азији и у Европи. Код старих Грка уметност је прво процветала код Дораца у Пелопонезу и Сицилији, у Великој Грчкој, јегејским острвима и обалама Мале Азије и тек у потоње доба Атина постаје центар свега вишег живота Грка; и тим истим географским путем ишла је и њихова образованост и њихов политички живот; прво се уздиже до значаја Спарта, па тек после Атина, Тива, Тесалија и Македонија. Из Грчке цивилизација се преселила у други најстарији комад суве Европе и Италија не само што је много столећа била центар свега вишег живота људског у античко доба, него и у ново доба Италија постаје не сахо први центар европске политике, него и први центар и расадник све образованости и цивилизације европске; први су се уздигли италијански градови и они су први гајили, ширили и постицали сав виши живот европских народа; они су били први центри европске цивилизације; италијански језик први је усавршен од свих модерних језика; оживљај философије и наука пошао је од Италије. Осим Италије прво су и други романски народи — Французи и Шпанци консолидовали своје државе и развили своје националне језике и литературе, као што су и крајеви Европе, које су они населили најстарија уздигнућа европског континента. И као што је источна хемисфера у опште географски старија од западне, тако је и цивилизација источне хемисфере старија од цивилизације западне хемисфере. Географски ход постајања суве земље јесте и географски ход цивилизације. Као што сунце прво обасјава врхове земљине и тек доцније силази у равнице и долине, као што светлост свести прво обасјава поједине узвишене духове и са њих силази у дубине друштвених слојева, тако и цивилизација људска прво обасјава највише крајеве земље т. ј. који се први издижу из воде, па тек доцније силази у дубину континената.

5. И како се који елеменат друштва уздизао из првобитне хаотичке масе, тим су се редом дизали до цивилизације. Аристократија духовништва и ратника јесте први елеменат друштва, који се дигао из првобитне хаотичке масе и духовници су први гајиоци и чувари све цивилизације људске, више религије, уметности, философије и наука. И како се који елеменат друштва уздизао, тако га је и историја изучавала; прва историја јесте историја аристократије и владалаца; тек доцније уздиже се народ из пасивног стања, добија активни значај и његов живот и рад постају предмет историје. Тако и социологија и економија нису могле на-

стати и развити се пре него што се уздигао предмет њихова посматрања и изучавања — маса друштва и народа.

6. Као што је тежина прва особина материје, тако је и у историји човека тежина прва особина и снага, коју је човек упознао и примењивао; тежина је први пострек свега ослобођавања човекова. Чисто физички рад човеков, произведен његовом тежином или тежном снагом, снагом његових мускула био је први рад за који је човек узео у помоћ природну, неорганску снагу, те и прво оруђе човеково било је тако, које је требало да се опире законима тежине или њиховом дејству. Тако се и новац прво мерио по тежини; злато је првобитно само еспап. И гласови у друштву, као и новац, прво су мерени по тежини, па је тек доцније настало бројање гласова. У прво доба друштвеног и државног живота важио је глас само оних, који су тежили у друштву својим имањем, влашћу и моћи; тек са демократијом настаје бројање гласова место мерења њихове тежине; после квалитативног стања тежине гласа аристократије настаје квантитативно стање бројања гласова — демократије. Тако су после тешких тајанствених јероглифа донла лака, скраћена, писмена. Тако је и прво оружје гломазно и тешко. Тако и кад је подела ноћи постала тежа, те захтевала чисто механичка средства, онда се место сунчаних сатова применило дејство тежине истицањем воде или песка кроз отвор. Па и свака наука почиње решавањем најтежих проблема.

Пошто је тежина, терет први пострек свега ослобођавања човекова, то и цео процес цивилизације човекове с једне стране само је олакшавање од терета и тежине. Као што је језик прво ослобођавање духа човекова од тежине спољних утисака; као што су први инструменти и посуђа као најстарије духовно култивисање земаљског, природног, тешког живота, знак првог уздизања човека над земаљским животом, тако је човек постао слободан прво од терета рада; најтежи део свог рада човек оставља инструментима и машини; скоро цело људско напрезање снаге предузела је машина. Па и прва подела рада у друштву извршена је по терету рада.

7. Не само да човек открива и познаје ствари и мисли о њима оним истим редом којим те ствари постају, него и чула човекова постају и развијају се оним истим редом којим постају ствари и материјални појави које чула опажају, који кроз чула допиру у душу; и с друге стране човек опажа чулима ствари оним истим редом којим ствари постају. Телесност у опште јесте прва особина материје и првобитно чуло човеково, кожа, јесте чуло којим се опажа телесност. Дете у утроби не види и не чује, али осећа то-

плоту, као што је топлота примарна форма кретања; тек после рођења и настаје чуло вида, као што се и светлост тек доцније одваја од топлоте и као што је звук тек доцнији симптом живота, тако се и чуло слуха развија доцније од чула топлоте и светлости. По том истом реду телескоп и телеграф раније су пронађени од телефона и микроскоп од микрофона (који се једном мора пронаћи); и као што је и сат (сунчани) прво нем, нечујан, појављује се и нестаје га са сунцем, па тек доцније сат постаје чујан, има звука.

Не само да чула човекова постају и развијају се оним истим редом којим постају ствари које чула опажају, него и поједина чула опажају ствари оним истим редом којим ствари постају. Око човеково види прво предмет, па после фарбу његову, као што је и фарба доцнија особина ствари. И кад је почео опажати поједине фарбе, он их је опажао оним истим редом којим су фарбе и постајале. Главне фарбе добијене кроз призму од беле светлости преломљене јесу црвена, жута, зелена, плава, виолет; црвена се производи најмањим бројем таласања, а свака идућа са све већим бројем таласања, а што је већи број таласања, то су она мање интензивна и тим слабије делују на чула. И тај ред којим иду фарбе не само што је и ред њиховог постајања у времену, него тим истим редом и око човеково опажало је и познавало те фарбе. Црвена фарба, најстарија, најмоћнија, која највише контрастује и најјаче делује на око, прво је и деловала на око човеково, па за њом жута; црвена и жута јесу пра-фарбе; и примитивним народима црвено је све што је светло, као контраст мрака, јер први и најпримитивнији ступањ свега осећања фарбе јесте дуализам црног и црвеног. Зелена боја и по интензивности светлости и по реду постајања и по старости речи и појма надмаша плаво, али изостаје иза жутог. Зелена фарба иде даље у старо доба него плава, али само донекле; Грци су још мешали зелено са жутим; Питагор, Емпедокл, Теофраст знају само за црно, бело, црвено и жуто. Плаво и виолет, као најмлађе фарбе, најпосле су и опажене; у пра-доба оне су биле са свим непознате; у Риг-веди и у Омировим песмама оне се никако не помињу; плава боја код старих народа свуд је означавана као црно, док виолет никако није опажано тада. А можда и после виолета има фарби које су доцније постале, те које човеково око данас још не осећа и које ће тек доцније осетити.

8. Па и таленат и генијалност прво и раније јавља се за оне области ствари које прво и постају: у уметности и математици; случајеви да се генијалност рано јавља, још код деце, бивају нарочито с математским генијима, дакле у науци, која је ранија од

свих; тако рана генијалност у појимању историских и социјалних ствари и у философији, непозната је. И случајеви ране уметничке генијалности на пр. музичке, још код деце, чести су као и математске.

9. Пошто је пропорција последњи ступањ општег процеса, то је човек најпосле и опажа на свима странама бића и живота и најпосле и сам до ње долази у друштву свом.

XXVI

Пошто су непосредна корист и потреба биле први пострек човековом откривању и испитивању ствари, то је човек испитивао ствари оним истим редом, којим су му те ствари постајале потребне.

Као што смо видели у једној од прошлих глава непосредна корист била је увек први пострек сваком човековом откривању, испитивању и изучавању ствари; тражење непосредне користи од ствари јесте први ступањ сваке науке, антропоцентрални ступањ њен, и пошто је *потреба* не само главни и основни разлог егзистенције свих ствари него и човековог откривања, изучавања и мишљења, то и *човек открива и испитује ствари оним истим редом, којим су те ствари постајале потребне; једним истим редом иду откривање и изучавање ствари и потреба тих ствари.* Свака ствар мора прво постати потребна, мора се прво осетити потреба, за њу пре него се та ствар открије, упозна и изучи, и с друге стране, да би се нека ствар открила и испитала она мора постати потребна. Човек је морао откривати и проналазити и изучавати све оно што му је као човеку потребно; оно што му као животињи треба, то природа сама даје и није га потребно откривати, као што су ваздух и вода. Прва чисто људска потреба, које немају животиње, јесте ватра и ватра је прво откриће човеково; електрицитет, пару, штампу и друге ствари открио је много доцније, онда, кад су му те ствари постале потребне. Астрономија је прва наука која се јавила и развила, јер је у човеку у прва времена само она била потребна и само му је она доносила користи; и у цело старо доба није било корисније науке за људе од астрономије; на познавању неба оснивали су се тада и земљорад и морепловство; целој духовној и религиозној сфери, више мање код свих античких народа, основ је била астрономија и све оно што је од астрономије могло бити

корисно човеку у то доба, било је тада познато. Пошто је човек тада на првом ступњу испитивања тражио само непосредне користи од ствари, то му је и астрономија тада служила само за оријентисање у практичком животу и потребама његовим; тек доцније у зрелије време ума свог право познавање козмичких односа упућује човека на праву скромност, одређујући му праве границе његове величине, вредности и снаге према свету, док потребу за то у прва времена човек није осећао. Тако и остале науке јављају се редом, како је кад која постајала потребна; потреба хемије осетила се одавно и хемија је одавно гајена, док је потреба социјалних наука и научне историје много доцнија потреба, потреба зрелијег ума, те се те науке и јављају тек у најпозније доба. Ако је Америка и пре била откривена, то пошто није било зрело време за њу, пошто се није осетила потреба, за њу то је и открићење морало пасти у заборав, док се доцније није осетила права потреба за њу, тако јака, да је она морала бити откривена и да је њено откриће, дошав у згодно, зрело време, могло донети користи човечанству. Тако је потреба оријентисања у практичком животу много ранија од потребе теорије, теориског сазнавања ствари, која се тек доцније јавља са вишим, зрелијим умом, са потребом све више истине.

XXVII

Пошто човек испитује ствари редом којим оне постају и редом којим му оне постају потребне, то ствари постају оним редом којим постају потребне, и ствари постају потребне оним редом којим постају.

Пошто све што постоји, постоји и одржава се само тим што оно нечему треба, то све постаје само онда и тек онда, кад оно постане потребно, кад се осети потреба њега. Пошто, као што смо видели у двема претходним главама, човек испитује и открива ствари оним редом којим ствари постају и испитује, открива ствари и мисли о њима оним редом којим му ствари постају потребне, то и *ствари постају оним истим редом којим постају потребне и обратно ствари постају потребне оним редом којим постају;* исти је ред постајања ствари и потребе ствари. Ствари постају онда кад постану потребне, а ствари постају потребне онда кад већ постоји све што је њима потребно, кад постоје сви услови њихове

егзистенце: довољан број и количина услова појединих ствари изазивају потребу тих ствари и тада ствари постају. Све, што постоји и постаје, добива живота, снаге и вредности само тим што постаје у своје време онда, кад се осети потреба за њега; све што постоји и постаје има вредности и снаге само као историска консеквенца претходнога, само као један колут у општем континуитету ствари: усамљено, без везе са прошлим, убачено са стране, пошто је непотребно остаје без вредности. без утицаја, без снаге, бесплодно; увек само у своје време, у згодно и зрело време постају потребна ствар и потребни човек. Потребно то је корисно и ствари су постајале оним редом којим су доносиле користи, кад се осетила корист и потреба њих. Потреба јесте основни разлог и узрок егзистенце ствари; све, што постоји и постаје, постоји и постаје за то, што има узрока и разлога да постаје, т. ј. што је потребно да постаје. И једна од страна прогреса разума јесте та, што се све више увиђа потреба свих ствари које постоје, које су постојале и које ће постојати, т. ј. увиђајући потребу њих, увиђа се основни разлог егзистенце њихове; и не разумети неку ствар значи не знати чему је га ствар потребна и шта њој треба, а увиђањем потребе све већег круга и броја ствари, све се више сужавају кругови онога што има да се осуди, све је мање смешног и жалосног. Тако се човек користи стварима и ствари постају потребне оним истим редом, којим ствари постају.

1. Атмосфера се првобитно састојала само из азота; угљокиселог гаса и водених пара кисеоника тада још није било, јер није био потребан, те су и животиње могле настати тек онда кад се одвојио и настао кисеоник у атмосфери, т. ј. кад је постао потребан. Тако се и човек могао јавити тек онда, кад је неорганска природа била готова у свом стварању тако да је сувишком своје снаге могла одржати човека са његовом цивилизацијом, пошто је огромну већину своје снаге утрошила у стварање неорганског и у неколико биљног и животињског света.

И у историји физичког живота човековог ствари постају оним истим редом којим постају потребне и човек осећа потребу појединих ствари оним редом којим су ствари постајале. Топлота је прва физичка снага и она је прва потреба, први услов сваког стварања и развитка, па и стварања човека; детету у утроби треба само топлоте и као што је топлота постојала кад још ваздуха није било, тако и човеку за живот треба прво топлота. па тек после ваздух. Тек доцније, са одвојеним, самосталним животом, дисање постаје први процес органског живота и ваздух постаје потребан,

и као што ваздух постоји пре воде, тако ваздух после топлоте постаје прва и најпреча потреба животиња. И као што се светлост тек доцније одвојила од топлоте, тако је и потреба светлости доцнија од потребе топлоте. Детету у утроби не треба светлости; светлост му постаје потреба тек много доцније; и као што само оку треба светлости да би радило, док осталим првобитнијим, нижим чулима не треба светлости, и могу и у мраку радити, тако и само разуму и свести треба светлости, док сва остала душа, са њеним нижим примитивнијим снагама, живи и ради у мраку; и као што је светлост доцнија потреба, те је доцније и постала, тако су и разум и свест доцнија потреба живота, те доцније и постају. Тако су и нерви пипања усана код детета раније развијени и извежбани услед кретања, сисања, него нерви пипања руке, као што је и руку човек тек доцније ослободио од тела. И као што је течно у опште старије од чврстог и течна храна јесте прва потреба човекова, те и зубе добива тек доцније са потребом чврсте хране. И као што је одржање живота прва и најпреча потреба самосталног, одвојеног живота, то и потреба расплођавања јавља се тек доцније; код најнижих животиња не могу се познати полни органи, пошто су непотребни, јер се расплођују механичким дељењем; тако и дете пре осећа нагон за борбу, него полни нагон. И пошто је одржање живота прва потреба, то је одржање живота и првобитни подстрек свега рада и напретка људског; све кретање човеково у прво доба не иде ван домашаја чулних потреба за одржање живота; по томе и најпримитивнија потреба сваког човека јесте: бити добра животиња. По томе је и мозак од мале животне вредности за најниже животиње, те, што је нижа животиња, све јој мање мозак треба и све га мање има.

По томе и постанак и развитак чула иде оним редом, којим чула постају потребна. Пошто је одржање живота прва и најпреча потреба, то је и примарна функција чула човекових, да служе физичком одржању човековом; живот је прва потреба и чула су прво у служби живота. Код животиња мирис игра надмашну улогу међу чулима; њима се пљачка опажа, опасност избегава и полови доводе један другом; тако су и вид и слух првобитно само предстража живота. Као што укус омогућава претходно испитивање, да ништа не дође у канал храњења, што би могло бити шкодљиво за опстанак живота, и као што мирис опажа, да се непријатељ или пљачка приближују, тако и вид и слух стоје с почетка само у служби инстинкта, одржања живота. Код примитивних људи, где нема сигурности живота, ту запето уво увек опажа и најмањи шум; отуд

велика оштрина слуха код њих, која отупљује са цивилизацијом и већом сигурношћу живота са њом, јер постаје непотребна: тако дивљаци, као и многе грабљиве животиње, имају много оштрији вид, него цивилизован човек, пошто је код њих чуло вида са свим у служби живота.

Тако све, што је човековом телесном животу потребно или шкодљиво, јављају му чула, и све, што се не може опазити чулима, није потребно за живот и одржање човеково: за топлоту и светлост човек има чула, за електрицитет нема; по томе су топлота и светлост првобитније потребе од електрицитета: по томе су топлота и светлост пре постали од електрицитета. Према томе и наша свест дотод зависи од снаге и обимности наших чула упућена је на само онолико и може обухватити само онолико, колико је потребно човеку за живот. Тек доцније, кад са све већом цивилизацијом човеков живот постаје све сигурнији и брига за одржање њега све мања, после потребе за одржање живота јавља се потреба знања и разумевања и тек доцније, после свога задатка, да служе одржању живота чула, добивају секундарну и почасну дужност, да буду посредници знања. А то бива најпре и највише са чулима вида и слуха, пошто надражаји светлости и звука у опште не долазе у оне надражаје, који врше јако дејство на наше тело и пошто светлост и звук нису битне и основне потребе живота, то су се око и уво пре и лакше могли ослободити од службе животу и прећи у службу интелигенције људске: и пошто је вид почео служити и интелигенцији, помоћу вештачких инструмената појачано је чуло вида за потребе интелигенције: телескоп и микроскоп не служе животу него духу. И у колико дух човеков све мање зависи од природе и све више од историје, у толико и свест све мање зависи од чула и све се више ослобођава од службе животу, од користи. Чула су прва потреба душе и чула се прво јављају: разум, свест јесу доцније потребе душе и они се доцније и јављају.

И не само што су чула прво потребна животу и прво њему служе па после духу, него и поједина чула постају оним редом, којим постају потребна и постају потребна оним редом, којим она постају и редом којим постају ствари, које она опажају. Чуло пипања јесте чуло мрака, немо чуло топлоте и телесности и чуло пипања првобитније је од свих осталих чула, као што је и топлота прва снага и прва потреба; тек доцније развија се чуло вида, светлости, као што је светлост и доцнија потреба од топлоте и као што се светлост доцније одвојила од топлоте; најпосле се развија и чуло слуха, пошто је звук, чување, доцнија потреба, доцнији симптом живота,

доцније и постао од светлости. И као што предмети постају пре фарбе, тако је и потреба ствари ранија од потребе фарбе, тако и око човеково види пре предмете него фарбе (као што се пипањем и не може фарба познати); осећање фарбе код првобитног човека потпуно је неразвијено, и што је која фарба доцније постајала доцније је и опажана. И чуло слуха развијало се поступно са све већим осећањем потребе хармоније. У најраније доба уживање у музици ограничавало се само на уживање у ритму или такту, т.ј. у правилној наизменци шума, те су труба и добош први музички инструменти; отуд монотоност све примитивне и античке музике. О хармонији разних једновремених тонова првобитно није било ни помена, док је хришћанска музика није поступно и полако створила; тек у 9. столећу квинта и кварт почели су се признавати као хармониски савези тонова, који су дотле важили као дисонанце, и тек се у 13. столећу осећање толико развило, да се секста и терц признаду као потпуне консонанце, који су дотле важили као дисонанце; тако су тек поступно налажени као лепи они савези тонова, који су првобитно непријатно дирали уво; и оним истим редом човек је почео уживати у појединим тоновима и у савезима тонова, којим су редом и постајали; хармонија разних једновремених тонова јесте последњи и највиши ступањ тонова, као што је пропорција последњи и највиши ступањ ствари, као што је и хармонија у музици само један резултат тачне пропорције тонова, те је и у хармонији човек најпосле почео уживати, најпосле је осетио потребу за њу, док су ритам и такт првобитне манифестације звука и човек је прво у њима уживао, прво је осетио потребу њих. И чуло укуса старије је од чула мириса; неразвијено дете већ има чуло укуса, али је неосетљиво према мирису, те и најстарији литерарни споменици људског рода доказују, да је уживање у мирису у прадоба потпуно недостајало.

2. И у друштву људском ствари су постојале онда, кад су постале потребне и постајале су потребне оним редом, којим су постајале у времену; што је нека ствар раније постала, раније се осетила потреба ње, раније је постала потребна. Топлота је прва физичка снага и топлота је прва потреба и први услов сваког стварања и развитка, па и цивилизације људске, те се само у топлим крајевима земље човек могао први пут дићи до цививилизације; прва цивилизација могла се развити само у оним крајевима земље, где човек није морао трошити сву своју снагу на одржавање своје физичке топлоте. И само у тим топлим крајевима први пут се почело гомилати богатство, које је и први резултат заједничког де-

довања природе и рада људског и прва потреба свега прогреса и цивилизације. И као што је вода једна од најпрвобитнијих потреба човекових, тако је и снага воде прва механичка снага, коју је човек у природи нашао, њом овладао и користио се: и све до најновијега доба, кад је примењена парна снага, она је била једина моторна снага за веће радове: она је први услов свега земљорада и трговине, и по томе први услов културе и цивилизације, која је прво и постала у плодним речним долинама: те су топлота и вода не само прве потребе свега живота и развитка, него су прве потребе и цивилизације људске.

Рат и борба јесу једна од најпрвобитнијих потреба друштва људског; они су некад доносили велике користи и добра; мач је увек био први плуг, којим се орало земљиште цивилизације, и рат је један од најстаријих појава и снага социјално-историских. Тако у античко доба, кад живот народа није толико задирао један у други, народи су оснивали своје државе и цивилизације сваки за себе, без веза, а то је изоловање било потребно за развитак унутрашњег културног живота, и тек доцније, кад је престала потреба изолованог живота народа, почеле су настајати веће, дубље и чвршће везе међу њима, пошто се пробудио појам заједничких интереса, из којега се помаља појам човечанства. Тако је и ропство једна од првих потреба првих држава и цивилизација, јер су првобитно само на ропству покорених могле више класе, ослобођене од бриге и рада за живот, дизати прву цивилизацију и образованост људску. Тако је и деспотизам био некад преко потребан за одржање вишег друштвеног живота, државa и цивилизација, пошто је само његова стега могла научити природног човека покоравању, првом услову свега друштвеног живота и као велики покретач прогреса људског, он је првобитном друштву био преко потребан, те је и деспотизам један од најранијих историских појава у друштву људском. Тако су протекција и туторство један од најпречих потреба људских, јер свему људском треба протекције и туторства неке извесне снаге, док је још неразвијено, и туторство је један од најранијих појава човекове историје. Човек је прво био штићеник природе, а после ње прва потреба незрелог човечанства била је религија, да га штити од спољне природе, да га уздржава у покорности и у друштвеним везама страхом од бога, и под заштитом религије човек је васпитао и одгајио све стране и правце живота свог у историји. Тако је и уметности, литератури и науци требало првобитно протекције виших друштвених класа, док нису у најновије доба, довољно оснажене, продрле у народни живот, да им није требало више

такве протекције. И масу народа протежирале су више класе и владаоци, као њени природни браниоци, и под туторством виших класа маса друштава народних била је све до најновијег доба, кад ниже класе, осећајући се довољно снажне, кушају да стресу са себе политичко и социјално туторство виших класа. А дизањем маса друштвених настаје потреба да она добра, која су првобитно била само својина виших класа, постану општа добра свих људи, а да би постала општа добра она морају постати јевтина, а да би постала јевтина она се морају умножавати, а да би се могла умножавати, мора се умножити сума потребнога рада. И цео економни прогрес модерне цивилизације тежи умножавању и јевтиноћи добара; растењем потребе извесних ствари и добара опада и скупоћа њихова; потреба неке ствари настаје с јевтиноћом ње и обратно, јевтиноћа ствари настаје с потребом ствари. Умножавање људи и њихово удруживање јесте прва потреба човекова у борби са природом, што је економни прогрес друштва већи, што је савршенија економна фаза, кадри су да приме у себе већу количину људи, те са све већом културом све се већи број људи може хранити од истог земљишта. А са све већим бројем људи расте и потреба све већег броја добара и све веће продукције агрикалне, која је данас неколико пута већа него што је била пре два три столећа; а колико је порасла сума добара може се видети и само из тога, што је само у једној земљи, у Инглеској, сва покретна имаовина инглеске краљевине, пре три-четири столећа износила једва 5—600[ти] део оне робе и трговине, која је сада у самом Лондону нагомилана. А са све већим умножавањем људи расте и сума рада људског и снага људска и тиме све веће овлађивање природом и њеним снагама. Човек је почео радити тек онда, кад му је рад постао потребан за одржање живота; догод је човек живео природним животом, природа му је давала све што му је било потребно за живот, те му није био потребан рад, и тек одвојив се од природе он је само напрезањем, радом могао подмирити своје потребе, и са све већим бројем људи у друштву, са све већим бројем и количином потреба расте све више потреба све веће суме рада људског. Номад делује више на природу него ловац и рибар, питомећи и умножавајући животиње, али човеков велики уплив на природу почиње тек од земљорада и до данас достиже свој врхунац у индустрији, јер данас машине знатно умножавају суму корисног рада, који су некад људи извлачили из својих природних снага. Пара даје данас човеку толико снаге, колико му је пре могао дати цео органски живот на земљи; пре више од 30 година парна снага у Инглеској, у рудо-

копима и у свима фабрикама, била је равна раду 3,650.000 парних коња, који је раван раду 11 милиона правих коња са 10 сати дневног рада, а ако је рад једног коња раван раду пет људи, то би онај парни рад био раван раду 55 милиона људи. А све веће умножавање снаге људске, рада и добара не само што чини да добра и рад људски постају јевтинији (горњих 3,650.000 парних коња коштали би годишње 17 милиона ф. стерлинга а 11 милиона правих коња коштали би 231 милион ф. стерлинга дакле 13 пута више него трошкови паре; а 55 милиона људских радника коштали би 1100 милиона ф. стерлинга, дакле 64 пута скупље него ли механички рад у форми паре; тако исто и рад слободних људи јевтинији је од рада робова, те прогрес и цивилизација теже с једне стране јевтинoћи; демократија, то је јевтиноћа) и тиме постају све више потреба све већег броја људи, него помоћу машина човек се све више ослобођава од терета рада, ослобођава се од бриге за живот и тиме му све више остаје слободног времена, не утрошенога у борби и раду за услове живота, а са све више времена, слободног од живота бриге, све више расте потреба виших нематеријалних добара људских. Првобитно читање и писање били су вештина, коју су само мало њих знали, јер је и била потреба само мало њих; потребе саобраћаја биле су ограничене на лични и усмени; живот масе текао је једнолико без икаквих важних промена и новости, као што ни време није имало данашње вредности; отуд је и број образованих у цело прошло доба био врло мали, те је и литература била једнако ограничена на мали део народа, на више образоване класе. Тек са дизањем и ослобођавањем масе почиње се јављати потреба ширег образовања демократисања и вулгарисања знања људског и штампа, умножавајући и тим појевтињујући књиге, постаје израз целе модерне тежње општем образовању; штампа је прави демократски проналазак и служи маси народа; и тек од штампе настаје право ширење и национализирање литературе са политичким и литерарним журнализмом и тек од ње настаје ширење научних знања и рационалних погледа у све шире и дубље слојеве друштва; по томе штампа је пронађена тек у модерно доба, не зато, што се тек тада родио њен проналазач, него је тек тада пронађена за то, што је тек тада постала потребна; штампа је потреба масе друштва и тек онда кад се маса друштва дигла и заједно са општим временом осетила потребу штампе, тада се штампа и јавила, са потребом читања, ширења књига и образовања из књига: док је потреба читања и образовања у античко доба била потреба само малог броја људи

виших класа и ту потребу довољно су подмиривали рукопис и преписивање, те штампа није била потребна. Тако прогресом цивилизације образовање ума и свест постају све већа потреба за живот. све шири круг знања постаје све потребнији и доноси све веће користи, и једна од основних тежња модерног доба јесте све веће умножавање и ширење знања и оно доноси све веће користи; само потреба, интерес и корист доносе ширење свести и знања и само потреба и корист шире свест, да је највише добро човеково у добру других људи, у добру целог друштва, да је добро сваког народа у добру свих других народа и само та потреба и корист све више приближују људе, народе и времена једном другом и на томе раде сви модерни фактори — наука, штампа, железница, телеграф и т.д. Земљорад и трговина јесу првобитније потребе од штампе и они су настали и развили се са првим друштвима људским; штампа је потреба тек зрелијег, доцнијег доба историје човечанства и она се је доцније и јавила са већом зрелошћу човечанства. Тако је свака доцнија потреба, потреба доцнијег доба луксуз за прва времена живота, по томе непотребна и сваки прави луксуз само је доцнија виша потреба, потреба доцнијег зрелијег доба.

Пошто је потреба одржања живота прва потреба човекова, то је и потреба других људи његова потреба друштва доцнија потреба човекова и уређена друштва и државе јављају се много доцније после дугог времена природног изолованог живота људи. Човеку прво треба да дише и да се храни, и прва потреба, коју човек осећа у другим људима јесте физичка потреба; детету је потребна само мати; отуд је фамилија прво и основно друштво људско, друштво везано природним везама, месом и крвљу. На првом ступњу историског живота човека само природа човеку треба и као што је човек постао доцније од природе, тако је и човек човеку тек доцнија потреба; на ловачком ступњу човек се брине за себе и само за себе а за то му је довољно оно што у природи налази, што улови; друштвености тада још не треба човеку, те је на првим ступњима друштвеног живота човек много јевтинији него данас. Тек са све већим растењем броја људи тек са све већим растењем потреба људских, које само људи, друштво могу подмиривати, настаје и расте све већа потреба других људи, потреба друштва; са већом свешћу човек све више увиђа потребу других људи, све је више упућен на људе, тако да се човек све више осећа само један мален део једне велике целине и све веће увиђање свога добра у добру других постаје све јача веза, која везује човека за друге људе,

за друштво, која везује један народ за друге народе; с друге стране, цивилизација, развијајући све већу различност међу људима, све разлике физичке и психичке и по томе развијајући све већу индивидуалност међу људима, све више снажи потребу друштва у свакој појединој индивидуи људској; отуд је са цивилизацијом и вредност човека све већа, пошто је сваки све потребнији другима, друштву, и прва манифестација те потребе била је укидање ропства. Са све већом зрелошћу све се боље појима да се интереси појединаца слажу с интересима друштва, да добро једног народа условљава и добро других народа, те се и политичка мудрост појединих народа све више мири са правдом и истином. Тако су редом потреба човекових постајале и разне форме друштва. Фамилија и природа јесу прва потреба човекова и фамилија и природа јесу прво друштво људско које је постало; виши друштвени живот, народни и државни, тек је доцнија потреба човекова и народи и државе постали су много доцније од фамилије; и с друге стране живот је прва потреба и ту потребу задовољавају природа и фамилија које су прво и постале, док је дух доцнија потреба, потреба друштва и само се у друштву вишем, које је доцније постало од фамилије, развија и одржава. А потреба човекова свих људи, целог човечанства још је и сувише висока и апстрактна потреба и она се тек у најновије доба почела јављати и са све већим осећањем и растењем потребе човечанства и појам једног човечанства почиње бивати све зрелији; човечанство се све видније помаља иза зидова, народа, држава, раса и племена и на стварању једног човечанства почели су радити сви модерни фактори историје: од океана до штампе, од науке до најпречих и најобичнијих потреба човекових. Као што сваком појединцу све више треба цела земља са свима својим продуктима за његову храну, за живот и уживање, тако му све више треба и цело човечанство; потреба једног човечанства све је већа и једно човечанство све више постаје и расте. Пошто је човекова потреба других људи доцнија од потребе и природе и одржања свог живота, то је и хуманост, љубав према људима, један од најдоцнијих, најтањих слојева људске душе и све се више снажи и расте у колико је човеку потребнији већи број људи; отуд праве хуманитости може бити само у целом човечанству, док у првобитним временима она није била потребна.

Пошто је одржање живота и физичка нега прва потреба те и први задатак фамилије и пошто је потреба друштва тек доцнија потреба човекова, то је и морално васпитање, спрема за живот у друштву тек доцнији задатак фамилије на вишем ступњу друштве

ног живота. По томе и рационално васпитање човеково треба да иде редом историског развитка човековог; васпитање појединих страна и снага човекова живота и душе треба да иде истим редом којим су се те стране и снаге човекове развијале и само тако васпитање може донети највише користи, пошто је најприродније; прво треба васпитати тело човеково, дати добру физичку подлогу хуманом човеку, за тим блажити животињске снаге у њему и упућивати их у хуманом правцу; тек доцније гајити у њему религиозна и национална осећања и најпосле образовати дух и то прво с естетичке стране.

Тако исто потреба личности, личне владе и уплива првобитнија је од потребе закона, која се јавља тек на вишем ступњу друштвеног живота с компликованијим социјалним односима, као што и закони тек тада постају. У првобитном фамилијарно-племенском друштву поједине моћније и угледније личности биле су заштитници његови и носили бригу за његово одржање и напредак и оне су могле вршити те послове у малим друштвима фамилија и племена. Са све већим растењем друштва у народима и државама и народи постају све огромнија и тежа тела, тако да поједине личности постају све слабији ослонци на који велика народна друштва могу ослањати своје судбе и тада се јавља све већа потреба закона. И пошто је личност као регулатор социјалних односа првобитнија од безличних закона, то су и закони доцнија потреба друштвеног човека, то је и човекова природна љубав ка људској личности првобитнија од осећања љубави и поштовања према закону, те и човека воде прво личности у његовом животу и раду, и прво се личности покорава и тек доцније на зрелијем ступњу духа човека воде идеје, тек тада осећа он потребу закона и принципа. Пошто је љубав и поштовање према личности првобитније од поштовања закона, то је поштовање личности првобитније и од поштовања највишег принципа социјалног, који се јавља тек на високом ступњу зрелог друштва, од принципа правде; осећање правде као и хуманости постају тек доцније социјална потреба и за то се доцније и јављају. Тако исто пошто је одржање живота прва потреба то је и осећање својине и љубав за својином тек доцније социјално осећање, као што је и својина тек доцнија потреба, те је доцније и постала. И као што су катастрофе и револуције у историји земљиног и човековог живота првобитније од тихе еволуције ствари тако су у историји друштва људског на првим ступњима његовим потребне катастрофе и револуције ради скупљања и напрезања унутрашњих и спољних социјалних снага, те је на првим ступњима друштвеног живота

најчешће укрштање узајмичних интереса доносило увек крваве борбе, потресе и револуције: а што је темељ друштвеног живота, прогресом цивилизације, дизањем маса друштва и дизањем једног човечанства, шири те и сигурнији, то све више опада потреба таких потреса и револуција за прогрес људски.

3. И у историји ума људског ствари су се јављале и постајале онда кад су постајале потребне. За саобраћај с природом човеку не треба говора и тек потребом дружења и живота у друштву настајала је потреба говора, који се у нијансираним интерјекцијама јавља већ код животиња, које изражавају само онолико од унутрашњости своје, колико је потребно за саопштавање првих и основних емоција душе: мржње, бола, страха, љубави, те се и човеков језик развија тек у саобраћају с другима људима: а пошто је потреба друштва доцнија од потребе физичког одржања, од потребе живота и пошто је језик потребан само човеку у друштву, то је и потреба језика тек доцнија потреба човекова, те се језик доцније и јавља. Тако се у опште тек после немог стварања и немог живота јавља потреба звука, израза говора. Као што је земља првобитно нема и као што дуго после настају животиње способне за глас тако је и први религиозни култ нем: првобитни култ био је дуго само у немим радњама, у значајној мимици и тек доцније настаје химна, где је култ оживљен говором и изразом: тако су и прве уметности неме, као што је и телеграф старији од телефона. *Религија* је првобитна и најпреча потреба људског духа и са првим буђењем духа, првим одвајањем човека од природе, настаје и религија као прво расположење људског духа: потреба философије и науке, потреба апстрактног мишљења и разумевања ствари, јавља се тек доцније са зрелошћу духа људског те се и философија и наука јављају тек доцније на вишем ступњу историског живота човечанства. У старо доба поред религије и ропства биле су непотребне наука и индустрија, јер науци, као и свакој вештини, да би могла успевати и доносити користи друштву, треба широка и солидна темеља, а то је добила тек у модерно доба дизањем масе друштава и штампом: све веће умножавање људи изискује све већу потребу интелигенције и науке за набављање све више средстава за живот и за подмирење све већег броја потреба људских, те се и потреба науке осећа данас на свима странама и правцима људског живота у друштву: отуд свестрана примена природних наука: астрономије, механике, математике, физике, хемије и биолошких наука на све вештине и потребе практичког живота данас. Знање астрономије било је прва потреба људског живота и људског духа: од свих

наука астрономија је прва доносила користи; земљорад, мореопловство, религија у старо доба били су основани на астрономији; звезде су у старо доба били једини вођи путника на мору те се и астрономија прва развила од свих наука и прва од свих достигла до ступња идеалне тачности и предвиђања коме све науке теже. Тако и потребе трговине изазвале су рану потребу познавања земље и географско знање ширило се са све већим потребама живота друштвеног те и потребама трговине; пре открића Америке географско знање обухватило је простор скоро два пута већи него што је било познат старом свету, а после географско знање све више обухвата целу земљу, као што су и морски простори, којима човек данас влада, много већи него у античко доба, према општијим и већим потребама модерног доба; са потребом производа целе земље настало је и географско познавање целе земље.

И као што је природа старија од човека и као што је природа првобитнија потреба човекова од потребе друштва, тако је и потреба природних наука првобитнија од потребе социјалних, хуманих наука и природне науке раније се јављају од социјалних наука и раније се дижу до законите тачности од њих. Првобитне потребе човекове, одржање живота, отпор и савлађивање природе и практичне, животне потребе друштвеног живота људског изазвале су потребу природних наука, које ослобођавају човека од притиска природе, изналазе средства за одржање природног, физичког живота и уређују и одређују односе човекове према природи. Као што је уму старог доба била непотребна хелиоцентрика пошто је тада требало само тачно посматрати појаве како нам у очи падају и одређивати њихове односе величине, и тек доцније, кад су таким посматрањима увиделе се тешкоће за обично разјашњење, тек тада се осетила потреба хелионцентрике, потреба тачнијих односа земље према сунцу и космосу, тако — тек доцније на вишем зрелијем ступњу историског, социјалног живота људског, јавља се потреба уређенијих, тачнијих и праведнијих односа међу самим људима, унутра у друштву, потреба ослобођавања социјалног човека од притиска појединих историских елемената и снага и те потребе изазвале су потребу социјалних наука, изучавање историских и социјалних односа људских, изучавање унутрашњег човека и друштва, њихове душе и духа, те се и социјалне науке јављају много доцније од природних наука. Са све већим увиђањем, да је сваки човек потребан друштву и да је друштво потребно сваком човеку, са све јаснијим појимањем, да је добро сваког појединца у добру свих осталих људи, у добру друштва, сваког народа у добру

свих осталих народа — јавља се све већа потреба изучавања друштва и наука о друштву које се, као потребе зрелијег историског живота и јављају тек у најновије доба. А пошто се науке о друштву могу развијати само на основу науке о души, природној, индивидуалној и социјалној, то је и све већа потреба психологије изазвала у последње доба и све већи рад на њој, док је у прво доба живота друштвеног није било, пошто од ње није било никакве примене, није доносила никакве користи те раније није ни била потребна. Тако је и економија као наука била непотребна догод су извори друштвених прихода били пљачкање и отимање од других народа и подчињених класа, док су ратници и духовници били једини протектори народа догод сопствени рад људи и народа није постао једини извор привреде, прихода и благостања друштвеног; и тек са дизањем маса друштвених у модерно доба, са све мањом могућношћу издржавања и одржавања живота ратом, пљачком и отимањем, са све већом упућеношћу сваког народа на своје сопствене изворе прихода својим сопственим радом, јавља се и потреба изучавања извора народног и друштвеног богатства и могућих начина привреде и закона њених, и са потребом изучавања економног живота народа и друштва јавља се у модерно доба и економија као наука.

Тако и што се даље иде од човека у природу време је све мање потребно за разумевање ствари, што се иде ближе од почетка ка потоњем, од природе ка човеку, време је све потребније за разумевање ствари, пошто промене све више бивају само у времену; и првобитно код човека време нема велике вредности, а што је виша цивилизација све се више поштује и све је више потребан рад те се и све више цени вредност времена, пошто је живот све бржи и интензивнији; и пошто је и потреба изучавања душе људске све већа, а живот душе само је у времену, то време с те стране добива све више вредности и све је више потребно. А са вредношћу и потребом времена све више расте и вредност и потреба научне, рационалне историје. Све се науке баве изучавањем ствари у простору, само историја изучава живот и промене ствари у времену. Пошто је са све зрелијим духом људским потреба разумевања ствари све већа, и пошто све што је постојало, што постоји и што ће постојати јесте само резултат дугог низа претходних појава, то се све више долази до уверења да се никоја ствар не може потпуно сазнати и разумети без знања њене историје, т.ј. без знања њене прошлости и предвиђања њене будућности. Све што постоји постоји само у историји, у њој и из ње, те да би се нешто разу-

мело, мора се знати историја његова. Са све већом потребом разумевања ствари све је већа потреба историје. Као што је потреба одржања живота првобитнија од потребе разумевања ствари тако је и потреба природних наука, које служе животу, првобитнија од потребе научне историје, која служи само разумевању ствари те се и научна историја јавља много доцније од природних наука; и као што је примарна функција чула да служе животу и одржању њега тако чула и служе само природним наукама; у научној историји чула немају ни мало посла, у њој разум долази до свог суверенства, мирећи све што је у животу и у другим наукама у борби. Тако историја добива све више маха у свима правцима, све више све се своди на историју; она све више постаје последња инстанца разумевања ствари, јер највише разумевање може бити само историско разумевање. Постајући све више једина философија ума људског, она све више увлачи све у себе, освајајући регионе свих осталих наука, правећи све људско и земаљско историским, те је све више потребна свима осталим наукама и стоји према њима као време према простору, као свест према несвести, пошто историја све више продире у области осталих наука, као што и свест све више продире у област несвеснога. Природне науке ослободиле су човека од притиска природе и владе њене над човеком, ослободиле су га спољне подчињености — природи, откривајући законе помоћу којих је човек разумео природу, овладао и користио се њом и ослобођавајући га страха од природе, оне га све више мире с природом. Али да се дође до уређених, тачних и праведних односа међу људима у друштву, да се дође до праведног стања, до потпуне правде у друштву, за то је потребна рационална студија историје; само дубоко и зрело изучавање историје људске може показати корените узроке свега зла и неправде и показати праве лекове томе; само изучавајући законе људског живота и развитка у времену могу се сазнати мере и средства за поправке друштвеног стања, јер сви досадањи уображени идеали људског друштва, у којима су изношени лекови зала друштвених, нису оснивани на законима историје и природе људске, те нису ни доносили никаквих других резултата осим реметења и забуне. Што год буде више расло човеково познавање природе и себе тим ће све јасније бивати поље његова живота и развитка; што човек буде боље разумевао природу и њене законе тим ће се све више њој приближивати и тиме избегавати многа зла, која потичу од неприродности у његовом животу. А да би познао себе он мора сазнати и разумети сву своју прошлост, и, на основу закона развитка свог у прошлости, он ће све

боље моћи увиђати крајње тачке његове моћи и живота, све боље распознати своју будућност која ће му постајати све јаснија. Имајући једном пред собом јасан пут којим човечанство мора ићи, биће све мање узалудних напора и бораба да се одржи оно што мора пропасти, биће све мање лажних путева и странпутица којима поједини народи и времена ударају, те их после великих напора стаје да се опет врате на свој природни пут. А сва та зла и те несреће у историји друштва људског долазили су отуд, што човечанство, ходећи кроз мрак по путу историје, није ништа видело пред собом, него је гледало само у прошлост, гледајући да је по што по то одржи; а кад једном буде сазнало законе свог живота у историји и његовог тока, те му будућност буде постајала све јаснија, онда ће и његов ход ка крајњем смеру свом бити много бржи и са све мање препрека. А до тих закона, тих буктиња које разгоне мрак с пута, којим човечанство иде, може довести само научна историја. А пошто је потребу научне историје могао осетити само зрелији дух људски на вишем ступњу друштва, то се и научна историја могла јавити тек у најновије доба; као што су се и све остале науке јављале и настајале редом потреба, и научна историја јавља се доцније од свих осталих наука за то, што је за њу морало бити припремљено све што је за њу потребно; морали су бити дати условиње да би се осетила потребање. Да би нашла законе општег живота људског историја мора чекати законе природе и да на резултатима свих осталих наука оснива изучавање људског живота у времену; све науке морају бити помоћнице историје и њихови резултати темељ њен. И све остале науке постају све више само органи историје, само делови једног вишег огромнијег организма — историје; као што без савршених органа и оруђа човек не би се дигао до висине на којој је, тако би без савршених и тачних осталих наука, историја остала оно што је првобитно била: генеалогија владалаца и јунака, хроника догађаја и прича о њима. Осим тога, да би историја могла постати науком, потребно је да и њен предмет, човечанство, буде готов и зрео за изучавање; да би историја нашла законе живота људског у времену потребно је знати живот свих форама и фаза људског друштва у свима просторима и временима. Тако сви појави и елементи историје, све науке, стоје према историји, као племена, народи, државе и све форме друштва према једном човечанству; нити човечанства може бити док не падну све телесне и духовне преграде међу људима, нити научне историје може бити без човечанства. Закони историје не могу се извући ни из историје једног народа ни једног времена.

него само из целе историје, из историје човечанства, као што и човечанство није само у једном племену, народу, времену. Ни један народ не може сам развити све стране и правце људског живота, као што се ни духовни живот човечанства не може видети из једне религије, једне философије, литературе или науке, пошто су религије, философије, науке само поједине фазе духовног процеса човечанства; цео човек са свима странама и правцима свега свог живота само је у историји, т.ј. у човечанству; само је цело човечанство у целој својој историји цео човек, а сви ти поједини елементи само су делови једне целине, колути једног ланца, састојци једног организма — историје, која обухвата целог човека, сву природу његову, спољњу и унутрашњу, у свима просторима и временима.

Као што је разум доцнија потреба човекова и као што је одржање свог живота ранија потреба од потребе друштва, тако су и ниже, првобитније снаге душе, које служе одржању свог индивидуалног, природног живота, ранија потреба његова, те се раније и јављају; лукавство, суровост, грабљивост и све остале ниже форме и ступњи себичности јесу први подстрекачи развитка душе човекове у борби његовој против грубе силе природе и њених елемената и снага; оне су први мотори, који подстичу човека на борбу и рад, те су првобитном човеку веома потребне, те у првим временима људског живота хуманост није имала ни смисла ни потребе; и као што је сва интелигенција човекова првобитно у служби живота, користи, тако су и те ниже првобитне снаге душе најнижи ступањ интелигенције, интелигенција у служби живота, подстрек и темељ све доцније више интелигенције; што се човек више ослобођава од природе и њеног притиска, то и те ниже снаге душе човекове све мање потребују човеку, и све се више осећа и истиче потреба сажаљења и милосрђа, љубави, хуманости и сарадости, пожртвовања и оданости општем добру, тих виших, доцнијих социјалних снага душе човекове, као што је и потреба друштва доцнија потреба од потребе одржања свог живота, као што су и све оне ниже првобитне снаге душе човекове само разне форме и ступњи себичности, несоцијалне снаге душе човекове.

Као што је заблуда само нижи, првобитнији ступањ истине и као што се заблуда раније јавља од истине, тако је и заблуда првобитнија потреба човекова духа од истине; истина је тек доцнија потреба његова, те се доцније и јавља. Примитивни човек морао је прецењивати своју вредност, мислећи да је он центар, око кога се све обрће, да се свуд око њега добри и зли дуси боре за њега

и против њега, да се непријатељска божанства могу ублажавати даровима и жртвама и да све постоји и постаје само ради њега, јер да није веровао у помоћ богова и духова, да је био свестан да је остављен самом себи, без ичије помоћи, па ни помоћи богова и духова, човек, изгубив веру у своју сопствену моћ и вредност, не би никад изишао из примитивног животињског стања, пошто не би имао куражи да се бори с природом. Прогрес ума и цивилизације све више снажи духове људске да могу понети терет горке и поносите истине, да је бог далеко од човека и његових ситних жеља и брига, и да је човек остављен самом себи; што више та истина буде продирала, она ће све више приближавати људе, једног другом и упућивати их само на узајамну помоћ, не очекујући ништа ни озго ни са стране. Са све већом потребом људи и све мањом потребом духова и богова настаје и све већа потреба хуманости; хуманост ће бити последица све већег разумевања ствари и појимања истине, и само ће оно бити права хуманост, коју донесе права и прека потреба, као што свуд и увек само оно живи и има права да постоји што је изабрано правом потребом. — Тако је и заблуда о слободи, братству и једнакости *свих* људи била потребна у своје време, јер је та заблуда освежила историју и цивилизацију, дижући ниже класе друштва и дајући им подстрека у њиховој тежњи за бољитком, док је у цело антично доба са целим његовим друштвеним уређењем, основаном на ропству покорених, идеја једнакости и братства људи била непотребна, те би и штетна по њега била, те је и та идеја допринела паду античког склопа друштва.

Тако су заблуде потребне и неизбежне у процесу историје ума људског; оне су истине, које одговарају извесним ступњима друштва и духа људског и извесним временима; заблуде једног доба биле су истине другог доба; да није заблуда не би могло бити ни истине. Геоцентрика је била потребна у античко доба, јер је одговарала целом склопу тадашњег друштва и духа људског а била је и довољна тадашњим потребама духа, јер тада је требало само тачно посматрати појаве, како човеку у очи падају и одређивати њихове односе величина, и тек кад су се таким посматрањима истакле несавладљиве тешкоће за обично разјашњење, тада је геоцентрички поглед био недовољан и настала је потреба друкчијег разјашњења, и та потреба донела је у своје време хелиоцентрички поглед на свет; тако је геоцентрика била потребна у своје доба, јер без ње не би се доцније ни јавила потреба хелиоцентрике.

И као што је свака заблуда потребна у своје време, да би се доцније, кад буде потребно, дошло до истине, и као што је свака

заблуда само диспропорција, а истина није ништа друго него што тачнија пропорција, тако је и свака диспропорција потребна у своје време, да би се доцније могло доћи до тачније пропорције. А пошто су свако зло, заблуда, неправда само диспропорције снаге, вредности, величине, места и времена, то су све те форме диспропорције биле потребне у своје време, јер је само притисак диспропорције био главни подстрек тежњи духа људског, ка што тачнијој пропорцији, у којој је, као што смо видели, свака истина, добро, правда и т. д. А пропорција је највиши и последњи принцип духа људског, те је и потреба пропорције последња потреба духа људског, јер што су првобитнији и нижи односи ствари у природи и у друштву људском, то су једноликији делови целине, то је снага равномерније распоређена, то је и принцип пропорције непотребнији; што су доцнији и виши односи ствари и разноликији делови целине и тим већа њихова компликованост, то је и принцип пропорције, принцип истине и правде, све потребнији, те се и јавља само на доцнијем, зрелом ступњу духа људског. Тако и да би човек сазнао границе ствари и границе своје снаге, величине и вредности, он је прво морао прелазити те границе; да би дошао до истине, да би изишао на прави пут, човек је прво морао лутати; лутање, заблуда јесу услов истине; само за то човек осећа потребу истине, тражи је и налази је, што само он лута. Потребна је била и та диспропорција у историји човека, да се у своје време све снаге људске концентришу на једној страни у једном правцу, да би се развиле и оснажиле — на религији, уметности, природним и социјалним наукама. И као што је заблуда услов истине, тако је и свако зло потребно у своје време и јесте основни услов добра; зло је прва веза, која везује човека за човека, која ствара друштво; хришћанство је постало потребно у злу и неправди античких друштава; цивилизацију ради и подстиче потреба одржања живота; брига за живот и напорни рад јесу родитељи цивилизације људске. Да човеку у првим временима није била потребна борба с природом за одржање живота, индивидуалног и социјалног, човек се никад не би дигао до цивилизације; сеобе племена и народа јесу један од првих услова социјалног прогреса у историји, а само су нужда, оскудица у храни и притисци могли нагонити племена и народе на сеобу. И као што су заблуда и зло у своје време потребни као прва форма и први услов истине и добра, тако и ропство слободе, неправда правде, животињство хуманости и морала, безакоње законитости; и у природи и у области човека законитост је тек резултат незаконитости, метежа, револуција, сукце-

сивне ћудљиве превласти појединих елемената и снага, као што је и у општем процесу света, као и у процесу друштва и духа људског, законитост само једна фаза.

Као што су знање и разумевање ствари доцнија потреба од потребе одржања живота, тако је разумевање ствари доцније и настало од вештина за одржање живота, и што је потреба за коју ствар доцнија и разумевање те ствари доцнија је потреба; као што је друштво доцнија потреба човекова, тако је и разумевање друштва и духа људског најдоцнија потреба до данас и најдоцније се и јавила. Тако и свест добива човек само онда, кад му треба и колико му треба, према месту и времену у коме живи; кад би дете било свесно све празнине напорног живота, који га чека, оно се никад не би дигло до човека; те је бесмислица тражити свест навалице; она долази сама кад треба, где треба и колико треба и онда је најбоља. Само онда човек разумева поједине ствари, кад настане потреба за то, и само онолико може човек разумети, колико је потребно да разуме; и прогресом цивилизације свест и разум, образовање интелекта у опште, постају све већа потреба за живот; све шири круг знања и погледа бива све потребнији и доноси све веће користи, јер живот све слободнијега човека у друштву потребно је да зна све резултате свих наука о природи и о човеку. Теорија, апстракција, разумевање јесу ствари за које се најдоцније осећа потреба и оне се најдоцније и јављају у историји човека. И као што је човеку потребно да нешто зна и да зна онда кад му то затреба, тако је исто потребно да човек многе ствари не зна онда кад му не требају, онде где му не требају и онолико колико му не треба; шта више, много је потребније да многе ствари не зна у опште него што му је потребно да нешто зна; уску душу обичног човека истина депримира, а истина је само резултат дугих и многих напора и знања, под чијим се теретом само мало духова људских могу усправно држати. Тако је несвест првобитнија потреба од свести, јер је живот прва потреба, а животу треба мрака несвести или мало свести; са растењем свести мање се ужива у животу, у празнини његовог шаренила, те што је бујнији живот мање је свести, што је више свести мање је живота.

Тако је у цело античко доба прогрес био непотребан, јер би прогрес тада значио пропаст античких неправедних друштава; у ново доба све се више осећа потреба прогреса, јер је све већи и број људи у друштву и број и количина њихових потреба; у старо доба није било нити је могло бити прогреса, а у ново доба може да буде и има прогреса поред других услова њега и за то, што

је историска прошлост капитал људске цивилизације и што се прогрес може дизати и развијати само на дубоким слојевима историске прошлости, и само помоћу те цивилизација човекова чини оволики прогрес у модерно доба, као што је само капитал омогућио економни полет у модерно доба; у старо доба није било капитала ни за виши економни живот ни за прогрес цивилизације и духа људског.

Што су првобитније, простије и дубље човекове потребе и првобитнији и простији односи друштвени, и тежина је потребнија од броја и тежина овлађује првобитно у свима односима живота; тек доцније почиње човек бројати, као што се тек доцније осећа потреба броја и са вишим, доцнијим друштвеним животом број све више овлађује свима људским односима.

Тек код човека, после, и осим свих животиња настаје одвајање мора, може и треба, пошто је то одвајање потребно као један од основних услова моралности човекове и његовог прогреса у хуманости и цивилизацији.

Као што су све науке првобитно у служби живота и на том су ступњу само вештине и уметности, то је и потреба уметности и вештина првобитнија од потребе наука, и уметности су се увек развијале пре наука; потреба лепог првобитнија је потреба људског духа од потребе доброг и истинитог, те је и естетичко образовање првобитнија потреба од потребе моралног и интелектуалног образовања; ко се научи да воли лепо увек ће волети истину и правду, мрзети лаж и неправду. А и поједине уметности развијале су се редом потреба човекових. Потреба зидања јесте првобитна потреба човекова, и архитектура задовољава прве човекове потребе, и практичне и идеалне, те је и архитектура најранија од свих уметности и стоји онако исто према осталим уметностима, као астрономија према осталим наукама; архитектура је први израз колективног народног духа, и кроз форме зидања народи су прво изражавали своја осећања и своје идеале. И као што је звук доцнија потреба од потребе светлости, те се доцније и јавља, тако је и потреба музичке хармоније потреба душе на вишем и зрелијем ступњу друштва, те се хармониска музика и јавља доцније од архитектуре, скулптуре и пиктуре, док првобитну потребу слуха задовољавају прост ритам или такт. И као што је осећање првобитније од мишљења и потреба израза осећања првобитнија од потребе израза мисли, то је и појезија ранија од науке, и језик је прво потребан појезији и појезија је прво потребна језику, а тек доцније језик постаје потребан науци и философији. И

целом античком добу уметности су биле потребније од наука, јер су тада више имале вредности за живот, док су данас науке много потребније.

По томе све у људском животу долази онда, кад је потребно, и само онда доноси праве користи, кад долази у своје време, т. ј. кад је потребно. По томе се и најбоље види, да је и све мишљење људско као и сав остали рад само последица и резултат општег процеса, а не дело личне воље човекове, пошто се све идеје и теорије јављају онда кад су потребне т. ј. кад се могу разумети, те и дух људски најбоље и најплодније мисли онда, кад време у њему мисли, кад је он само одушка и израз свог времена и њихових потреба; по томе и сваки геније јавља се само онда, кад је време згодно и зрело да га прими и разуме.

XXVIII

Пошто ствари постају редом којим постају потребне и трају док су потребне, то ствари нестају онда, кад постану непотребне. По томе је ред нестајања обрнут ред постајања.

Пошто је потреба основни разлог егзистенције ствари, то ствари не само што постају онда кад су потребне, него и трају донде, докле су потребне; чим постану непотребне њих нестаје. А пошто је одређена количина времена, које целина има да проживи, то свака ствар, што год доцније постаје, т. ј. што доцније постаје потребна, све јој мање остаје времена за живот, све брже има да живи; живот природе јесте један велики сат, који пролази, у што доцнијем часу настаје потреба неке ствари то и потреба те ствари мање траје. *Пошто ствари постају онда, кад су потребне и трају само донде, докле су потребне, то ствари нестају онда, кад постану непотребне; по томе је ред нестајања обрнут ред постајања; што је нека ствар доцније постала, раније нестаје; што је раније постала, доцније нестаје.* Пошто ће нестати свега што је постало, то оно што је постало доцније, т. ј. оно што је ближе крају, пре ће нестати; по томе, оно што је ближе крају, пролази у напред пут, којим ће доцније проћи све оно што је раније постало.

1. Пошто је човек доцнији резултат процеса природе, то у процесу историје његове све оно што је доцније настајало, т. ј. све оно што је даље од природе, нестаје, и цео процес историје јесте све веће приближавање природи, све природнији живот, те све више нестаје свега вештачког, историског, људског. Природа

је довела везе друштвене само до фамилије а сав доцнији развитак, до народа и држава јесте резултат процеса чисто људске историје, који, тежећи све више фамилијаризацији човечанства и ослобођавању од веза народа и држава, тежи да очисти човека од свих оних примеса и боја, које је у току историје узимао на себе — од племена, народа, раса и т. д. Последња форма друштва људског биће фамилијарни савез слободних и чистих људи; човек је старији од раса, племена и народа, и човек ће преживети расе, племена, народе и државе; човек ће бити последњи колут оног дугог историског ланца, који је почео људски род. По томе је процес историје човекове у последњој инстанци ослобођавање човека од свега историског, вештачког. Као што је човек почео у свему природом и као што му је у почетку његовог живота све било природно, тако је и крајњи смер свега процеса историје приближење природи и хармоничко јединство с њом, обарајући све више све вештачке преграде, које су одвајале човека од природе и човека од човека.

И све историске, људске, вештачке форме и резултати историског живота све више нестају, остаје само оно што је природно. У првобитном, природном животу *обичај* је једина морална сила, којој се човек покорава и који обухвата цео живот; на доцнијем вишем ступњу друштва настају закони, који с почетка теже да обухвате, уреде и предвиде све у људском животу, и доцније са све већом зрелошћу људском сфера закона све се више сужава и све се више све оставља опет слободном упливу обичаја, који су резултат дугих искустава и историског живота, и који ће се одржавати и којима ће се људи покоравати само из унутрашњег моралног осећања и поштовања; обичај је био прва и обичај ће бити последња морална сила и веза друштва људског. Тако једном побеђеном народу, који изгуби самосталност свог политичког живота и своје културе и са њима све више доцније форме социјалног живота, остају само његови обичаји, у којима се огледају његове карактерне одлике и народ са својим обичајима живи и даље, кад је изгубио све више доцније форме историског живота; народ не пропада кад пропадну његова држава, његови закони и литература; народ пропада онда, кад нестане његових обичаја, јер су у обичајима најбитније карактерне одлике сваког народа. — Сва моралност, која се вештачки држала законима, сталожиће се у обичаје, те ће закони на последњем ступњу друштва постати непотребни, те ће их и нестати.

Као што код сваког појединог човека, при сваком јачем потресу или при умирању, прво нестаје свести и сазнања, свесне воље и осетљивости, последњих историских тековина човекових, док још дуго живи у њему природни живот: дисање, куцање срца, осећање глади, који је живот првобитнији од психичког; као што код умрлог човека снаге неорганског света још дуго делују у њему, пошто су доцније форме живота, и то не само виши психички живот, него и органски живот у њему давно изумрли, и као што шака пепела најпосле остаје од једног човека. Пошто је из њега давно нестало и знања и мишљења и осећања и цивилизације па и органског живота, — тако и при умирању каквог народа нестаје прво последње историске тековине људске, образовања и културе, и то је прво нестаје тамо, где је најпосле продрла — из масе народа. Тако од почетка 2. столећа, кад је римска држава почела у велико опадати, образованост и наука нашле су прибежишта само код виших класа, код стручњака и код чиновника, а сва остала маса народа по ново је потонула у првобитни, природни, материјални живот; и вештина читања и писања све је више нестајала из народа; литерарни латински језик заједно с литературом гајила је још само аристократија; и кад су све више доцније форме и тековине историског живота — литература, закони, правда, администрација и т. д. пропале, остала је још само слобода својине, први почетак и основ историског живота друштва. Тако и код сваког културног народа, кад год је губио своју самосталност, нестајало је образовања и цивилизације прво из нижих класа, у које су увек најпосле и продирали и првобитно природно незнање по ново је овлађивало масама народа, пошто су народи изгубили све доцније историске тековине вишег живота; тако код старих Грка и Римљана, тако и код свих оријенталних народа.

Тако код сваког културног народа, који пропадне, који изгуби своју државу, своју литературу и све доцније форме вишег друштвеног живота, остају му најпосле његове природне првобитне сфере, у којима се креће сав његов природни, првобитни живот — језик, религија и појезија, у којима, са обичајима, изражава своје најкарактерније одлике; језик, религија и појезија јесу прве сфере идеалисања народног, прве изјаве народног духа, и кад све друго, доцније, изгуби, народу остају опет само његов језик, његова религија и појезија, и у њима он и даље живи; његови обичаји, језик, религија и појезија преживљују све остале више форме и тековине, које су доцнији резултати историског живота његовог. И као што уједињавање народа почиње прво на области језика,

јер се прво јавља потреба узајамног разумевања, тако је језик и последња карактерна одлика, која одваја народе један од другог.

Процес ослобођавања индивидуе људске од притиска историје и друштва води и у религији процесу индивидуалисања, где сваки појединац носи у себи своје унутрашње уверење, своју религију, те ће се најпосле опет доћи на првобитну личну и домаћу религију, којом је процес религије у историји и почео. С друге стране, све веће ослобођавање од вештачког и историског, све веће приближавање природи у свему, све мање мешања људског у рад природе и све веће познавање и разумевање природе, најпосле ће одвести људски дух првобитној религији — религији природе. Обожавање сунца првобитно је и опште, а цео прогрес знања све више доводи до уверења, да је сунце извор свега живота и свих снага на земљи; култом сунца завршиће свесна наука, као што је њим и почела несвесна религија.

Тако исто у сагласу с општом тежњом све се више тежи, да се из историје човекове избаце све вештачке поделе на периоде, епохе, ере, које имају смисла само ради лакшег прегледа историје, јер што разумевање историје буде више напредовало, све ће се више налазити веза између појединих периода и све ће се више увиђати, да су сви ти вештачки периоди само колути на једном истом дугом ланцу историског развитка људског. Тако и у осталим наукама све се више избацују вештачке поделе, тежећи што природнијима.

Тако прогресом ума и цивилизације све више нестаје оних доцнијих продуката историје човекове — неједнакости права и дужности, поделе — рада, богатства, а природна осећања и способности човекове, природне неједнакости међу људима остаће и преживеће доцније социјалне неједнакости међу њима, те не само што цивилизација не може уништити те природне неједнакости, него ће оне преживети све оно, што је у току историје људске постало и развило се.

Пошто се у природи све што постоји одржава само од себе, без напора и пошто се човек дигао до цивилизације само мучним, напорним и немилим радом, и само је тим и одржава, и пошто је човеку, као и животињи, рад од природе немио, то цео процес историје човекове тежи ослобођавању од свих напора; као што мучна и напорна свест тежи свуда да пређе у несвест, тако и сваки рад тежи да пређе у игру, свака дужност у задовољство. Пошто цивилизацију своју човек није добио готову од природе, пошто цивилизација човекова није производ природе него дугих и

мучних радова и напора људских, то се само са огромним напрезањем и потрошњом снаге људске човек диже из дивљаштва и варварства до културе, а много лакше и брже враћа се у варварство; са огромним напрезањем човек одржава своје културне тековине, а при најмањем немару природа врло брзо руши све људско; хиљадама незгода и препона ставља природа свуд човеку на пут тако, да човечанству треба да троши много енергије само да одржи и најмању тековину цивилизације. Тежећи све више природном, тежећи животу са што мање напора, процес историје све више враћа човека, пречишћеног од свега вештачког и историског, оном првобитном и природном стању, којим је човек и почео свој живот на земљи. Цивилизација човекова као и свест појединца јесте сплет од најфинијих и најтањих конаца историје и природе, те се, при сваком потресу, најлакше и најбрже кидају. С друге стране све веће умножавање људи и услед тога све већа брига за одржање живота трошиће све већи део снаге људске, те ће му све мање снаге остајати за одржање цивилизације, пошто је и снага као и време и простор, једна одређена и ограничена количина. С треће стране, и сама земља држи човека и цивилизацију његову само сувишком своје снаге, пошто је огромну већину своје снаге утрошила у стварање неорганског и органског света, те сва цивилизација човекова само је луксуз природе; и пошто је само једна одређена количина снаге целине, то ће слабљење енергије земљине осетити прво цивилизација човекова и човек у опште. Тако и природа и историја теже оном првобитном, природном стању, где је човек, живећи природним животом, трошио своју снагу само на одржање физичког живота, где је човек слободан од свих веза историје и друштва људског. Тако ће опште умирање и нестајање почети прво човек са својом историјом и цивилизацијом; пулс земљиног и козмичког живота прво ће престати да куца у цивилизацији и историји човековој; нестаће прво историског, свесног, цивилизованог човека, док ће несвесни, природни, дивљи човек дуго преживети историју и цивилизацију човекову; дете ће преживети човека и старца; човечанство ће умрети несвесно своје историје и прошлости, умреће у природном дивљаштву и мраку, као што се у дивљаштву и мраку и родило. Човек је најлепша песма, коју је земља отпевала у славу бога, али та ће песма давно умукнути, док ће се још дуго по земљи разлегати дрека зверова и животиња и хука несвесних и слепих снага њених. Човек, човечанство пошто је последње настало, прво ће умрети, нестати од свега земљиног.

Пошто ће нестати у времену свих ствари, које су у времену постале, и то обрнутим редом њихова постајања, то ће човек прво и у напред проћи онај пут, којим ће доцније проћи све на земљи, и земља и космос; човек проживљује у себи живот целог космоса, као што велики умови људски проживљују у себи живот човечанства. Тако је од свих ствари у природи човек најстарији, јер је најдаље отишао; он пролази у напред пут, којим ће природа тек доцније проћи; смеру, коме природа тежи, много се више човек приближио од остале природе, те ће и човек пре завршити своју каријеру него природа; човек ће умрети још за младости природе. Пулс космоса удари један пут за милионе година, и у таквом једном космичком секунду свршиће се цела историја човечанства; само један тренутак осетио је космос потребу да се разуме, да се буде свестан; чим престане та потреба нестаће и човека, пошто је разум и свест највиша функција и задатак човеков. Човек у целој својој историји само је један секунд на сату општег живота.

2. Пошто је цела природа првобитно једна велика целина, једно велико опште, из којега се после сукцесивно издвајају поједини делови, то ће по реду нестајања нестајати прво појединих делова, свега појединога, и то обрнутим редом њихова постајања, док ће општа првобитна целина остати, пошто је појединих делова нестало.

а) Пошто се психичко доцније одвојило од општијег органског, то при умирању нестаје прво вишег психичког живота, за тим и нижег; и у здравом стању психичке би снаге брзо нестало, кад се периодички не би враћала у органски живот, спавањем. И при спавању, које није ништа друго него враћање психичког у општије од себе, у органско, прво нестаје свести, најдоцнијег резултата и атрибута душе; и при затварању чула, чуло коже, најпрвобитније и најопштије чуло, последње заспи, као што му оно остаје кад га сва друга чула издаду и не помажу му више; тако и при јачим потресима прво нестаје доцнијег вишег психичког живота, док органски живот — дисање, варење и т. д. и даље трају; и кад тело умре, прво престаје дисање, пошто је ваздух доцније постао, и по томе је доцнија потреба органског живота. И кад престане психички живот, за њим и органски, онда се тело враћа у неоргански свет, из кога се органски свет доцније и издвојио; тело човеково распада се; његови најближи органски састојци разлучују се у елементарне материје, које испаравају у новим неорганским једињењима као гасови и паре, а они делови, у којима је животност најслабија била, те у којима је било највише неорганског — коса,

кости и зуби, најпосле се распадају, тако да од целог тела после неколико десетина година остане само једна гомилица пепела. И при нестајању неорганског, из тела нестаје прво оног елемента, који се најпосле издвојио из општег — воде. Тако кад на земљи нестане психичког живота, још дуго ће се органски живот враћати у неоргански, из кога се је доцније и издвојио; угљене киселине и кисеоника све је мање у природи, а они су са водом основни услови органског живота на земљи, а и множина воде на земљиној површини непрестано опада због велике хемиске сродности воде са минералима, који усисавају састојке воде тек кад се охладе, а пошто процес хлађења земље иде све даље и дубље, то ће множина воде на земљиној површини све дотле опадати док у унутрашњости земље још буде неохлађених маса, слободних од воде, док најзад цела земља не буде хладна и сва вода апсорбована с површине њене; тако је на месецу настала потпуна апсорпција не само воде него и атмосфере; и са нестанком воде и атмосфере нестаће и свега органског живота на земљи. — Тако ће се прво психички живот вратити у органски из кога се доцније и издвојио, за тим ће се органски живот вратити у неоргански. и неоргански живот целине дуго ће преживети поједине гране своје, психички и органски живот.

И при нестајању појединих делова неорганског света прво ће нестати оних, који су се најпосле издвојили из општег стања — воде и ваздуха, и са њима нестаће прво последње физичке снаге — електрицитета, а после њега све остале физичке снаге вратиће се у топлоту, првобитну снагу материје, кад свега другог појединог нестане, остаће још само топлота и кретање, први и последњи атрибути опште материје.

Тако је цео живот природе само један сат, на коме је психички живот само један секунад, органски живот минут, а неоргански живот материје цело остало време.

б) И у друштву људском све појединo, које се доцније одвојило из општег, нестаје и враћа се у опште. Људски род је првобитна, општа целина, из које су се доцније издвојили поједини делови његови, расе, племена, народи, који су само поједине разне историске форме човека, разне боје, које је човек на себе узимао у току историског процеса и од којих се процесом цивилизације човек све више чисти и све више излази чисто оно што је опште, што је заједничко и основно свима људима у свима временима. И при нестајању тих доцнијих историских форама човека нестаће прво народа, док ће разлике расе преживети све националне и племенске раз-

лике међу људима, као што су се расе прво и издвојиле из опште целине људског рода. И у општем појму човека нестаће најпосле свих појединих историских форама, које су се сукцесивно одвајале из тог општег: расе, племена, народи, државе, религије; једно човечанство биће последње опште стање, у коме ће нестати, у које ће се вратити све те историске, поједине, разне форме; и човечанство све више постаје један велики организам, једна засебна велика целина, са својим сопственим једним кретањем, пошто у том једном хармоничном кретању нестане неправилних фрагментарних кретања искиданих појединих делова његових; царство човечанства на земљи може настати тек онда, кад на земљи буде само људи, кад се исцрпу и преживе све индивидуалне различности, које су спољна природа и историја међу људима створиле и које су их одвајале, кад се исцрпу и преживе разлике народа и раса, по оном истом процесу, по коме су и народи могли постати тек кад су се исцрпле и преживеле индивидуалне и локалне особине и разлике племена. Право човечанство може се дићи тек кад се исцрпу и преживе историске индивидуалности његове; оно се може засновати само на општим особинама свих људи; грађани човечанства могу бити само људи, чисти од свих историских примеса и боја, слободни од раса, племена, народа, религија, те данас још нема човечанства; има само чланова појединих народа, држава, религија. Тако ће човечанство бити на крају оног процеса, којим је почео људски род; историски живот јесте процес, у ком се од људског рода иде до човека; историја је посредница између њих и она ће их најпосле помирити; и кад изврши тај свој велики и племенити задатак, историје ће нестати; последња фаза живота људског рода биће без историје, као што му је то била и прва фаза живота.

Пошто и у друштву људском свега појединог нестаје и враћа се у првобитно опште, то ће све више нестајати и индивидуалне својине земљишта, која се доцније развила у процесу историје и враћати се у првобитну општу својину; једна земља може бити својина само једног човечанства.

в) И у области духовног живота људског процес нестајања појединог и враћања у опште иде истим редом. Религија је првобитна општа сфера, из које су се доцније издвојили сви поједини делови, поједине области и гране духа људског и процес духа људског у историји тежи да свих појединих форама његових нестане у једној општој религији, у коју ће утонути закони, философије, науке и све поједине религије. Последњи задатак философске историје биће, да изради један рационалан систем религије цивилиза-

ције и хуманости, религије човека, основане на вери, која је почетак и свршетак сваког знања, на вери у моћ природе и у моћ ума човекова; и први чланови те вере могу бити само природа, рад и пропорција у свему. И као што ће највиша историска идеја, идеја човека, најпосле спојити и помирити у себи све поједине идеје раса, племена и народа, тако ће и највиша историска идеја, до које ће историски ум људски доћи, спојити и помирити у себи све поједине идеје појединих религија, философија и наука и та највиша идеја биће изражена у једном општем систему религије, који ће бити синтеза свих појединих форама историског духа човековог, свих закона, философија и наука, основан на оној првобитној општој вери, која је основ и почетак сваког знања и последњи резултат сваког знања. У почетку човековог живота у историји била је само једна општа вера, у којој су биле клице свих потоњих историских манифестација духа људског — религија, философија и наука и цео процес ума људског тежи једној великој општој религији свих људи, у којој ће резултати свих философија и наука бити у једном органском јединству, у којој ће једна највиша и најапстрактнија идеја помирити веру и разумевање и знање свесно и несвесно, законе природе и законе духа и живота људског. Вера је хармонија, природна, несвесна, невољна; знање је фрагментарно, напорно, борба, и добива се само напорима и борбом, и општа тежња свега људског ка све мањим напорима, све мањој борби, све више уноси процес знања и разумевања у област вере. Вера је почетак и основ сваког знања, јер да човек не верује у моћ ума свог, он не би никад ни кушао да зна и разуме, и вера постаје свршетак сваког знања; вера је све човеку, из ње потиче све, у њу се враћа све; онда иде пре свега и остаће после свега; ње ће нестати кад нестане човека. Најпосле вера апсорбује свако знање, и та апсорпција мора бити, јер без тога не би могло бити никаквог прогреса знања, пошто све мање има времена да се испитају сви процеси путеви и докази, којима се дошло до резултата знања, испитивања и разумевања; резултатима знања и испитивања све се више само верује; највише идеје, као и највиши резултати свих наука и философија, постају све више само предмет вере. Вера је основно опште стање људског духа из којега су се доцније издвојиле све форме знања и разумевања, све философије и науке, и у вери, основном и општем расположењу људског духа, најпосле ће нестати свих тих доцнијих појединих историских форама. А пошто је религија прва форма вере, прва индивидуалност духа људског, која се издвојила из општег стања вере, то ће једна рационална општа рели-

гија бити и последња форма вере, у којој ће нестати свих доцнијих форама, које су се из религије издвојиле — уметности, философије, науке. Тако је наука, која тражи законитост у појединим областима појава и факата, само једна пролазна фаза у историји ума људског, као што је и сама законитост само једна пролазна фаза у процесу козмоса; као што је савршенство и последња фаза свега индивидуалног да се изгуби у општем, тако и поједини закони, које човек налази у природи и у историји, само су поједини конци једног великог ткива, те је савршенство и последњи ступањ ума да се сви ти закони слију у само један велики општи закон, у једну идеју. Трошно, као и све људско, распадаће се поједини системи философија и наука, и њихови битни елементи ући ће као састојци последњег великог система ума људског, у област религије; свештеници те религије биће последњи владаоци људски, последњи носиоци власти међу људима, као што су били и први (и као што је у почетку историског живота народа владалац првобитно био свештеник, и кад му је доцније одузета светска власт, он је опет остајао само свештеник; тако код оријенталних народа, тако у Грчкој и у Риму, тако с калифама и папама). Као што ће човек преживети расе, племена и народе, тако ће дух људски преживети све поједине системе философија и наука; религија и поезија умреће заједно с човеком. Религија је компас кроз живот, који сама природа човеку даје, постојан и вечит, наука је напорно и заморно вештачко летење кроз више области; религија је кандило, које се никад не гаси, наука је јака вештачка светлост, коју треба непрестано чувати да се не угаси; религија обухвата цео живот, целу душу човекову, те је ближа човеку, његовом животу, његовим болима и радостима; наука има посла с духом човековим, једним маленим делом његова живота и његове душе; наука и философија су само пролазни ступњи ума људског, ствари моде, фина јела и пића, луксуз живота; религија је свакидашња храна, насушни хлеб и вода, који увек потребују, и без којих се не може живети; религија укроћује животињу у човеку, везујући га за бога, и тиме ствара и одржава друштво; наука и философија само политирају готовог, укроћеног човека; религија је философија душе човекове, коју сви људи имају, философија и наука јесу религија само појединих великих духова; религија је природна кожа, која покрива душу човекову, наука је вештачко одело, које се мења према времену и потреби; религија је процес духа људског, у коме су науке и философије само пролазне фазе. И као што је на кандилу религије дух људски ужегао све поједине буктиње филосо-

фија и наука, тако ће њена светлост још дуго горети, пошто се угасе светлости философија и наука.

Тако је и грчка философија, која је потекла из грчке религије, са последњим огранцима својим — ново-питагоризмом и новоплатонизмом, — са Јамблихом и Проклом, вратила се по ново у област религије. Тако и кад један народ пропадне, нестаје му његове литературе, његове философије и науке, и кад свега другог доцнијег нестане, онда и народу и појединцу остаје само религија, да њеном кандилном светлошћу назире у мраку, у ком је остао. Тако, кад је са римском државом пала и цела тадашња зграда људске цивилизације, религија је остала једино прибежиште све цивилизације, све науке и свих тековина духа људског; духовници су остали једини чувари философије и науке, која је остала од античких народа. И у самој религији прво нестаје најдоцнијих елемената култа и догме, а све више остају само најстарији елементи њени; тако је сва хришћанска религија спала на култ, који, ублажен, датира из најстаријих времена религије, и на молитву, којом су се боговима молили људи давно, тражећи њихове дарове, заштиту и милост.

Тако је савршенство свега појединог — наука и философија, племена и народа — да их нестане у општијем од себе, из којега су се и одвојили; све су то само пролазне форме и фазе човековог историског живота. Све појединo, сви делови, који су постојали као вештачке целине, све више нестају као целине и постају само органски делови веће природније целине; живот опште целине све је већи и јачи што је живот појединих делова мањи и слабији. Процесом историје све индивидуално све се више своди на генерално; све лично и појединo све више постају само изјаве, форме и егземплари једног општег типа. Природна тромост људског духа или тежња да се уништи свака индивидуалност, свака особеност ствара калупе свих људских радњи и мисли; та иста тежња ствара обичаје и конвенционалности у друштву, ствара граматику за језик, догме за мисли. Свака мисао тежи да постане догматична и људи нерадо трпе мишљења, која одступају од утврђеног, као што и свака радња тежи да постане обичај. Тако је последњи ступањ живота и развитка свега појединог да га нестане у општијем од себе: савршенство и последња фаза свега индивидуалног да се изгуби у општем; појединци умиру, а друштво и народ њихов остају, као што ће и народи и државе умрети, док ће човечанство остати. И при умирању сваки појединец враћа елементе свог живота оној области из које их је и добио: дух друштву, тело при-

роди; и кад умре појединп човек прво престане да буде члан свога друштва и народа, док као члан фамилије своје он још дуго живи у њој, пошто је фамилија старија од друштва и народа; фамилија га још дуго памти, док га је друштво давно заборавило.

Нестајање индивидуалног доносиће све више првобитну заједничку својину земљишта, и право својине све ће се више сводити само на покретне ствари и трајаће само за живота индивидуе, као што је првобитно и било, и као што је тестаменат доцнија социјална установа, доцнији продукат историског живота; друштво, општност све ће више бивати једини наследник тековина сваког појединца. Као што је друштво већ постало наследник духовних тековина сваког појединца, тако ће оно некад постати и једини наследник њихових материјалних тековина, по реду постајања и по реду нестајања ствари; духовне су тековине доцније и оне су прво престале да буду затворено индивидуално и фамилијарно добро и својина; материјалне су тековине раније и оне ће много доцније престати да буду индивидуално добро. И крајњи смер процеса историје јесте колективност свега рада, мишљења и стварања, као што је првобитно и било, кад су сви заједнички радили, стварали и мислили.

3. Тако, све оно појединно, које се сукцесивно одвајало из првобитног општег јединства, враћа се у то јединство, нестаје га у њему сукцесивно и обрнутим редом свога одвајања из општег. Првобитно је човек везан за природу тако, да се није осећао одвојен од општег живота њеног, и крајњи смер свега процеса историје јесте човеково приближење природи и хармоничко јединство с њом, обарајући све вештачке преграде, које су га одвајале од ње; са све већом културом природа све више постаје само продужен, раширен и разгранат човек, те све више настаје јединство живота природе и духа човекова. Прекидајући првобитно јединство живота свога и живота природе, излазећи из животињског, природног стања и улазећи у историју, човек је почео мучну и дугу борбу са природом, и доцније с човеком и у тој борби и јесте сва историја његова. Разумевајући све више законе природе и приближујући јој се све више, човек се све више ослобођава од притиска њеног, све више своди борбу с природом на најмању меру, те све више нестаје и историје његове. И све остале форме борбе, које су само даље консеквенце, секундарне форме примарне борбе за живот, нестају у све већој хармонији и јединству живота човека и природе. Само нестанком тих бораба човечанство и може бити једно јединство, један организам, у коме ће сви делови хармо-

нески радити, и у коме ће сваки заузимати оно место и онолико места, колико му припада по снази, величини и вредности, и само улазећи тако у једно јединство, човек све више долази до слободе и правде. А и укидање тих бораба ићи ће по општем реду нестајања; човекова борба с природом, првобитнија, преживеће дуго борбу човекову у друштву, борбу човека с човеком.

Тако и све појединe области људског духа, које су се сукцесивно издвајале из религије, теже све више везама с религијом и јединству с њом: закони и уметности, науке и философије теже да се вежу најтешњим везама с религијом, теже јединству с њом, као што је било у прво доба, кад је свештеник био и судија и научењак и чувар моралности и владалац. Тако ће се и етика најпосле вратити у јединство с религијом, и биће опет за њу везана, кад религија опет буде морална и морал религиозан и свети. Процес историје све више тежи да се уклоне сви расцепи, који су постојали између појединих ствари и између појединог и општег, и да се поново учврсте њихове првобитне везе које су се у току историје кидале, као што се све више увићају везе, између мишљења и стварности, између унутрашњег и спољњег, између човека и природе, између историских времена и периода; као што се све више уклања расцеп између објекта и представе, тако се и дух човеков све јаче везује за стварни живот света и његова историја за историју спољњег света.

4. Пошто се све у природи, све опште, одржава само од себе, те пошто се све индивидуално и појединачно одржава само с трудом и напорима, то, при слабљењу опште енергије, све индивидуално и поједино нестаје и губи се у општем. А пошто је свест човекова последња, најиндивидуалнија и најслабија део човекове душе, то увек прво нестаје свести, јер се она одржава са највише напора. Као што се свест лагано одваја од нижег живота душе, као последњи и највиши ступањ њена живота, тако се она слабошћу од старости, у кризама и у болестима, прво раставља и нестаје се у општој несвесности, док несвесни нагони и рефлексна кретања и даље остају. Тако и при слабљењу живота у опште прво нестаје интелектуалних способности, док се способности осећања, првобитније снаге душе много дуже одржавају. И као што све знање најпосле прелази у веру, тако и све свесно најпосле прелази у несвесно: првобитно самовољна кретања прелазе полако у аутоматска кретања; свако вежбање иде на то, да се механизују радње свесне воље, као што се и знања [illegible] у томе. И од вољних и кретања настају невољна, несвесна и кретања; во[illegible]

љивост изишла из инстинкта, пада и враћа се по ново у несвесну навику, као што се и сва моралност све више враћа из закона у обичаје, којима се човек невољно, несвесно покорава; као и у научној историји, све оно што се гледало као воља, као резултат свесне радње и воље, што се све више увиђа као резултат слепе, несвесне механичке законитости. Тако се и у језику све више губи прави смисао и садржина корена и речи, све се више губи свест шта значе ти гласови и речи у језику; речи као и радње све се више механизују; у свему се тежи да се достигне онај последњи ступањ навике, кад ум суделује у покретима савршено несвесно, кад се радње сершавају с најмањим усиљавањем или потрошњом мождaних сила; у свему се тежи несвести, пошто се свест одржава са највише напора и пошто је свест најтеже и најнесносније стање душе људске. Као што је највиши ступањ развитка свега појединога да га нестане у општем, тако је највиши ступањ свести потпуно удубљавање и утонуће у општи, несвесни процес света и живота, тако је највиши ступањ љубави потпуно одрицање себе и утонуће у предмет који се љуби, тако је највиши ступањ савести утонуће свога добра у опште добро. Тако ће и човечанство умрети несвесно своје прошлости и историје, у дивљаштву и у мраку, као што се несвесно и у мраку и родило.

5. Пошто тако у општем јединству нестаје свега индивидуалног и појединог, то нестаје свега многог и разноликог у првобитно једном и једноликом. Све се више губе етничке разлике племена и народа; измешаност и укрштање народа са цивилизацијом све више уништавају супротности националних карактера; снага расе све више губи своју важност. Тако су расе, племена и народи само извесне боје, које човек узима на себе у процесу историског живота; све више бледе те боје и човечанство све више добива чисту боју човека, те процес историје тежи, да човек најпосле опет буде оно, што је био пре своје историје, пре држава, племена и народа — само човек, као што се у опште све партикуларно, индивидуално и разнолико разрешава најпосле у опште и једнолико; типова, оригинала и индивидуалности бива све мање, све их више нестаје, а егземплара, копија и факата бива све више — цивилизација доноси све већу једноликост у свему нестајањем природних племена, језика без литературе; нестајањем националних. племенских, локалних обичаја, закона, одела, начина живота, и водећи нестајању свега шаренила и разноликости, води све већој једноликости у језику, оделу, мерама, вештинама, законима, у начину и у потребама живота и т. д., и тиме се губе и све оштре

етничке разлике и карактеристике племена и народа, тако да ће најпосле на земљи бити само једна једнолика, хомогена раса, као што је било и у првом почетку; тако је смер историје све већа спољна једноликост свих, подједнак распоред спољних, историских добара, материјалних и духовних. Као што ће океан некада потпуно изједначити земљину површину, покривајући и уништавајући континенте, тако и историја човечанства добива све више једнолик карактер, обухватајући све више целу земљу, цело човечанство, покривајући и уништавајући племена, народе и расе. Тако и у језику, са све даљим процесом, све више опадају разноликост и богатство форама из њихове младости; тако и процес ума тежи једноликости и једногласности у појимању ствари, као што је и у почетку било; све различности појимања и мишљења у философији и у наукама теже да нестану у последњем, закључном систему ума људског, основаног на резултатима испитивања свих времена, у коме ће нестати свих супротности мисли и појмова људских; многе разноликости философија и наука нестаће у последњем једном систему религије, који ће обухватити и помирити у себи све њих.

Тако и смер целог козмичког процеса јесте изравнање свих разлика температуре, те ће најпосле једна иста, једнолика температура, овладати целим светом, као што и нестајање и смрт нису ништа друго него изједначавање своје температуре са температуром општијега од себе, и у тој општој једнакости температуре нестаће свих потоњих разноликих форама, и остаће само оно, што је првобитно и постојало.

Нестајући свих разноликости у једном једноликом, нестаје све више сложеног и заплетеног, и постајући све више једно једнолико, постаје и све простије. Цела сложеност и заплетеност историских система религија и култова разрешава се најпосле у прост појам једног бога; сва сложеност и заплетеност историје многих племена и народа разрешиће се најпосле у простом и законитом кретању једног човечанства, у принципима његовог живота; као што и сложени и заплетени философски системи и научне теорије опадају све простији, пошто са све већим разумевањем природе и она се увиђа све простија, као што и процес живота језика тежи све већем упрошћавању граматичких форама.

6. Пошто су све спољне различности и разноликости [illegible] доцније настале и пошто је [illegible] једног и једноликост од разноликости, то [illegible] спољнег [illegible] остаје. Све [illegible] у човеку [illegible] философија и [illegible] његова религија [illegible]

је у свом постанку; разлике настају тек доцније, у секундарним и деривативним доцнијим формама њиховим. Унутрашња снага природе, која свуд једнако ствара, створила је човека, распоред и међусобну пропорцију његових органа и т. д., и тек доцније почиње деловати на човека спољна природа, која је доцније и постала, и тек њеним упливом постале су спољне разноликости у човекбвом животу и историји, по боји коже и косе, по величини и т. д., као и у органима у опште. Човека је створила унутрашња снага природе; расе је створила спољна природа; народи су постали узајамним деловањем спољне природе и историје. Човек је нешто унутрашње, есенцијално; расе, племена, народи јесу доцније спољности, разне форме у којима се то унутрашње испољава. Човек, као унутрашња снага, старији је од спољних форама својих, од раса, племена и народа, и човек ће и преживети све те историске, пролазне, спољне форме и остати пречишћен на послетку само човек; у дубини унутрашњости човека, човечанства нестаће најпосле свих историских, спољних разлика; чистећи човека од животињског и историског, историја мири у њему природно и историско. При улажењу човека у историју, природа делује на човека својом спољношћу, својим формама и својим случајностима; цивилизације постају прво само у оним крајевима, где је спољна природа угодна за њих, у топлим и влажним земљама поред великих река; као и поједина оријентална станишта цивилизација, тако и грчка земља била је целом својом спољношћу згодна за виши ступањ цивилизације и духовног живота; религиозни и философски појмови код свих античких народа зависили су од спољне природе; појам, да је све из воде постало, да је вода први и основни принцип свега, потекао је из религије у нилској држави; појам борбе светлости и мрака из супротности Ирана и Турана; све религије свих античких народа једнаке су у основу, као производ унутрашњег процеса; све су оне политеистичке, и све разлике међу њима постале су само из разних уплива спољне природе. А све већим прогресом све човеково, његова цивилизација и његови религиозни и философски појмови, све мање зависе од спољне природе, а све више од унутрашњег живота и бивања у њој; као што свега спољнег нестаје, тако све више нестаје и уплива спољне природе, на човека. Појам једног бога не може се приписати никаквом упливу спољне природе; појмови хелиоцентрике, гравитације, еволуције нису резултати деловања спољне природе; они су резултати унутрашњег процеса живота човека и живота природе; ти појмови нису постали у појединим земљама, чија је спољна природа била згодна

да измисле такве појмове код човека; они су постали онда, кад су постали потребни, кад је за њих било зрело време, унутрашња снага историје. И цивилизација човекова данас се шири и по земљама, чије спољности нису згодне за њу, и које се тек имају савлађивати; Грчка и старе оријенталне земље, које су својим спољностима биле најзгодније првим ступњима човекове цивилизације, и данас постоје, али је много виша цивилизација у другим земљама, код виших историских народа.

Тако, са све већим прогресом, човек се у свему свом вишем животу све више ослобођава од утицаја спољне природе, од њених спољности, случајности и формалних страна, а све више зависи од унутрашњег живота природе, од земље и сунца, и све више доводи свој живот у сагласје са законима унутрашње природе. По томе је и све мање поремећаја и застоја, јер су спољни, случајни узроци све мање моћни да омету ток социјалног живота и развитка, те све [illegible] случаја и среће, пошто се живот друштва све [illegible]

[illegible]

Нестајањем свега спољњег, свих спољних форама живота човекова у историји, племена, народа и раса, нестајаће све више и других спољних разлика и одлика међу људима и церемонија, које су потребне човеку на детињем ступњу; све већим удубљивањем у унутрашњи живот нестајаће и закона, који обухватају спољни живот људи, и све ће више овлађивати унутрашњи морални уплив обичаја; закони све више теже да пређу у обичаје и да их у њима нестане. Тако, кад један народ изгуби своју политичку самосталност, кад се више не види на пољу, на позорници живота, он изгуби и законе, те се са својим животом повлачи унутра да и даље живи са својим обичајима и у њима, а пропада са свим тек онда, кад изгуби своје националне обичаје, најунутрашњију одлику своју од других народа. — Тако и сваки појединац у младости осећа потребу рада, испољавања своје унутрашњости, као што и цела природа у младости испољава своје унутрашње снаге и живот стварањем разних форама живота, док се у старости човек све више повлачи унутра у себе, као што и опште умирање и нестајање ствари у природи није ништа друго, него удубљивање, враћање у унутрашњу утробу свих ствари, из које су све и постале. т. ј. изишле на поље.

7. Пошто је у првобитној великој целини све у непосредној вези и додиру, то процес историје, тежећи опет великом општем јединству, у коме ће нестати свега одвојеног и појединог, тежи и првобитној непосредности веза свих ствари, одбацујући и уништавајући све посредно, које је доцније постало.

Приближујући се све више природи и обарајући све вештачке преграде, које су га одвајале од ње, човек долази у све директније додире и односе са природом; све више нестаје посредних форама и степена. Као што неорганске снаге. пара, електрицитет и т. д. све више истискују употребу органских снага, тако корист од неорганског света све више надмаша корист из органског света; тек вештина примењивања минерала — камена, гвожђа, — осигурала је економни живот друштва и у незгоднијим крајевима и дала полета цивилизацији; виша цивилизација омогућена је тек тим непосредним везивањем човека за неорганску природу. Као уплив човека на природу, тако је и уплив природе на човека све непосреднији. Природа све мање делује на цивилизацију својим доцнијим, секундарним снагама и појавима — положај и плодност земљишта, клима и т. д., а све више својим првобитнијим унутрашњијим снагама (сунце. угаљ).

И уметност се све више враћа у непосредније везе са животом и његовим потребама, с којима је била првобитно везана и

[illegible] се [illegible] и у данашњој уметности све више тежи да се приближује више дубље потребе времена: [illegible] ра[illegible] [illegible] доба били су претежно дидактички и сатирички. Као и у књижевности реалистика и стварност све више продиру у поје[illegible] и приближују је животу и његовим потребама, као што је и с осталим уметностима.

И зрела наука све више тежи непосреднијим везама са животом и његовим потребама, све више тежи да буде корисна човеку, као што је првобитно и била, док је у младо доба своје, у посредничкој фази својој, тежила да се уздигне над животом и његовим потребама: све природне науке све више силазе у службу животу, откривајући законе природе, савлађујући и употребљујући природне силе, стављајући борбу с њом и изналазећи боља и сигурнија средства за живот у друштву. — Тако ће у некадашњој општој религији, којој тежи цео процес историје, настати опет тесна спојеност и непосредна везаност науке, уметности и религије, које су се у току историје све више одвајале једна од друге и у њој ће се најпосле спојити и помирити теорија и пракса, које су у току историје више мање биле одвојене једна од друге. Враћајући се првобитном стању непосредне везаности за живот природе, ум човеков враћа се опет на стару мисао, да човекова судба зависи од сунца и звезда, и да је по томе његов живот везан за живот сунца и звезда.

И у језику, са све већом зрелошћу, све више опада богатство гласова и флексија; све те посредне форме постају све више непотребне, те језик постаје све простији; све више опада материјално у њему и обилност и разноликост форама, те се све више скраћују речи и изрази, те се све више омогућава све непосреднији духовни саобраћај међу људима.

И у друштву људском тежи се све непосреднијим везама између људи, на чему раде и све модерне снаге саобраћаја — телеграф, железница, који су само чулна, материјална форма све снажније унутрашње потребе све непосреднијег везивања људи; све непосредније везивање произвођача и потрошача доносиће све већу непотребност посредовања трговине; све веће остављање свакоме зрелом појединцу, да сам тражи непосредне везе с богом, укидапосредовање духовника између бога и људи. И пошто се процесом историје човек све више чисти од вештачког и историског и враћа се пречишћен природном, првобитном стању, то је историја само посредница између људског рода и човека, те ће је као посредние све више и нестајати. Пошто је историја сва у времену и пошто историје нестаје, то нестаје све више и уплива и посредних

веза времена, те нестаје и свега оног, што је у времену постало; савлађујући све више време остајаће само простор, као што је и првобитно било; људе ће све више везивати и раздвајати само простор; свих посредних веза и ограда времена све ће више нестајати. Тако, ослобођавајући се све више од веза времена у историји, време се све више своди на простор, као и мере времена на мере простора, чујнога на видно; тако је цео процес историје ослобођавање од времена, савлађивање времена, тежња догматичности, догматичкој пропорционалности.

И у козмосу посредне везе гравитације планета и сунаца све више опадају претезањем гравитације, и коначно сједињење свих звезда, враћањем планета њиховим сунцима и тиме поновним преображањем у козмичку маглу, донеће и непосредност додира и веза материје, као што је првобитно и било.

Тако, и кад се живо тело, — у коме се елементи и атоми покоравају извесним законима њиховог посредног спајања и заједничког деловања до целине живог тела, — враћа мртво у област неорганског, онда они исти елементи, који су деловали у живом телу, не делују више по односима и законима живог тела, него се покоравају законима њиховог непосредног сродства и привлачења, које доноси распадање органског тела у неорганске елементе.

8. Пошто је чулност непосредна изјава психичког живота и пошто наука долази у све непосредније везе са чулним животом и његовим потребама, пошто се теорија све више враћа у праксу и у практичан живот, одакле се је и одвојила и развила, то се и апстракција и теорија све више губе у чулном и практичном; философија и науке нестају у уметности и у практичној вештини; уметност и вештина преживеће философију и науку, пошто су пре њих и постојале. Као што закони све више теже да постану обичаји, као што свесне радње све више теже да постану несвесне и механичке, тако и науке све више теже да постану вештине, као што су првобитно и биле, и од којих су се и одвојиле. Увиђајући све више, да судба човекова зависи од сунца и звезда и да је његов живот везан за општи живот васионе, астрономија све више постаје вештина, којом ће се умети читати судба људска из живота сунца и звезда; астрономија се све више враћа астрологији. Служећи све више животу и његовим потребама, хемија се све више враћа првобитном ступњу свом, кад је тражила непосредне користи од ствари; хемија све више постаје вештина добивања бољих, виших и сигурнијих услова живота; хемија све више постаје алхемија. Тако је и са свима осталим наукама, па и са историјом,

која све више постаје вештачка светлост, која обасјава мрачне и заплетене путеве живота људског; она све више постаје учитељица и вођа живота народа и друштава, као што је првобитно и сматрана. Тако се апстракција и теорија све више враћају чулима и нестаје их у њима, у чулном животу, као што се и сва уметност своди најпосле на чисту сензацију, као што интелигенције и духа све више нестаје у осећању. Као што се истина, одвојена од живота, све више везује за њега и његове потребе, тако ће и наука и философија све више нестајати у вештини, која ће служити животу и његовим потребама. Као што ће човек преживети расе, племена, народе и државе, тако ће вештина преживети философије и науке, теорије и апстракције; као што су остаци човекове вештине најстарији споменици његова живота, тако ће остаци његове вештине бити и последњи споменици његова живота на земљи; све теорије и апстракције, сви резултати философија и наука нестаће у вештини набављања средстава и услова за све бољи и виши живот и за одржање њега. И као што једном народу, кад изгуби своју самосталност, остану само духовници као вође у животу, песма, којом испољује душу, и вештине, које служе у животу, тако ће религија и појезија и вештина преживети философију и науку, државу и законе.

И саме уметности нестају обрнутим редом њихова постајања. Као што је архитектура најстарија уметност и све друге уметности првобитно њој служе, тако ће најпосле све потоње уметности утонути у архитектуру, украшавајући је и служећи јој; кад су све друге уметности биле мање више пропале, архитектура је трајала као уметност до пропасти римског царства.

Тако ће најпосле све највише тековине људске, сви највиши резултати историског живота човекова — истина, добро, правда — нестати у лепом, из којега су се и одвили; лепо ће преживети добро и истину, спајајући их и мирећи у себи.

9. Пошто се из првобитне, опште, велике целине доцније одвајају поједини мали делови, то, нестајањем свега појединог у великом општем, нестаје свега малог; велико остаје.

Прво су се одвојиле велике, спољне планете од сунца, па доцније мале унутрашње, а пошто је процес звезданог живота процес хлађења, и пошто се мања тела брже хладе од великих, то, док се она велика тела налазе још на првим ступњима планетарног живота, дотле су се мања тела, која су се доцније одвојила од сунца, одавно охладила; месец, потпуно хладан, достигао је већ доба старости звездане, док је његова мати земља још у свежини планетарног живота: и све већим претезањем гравитационе снаге

донеће падање планета на сунце, од којега су се сукцесивно и одвајале и то обрнутим редом њихова одвајања од сунца; у великом телу сунца нестаће свих појединих малих тела, планета његових, које ће се најпосле вратити у општу утробу свих њих; њихова колевка биће и њихов гроб; оне ће свршити онде, где су и почеле и свршиће онако, како су и почеле.

Као у козмосу тако и у људском друштву мала тела брже живе и пре их нестаје од великих. Као што мањих тела, појединих класа и племена, нестаје у већим телима народа, тако ће велико тело човечанства преживети сва мала тела, племена, народе и државе и најпосле ће их у њему нестати, као што су се из њега сукцесивно и одвајала; историја појединих народа изгубиће се у историји човечанства. Тако су колоније обично престизале метрополе и проживеле много брже развитак, него ове; у грчким колонијама пре се уздигао виши друштвени живот; образовање, уметности и све врсте устава били су давно развијени у колонијама, док су се метрополе тек доцније дизале, преживљавајући своје колоније, пошто су ове већ давно проживеле оне фазе социјалног и историског живота, које су метрополе доцније прелазиле.

Пошто је вечитост један од атрибута истине, пошто је истина само једна, непромењива, постојана и вечита, то све пролазно и пропадљиво сâмо је мање више заблуда; истина је велика ствар, заблуде су ситне, партикуларне истине, истине појединих људи, појединих класа, племена, народа и времена. Пошто је највиша и највећа истина само једна, то, што више разних ствари има, свака од њих има тим мањи део истине и све скупа чине једну целину, једну истину; што је нека ствар мања, то је мање у њој истине, тим се она теже одржава и брже пролази, пропада и нестаје је. По томе, потпуна истина није ни код појединог човека, ни код појединих народа, ни у појединим религијама, философијама, наукама, теоријама, идејама, ни у појединим временима, ни на појединим местима; највиша истина, до које ум људски доћи може, јесте само у великој целини човечанства, у целој историји његовој. Пошто су и поједини људи и народи, религије, философије и науке само мање веће заблуде, то њих нестаје; малих истина нестаје, велика истина, човек, преживеће све те мале истине, све те заблуде. Један велики општи закон преживеће све мале законе, једна велика идеја преживеће све ситне теорије и идеје; једна велика општа религија преживеће све мале поједине религије, философије и науке. И најпосле ће се сва историја човека и ума његова свести на неколико великих периода, у којима ће се изгубити сва много-

бројна ситна имена појединих људи, племена, народа и догађаја; неколико великих имена преживеће сва ситна имена: у неколико великих принципа нестаће свих многих малих живота и закона појединих племена, народа и времена.

10. Пошто сва светлост цивилизације, сав прогрес човеков јављају се прво на висинама друштва и код појединих узвишених умова и после силазе озго све дубље, у низине друштва, то по општем закону нестајања и при општем умирању, цивилизације и прогреса нестајаће прво из маса друштва у које су најдоцније продрли и најпосле сва цивилизација и образованост, сва култура душе и духа људског задржаће се најпосле само на висинама друштва и код појединих узвишених духова, одакле су и почели силазити; врхови човечанства сијаће још кад у масама његовим буде давно овладало незнање и мрак. Као што свести и разума, последње и највише манифестације човекова живота и живота уопште, као најслабије, прво нестаје у свима кризама и боловима, док првобитнији, нижи живот душе и даље траје, и као што свест и разум, као и свака нова идеја, најпосле продиру у дубину масе и у кризама и потресима из масе их прво и нестаје и остају само на врховима друштва; као што и сунчеве светлости прво нестаје у долинама и равницама, док се брегови још сијају, тако и кад један народ пропадне, само поједини узвишени духови носе и даље заставу великих народних идеја, само они остају носиоци његове историје и његове цивилизације, кад су маси народа остале само његова религија и поезија, и кад је у њој нестало већ све националне културе и цивилизације. И кад један народ умре, сва историја његова најпосле се своди на неколико великих имена, са којима је и почела: историја прво заборавља масе друштва и народа, светлости њене прво нестаје из друштвених низина, као што су и сви велики догађаји, сви велики покрети и потреси у друштву, у којима су масе суделовале, од најстаријих времена до појаве хришћанства, до религиозних и политичких ратова и до француске револуције, најпосле оличени у неколико великих имена; маса њихових имена и бораца одавно се заборавља: светлост историје обасјава и даље поједине узвишене личности, кад је већ давно нестало из дубина и низина друштвених.

С [illegible] римског друштва и народа, [illegible] и [illegible] од 2. столећа по Хр. [illegible]
[illegible]

писање све се више у њој заборављало; маса је била поново погонула у првобитни материјални живот, кад је светлост римске цивилизације и образованости још и даље сијала код виших класа и код узвишених појединаца. И као и сва цивилизација, тако су и литература и литерарни латински језик остали да и даље живе још само код виших класа и аристократије, где су и почели и с којима су и умрли; маса народа била је већ давно заборавила за класички латински литерарни језик, који се већ почео кварити и мешати с другим језицима, док је он још дуго остао својина виших римских класа. И код свих историских народа чистота литерарног језика њиховог прво се почела губити у масама друштва; сви велики историски језици, носиоци великих литература и цивилизација, давно су били заборављени и изумрли у масама друштва, кад су још живели на висинама њиховим, код људи од науке и образованости, у литератури; у другом периоду индиске литературе санскрит је остао још само језик образованих, језик литературе, док га је маса народа била већ заборавила и говорила други језик; тако је латински језик још и даље живео код образованих и виших класа модерних народа у њиховим литературама, кад га је маса већ давно заборавила и говорила другим језицима, измешаним са латинским; тако је и с грчким језиком, тако и са словенским литерарним језицима и другим; по томе су и језици модерних романских народа постали не на основу литерарног класичког језика латинског, кога је већ било нестало из масе римског народа, него на основу вулгарног, народног језика.

Тако су на висинама друштва људског засијали први зраци светлости слободе и цивилизације, свести и разума, и кад у низинама људског живота, у маси човечанства буде најпосле овладао мрак незнања и несвести, светлост историје, свести, сијаће се још на висинама појединих узвишених умова људских. На висинама се родила светлост људске цивилизације, свести, разума и свих највиших добара и тековина људских у историји, и на висинама ће најпосле изумрети.

11. Нестајањем свега појединог, малог спољњег, вештачког, посредног, које се доцније одвајало из првобитне велике опште целине, опет добива превласт оно што је природно, првобитно, опште, велико, као што нестајањем свести опет добивају превагу нагони, инстинкти и осећања. Идеално стање пропорције, кад сви елементи, све ствари, заузимају своје место у простору и у времену према својој величини, снази и вредности, стање, коме тежи и природа и људски ум и људско друштво, биће поремећено и

покварено тим претезањем првобитног и нестајањем доцнијег. Последњи и највиши принцип, коме тежи и природа и човек, највиши и последњи ступањ живота и развитка ствари, пропорција и равнотежа ствари, која се достиже само после дугих бораба, прво нестаје и прво се ремети, нестајањем свега доцнијег појединог, малог, јер, по општем закону нестајања ствари, оно што је доцније све више губи снаге и живота, оно што је првобитније, раније све више опет добива превласти, те нестаје равнотеже и пропорције ствари. Историја и човечанство достићи ће у свом развитку једну тачку, кад ће прогрес у времену достићи свој врхунац, кад настане једновремен живот свих елемената и снага, и кад ће и историја земље достићи своју тачку једновременог, целокупног живота свих ствари на њој. То ће бити тачка равнотеже историје, равнотеже земљиног живота, највиша пропорционизација ствари, а то највише стање биће само један моменат општег процеса, одакле ће, нестајањем свега доцнијег, историја почети силазити у дубине природне, велике опште целине, у којој ће, нестајањем свега појединог, нестајањем ствари, настати општи мир, немило и мрак. А пошто су највишу тачку живота, стање највише пропорције ствари, космос и природа, давно достигли, које ће људско друштво и људски ум тек доцније достићи, то ће, по општем закону нестајања, нестати пропорције прво из области хуманог, из области људског друштва и духа, где ће најпосле бити достигнута и најпосле ће је нестати и у космосу, где је прво достигнута, све већим губљењем тангенцијалне снаге, све већим претезањем гравитационе снаге, све мањим примањем и све већим издавањем топлоте, и најпосле ће опет све потонути у општи, неми мрак вечности, из кога је све у времену изишло и развило се.

Тако свега развитка, који је доцнији од створеног, од стварања, све више нестаје, тонући све више у оно, што је првобитно створено.

12. Пошто све постаје онда, кад је потребно и траје док је потребно, то и све нестаје онда, кад постане непотребно, те све оно што нестаје јесте непотребно; остаје само оно што је потребно да остане. А све непотребно јесте само луксуз, који се прво у нужди жртвује. Утрошив огромну већину своје снаге у стварање неорганског и органског света, земља држи човека и цивилизацију његову само сувишком своје снаге; човечанство и његова цивилизација, његов духовни живот и прогрес јесу само луксуз природе. Кад дође једном време, да земљина снага почне слабити и опадати, она ће, скупљајући своју снагу, морати прво жртвовати духовни живот човека и цивилизацију његову, луксуз свог живота

онако исто, као што човек у нужди прво жртвује духовне потребе па после природне; природни човек са природним потребама далеко ће преживети цивилизацију и историју, луксузне потребе свог дугог живота. И живот у опште јесте луксуз природе; он има многе сметње и много непријатеља; сама природа тако је распоређена, да у њој има више елемената непријатељских животу, него повољних. А што је виши живот он има више препона и сметњи. Са огромним напрезањем човек се диже из дивљаштва и варварства до цивилизације, а много лакше и много брже враћа се у варварство; са огромним напорима човек одржава своје културне тековине, а врло брзо природа руши све људско; хиљадама незгода и препона ставља природа свуд човеку на пут тако, да човечанству треба много енергије само да одржава и најмању историску тековину своју, и пошто је енергија човекова само далеко вибрирање земљине енергије, пошто је човекова снага само позајмљена од земљине снаге, то са слабљењем ње, природа и природни човек мораће жртвовати све више духовне потребе, док се не врати природном стању, из кога је и изишао.

— — — ——

Тако, све оно што је у времену постало, у времену ће га и нестати, све што се родило, мора умрети; само оно што никад није постало, оно никад неће нестати, оно што је од увек, оно је за навек; оно што је пре свега, оно остаје и после свега; оно што је прво, оно ће бити и последње, што је прво постало, оно ће последње нестати. Нестајање само је једна фаза општег процеса, као што је и распадање живота, и човеку је само за то најтеже умрети од свих других ствари, што је тешко са висине свести падати у мрачну дубину гроба, у ништа; од живота до смрти није далеко, ту је пад плитак; далеко је од свести до смрти, ту је пад висок; те је свима осталим несвесним стварима лакше умрети, јер је њихово умирање само продужавање живота; пад у смрт све је плићи и лакши, што је живот несвеснији, те и процес историје човекове тежи не само што лакшем животу, него тежи и што лакшој смрти и умирању, тежи несвести.

Има једна одређена тачка висине, до које се земља у човеку и с човеком може пети; кад дође до врхунца настаће сукцесивно силажење свега у дубине првобитног и општег, у ништа. Један од најопштијих закона, који обухвата све, од најмање ствари па земљи до васионских система, јесте тај, да све што постоји потребно је да постоји, и по томе има смисла и разлога да постоји догод

је потребно; чим постане непотребно, њега нестаје. А пошто свега мора нестати, што је у времену постало, пошто свега мора нестати, чим постане непотребно, значи, да све што је постојало и што постоји, потребно је само за извесно време; чим проживи своје време њега мора нестати, т. ј. вратити се, распасти се у оно што је првобитније и општије од њега — науке и философије у религију, знање и разумевање у веру, психичко у органско, органско у неорганско, и најпосле све у мрак вечности, из чега је све и постало. Цео данашњи свет само је једанпут постао, само једанпут живи и само ће га једанпут нестати; овакав какав је, свет је само једанпут потребан; коме треба, чему треба недомашно је уму људском, неразумљиво је, а неразумљиво је за то, што цео данашњи свет није целина, јер се само целина може разумети; само се тако може разумети неразумљивост свега тога, кад се узме да је цео данашњи свет само један мален део, једна мала фаза општег процеса у простору и времену. Као што ни хаос ни ред ни законитост, ни гравитација ни еволуција ни пропорција ствари нису владали у свима временима и у свима просторима, него само у појединим временима и просторима, као што су то само поједине фазе општег процеса, и као што ни једна поједина теорија, ни теорија хаоса ни реда, ни законитости, ни гравитације, ни еволуције, ни пропорције — не може обухватити ни протумачити живот свега у свима временима и просторима, него само у појединим временима и просторима, тако и цео данашњи свет, од свог хаотичког почетка до свог хаотичког завршетка само је једна једина реч у огромној књизи времена, и све велике фазе процеса тог општег једног само су поједина слова, којима је та једна реч исписана. А колико има разума у једној речи и шта се из једне речи може разумети! Ништа. Све је ништа, све је постало из ништа и све ће се вратити у ништа. Али то ништа јесте нешто, јер је један део од нечега, један мали део од великог нешто.

Бол је пробудио свест човекову, бол је одржава и бол неразумљивости најпосле ће успавати свест човекову; свест је бол; што нека ствар осећа више бола и што је више ствари боле, тим је код ње више свести, и што је више свести, тим више има и бола. И добро и правда и љубав и слобода само су цвеће на дрвету историје људског живота, а по мудрој уредби божјој и на срећу људску на њему ретко зре плод, свест. Ако га сунце ма с које стране греје он сазре до резигнације; расте ли у мраку, он горчи очајањем.

КРАЈ ПРВЕ КЊИГЕ.

ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ

СТР.	РЕД	МЕСТО	ТРЕБА
4	11 озго	народу	народ
6	11 оздо	Грчка	грчка
6	19 оздо	идеалисаног,	идеалисаног
7	8 оздо	Пракситен	Пракситeл
11	1 озго	природним	*природним*
16	11 озго	постићи	постаћи
16	2 оздо	ресита	pecunia
16	16 оздо	прво о	прво
19	16 оздо	о звездама, хемија	о звездама,астрологија као наука
19	16 оздо	хемија као	хемија у својој првој фази као
31	8 озго	спољног	спољнег
31	11 озго	чудности	чулности
33	19 озго	мешање	мењање
33	22 озго	слабе	снаге
34	3 оздо	безличног	безлична
35	5 оздо	појединаца	појединих
38	6 оздо	да се чулним	да се у чулним
41	12 оздо	осуствује	одсуствује
42	11 оздо	чулни	чујни
45	1 оздо	неотуриво	неотуђиво
48	2 оздо	њевовим	његовим
49	1 озго	антроцентрална	антропоцентрална
49	19 оздо	војнички	војничких
51	6 оздо	осигура	осигура
51	19 оздо	сапственим	сопственим
52	4 оздо	које су	које су се
56	11 оздо	поглед	полет
57	6 оздо	садржину	садржину. Тако све ствари
58	9 оздо	систем као	систем. Као
63	12 озго	примчивости	пријемљивости
65	6 оздо	од данас	до данас
73	11 озго	виши	више
73	16 озго	државе	државе,
75	7 оздо	прототичком	прототипом
77	13 озго	аристокрацијe	аристократије
84	14 оздо	као на	као што на
88	3 озго	на условљено	неусловљено
89	3 оздо	брзо	прво
91	14 оздо	умеђило	омеђило
92	9 оздо	религију	религији
93	14 оздо	теологије	теогоније
94	5 озго	метампсихозе	метемпсихозе
98	15 озго	појелиних	појединих
99	12 озго	целина, као	целина. Као
99	14 озго	језици:	језици,
100	2 оздо	процветао	прецветао
102	17 озго	суверnитета	суверенитета

СТР.	РЕД	МЕСТО	ТРЕБА
102	19 озго	времена. Кад	временима, кад
102	14 оздо	обухватио	обухватао
102	19 озго	милитерна	милитарна
104	3 озго	човек према телу	човек према природи, душа према телу
105	8 оздо	писменести	писмености
106	2 оздо	теласних	телесних
106	13 оздо	неорганских	неорганског
109	5 озго	примали	узимали
109	4 оздо	елеттенти	елементи
109	10 оздо	цело	зрело
110	8 озго	су први	су и први
111	5 озго	и појавима, о спољњем	и појавима. Тако човек прво добија свест о спољњем
111	6 оздо	вајужа	најужа
113	6 оздо	треба да се љубе и да живе	треба да се љубе
114	4 озго	његових долазе	његових радњи долазе
115	5 озго		после човека. додати: Тако и првобитни приповедач као и дете казује само оно што се на пољу догодило, спољни живот ту још превлађује над унутрашњим; тако у епици песник износи само спољне ствари и догађаје и тек у лирици истиче се субјективно, унутрашње осећање.
115	6 оздо	себе у природи	себе и полазећи прво од себе у природу
116	8 озго	броја њена	бројање на
117	1 оздо	лав	лан
118	19 озго	богаства. Као	богаства, као
119	21 оздо	у којој	у коју
120	5 озго	јединство	јединства
122	25 озго	цивилизацијо тежи	цивилизације несвесно тежи
124	1 озго	тако да би	тако би
124	18 оздо	довољних	повољних
124	19 оздо	планета	талената
125	7 озго	bons	bons
125	12 озго	језицима; и борба	језицима и борба
125	13 озго	редуцирана	редуцирања
127	10 озго	снага за појаве	снага; за појаве
127	15 оздо	најобичније	најнеобичније
129	13-14 озго		избацити: сви посебни интереси се све више приближугу један другом,
130	8 оздо	што он	што је он
130	7 оздо	као што	као што се
131	12 озго	онемогућене	омогућена
131	15 озго	развијали	развијале
131	9 оздо	облаати	области
133	14 оздо	коре	море
133	21 оздо	наслеђе	наслеђе
134	3 оздо	редовно,	редовно и правилно,
138	12 озго	првобитне масе	првобитне течне масе
138	19 оздо	само на тој чврстој	само на својој површини и само на тој чврстој
139	10 озго	човеку једно	човеку довољно једно
139	20 оздо	стране обухвата	стране и обухвата
140	10 озго	продукцији.	продукцији

СТР.	РЕД		МЕСТО	ТРЕБА
142	3	оздо	дух	врх
143	15	озго	предметима	проблемима
144	15	оздо	процоса	процеса
145	21	оздо	системи сунца	системи сунаца
147	3	оздо	шире	шири
147	6	оздо	првобитна	првобитно
147	16	оздо	Еумолнида	Еумолпида
148	3	озго	bons	bous
150	7	озго	даље у	даље и у
153	3	озго	вароши; посматрајући	вароши и посматрајући
153	6	озго	рушењу	гушењу
153	7	озго	шириле су из	шириле су се из
153	13	озго	Холандују	Холандију
154	5	озго	шире се хуманости светлост	шири се светлост хуманости
155	17	озго	крајеви појединих земаља	појединих крајева земље
156	8	озго	племена; у историји	племена, у историји
156	9	озго	Спарте историја	Спарте; историја
156	15	оздо	људи; и основ	људи, и основ
159	13	оздо	човеково	човеков
160	2	озго	исцрпане	исцрпене
160	5	озго	парода	народа
161	1	оздо	брамом	Брамом
161	16	оздо	се	је
162	7	оздо	силазила је озго, од богова	силазила је озго с неба у његову унутрашњост; карактер човека прво је одређиван озго, од богова
163	2	озго	је и	је
163	5	озго	преставник и	преставник
163	11	озго	висине у опште	висине привилегије у низину опште потребе
166	21	оздо	тек	те
167	11	оздо	веза и	веза
169	9	оздо	одгурнути	одгрнути
170	8	озго	зидане	зидање
170	8	озго	темену	темељу
173	3	оздо	умножавају	умањавају
173	16	оздо	односе	доносе
174	15	озго	божанства	божанстава
175	8	озго	стварима; конци	стварима, конци
175	2	оздо	односила	доносила
176	14	озго	открићем и	открићем
176	14	оздо	и само се	и да се само
177	1	озго	до	од
178	6	озго	времена	временима
178	5	оздо	шири	мири
180	13	оздо	земља	земље
182	9	озго	историја	историји
182	10	озго	силе, као	силе. Као
186	11	озго	увијајући	увиђајући
190	19	озго	снаге, као	снаге. Као
190	12	оздо	јавља	јављао
192	16	оздо	прво	прве
195	21	озго	правду. По	правду и љубав. По
208	5	оздо	одужати	одржати
208	8	оздо	а неслободни	а не слободни
211	15	озго	али је потребан	али је непотребан
214	1	оздо	заузимајући	заузимају
216	5	озго	матерњој	материјној
220	15	озго	је настао	је већ настао

СТР.	РЕД	МЕСТО	ТРЕБА
220	20 озго	природи	у природи
227	12 оздо	Лајен	Лајел
227	16 озго	ширењу	мирењу
229	16 озго	и току	у току
230	1 озго	приступна	присутна
232	4 оздо	ниша	ништа
234	15 оздо	то је јединство; на	то јединство, та
236	11 озго	оппштем	општег
243	7 озго	видети из	видети само из
243	16 оздо		избацити: као идеја према стварима
248	18 оздо	од	испод
251	11 озго	сахо	само
254	18 оздо	којим су те ствари постајале	којим те ствари постају
256	17 оздо	пара кисеоника	пара; кисеоника
259	9 озго	наизменци	наизменици
260	11 оздо	један	једна
261	20 озго	агрикалне	агриколне
262	18 озго	живота	животне
263	11 озго	једном	једно
263	6 оздо	људи тек	људи, те
264	7 оздо	хуманитости	хуманости
264	10 оздо	потребе и природе	потребе природе
264	13 оздо	така	тако
268	10 озго	природа	прихода
268	12 оздо	време с те	време и с те
270	2 озго	распознати	распознавати
272	18 озго	изабрано	изазвано
274	20 озго	човека у друштву потребно је	човека у друштву тражи све више васпитања, знања и образовања, све више једном образованом човеку у друштву потребно је
275	3 озго	те	ње
278	9 озго	човека. Пошто	човека, пошто
279	15 оздо	поделе — рада	поделе рада
284	19 озго	знање свесно	знање, свесно
284	14 оздо	онда	она

ПРИНЦИПИ ИСТОРИЈЕ

КЊИГА II

ПРОПОРЦИЈА У ИСТОРИЈИ

ПРОПОРЦИЈА У ИСТОРИЈИ

НАПИСАО

Божо Кнежевић

Штампано о трошку фонда

ДИМИТРИЈА НИКОЛИЋА-ВЕЉЕ

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У КРАЉЕВСКО-СРПСКОЈ ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1901.

САДРЖАЈ:

СТРАНА

СТРАНА

ГЛАВА 1.

Пошто се из једне првобитне опште велике целине одвајају поједине ствари оним редом, којим су потребне, којим постају потребне: то све што раније постаје оно је ранија и по томе прећа потреба. По томе, што је нешто раније оно је више потребно, и по томе све доцније све је мање потребно.

---

1 Потреба ствари пропорционална је њихову приоритету у времену; што је нека ствар ранија, она је већа и прећа потреба свега доцнијег.

1. Сунце је својом величином, снагом, топлотом и светлошћу најпотребније свима планетама, свему неорганском и свему органском и психичком животу. И од неорганских снага топлота је најпрећа; без ње не би могло бити никаква живота, нижег и вишег, без ње не би било никаква рада ни мишљења. После топлоте најпотребнији је ваздух, и биљу и животињама и човеку; после ваздуха најпотребнија је вода свима органским створовима и после воде храна. И неорганска храна много је потребнија животињама и човеку од органске хране; хемијски састојци јесу поглавити елементи, из којих се састоје сви течни и тврди делови организма; они су најпотребнији телу и они се највише у храни и узимају; без кисеоника, азота, угљеника и водоника не би се могао одржати никакав живот. Тако је неорганско раније од органског, потребније од органског; неорганско је храна органског, храни и одржава органско.

И човеку су много потребније неорганске ствари и снаге него органске за храну и за његов виши социјални живот, за његову цивилизацију и за његов прогрес, пошто су оне основ све цивилизације његове; неорганске ствари и снаге јесу најјача и најпоузданија средства његова прогреса.

2. — И код човека, у области његова живота, све оно што је раније настајало потребније је од доцнијег. Одржање тела и телесног живота преча је потреба од гајења духа, пошто је снага духа условљена телесним животом; много је потребније за одржање човеково вежбање телесних функција него вежбање мозга; од занемарености вежбања мускуларног система долазе многа зла, којих нема од занемареног вежбања мозга. И пошто је тело потребније од духа, то се велики део нервне снаге мора утрошити осем на кретање мускула још и на одржање процеса органског живота — варења, дисања, циркулације и других радњâ; отуд врло опадају те разне функције, кад је нервна снага искључно управљена на интензивно духовно напрезање. Отуд је потреба хране највећа потреба човекова, те су и средства за храну најпотребнија од свих осталих ствари, те су и производи земљорада потребнији од свих осталих производа, док је новац потребан за мало доцнијих ствари, те се новцем и могу купити само доцнија добра; и што је раније доба живота, тим је храна и већа потреба; деци је потребно више хране него одраслима, јер расту. Отуд је потреба хране најјача веза, која човека везује за ствари и за људе, док је разумевање неке ствари и најмања потреба и најслабија веза, која човека везује за ствари и људе; те у опште човек може разумети само оне ствари, с којима је везан којим било ранијим већим и пречим потребама и везама, непосредним или посредним, те је разумевање последња и најслабија веза човекова са стварима.

Тако су човеку много потребније ствари, којима одржава свој првобитни, органски, животињски, телесни живот, него развитак психичког живота, те и глава већине нижих, првобитних људи никад није гладна, њихова црева никад не крче; већини нижих људи све је друго потребније него идеја и истина; много су веће телесне потребе него духовне. И све духовне снаге човекове развиле су се само у служби тела а нарочито стомака; много више простора на земљи треба за храну људску него за све доцније потребе; много више органа у организму служе за физичко одржање и храну и већи су од органа духа. И једини орган психичког живота, мозак, развио се само у служби стомаку и много више и већим деловима служи одржању тела, тражењу хране и избегавању опасности, него психичком животу. Као што је мозак и потребан прво за дисање па тек доцније за мишљење, те је и потребнији физичком животу него психичком, те је дисање и преча потреба од мишљења; тако је и мишљење само највиши ступањ дисања, највиша форма његова, дисање духа: отуд велики духови никад не могу довољно

дисати у атмосфери земаљског, у садашњости; њима су потребне и они траже друге атмосфере, друге више просторе и времена.

Тако су и у друштву и код појединаца физичке потребе прве и најпрече; тело је прече од духа, и док се физичке потребе не задовоље не могу се подмирити ни доцније духовне потребе. Велику већину све своје физичке и духовне снаге мора човек трошити на добивање ствари, којима ће подмирити своје телесне потребе, прво за храну после за одело, стан и огрев. По томе само сувишак све снаге човекове иде на подмирење доцнијих духовних потреба, којих, као и сваког луксуза, нестаје онде где физички живот и одржање његово троши сву његову снагу. И као год што се у друштвеним превратима и ратовима отире политура цивилизације са човека, тако се у свима кризама, у невољи и болести, човек прво одриче најдоцнијих, луксузних, духовних потреба и труди се само да своје животињске, телесне потребе задовољи. По томе су у сваком друштву потребније физичке снаге и физички радови него духовни; да се један народ одржава, преко је потребно да у његовој маси лежи доста физичке снаге, без које се народ и држава не могу одржати, а та физичка снага масе одржава се чисто физичким радовима њеним, употребљеним на савлађивање природних снага, те велика маса сваког народа и сваке државе мора се бавити чисто физичким телесним радовима, савлађивањем и прерађивањем материје. Број и количина људских потреба и сувише су велики у једном друштву и народу, да би се сви чланови једног друштва могли одавати луксузним умним радовима, јер би тако друштво морало брзо угинути; маса мора хранити и себе и више класе; она мора имати готовину снаге, којом ће се освежавати више класе. Због тога су нови народи много снажнији од античких народа, којима је увек оскудевало то освежавање из снаге масе, јер су код њих масу народну чинили робови, туђи вишим класама, те је свака античка држава пропадала, кад год је снага виших класа била исцрпена. И као што је маса потребна вишим класама да ове из ње добивају свежу снагу за живот, тако је она са својим тамним тежњама и смеровима потребна и духовима, који је воде, да из ње црпу освежавање и опорављање.

И најранији проналасци и открића јесу најпотребнији; ватра, оружје и оруђа, као најпотребнији, пронађени су пре свих потоњих елемената цивилизације; већина практичких основних појава металургије примењена је на људске потребе пре него што су се јавиле природне науке. И као што је практика ранија од теорије, тако је и на свима другим областима живота људског била већа потреба

практичке употребе ствари и користи од њих него теоријско тумачење и разумевање тих ствари; у астрономији, хемији, физици, геологији, ботаници и зоологији, па и у социјалним наукама, човеку је увек много preче било да се користи стварима него да их разумева, као што су и сваком друштву и народу за живот много потребнији карактери него таленти. По томе сваком друштву много су потребнији људи практичких способности него теоријских; једном друштву и народу много је потребнији један практичан, мудар законодавац, политичар, лекар, инжињер, судија него какав велики мислилац или теоретичар, те и у сваком друштву практичара има много више и у животу, у уметности и у науци, него теоретичара; отуд су сточарство, земљорад, обрађивање метала, трговина и индустрија и занати преча потреба сваког друштва од теорије, науке, философије и уметности. И пошто је само теорија прогресивна, док је практика конзервативна, пошто само теоретичари чине прогрес, то да би се држава и друштво одржали, преко је потребно да маса сваког народа буде конзервативна, да чува оно што се има и што се добило од прошлости, а прогрес појмова и идеја — јер само у њима и јесте прави прогрес — да се остави теорији и онима који се њом баве.

Тако је и фамилија, прва форма и фаза сваког доцнијег даљег и вишег друштва, потребнија, преча потреба човекова, од сваког другог друштва, јер сасвим беспомоћну, како се рађа, човеку треба неге, гајења и хране, треба му љубави и предaности, да би се одржао и дигао, а то може наћи само код својих родитеља; у фамилији човек задовољава своје прве и најпрече потребе и фамилија је у свима временима прва потреба, подлога и потпора сваког друштва, док је потреба народа и државе, друштва и човечанства, доцнија, виша, финија и луксузнија, те и мања потреба човекова.

3. — Као у друштву тако и у души човековој много су потребније првобитније, ниже снаге њене од доцнијих, виших. Инстинкт, потичући из дубине живота, и најпотребнији је животу, те и спречавање инстинкта може бити опасно за живот; тако и опште осећање живота, као основ свега вишег развитка, потребније је од свих других, пошто оно прво оснива чулну радњу и даје нам извесност стварности нашег чулног сазнања. По томе су и осећања много потребнија за живот него појмови и мисли, те су и чула потребнија за одржање живота него мисли и идеје: чула су орган страха, првобитног афекта, а страх је најпотребнији афекат, јер подстиче непосредно на заштиту живота; тако је и фантазија много потребнија човеку од знања, разумевања и апстрактног мишљења,

јер топлота уображења много више доприноси задовољству и срећи у нижем животу човекову и код нижег човека него хладноћа разума, који је више деструктиван за нижу душу. Тако је и аналогија потребна свакој хипотези и теорији.

4. — Религија, мајка свих потоњих манифестација духа људског, преча је и потребнија друштву од наука и философије; потребно је, да су у религији сви закони, који су маси потребни, јер је религија једина теорија, једина философија, доступна и потребна маси једног народа; кад религија пропадне у једном народу, нема ништа што би је могло потпуно накнадити и заменити, јер је она, занимајући се више осећањима човековим него идејама, потребна већем делу душе човекове него философија, пошто су осећања много већи део душе него ума, те загрева и одржава већи део душе него философија; сваку нову идеју, сваки нови основни закон и реформу народима је доносила религија; она је увек била најчвршћа веза, која везује масу у друштво, јер само сила, страх од Бога и вера да је овако уређење у друштву, како је, од Бога, одржавали су до данас друштва да се не распадну.

5. — У области уметности човеку су увек биле највише потребне појезија и архитектура. Појезија је прва уздизала живот и осећања човекова, она је увек гајила осећања и тежње једног народа, она је с религијом увек бивала једина утеха невољних и подјармљених, она је увек крчила пут свима великим идејама, које су кретале и дизале друштва и времена. А архитектура је свуда и у свима временима подмиривала прве и најпрече потребе човекове, потребу религије и потребу заштите од спољне природе, а та је потреба један од највећих фактора у склапању и одржању људских друштава, те без архитектуре, поред осталих ранијих погодаба, не би било ни друштва људског нити икаквог прогреса, јер цела материјална култура човекова, од првих вароши до железница, лађе, телеграфа, махине, јесте производ архитектуре, као што су и сви велики појави и институције у историји човековој — религије, науке, философије, државе — производ само архитектонске снаге духа човекова, те сва цивилизација човекова није ништа друго него једна велика грађевина, коју је људски дух почео зидати још од почетка живота свог на земљи и коју још и даље зида. А све остале уметности задовољавају само више, доцније, слабије потребе духа човекова, којих мало има, које мало виших људи осећају и којих не би могло ни бити без архитектуре.

6. — И међу самим наукама астрономија не само што је била најпотребнија и најкориснија наука у цело старо доба, те се јавила

раније од свих осталих наука, него је и остала и остаће у свима временима најкориснија наука, јер су на законима астрономије основани закони свих осталих наука, на њима су основане култура и цивилизација човекова. И као што је астрономија потребна свима осталим доцнијим наукама, тако су и закони простора потребни законима времена, тако је и простор потребнији за мерење времена него време за мерење простора. И природне науке у опште много су потребније за човеков живот у друштву него науке о човеку, те су и резултати и закони природних наука много више примењени у друштву и од њих човек у животу и у друштву има много више користи него од закона социјалних наука и историје.

II Пошто је све раније све већа и прећа потреба све доцнијег, то све раније има све више вредности и значаја за све доцније; све доцније има све мање вредности и значаја за све доцније.

Светлости сунчеве није потребно камењу, она је велика потреба биља, још већа животиња, највећа човека, а од свега човекова светлост је најпотребнија духу човекову, његову мишљењу и уму. И све вишем духу људском, све дубљем уму све мање је потребно оно што је доцније, све му је више потребно оно што је све раније. Највишим духовима људским потребан је онај првобитни дух, који све уређује, одређује и распоређује, који све ствара и уништава, творац свега у свима просторима и временима, првобитни узрок и погодба свега, првобитна моћ — и тај првобитни дух само највиши духови људски и траже; обични, ниски човек садашњости никад га не тражи, јер не осећа потребу његову; по томе за све виши дух човеков, за све дубљи ум људски све мање имају вредности и значаја садашњост, материја и материјално стварно, које све више постају инертније и пасивније начело, а све више вредности и значаја за њега има првобитни дух, који је ранији од свега другог. По томе и главни посао сваког духа међу људима јесте да тражи мудрости, разума и духа у стварима и временима; што је виши дух људски, све му је више потребан Бог и све га више тражи у стварима и временима.

III Пошто је све раније све потребније, потребно свему доцнијем, то је све доцније све непотребније, није потребно ни чему ранијем од себе. Непотребност ствари пропорционална је њихову постериоритету у времену и обрнуто пропорционална њихову приоритету у времену.

Неорганском свету није потребан органски свет, да би се одржао; ваздуху, води и земљи није потребно ни биље ни животиње, биљу нису потребне ни животиње ни човек, а човек, најдоцнији моменат општег

процеса, није потребан ничему ранијем од себе, ни животињама, ни биљу, ни ваздуху, ни води, ни земљи, ни сунцу; сви ти ранији моменти од човека могу постојати и живети и без човека. Човек са својим умом није потребан ничему што је пре њега постало и развило се. Хиљадама и милионима година постојао је свет, а није му био потребан човек ни да га осећа ни да мисли о њему, нису му били потребни ни човекова осећања ни идеје, ни радости ни болови његови, и свет ће опет постојати хиљадама и милионима година без човека и његове цивилизације и његова ума, не потребујући их ни мало; ономе што постоји није потребно да се зна о њему и мисли о њему; стварима нису потребне људске речи, изрази мисли и закона. Човек је потребан само човеку и ничему другом; и не само што је човек потребан само човеку и ничему другом, него је човек и најмања, јер је најдоцнија потреба човекова; од свих других ранијих ствари човек је најмање потребан човеку; човеку су потребнији за живот ваздух, вода, биље и животиње него друштво других људи; човек је најнепотребнија ствар у општем процесу живота, највиши луксуз земљин. Природа, у колико јој је стало да одржи човека, одржава само органско у човеку, само животињу човека; за све друге своје потребе, за сав доцнији виши живот свој човек мора сâм да се стара. Хумани човек, цивилизација, разум, све је то остављено само човеку и све то човек добива и одршава само великим борбама и напорима.

И у области човековој доцнији моменти непотребнији су, јер нису потребни ранијима за њихово одржање; народи, државе нису потребне фамилији и човеку за његов физички живот, као што ни философија ни науке нису потребне религији и уметности, као што лепоме није потребно ни добро ни истина; као што ни сва виша, доцнија, племенитија осећања човекова, као ни идеја, теорија и виша истина нису потребни маси нижих људи.

IV Пошто је раније потребно свему доцнијем, није потребно ничему ранијем, и пошто је доцнијем потребно све раније: то што је нешто раније има мање потреба, и по томе што је нешто доцније има више потреба.

Органском свету потребни су елементи неорганског света, ваздух, вода, земља, топлота и светлост; животињама осим свега тога треба и биље за живот, за храну, и што су животиње првобитније, ниже, то мање потреба и имају: вода испуњена солима и гасовима довољна је храна нижим животињама, као што им је довољно и само првобитно опште осећање живота, да би постојале и одржавале се. А човеку, најдоцнијем моменту општег процеса,

потребне су све раније ствари, и по томе човек има више потреба него све друге раније ствари. Човеку су потребни сви елементи, снаге и појави неорганског света; потребни су му топлота и светлост, ваздух и вода, биље и животиње, брегови и равнице, континенти и острва, мора и реке; потребна су му годишња времена и измена дана и ноћи; потребни су му сви органи, које имају и животиње, и потребна су му сва оруђа као средства у борби за одржање; потребни су му и инстинкти и афекти, чула и осећања, фантазија и мишљење; потребне су му уметности и религија, философије и науке, фамилија, држава и народ, земљорад, сточарство, трговина и индустрија. И што је раније доба живота, што је првобитнији нижи човек, све мање потреба има; што је доцнији, виши, племенитији човек, све више потреба има и потребе су му све више: оно што је за нижег човека све више луксуз, за вишег човека све је више потреба: виши човек живи само у луксузу и од луксуза. И не само што с прогресом цивилизације човеку све више постаје потребан све већи број ствари, пошто данашњи човек има много више потреба него антички и првобитни човек, — коме нису били потребни ни штампа, ни Америка, ни железница, ни електрицитет, ни телеграф, — него са прогресом разума човекова све се више увиђа потреба свих ствари које постоје, које су постојале и које ће постојати: данас је једном човеку за његов свестрани живот и напредак потребан цео свет са свима његовим стварима, снагама и производима, као што су и све дубљем и вишем уму људском потребна сва времена живота света и човека за потпуније разумевање света. И само зато што је човеку потребно све и што му све више све треба, човек се и могао дићи до цивилизације, те с цивилизацијом расте и број човекових потреба. А са све дубљим увиђањем потребе свих ствари, са ширењем круга потреба човекових, сужава се круг онога што има да се осуди, исмеје и ожали, сужава се све више само на област људскога, на људске радње, појмове и живот. Што је виша теорија, што је виши ступањ неке истине, све већем броју факата налази она места у комплексу ствари, за све већи број ствари налази да су потребне, и према томе им одређује вредност: највиша теорија обухватила би све ствари и све људе у свима просторима и временима, јер су јој потребне све ствари, сви простори и сва времена, да би се дигла до највишег ступња истине, до принципа.

Тако и души, која је ранија од језика, нису потребни језик, речи, да изрази првобитнија осећања и да задовољи првобитне нагонске потребе, да изрази дубоке, основне, првобитне афекте и осећања — страх и гнев, бол и мржњу; те се та првобитна осећања много

лепше и изразније изражавају телом и телесним покретима, првобитним језиком, него доцнијим језиком речи, који је потребан само духу.

Историја човека и ума његова, најдоцнија те и *највиша наука*, која према томе има више потреба него икоја друга ранија наука и којој су потребне све остале раније науке, све више постаје највиши, најапстрактнији организам, у коме ће, пошто се све даљим процесом историјског живота човек везује везом потребе за све већи број ствари, све ствари, сви елементи и све снаге добити своје право место и вредност, где неће ни једна снага претезати на рачун друге, него све бити у једној великој хармонији. Тако је крајњи смер историје, да ода правду стварима и људима, да унесе принцип правде у живот ствари и људи; историја све више постаје највиша правда. Уредивши тако све ствари и све снаге, она ће показати да за свестрани развитак и напредак човеков није довољна само једна форма, само једна снага историјског живота његова него све. Помиривши све снаге, које су се бориле за хегемонију, она ће их склопити све у једну велику хармонијску целину и тако извести ум из данашњег хаотичког стања историје. Тако ће историја показати, да ни само религија, ни само наука, ни само дух, ни само тело, ни само фамилија, ни само држава, да ништа поједино што је постојало у историји није довољно за све потребе човекове, за његов развитак и напредак и за сва времена његова живота; одредити вредност свима стварима и снагама и помирити их све, те изнети хармонијски развитак целог човека и целог човечанства, јесте задатак и смер историје.

V Тако, пошто је раније потребно свему доцнијем и пошто ранијем није потребно ништа доцније, то што је нешто раније оно је све више потребно и све мање потребито; што је нешто раније оно је потребно све већем броју и све ширем кругу ствари, а њему је потребан све мањи број и све ужи круг ствари; и по томе, што је нешто доцније оно је потребно све мањем броју и све ужем кругу ствари, а потребан му је све већи број и све шири круг ствари; што је нешто раније оно је све потребније и све му је мање потребно, све мање потреба има; што је нешто доцније све је непотребније и све му је више потребно, све више потреба има.

VI А пошто од мере, од пропорције, од потребе, као најраније ствари, зависи живот и кретање свега доцнијег, то је мера најпотребнија свему доцнијем, а најпотребнија је човеку; без мере не би било ничега, у мери је све највише људско, све лепо, добро и истина, и процес историје човекове није ништа друго него процес

пропорционизације свега: све већи прогрес човеков није ништа друго него утврђивање све тачније мере и пропорције свега, ствари и људи, простора и времена, утврђивање све тачније и више правде; јер правда није ништа друго него све тачнија мера, све тврђа граница, све виша пропорција.

VII Пошто је раније потребније, то све раније има све више вредности и значаја за све доцније.

Као што је детињство земље, њено прво почетно стање, одредило све потоње стање њено, све доцније фазе њена живота, тако и за цео потоњи живот човеков детињство је његово од највеће вредности и значаја.

Код човека после рођења настаје најживље растење мозга; за време прве године живота маса мозга новорођенога порасте у тежини онолико исто колико за време целог потоњег живота; у осмој години мозак је одрастао и развијен, и од тада се он мења само на својој површини. Тако је и с осталим телом; човек највише израсте прве године. Тако је и с његовом душом и духом. У прво доба свог живота човек добива основе свега даљег развитка душе и духа: за прве четири године дете се научи судити и мислити о стварима, оно тада научи да се налази као нешто одвојено, засебно од спољашњег света, и до седме године научи много више о свету и себи него у ма којем другом толиком периоду целог потоњег живота. Први утисци на дечију душу и дух имају значаја за цео потоњи живот, јер они одређују начин, правац и боју свих потоњих расположења душе и духа; први утисци крче пут свему даљем развитку душе; отуд и васпитање има највише вредности и значаја за прво доба живота, за детињство, и на васпитање деце треба полагати највише важности и значаја, према коме је све потоње образовање душе и духа од мање вредности и важности. А пошто само у фамилији добива човек у прво доба свог живота све што му је потребно; пошто у фамилији добива прве основе васпитања и свога тела и своје душе, који одређују цео даљи потоњи развитак и живот његов: то фамилија има много више вредности и значаја за цео живот човеков него све остале доцније више форме друштва човекова, које зависе од склопа и висине фамилијарног живота, те и највиша, најплеменитија форма историјског друштва људског, коме тежи цео процес историје и која ће бити завршна и највиша тачка прогреса друштва људског, биће само фамилијарни савез свих људи; једно човечанство може се састојати само из фамилија а не из раса и племена, народа и држава; само на моћном темељу фамилије може се зидати велика зграда човечанства.

Тако су родитељи први учитељи детета, и од њих научи дете више него од свих других учитеља у доцнијем животу; клице осећања наклоности и расположења, које добије човек у детињству, одређују цео његов потоњи карактер, и по томе и његову судбу у животу, у главном и великом; прво детињство судбоносно је за цео потоњи живот, јер одлучује судбу свега потоњег. Тако се и у игрању у детињству прво буди, подстиче и добива први развитак свих оних снага, које су човеку потребне доцније у озбиљном животу. Тако се у првој младости полаже основ свих способности и снага, које се доцније у животу развијају.

Тако неорганско у опште има више вредности и значаја него органско, неорганске материје важније су од органских за храну биља, животиња и човека, као што неорганске снаге и ствари имају много више вредности и значаја за цео виши друштвени и историјски живот човеков, као што неоргански елементи тела човекова имају кроз цео живот више важности и вредности за тело и његов живот него чисто органски елементи, и што раније који неоргански елементи постају састојци човекова тела тим имају више и трајније вредности и значаја за цео живот целог тела, као што су најранији састојци оксиген, азот, угљеник и водоник. По томе за целу земљу, за све у њој и на њој, највише вредности од свега другог има сунце; оно је извор живота и снаге свега на земљи.

Тако и првобитно чуло, кожа, има од свих доцнијих чула више вредности и значаја за живот човеков и за његову душу, пошто оно посредује најинтензивнија и најдубља осећања човекова, најјаче милине и највеће болове.

Тако је језик прва и најважнија творевина човекова, први основ свега његова историјског прогреса и све цивилизације, оруђе од највише вредности за све друштво људско, пошто су на њему основани и фамилија и све више друштво људско, пошто само тиме добива поједини човек у наслеђе све тековине свих прошлих времена; језик уводи човека у фамилију, у друштво, у историју целог рода. И за прва историјска времена језик има много више вредности и значаја него за потоња времена, јер се само по језику може судити о првим корацима једног народа у историји, о првим менама у његову животу и првим кретањима, о његовој историјској висини, о његову пореклу и о његовој сродности с другим племенима и народима. Ту исту вредност има језик и за прво доба живота сваког човека — за детињство.

Тако и несвесно у опште има много више вредности и значаја него свесно, и све од највише вредности и значаја у историји

човековој створено је и добивено несвесно, невољно а не свесном вољом човековом. Свесна воља човекова врло је танак и слаб ослонац, те је њој природа и оставила само ситне и незнатне ствари, док су све веће, теже и важније ствари — рађање и умирање, сви процеси физичког живота — варење, дисање, радња срца, циркулација крви, процеси у природи, као и стварање великих идеја, открића и проналазака у историји човечанској, — ван утицаја људске воље и свести; човековој вољи и памети оставила је мудрост природе да само оно ради што није преко потребно за његов опстанак и што се може и поправити, ако се наопако уради; отуда све што природа ради мудро је и паметно; болови и зла, глупости, несреће и смешне стране долазе само од човекове воље и памети.

Тако су и прва времена историјска, с првим корацима на путу историје, с првим открићима, проналасцима и вештинама, првим представама и појмовима човековим, по својој вредности и значају далеко виша од свих потоњих историјских времена.

VIII Пошто све раније има све више вредности и значаја, то је све раније све ненакнадније, све доцније све је накнадније, све се више може накнадити.

Као што фамилију не могу накнадити никакве државне установе, никоје више историјско друштво, пошто никоја друга друштва и установе не могу дати човеку све оно што само у фамилији може добити, док фамилија може накнадити и заменити све доцније више форме друштва и живота, тако ни религију не може накнадити једном народу никоја наука ни философија, док маси сваког народа и друштва она довољно накнађује и науку и философију, као што у опште човеку увек вера накнађује недовољно знање и немоћан разум. Као што разум не може накнадити никоје чуло, пошто он не може ступати у непосредне односе са спољним светом, тако разум не може никад накнадити ни фантазију, док чулност и фантазија довољно накнађују већини нижих људи ум и потребе његове. И као што се животињске, телесне функције и потребе човекове не могу накнадити функцијама и потребама духа, тако се и нижа чула не могу накнадити доцнијим вишим чулима; пипање може заменити вид, док се пипање не може никојим другим чулом и ничим другим накнадити.

IX А пошто је све раније све ненакнадније и све доцније све накнадније, то ремећење, кварење и пропадање све ранијег доноси све веће болове, зла и несреће, те ремећење, кварење све доцнијег доноси све мање зала и болова и све мања зла и болове.

Један народ не пропада кад изгуби државу и законе, литературу и науку, али пропада кад пропадне фамилија, кад изгуби свој језик, обичаје и религију; човек остаје здрав и кад изгуби снагу мишљења; болест и смрт настају са ремећењем и кварењем телесних органа и функција; много је већа несрећа бити слеп него не бити богат, образован, учен; много су јачи болови, које посредује чуло коже, него болови, посредовани оком и увом.

Пошто је раније потребније и ненакнадније, то већа мера ранијега мање доноси зла него већа мера доцнијег; суша мање шкоди усеву него сувишна влага.

По томе и мања мера ранијег него што је потребно доноси више зла него мања мера доцнијег. Мање ваздуха и хране него што је потребно човеку више доноси зла него мање науке и образованости.

ГЛАВА 2.

Пошто је раније потребно свему доцнијем и пошто ранијем не треба ништа доцније, то је све раније услов свега доцнијег; што је нешто раније мање зависи, јер зависи од мање ранијих од себе ствари и снага, и по томе што је нешто доцније све више зависи, јер зависи од свега ранијег; број услова обрнуто је пропорционалан приоритету ствари у времену; што је нешто раније то има мање услова, што је нешто доцније има их више. Тако је независност ствари пропорционална њихову приоритету у времену, и по томе зависност ствари обрнуто је пропорционална њихову приоритету у времену; све раније не зависи ни од чега доцнијег; све доцније зависи од свега ранијег.

---

1. Сунце, најранија ствар у целини нашег света, у сунчаном систему, зависи својим животом од основних, општих првобитних закона космоса и само од њих; све друге планете, које су се доцније одвојиле од сунца, целим својим животом зависе од сунца, по томе: кад су се одвојиле од њега, колико су далеко од њега, којом се брзином крећу око њега и колико топлоте и светлости добивају од њега. По томе и земља, са свим својим неорганским, органским и духовним животом, зависи од сунца, од количине топлоте и светлости коју од њега добива, од брзине којом се око њега окреће. Сав живот земљин и живот свега земаљског зависи од положаја земљина према сунцу; најмање друкчији положај њен према сунцу донео би измену свега на њој; да земљина осовина стоји одвесно на раван њена пута, као што је код Јупитера, изгубила би се наизменица годишњих времена, и услед тога и цео органски живот земљин био би битно измењен; а кад би она била само мало нагнута према њој, као код Венуса, то би донело таке супротности у температури, да би био немогућан органски живот. Сунчева топлота јесте први основни услов свега органског и човекова живота на земљи, и кад ње, све већим хлађењем сунца, нестане, нестаће и свега вишег живота на земљи, јер се живот може одржати само топлотом: стварањем

топлоте (угаљ и т. д.) сунце даје све земаљске припреме за рад и културу човекову; сунчева светлост пробудила је око да види, а на оку почива сва могућност прогреса човекова. А само сунце не зависи ни од чега доцнијег од себе.

Тако и прва, основна физичка снага, топлота, не зависи ни од којих доцнијих снага, а све доцније физичке снаге, светлост, електрицитет и т. д. зависе од топлоте; без топлоте не би њих било; она је први услов њихов.

2. — Органски свет, доцнији од неорганског, зависи прво од сунца, од његове топлоте и светлости; после зависи од склопа и комбинације неорганског света и пропорције елемената његових, док неоргански свет од органског, као доцнијег, ни мало не зависи. Зависећи од сунчеве топлоте и светлости, од састава земљине коре, од географских и климатских зона, од количине влаге и од склопа и комбинације неорганског света, и пошто склоп неорганског света, његових елемената и снага зависи од времена, кад се планета одвојила од сунца, пошто су све доцније планете све гушћих елемената, — то су се у целом сунчаном свету, систему, само на мало места стекли сви повољни услови за буђење и одржање органског живота, само на земљи, Венери и Марсу, а целокупна маса те три планете износи само $^1/_{170.000}$ део масе свих тела у сунчаном систему. Тако флора и фауна на земљи зависе не само од геолошког склопа земљишта него и од географског положаја. Да би могао настати органски живот, морала је прво настати тврда земља, морали су се одвојити вода и ваздух, температура земље морала је пасти испод 60° C., морало је већ бити готових хемијских материја за храну биљу.

Тако органски живот, као доцнији, зависи од много више услова него неоргански, који је ранији. И најмање измене у спољним условима — мало више или мање сунчеве топлоте и светлости, угљене киселине или кисеоника, воде или хране — учиниле би битне измене у појавима органског живота или би га учиниле немогућним.

И ранији свет органског живота, биље, зависи од мање услова него доцнији свет животиња. Биље зависи само од неорганског, живи само од неорганских материја, док му органске материје нису нимало непотребне; и боја и раст и тежина и све остале особине биља зависе само од довољне количине извесних неорганских материја, које су, после сунчеве топлоте и светлости, основни услови биљног живота. А живот животиња зависи не само од свега оног од чега и биље, него зависи и од биља и његова живота, пошто се животиње хране органским, биљним материјама, те обиље и снага

анималног живота зависи свуд на земљи од обиља и снаге вегеталног живота.

3. — Човек, најдоцнији и највиши појав земаљског живота, зависи у свом животу и напретку од свега ранијег, што је постало и развило се пре њега, од свих ранијих ствари и снага.

У првом реду зависи човек од сунца, од његове топлоте и светлости. Човекова организација, као и организација животиња, биља и целе земље, зависи прво од положаја земље према сунцу, од њене даљине од сунца и по томе од брзине њена окретања и од количине топлоте и светлости, коју добива од сунца, јер од свега тога зависи склоп неорганског света на земљи, а од овога зависи склоп биља, а од склопа биља зависи организација животиња и човека, пошто се животиње хране биљем, а човек и биљем и животињама. По томе сва човекова организација, и телесна и духовна, зависећи од свега ранијег, јесте продукат свега ранијег; и човеково тело и његова чула, и душа и дух, одговарају организацији земље и сунца.

И топлота сунчева не само што је први услов човекова, као и животињског, индивидуалног значаја и живота, него је први и основни услов човекове културе, цивилизације и прогреса. Само у у топлим, плодним и богатим крајевима земљиним могао је човек, са мало рада и снаге, нагомилати прва богатства и на основу њих, ослобођен од бриге и борбе за живот, тећи виша историјска добра — знање и разумевање, те су се у топлим земљама и дигла прва виша друштва човекова, прве цивилизације његове. И пошто је за цивилизацију човекову потребно много више услова него за живот његов, то је само мало племенитијих крајева на земљи, у којима се стичу сви потребни услови за дизање цивилизације, од којих она зависи.

Осим од сунчеве топлоте човеков природни и историјски живот зависи и од свих других неорганских и органских појава и снага. Први радови човекови, прва друштва његова и распоред у њима, начин живота његова, прве форме његових веровања, његових појмова, његове културе, први обичаји и прва кретања његова зависили су од спољашње природе, од климе, од положаја мора, река, брегова и равница, од плодности земљишта, од распореда, обиља и правца воде, од влажности атмосфере, од средстава за храну, те су и прве цивилизације зависиле од згодних места и крајева на земљи, у којима је један народ могао наћи све услове за живот и развитак, а све те снаге, које су условиле први прогрес човеков у историји, од којих је он зависио, постале су и развиле су се из ранијег живота земљина.

И пошто су све те снаге, од којих зависи човеков живот, у разним крајевима земље различно деловале на човека, једна више или јаче, друга мање или слабије, то су и прве разлике међу људима зависиле од деловања тих првих снага на човека, од којих живот човеков зависи. Расе људске, прво индивидуалисање човекова типа, постале су различном акцијом тих првих снага, зависиле су од природе, а све друге доцније разлике међу народима и људима — по богаству, снази, образовању, положају, по души и духу, зависе од доцнијих историјских снага, које су на човека деловале.

4. — Не само од неорганског света, од његових елемената и снага, него човеков живот зависи и од органског, пошто је храна човекова и органска, те се без органског света човек не би могао одржати и живети; од количине и обиља хране у првим вишим друштвима човековим зависио је распоред свих добара у друштву, а од тога је зависио и ступањ њихова живота и прогреса; у обрађивању материја неорганског и битног света човек је прво вежбао све своје снаге, на којима почивају његове вештине и уметности, и по томе даљи прогрес његов, као што и борба његова с биљем и животињама, савлађивање и питомљење њих, долазе у прве услове свега прогреса његова.

5. — Пошто организација тела човекова зависи од склопа животиња и биља, од неорганског света и целе земље, то и организација душе и духа човекова, који се развијају доцније од тела и најдоцније од свих ствари, зависе од организације и склопа тела његова, од броја, распореда и пропорције његових органа, од количине неорганских материја у њему, од његове унутрашње температуре, од функције снаге појединих органа и од њихових међусобних односа.

а) Осећања и њихова јачина зависе од физичке организације; већина наших осећајних кретања тако су тесно спојена с телом и његовом структуром, да она једва и постоје, ако је тело пасивно; радња мускула не само што је израз страсти него је и битни елеменат њихов; по томе и снага и каквоћа осећања зависи од извесних делова мозга; што су ти делови развијенији или слабији, то су и та осећања јача или слабија. Не само осећања него и сви нижи првобитнији психички покрети, нагони, афекти, основна расположења и склоности, нижи акти воље и чулни живот, зависе сасвим од телесне организације појединаца. Моторна способност тела, од које зависи финија унутрашња структура мозга, јесте битни услов развитка чула и интелигенције, снаге фантазије и комбинације. Тако, мишљење и свест зависе од крви; без свежег приноса крви

свест не може трајати ни једног тренутка, без крви нема мисли. Тако и основне моралне снаге и особине зависе од телесне организације, од пропорције извесних органа и од количине извесних материја у телу; да ли ће човек бити више животиња или више човек, да ли ће бити више природни или историјски човек, да ли ће бити више или мање храбар и плашљив, гневан и страстан, зависи од пропорције његових органа варења, гениталних и дисања; да ли ће човек имати више или мање снаге да у себи савлађује животињског, природног човека, зависи од његове нервне снаге, а његова нервна снага зависи од опште телесне организације; какво ће бити основно расположење човекове душе зависи од комбинације и пропорције извесних састојака у телу; тако и ступањ енергије тела и духа човекова зависи од каквоће и количине хране, коју тело добива; тако од здравља појединаца зависи цео даљи живот друштва; од телесног здравља и развитка појединаца зависи здравље, развитак и напредак целог друштва; здравље је први основни, трајни и најснажнији услов добра у друштву, добра грађанина и човека. Од одвајања мушког од женског пола зависе сва даља одвајања и основне поделе рада у друштву, и по томе је то први основ могућности целог и сваког друштва; полна је љубав прва, основна форма љубави, од које све остале доцније форме њене зависе; од ње зависи могућност друштва, његова одржања и прогреса, те је тим у дубини задирала и у развитак све људске интелигенције, свега људског разума, пошто је полна љубав родила сва виша осећања човекова (пошто су основна, првобитна осећања — глади, жеђи, бола — неплодна за виша осећања човекова), и од полне чистоте у друштву зависи одржање, живот, висина, снага и чистота сваког друштва; свако ниже друштво ниже је за то, што се не диже изнад полигамије и полиандрије; свако више друштво основано је на моногамији; по томе је полна чистота први услов прве моралности и она је прва моралност.

И добивање знања, моћ знања и разумевања зависи од каквоће нерава, од множине нервне супстанце, од величине мозга, од пропорције мозга према осталим телесним органима; сва могућност и сва моћ човекове интелигенције и разума зависи од пропорције мозга његова према осталом телу, која је код човека већа него ма код које друге животиње.

б) Не само од телесне организације у опште, од количине и каквоће елемената у телу, од величине, распореда и пропорције органа и функција њихових, него и живот и могућност душе и духа човекова зависе и од нарочитих односа нарочитих органа

његових према осталом телу. Од усправног хода човекова и по томе од слободних руку његових и погледа његова зависи могућност свега човекова прогреса у историји, сва моћ његове душе и духа, сва његова величина и висина. Помоћу руку, које код свих осталих животиња служе само за подупирање тела, човек је могао постати оно што је; само је њима могао правити оруђа и њима савлађивати природу, биље и животиње и крчити себи пута у свету и историји; само помоћу руку може човек радити, а на раду његову оснива се сва цивилизација, све његово знање и разумевање. Усправни ход човеков не само што је ослободио руке, орган цивилизације и прогреса, него је ослободио и поглед, а слободан поглед с бољим сазнавањем односа простора, у чему помажу и руке, окрећући се слободно на свих шест страна простора, родио је први језик људски, на коме и почива свако друштво, пошто је помоћу слободних руку тело постало много покретније и слободније, и само су се тако могли развити телесни покрети и мине, први основи језика.

в) Непроменљивост, непрогресивност тела човекова јесте трећи моменат телесни, од којега зависе душа и дух човеков. Само зато што је тело човеково остало непроменљиво у свима историјским временима а с њим и основне снаге душе, које зависе од тела и његове организације, могао је један нараштај преносити на други сва своја добра и тековине; од непроменљивости тела и душе зависи могућност наслеђа, а од ове могућност свега прогреса човекова, јер се само наслеђем с колена на колено и тековине и снаге све више умножавају, развијају и напредују. Да се тело човеково, а с њим и душа његова, мењало у разним временима, свако би време морало почињати живот и прогрес изнова, пошто би се с телом промениле и основне људске жеље и наклоности, расположења и снаге, свако би време хтело бити нешто друго и тежило нечему другом, те никаква прогреса, те ни историје не би могло бити.

г.) А док од тела зависе основна кретања душе, њене прве снаге и особине, дотле тело, његови органи и његове функције, његов склоп, не само што не зависе ни мало од душе човекове, него не зависе ни од његове воље, памети и свести. Првобитна свеза тела и душе скроз је несвесна, невољна; несвесни и невољни су првобитни акти мишљења, који се у души стварају на добивене утиске од тела; несвесни су и невољни и акти мишљења, који тело стављају у кретање; механизми дисања, храњења, лучења и циркулације у телу не зависе ни мало од људске воље, не стоје ни мало под контролом човекова разума и свести; кретања срца не зависе ни

мало од човекова мишљења и његових појмова; све те радње у телу не зависе од мисли и од свести човекове; никакво напрезање свесне воље не може ни уставити ни покренути срце да бије, желудац да вари и т. д.; био мозак будан или не, био човек при себи или не, срце бије, стомак вари, крв циркулише. Ако уставимо радњу ума, срце ће и даље да ради, пошто срце не зависи од ума, али ако уставимо срце да, бије престаје одмах свака умна радња, пошто она зависи и од радње срца; ти органи не зависе од воље човекове, они функционишу сами од себе, зависећи само од ранијих, дубљих снага и момената. Они не зависе ни од доцнијих момената процеса спољне природе; трајање трудноће, топлота крви, распоред и пропорција телесних органа не зависе ни од климе ни од страна света, као што не зависе ни од историјског ступња друштва, од друштвене средине.

д.) Не само што душа и дух човеков зависе од тела него од тела човекова и организације његове зависи и све друштво човеково; организација тела човекова јесте први, основни услов друштва. Због спорог телесног развитка човекова, због дужег детињства његова од свих других животиња, човек је дуже времена немоћан да себи помогне, те је дужа зависност дѐтета од родитеља и на том је основана потреба фамилије а на фамилији цело даље више друштво.

6. — И првобитни елементи и снаге душе не зависе од доцнијих снага њених, које, зависећи од свега другог, зависе и од тих првобитних снага душе.

а) Осећање и снага његова, првобитни елеменат душе, који имају све животиње и сви људи, зависи од телесне организације и све потоње снаге душе зависе од осећања и његове снаге, од којих оно ни мало не зависи, а не зависи ни од воље човекове ни од његова ума и свести; осећање је полазни тачка свих осталих психичких процеса; јачина веровања зависи од јачине осећања; што човек нешто дубље осећа, то у то дубље и верује, те по томе од јачине веровања зависи активност његова, снага воље његове; од јачине осећања, која зависи од телесне организације, зависи јачина представа, а од ове зависи снага појимања; пошто је зачетак мишљења у представи и пошто представљање потпуно зависи од чулних органа и њихове снаге, то је чулност основ и све могућности и моћи мишљења. Тако, осећање глади јесте први и основни услов потребе и могућности рада, а на раду је основана сва цивилизација човекова.

б) По томе и чула, први органи душе, везани су за тело и зависе од њега, а од чула и снаге њихове зависе потоњи психички процеси; чулност је први и основни услов свега знања, јер да би се мишљење развило мора прво бити развијена чулна радња. Способност мишљења и разумевања условљена је склопом наших чула, јер кад би човек имао чула животиња и њихову снагу, јака раздражљивост чула угушила би сву хладну размишљеност. Пошто знање наше почиње с разликовањем и пошто је моћ разликовања први услов и основ моћи и живота ума, то без овакових чулних органа, какве имамо, не бисмо могли опажати никакве разлике, пошто би у непрекидном континуитету осећаји тако лагано и неосетно прелазили један у други, да ми не бисмо могли ништа разликовати, не бисмо могли утврдити никоји знак, никоју тврду тачку за сећање, које је основ и услов све умне радње. Без те ограничености чула човекових не би било ограничености, ускости свести човекове, а без ограничености свести не би било ни опажања, пошто би били свесни свега од једанпут, пошто бисмо све у један мах имали пред собом, те не би било ни сећања ни заборављања, ни прегледа ни концентрације, ни мишљења ни разумевања. Овако ограничена чула, каква имамо, допуштају прекидање континуитета осећаја и тим омогућавају разликовање и знање. И пошто су чула човекова ограничена, пошто за сва чула има граница њихових моћи опажања, то је и све знање и разумевање човеково условљено том ограниченошћу његових чула; по томе, и знати и разумети може се само зато, што човек може само нешто знати и разумети.

Тако је чулност и услов могућности правог хармонијског образовања, јер без развијених чулних органа, нарочито виших, не може се стећи никакво више знање ни разумевање, као што је чулност и услов живота и моралности, пошто су чулни живот и чулна уживања први и основни живот и уживања.

А колико од чула и њихове снаге зависи цео потоњи живот душе, човеков карактер и дух, види се и по томе, што мала разлика у осетљивости једног чулног органа одређује и укус и осећање и расположење и животиње и човека и по томе целу њихову судбу у животу, одређује цео карактер човеков, душу и дух његов. Једном слепом слух је мање расејан, те дубље продире у душу, те и сви утисци, који му кроз слух улазе у душу, делују тим јаче и дубље на њу; отуд су слепци код многих народа били први носиоци, гајиоци и будиоци националних осећања, идеја, поноса и тежња, први песници и певачи њихови.

Уво и око услов су развитка језика, на коме почива сва могућност друштва људског. Језик се развио из гледања, као што се из гледања и увиђања разлике развио разум, и разумети није ништа друго него видети далеко и дубоко испод чулне коре ствари, те и све мишљење није ништа друго него гледање; отуд се облик, појам облика, никако не може уклонити из људског мишљења; отуд сваки зрео појам тежи да пређе у представу, да добије чулну форму. На оку, на моћи гледања и виђења, основане су све религије и све природне науке као и све уметности осим музике; у свима природним наукама око је једино чуло од највише користи. А да је из гледања постао језик, види се и по томе, што су гестикулација и мимика први језик човеков. А само слухом чује човек језик природе; слух је посредник између језика и душе, те без слуха језика не може бити.

Не само да од чула зависе и душа и дух човеков, него и у самој области чула висина, склоп и снага свих осталих чула зависе од чула коже; не само да од коже зависи сва физичка лепота тела, да је она први услов лепоте, него од коже зависи и висина и снага свих осталих доцнијих чула, пошто се она развијају само на основу коже и из ње.

в) Последње снаге душе, разум и свест, зависе од свих ранијих снага њених, као и од свих ранијих снага и појава у историји човека и природе. Ум зависи од веровања, које је основни услов знања и разумевања, пошто без вере не би било ни религије, ни философије, ни науке, ни друштва; зависи од снаге осећања, јер без осећања не би могло бити никаквих представа, а без представа појмова и мисли; без осећања не би било фантазије, а без ове никаквог вишег знања и разумевања, никаквих теорија ни принципа; зависи од снаге чулних органа; зависи од ограничености чула и ограничености снаге нагона, пошто би снажнији животињски нагони вукли тако силно снаге душе човекове на једну страну, да он не би могао слободно мислити; зависи од снаге фантазије, јер она има највећег удела у стварању идеја и принципа, пошто само фантазија држи више представа у један мах у свести, а само на основу тога могу се чинити веће умне комбинације; зависи од језика, јер право апстрактно мишљење није могућно без језика и без речи, јер се само у језику стварају мисли и добивају своју форму речима. Језик је пробудио разум; он је основ и услов развитка разума, пошто је процес језика подстрекао способност сећања и само на основу развијеног сећања могућно је свесно искуство и даље моћи комбиновања, асоцијације, умовања; он је посредник

између духа и ствари, између човека и света, док су раније снаге душе, раније од ума, могуће без језика, пошто пре од њега постају, те су независне од њега; тако су опажање и представљање могући и без језика, пошто постају пре језика, те их има и код животиња. Ум зависи и од телесне организације, која је продукат далеких историјских времена, кад је човек постојао; по томе зависи од општег живота и склопа земље и сунца, од његове топлоте и светлости; зависи од историјског ступња друштва, од времена, јер највеће идеје и теорије, до којих је ум људски дошао, зависиле су од времена и од историје, пошто свака идеја успева само на дрвету историје и зре, кад јој дође време; принципи геоцентрике и ропства, братства и једнакости, гравитације и еволуције, зависили су од свог историјског времена и од ступња друштва и настајали су онда, кад им је било зрело време; зависи од сарођених снага и особина човекове душе, које су продукат прошлости, рода. Тако ум људски, последња ствар по времену постајања, јесте последњи и најзаплетенији резултат свега ранијег, свих ранијих многобројних услова, снага, појава, стања, ствари и бивања, те зависи од свих њих; он је продукат светлости и топлоте, целокупног склопа земљина, целе историје и свих њених времена, живота и рада свих људи.

И у самоме духу од ранијих снага његових зависе и доцније снаге, од којих прве не зависе. Као што је моћ разликовања основни услов свега знања, тако је моћ опажања сличности, моћ генералисања, основни услов разумевања, разума; што је виши разум, он све више налази сличности у стварима и појавима и у процесима њиховим; највишем разуму све би било једно. А аналогија је прва снага откривања сличности и истоветности; она је први основ и услов наука и философије као и више религије; без аналогије не би било никаквих хипотеза ни теорија. Тако и правог дубоког мишљења не може бити без фантазије, док моћ фантазије не зависи од снаге мишљења. Тако први психички развитак, прва искуства духа одређују и потоње односе.

Свест човекова, последње стање душе, зависи од свих ранијих стања и расположења, снага и елемената, и најмања промена једног од тих услова, најмања спољња неповољност — промењено стање мозга, тела, мали губитак крви, мало већа узнемиреност душе, условљују нестајање свести.

Од свести не зависи никоје раније стање душе, ни једна ранија снага и елеменат њен, ни моћ ни слабост ничега у души и у свету. Сви утисци с поља и изнутра, који су услов и основ по-

тоње свесне радње, бивају сасвим без свести у детету, бивају несамовољно, бивају зато што морају да бивају; свест не може у телу ништа друго произвести, не може ништа променити и друкчије окренути, него како је пре било несвесно; све телесне радње и функције телесних органа налази пробуђена свест готове и скопчане с појавама душевног живота, пошто оне од свести ни мало не зависе; никоје виталне, сензитивне и основне моторске радње свест не ствара и не изазива; првобитна свеза тела и душе скроз је несвесна; несвесни и несамовољни су првобитни акти мишљења, који се у души стварају на добивене утиске од тела, као што су несвесни и несамовољни акти мишљења, који тело стављају у покрет, као што се несвесно и несамовољно стварају у души први зачеци и клице свих идеја, теорија и принципа, који су кретали људе, историју и прогрес. Од човекове свести не зависи ни постојање човека ни развитак његов, ни његово тело ни његова душа, ни склоп биља и животиња, ни живот земље и сунца; све што постоји и бива, не зависи од човекове свести. Од човекове свести зависе само доцнији моменти његова живота: његов живот у друштву, распоред добара и тековина, правда у друштву, па и то у малој мери, пошто свест зависи од многих ранијих услова, које треба стећи или уклонити, да би се достигла правда у друштву. Свест је светлост, ширење свести јесте ширење светлости, ширење круга гледања и виђења, али и то као и све друго има своје границе и меру.

7. — И у друштву људском раније снаге, елементи, стања и ступњи не зависе ни мало од доцнијих стања, елемената, снага и ступања и што је доцнији ступањ друштва, што су доцнија стања, снаге и појави у друштву, све више зависе од свих ранијих.

а) Као што је опште старије, раније од појединог, као што је род, тип ранији од индивидуе, тако је друштво људско старије од појединих индивидуа и лица, те и сваки појединац зависи од стања и ступња друштва, од времена, од историјске висине друштва, и то зависи од тога само својим духом, пошто душа и тело човеково зависе од снага, које су раније од друштва људског, и од којих зависи и друштво људско, као што оно зависи и од душе и од тела човекова; и све радње, стварања и продукти духа појединаца зависе од стања, ступња, висине друштва т. ј. од времена; у сваком развитку свог унутрашњег духовног живота појединац зависи од целине друштва и свог времена. Доброstање појединаца, правда у друштву, распоред снага, тековина, добара и рада на појединце зависи од општег стања друштва, од опште свести, те што

је друштво несвесније т. ј. ниже и неразвијеније, све мање има правде у њему, све је мање праведног распореда добара и рада, све је мање добростање појединаца и све мањем броју појединаца бива добро.

И као што је сваки појединп појав продукат општег стања, као што све појединo зависи од општег, то и стварања поједипих духова само су испољавања опште потребе, која се осећа и настаје онда кад јој дође време; сваки појединп дух извршује оно што је неизбежни резултат свега ранијег; задовољава општу потребу, пошто сваки појединац све своје снаге и особине добива од друштва, од времена. И што је виши дух, он све више зависи од све веће целине друштва, од све веће целине времена; по томе највиши духови најмање зависе од свога друштва и свога времена; они зависе од свих друштава људских, од свих времена историјских, од целе историје; највиши духови јесу резултат историје целог човечанства, историје целе земље и они задовољавају потребе целе историје, целог човечанства и само од целе историје, од целог човечанства они и зависе, а не од свог друштва и свог времена, те они и не задовољавају непосредне потребе свог друштва, свог времена, садашњости и само њих.

Пошто и тело појединаца и ниже снаге душе њихове зависе сасвим од типа, од рода, од прошлости; пошто су по томе и карактер и таленат више ствар наслеђа него личног искуства и сазнања; пошто појединци све што имају добивају од свог друштва и времена, и језик и васпитање и образовање; пошто друштво и време дају тип појединим индивидуама: то врло мало има индивидуалног, стеченог код појединих људи, и врло мало има индивидуа међу људима, а велика већина људи деле један с другим велику већину особина душе, те се велика већина диже само до физичке индивидуалности тела, те је највећи број људи само егземплар једног општег типа. Једине праве индивидуе, највиши ступањ индивидуалности људске, јесу мислиоци, јер идеје нису тековине рода људског, да би их сви људи могли с правом наслеђивати; оне су тековина само појединих моћних индивидуа, које у ланцу историје чине засебан род људи, преносећи с једног на друго њихове тековине. По томе мислиоци, дижући се до највишег ступња индивидуалности, дижу се и до највишег ступња слободе, пошто је највиша слобода у томе не зависити од свог друштва и времена, не зависити од живих људи и садашњости, а до тог највишег ступња слободе дижу се само мислиоци. зависећи само од прошлости, од историје, од општих закона света.

б) Први основ свега друштва и свега даљег, вишег друштвеног живота јесте привреда његова, његов економни живот, и од начина и ступња привреде, од ступња економног живота, зависи сав даљи, виши друштвени живот. Од рада, од његове каквоће и количине, зависи цео политички и социјални живот народа и друштва; што је терет рада неправедније подељен у друштву, то ће и сва друштвена и природна добра и тековине, и по томе сва политичка права, бити неправедније распоређена, те политички ступањ једног народа зависи од његова економног ступња, од привредног развитка његова. У оријенталним државама сав терет рада био је остављен нижим класама, састављеним од покореног племена, док су све имање, и по томе сву културу, имали само виши, владајући сталежи, те без економне једнакости није могло бити ни политичке, као ни слободе ни правде. По томе са све већим радом и са све праведнијом поделом терета рада долази се и до све веће слободе и правде у друштву и по томе до све веће моралности у друштву. Ако брига за живот троши сву снагу и све време човека и народа, ако човек и народ троше сав свој рад на одржање живота, они неће осетити потребу знања, разумевања и наука, као што и с друге стране висина економног живота изазива потребу ширења науке и образовања у све шире кругове друштва, пошто са све већим множењем људи све је већа потреба, све веће количине добара потребних за живот, које само знање и наука могу извлачити и стварати. Тако не само што слобода, правда и моралност у друштву зависе од ступња његова економног живота, него од њега зависи и висина духовног живота друштва и народа, пошто без богатства нема ни знања ни образовања ни науке, пошто је и свему знању и разумевању људском крајњи смер умножавање богатстава, добара, и по томе повишавање правде и слободе у друштву. Тако и од земљорада и сточарства, првих ступања економног живота, зависе потпуно доцнији виши ступњи трговине и индустрије. Застанак и ограничавање трговине и отуд опадање индустрије, која зависи од трговине, делују на снагу и моралност народа, а застанак и опадање снага индустрије делују штетно на земљорад, док земљорад не зависи од промена среће и живота, које га мало додирују, а промене људских мишљења и наклоности ни мало. И у сваком друштву људском, у свима временима историје, много више треба услова за правду, моралност и љубав него за живот, те је и правде и љубави увек и свуда тако мало.

в) Од фамилије, првог ступња и првог основа свега друштва људског, зависе одржање, ступањ и висина сваког друштва и свих

форама друштва. Фамилија је зачетак друштва, те је и корен друштвеног човека у фамилији, те од чистоте и солидности фамилије и фамилијарног живота зависе снага и висина целог потоњег политичког и социјалног живота друштва и народа; распадање фамилије увек је било први, основни узрок слабости друштава и народа, те и распадања њихова, те је фамилијарни живот прва, основна и најтрајнији подлога, на којој се диже свако друштво.

Пошто је женски принцип у опште у природи старији од мушког принципа, пошто је женско старије, то од жене као првог основа фамилије зависи и чистота и висина и снага свакот вишег друштва; од каквоће жене, од њена тела и душе, од њена здравља и снаге, од њена васпитања и образовања, од њене чистоте и висине, зависи склоп и форма, висина и снага и фамилије и сваког друштва људског, народа, државе и човечанства. Жена је последњи социјални темељ, и један од првих природних, на коме се диже сва историја човекова, сав његов прогрес и цивилизација; последњи услов, од кога зависи све: и највеће и најјаче социјалне среће и несреће, социјални болови и радости човекове.

А колико од фамилије зависи друштво и од ступња фамилије ступањ друштва, види се и по томе, што никаквог вишег друштва, никаквог државног живота није могло бити, догод је владала матријархија, догод је материна страна одређивала покољење, те таква колебљивост фамилијарног живота није могла бити солидан основ друштва и државе.

г) И од првих тековина човекових, од првих открића и проналазака његових, зависе све потоње тековине, сва доцнија открића и проналасци његови, од којих први ни мало не зависе. Прво добро човеково јесте језик, и од њега зависе сва потоња добра његова; саопштавање је битни услов друштва, а без језика га не може бити; на језику је основан саобраћај човека с човеком, по томе и могућност друштва, могућност традиције и наслеђа, по томе и могућност историје, прогреса и цивилизације, јер без језика не би могло бити никаквих знања, науке, ни разума.

Први проналазак човеков, проналазак ватре, јесте први ступањ, на који се човек дигао изнад животиње, и од ватре зависи сав даљи живот човеков, сва његова снага у борби за живот, сва његова виша оруђа, све прве вештине човекове, од којих зависе и на основу којих су се подигле његове уметности и науке; од гвожђа, сребра и злата зависи економни и социјални живот човеков, од компаса зависи Америка; штампа је донела ширење знања и образовања, ово ширење потребе добара, које је донело умножавање

рада, индустрије и потребе индустрије и трговине, донеле су железницу, телеграф и т. д.

8. — Религија, први ступањ вере, вера у моћ природе над човеком, одређује све потоње ступње вере човекове, ступње науке и философије, веру и моћ човека и ума његова, те висина наука и философије, висина човекових појмова и идеја зависи од висине његове религије; кад не би било религије, не би било никаквих идеалних тежња и смерова, не би било подстицаја ни за лепо, ни за добро, ни за истину, који долазе само од религије. А сама религија не зависи од наука и философије, пошто постаје пре њих, без њих, независно од њих, зависећи прво од спољне природе и од начина деловања њена на душу човекову; што природа моћније делује на човека, то човек мање верује у своју моћ, више се осећа потчињен и зависан од природе и њених снага, тим је нижи ступањ религије, тим нижи ступањ појмова и идеја човекових, на којима почива друштво и распоред добара у друштву; отуд од ступња религије зависе и правда и слобода и моралност друштва, општа висина његова, по томе и његов духовни живот. Тако је од религије оријенталних народа зависио цео њихов политички и социјални живот, онакав какав је био, док је религија могла достићи виши ступањ само у оним крајевима земље, где су природне снаге слабије, одмереније, те у којима је човек могао осетити и своју моћ; све мања зависност од природе и све мања потчињеност њој и пасивност према њој доносила је све мању зависност и од људи и све већу активност људи.

Пошто од религије зависе и човекови појмови и идеје, то се идеје и појмови философије и наука не могу променити, док се не промене религиозни појмови и идеје; крајњи смер философије и наука јесте и крајњи смер религије; крајњи смер модерних наука и философије јесте све веће одавање правде стварима и људима, све тачније одређивање вредности ствари и људи, утврђивање све тачније мере, све тачнијих граница свима појединим стварима и снагама у природи и у друштву, а тај смер наукама и философији одредила је модерна религија утврђивањем вере у једног праведног Бога свих људи и свих ствари, једног јединог творца свега; тежњу ума јединству, тежњу наука и философије, да све више једном јединем снагом разјасне све појаве и ствари, одредила је религија вером у једног Бога; религија одређује пут и смер философије и наука; оне се крећу у кругу, који им је религија одредила. Појам закона и законитости није се могао развити у ћудљивој борби многих богова; по томе оријенталне државе нису биле законите,

правне државе, него природне државе, које су почивале на природној сили, која је потицала из природне религије. Појам закона у природи и све већа законитост у друштву зависе у последњој инстанци од вере у једног Бога. Тако од ступња религије зависи и ступањ духа, зависи ступањ појмова и идеја, философије и наука, правде, слободе, истине и морала у друштву. Што је нижи ступањ религије тим је нижи човек, тим ниже друштво, тим мање истине, правде и слободе; бити без религије јесте бити животиња, пошто је религија прва, основна, најтрајнија, најпоузданија одлика човекова од животиње. Само човек види осим себе још један свет пред собом; што више од тог света пред собом види и разуме, тим је више човек и виши човек; што мање види света пред собом, што га мање разуме, тим је нижи човек; животиње, биље, камење немају света, они не виде свет, они су унутра у свету; само је човек на пољу од ствари, и што је више на пољу, што је даљи од ствари и стварности, тим више види, тим све више назире Бога, тим је све ближи њему. По томе само човек има религију, само човек може бити религиозан, и што је виша религија његова, тим је и човек виши; по томе и науке и философија само су виши ступњи религије и с даљим прогресом ума све више добивају форму религије; науке и философија јесу религија појединих високих духова. Што је нижи човек, то је више потчињен стварној природи, стварном животу, тим више зависи од стварности и садашњости, тим је нижи ступањ религије његове, јер мање види Бога; високи духови зависе од далеких и дубоких снага, зависе од далеких узрока, те и науке и философија нису ништа друго него тражење далеких и све даљих узрока, дубоких и све дубљих снага, те је и све виши ступањ религије високих духова људских, јер све више виде Бога.

Тако, догод је свака фамилија имала своја божанства, дотле је свака фамилија била за себе друштво; догод су свако племе и сваки народ имали своја засебна божанства, дотле су свако племе и сваки народ били за себе друштво и непријатељи свима другим племенима и народима; друштво и живот једног јединог човечанства и по томе највиши ступањ истине, правде и слободе, може се дићи само на вери у једног јединог Бога, једног јединог творца свих људи и ствари.

9. — Лепо, које се раније буди и постаје од доброга и истине, независно је и од доброга и од истине; човек је тражио лепо и стварао лепо пре него што је тражио и налазио добро и истину. Независно од доброга и истине лепо је независно и од потоње радње разума, од његова испитивања и сазнања; лепо је независно од

жеље и воље, од потребног, моралног, корисног, поучног, паметног и научног. А све добро и свака истина, доцнији моменти душе и духа, зависе од лепога, првог и основног момента душе; добро је само онда добро, кад је и лепо; истинито је само оно, што је и лепо и добро; ширење истине јесте ширење доброга и лепога, истина је највиши ступањ лепоте. По томе свако више образовање душе и духа зависи од естетичког образовања, које по томе мора бити основ и почетак свега васпитања; ко се научи да воле лепо, он ће увек мрзети лаж и неправду; ко тражи лепо, несвесно тражи добро и истину; лепо је основ доброга и истине, и по томе је лепо најнижи ступањ доброга и истине; по томе је истина највиши ступањ лепога.

По томе и уметност, ранији моменат духа, не само што не зависи од доцнијих — философије и наука, него мање зависи и од спољних околности него науке и философија, мање зависи од заштите друштва него науке, док науке и философија, зависећи од свега другог ранијег, зависе и од уметности; ступањ ума у науци зависи и од ступња укуса у уметности, у лепоме. Што је виши укус лепога, то је виши ступањ духа; монструозни колоси у архитектури и скулптури нису могли родити апстрактни појам закона и законитости, пошто је дух и сувише тонуо у материјалност и сурову силу и пошто закони нису ништа друго него тачна мера, уношење и утврђивање мере величине, снаге, трајности и вредности ствари, а у првобитним продуктима уметности није било никакве мере, ни у архитектури ни у скулптури, ни у појезији, по томе ни у животу, по томе ни у појмовима; све је било без мере, по томе монструозно, по томе не лепо; краљеви првих народа владали су стотинама и хиљадама година; богови су се мешали у људске ствари. Тако је укус лепога увек одређивао ступањ и висину свих појмова и свега живота у друштву; од укуса лепога зависи укус добра и истине, висина и ступањ моралности и духа.

Тако и од ступња архитектуре зависи ступањ осталих пластичких уметности.

Лепо не зависи ни од климе, ни од спољњег изгледа природе, ни од згодних природних услова, као што зависе религија и философија; у свима климатима људи се украшавају и у свима у песми и игри испољавају људи своје болове и радости.

10. — Не само што је духовни живот условљен ранијим материјалним, телесним практичким животом, не само што наукама треба више заштите од спољних неповољности него икојем другом моменту живота људског, не само што науке зависе од висине дру-

штва, од његова економног ступња, и по томе од ступња његова политичког и социјалног живота, него и зависност појединих наука једне од друге расте с њиховим постериоритетом. Као што цео живот земљин и на земљи зависи од сунца, тако и ступањ свега ума људског зависи од астрономских погледа; астрономија је тип свих осталих наука; механичка законитост у животу неба продире и у живот земље и у живот органског на земљи као и у живот човека у друштву и у историји; и догод се астрономија није уздигла на ступањ науке, догод је стерилни појам геоцентрике владао у уму људском, дотле се ни испитивања осталих области ствари нису могла уздићи до наука. Тако ступањ геологије зависи непосредно од ступња астрономије и ступањ наука о органском свету од ступња наука о неорганском свету.

Астрономија не сàмо што је била најпотребнија и најкориснија наука у цело старо доба, те се јавила раније од свих осталих, него је остала и остаће у свима временима најпотребнија и најкориснија наука, јер је на законима астрономије основана цела највиша цивилизација човекова. А да астрономија буде наука, најмање је требало услова од свих других наука доцнијих, којима је астрономија са својим законима један од првих услова.

По томе од свих наука најдоцнија, историја човекова, зависи од свих ранијих наука; највише услова треба да се историја човечанства дигне до науке, а рационална, философска историја најмање је потребна великој већини људи; за њу осећају потребу само мало виших духова, јер је само историја највиши разум, до кога човек може доћи. А да се историја човекова дигне до науке, морају све остале науке бити толико зреле, да својим резултатима и принципима помогну разумевању историје, историјског човека. Да се разуме историјски човек, мора се прво разумети психолошки, физиолошки и анатомски човек, мора се разумети цела унутрашња природа човекова и цела спољна природа, морају се знати и разумети све снаге, које су у свима временима и у свима просторима деловале на човека и у човеку, т. ј. мора се разумети све. Да би се одмрсио и само један конац човекове историје, историк мора сићи кроз дубину слојева целе историје човечанства, до процеса општег органског и неорганског живота; да би разумео и најмањи појав садашњости, он мора знати целу прошлост историје. Историја човечанства јесте последњи и најзаплетенији резултат целог процеса живота и снага природе и по томе, да би разумео историју човекову, историк мора знати и разумевати целу историју природе. Само највиши разум могао би схватити и појмити целу

историју човечанства, а тај највиши разум и може бити само у историји.

Тако је човеку а нарочито уму његову потребно све што је пре њега постало и развило се, јер од свега тога зависе они; човек са својим умом није потребан ничему што је пре њега постало и развило се, јер ништа раније од човека не зависи од њега. Милионима година постојао је свет, коме није био потребан човек ни да га осећа ни да мисли о њему; коме нису били потребни ни људске радости ни болови, ни мисли ни појмови његови. И свет ће постојати хиљадама и милионима година без човека и његове цивилизације, не потребујући их ни мало, јер не зависи од њих. Оно што постоји може постојати, а да се и не зна о њему, и мисли о њему, а да се нешто зна мора постојати. Стварима не треба људских речи и мисли, а ових не би било да нема ствари.

Као што је човек продукат свих снага земљиних, као што је човек могао настати тек онда, кад је земља била готова са стварањем снага и ствари, од којих човек зависи, и као што су на човека деловале све разне раније снаге земљине: тако је и историја човекова продукат свих ранијих наука и могла је настати тек онда, кад је ум људски достигао извесну висину у ранијим наукама, кад је ум људски био готов са стварањем закона и идеја у областима ствари неорганског и органског света. Да би нашла законе ума људског у времену, историја мора чекати законе природе и физичког и психичког живота човекова; резултати, закони и идеје свих осталих ранијих наука морају бити елементи тела историје; све раније науке постају све више само органи историје, све више постају делови једног вишег организма — историје; као што би без савршених органа и оруђа човек морао увек остати на природном ступњу, тако се без савршених и тачних ранијих наука ни историја не би могла дићи до науке; она би без њих остала оно што је првобитно и била: генеалогија јунака и владалаца, хроника догађаја и прича. Заузимајући све више према другим наукама однос организма према својим саставним деловима, сви елементи историје, сви народи и државе, све науке, литературе, уметности, религије и философије, сва времена, све стране, правци и снаге људског живота добиваће све тачнији међусобни однос, све већу узајмичну везу; само их историја може све ујединити у једну органску целину и тако их све помирити, и показујући величину потребе сваког од њих за целокупни развитак и напредак човечанства, одредити им свима њихову праву вредност према њиховој снази и величини, трајности, вредности и потреби. Према

томе историја би стајала према свима другим наукама као човек према осталим областима ствари, и по реду времена и по висини положаја; као што су неорганска и органска природа морале бити готове и спремне, да се човек јави, тако су науке о неорганском и органском животу морале бити готове, да би се историјски ум човеков могао пробудити; и као што је човек сложени резултат све раније природе, свих ранијих ствари и снага њених, и по томе зависи од свега што је пре њега постало и развило се, тако је историја сложен резултат свих ранијих наука, зависећи од ступња свих њих. Према свему томе, да би се историја могла дићи до оне висине, која јој припада према другим наукама, да би могла постати организам, у којему ће све остале науке бити само органи и елементи, то све остале науке, као и сви остали моменти живота људског у простору и времену, морају изгубити своју самосталност, морају изгубити своју сопствену топлоту и светлост, да би потребну им топлоту и светлост могле добивати само од историје.

Оно што је у свима другим наукама субјекат — ум људски, постаје историји све више само објекат, предмет њена изучавања у његову процесу у времену, а субјекат историје све више постаје један једини историјски ум човечанства, према коме су умови свих осталих наука само објекти. Закони, идеје и принципи осталих наука постају историји све више само факти, које она тумачи другим, простијим фактима. Према томе целу историју могао би разумети само један највиши ум, а то је историјски ум човечанства. Према томе историја човечанства све више постаје један једини апстрактни организам, у коме све остале науке врше само улогу појединих органа, према којима би мозак стајао у истој сразмери и вредности као и историјски ум човечанства према субјективним умовима појединих наука, као принцип према фактима.

И у самој историји што је доцније које време и који ступањ, све више зависе од ранијих времена и ступања.

11. — Пошто је унутрашње раније од спољашњег, пошто је унутрашње основ спољашњег, јер све што се ствара и бива, ствара се и бива изнутра, то и све спољашње, видно, чулно зависи од склопа унутрашњег; форма зависи од садржине; према садржини својој ствари добивају и своју форму; по томе су форме само испољавања унутрашњег, симболи унутрашњег, невидног, као што лобања добива своју форму према склопу мозга, као што је и цео друштвени живот у простору и времену само чулно испољавање унутрашње конституције човекове, унутрашњих снага његових. Пошто све оно што се види у простору, све ствари, њихова величина и трајност,

генералност, снага, зависност, потреба, зависе од времена њихова постанка, од њихове тачке у времену, то распоред ствари у простору, њихова пропорција и њихов живот јесу само симболи реда у времену, чулне слике, у којима се ред у времену испољава; по томе и простор није ништа друго него симбол времена. Тако пошто је и прошлост ранија од садашњости, пошто сва и свака садашњост зависи од прошлости, то и свака садашњост само је симбол прошлости, а пошто простор и оно што се чулима сазнаје у простору нису ништа друго него садашњост, пошто чула могу опазити, видети, чути само садашњост, то је и с те стране простор само симбол времена, прошлости.

12. — Пошто од тачке у времену, кад ствари постају, зависи мера свега њихова живота, њихова снага и величина, њихова независност и трајност, то је мера времена последњи узрок свега, свих ствари и свих разлика њихових по величини и снази, вредности и трајности и потреби; од мере времена зависе простор и мера простора.

Од мере времена, колико је земљи требало док се одвојила од сунца, после првих планета, зависи мера свега њена живота, зависи мера времена, колико ће она постојати као засебно тело, док опет не падне на сунце, зависи број пута, колико ће се она обрнути око сунца и око себе саме, зависи трајање и живот свега на земљи; од те мере времена, колико је земљи требало, док се одвојила од сунца, зависи њена даљина од сунца, а од даљине од сунца зависи мера њене брзине окретања око сунца, а мера њене брзине окретања одређује меру живота, снаге и трајања свега на земљи — биља и животиња, човека и његова друштва и разума; од даљине земљине од сунца зависи мера топлоте и светлости, коју земља добива од сунца, а од те мере зависи мера свега осталог на земљи као и мера разума човекова; мало више или мало мање топлоте и светлости кад би земља добивала од сунца него што добива, кад би добивала још само $^1/_{2300}$ милионити део топлоте и светлости од сунца, колико она добива од све топлоте и светлости, коју сунце на све стране расипа, донело би промену и друкчији живот и форму свега на земљи. Да се земља раније одвојила од сунца, она би даље отишла од сунца, те би мање топлоте и светлости добивала од њега; да се доцније одвојила, тим би била ближе сунцу; Нептун добива само $^1/_{1000}$ светлости, коју земља добива, и по томе на њему мора бити све друкче него на земљи. Тако од мере таласања зависи: да ли ће то бити топлота или светлост и колика ће бити топлота и светлост, да ли ће то бити

црвена или зелена боја, да ли ће уво чути и око видети, какав ће бити тон који уво чује и око види. У последњој инстанци од мере зависи све, ствари и све њихове разлике по величини, снази, форми; од мере зависи лепо и ружно, добро и зло, истинито и неистинито, правда и неправда, живот и умирање, разум и неразум; све разне ствари само су разне мере једног истог у времену.

13. — *Не само што је раније услов живота свега доцнијег, него је раније и услов за разумевање доцнијег;* све оно што је доцније не може се разумети, ако се не разуме раније; човек се не може разумети, ако се прво не разуме живот ствари и снага органског и неорганског света; индивидуа и индивидуалне снаге и особине не могу се разумети, ако се прво не разуме род, тип индивидуе; да се нешто више разуме, мора се прво разумети све ниже од њега. По томе и да се разуме садашњост ствари, људи и историје, треба прво разумети прошлост, пошто садашњост зависи од прошлости; да се разуме историја човека и његова ума, мора се разумети историја свих ранијих ствари; људи као и ствари јесу резултати прошлости, представници садашњости, оруђа будућности; по томе и будућност као и садашњост ствари и људи зависи од прошлости њихове.

Пошто се за разумевање неке ствари морају знати не само сви њени односи у простору него и све њене промене у времену, јер се без промена у времену не могу разумети ни промене у простору; пошто се тако без знања прошлости не могу разумети ни прошлост ни будућност ствари: то време све више постаје потребно, да би се разумеле ствари и њихов распоред у простору; по томе историја, највиши разум, постаје све више потребна свима другим наукама.

ГЛАВА 3.

Пошто доцније зависи од ранијег и развија се на основу ранијег, то све раније, као услов доцнијег, мора већ постојати, мора бити зрело и спремно, да би се на основу њега могло развијати доцније. По томе све раније, пошто мора пре бити готово и зрело, те пре престаје и да расте, да се мења и да напредује, да би доцније на сталном основу ранијег могло расти и напредовати; по томе све раније пре достиже границе свог развитка и напретка.

---

1. — У спољној природи све су ствари заузеле одавно своје право место у простору једна поред друге, то јест оно место, које им припада по величини, снази, вредности т. ј. по приоритету у времену, те је прогрес у природи давно престао, природа је престала да се мења, да расте, да напредује, она је сазрела, пошто прогрес није ништа друго него све тачнија пропорционизација ствари и борба за њу, све већа влада хармоније и правде т. ј. истине, и кад се постигне најтачнија пропорција ствари, као што је у природи, онда прогрес престаје. Само у друштву људском, доцнијем моменту општег живота, још има прогреса, само се оно још мења, напредује, расте, само оно још није зрело, пошто само у њему још није достигнута тачна пропорција ствари, т. ј. само у њему још правда и истина нису дошле до највише владе.

Земљиште спољашње и континенти на земљи, носиоци човекове историје и цивилизације, одавно су склопљени овако како данас постоје; количина и квалитет предмета у природи стално су ограничени, те се не могу ни увећати ни умањити, и као и ствари тако су и све снаге у природи заузеле своје право место и делују својом правом снагом.

Тако и механизам, првобитнији од организма, не мења се, нема никаква развитка, не чини никаква напретка, док се организам мења, развија, напредује.

2. — Тело човеково, ранији моменат његова живота, раније и сазрева од душе његове, пре престаје расти и напредовати, брже се развија и зре. У најранијем времену тело човеково најбрже се развија и лагано опада доцније; растење човеково у прве четири недеље свога развитка тако је огромно, да се може узети да је четворо-недељни плод 500 пута већи у пречнику, дакле 250000 пута по површини већи, од зачетка (микроскопско јаје мери $^2/_{1000}$ цола а четворонедељни плод обично 1 цол); за идућих девет месеца расте пречник за 16—18 пута, дакле више од 300 пута веће по површини.

Код животиње тај развитак тела и сазревање његово иде много брже него код човека. Младунци животиња рађају се са свима атрибутима своје специје, а човек добива атрибуте своје специје тек много доцније; код човека је много дужи период, за време којега су мајка и дете спојени инстинктом, те је период беспомоћног доба детета човекова много дужи него код животиње, те је код човека много duже детињство него код свих других животиња, чије се тело много брже развија и сазрева и пре достиже највишу меру развитка него код човека. Тако се и полна љубав развија код човека доцније но у ма које животиње, пошто човек и много доцније физички сазрева.

И пошто је женски принцип у природи старији од мушког, који се тек доцније одваја од њега, то се женско свуд, па и код човека, много брже развија и сазрева од мушког, те у женског пре престаје индивидуални развитак него у мушког; отуд у њих и мање мускуларног и нервног система.

И као и цело тело тако и мозак много пре престаје расти, много пре сазрева код животиње него код човека; мозак код животиње брзо достиже највишу меру свог развитка, док код човека мозак и лобања расту и даље, и код људи, који духовно раде, расту до и преко 40 година. И у самом мозгу код новорођене деце човекове потчињени мождани апарати, који служе животу а не интелигенцији, брзо су зрели и савршени, те се могу одмах употребити, док је велики мозак тада још мало развијен и по структури и по способности функције.

И историјски узето тело човеково много је раније сазрело, те много раније престало расти, мењати се и напредовати, него дух његов. Још у првобитно преисторијско доба човек је потпуно физички савршен и од тада није ништа физички напредовао; чим је човек почео употребљавати прва оруђа за заштиту свога тела и живота од спољне природе, његово се тело престало мењати, пошто се човек није морао више прилагођавати спољним приликама и про-

менама, те се тим у извесној мери уздигао изнад природе. И у току историје човекове од целог тела његова, које пре престаје расти, мењају се још само мозак и лобања; само на те делове тела упливишу и даље култура и цивилизација увећавањем предње и спљоштавањем задње главе и мењањем површине мозга и вијуга у њему. И не мењајући више тело и снагу, распоред и пропорцију телесних органа својих, код човека и даље напредује растење и снага његових оруђа, којима све више повишава снагу својих телесних органа, док животиња остаје увек при оним средствима и оруђима, која јој је природа створила и дала за добивање хране или за њену одбрану, као што су зуби, кљун, рогови, копите итд.

Тако је људски род много пре физички савршен, много је пре. физички сазрео него доцније човечанство; човечанство још физички расте, оно је још у доба екстензивности и експанзије, оно још физички расте, т. ј. још није достигло крајње границе свог физичког развитка, а то ће морати настати, као што је настало и за све остало у природи. И она првобитна, природна, физичка снага, која је стварала расе, варијетете људског рода, одавно је престала да ради и угасила се, док потоња историјска снага, која ствара народе, и даље је радила и данас још ради. Постанак раса јесте последњи моменат физичког развитка људског рода, те је морао наступити пре него што су духовне снаге његове почеле да раде.

3. — Чим се тело човеково престало мењати и развијати, чим је човек физички сазрео, спољни упливи природе престали су деловати на тело и мењати га, тело се ослободило од тих уплива, а дух његов остао је и даље изложен упливима и утисцима с поља, те се и даље мењао, растао и напредовао, пошто је тело престало да напредује; сви физички органи, ћа и мозак, били су већ готови и потпуно развијени, и тек је онда настао даљи развитак и растење духа човекова; свака интелектуална промена и добит очувала се у роду и гомилала се у њему кроз дуге низове генерација, док се најпосле тим непрестаним духовним растењем човек није толико уздигао над животињама, док је по телу, по стационарном делу његове природе, остао тако сродан животињама и близу њима, јер што су више расле духовне радње и снаге, у толико се човек мање телесно мењао, тако да тело данашњег човека не осећа више никакве нове потребе, коју није осећало тело човеково пре хиљадама година, док потребе и уживања духовна још расту и напредују.

И не само што тело животиње пре престаје расти и напредовати но тело човеково, не само што је животиња пре физички зрела него човек, него и душа у животиње пре престаје расти и напредовати, пре сазрева него душа човекова. Животиња се рађа зрела и паметна, колико јој је потребно за цео живот, или јој врло мало времена треба да буде потпуно зрела и паметна, док мозак људски, као и у опште цело његово тело, мора много дуже расти и напредовати; отуд се животиња рађа као мајстор, где човек мора много и мучно учити; отуд је мозак у животиње при рођењу готов и савршен, док је мозак човеков при рођењу још далеко од врха свог развитка; отуд човек најдуже остаје у материној утроби и године његова детињства и младости трају много дуже од ма које животиње, те и доба његова васпитања и учења траје много дуже него код ма које животиње; гајење младих код животиња престаје брзо, пошто су добили физички живот и снаге за одржање, док тада настаје за људске родитеље даље гајење и васпитање душе детиње, да му се обезбеди даљи и виши морални и духовни живот у друштву.

Тако и примитивни човек раније достиже границе свога развитка душе и духа него историјски, цивилизовани човек, као што су и први народи раније достизали највиши ступањ свога политичког, социјалног и духовног развитка него доцнији, модерни народи.

Пошто појединa ма која животиња не излази никад из оквира величине и снаге душе свог рода, то се никоја животиња не пење до индивидуе т. ј. никојој животињи није остављено да тече индивидуална искуства и да на основу тога усавршава своју душу изван граница свог рода; душа рода јесте готова и душа ма које животиње остаје за навек на том ступњу; она је престала расти и напредовати, она се не диже никад изнад инстинкта, који није ништа друго него душа, памет рода, течена у дугим временима и згуснута у свакој појединој животињи тог рода, те је по томе свака појединa животиња потпун представник свог рода, пошто свака има све оно што свака друга истог рода има, док је појединн човек представник само појединих ступања душе и духа људског рода а не целог рода свог, и само телом својим, ранијим моментом свог живота, може представити у главним цртама свој род. Не дижући се никад изнад инстинкта, душа животиње престаје одмах расти и напредовати; инстинкат остаје увек на истом ступњу. Пчела и данас гради своје ћелије онако исто тачно и одмерено као и пре хиљадама година, и свака пчела гради је и први пут онако исто тачно као и последњи пут. Инстинкат је од првог часа, од првог момента

свог јављања готов, савршен и сигуран, и даље не иде никад, док свест човекова, свесна воља његова, тек после многих огледа и дугих напора добива одређенасти и сигурности, и док човек у прво доба свог живота не зна ништа и дуго времена има и треба му да се спрема за живот, да учи и даље да напредује, а док инстинкат нигде и никад не чини никаква напретка, а то исто важи и за вољу код човека и животиње; свака поједина животиња, радећи само инстинктивно, нагонски, без своје свесне воље, ради оно исто и онако исто као и све остале животиње њена рода и у свима временима једно исто. А то је један од великих услова напредне цивилизације човекове. Дух човеков не само што се тек онда може слободно и свестрано развијати и напредовати, кад престане развитак и напредак тела, него и тек онда, кад је престао развитак и напредак животињске душе; да се животињска душа кроз дуге хиљаде година заједничког живота и борбе с човеком и даље развијала и напредовала, човек никад не би могао задобити ону владу над животињама, коју има, и посредно владу над природом, и ниво његова напретка био би много нижи, пошто би ниво животињског напретка био тим много виши.

4. — И код самог човека раније, првобитније снаге душе његове, наслагане у раније, дубље слојеве, престале су расти пре много хиљада година и не напредују више. Човекови природни, животињски нагони, његова основна осећања и тежње, његове првобитне природне склоности и афекти остали су непромењени кроз хиљаде година његова живота у историји; они су одавно престали расти и напредовати; само доцније снаге његове, снаге духа, које доцније настају и развијају се, његове мисли, појмови, идеје, апстракциона снага, и даље се једнако мењају, расту и напредују; резултати учења и размишљања, те и сума и висина интелигенције човекове, непрестано се и даље умножавају и расту, те сав напредак човеков у историји и није ништа друго него напредак интелигенције и ума, пошто ништа друго и не напредује у историјском човеку, пошто су све друге особине и снаге човекове одавно престале расти и напредовати. По томе и сав напредак човеков у историји, све промене политичког и социјалног живота зависе од промена мисли и појмова; само разумом добива човек све већу моћ над природом и над собом, само разум доноси поправке и напретке у друштву, само он ствара и доноси праву хуманост и племенитост, правду и слободу међу људе и у њихово друштво: никоја друга снага не може променити човека, пошто се никоја друга снага у њему не мења, пошто је природа људска кроз сва исто-

ријска времена остала непромењена. Само разум извлачи све више користи из ствари, гоњен потребама живота, и извлачи користи из све више ствари; само разум од све више ствари чини добра и тим умножава добра људска и добро људско; само прогрес разума доноси и прогрес добра, као што само прогрес разума доноси и прогрес правде, слободе и истине, највиших добара човекових.

Пошто снаге душе пре престају расти и напредовати него снаге духа, т. ј. пре достижу границе свог развитка и напретка него снаге духа, то и васпитање и образовање душе пре достиже своје границе него образовање духа; отуд је вештачка настава нарочито нужна за научно образовање и мишљење, које расте целог живота, кад су све друге, раније, снаге тела и душе давно престале расти, пошто науке и философија и научни и философски закони и принципи нису тековине целог људског рода, као што су телесне и основне душевне снаге, да би их сваки појединн човек по праву добивао у наслеђе, кад ступи у живот; закони и принципи у наукама и философији јесу тековине само појединих узвишених духова у историји, те их само достојни појединци и могу наслеђивати и умножавати, а не сви људи. Огромна већина људи остаје на ступњу рода, наслеђујући само тековине рода, тело и душу, и пошто су тело и душа брже готови и зрели него дух, то огромна већина људи брзо престаје расти и напредовати, они брзо достижу границе свог васпитања и образовања и напретка и брзо су зрели и паметни за цео живот и не дижући се никад до духа, не чине више никаква напретка, нити се напредак чини за њих; они су брзо и на чисто са собом, животом и светом, и ништа више не траже у њему него што угоднији живот. По томе историју и прогрес човечанства не чине људи него духови, не чини људски род него род мислилаца; само они мењају, васпитају и дижу људе, само су они носиоци историје људске, само су они од највише вредности од свега људског и природног, пошто свега другог има више, пошто све друго лакше успева и добива се и пошто је према томе све друго јевтиније.

А пошто маса друштва историјског човечанства није ништа друго него сталожен неисторијски, првобитни човек, неисторијско, првобитно доба човечанства, то и за примитивног човека важи све оно што важи за масу историјског друштва човекова. Примитивни човек пре престаје напредовати него историјски човек, развија се и сазрева брже и пре достиже границе свог напретка него историјски човек, те примитивно друштво и нема и не чини историју,

као ни темељ једне зграде, као што је нема и не чини ни маса историјског друштва.

И све раније расе, које су се у историји јављале, брже су достизале до извесних културних ступања и остајале на њима непокретне, те је сав даљи прогрес у историји дело само оне расе, која се последња диже и јавља у историји, која је и данас носилац све цивилизације и свега прогреса човекова.

И у области духа несвести, несвесном стању, не треба ни мало времена да сазре; она је одмах готова и зрела, у сваком тренутку, при рођењу и на врхунцу живота и напретка, док за развитак свести треба дуго времена, као што и у опште за психичке функције треба много више времена него за чисто физиолошке. И прва снага свесног духа, памћење, пре се развија и сазрева, пре достиже највишу снагу од осталих снага духа, које се тек доцније почињу будити, расти и напредовати; снага памћења достиже врхунац свог развитка већ с врхунцом телесног живота и развитка.

5. — По томе и уметност, религија језик, као првобитнији историјски моменти духа, одавно су престали расти и напредовати, а философија и науке, као доцнији моменти, још непрестано расту и напредују. Религија је одавно достигла највиши ступањ, појам једног Бога, као што су и уметности и појезија одавно зреле и савршене, те не напредују више, као што су и језици цивилизованих народа одавно зрели и снажни, да носе цивилизацију и просвећеност човекову, док се снаге чистог духа све више развијају у философији и наукама. Па и међу самим наукама духу човекову највише простора и времена за развијање и снажење остаје у историји; предмети у простору, предмети свих других наука стално су омеђени, не расту више и не мењају се, и само знање о њима и разумевање њих још расте и напредује, док и са̂м предмет историје све више расте и у ширину и у дубину, а с предметом заједно и наука о њему.

И у језику, што су доцнији и савршенији историјски језици, то им је и дуже детињство, то више расту и напредују и тим доцније зру. Тако и првобитне речи и изрази, интерјекције, гестови и мине, стоје и данас на истом ступњу развитка и напретка, на ком су стајали пре хиљадама година код човека, док се само доцније творевине језика мењају и расту; као што и лепо и тежња за лепим стоје и данас на истом ступњу и у истој снази као и пре хиљадама година, док се само укус у лепоме мењао, као што је и вера и данас онако исто свежа и снажна као и код првобитног човека.

6. — И у области нижег живота, живота практичног, у друштву првобитније, ниже, природне снаге пре престају расти и умножавати се него доцније људске снаге. Земљиште, првобитно добро човеково, престало је расти и напредовати, оно се не може ни умножити ни умањити и само му се склоп може мењати природом и вештином, док друга доцнија, привредна историјска снага човекова, рад, расла је непрестано кроз сва историјска времена, али и сума и снага рада човекова пре ће достићи крајњу границу свог развитка и напретка него снага последње привредне историјске снаге човекове — капитала, који ће, кад и рад престане расти, непрестано се и даље умножавати и најпосле од свих економних снага човекових достићи крајњу границу свог развитка и напретка.

Тако су и индустрији много даље границе крајњег развитка и напретка него ранијој трговини, која се битно изменила само услед открића Америке и од тада се у суштини престала мењати и напредовати.

ГЛАВА 4.

Пошто се све раније пре престаје мењати, расти и напредовати, пошто све раније по томе пре достиже границе свога развитка и напретка и пошто све раније траје дуже онако како је: то што је нека ствар роднија по постанку у времену, мање је променљива, сталнија је, те што је нешто доцније више се мења, несталније је, прогресивније је. Непроменљивост, сталност ствари, пропорционална је њихову приоритету у времену, и по томе променљивост и прогресивност ствари пропорционалне су њихову постериоритету у времену.

---

1. — Најсталније, најмање променљиво што је данас јесу кретања небеских тела и, кад се све остало на земљи мења, она су одавно једна иста.

И неорганско на земљи непроменљивије је од доцнијег органског; сва неорганска тела састављена су из неколико десетина основних елемената, који се никад не мењају, док се сва органска тела, састављена из истих непроменљивих основних елемената, расликују само формом, те су много променљивија од неорганских тела; на свима континентима земље једни су исти неоргански елементи, а мењају се клима, биље, животиње и људи.

И природа у опште, као старија од човека, много је непроменљивија него човек на њој. Разна племена, народи и државе настајали су и нестајали на земљи, док се њене планине, реке и мора, за време целог човекова живота на земљи, нису много променили; ваздух, облаци, сунце, месец и звезде остају непромењени као и унутрашњост земљина, ма колико човек давао друкчи изглед земљиној површини.

И само у доцнијој променљивој зони земље, у умереној зони, човек има историју и пролази кроз њу; у првобитној, непроменљивој врелој зони нема историје, ту је човек не чини, ту се човек не мења.

2. — Тело човеково остало је непромењено кроз сва времена историјског живота његова; анатомске особине раса и типова нису

се никако мењале за време историјског живота, јер се, као и већина биљних и животињских форама, мењају само у дугим просторима времена и врло полако; све кости садашње људске лобање има и фосилна лобања и све те кости потпуно су подједнако уређене; превага правог дела лобање над делом лица, која човека поглавито карактерише, налази се потпуно и у лобања фосилних раса; људи и данас дишу, варе, гледају и слушају као и увек; код свих људи једна је иста стална пропорција свих органских елемената, свих органа и њихових функција; једно је исто место сваком органу, једно исто време потребно је за развитак сваког органа; поједини органи једне су исте важности по организам; трајање трудноће код свих људских раса подједнако је, као што је и температура крви непроменљива. Мале разлике у мозгу и лобањи јесте све што је цивилизација у процесу историје могла изменити у човекову телу; само се мозак човеков мењао још и доцније по величини, саставу и површини. Тако и у самом телу човекову лобања и мозак једини су делови, који расту и даље код људи од духа, пошто је престало растење осталог тела.

3. — И сви првобитни елементи и снаге душе, везани непосредно за тело и живот и њихове потребе, остали су непромењени кроз сва времена историје човекове. Страх и гнев, мржња и љубав, сви првобитни афекти и осећања остају непроменљиви и код природног и код историјског човека; полна љубав, љубав према себи и свом завичају, материнска и родитељска љубав нису се мењале ни у снази ни у предмету у свима временима историје; основни болови тела и душе остали су увек једни исти; тако и врлине и мане човекове остале су исте, поред свега мењања средине његова живота; човек није постао ни племенитији ни бољи од како су пронађени штампа, телеграф, железница, нити је нестало каквог афекта или осећања у души човековој услед тога, нити је какав нов ефекат постао; само се односи људи мењају услед тога. И воља у човеку има потпуно исти основни смер као и у животиње: одржање живота и расплођавање, само што се код човека мењају средства за тај исти смер, у колико се при том примењују умна снага и размишљање, док се основни смер не мења; он је исти као и у животиње.

Основне склоности и расположења људске душе и тела исте су код свих људи, као што су исти мотиви радње и исте нарави, и нису се ни у којем времену мењале; све радње људске у свима временима потицале су из истих потреба и мотива, из истих интереса, осећања и страсти; најраније осећање бола није се проме-

нило у свима временима човекова живота. Тако је у првобитнијим нижим чулима живот душе сваког човека много сталнији од живота у вишим чулима и овде више него у животу ума. И много су сталније оне природне особине и снаге душе, које човек у зачетку свом донесе заједно с телом на свет, као наслеђе целог рода, а много су променљивије оне, које човек доцније стече васпитањем и искуством, као резултате друштва и времена. Нагони самоодржања и расплођавања јесу срођени нагони и по томе непроменљиви; морални и интелектуални нагони јесу добивени, који су после постали, и по томе су променљиви. Тако је и инстинкат у опште од првог часа свог јављања потпуно зрео, савршен, сигуран први пут као и последњи пут. Тако је егоизам првобитнији те сталнији, непроменљивији; симпатије су доцније те променљивије. Тако и број и радња чула нису се променили кроз сва времена живота човекова.

Тако највећи, најсталнији, најмање променљив део душе човекове јесте онај, који човек има заједнички са животињама. Најмања, најужа област душе, која се најдоцније развија и која је састављена из најтањих и најфинијих конаца, који се лако замршују и кидају, и која према томе има највећу и најзаплетенију историју, јесте област ума. Од свега људског највећу историју има ум; идеје о истинама највише су се мењале, док се појмови лепог и доброг много мање мењају; увек је човек волео и тражио лепо и добро, само што се укус за то мењао; истина је најпрогресивнији елеменат историје духа људског, само у истини човек чини прогрес, само се мисао мења, само истина напредује, а с њом и правда и слобода, највиша добра човекова. По томе разлика између историјских времена у суштини је само у томе, шта су она појмала као истину, пошто од тога зависи све остало у човекову животу и друштву.

Тако од свих снага човекових најдоцније се развија ум и он је најпроменљивији од свих, има највећу и најзаплетенију историју, и у суштини историја човечанства и није ништа друго него историја ума људског.

4. — И у области духа људског најдоцније развијени елементи најпроменљивији су, најпрогресивнији, имају највећу историју; и ту од ранијег или доцнијег настајања и развитка зависи њихова променљивост. Представа неке ствари ранија је од појма о тој ствари и појам је много променљивији од представе (само се оне представе мењају, које нису потекле из чулних опажања него из суђења, као представа облика земље); представа простора остала је у свима временима иста, а појам простора мењао се у историјским

временима, те има своју историју; представа ватре није се никад мењала, док се појам ватре мењао; некад је појимана као прост елеменат, данас као процес хемијски; као што су предмети исти, тако се и представе о њима не мењају, и пошто се само односи предмета разно замишљају, тако се и само појмови о њима мењају, јер појам једне ствари јесте познавање односа њених према другим стварима. Тако сва историја ума људског, историја религијâ, философије и наукâ, није ништа друго него историја појмова, мисли, идејâ, историја теоријâ и принципâ. Истина је најпромењивији и по томе најпрогресивнији елеменат историје; лепо и добро у суштини су непромењиви; оно што је некад било лепо и добро, у главном важи и данас; само се мисао мења и напредује од све веће до све мање заблуде, од све мање до све веће и потпуније истине. Тако је аналогија једно од најранијих средстава разумевања ствари и појава и она је то остала у свима временима; мењале су се само хипотезе и теорије, које су доцније дизане на основу аналогија.

Пошто се предмети и ствари не мењају, него се само мењају појмови о њима, то јест мењају се односи ствари у уму, друкчије се замишљају њихови односи, то и све промене у друштву зависе од промене појмова; све промене код човека и у друштву зависе од појимања тачних и праведних односа међу људима.

5. — Религиозна вера јесте првобитно расположење људског духа и много се мање и теже мења него доцнија виша вера, у философији и наукама; религије се не мењају, а многе философије и науке за то време настају и нестају; у култу и религиозним обичајима и појмовима човек је најмање прогресиван, најмање их мења од свега другог. Јевреји су изгубили све што чини један народ: језик, државу, историју; религија им је у суштини остала непромењена; они су остали само једна религиозна секта, као што је религија једног племена од првих центара једног народа, који се склапа из више племена.

И у самим наукама појмови и истине ранијих, првобитнијих наука много се мање мењају него појмови и истине доцнијих наука; појмови о тежини и броју, материји, основни закони у математичким наукама, много су се мање мењали у процесу историје ума људског него појмови о човеку, о души, духу, друштву. Простор је у свима временима остао један исти, на једном истом простору живели су сви народи и племена у историји, ранији и потоњи, само се време мења; за мање времена прелази се исти простор.

Тако су у опште религија, језик, уметности, ранији историјски моменти, престали расти; науке и философија са својим појмовима и идејама мењају се, расту, напредују и даље.

6. — И у друштву човекову најранији елементи његови најмање су променљиви; фамилија и основни фамилијарни односи остали су у свима историјским временима једни исти, као што је и највиша форма друштвеног живота до данас, држава, остала непромењена у главном, док су се мењали само народи; класе друштвене у држави нису се мењале у историји, мењали су се само њихови међусобни односи; те је и политички живот у историји много мање прогресиван од социјалног живота, те се и историјска права појединих класа у друштву, распоред историјских добара и тековина људских на поједине класе, много више мењају од осталих, природних, првобитних права људских.

Социјални тип добива човекова индивидуа од свог друштва и времена, од висине историјског ступња; људски тип добива ова само од природе као наслеђе рода људског. Пошто се само природни, животињски тип наслеђује, док се социјални тип добива тек доцније у друштву, и пошто природни, животињски тип човеков, с његовим природним животињским особинама и снагама, нагонима и осећањима, остаје непромењен кроз сва времена и пошто се првобитни природни човек таложи у масу историјског друштва, то прогреса може бити само код вишег историјског човека. И као што у души човековој промене бивају само у вишим областима њеним, у духу и уму, док нижа првобитнија душа остаје непромењена, тако и све промене у друштву бивају само у вишим слојевима његовим, само се они мењају и само они изводе промене и по томе само они чине прогрес људски, само они чине историју човекову. Маса сваког друштва у свима временима остаје непромењена, она не чини прогрес, нити се прогрес чини за њу; она не чини историју народа и човечанства. Само врло мало људи чине напредак у историји и могу полагати право на оно што се зове напредак

Тако у свима временима историје остаје непромењено оно што је основно, првобитно, од чега све друго постаје — човек; мењају се само племена, народи, друштва, државе.

Тако се и битна садржина појма својине није мењала кроз историју, само се мењао поредак и распоред својине, пошто је више не одређују слобода и ропство, етнички моменти и т. д. као некад, као што су се мењали и доцнији појави, куповина, закуп, кирија и т. д. Тако се и обичаји у друштву много мање мењају

од доцнијих закона, као што се и трговина и земљорад, у главним појавима својим, много мање мењају од доцније индустрије.

7. — Тако су и најстарији елементи језика остали непромењени у свима временима, док су се мењали само доцнији елементи његови; израз лица код свих раса у свима временима остао је исти; бол и задовољство, страх и љутина, радост и жалост, изражавани су једним истим минама, гестовима и интерјекцијама, у свима временима, док су се само речи и језици племена и народа мењали.

8. — Пошто је оно што је раније више унутра, те што је доцније све је више на пољу, све је више спољашње; то унутрашње све остаје непроменљиво, те се мења само оно што је на пољу, с поља. Тако је човек у суштини свуд и свагда остао исти, непромењен; увек и свуд има исту физичку и основну душевну конституцију; све разлике међу људима само су спољне, историјске разлике; код човека се мења само оно што је доцније, у току историје, добивено и стечено, само оно што је на пољу; оно што је унутра код њега не мења се. Тело и душа човекова нису се променили кроз сва историјска времена; природне способности човекове нису учиниле никакав прогрес, мењале су се само спољашње прилике и бивале згодније за живот, то јест поправљане су само спољашње околности, под којима природне способности човекове после рођења ступају у живот и радњу; новорођено дете дивљака и цивилизована човека имају исте основне природне способности тела и душе, само ступају у друкчије спољашње прилике и средине, које је историја духу створила. Тако су се у процесу историје промениле само количина знања човекових и тачност његових појмова и идеја, али његова унутрашња природа остала је непроменљива; од веће суме знања и тачнијих појмова у човеку није ни умро нити се родио какав нов афекат или осећање, нити се променио какав орган у телу. Исти унутрашњи фактори делују кроз целу историју: спољашња природа и природни нагони и осећања у човеку, рад, религија, фамилија, држава, трговина, уметност; промениле су се само спољашње прилике за рад тих фактора. Тако наслеђене особине и снаге, особине и снаге рода, не мењају се; мењају се само доцније добивене историјске особине и снаге, прилагођивањем разним спољашњим друштвеним приликама. Тако и оне особине, којима се народи разликују и које су добили на данашњим становиштима, јесу више спољашње, које се доцније добивају и тим ће их брже и нестати, док су све сталне и мање променљиве особине добила племена још у првобитно природно доба живота свог. Тако сав прогрес у историји, сви про-

наласци и открића врло мало или ни мало не мењају душу људску; са истим основним тежњама, расположењима, нагонима, осећањима и слабостима, умреће човек, с којима је почео свој живот на земљи; зоолошки човек никад се неће променити док живи; мењаће се само социјални, историјски човек у разним временима.

9. — Не само што је раније трајније и непромењивије а доцније пролазније и промењивије, него и потреба и по томе вредност ствари непромењивије су што је ствар ранија; и по томе што је доцнија ствар више се мења потребање и вредност њена. Првобитне органске, физичке, потребе човека и животиње нису се мењале ни у ком времену. Сваком човеку у сваком времену треба ваздуха, воде, хране, топлоте, светлости; потребе тих првобитних ствари нису се мењале ни по квантитету ни по квалитету, док су се потребе васпитања, образовања, науке, мењале у разним временима. Доцније потребе јесу више потребе, потребе само малог броја људи и по томе луксуз и мењале су се; основне, првобитне, ниже потребе људске нису се никад мењале. Потреба и вредност простора свуд је иста; простор је потребан и козмичким телима и човеку у друштву; време има вредности и све веће вредности само за доцније ствари; најпотребније је, те највећу вредност има, време за оне ствари, које доцније настају, и по томе мање и брже живе, те највише за човека, и то за човека историјског више него за човека природног; за живот козмоса време има мале вредности; првобитнијим физичким снагама време је мање потребно него доцнијим; тежини не треба никаквог времена да своје дејство распростре, као што треба светлости и т. д.; тежина је моментана у свакој даљини.

Тако и потреба и вредност ватре, оруђа, првобитнија је и остала је иста у свима временима човекова живота, док је било времена, кад нису били потребни ни штампа, ни железница, ни телеграф, као што ће и потреба тих доцнијих ствари и вредности њихове брже и нестати од потребе ватре и оруђа. Тако и првобитно људско друштво, фамилија, остало је у свима временима највећа потреба сваког историјског друштва људског, најсталнија потпора свега вишег социјалног живота; потребе држава и народâ пролазне су, као што се и број људи, који осећају ту потребу, мењао у разним временима; религија је била потребна свима временима човекова живота у историји, те јој се и вредност много мање мењала него философији и наукама.

ГЛАВА 5.

Пошто раније пре саврева и пре се престаје мењати, пошто раније не зависи од доцнијег и зависи од све мање услова, пошто је према томе раније све мање ремећено од других доцнијих снага, пошто се правилност прво јавља и опажа у великим цртама, у великим размацима простора и времена: то све раније пре долази до правилности, законитости и хармоније у свом животу него све доцније.

I. а). — До најпотпуније правилности и најтачније законитости достигле су прве ствари, које су постале — козмичка тела, која имају најправилнија јер најпростија кретања и по најтачнијим законима. У неорганском свету има много више правилности него у биљном и животињском свету; тачне мере и бројеви не могу се никад применити на појаве и ствари биљног и животињског света, на њихов живот, растење, трајање, величину, тежину и т. д. с онаком поузданошћу, као што се могу применити на појаве и ствари неорганског света. И у биљном и у животињском свету има више, и у целини и у појединим типовима, правилности и тачности него у човека, у његову свету и друштву. И што је раније доба сваког животињског па и људског организма, тим је он све простији и правилнији; прва клица, праћелија човекова јесте проста и савршена сфера; што је доцније доба развитка организма, тим се све више удаљује од просте правилности, од математске и геометријске тачности.

б). — И што се даље и више иде од неорганског ка органском, од органског ка човеку и од нижег првобитног, природног човека ка све вишем, више историјском животу људском, од прошлости ка садашњости, све је мање правилности, законитости и хармоније, јер је све доцнији и виши живот све више исплетен из све многобројнијих и све тањих конаца, који се све лакше замршују и кидају. По томе све више друштво човеково, све сложенији и запле-

тенији организам, трпећи све више ремећења од свих осталих ранијих снага, све мање има правилности, законитости и хармоније у свом животу; у природи нема оних зала, болова, бораба и ремећења, која људско друштво трпи. Отуда се и правилност, законитост друштвеног живота, може сазнати и видети само у великим размацима просторâ, временâ и бројева. Најтачнија и највиша правилност и пропорција јесте само у целини и пошто је свака садашњост друштва само један ситан део целокупног историјског живота, то се из прегледа једне садашњости, једног времена, једног народа никад не може видети правилност и законитост друштвеног живóта; она се може видети и сазнати само у прегледу целе историје човекове, у прегледу целог живота људског, у свима просторима, временима, правцима и односима.

И у људској области човек пре достиже до физичке правилности тела него до хармоније душе и пре до хармоније душе него до хармоније и правилности мисли, коју је најтеже достићи и на коју се пењу само поједини, узвишени духови у појединим временима историје; више има телесних, физичких, природних лепота код људи него карактера и карактера више него духова; мисао је најнепотпуније, најнеправилније, најнесавршеније од свега људског, најпроменљивији и најпропадљивији елеменат његова живота и историје, те много више има заблуда и лажи међу људима, него праве, чисте и високе истине; најправилнија и најсавршенија мисао и истина, којој тежи процес историје духа људског биће она, која ће помирити све супротности између човека и природе, човека и друштва, историје и природе, духа и материје, и тиме уклонити сва зла и болове који долазе из тих супротности и бораба.

в.) — И уметности, раније од науке, пре од ових достижу правилност и хармонију у својим стварањима, и што је ранија која уметност тим је тачнија, тим више подлежи ранијим математским законима мере и броја; архитектури су највише потребни мера и оруђа и производи њени тачнији су и правилнији од производа осталих уметности.

Тако и у језику граматичка правилност и тачност све је већа што је језик старији, што је ранија фаза његова развитка.

г.) — Производи духа најмање имају правилности и тачности и најмање се на њих могу применити закони мере и броја. И што је која наука старија, т. ј. што је предмет изучавања ранији, тим је више правилности у њој, тим су јој закони тачнији. По томе најтачнија од свих осталих наука јесте астрономија, пошто су и кретања космичких тела најправилнија. И што се даље иде од

астрономског ка земаљском, од неорганског ка органском и од органског ка човеку, од материјалног ка све апстрактнијем, све је мање математског, све је мање мере, тежине, броја, те све мање тачности и правилности, јер су ти, све доцнији, појави и тела све ситнији, конци њихова живота све тањи, те је све више ремећења, заплета, кидања и бораба, те све мање правилности и законитости. Пошто је све раније све веће, то све веће т. ј. све раније пре долази до правилности и у све ранијем т. ј. све већем човек прво и увиђа правилност. Отуда се и у изучавању тих ситнијих тела и појава само тако може видети правилност, ако се прегледају велики, дуги размаци простора и времена и примене велике мере и бројеви; законитост се може видети само у процесу општега а никад у процесу појединога, и пошто је предвиђање први и главни смер и посао разумевања и по томе сваке науке, то се и у наукама о ситнијим појавима органског и социјалног живота могу само она предвиђања чинити, која су општа т. ј. у великим размерима.

II. Пошто је највиша правилност само у целини и само се у целини јавља и опажа и пошто је континуитет први услов правилности, законитости и тачности: то *све раније по постанку све раније се везује у ту једну целину, све раније долази до континуитета, и по томе све доцније по постанку све се доцније везује с том целином, све доцније долази до континуитета с целином.*

Човек раније долази до континуитета с природом и њеним животом, раније се везује за природу и њене снаге и појаве него за човека, раније за садашњост своју него за прошлост, историју, т. ј. раније везује свој телесни живот за животе других живих људи него свој ум за њихове умове.

Доцније од тела долази душа до континуитета с општим животом, доцније од тела она се везује с једном општом целином живота и доцније долази до континуитета у процесу свог развитка. Душа животиње не диже се никад до једне целине, него остаје увек хаотичка маса искиданих појединих утисака, пошто на животињу делују и крећу је само моментани подстреци и утисци, без везе са ранијим утисцима. Тако и човекова душа на својим првим нижим ступњима не диже се до целине, пошто је крећу и скрећу моментани подстрецн, утисци и осећања задовољства и бола; отуд зрео човек ретко долази до континуитета с ранијим стањима своје душе, те се тешко и ретко или никако не сећа онога што је претрпео, искусио, доживео и осећао у првим двема годинама живота; та континуирана веза стања душе у појединим временима настаје тек доцније код човека, док се телом својим, својим телесним

функцијама и потребама човек одмах по рођењу везује с природом и с најближим људима.

По том истом закону човек се својим животом и својом душом много пре везује за природу, ранији моменат, него за друштво других људи, доцнији моменат општег процеса; пре осећа и подмирује своје природне, телесне, ниже потребе него доцније, више потребе, потребе друштва људског. Отуд у најранијим временима, на најнижим ступњима живота људског, појединац носи собом у гроб сву своју тековину, он се још не везује за друштво, остављајући му у наслеђе што је стекао и задобио у животу, те је сваки морао поново за себе тећи, те није ни могло бити континуираног прогреса, пошто све већи прогрес друштва с једне стране није ништа друго него све веће везивање појединца с друштвом, са свима људима, у свима просторима и временима. Тек доцније настаје у друштву наслеђе и наследно право и наслеђе је прва и најјача веза човека с друштвом људским. Отуд у првим временима, где још није утврђен континуитет живота појединаца с друштвом, с фамилијом, племеном и народом, има много ремећења, устука и пропадања и ометања развитка и прогреса друштва, а са све већим и чвршћим континуитетом, све већим и јачим везивањем појединаца, појединих фамилија, племена, народа у све већу и све више једну целину, тих ремећења и устука биваће све мање, те ће и правилност и законитост живота и кретања у друштву и животу бивати све већа; по томе највиши ступањ континуитета, правилности и законитости живота људског, и по томе највиши ступањ правде, може се достићи само у највећој и највишој целини, којој теже живот, душа и дух људски, и по томе процес историје људске само у једном човечанству, где ће сви појединци, све фамилије, племена и народи бити само поједини делови његови, везани с њим у једну јединy целину.

И на вишем ступњу друштва човек се својим животом прво везује за своју фамилију, која је у опште прво, најраније друштво људско; тек доцније, у зрелије доба, везује се он за свој народ и свој народ за друге народе, а најдоцније и врло ретко поједини духови људски везују се за цело човечанство, за све људе у свима просторима и временима.

Најдоцније од свега људског долази ум човеков до континуитета са свим осталим; ум најдоцније увиђа везу човека са сунцем и земљом, с неорганским снагама, с биљем и животињама и другим људима у садашњости, прошлости и будућности, док несвесни живот човеков много пре ступа у ту везу. И по том истом закону ум

човеков раније увиђа континуитет ранијих ствари, раније везује раније ствари међу собом, а доцније везује доцније; ум човеков прво је везао живот земље за живот сунца, доцније је везао органски живот за неоргански свет и његове снаге, најдоцније је везао човека за животиње, и тек му остаје да веже вишег човека, историјског, за нижег, природног, да веже будућност за садашњост и прошлост, да сва историјска времена живота људског веже у једну целину историјску, да веже све људе у свима просторима и временима. Тако је историји задатак да из масе несталног, колебљивог и испрекиданог у људском животу нађе оно што је трајно, стално и вечито, да нађе конце, који везују човека за природу и првог човека за целу потоњу историју човекову.

По томе у свему ранијем има више континуитета него у све доцнијем; по томе све раније делује и траје непрекидније него све доцније (в. главу 11). Тако су првобитнији космички процеси у непосредној вези, космичка тела и стања јесу у непрестаном, непрекидном континуитету, док су доцнији биолошки процеси појединих светова одвојени један од другог и невезани; живот је испрекидан у космосу.

III. Пошто је пропорција највиши услов правилности, то све раније по постанку раније достиже ступањ пропорције и по томе све доцније по постанку доцније достиже ступањ своје највише пропорције.

1. — Пошто је раније сложено из све мање елемената и делова, то у свему ранијем пре се долази до мира, одређености и пропорције појединих делова и органа једног према другом; по томе у свему доцнијем све се теже долази до највише пропорције, пошто је све доцније сложено из све више елемената и делова, који треба да нађу места један поред другог. По томе у природи је давно достигнут највиши ступањ пропорције, и по томе највиши ступањ законитости и хармоније, док код човека а још мање у људском друштву, као доцнијим моментима општег процеса бивања, тај ступањ пропорције још није достигнут, те по томе још се није дошло до правилности, законитости и хармоније у људском друштву, чему процес историје његове све више тежи. И што је ранији ступањ друштва, тим је све мање пропорције свих елемената живота људског, тим све више претежу поједини ранији елементи над доцнијима по величини, снази и вредности; на све ранијем ступњу живота све је више колебљивости, све мање одређености; као што на све ранијем нижем ступњу развитка код човека претеже све више телесни, чулни живот над духовним животом, тако и на

све ранијем ступњу друштва у првим временима историје ловачки и номадски народи троше све своје време и снагу на добивање хране; сав живот првих народа и први живот свих народа троши се само у бризи за одржање, у освајањима и одбранама с поља. Тако и на првим ступњима политичког живота, кад политичка глава несразмерно претеже над осталим елементима друштва, троши се огромно снаге и рада, времена и вредности, ствари и људи, на ситне, некорисне, празне ствари, на споменике, тријумфе и церемоније, на спољашњи блесак и углед. И као што код детета његова себичност још није сузбијена у извесне границе, као што се његово *ја* шири без обзира преко свега другог, тако и на првим ступњима друштва себичност појединаца, појединих фамилија, појединих племена и народа, не познаје граница према другим појединцима, фамилијама, племенима и народима; отуд на првим ступњима друштва њихова непрестана борба, која се увек свршавала превлашћу једних и потчињавањем других, док све даљи и виши процес историје тежи све тачнијој пропорцији у односима појединих племена и народа, према њиховој величини, снази и вредности за човечанство.

Тако код првобитног човека, код детета и код нижег човека масе свих виших историјских друштава превлађују страсти, фантазија и чулни живот над вишим животом душе и духа.

2. — Пошто је пропорција највиши услов разума и свести; пошто је истина само у пропорцији; пошто се само оно може разумети што је пропорционално, т. ј. што је правилно, тачно, одмерено, ограничено, законито, хармонично и континуирано: то, пошто све раније по постанку све раније достиже највиши ступањ своје пропорције, то је *све раније разумљивије од доцнијег, пре долази до разума и свести и пре се подводи под законе разума него доцније, пре достиже ступањ истине него доцније.*

Тако је ум човеков много раније сазнао законе козмичког света него законе земаљског живота; пре је разумео и подвео под законе снаге и појаве неорганског него органског света и пре је дошао до закона органског света него до закона социјалног и историјског живота људског, пошто су све те раније ствари раније и достигле ступањ пропорције него човеково друштво, у коме још претежу поједини елементи живота, друштва и историје над другима, у коме још нису сви елементи човекова живота и историје заузели своје право место према својој величини, снази и вредности према другим елементима, јер је у човекову друштву и у историји његовој много више елемената, који се боре за превласт и који сукцесивно претежу једни над другима, него у животу при-

роде, где су елементи не само простији, него их и много мање има него у историји човековој.

Пошто се може разумети само оно што има мере и границе, и пошто су простор, тежина и број најранија и најпростија средства мерења, то пошто су ствари у природи пре достигле одређену меру и границу, то се пре могу и мерити простором и бројем, и по томе се пре и лакше могу разумети од људских и историјских ствари.

3. — Пошто је лепо само у пропорцији, то пошто раније пре достиже ступањ пропорције од доцнијег: то *раније пре достиже ступањ лепога него доцније*.

Појави и ствари неорганског света много пре достижу ступањ лепога него у биљном и животињском свету и у овоме пре него у свету човека, јер појави човекова живота и света зависе од много више услова него сви ранији појави, те много доцније и долазе до ступња лепога него раније ствари. И што је ранији ступањ човекова живота у историји, тим је све мање пропорције, све мање лепога, тим је све више диспропорције, екстрема, безмерног, како у друштвеном и духовном животу тако и у животу уметности; непропорционално, колосално, монструозно, неизмерно и безмерно влада на свима пољима првобитног живота људског; потпуна превласт појединих племена и народа над другима, потпуно одвајање победилаца од побеђених, виших од нижих; апсолутно ропство једних и апсолутна влада других; колосално и монструозно у социјалном животу првих историјских времена потпуно одговара колосалном и безмерном у религији, митима и створовима фантазије, као и колосалном, монструозном и безмерном у производима архитектуре, скулптуре и појезије.

4. — Пошто је добро само у пропорцији и пошто све раније пре достиже ступањ пропорције: то *све раније пре достиже ступањ доброга него доцније*.

Пошто је раније хармоничније, правилније, то у све ранијем има све мање ремећења, зала, болова и болести; друштво човеково, најдоцније од свих области живота, најподложније је свима болестима, најлакше се ремети, у њему има највише болова и зала, најмање добра. Зло је прекидање континуитета, ремећење хармоније и равнотеже, кварење пропорције. А пошто су конци, из којих је исплетена људска душа, најтањи и најслабији, то се најлакше и кидају и тиме се кида и онај континуитет живота, потребан за мир, задовољство и добро; хармонија између духа и света, човека, природе и друштва, још није достигнута и врло се лако ремети;

отуд је код човека много више болова и зала него у природи; велика небесқа тела давно су достигла највиши ступањ пропорције своје, код њих давно влада узвишена и стална хармонија, највише добро. Из тог прекидања континуитета човекова живота потиче сва борба човекова с природом и с људима, а из те борбе потиче и сав онај процес дизања, прогреса и развитка човекова у историји, коме је главни смер што тачнија пропорција свих елемената људског, друштвеног и историјског живота т. ј. све веће добро.

ГЛАВА 6.

Пошто од ранијег зависи све доцније, пошто према томе раније одређује све доцније, његову судбу, живот и кретање: то је све раније све моћније и тим све више и све дубље врши уплив на све што је доцније постало и развило се; по томе што је нешто доцније све је слабије, све мање одређује оно што је раније и све слабији уплив врши на оно што је раније од њега.

---

1. — Сунце, старије од земље, одређује судбу њену и по томе судбу свега на њој; оно одређује земљин пут, њено окретање, њену брзину, њен живот; сунце даје законе земљи и свему што је на њој. И као што је неорганско у опште старије од свега органског, које се доцније одваја од неорганског, тако неорганске снаге моћно упливишу на све органско, на све органске процесе и живот. Тако топлота, првобитна физичка снага, врши највећи уплив на цео неоргански и органски свет. А пошто је сунце главни извор све топлоте, то је оно и извор свега што постоји у његову свету, свега неорганског и органског; као што топлота распоређује планете, тако она распоређује и слојеве земљине; она делује на цео биљни и животињски свет. Сунце подстиче кретање, којим биље сабира органске супстанце из неорганског ваздуха и у који се враћа органска супстанца животиња и биља; сунце даје ону снагу, што је у телу биља и животиња; оно распоређује биље и животиње, оно одређује количину њихова живота, њихове снаге и њихова трајања. И светлост сунчаних зракова дубоко упливише на тело и биља и животиња; ваздух и сунце јесу извор свега живота и здравља. Тако астрономске снаге и појави, првобитнији и по томе моћнији од доцнијих појава, упливишу на све њих и одређују их. Тако и састав земљине коре с ваздухом и топлотом одређује и распоређује доцнији органски свет, његову снагу, трајност и цео живот, док географске и климатске снаге, које врше тако велики уплив

на органски живот земљине коре, као доцнији моменат од земљине коре, немају никаква уплива на њен састав. Тако разне неорганске снаге и њихов различан распоред чине, те су према томе различни и клима и биље и животиње и људи, док органски свет нема никаква уплива на неорганске снаге.

И у области органског света биље, ранији моменат од животиња, има више стварне снаге него животиње и раздирући упливише више на земљину кору него животиње. И у области органског ранији моменти у опште много су моћнији и јаче упливишу него доцнији, те је уплив биља и животиња на земљину површину у прво доба био много већи него данас.

2. — Пошто је човек најдоцнији моменат стварања, то је он најслабији од свих ранијих момената, најмање има стварне снаге од свих ранијих момената, козмичких и земаљских, неорганских и органских, те трпи уплив од свега ранијег и то тим моћнији, неодољивији уплив што је тај моменат ранији. По томе неорганске снаге, раније од органских, врше много моћнији уплив на човека и много више одређују целу судбу његову од потоњих органских снага.

Сунце са његовом топлотом и светлошћу, као најстарија снага, врши највећи, најдубљи и најсвестранији уплив на човека и на све човеково од свих доцнијих снага; оно одређује и човеков живот и његово кретање, човеково тело, душу и дух; оно одређује судбу свега људског.

Првобитна снага неорганског света, првобитно испољавање сунчеве снаге, топлота, врши у свима временима највећи уплив на човека. „Пошто нагиб земљине осе одређује поделу топлоте, пошто ограничење земље и воде мења поделу топлоте, пошто однос топлоте и воде одређује продукциону способност земљишта и тим утиче на начин живота и друге особине народа: то физички склоп земље, који је сунце одредило, у напред одређује судбу целог човечанства.“ По томе клима, као резултат уједињених снага топлоте, светлости и ваздуха, врши највише уплива на цео живот човеков, на његов распоред на земљи и на распоред његових снага и његова прогреса. „Од свих природних ствари, које човека окружују, ваздух продире најдубље у његову унутрашњост, тако да је он понајвише део њега самог; упливи ваздуха на цео органски живот и на човека тако су дубоки и разноврсни, деловао он својим сопственим саставом и својом тежином или као медијум којим се топлота и влажност доводе телу, да се по том упливу не може ни из далека поредити с њим никоје друго природно тело и снага у

околини човековој; клима одређује егзистенцу човекову као и свега органског, она повлачи најодређеније границе географског ширења човекова". Тако је топлота, коју сунце расипа, најупливнији, најмоћнији услов људског опстанка, јер се човек, као и сваки други организам, може одржати само у извесним границама температуре. Тако у обема хладним зонама низак је ступањ културе, што човек ту троши сву снагу своју на добивање потребне топлоте, што те зоне не могу да хране велике масе људи, те нису ни радне у историји, те је само умерена зона права културна зона и сав историјски развитак за последњих 3000 година припада тој зони, те је у тим средњим зонама, које су најслободније од шкодљивог уплива екстрема, најсталнији и највиши културни развитак.

Сунце одређује не само живот човеков него стварањем топлоте одређује и целу радну снагу људску, јер оно производи и даје све земаљске услове и припреме за рад. Радна снага човекова добива се сунчевом топлотом, која је наслагана у храни његовој; тако и његове машине и инструменти хране се и одржавају само том топлотом, па тако и сву човекову снагу мишљења и разумевања одређује у последњој инстанци сунчева топлота.

Топлота с влагом одређивала је и цивилизацију човекову, њен распоред и њен ступањ. Прве цивилизације могле су постати само у плодним земљама, где се није трошила сва снага људска само на одржање живота, где су поједине класе друштвене, поред богатства, које је давала плодност земљина, биле ослобођене од бриге и рада за живот, те су могле тећи виша добра људска, радити на образовању и просвећењу свом. А пошто топлота прво и најмоћније одређује плодност, то су све прве цивилизације могле постојати само у топлим земљама.

Клима је одређивала у историји и цео географски, просторни ход човечанства, ход народа и племена и ход цивилизације и идеја људских у историји. На истоку, у региону топлоте и светлости, пробудио се први хумани човек; тамо је завичај не само људског рода него и човека; тамо су постале прве државе, прва велика друштва људска, прве религије, први језици и уметности, прва материјална култура, као и прва цивилизација, прва философија и наука; тамо се прво дигао не само физички човек него и хумани, духовни; тамо је почела човекова историја. Топлота и светлост истока и југа прво су пробудиле топлоту душе човекове и светлост ума његова; тамо су израђени и тело и душа човекова, тамо су створени типови људске душе и људског духа.

И кад се цивилизација човекова преселила из Азије у Јевропу, прве цивилизације јевропске могле су постати само у најтоплијим областима њеним на источном југу њену, у Грчкој и Италији. И у старој Грчкој прво се уздиже до значаја Спарта, најјужнија држава њена, која је старија од Атине и била раније култивирана од ње; тек после Спарте диже се Атина и за њом Тесалија и Македонија. И грчка и латинска цивилизација моћно су деловале на све потоње модерне цивилизације, којих, без класичких, не би ни било. И у хришћанско доба Италија се прва од свих земаља јевропских диже до цивилизације и по томе је вршила најмоћнији цивилизаторски уплив на целу осталу Јевропу; ренесанс је почео у Италији; италијански језик усавршен је први од свих модерних језика; у првој половини средњег века, после Цариграда, прво италијанске варошке републике оснивају своју трговачку моћ, нарочито саобраћајем с оријентом; италијанска се појезија прво формирала и то најпре у Сицилији, а њени песници остали су дуго углед песницима других народа, језиком, формом и садржином; од свих јевропских вароши најраније су се уздигле италијанске; оживљај наука и први покрети философије пошли су од Италије; у новој физици прво су и највише Италијани учинили, као што се и модерна геологија прво развила у Италији; прво су Италијани водили морску пловидбу, прво је у њој развијена нова уметност. И на многим странама државног као и друштвеног живота Италија је претходник и углед остале Јевропе; ту се прво буди национално-економска литература и политичка, на коју је Макијавели имао великог уплива.

После Италије прво се буде остали романски народи на југу Јевропе, Французи а за њима Шпанци и Португалци, вршећи моћан уплив на цивилизацију доцнијих, севернијих Германа; од Романа је пошла иницијатива за ослобођење народа од превласти латинског језика; јужна Француска прво се побунила против папства и духовништва; провансалски језик и појезија били су увелико развијени, кад су се остали романски језици тек почели образовати, те се француски језик пре других развио и до философске прецизије.

Тако је и литерарна хегемонија Јевропе ишла наизменце од Италије, Француске и Шпаније до Инглеске и Немачке. Тако је и само хришћанство у Европи завладало прво на југу и истоку, па после на западу и северу.

Не само својом топлотом него и својом светлошћу сунце не само што одређује судбу свега људског живота, нижег и вишег,

природног и историјског, него она моћно, стално и трајно одређује и сву интелигенцију човекову, дух његов. Да нема сунчеве светлости, која буди и отвара око, не би било ни интелигенције ни разума, јер на оку почива сав дух његов, оно је пионир свега знања и разумевања људског; на њему почива сва наука и философија; само чуло светлости јесте чуло духа и разума. Сунце с месецом и звездама јесу прве снаге, које су оријентисале човека у простору, јер оријентисати се првобитно и главно значи наћи исток; из обожавања сунца, месеца и звезда развила се прва и најмоћнија од свих осталих доцнијих наука, астрономија.

Друга велика неорганска снага, која после топлоте и ваздуха најмоћније утливише на живот човеков и одређује судбу свега живота човекова, природног и историјског, јесте вода. Вода не само што одржава живот човеков и има великог утлива на цео телесни физички живот његов, него она врши велики утлив и на цео историјски живот човеков.

Најмоћније утливишу реке на историјски живот људи на својим ушћима, али је потребан већ виши ступањ културе, да би народ могао обрађивати плодну земљу око ушћа реке, која је ту нагомилана и за коју треба гушће становништво; највеће и најмоћније трговачке вароши често су на речним ушћима, пошто су ту обично најповољнија пристаништа, те се на њима поред речног развија и морски саобраћај. Речне долине показивале су пут првим номадима, где ће се настанити и подићи прве културе. И у тим великим речним долинама Азије и Африке људски се род први пут дигао у појединие народне индивидуалности, из природног, неисторијског на висину историјског живота. Сви ти први народи са све већим становништвом и по томе све јачом културном снагом силазили су све даље низ реке; Хинези траже свој завичај на западу, Инди на северу, Иранци на истоку (јер су дошли из земље Окса и Јаксарта); Инди су прво сишли низ Индус, за тим у горњу долину Ганга, па низ Ганг најзад у Декан; тако и становништво на Еуфрату и Тигру силазило је с јерменског севера ка доњем току и ту је постао центар саобраћаја; тако су исто и Египћани с већом културом све даље силазили низ Нил. Тако утлив река на историјски живот људски расте с њиховим растењем од извора до ушћа њихових. Тако је речна култура најстарија од свих потоњих и основ свима њима. И те потамичке културе, груписане око средоземног мора, учиниле су од њега позорницу целе античке и средњевековне културе и цивилизације, и тек у ново доба, кад и Америка ступа у историју, постаје Атлантик главна позорница

светског саобраћаја; све веће ширење воденог хоризонта све више шири и историјски хоризонат човечанства. И сва вода на земљи јесте једна целина, и као што је она једно тако је она најмоћније и деловала, да из разних људи, раса, народа све више постаје једно човечанство. Вода прво одваја људе, док они не исцрпу и не преживе своје партикуларности и индивидуалности племена, народа и раса и дижући их све више до појма чистог човека, човечанства, она их све више спаја. Море је више од свих других земаљских историјских елемената, планина, природних појава и догађаја деловало на дух народа и на развитак човечанства.

И од двојне радње воде, механичка радња воде, као првобитнија, моћнија је и упливнија од њене хемијске радње, која доцније долази, те је и слабија од ње.

После ваздуха и воде најмоћније су одређивали судбу човечанства и упливисали на живот и историју народа брегови, планине и равнице, сужавајући и ширећи поједине таласе, одвајајући и спајајући људе, народе и државе. Тако су и минерали и метали увек дубоко задирали у живот човечанства; без метала а нарочито гвожђа, бакра, сребра и злата не би се могао замислити никакав прогрес друштва људског у историји; металургија је основ све материјалне културе човекове. А колико је земљин географски склоп у опште упливисао на човеков историјски живот, види се по томе што је човек само у неколико повољних крајева земљиних, где су се стекли сви потребни услови, могао дићи вишу културу и цивилизацију, те је географски склоп земљине површине у напред одредио судбу целог историјског живота човечанства; историја човечанства само је отисак земљине историје, те је у свему одређена од географског, спољашњег склопа земљине површине, те, као што ступањ тела одређује у главном висину душе, тако је историја човечанства душа спољашњег тела земљина, које је одређује и условљава, те се из географског склопа земљина могу прочитати главне и основне црте, испрести основни конци историје човечанства. Карактер земљина склопа, њен изглед и површина, брегови, равнице и долине, шуме и воде, давале су и утискивале карактерне црте душе и духа првих природних народа, које су после моћно деловале на душу и дух свих потоњих историјских народа; прве религиозне идеје, први појмови о свету и себи, који су постали основни појмови за све даље мишљење човеково, постали су првобитно под непосредним утисцима спољне природе, сунца, месеца и звезда, светлости и мрака, дана и ноћи, плодности земље и пустиња.

По томе је првобитни генерални моменат, као резултат дејства свих снага природиних, *простор*, увек моћно и дубоко задирао у све односе човекове, природне и историјске. Просторност, локалност, распоред у простору, не само што влада у целом материјалном свету, што влада свима односима материје, него је и од дубоког значаја и најдубље продире у све социјалне односе човекове. Само на одређеним местима глоба живи човек; на одређеним местима постају села, градови, путеви; само одређена места постају центри трговине, индустрије, уметности, цивилизације, науке. И у друштву самом вредност људи цени се поглавито по месту које они заузимају у друштвеној ćкали. И пошто је простор, као ранији моменат од времена, много моћнији, те га је немогућно и савладати, то и највећи део свега људског напрезања, свега прогреса и цивилизације, управљен је на то да савлада време; сва човекова средства комуникације теже да смање време, све људско напрезање ума тежи да се што брже види једна целина у простору, да се што пре једним погледом види све, да се што пре дође до свестраног познавања ствари у свету, речју да се мисли принципима место фактима, јер се принципима тежи да се уштеди време, које се мора утрошити у сазнавање природе и човека; они су као одређени постојани гвоздени путеви, по којима се брже иде кроз области факата. И онако исто као што сва религиозна оријентација долази отуд, што је у миту и обожавању сунца дубоко ухватила корена свеза истока са светлошћу, топлотом, животом, радошћу и срећом, а запада с тамом, хладноћом, смрћу; онако исто као што је земљино место у простору, њен положај према сунцу одредио целу њену судбу, живот и кретање и судбу свега на њој, њену ротацију и брзину, наизменицу њених годишњих времена, дана и ноћи, распоред климе и воде и осталих услова органског света па и човека, тако исто тачно одређивање места у простору јесте смер свега процеса друштва и ума људског у историји. Највиша тежња ума човекова јесте да сваком од елемената, из којих је састављен цео живот природе и човека, одреди и да његово право место у простору поред других елемената и ствари и да му одреди онолико места колико му припада према његовој величини, снази и вредности, онако као што су размештени и смештени поједини органи у телу човекову, према својој снази, величини и вредности, тако да ни један елемент не заузме друго место, ни више ни мање места него оно и онолико, које му и колико му припада. Тако главни смер свега процеса прогреса ума јесте да појми цео свет као један велики организам, као једну јединy велику целину, у којој ће сваки еле-

менат, да и орган заузимати своје право место у простору поред других. Тако је простор, просторност, једна од најмоћнијих спољашњих снага, које одређују судбу свега људског.

Много мањи и једностранији утицај него неоргански свет вршио је органски свет на човека и у многоме само као медијум утицаја неорганских снага на човека, те су првобитни живот човеков и првобитна култура везани јаким везама за биљни и животињски свет, док се са све већом културом, по закону нестајања, човек све више ослобођава утицаја и зависности од животињског света, с којим је његов првобитни живот везан многим везама. На производима биљног света човек је основао културу своју: земљорад је први основ, на коме су се дигла већа и виша историјска друштва човекова, народи, државе и цивилизације, и биљни свет у главном и кроз животиње подмирује најпречу органску потребу човекову — потребу храњења. А много мањи утицај од биља имају животиње на човека. Првобитно оне су му служиле само за храну, а доцније му постају и помагачи у борби с природом и у оснивању његове културе: тако је пас један од првих сапутника човекових и првих помагача његова развитка, помажући човеку да домаће животиње учини робовима и за тим помоћницима; коњ, раширен по целој земљи, био је у првим временима моћан медијум сеоба и саобраћаја; тако је свиња, ријући земљу, допринела проналаску земљорада.

Тако је у основном и главном човек само продукат природе, последњи резултат деловања њених неорганских и органских снага: као што су првобитне природне снаге одредиле тело човеково тако су одредиле у првим основним и главним цртама и његову душу и дух: сав потоњи историјски развитак духа само је деривативно продужење онога што је природа дала и створила. И као што је човек првобитно и у главном само производ унутрашње и спољашње природе, тако је у свима временима природа најмоћније деловала на целу судбу људску, на његов природни и историјски, социјални живот, тако је и на свима ступњима историјским човек много више продукат природе него друштва, које, као много доцнији моменат, врши много слабији и једностранији утицај на човека и много мање одређује судбу његову него природа. Тако је борба с природом основ свима другим борбама човековим: све етичке, социјалне и етничке, све унутрашње борбе само су деривације борбе човекове против природе, против природног, животињског у човеку.

И у области човекових првобитни појави и снаге и потребе много су моћнији и много јаче одређују цео живот човеков него доцнији појави, снаге и потребе. Пошто је код човека телесно,

природно раније од духовног, историјског, то је и све телесно код човека много моћније од духовног и много више и јаче утиливише на цео живот појединвг човека, народа и друштава него доцније духовно.

Од свих унутрашњих снага у човеку на прво место по времену, снази и значају долазе физичке, телесне потребе, а од физичких потреба много су снажније и важније потребе неорганског света и његових снага. Велика већина целокупног људског, индивидуалног и историјског живота покорава се само физичким и хемијским законима; мањи део покорава се биолошким законима, а најмањи делови социјалним и психичким законима, и тим истим редом иде и пропорција снаге и вредности тих закона, те природни закони много моћније одређују живот човеков у свима односима његовим и на свима ступњима његовим него социјални и духовни закони. По томе и неорганско много јаче храни и одржава човека него органско, те је неорганска храна много важнија и преча човеку од органске хране, и што је која неорганска снага старија тим је јача потреба ње за човеково одржање. Најјача физичка потреба човекова јесте потреба топлоте, првобитне снаге, те и осећање топлоте није локалисано у појединим чулним органима, него је цело тело орган за осећање топлоте, а пошто снага сваког органа зависи с једне стране од величине самог органа, то су орган и осећај топлоте много јачи од других доцнијих органа и осећаја. Тако пропорција снаге елемената одређује и пропорцију потребе њих и пропорцију снаге органа за примање тих елемената. Тако је храна у опште, као првобитна, и најјача потреба тела, и по томе потреба хране јесте најјача снага, која тера човека на рад; и радња самог мозга много је више за добивање хране и вршење храњења него за осећање и мишљење; потреба храњења јесте најјачи, најживљи нагон међу свима животним функцијама. И највећи део све своје снаге троши појединн човек и свако друштво, као и све биље и животиње, на телесно одржање, на добивање хране, као што се и у телесном организму његову, осем на кретање мускула, највећи део нервне снаге троши на одржање процеса органског живота — варења, дисања, циркулације и т. д., као што се и у средства за храну троши много јача сума вредности него у свима другим потребама заједно. Потреба хране јесте најјачи и највећи подстицај свега напретка човекова; као што само она подстиче животињу на кретање, тако само она постиче човека на рад, који је основ свега прогреса духа људског, све цивилизације човекове; само је глад толико моћна, да савлада једну од најјачих, природних, антипрогресних снага у човеку — леност, и у борби с глађу морају уступати сви доц-

нији, виши и слабији моменти — човечност, племенитост и т. д. Потреба хране подстакла је прво и увек подстиче човека на борбу с природом и с људима и само у тој силној, опорој и огорченој борби и могла се пробудити људска душа и интелигенција. И цео прогрес људске културе и цивилизације, сви проналасци и открића у историји, земљорад, трговина и индустрија, као и сви закони и идеје у животу и у наукама у крајњем смеру свом теже да осигурају човеков телесни живот, да пронађу што обилније и сигурније изворе храњења човекова; ум човеков и несвесно ради само у служби стомака, глади, од које се само у ретким тренуцима и код ретких духова ослобођава; крајњи смер свега прогреса друштва јесте, да сви људи имају довољно хране и свега што им је за физички живот потребно, а не да се светлост разума и свести рашири на све људе, јер је то немогуће, пошто је неприродно, пошто је сама природа одредила пропорцију разума и свести код људи, док су ствари, које су потребне човеку за његово телесно одржање, много генералније, приступније човеку и лакше их је савладати и добити, те се једнакост у крајњем, последњем, савршеном друштву људском може извести само на једнакости, на једнаком задовољењу, физичких, телесних потреба човекових, само на подмирењу физичких потреба свих људи, и само ће физичким, телесним делом својим сви људи моћи бити изједначени и једнаки. И као што је брига за одржање живота родила мишљење човеково, као што је она увек најјачи подстрек свесног и несвесног мишљења људског, тако су брига за одржање и болови у борби за живот створили сва задовољства, милине и радости човекове; као што је брига за одржање живота први основ и ступањ, прва форма и фаза мишљења и први услов мишљења, тако је и бол први основ и ступањ и први услов свега задовољства и свих радости човекових; као што без бриге за живот не би било никаквог мишљења код већине нижих људи, тако без болова не би било код њих никаквих задовољстава ни радости. Само човек од свих земаљских ствари може осећати највише милине радости и блаженство, што се само у човеку бол пење до највишег ступња. И по ступњу бриге и бола може се одредити и вредност појединих разних људи; што је нижи човек, његова брига управљена је све искључивије на његову личну телесну егзистенцу и на најужи круг њему најближих; што је нижи човек њега више боли само оно што додирује његово тело, његову личност, његове себичне интересе. А што је виши човек, што више има духа и срца, то се поље његове бриге, његових болова и његове туге, све више шири; он се све више брине за одржање целог народа свог, целог

друштва свог, њега све више боле људски болови; он све више троши сву своју снагу, да отклони општа зла и опште невоље. И само ти људи служе човечанству, само су они племенити, само они раде прогрес и историју, само они представљају човека, а њих је увек и свуд најмање од свих осталих људи.

И као што је потреба одржања телесног живота родила и мишљење људско и његове болове, задовољства и радости, тако је она у посредној инстанци створила и сву религију човекову и по томе сву науку и философију његову, његову поезију и његове уметности. И као што је потреба одржања живота у борби с природом и људима створила сва друштва човекова, од фамилије до народа и држава, тако ће само она бити толико моћна, да од свих људи, свих раса, племена и народа створи једно једино велико људско друштво, једно једино човечанство, те ће само цело човечанство имати толико снаге, да подмири физичке потребе свих људи, да осигура телесни живот свих људи; само једно човечанство може извести у живот највиши принцип правде на основу физичке једнакости свих људи и једнакости физичких потреба свих људи, те подмирити и задовољити физичке потребе свих људи. Само једно уједињено човечанство може имати толико снаге, да изведе ту једнакост у друштву људском и на основу ње да утврди највиши принцип правде; догод снага човечанства буде раздробљена на поједине народе и племена, дотле мора бити и те неправде у друштвима људским, дотле увек огромна већина неће имати све што јој треба за живот, дотле ће увек бити незадовољства, буна, ремећења, потреса, неправде, зла. И пошто је телесно, као првобитно, много моћније од духовног, доцнијег, тако ће на стварању једног јединог човечанства, на стварању правде у друштву, на задовољењу свих људи према њиховим потребама — на стварању свега тога много ће моћније радити несвесна сила глади, голотиње и незадовољења физичких потреба већине људи него разум и племенитост оне мањине, која је на врховима друштава и народа и која њима управља. Догод буде глади и голотиње код људи, дотле ће и хуманост и правда бити само празне речи и њихови појави ограничени на најужи круг појединаца и времена, и дотле се не може говорити о моралу, правди и истини; гладан човек не зна и неће да зна за морал, правду и истину, луксуз историјског, социјалног живота, јер ће и морал и правда и истина бити поред глади само бледе сенке, које ће глад увек моћи да растера.

Тако су првобитне, природне, физичке, телесне снаге много моћније од доцнијих духовних снага, које човек добива у друштву

и од друштва и које развија у историји; тело је јаче од духа и потребе тела јаче су и неодољивије него потребе духа, те сви људи раде на томе, да се одржи зоолошки тип човека, а врло мало људи раде на томе да се одржи социјални, хумани тип човеков; животиња у човеку увек је моћнија од човека у њему. Тако је физички живот основ свега духовног живота, физичке су потребе будноци духа и разума.

Пошто је животињско у човеку много јаче од хуманог у њему и моћно упливише на све хумано, социјално, историјско у њему, пошто су животињске потребе много јаче него хумане: то је и *животињски тип, род човеков, много јачи од хуманих, историјских индивидуа;* животињски тип делује свом снагом код огромне већине свих људи у свима просторима и временима; до хуманости и духа диже се само мало индивидуа у друштвима свих људи, који се отимају од телесности и њених тиранских потреба. Отуда највећи део свих својих снага троши човек на одржање свог животињског рода, типа; отуда се само снаге, особине и одлике типа наслеђују, док су снаге и особине хуманог човека, духа, много слабије, те се много мање наслеђују, те су више индивидуалне особине него особине типа, те их само доцније у животу само поједине узвишене индувидуе могу тећи и добивати. Животињски тип одређује цео живот, сву судбу човека, природног и историјског, и одржање тог типа, одржање људског рода делује моћније на све односе човекове него ма која друга доцнија снага у њему. А снага и нагон одржања рода врши се и испољава наслеђем и кроз наслеђе. Све оно што је урођено човеку, што донесе собом на свет као тековину и наслеђе целог рода, оно што је типичко у њему, много је снажније и делује моћније и неодољивије него све друго што доцније у животу стече; много су моћније оне природне снаге и особине, које човек у зачетку свом донесе заједно с телом на свет, док су много слабије и пролазније оне снаге и особине, које човек доцније стече васпитањем и искуством, радом и мишљењем. По томе се наслеђем преносе само основне особине и снаге тела и душе, које су много моћније од доцније у животу добивених. Отуд се те првобитне снаге, које је човек донео собом на свет, никад потпуно не гасе, нити се претварају у друге силом живота; оне су једино стално у промењивости живота; наше телесно биће не може никоја историјска снага изменити, оно нам је дато као наслеђе рода; сваком човеку род је повукао границе свих његових снага, изван којих он не може изаћи наоружан свима историјским снагама и инструментима.

Као што је тип у опште моћнији од доцније индивидуалности, тако и у друштву и историји људској тип је моћнији од индивидуалности, од индивидуалне воље и свести. Све што човека чини човеком у извесном друштву и у исвесно време, све то он добива само од друштва, као наслеђе друштва и његове историје: и језик и религију, осећања, појмове и идеје; свој друштвени, историјски тип добивају појединци само од друштва, од историје, од свог времена, а никад га појединци не стварају. Све карактерне црте појединаца у друштву само су наслеђе од друштва и прошлости, које су у њима постале видне; ни један појединац не чини револуције и реформе у друштву него друштво и зрело време, и пошто појединци све што им треба добивају од друштва, то је и цело друштво и време више одговорно за оно што појединци чине добро или зло, него они сами; појединци су продукат друштва и времена и раде, осећају и мисле само подстицајем општијих болова и потреба; у њима цело друштво ради, осећа и мисли, те је за њихове радње, њихова осећања и мишљења више одговорно цело друштво и историја него сами појединци, у којима и кроз које друштво ради, осећа и мисли; по томе су у сваком друштву институције, као типови времена, моћније од појединих људи. Све што човек ради, осећа и мисли, он ради само под притиском друштва и времена; само притисак општег изводи у живот поједино, индивидуално.

И као што је у свима областима ствари и појава тип ранији од појединог и по томе моћнији од појединог, тако је и у наукама. Као што астрономски појави дају тип свима земаљским појавима, тако и ступањ и висина астрономских појмова јесу тип појмова човекових по свима другим областима ствари; закони астрономије јесу тип закона свих осталих наука о доцнијим стварима.

Из те премоћи типа над индивидуалним, из потребе одржања типа природног и друштвеног човека и развила се једна од најмоћнијих снага, које одређују човека у његову животу и раду — подражавање и подражавање поглавито и служи одржању типа и само се ономе у опште и може подражавати што је типично; индивидуално, оригинално никад се не може подражавати. Отуд је код нижег, првобитнијег човека, човека типа, човека који само за то постоји да одржава тип, род, — и способност подражавања много јача него код вишег, историјског, индивидуалнијег човека; отуд подражавање, служећи одржању типа, ствара и одржава обичаје, племенске и националне карактере, моде и ношње поједних племена и времена, док се мисли, идеје и теорије, као нај-

више индивидуални и оригинални створови, не могу никад подражавати; отуд се производима уметности и лепога може више и верније подражавати него производима мишљења и апстраховања; отуд углед, пример, може се применити само на ниже, типичније способности и снаге човекове и моћ угледа и примера може деловати само на ниже људе.

Отуд је сваки инстинкат код човека много јачи и неодољивији него свесна воља, која се доцније добива и развија. Инстинкат је воља рода, типа, прошлости, несвесна, генетичка воља; воља је испољавање личне индивидуалне свести и радње; инстинкат је нагомилана, згуснута, наслеђена воља многих векова и генерација; воља је пролазно испољавање слабих, стечених, индивидуалних снага. Све примитивне снаге тела и душе испољавају се само инстинктивно, без суделовања индивидуалне свести и воље — дисање, храњење, циркулација, рефлексна кретања и осећаји. Што су раније ближе и рече потребе, то неодољивије делује инстинкат, воља рода. А зоолошки животињски тип човеков много је ранији и снажнији од његова социјалног типа и човеку у опште много је рече одржати животињски тип свој него хумани, те је и животињски инстинкат у човеку много моћнији од његових социјалних хуманих осећања. По томе се прво морају задовољити животињске, моћније потребе, и тек онда настају и осећају се и више, доцније потребе. Отуд све оно што човека чини човеком човек добива и може добити само у друштву; све особине, које одликују хуманог од животињског човека: језик, религија, ум, долазе од друштва а не од природе, те су те доцније стечене особине много слабије од ранијих, наслеђених, принудних особина; човек њих може и изгубити без штете по свој зоолошки тип и одржање. Човек сâм од себе, од природе, нема ништа друго што би му отварало потребу друштва осем потребе заштите и тек у друштву добива он све оно што га одликује од животињског човека и што му је потребно, да би могао живети у друштву.

Тако у сваком човеку има много више онога што је наследно од рода него онога што сам доцније стече у животу радом и мишљењем; отуд сваки човек доноси собом на свет основне црте, особине и снаге своје душе и духа, своје воље, карактера и нарави и њих никакво друштво, никакво вештачко васпитање не може угушити, искоренити, него им само може дати други правац или снажити и гајити особине и снаге на рачун других.

Пошто су тако природа, природни живот и природне потребе човекове ранији моменти од друштва, друштвеног живота и чове-

кове потребе друштва, то су и првобитнија, природна осећања у човеку много моћнија од доцнијих социјалних осећања. Природна осећања потребе одржања себе и потребе расплођавања делују много моћније кроз цео живот човеков на све односе његове него доцнија, слабија, осећања социјална. Отуд су и љубав себе и полна љубав само испољавања моћне потребе одржања рода; и егоизам и полна љубав јесу најмоћније снаге у животу човекову. Инстинкат ради несвесно у човеку на одржању рода; свесни, размишљени егоизам буди се доцније. И све симпатије човекове, све остале форме љубави — љубав према свом племену, народу, друштву, човечанству, само су даље више апстракције првобитне чулне љубави себе, само су рудименти личног егоизма, као што је и хумани човек само рудименат животињског човека, као што је и највише добро само рудименат зла, као што су и врлине човекове само рудименти његових порока. Отуд природно осећање себе много моћније делује на цео живот и судбу човекову и на све односе његове него апстрактније социјално осећање; интерес рода, који се испољује у егоизму, увек је моћнији и може потиснути и угушити доцнија виша али слабија социјална осећања — част, дужност, верност, правичност, патриотизам и т. д. Егоизам је једини и најмоћнији подстрек свега рада, интересовања и мишљења огромне већине људи; он подстиче њихове највише болове и милине; само он води нижег човека кроз цео живот, он је једина и најјача веза, која га везује за све остало у свету, за природу, друштво и историју; без егоизма социјалног човека, без буђења његових личних, себичних потреба, које му само друштво може задовољити, нижи човек брзо би се изгубио и никакво више друштво људско не би било могућно, јер само на личним себичним потребама, које се само у друштву буде и отварају и које само друштво може задовољити, и основана је могућност друштва људског. Отуд друштво људско почива само на моћним, нижим, природним потребама тела, и потребно је човеку само за задовољавање телесних потреба човекових и само телесни чулни људи и праве друштво људско и само њих и може бити у друштву у гомили; што је виши дух, његова потреба друштва живих људи све је више ограничена; духу не треба друштва нити он ствара друштво, нити може бити и постојати друштво духова; и кад би човек био само дух, друштва не би било. Отуд потребе и тековине духа нису потребе и тековине људског рода, него само појединих духова у појединим временима и те тековине наслеђују само појединих духови а не људски род, те никад не могу постати општа људска добра. Огромна већина људи у свима просторима и временима на-

слеђује само оно што је људски род стекао и добио од природе и само на то има право, да сви људи задовоље своје природне телесне потребе, и само природна, телесна, чулна добра могу бити општа добра свих људи и треба да буду општа добра свих људи; и на томе раде сва времена и сви нараштаји људски, све снаге историјске, и прогрес и цивилизација, и религија и наука.

После осећања потребе одржања себе, *полна љубав*, друга, доцнија манифестација потребе одржања рода, моћнија је од свих других доцнијих осећања, нагона, страсти и афеката човекових, и делује моћно на већину односа у животу човекову, у свима друштвима и временима; она је основала фамилију и по томе је један од темељских каменова свега друштва; из ње потиче из основа све лепо и узвишено у друштву и у човеку. Пошто полна љубав најнепосредније задовољава моћну потребу одржања рода, то она у огромној већини случајева савлађује све друге доцније снаге, које јој сметају; она делује без обзира на част и дужност, без обзира на појмове и обичаје, институције, више интересе фамилије, друштва, народа, времена; по томе је моћнија и од разума и савлађује га код већине нижих људи, кад год јој смета. Пошто су телесне особине и снаге првобитније и по томе моћније од доцнијих духовних особина и снага и пошто се према томе само телесне особине и снаге наслеђују, то оне најмоћније одлучују и у полној љубави, за то што се само оне преносе наслеђем на децу; духовне снаге, као слабије, не одлучују у полној љубави за то што се оне не наслеђују, не преносе се на децу. Тако је расплођавање, умножавање човека један од најранијих и најмоћнијих фактора свега људског прогреса, као основ друштва и фамилије, као извор обожавања и поштовања лепог, на којем почива све даље и више тражење правде и истине на земљи.

Тако првобитна и најмоћнија осећања човекова, егоизам и полна љубав, служе најмоћније и највише само смеру одржања рода.

Пошто *наслеђе* служи само одржању првобитног, животињског типа човекова, одржању рода: то је оно и много моћнија снага живота од доцнијег *прилагођавања* доцнијим околностима. Отуд су појави наслеђа много јачи, јаснији и оштрији од појава прилагођавања и последица његових; отуд су наслеђене, урођене особине толико јаке, да их никоја вештачка, људска, историјска снага не може потиснути и угушити, док се последице доцнијег прилагођавања, васпитање, појмови, могу уклонити, савладати и замењивати једни другима; све оно што је урођено човеку, што доноси собом

на свет као тековину рода и наслеђе од њега, много је снажније и делује неодољивије него оно што се доцније у животу стече.

И та потреба одржања рода делује све моћније, што је раније доба живота; као и код животиња тако и код детета осећања, која се односе на потребу храњења и која их изазива и буди, глад и жеђ, код детета су много интензивнија него у доцнијим добима живота; запетост између потребе храњења и њена задовољења код детета је много већа него код зрелог и старог човека, јер главна радња организма у детета јесте храњење и то храњење не само за одржање живота него и за растење, те се потреба хране испољава много јачим болом код детета него код зрелог човека, те у гладно доба деца највише умиру.

Отуд је и развитак тела много јачи у прво доба живота него доцније. Одмах после рођења настаје најживље растење мозга, тако да за време друге године живота маса мозга човекова порасте онолико у тежини колико за време целог потоњег живота. Тако и лева половина мозга развија се раније и јаче него десна и тежа је од десне половине, те је и цела десна половина тела јача од леве. Тако у доба сисања одлучно надмоћно превлађује телесни живот а нарочито за прве недеље, кад дете само спава и узима храну, те је због тога тада телесно растење најбрже и најјаче целог живота.

Тако је све животињско, телесно, у човеку као раније много моћније од доцнијег душевног и духовног; телесно много јаче утиче на живот човеков него духовно; најдебље, најјаче црте људске јесу његове животињске снаге, оне које су му заједничке са животињама; животињске потребе човекове јесу много јаче, прече и трајније од доцнијих духовних потреба. Према томе је распоређена и пропорција снаге појединих органа човекових; цело тело, осем мозга, јесте искључиво орган храњења и живота; мозак с чулима заузима сразмерно врло мали део организма човекова и према томе добива само мали део од опште снаге тела, а и у самом мозгу много су јаче функције добављања хране за тело и чување тела од спољашњих опасности него доцније више функције његове — посматрање, мишљење и т. д., које су много слабије, развијене су у врло слабој мери и сразмерно код врло мало људи. Према томе и осећање хране ступа одмах при рођењу свом снагом у радњу и остаје најмоћније осећање целог живота. По томе су и физичке, животињске, потребе много јаче и прече од доцнијих; човек је прво животиња и то мора прво бити, да би се одржао, те сву храну троши он у прво доба само на растење свога тела и највећи део снаге троши целог живота на одржање својег телесног живота; само код

мало узвишених појединаца у свима друштвима и временима дух је толико моћан, да се отима од превласти тела и његових потреба и тражи слободу и тежи њој; само животињске потребе тела толико су моћне, да савлађују природну леност и тромост човекову и да га нагоне на рад, да би одржао живот. Тако се само на основу физичког живота диже доцнији виши живот душе и духа; само физичке потребе буде душу и дух; животињске потребе човекове много су јаче од његових доцнијих социјалних потреба и човек остаје животиња и онда, кад све хумано и племенито у њему изумре. Отуда су телесне потребе и задовољства подстрек и смер радњи највећег броја људи; отуда су код већине људи душа и дух само у служби тела и његових потреба; отуда је животињски део душе човекове много јачи од хуманог дела њена. Тако живот и потреба одржања живота влада целим телом, док душа и дух овлађују доцније само једним малим делом целокупног животног кретања, те је животни нагон најјачи од свих људских нагона, из кога сви други излазе, а он се појављује прво као глад, жеђ, умор, мрак, хладноћа, страх и тиме подстиче човека на рад и мишљење. Тако је тело много активније и моћније од духа; тако је дух само мали остатак непотрошеног живота душе, као што је и сва цивилизација човекова само мали остатак од свеколиког напрезања човечанства у борби за живот, која односи највећи део све снаге човекове. Тако и физичке, телесне снаге и одлике много моћније буде полну љубав него доцније снаге и одлике душе и духа, те је и у тој првој основној форми љубави другога осим себе тело моћније од духа.

И у области душе човекове много су моћније њене раније снаге од оних, које доцније настају и развијају се.

Нагони су најраније снаге душе, које човек собом доноси на свет, и они остају увек најмоћнији покретачи и вођи у животу и делују моћно на све друге доцније снаге душе, пошто је нагон најпоузданији и најмоћнији чувар рода у свакој људској индивидуи, те је прави посао инстинкта, да одржава индивидуу и род у њој, те нагони одржања себе и одржања рода расплођавањем јесу најмоћнији подстреци огромне већине људских радња, те никоја друга снага људска не би имала таку моћ, да одржи род, стварајући нове индивидуе, хранећи их и бранећи их, те је нагон самоодржања моћнији од свих других у људској природи.

Ранији и моћнији од свих других снага и појава душе, нагон моћно делује на све њих и одређује их — творачки. Нагон ствара и одређује осећања бола и задовољства, основна осећања душе, на

којима се оснива сав даљи развитак њен. Нагон делује и на вољу човекову, упућујући је овим или оним правцем и дајући јој потребне снаге у радњи, те је инстинкат увек последњи основ и подстрек размишљене воље, те слободна воља стоји према инстинкту онако исто као свест према несвести, те оно највише и највеће што човек уради много више изводи и подстиче несвесни нагон него свест и воља, које иду само оним правцем који им нагон одређује, те су највеће тековине и добра историјска, највиши проналасци, открића и идеје, увек добивени и изведени само нагонима, несвесним моћним снагама, које одређују душу и дух човеков. Одређујући вољу, нагон одређује и разум човеков; све оно што изводи и чему тежи свесна воља мора као основна клица, као нагон, прво постојати у духу, пре него што га свест осветли; и највише идеје, које је људски ум извео, постојале су прво као нагонске клице у духу, те често и онде, где памет и разум застају пред моћнијим препонама, инстинкат, који неодољиво и поуздано води човека кроз живот, помаже им у извођењу планова и у савлађивању препона. Тако инстинкат, моћнији и дубљи од разума, делујући на њега, јесте најмоћнији подстрек добивања и нових погледа, појмова и идеја; најузвишеније идеје и теорије у историји створио је нагон, јер је само та несвесна снага толико моћна да њих ствара; свесни разум не ствара ништа или су му творевине сувише слабе, пролазне и без вредности. И само онда човек и ствара и може стварати нешто велико и лепо, ако га у томе води нагон, општа потреба рода и историје; и све велико и лепо, што је човек створио у историји, јесу потребе рода, које нагонски подстичу и испољавају се. Свесна воља задовољава само индивидуалне потребе, потребе појединих људи, класа, народа, времена; свесна воља изводи само ситне појединe планове, те само ситно и пролазно и може стварати; нагон, изводећи планове целог рода људског и задовољавајући потребе целог рода, целе историје, ствара све велико, моћно и лепо и трајно у историји, и зато и јесте то велико и моћно, лепо и трајно, што је то потреба целог рода. А да само моћни нагон одређује и упућује разум у његовим плановима и смеровима, види се и по томе, што је основни и главни посао разума и свести да, осветливши путеве које је несвесни нагон одредио и на које је упутио разум и свест, чувају и осигуравају човекову индивидуу и род људски у њој, те у последњој инстанци само нагон одређује пут, задатак и посао разуму и свести.

Као последњи основ и одређујућа снага разума и свести, нагон је последњи основ и прва творачка моћ свега друштва и свега великог у друштву; као што се из нагона и њихових задовољавања

стварају индивидуалне навике, из навика опшетији обичаји, из обичаја друштвени закони. Тако је само нагон створио морал људски, осећање неправде и правде. И као што је само дубоки и моћни нагон људски створио фамилије, племена, народе и државе, тако ће само нагон, потреба целог рода, моћи створити и једно једино човечанство. И кад год се која велика истина међу људима јавила, она је продирала и побеђивала само снагом, коју јој је нагон давао, јер сама по себи истина нема никакве снаге, да би могла савладати велику природну тромост ума људског.

И међу самим нагонима много су моћнији ранији од доцнијих: нагони самоодржања и расплођавања јесу урођени, најранији нагони, и по томе су много моћнији од доцнијих, добивених, социјалних и моралних нагона, који су много слабији: егоистични нагони јесу неодложиви, те увек одређују, потискују и гуше доцније социјалне и моралне нагоне; те се свако више друштво људско држи само огромним напорима и само малим остацима снаге, утрошене на одржање живота свих појединаца и на задовољавање њихових индивидуалних потреба и интереса.

А нагони испољавају своју снагу прво осећањима, кроз осећања, од којих се доцније одвајају више манифестације душе и духа — фантазија, воља и вера, опажања, представе, појмови, идеје, теорије, које све првобитне главно и моћно одређује и води осећање и на основу њега постају и развијају се. И као што су органи за осећање у телу много јачи и моћније делују на живот него органи вишег психичког живота, као што су и у самом мозгу делови који посредују осећање много јаче развијени и много јаче делују од оних делова мозга, који имају више функције, тако у истој пропорцији стоји и моћ осећања према моћи осталих снага душе и духа.

Тако је осећање много моћније од разума и свести. Осећање обухвата, прожима и покреће целу душу човекову и из много веће дубине потреса душу човекову него разум, који обухвата и креће само један мали, уски, највиши део душе; осећање води много поузданије, даље и трајније човека него мишљење; из осећања се поглавито састоји живот човеков, дајући му свежине, пријатности и милине и гонећи га на борбу против непријатности и болова, док је утицај разума ограничен само на поједине моменте живота. Многе спољашње прилике ремете, потресају, мењају и уништавају мишљења човекова, као слабија од осећања, док се осећања много теже мењају и угушују. Разум је немоћан према осећању, те све највеће и највжније што је учињено код људи створила је дубина и снага осећања а не свесни разум, јер заједничко осећање много јаче ве-

зује и удружује људе и креће их у једном истом правцу него заједничко мишљење; отуд сви они који су највише учинили у друштву и у историји нису деловали на разум него на осећања људска и преко њих и на појмове њихове; тако су радили сви оснивачи религија и реформатори религије и друштва, песници и борци за религиозне и социјалне идеје, те светом људским нису никад управљале идеје него осећања, која најпосле одлучују о вредности, истинитости и снази свега природног и људског. И није само у души појединог човека осећање много снажније од мишљења и разума, него и у сваком друштву људском само осећања — афекти, страсти пожуде, страх, нада — управљају и воде огромну већину нижих људи, док су им чисти продукти разума и свести, идеје и истине, увек неприступне другим путем него кроз осећања и преко њих; отуд сви они који су деловали на масу, који су кретали и водили масу друштва, морали су деловати на душу људску, на њена непосредна и посредна осећања, и само та заједничка осећања и могла су давати извесно више јединство масама људским и водити их извесним правцем ка одређеном смеру и плану.

Раније и моћније од свесног мишљења и разума осећање делује на мишљење, одређује га, води и упућује, дајући му потребне снаге за борбу. Од снаге и висине осећања зависи цео духовни живот човеков; само осећање даје снагу мишљењу, која му је потребна, да би деловало на људе и продрло код њих, те чисте истине и идеје немају никад снаге да делују на све људе и њихов уплив остаје ограничен само на људе од духа. Пошто огромна већина људи живи осећајним животом и покорава се осећањима, те пошто на њих много више и јаче делују осећања него чисте идеје, то само оне идеје могу кретати масе, које потичу из осећања, којима осећање даје снагу, које имају посла с осећањима људским, с њиховим тежњама, жељама, надама и интересима — религиозне, политичке, социјалне и етичке идеје, док уплив научних и философских идеја, које немају непосредно посла са осећањима, остаје увек ограничен на уски круг људи од духа и разума, и пошто осећање мења појмове људске и мишљења њихова, то само осећање и може крчити пут ширењу знања и свести, образовању и просвећењу људском. Притисак који чини време на људе, да приме овај појам и да одбаце оно мишљење, чини то преко осећања људских, концентришући снагу осећања на једно мишљење и терајући га све даље, док га сви не приме; тако осећања стварају заједнице људске свих форама и оснивају и друштва људска; осећања чине јавно мишљење, дух времена, идеје појединих народа, друштава и времена. И као што све велике идеје потичу

из дубине душе и осећања, као што свако право и дубоко философско сазнање долази из осећања: тако и сваки општи појам потиче првобитно само из чулних осећаја, као што је и свима чулима први основ осећај, и само се на основу њих диже и развија, те и свака идеја, непосредно или посредно, потиче из осећања.

Тако и воља, која се развија непосредно из осећања и на основу њега, јако упливише на човеково мишљење; по томе за огромну већину људи, код које претежно делује осећање, истина је само оно што годи њиховим жељама и наклоностима; отуда наклоности, жеље и тежње скрећу мишљење људско у овом или оном правцу; отуд афекти и страсти, страх, гнев, мржња, љубав, кваре и ремете људско суђење; отуд у последњој истанци из жеља потичу и све мисли.

И док је осећање увек моћно да одређује и води, ствара и уништава мишљење, дотле мисао никад не може ни створити ни уништити какво осећање; у борби разума с осећањем увек или осећање побеђује или мишљење само узбуди друго осећање, које потискује оно прво, што само мишљење није могло учинити.

Моћније од мишљења, осећање је моћније и од првих ступања снаге мишљења, опажања и представа. Представа нема оне снаге и живости коју има осећање и свака представа само тиме и само тако добива снаге, да може добити превагу над осталим представама, ако је снажи какво осећање, какав непосредни интерес. Тако је представа свог сопственог ја најјача од свих других представа само зато, што она црпе своју снагу из тамних телесних осећања, са којима се она спаја у току душевног живота, те је животно осећање основ представи ја. Осећања су толико моћнија од опажања, представа и мисли, да их могу мењати, потиснути па и угушити, док ни опажања ни представе не могу уклонити, угушити осећања; оне могу само оснажити једно осећање над другим, истаћи га између осталих, те је уплив осећања на живот представа и мисли много дубљи и моћнији него уплив представа и мисли на осећања.

Одређујући и водећи вољу човекову, која се развија непосредно на основу осећања, и по томе одређујући и водећи све радње људске, осећање одређује, води, и ствара сву *моралност* човекову. Сажаљење је корен све социјалности и моралности човекове, као што и све страсти, које покрећу људе, друштва и времена, потичу само из осећања; апстрактне мисли немају снаге да одређују вољу, по томе оне не могу ни деловати на морал и моралне појмове људске; само осећања одређују вредност ствари, људи и њихових радња. По томе на моралност већине нижих људи сваког друштва делује много више осећање него мишљење, те их воде само осећања, телесни нагони

и чулне потребе и пожуде. Отуд, да би се деловало на промену моралних појмова, да би се морал људски дигао на већу висину, треба деловати на осећања људска, дајући једнима превагу над другима и потискујући једна, да би се истакла друга.

Према томе осећања моћно делују на све *васпитање* људско. Пошто дете, као и првобитни човек, као и човек масе, живи само осећајним животом, то и све васпитање треба да је у томе, да се делује на осећања његова, упућујући га у овом или оном правцу, потискујући једна и снажећи друга, мишљења претварати у осећања; да би дете разумело и научило шта су истина и лаж, правда и неправда, оно то мора прво осећати, т. ј. треба га научити да мрзи лаж и неправду и да воли истину и правду; и пошто се човек диже до појмова прво на основу чула, пошто су његови први појмови само чулни, осећајни појмови, то да би разумело лаж и неправду, истину и правду, добро и зло, њему треба износити пред очи живе стварне примере и личности. А пошто је појам лепога најближи осећању човекову и пошто лепо има увек посла с осећањима и остаје увек у области осећања, то и све васпитање треба да почне од гајења појма и осећања лепог; естетичко васпитање треба да је основ и почетак сваког даљег васпитања и само на основу васпитања осећања и појма лепог може се зидати поуздано даље сва моралност, социјалност и хуманост, свако добро, правда и истина; коме се од детињства дубоко усади у душу да воли лепо, он ће увек мрзети сваку лаж и неправду, зло и порок и волети истину и правду, добро и врлину.

Осећање је извор и све појезије, уметности и религије, најмоћнијих носилаца историјског духа људског и оно остаје увек најупливнија моћ у њима; сва религија и појезија, као и све уметности, имају посла само с осећањима људским, дотичу се људских болова и милина, радости и жалости, страха, жеља и нада; као основ и извор фантазије осећање ствара сва велика уметничка дела, као и сва генијалност што постаје само под упливом моћних, дубоких осећања.

Извор воље и фантазије, осећање је извор и највиших појмова људских, који владају друштвима и временима; као што се свака истина јављала прво као тамно осећање, као слутња, док није доцније осветљена свесним разумом, тако се и право и неправо, правда и неправда прво осећају и прво као осећања делују, док се доцније не разбистре до чистих, научних појмова.

Тако осећање упливише моћно на цео живот људски и на све радње људске; оно даје смер свакој активности; оно води човека

кроз цео живот, оно одређује мотиве и даје превагу једном над другим; оно увек најпосле одлучује.

И међу самим осећањима ранија су моћнија од доцнијих. Најранија физичка, телесна, системна осећања, која поничу у целом систему, услед органских процеса у телу, врше најпостојаније и најсилније дејство од свих других доцнијих осећања; така су осећања глад, жеђ, умор, те сва нижа првобитнија осећања много моћније делују на тело и на функције телесних органа него доцнија виша осећања — естетичка, етичка, интелектуална — која врло слабо делују на унутрашње органе. Тако осећања, која су спојена с идеалним смеровима и односима, много мање могу да узбуде и да потресу душу и тело, него нижа првобитнија осећања, спојена с физичким функцијама живота, као што је осећање полне љубави. По томе су најдоцнија, највиша осећања и најслабија; љубав према фамилији слабија је од себичности, патриотизам је слабији од љубави ка фамилији, док је љубав према свима људима, према човечанству, као најапстрактније и најслабије је као и најређе осећање људско, те ће огромној већини људи, у сваком људском друштву, који знају само за чулну непосредну љубав, та доцнија, виша осећања остати увек и сувише висока, неразумљива, неприступна.

И пошто су осећања ранија и моћнија од представа и мисли, то се само осећања наслеђују и доносе собом на свет, као наслеђе од рода људског, од природе, док се представе и мисли добивају тек доцније, искуством и мишљењем, или као наслеђе од рода умова, од историје, коју и чине само духови људски а не род људски.

А најраније од свих осећања јесте осећање бола и по томе је најмоћније и најживље од свих других доцнијих осећања, која се развијају из њега и на основу њега, и сва доцнија осећања, па и осећања радости и милина, јесу у основу свом, на првом ступњу свом, само осећања бола, те се и сва осећања, све јаке страсти и афекти изражавају непосредно виком, тоновима, неартикулованим гласовима, којима се изражава и осећање бола. Само је бол позитиван а не задовољство, за то ми и осећамо само бол али не задовољство; осећање бола јесте јасније, оштрије, одређеније од осећања задовољства; бол одмах ставља у кретање човека, док је задовољство несигурније, колебљивије, те је бол и најживље осећање, пошто само у болу осећа човек своју субјективност, пошто само бол буди *ја* човеково, остајући увек основ и центар његов, пошто само бол снажи *ја* до највишег ступња, — то је бол прва снага која буди душу.

Будећи сва друга доцнија осећања, само бол буди душу, те душа у опште првобитно и није ништа друго него способност осећати бол и само оне ствари и имају душу, које осећају бол, те је бол прва душа, прва снага која буди душу. По томе је бол првобитни и најмоћнији будилник и духа људског и свих потоњих виших духовних снага човекових, те што је виши дух све га више боли свет и ствари у њему и све га више ствари боле, те висина душе и духа није у основу ништа друго него већа мања способност осећати бол; што је нижи дух њега све више боли само оно што додирује најужи круг његових интереса, његова живота; што је виши дух њега све више боле општи болови, болови народа, друштва, времена, човечанства, историје и света, те и највише идеје постају само под притиском бола људског, под притиском времена и историје, те са све већим ширењем и дубином болова све се више шири и поље духа и разума.

Бол је основ и извор *религије*, прве и најмоћније одлике човека од животиња, и само бол и одржава религију, као што је само бол и пробудио религиозни дух људски; све религије, природне и историјске, постале су из болова људских и тражења да се они утишају; све су оне постале под непосредним бôним утисцима од природе и од људи, те је и први посао сваке религије да ублажи болове људске, да дâ човеку утехе и наде; физички, телесни болови као и бол смрти пробудили су и основали природне религије; социјални, историјски болови пробудили су и основали доцније историјске религије, међу којима је хришћанство највиша, које је и постало у злу и од зла тадашњег друштвеног света.

Бол је пробудио и *фантазију* човекову и остао моћни и трајни основ и извор *појезије* човекове и *уметности* његових; прва песма која је изишла из човекових груди јесте излив бола, као што је и прва реч коју је човек изговорно била само излив бола, те је и језик постао само као одлакнуће од притиска спољних утисака, само као ослобођавање од извесног бола, те је бол створио и језик људски. И у свима временима човекова живота у историји бол и туга, болови природни и друштвени, били су најмоћнији подстреци свих великих појетских творевина, свега најлепшег што је човек стварао; радости људске, слабије од болова, нису инспирисале ни једно велико песничко као ни философско дело човеково у историји; као и сва појезија, тако је и свака велика философија постала само под утисцима болова од света ствари на дух човеков. Све велико у појезији, све велике карактере људске и догађаје створили

су само болови и страдања; сви велики карактери, епски и драмски, само су трагични хероји а никад комички.

Као први будилац духа бол је основ и извор свих наука. Само физички, телесни болови гонили су човека на испитивање ствари и на тражење узрока болова и зала, да би се отклонили, као што су и социјалне науке постале само под непосредним притиском друштвених болова и зала. И крајњи смер свих наука јесте, да што је могуће више ослободе човека од свих болова и зала, природних и друштвених.

Бол је основ и извор свега морала људског, све хуманости. Бол и страдање, себе и других, чини много јачи утисак на човека него задовољство и радост и моћније стављају човека у кретање; по томе и сажаљење при погледу и осећању бола и страдања других много пре постаје и много моћније делује на човека него суделовање у радости и задовољству других, сарадовање. И само је сажаљење моћно да савлада природну човекову себичност, да од своје снаге дâ другоме, да би му олакшао бол, да би му помогао; тако само сажаљење, које само бол буди и оснива, постаје моћан извор свега морала, све хуманости и племенитости, као што је и пријатељство у основу свом само удружење слабих бића, да би заједничком снагом савладали болове и зла, те је основ свега даљег пријатељства првобитно пријатељство човека са извесним животињама, да би савладали друге животиње и природне невоље. И као што је зло само први, најнижи ступањ добра, тако је у злу и извор сваког добра и свако добро створено је само злом; само се у болу, злу и невољи учи човек шта је добро. Само погрешкама, посртањем, лутањем и невољом учи се човек да позна себе и свет, да позна моћ својих спага и да их упути и примени у одређеном правцу.

Болови и зла створили су и људско друштво. Само беспомоћност детета, човека у детињству, створила је и одржава фамилију, основ свега даљег вишег друштва, и фамилијарна љубав, родитеља према деци и деце према родитељима, јесте корен даље више љубави према људима, као што и само оне животиње оснивају и имају фамилију, у којој су младунци још неспособни да себи добављају хране, и само дотле и траје фамилијарни живот њихов, док се млади не оснаже да сами себе могу хранити. И само на фамилији диже се више друштво, племена, народ и држава, и само болови и заједничке невоље и оснивала су та виша друштва људска. Пошто су радости, милине, задовољства, физичка и душевна, само тренутни и брзо се губе, док болови и туга дуго трају и остављају много дубљег

трага на човеку него милине, то и заједничке патње и страдања много јаче зближују и удружују људе него заједничке радости; отуд су болови и туге најскупоценије успомене сваког народа и најјаче везе, које везују људе у народе и друштва, да би заједничким напорима савладали зла и невоље и уклонили болове. Отуд су прва удружења људска створена само од невоље, зла и слабости појединих осамљених породица, те се и племена и народи дижу и постају на невољној потреби, да се заштити живот и имање од насиља и навала других породица и племена и да тако остану у друштву; отуд су и све сеобе народа у историји, које су од најранијих и најмоћнијих фактора свега прогреса људског, потицале само од невоље и зала природних и људских, од недовољности природних извора те оскудице средстава за живот, од нагомиланог насељења, од освајачких напада других туђих племена. И као што су потреба заштите од природних спољних зала и невоља — хладноће, мрака, животиња и природних снага и појава, потреба заштите од људских зала, потреба савлађивања природних снага и препона животу људском — животиња, биља, шума, река, брегова, земље — створиле прва друштва људска, прва заједничка напрезања и радове, тако ће само зла и невоље данашњег историјског друштва људског у народима и државама моћи и морати створити једно једино човечанство; само ће једно човечанство, заједничким напрезањем свих људи, удружених у једну целину, моћи савладати и уклонити сва зла и невоље, која притискују људе у народима и државама.

Тако су само болови и зла извор и основ сваког напретка људског у историји; само незадовољни, гладни и жедни, траже промене и напретка и само незадовољни, гладни и жедни истине и правде, и чине напредак; отуд је само неправда у друштву, бесправност и подјармљеност већине људи у свима друштвима, старала револуције и реформе, тражећи права људска и правде; само они траже хлеба и заштите, који су гладни и незаштићени; само они траже лепо и добро, правду и истину, које боли ружно и зло, неправда, лаж и заблуда, који су незадовољни са стањем и висином свог друштва и времена; само онде има великих радости и милина, где се савладају велики болови и зла; као што је бол незнања пробудио људску свест, тако ће је бол неразумљивости и успавати; кад незнање и заблуда не буду више болели човека, нестаће и подстрека тражења истине; кад нестане великих болова, нестаће и свега великог и племенитог, што је човек стварао у историји под утисцима болова. Пошто само човек осећа оне болове, које животиња не осећа, само зато човек и има језик и друштво, морал и науку, религију, поје-

зију и философију; само болови дају снагу, само они дижу на висину, само они стварају све велико, лепо, племенито, узвишено. Биље и животиње, налазећи у свету све што им је потребно и постајући само онде где имају све што им је потребно, и не осећају више болове; рађајући се савршене оне не теже за напретком, те напретка и нема код њих; тако и велику већину нижих људи подстичу на рад само нижи физички болови, које је лакше умирити, те и не осећају више болове, не дижу се до историје и не суделују у њој. Највише, највеће и најшире болове, који се једино пењу до туге, осећају само највиши духови људски, најплеменитији створови земљини, и само они, покретани тим великим боловима, и стварају све велико и племенито у историји; само се они дижу до историје, само они чине историју, јер само њих боле историјски, дубоки и далеки, болови. Као што је дух највиша висина живота, тако је туга највиша висина бола; дух то је туга, — што виша туга тим виши и дух.

Тако су *страсти и афекти*, прва индивидуалисања општег осећања, прва испољавања и снаге душе, много моћнији од доцнијих духовних снага и много силније делују на човека, на његов живот и радње од ових.

Све велико у свету што је учињено било је то само помоћу и суделовањем страсти, и пошто су религиозне, политичке и социјалне идеје најближе људским интересима и осећањима, то су само оне ширене међу људе помоћу страсти, делујући на осећања људска, само се с њима дружно фанатизам, док философске идеје, далеко од осећања људских, нису никад могле добити фанатизам за се. И само страсти и афекти као најближи животу и дају му сву вредност с његовим милинама и боловима, тежњама и надама. Само су страсти толико моћне, да делују на тело, повишавајући му и трошећи му снагу и реметећи функције телесних органа, док је уплив духа на тело слабији и ограниченији. Делујући на тело, страсти силно делују и на дух човеков; само су страсти будиле и развијале интелигенцију и дух човеков; само су оне будиле, развијале и шириле и изводиле у живот све велике идеје и планове људске, јер само оне имају толико снаге, да савладају све многобројне препоне извођењу планова и идеја. Дајући снаге идејама, само су страсти изводиле све револуције и преврате у друштвима људским, те крчили пут и спремале земљишта напретку људском.

И међу страстима и афектима ранији су све моћнији од све доцнијих. Мржња и страх, првобитни афекти, који служе самодржању, јесу и најјачи од свих доцнијих афеката; мржња и страх

нису ништа друго него љубав себе у својој првобитној, најнижој форми; мржња свега оног што не годи своме ја јесте прва љубав себе; првобитно и увек у служби живота и одржања себе мржња је много моћнија и трајнија од љубави, пушта много дубљи и јачи корен у души него љубав и остаје увек најмоћнија снага, која одржава љубав и живот; по томе љубави може бити само онде где има мржње, она је само цвет на дрвету мржње и што је јачи и дубљи корен мржње, то је и цвет лепши. По томе природном реду треба да иде и све васпитање човеково. Дете и човека треба прво научити да мрзи све оно што је ружно и зло, неправо и лажно; љубав према лепом и добром, правом и истинитом сама ће се развити из те мржње. Пошто афирмативно, позитивно иде и треба увек да иде пре негативног, тако и мржњу треба васпитати и одгајити пре љубави; као и бол а незадовољство, тако је и мржња а не љубав позитивна; мршња је бол себе, свога ја, љубав је задовољство њега; само мржња иде на одржање живота, само она снажи ја, себе; љубав само тражи жртве, одрицања свога ја и откидања од њега; што је виша и јача љубав, то се и своје ја све више губи у ономе што се љуби.

И од свих форама и ступања љубави полна љубав, служећи одржању рода, најмоћнија је од свих других форама љубави, као што је и род, тип моћнији од индивидуе; она је првобитна општа снага, из које се одвајају и развијају доцније више, финије форме љубави; из ње потиче љубав према лепом и добром, према врлини и снази; узбуђујући најдубље и најјаче од свих других страсти, она потискује и гуши све доцније социјалне препоне; пред њом нестаје и хуманости и морала и виших општијих интереса, те је полна љубав један од најмоћнијих покретача људских на рад, борбу и мишљење. И у самој полној љубави првобитније телесне снаге и одлике много јаче и више узбуђују и одређују љубав него доцније више снаге душе и духа.

И међу социјалним страстима и афектима, који су много слабији од ранијих, природних, животињских, раније, као што су таштина, властољубље и љубав својине, пошто им је корен још у животињском свету, много су моћније од доцнијих, као што су частољубље, славољубље, патриотизам и т. д., и врше много јачи уплив на човека у друштву од ових доцнијих.

И област етичкога код људи диже се само на моћном основу осећања људских; и у њој најјаче делују и одређују осећања. По томе осећање себе, као најраније, најмоћније и води људе, најјаче одређује њихову моралност, те је егоизам увек најјача етичка снага

људска. Пошто велика већина људи у свима друштвима и временима живи само чулним телесним животом, не уздижући се у раду, борби и мишљењу никад изнад себе и својих себичних интереса и потреба, то је егоизам, љубав себе и одржања себе, најмоћнији покретач све моралности нижег човека, већине људи, и све велике покрете у историји, у којима је и маса судѐловала, подстицали су и изводили само себични, ситни интереси већине људи; сви ти велики покрети, од ширења хришћанства и крсташких ратова до реформације и револуција француске и америчке и до данашњег кретања маса народа под упливом нових социјалних идеја, имали су посла с осећањима људским, с непосредним, себичним интересима масе нижих људи; само повредама својих ситних интереса масе су долазиле до свести о своме праву и кретале се тражећи га. По томе већина нижих људи у свима друштвима и временима остаје увек на првобитнијем нижем ступњу морала, осећајући само себе и задовољавајући само своје уске себичне интересе и потребе, радећи само за себе и мислећи само о себи и покоравајући се и водећи се само од својих осећања, својих тежња и наклоности. А најпозитивнији, првобитни и најјачи подстрек нижег човека на рад јесте глад, па тек после долазе доцнији слабији мотиви обичаја, таштине, моде, страха и т. д. Само мали број виших људи у свима друштвима и и временима диже се на виши ступањ морала, диже се у свом раду и мишљењу изнад себе и својих себичних интереса и потреба, радећи за општије добро и интересе, мислећи о добру и других, многих људи; само њих, чисте и узвишене, могу кретати на рад, борбу и мишљење финије, слабије, више моралне снаге, симпатија, хуманост, племенитост, апстрактна љубав, док за тромог, тешког, нижег човека масе треба и много јача непосреднија снага, да би га кретала на рад, те га само егоизам може покретати. Тако мотиви за моралну радњу долазе код нижег човека из осећања, код вишег човека из мишљења, разума, свести.

И пошто је етичко код човека раније и моћније од доцнијег интелектуалног, то све велике преврате и револуције у друштву људском изводе само етичке и религиозно-етичке идеје, а никад интелектуалне, чије је дејство увек ограничено на мали број људи од разума и свести; и свака велика идеја само етичком страном својом додирује и интересује људе и упливише на њихове интересе, њихове жеље, радње и наклоности. И у друштвеном животу моћније делује на људе морална одличност, храброст, пожртвовање, и т д. него интелектуална, те карактер много јачу улогу игра у друштву него таленат. И у узбуђивању полне љубави морална је одличност

моћнија од умне; храброст, одлучност, племенитост много јаче одређују и полну љубав него снага мишљења, интелигенција и дух. А од свега интелектуалног само представа има снаге да делује на морал људски и да одређује морално понашање људи; живим изношењем конкретних слика, извођењем и цртањем стварних предмета, стања, односа и догађаја, уноси се и снажи једна иста представа у душе многих фантазијом; што је јача представа и фантазија тим се јаче делује на морал људски, док се свима другим, доцнијим, духовним снагама, појмовима, мислима, апстрактним принципима и идејама никако или врло мало може деловати на моралност људску и одређивати је.

И чула, првобитни и најмоћнији органи душе, првобитно су у служби раније јаче снаге живота и одржања његова, и док код животиња и код већине нижих људи чула остају увек само у служби живота, дотле тек доцније и код малог броја људи виша чула, уво и око, ослобођавају се од искључиве службе животу и добивају и почасну дужност да служе духу и интелигенцији. И код самог човећа чулност је мого јача од снаге апстракције, те је и чулна страна људске природе много јаче и боље развијена него духовна страна њена, апстрактно мишљење и разум, те су и чулна опажања много оштрија, јаснија и одређенија него идеје разума. Пошто су чулна задовољства и чулне потребе моћније и јаче покрећу човека него више духовне потребе, то нижег човека само чулне потребе могу кретати, те он живи само чулним животом и код њега су чула само у служби живота; он живи и ужива само чулима, само га чулне пожуде и потребе воде и одређују његове радње и његово кретање у животу. Не дижући се у животу и уживању свом изнад чулног, он се не диже изнад чулног ни у духу свом; његови појмови и мисли остају увек у области чулнога, у области ствари; и као што му само чулни утисци буде и подстичу дух, тако и дух његов остаје увек у ниској области чула и само чулима служи. И пошто само чула имају толику моћ да крећу огромну тешку масу друштва људског, то само чулни људи, људи јаких осећања и страсти, и могу да крећу масе, и само су они и кретали и водили масе у свима социјалним потресима и револуцијама; они се највише виде и чују у друштву и историји, и маса нижих људи само за њих зна. И пошто чула у опште много сигурније воде човека кроз живот, док је дух колебљивији вођ, јер се мислима може да залута, то чулност најјаче и најсигурније води човека и у љубави и одређује љубав, те је и чулна љубав много јача од доцније апстрактне, духовне љубави.

И што се неко чуло раније јавља, оно је тим и моћније; чулни осећаји много су јачи у првобитнијим, нижим чулима него у доцнијим, вишим, те је у нижим чулима и живот много дубљи и снажнији. Осећање је најјаче у кожи и само у кожи незадовољство и непријатност пење се до бола; чуло коже посредује најинтензивнија и најдубља осећања човекова, најјаче милине и највеће болове. Осећање пријатног и непријатног још је јасно и јако при укусу и мирису, слабије је у слуху, док је најслабије у гледању; утисци које прима око само за то снаже пријатност до милине и непријатност до гнушања, што они најнепосредније и најјаче делују на душу и дух човеков, док су сва остала нижа, првобитнија чула више мање везана за тело, служе телу и изазивају само телесне болове и задовољства, а не служе и не доприносе души и духу, те не могу никад ни изазвати болове и задовољства душе и духа. Тако што су нижа чула, осећаји телесног бола и задовољства све су јачи, пошто све нижа чула све више служе телу и телесном животу; што су виша чула, тим све мање служе само телу и телесном животу, то су осећаји телесног бола и задовољства све слабији и на рачун тих осећаја све се више снаже осећања душе и духа, те се у вишим чулима страсна јачина и топлота осећања све више губе, а на рачун тога настаје све хладније и јасније суђење о утисцима; по томе само утисци ува и ока долазе до свести, док се резултати утисака коже, укуса и мириса не могу пети до представа, те и не долазе до свести, те и не служе духу.

Као што се само на чулима диже и одржава сав виши живот, тако се само на моћном основу чула диже и одржава и сав највиши живот духа, разума, свести; само чула, чулни утисци и опажања буде и развијају душу и дух; само чула посредују прво знање и познавање света, и чулни утисци и опажања јесу први и најмоћнији материјал, из кога се развија дух; ван чула нема никоје друге снаге у организму човекову, која би пробудила дух, посредујући знање ствари. Дух, разум, свест имају само да осветле онај свет, који чула дају и стварају, и само то и могу; ни најапстрактнија мисао, ни најсмелија фантазија не могу створити други телесни свет него онај што га чула стварају и дају. Засебан, самосталан свет, свет духа, постоји само у историји ума људског, те све велике идеје и принципи само су продукат историје а никад непосредни резултат чулних утисака; ни најдубљи дух, ни са најоштријим чулима не би никад својим индивидуалним чулним искуством могао доћи ни до каквог принципа, до гравитације, еволуције и т. д.; принципи и идеје раде се само у историји ума људског и само се

од ње добивају. Као што се на пипању дижу први појмови простора, као што нам чуло пипања прво доводи до свести да постоји један спољни свет, изван нас, и да он на нас делује, као што је пипање само непосредно гледање, гледање непосредним додиром ствари, те гледање и није ништа друго него даље, финије, апстрактно пипање, те и мишљење није ништа друго него финије, даље, апстрактно гледање, те је и разум само апстрактно виђење; — тако су и јаки болови, који су чулу пипања долазили од спољних непогода, гонили незаштићена човека да тражи и изналази средства, да би заштитио своје тело од тих спољних непријатности, топлоте и хладноће; тако су и укус и мирис били увек моћни вођи човека у изналажењу средстава да задовољи своје ниже и више телесне потребе и у отклањању и избегавању свега опасног и шкодљивог по телесни живот. И док нижа чула, служећи непосредно само телесном животу, служе духу и подстичу га само посредно, из далека, дотле на вишим чулима, слуху и виду, непосредно се оснивају и дижу дух и разум људски; само виша чула непосредно буде, подстичу и развијају интелигенцију човекову; као што је слух развио музику, тако на њему почива и могућност друштва људског, језиком, пошто је он најбоље средство саобраћаја међу људима; звук је најзгоднији израз испољавања стања и расположења душе, њених болова и задовољстава, жалости и радости, те он прво и буди виша социјална осећања човекова, симпатију, хуманост, племенитост.

Али само највише чуло, чуло вида, највише, најмоћније и најнепосредније буди, подстиче и развија интелигенцију и дух човеков од свих нижих чула; само на чулу вида основана је сва виша цивилизација човекова, његова религија и уметност, науке и философија; само се вид, највише од свих других чула, ослобођава од непосредне службе телесном животу и најнепосредније служи духу; само се он диже и ослобођава од непосредне везаности за материјално, стварно, док сва друга чула могу посредовати осећања само непосредним додиром стварног, материјалног. Пошто само вид служи разуму, док сва остала чула служе више мање животу, то разумети није ни опипати ни окусити, ни омирисати ни чути; у последњој инстанци разумети значи само видети; разумети неку ствар значи видети све везе њене с другим стварима, све односе њене према другим стварима, видети је на свом правом месту међу другим стварима, значи продрети погледом унутра испод чулне површине, која се једино чулним оком може видети; отуд вид стоји онако исто према разуму као пипање према виду. Само се оно разуме и може се разумети, што се види и што се може видети; оно што је

у мраку, што није осветљено, оно се не види и по томе се не разуме, него се само осећа и верује; те и разум није ништа друго него унутрашњи, дубљи и даљи, вид. Са све већим ширењем разума све се више шири поље онога што се види; све веће ширење разума није ништа друго него све веће ширење светлости; те са све ширим и дубљим погледима све су шири и дубљи и појмови човекови, те појмови у основу и нису ништа друго него погледи; отуд се се само оно и онолико од ствари може разумети, што се и колико се могу видети њихови односи и везе. Отуд само вид допире до истине, док сва остала чула не излазе никад из тамне области осећања. И свака истина, т. ј. све оно што се потпуно види, што је потпуно осветљено, било је некад у мраку, у тамној области осећања; оно се прво слутило, назирало, док се, осветљено, није потпуно видело т. ј. разумело; слутња је прелаз од осећања ка виђењу и свака нова идеја и истина, полазећи од осећања, морала је проћи кроз фазу слутње. А круг онога што је потпуно осветљено и што се може видети бесконачно је мали према огромној области мрака и таме; бесконачно мален део живота природе отворен је и доступан људском осећању и разуму, док је све остало за навек затворено и сакривено од човека, који је са свим својим осећањем и умом затворен у врло узан кут живота природе, у само један кратак моменат живота свега. Отуд и највиши појмови дижу се само на представама и највише идеје и принципи само су симболи и сви симболи само су видни. Тако је простор само симбол времена; ствари распоређене у простору само су симболи појединих тачака, момената њихова постајања у времену. Нижа чула не могу стварати симболе. Отуд и сваки зрео појам тежи да пређе у представу, да добије видну форму; отуд и највиша, најплеменитија функција духа јесте само стварање форама. И пошто је вид најдаље од тела и телесног живота, пошто је најмање везан за њих, то га од свих других чула најмање муте, збуњују и ремете телесни осећаји, те најслободније може служити интелигенцији, те су опажања ока најјаснија од свих. Ослобођен од тесне везаности за тело, вид има најшири хоризонат од свих чула и огромна већина свих чулних утисака и опажања, из којих се доцније развија дух, долазе само од ока, те је око највише отворило спољни свет човеку и највише учинило да човек и себе види и позна у свету, пошто највише продире у даљину и у дубљину ствари и пошто утисци вида најјаче остају у свести од свих других чула, те је око једини орган духа и интелигенције. И као што већина инспирација духовних творевина, уметничких и научних, долазе од вида, тако и све уметности,

осим музике, и све науке оснивају се само на виду; све пластичке уметности и све науке говоре оку, и сви предмети природних и социјалних наука, као и предмети уметности, говоре само оку; светлост је једини језик, којим нам звезде говоре, те је сва астрономија основана на гледању, виђењу; тако и у свима природним и социјалним наукама око највише користи разумевању ствари. И ширење знања у масу друштва основано је само на оку, само на очигледности; отуд важност експеримената и илустрација за вулгарисање знања, пошто нижи човек разуме само оно што оком види и само му то у свести остаје; само слике у књигама, само видни резултати експеримената могу да заинтересују нижег човека и за научна знања, те образовање деце и масе људи треба да је у главном само у сликама и експериментима.

И као што се моћни и широки појам лепога развио само из гледања, тако је на гледању основан и сав *језик;* утисци на око изазвали су речи и језик, те првобитне речи описују оно што се видело; првобитне речи јесу читаве представе радња, које се виде и које се доцнијим процесом све више губе из речи (dihitarkhep); отуд је језик тела и телесних покрета, мине и гестови, први језик; отуд првобитни нижи човек мисли само виђене ствари, његово мишљење не диже се изнад гледања ствари и појава, па и апстрактно мишљење, јесте само гледање али не ствари него њихових односа и веза, који се чулним оком не могу видети, те и разум није ништа друго него највиши, најдубљи, унутрашњи вид.

И у доцнијој вишој области духа како која снага духа настаје она добива све више од опште моћи и тим снажније делује на снаге, које се доцније јављају.

Као што су осећања много моћнија, као ранија, од доцнијих опажања, представа и мисли, тако су и опажања, првобитна радња духа, много снажнија од представа и од мисли као доцнијих и ни представе ни мисли не могу их потиснути ни угушити, и што је нижи дух представе и мисли све су слабије, док су опажања све јача; тако код животиња и код нижег човека. И само сензације виших, слабијих чула пењу се до представа, док сензације нижих, првобитнијих те снажнијих чула остају увек у области осећања и не пењу се никад до свести, до представа у њој. Тек на основу чулних опажања дижу се представе, слабија стања од ранијих опажања али снажнија од доцнијих појмова, мисли, идеја. И као што представа губи снагу и живост опажања и осећања, бистрећи се све више од чистих слика у свести, тако се и мишљење развија тек на основу ослабелих, избледелих слика у свести; мишљење није ништа друго

него процес обезличавања утисака од ствари, процес у коме нестаје слика ствари, предмета и појава из свести и на њихово место долазе апстрактне везе и односи ствари, те мишљење, појмови и мисли стоје онако исто према представама као што стоји данашње писање мртвим, обезличеним, конвенционалним словима према првобитном писању живим сликама; у представама дух ради и пише сликама, у мишљењу словима. По томе је мишљење, појимање, најдоцнија и најслабија снага духа, и од осећања и од опажања и од представа, и као најслабије њега најлакше ремете и осећања и опажања и представе. Отуда само опажања и представе као јаче снаге могу да крећу тромији дух нижег човека; мисао, идеја и сувише је слаба да би већину људи могла кретати; отуд појмови и идеје у наукама и философији настају и нестају, а маса их не чује, не види, не зна, не разуме, не интересује се за њих, те оне никад на масу и не делују, ако им не помогне снага осећања и представа. Отуд свака идеја, да би овладала друштвом, да би добила уза се масу друштва, мора додиривати њена осећања, мора се претворити у представе и слике, да би је маса разумела, мора говорити у представама, у сликама, да би је маса прихватила и борила се за њу. Отуд само оне идеје могу деловати на масу друштва и кретати је, које имају посла с осећањима, с непосредним, животним интересима људским, које могу говорити у представама, сликама и стварима; такe су религиозне, политичке и социјалне идеје, које имају посла с непосредним, животним интересима људским, које узбуђују нижа осећања човекова и које по томе могу говорити у сликама; док апстрактне научне и философске идеје, немајући посла с осећањима и непосредним интересима људским, и не добивају снаге од њих, да би могле деловати на масу нижих људи, те немају снаге да их крећу, те њихов уплив остаје увек ограничен на мали број људи од духа.

И што је која сензација, представа, мисао ранија по времену, тим је и моћнија, тим се јаче утискује у душу, тим снажније делује на људе; као што су први моменти једног надражаја увек најјачи, најсвежији и најживље буде свест, тако у најраније доба живота, у детињству, сви утисци делују великом снагом, и тада се брзо и силно ствара унутрашњи свет представа из добивених утисака и много трајније и дубље утискују се те представе у психички живот него доцније добивене представе; отуд су најраније представе најјаче. Што је доцније доба живота, што се доцније добивају представе, оне су све слабије и блеђе, све мање остављају трага у души; отуд се старци боље сећају живљих и јачих представа и утисака из

свога детињства него из доцнијег доба. Први психички развитак одређује и све потоње односе; њему се прилагођује и на основу њега се развија сва потоња душа. Најранија представа, представа себе свога ја, која се развија непосредно на основу животног осећања и која је основ свима другим доцнијим представама и појмовима, јесте и најјача од свих и најмоћније од свих делује на човека, на његова кретања и радње. Тако и међу појмовима и идејама што је који ранији тим је и силнији; појмови и идеје првобитног човека моћно делују на појмове и идеје свих потоњих времена, као што су и модерни појмови и идеје о свету и о човеку постали и развили се само под моћним упливом оријенталних и класичких појмова и идеја, само су даља, ширења, развијања и гранања њихова. Тако и аналогија, увиђање сличности међу стварима и појавима, као први, најранији ступањ апстрактног разума, остала је и увек најмоћније средство умовања и разумевања и сазнавања, и она моћно делује и одређује мишљење велике већине људи.

А пошто су представе, стварање слика ствари у духу, раније од апстрактних мисли, процеса атома и слова у духу, то је и фантазија, као првобитно мишљење, мишљење у сликама, ранија и по томе моћнија од доцнијег апстрактног мишљења, процеса бивања у духу, процеса атома и слова, и свако дубље мишљење развија се само на основу фантазије и помоћу ње и свака велика мисао и идеја постаје и развија се само под упливом фантазије и по томе мора увек долазити из дубине осећања и несвести; сама свест, чисто мишљење без помоћи фантазије, није никад ништа лепо ни велико створила, јер нема снаге за то. И као што су све велике идеје у науци и философији више продукат моћније фантазије него слабијег апстрактног мишљења, тако је само фантазија створила и религију и све велике, трајне, лепе творевине уметничке. Највиша моћ духа, моћ генералисања, почива само на фантазији, и само се из ње развија; што је јача фантазија тим она све веће низове представа држи у један мах у свести и само из што већег броја везаних представа могу се изводити виша суђења и закључци, дубље и више умне комбинације; те што је мање фантазије тим је и дух све слабији и све неспособнији за веће, шире и дубље радње ума. И имајући више посла са животом, с његовим боловима и радостима, фантазија моћније одређује радње и кретања људи, те дубље и моћније утиче на морални карактер човеков него свесно суђење, те само фантазијом може се и треба деловати на масу нижих људи у дизању њене моралности и њених појмова и у кретању масе, јер се само фантазијом могу будити и подстицати остале снаге душе

и духа; само фантазија крчи пут идејама у друштво, тамо их она шири у масу.

И пошто је фантазија ранија и моћнија од апстрактног ума, пошто је фантазија само мишљење у сликама, процес идеалног сликања, то су слике и ликови најмоћнији елементи духа, и никакво, и најјаче, апстрактно мишљење не може их избрисати из духа, те персонификација и инкарнација представа јесте једна од најдубљих и најмоћнијих снага духа, и не само да моћно делује и на потоње апстрактне појмове, него су симболи не само битни састојци него и последњи резултати свега научног и философског мишљења и умовања; изнад симбола, до чистог бића ствари, људски ум не иде и не може да иде; све оно последње и највише, до чега је људски ум дошао, — закон, материја, сила, етар само су персонификовани појмови, симболи, који у чулном, реалном износе идеално и апстрактно, само се у симболима могу представити, довести и до највише свести људске.

А фантазија је основ, на коме се диже и развија прва и најмоћнија снага ума, *вера*, прва форма слободног, свесног ума од притиска рода, типа, од несвесног инстикта. На вери у моћ своју и у помоћ других људи основана је сва могућност живота човекова и по томе сва могућност друштва људског, јер се друштво држи само на вери људи један у другог, те сваким друштвом влада само вера а не знање, те се без вере никакво друштво не би могло замислити. И као што у сваком психичком акту човекову има много више вере него знања, тако и у свима историјским тековинама људским има највише вере и она их је најмоћније подстицала; вера је учинила највеће проналаске и открића, вера је створила највише идеје и принципе, те све знање, интелигенција и разум људски, сва цивилизација, науке и философија почивају само на моћном основу вере, те без вере никакав прогрес ума људског не би се могао ни замислити, јер сав прогрес јесте у томе, да се, верујући резултатима научног и философског мишљења, иде и пење више и даље. Кад би свака историјска генерација ума морала по ново испитивати критички оно што су прошли умови извели, то би се морало увек почињати из нова, с почетка, те никаквог прогреса не би могло бити; и само за то човек и може живети и чинити историју и прогрес, што верује, верује природи, себи и уму свом, верује другим људима, друштву, верује прошлости, садашњости и будућности. И сви резултати свесног мишљења, знања и разума, наука и философије, постају напослетку само предмети вере; процес свесног сазнавања траје врло кратко време и резултати и продукти тог про-

цеса делују на људе, њихов живот и напредак само тако, што их људи примају верујући, али не испитујући; те и сва извесност почива на послетку само на вери. И предмет вере јесте не само оно што се људским умом може достићи него и оно што се не може; оно што би било највиши факат људске свести, оно најраније и најтрајније, оно из чега све потиче и у што се све враћа, то прво и последње може бити само предмет вере а не знања, те ће вера увек бити општи, последњи и једини основ разјашњења за све оно што је људском уму неразјашњиво; вера је атмосфера људског духа, без које он не би могао дисати те ни живети; из ње постаје све и у њу се враћа све. Само је вера створила све велико у историји; само дубоко уверење водило је и снажило велике духове људске у стварању и извођењу њихових планова и смерова, њихових идеја, њихових проналазака и открића; само је вера за све те велике творевине давала потребне снаге топлотом својом. Тако је само религиозна вера у једног Бога крчила пут научној вери у једну једину снагу, из које потиче све и у коју се враћа све. И сва најтежа и највећа питања била су увек и остаће за навек само предмети религиозне и научне вере, те знање и оно што човек сазнати може ишчезава према вери и снази њеној.

И сама сумња није ништа друго него вера и делује само вером, и кад год је сумња деловала деструктивно на духове људске у појединим временима, она је то чинила и могла чинити само изношењем и утврђивањем вере у друго нешто него што се дотле веровало, или вером у супротност онога што се веровало, те без вере не би никад могло бити ни сумње; да се није веровало у непокретност земље, не би се никад ни сумњало у то, те се не би никад ни дошло до тачније, правије вере у њено окретање; сумња је само пролазна фаза, кроз коју свака нова вера, религиозна и философска, мора да прође. И највише стање интелигенције и свести човекове биће покорити се нужности оних закона, до којих се свесним, научним испитивањем дође, верујући да тако мора да буде. Тако само вера крчи пут и шири хоризонат ума људског, снажећи човеково поуздање у моћ ума свог, и тако га нагони на откривање нових истина и идеја. Само вера даје снагу и величину људима, временима и народима; вера је најјача веза, која везује човека за природу, за друштво, за прошлост, садашњост и будућност ствари и људи, те да није вере никакво друштво, никаква идеја ни принцип не би се могли замислити.

А прво индивидуалисање те првобитне опште вере, први ступањ пробуђеног свесног духа човекова јесте религија, свест једног

спољашњег света одвојеног од човека, вера у моћ снага и појава тог спољашњег света над човеком; наука и философија јављају се много доцније на основу религије, као други виши ступањ вере, као вера у моћ човека и ума његова; и религија је вера само људског рода, и то целог рода, док су наука и философија вера само појединих времена, народа и људи. И религија, ранија од науке и философије, много је генералнија, трајнија, дубља и јача моћ од науке и философије, те у свима временима људског живота врши свемоћни уплив на цео људски живот, индивидуални и социјални, одређујући моћно односе, кретања и радње људи и друштава. Делујући и на осећање и на мишљење човеково, религија влада много већим делом душе човекове него мишљење, те је и много већа потреба душе човекове него философија, која треба само најмањем, најређем и најслабијем делу њену. И у свима временима људског живота религија је била најјача веза човека за природу и за друштво, најјача социјална моћ, основ из кога се све потоње развило, те је увек вршила највећи уплив и подстицај на све стране и односе живота људског.

Освећујући обичаје, који су од првобитних најјачих веза друштвеног људског живота, религија је један од првих основа свега вишег друштвеног и државног живота, те је у првим државама сва политичка власт долазила од богова. Подела на политичке области у Египту била је религиозна, те су номе зависиле од храмова; свака нова насеобина духовничке касте с облашћу коју је задобила чинила је засебну ному, која се разликовала од других својим култом, који се мењао према месним и обласним приликама; отуд су египатске номе биле првобитно самосталне духовничке државе, те је средиште таке државе био увек храм, насеобина духовника око које су постајале вароши, што доказују и сама имена египатских вароши; владалац у Египту добивао је оружје од Бога, да би ишао на непријатеља и после победе враћао му га; духовници су били први саветници владалаца. И у свима оријенталним државама духовништво је било прва аристократија, највиша класа, која је одржавала друштво страхом од богова, те је цео државни живот почивао у последњем основу на вери у поредак сталежа, као што богови хоће; тако је код Јевреја сва земља била божја т. ј. духовничка, а становници су били само најамници на њој, дајући духовницима десетак од свега.

Тако је и хришћанство моћно деловало на цео друштвени и државни живот нових народа; хришћанска начела братства и једнакости свих људи и уздизање достојанства жене, чему је допринео

и култ богородици, разрушили су ропство и дали много чвршће основе моногамији, те су тим разрушили и основ народно-правних и политичких односа друштва у старим државама и основали хришћанска друштвена, брачна, родитељска, старатељска и наследна права. А својим начелом слободе, рушећи стари деспотски и теократски систем, даје прве основе слободној, правној, модерној држави. Очистивши фамилију од чулности, од старих остатака полигамије и ослободивши је од себичне деспотске власти јачега, мужа, оца, прворођеног, старијег, уздигнувши тако достојанство и чистоту жене и фамилије, осветивши брак, — оно је очистило и државу од деспотске власти и ропства, пошто свако више друштво почива само на фамилији, те од фамилијарног система и живота увек зависи и друштвени и државни систем и живот.

Тако је у првим временима живота свих народа религија била једина јака веза, која је, везујући људе са истим божанским силама, везивала их и међу собом у друштву; она је прва освећивала обичаје и цео друштвени поредак; она је прва сила, која је укроћавала првобитно дивљаштво и варварство људи и чистила их од крутих, животињских нарави, спремајући их и васпитајући за живот у друштву, те на моћи и вољи богова почивају сва прва друштва и културе. По томе је у свима временима религија била прва и најмоћнија веза појединих општина, вароши, племена у једну већу целину, државну и народну. Религија је била једина веза многих индијских племена у једну религиозну целину, и доцније је Буда израдио јединство у учењу и у литератури међу многим народима и тиме их ближе довео једно другом; све насеобине и вароши Финичана везивале су заједничке религиозне дужности, заједничка религија и у част националним боговима обављани су општи празници и приношене су жртве. Тако је религија била првобитно главна и најмоћнија одлика племена и народа, те је она највише и одржавала и подстицала племенски и национални дух. Као што је тирски Херкул био центар финичког савеза, тако и Јупитар лацијског; тако су и Грци, поцепани међусобним ратовима, само култом олимпијском Зевсу осећали да су један народ, те је националну заједницу и код Грка држала у главном само религија, те је заједнички култ и био једина веза међу варошима њиховим; Делос са жртвеником Аполону био је спона свих Јоњана, а приношење жртава на брегу Микали било је заједничко свима грчким колонијама у М. Азији. Тако је и код Јевреја култ њихову Богу уједињавао дванаест поцепаних племена; свети ковчег био је свето место. око којега се народ скупљао сваке године и славио велике свет-

ковине религиозно-националне; прекинуто религиозно јединство њихово донело је доцније и прекид политичког јединства; Јерусалим је доцније постао и политичка и религиозна престоница, седиште и Бога и краља. А пре но што је наступило светско, људско краљевство код Јевреја, њихов првосвештеник био је духовна глава целог народа и највиша инстанца у свима важним одлукама. Тако је религија везивала колоније Картаге с њом, као и Картагу с Тиром, и имала увек великог уплива на управу, и религиозни обреди вршени су при свима важнијим државним радњама.

Исту моћ и исти позив врши и хришћанство у ново доба; својим начелима братства, једнакости и слободе оно је дало први подстрек идеји општег светског мира, уједињујући све више европске народе у једну друштвену целину, рушећи преграде које су одвајале народе и изједначујући их у правима њиховим; прве тежње једном праведном друштву, први покушаји друштвених идеала развијали су се под окриљем религије, међу духовницима. С јединством једног јединог, великог и праведног Бога јавила се и идеја једног јединог човечанства; први основ правде људске, друштвене, била је једнакост пред Богом.

Тако је у средњем веку црква највише одржавала духовни саобраћај и везу међу народима, те одржавала и сав морал у то варварско доба; манастир је био често зачетак вароши и средиште индустрије и културе. Тако је и Мухамед својом новом религијом, као оснивач ислама, ујединио многобројна племена своје домовине у један народ и тим почео светско-историјски живот Арављана.

Као први основ свега друштвеног живота људског религија је давала прве друштвене уредбе и прве законе. Код Грка делфијски Аполо потврдио је Ликургове законе, а око средине 8. стол. нова уредба атичких племена добила је потврђење из Делфије, те је као религиозни центар Делфи био и политички центар Јелина. Делфички оракул заповедио је неколиким државама да израде себи устав и законе; он је водио целу колонизацију, он је доносио одлуке у унутрашњим споровима; савети оракула били су потребни при оснивању колонија, при увођењу нових устава и установа и при свима предузећима у рату и миру.

У цело старо доба религија је била једини извор законодавства и само је она могла давати законима потребну снагу; сви закони морали су добивати божанске санкције, да би се уважавали, и увек су законодавци, да би им дали више ауторитета, стављали законе под божанску протекцију или им приписивали натприродни постанак. Заратустра је основао своје законодавство на религији,

чији су се многобројни обреди односили на извесне догме, тесно свезане с политичким идејама. Египатско законодавство дали су духовници из религиозног извора, те су религиозни закони били углед грађанских закона; грађански закони били су само извод из светих религиозних закона; Мневис је први навикавао људе на покоравање писаним законима и доводио их од Хермеса. Као што је Мојсије добио законе за Јевреје од Бога, тако су доцније духовници нашли и други јеврејски закон; учење Конфуција основ је целог државног устава и законодавства у Хини. Тако су индијске религиозне веде извор свега индијског законодавства. И код Римљана прво право било је религиозно, те је и раније религиозно fas моћније од доцнијег jus; као што је Ликург добио законе од Аполона, тако је и Минос на Крети од Зевса, тако и Етрусци од једног свог божанства.

Тако је и у средњем веку црквена јурисдикција била основ свега законодавства; велики и главни део свега права, црквено право има своје изворе скоро сасвим у хришћанским и црквеним одредбама и канонско је право један од три велика главна извора целог јавног и приватног права. И кроз цео средњи век у свима европским државама хришћанска и црквена начела и прописи били су непосредно и закони за светске правне односе.

И у исламу, коран и суна садрже у једно и све одредбе и законе за државно, грађанско, криминално и полицајно право, те право и правна наука мухамедовска, као и њихова теологија, почивају на научном тумачењу корана и суна.

Дајући прве законе и одредбе, религија је одређивала и прва права људи, друштава, фамилија, народа и држава. Фамилијарна права код свих старих народа била су религиозна; правно правило Арија да само најстарији син наслеђује имање потекло је из религиозног правила да само најстарији син постаје религиозна глава породице, само он продужује фамилијарни култ, само он наслеђује фамилијарне религиозне традиције. Пошто је свака фамилија била под заштитом извесног божанства, то је и све њено имање, сва њена својина била под заштитом тога божанства; право својине постало је прво под религиозном заштитом. Тако су божанства, штитећи доцније и читава племена и народе, штитила и одређивала и сва њихова племенска и национална права и имања. Тако је, искључујући женску из култа фамилијарним божанствима, религија одредила и положај жене у фамилији и друштву старога доба, док је хришћанство, дигнувши жену из њеног потчињеног положаја у фамилији и у друштву, дало други основ и њеним фамилијарним и

друштвеним правима. Тако је религија увек, одређујући прве законе и прва права људска, прва одредила и оснажила један од најмоћнијих социјалних принципа у свима временима — принцип наслеђа, на коме и почива све друштво људско и сва могућност његова прогреса.

Пошто религија делује и на осећање и на мишљење људско и пошто велика већина људи у свима друштвима и временима више осећа него што мисли и више се покорава осећањима него мислима, то је религија једина идеална историјска моћ, која је могла деловати на масе друштва и кретати их, што философија и наука, делујући само на мишљење, не могу чинити; религија, делујући на целу душу, више прожима и јаче загрева човека него философија и наука, које делују само на разум; отуда су само религиозно-етички покрети производили и подстицали и политичка и социјална кретања — Буда, хришћанство, ислам, реформација. Тако је само религија била моћна да диже масу историјског друштва људског на виши ступањ моралности, осећања и појимања, док философија и наука дижу само поједине класе, времена и индивидуе људске. Тако хришћанство својим учењем о једном Богу, који је створио све људе и пред којим су сви људи једнаки, мењајући односе људи према Богу и свету, променило је и односе људи једног према другом; одбацивање ропства било је по томе природна последица учења о једнакости свих људи пред Богом, те је хришћанство основало и дигло личну слободу сваког појединца, дајући сваком човеку његова лична, људска права, која су се у старо доба губила у општем праву племена, фамилије, државе. Тако је само религија (хришћанска) била толико моћна да мења осећања човекова, снажећи племенитија и виша на рачун неплеменитијих и нижих; милосрђе, правичност, верност на рачун суровости, себичности и сервилности. Одвајајући државу од цркве, земаљску од божје власти и ограничавајући тиме силу земаљских власти само над телесним животом човековим, оно је ослободило душу човекову од земаљске стеге и, ослободив тако индивидуу у човеку, оно је дало моћан подстицај свима потоњим тежњама за слободом европских друштава.

Пошто је само религија толико моћна да диже масе, да их идеално води и креће, то је религија једина идеална снага масе, једина философија њена, једина моћ, која може да унесе идеализам у масу и да је креће за извесним идејама; само је религија толико моћна, да креће масу у борбу и за виша идеална добра а не само за одржање свог телесног, земаљског живота. Тако је само идеја религиозне слободе повела народе европске у борбу против

католицизма, а религиозна слобода моћно је подстицала и доцнију политичку и социјалну слободу европских народа и друштава. Будећи масу друштва и подстичући је на борбу за слободу, реформација је дигла и народне језике до органа литературе и науке, те је и знање и образовање постајало све више опште добро народа и маса њихових а не само искључиво добро појединих виших класа; реформација је ослободила живот западних европских народа од јаких веза римске цркве, које су везивале и веровање и мишљење, и рад и начин живота људи; она је пробудила националности превођењем библије и увођењем земаљског језика у службу божју, она је ослабила штетну превласт цркве и духовништва и манастирских добара. Тако је само будизам могао пробудити масу народа и дићи њену општу свест код народа, код кога је свест о слободи била сасвим угушена, који није ни мислио да се стање његово може дићи и поправити; само је религија Будина била моћна да дигне народ у борбу против свемоћних брамина и да задре у политичко и друштвено стање Инда.

Тако је, делујући моћно на цео живот људски, религија дизала и подстицала и материјалну културу народа. У цело старо доба религија је штитила и подстицала трговину и саобраћај међу људима, племенима и народима. Пошто се трговина могла водити само на спокојним и безопасним местима, јер је морала бити далеко од грабљивих номада, и пошто се највише људи стицало око племенских и народних светилишта, где су племена светковала своје празнике, то се и прва трговина могла водити само око храмова, који су јој давали безопасност својом светињом. Тако сви главни сабори у Палестини, који су обично бивали код храмова, бивали у једно и главни вашари; код Египћана су се светиње истављале на трговачке улице; код Инда свете вароши биле су центри унутрашње и спољашње трговине, и трговина се развијала само на светим местима. И сви главни храмови код старих народа били су први новчани заводи, прве јавне банке и сместишта новца. Тако и у прво хришћанско доба вароши су постајале често на местима јако посећиваним због поштовања каквог свеца; епископска и света места била су и прва трговачка места, привлачношћу својих светиња и безопасношћу коју су давала трговцима, те су обично пијаце држане недељом. Тако су калуђери први васпоставили агрикултуру у великом делу Европе. Тако су и богови, који су силазили на земљу старим народима, учили народе како да сеју жита: У Индији Брама, у Египту Изис, у Грчкој Деметер, у Италији Церес; тако су исто држали Перуанци о кукурузу. Тако је реформација, одузимањем од цркава и манастира многих њихових добара у зе-

мљишту, предала огромне крајеве земље слободном обрађивању, а снажењу продукције допринело је и укинуће многих празника.

Као што је религија једина идеална снага, која може да креће масу нижих људи, да им потреса душу и да им буди дух и да их води ка идеалном, тако је она једина снага, која је управила и дигла рад и вештину човекову изнад свакидашњег обичног живота и његових потреба и интереса до идеалног и узвишеног; само је религија од простог занатског рада за живот могла дићи вештину човекову на идеалну висину уметности; само је религија пробудила уметнички дух човеков тежњом ка идеалном, узвишеном, племенитом, те је само она и створила уметности; у свима временима она је била најмоћнији подстрек и ослонац развитка свих уметности; само је она дала правац ка узвишеном, идеалном, и што је дубља и виша религија тим је из веће дубине покретала уметнички дух човеков, тим је стварала дубље и више уметности и уметничка дела; религија првобитних племена и народа стварала је безмерно и безформно и у уметности, док су грчка религија и хришћанство створили оно што је највише и најлепше у уметности. Пошто је хришћанска религија најидеалнија од свих ранијих, узимајући да је Бог чист дух, и чистећи обожавање њега од свега чулног, земаљског — то је и најидеалније у уметности створила и подстицала само хришћанска религија, пошто је никоја друга религија не одушевљава више за све оно што је узвишено, племенито, идеално.

Тако су први предмети свих уметности код свих народа били религиозни, пошто је религија прво и подстицала све уметности; код свих народа религија је стварала сву вишу архитектуру; сва архитектура египатска била је концентрисана на храмовима, који нису били само за култ, него су ту вршене и најважније политичке одлуке, ту се судило и саветовало, те је и јавни живот Египћана пробудио се прво око храмова и ту је увек и остао; тако су храмови и гробови у Египту могли се зидати само по плановима духовника. И код Инда архитектуру је родила религија и ова се развијала само у религиозним здањима. Тако је и на целом оријенту архитектура била само за храмове, а после њих и за дворове, док је код Грка јавна архитектура, почевши храмовима, служила доцније и свима гранама живота. Тако је религија дала први и главни подстрек и скулптури и пиктури у цело антично доба, те су се ове првобитно развиле из религиозне архитектуре. Тако је и хришћанство прво пробудило и гајило уметност код нових народа, те су цркве и манастири били најстарији расадници све уметничке радње, и зидање цркава и манастира били су главни предмет архитектуре. Тако су и предмети

сликарства били већином религиозни, ликови Христа и богородице, предмети из историје старог и новог завета, свеци и т. д. Тако је хришћанство дало моћни подстрек свему развитку музике. Тако је и најстарије хришћанско певање подигло се у грчкој цркви; црквени оци први су певали химне.

Тако је религија свуд и у свима временима будила и прву појезију. Класички производи епске појезије код Инда јесу грана њихове религиозне литературе, те имају божански постанак, а из епске појезије развио се индијски свет богова. И у првим изданцима индијске лирике, у химнама и ведама, влада религиозно одушевљење, које се угасило у потоњој лирици. Тако је и код Грка лирска појезија била у тесној вези с религијом, од које је и произишла; и код њих су први епски хероји били богови, и код њих су духовници били први песници и певачи.

Као и епској и лирској појезији тако је и драми религија дала први моћни подстицај, религија је корен драме код свих народа и у свима временима. Индијска драма постала је из певања и игара при приношењу жртава. Грчка драма постала је од мимичких игара и мистерија при светковинама Баха, те се у тим првим драмама представљало страдање Бога, његова смрт и свечан ускрс. Као трагедија тако је и комедија постала из службе Баху, и то из песама које су певане при извесним баховским светковинама. Тако су и почеци римског позоришта били религиозне природе. И нова хришћанска драма постала је из службе Богу; клице драме налазе се већ у обредима најстаријих хришћанских свечаности, у светковини тајне вечере и у тадашњим дијалозима свештеника, ђакона и народа, те прва литургијска драма, која се отуд развила, није ништа друго него драмска свечаност у спомен жртвене смрти Христове и из те литургијске драме и доцнијих мистерија развила се доцнија чиста светска драма.

Религија је први основ свега образовања и просвећења народног. Сва култура и просвећење античких народа биле су првобитно и у главном само религиозна традиција; језик религије свих античких народа јесте језик просвећених људи њихових, језик литературе и науке; број и бележење дана, основ свега рачунања времена, био је код свих свети; сва су усавршавања првобитно приписивана боговима; тако су Египћани своје образовање приписивали боговима; извесно божанство прво им је артикулисало језик њихов, дало имена многим стварима, изнашло слова и уредило култ боговима, прво посматрало поредак звезда и хармонију и особине тонова. Храмови антички били су први центри свега образовања и

културе. Код свих античких народа храмови су били прве библиотеке као и прве опсерваторије, прве болнице, прва прибежишта, прва света места; као што се на религији дизала сва култура и цивилизација старог доба, као што су антички духовници били носиоци свега знања и образовања тадашњег, тако је и хришћанство донело прве почетке културе и основе њене свима новим народима. Оно је прво упитомило дивљаштво и варварство нових народа својим узвишеним учењем; јеванђеље је било прва читанка покрштеним европским варварима, на којој су се они учили читати. Као што су Рим и Византија били расадници хришћанства, тако су били расадници и првог просвећења народног. Тако је увођење хришћанства изнело и Словене на позорницу историје у 9. и 10. столећу, а с њим је почела словенска писменост као и историја њихова; у преводу светог писма први пут је старословенски језик литерарно обрађен и тако постао црквени језик православних Словена, а пошто је прва литература била поглавито религиозна, то је тај језик религије постао и први језик литературе њихове. Као и код свих осталих народа тако су и духовници код Словена били први народни писци. Епископске столице и после манастири били су прва места, у којима су дизане школе; само су духовници умели читати и писати и били једини образовани људи у средњем веку. Пошто су само епископи знали нешто од науке, они су били и васпитачи краљевских фамилија и водили сву политичку коресподенцију. Тако и преводи библије оснивају прозну литературу код европских народа. Епископ Евсевије, савременик Константина Великог, јесте творац хришћанске историографије и главни извор хронологије и светске историје кроз цео средњи век. Тако су доцније протестанти, делујући на народ, могли му и говорити само његовим народним, живим језиком, а дизањем живих народних језика до органа литературе и науке отворено је поље и духовном дизању народа и просвећењу њихову. Имајући уплива на целокупни живот народа реформација, дижући народне језике до органа литературе и науке, имала је великог уплива и на унутрашњи живот нижих школа и гимназија а нарочито универзитета.

Тако је религија у свима временима била први извор, први основ развитка и први и најмоћнији подстрек све науке и философије. Религија је била центар свега ученог образовања у Египту; религиозни системи били су прва философија египатска; астрономија и математика биле су у тесној вези с религијом и медицина је из ње непосредно излазила: Представа о будућем животу, која је код Египћана највише била развијена и која је прешла и другим

народима, постала је велика морална снага, и под упливом тог учења развили су се и први основи етике. Тако је и индијска философија била тесно везана с религијом, пошто су јој извор свете веде, и из разних тумачења тих књига постали су доцније и разни системи њихове философије, који су, по томе, сви у основу религиозни. Само су брамини код Инда имали привилегију не само да читају него и да објашњују веде, а пошто је у веди било скупљено све знање, то су само брамини и били учени и образовани; они су били лекари, јер су болести сматране као божанске казне за извесне преступе, те и медицина као и све остале вештине и науке произлази код Инда непосредно из веда. Код Халдејаца је Бел обожаван у слици сунца, Астарта у слици месеца, те је тај култ одвео култу звезда, а из култа звезда поникло је претказивање будућег по положају њихову — астрологија, а из тог претказивања будућег постала је доцније самостална наука — астрономија, слободна од свог религиозног основа, и одатле се прво раширила. Тако код Јевреја сва литерарна дела њихова само су покушаји посредовања између Бога и изабраног му народа. Тако је и код Грка култ Дионисију био главни носилац целог духовног развитка народног, а њихова религиозна митологија била је једини и главни извор све потоње философије и науке њихове; религиозни мити јесу клица и грађа њихових доцнијих философија и наука; место личних божанстава и духова философија је учила о снагама и законима у природи. Тако је и медицина грчка потекла непосредно из религије; свака болест имала је свог духа, који ју је доносио и лечио, те су поједина божанства имала своје медицинске области; Асклепиос, бог медицине, био је син Аполонов и у његовим храмовима је и поникла медицина, јер су њима долазили болесници тражећи помоћи у Бога, и Хипократ је доцније из тих духовничких искустава, традиција и својега искуства саставио први систем медицине, одвојене од теологије. Тако су и код старих Гала друиди били носиоци све духовне културе њихове, учитељи, песници, пророци, посредници између богова и људи, уметници и судије; само су они били свесни једне опште народности галске и држали у заједничкој вези поцепана галска племена. Тако је и нова хришћанска религија основ све модерне философије у њеном тражењу јединства снаге и закона на основу религије једног Бога и дала је моћан подстрек развитку и напретку наука у модерно доба. Тако је реформација ослобођавајући народе политички дала силан подстицај развитку политичке литературе, на којој се доцније диже наука о друштву, као што је подстицала студију старих језика и класичке литературе, узимајући свето писмо

као једини извор вере, као што је, имајући велика уплива на васпитање, дала подстрек развитку праве педагогике. И као што је канонско право један од главних извора и основа свега права европског, тако је сав међународни саобраћај био прво у рукама духовника, који су по томе оснивачи дипломатије у Европи. Тако је хришћанство дало прве основе новој науци о моралу, учећи о правди божјој према свима људима и о слободи, једнакости и братству међу људима, и тек доцније етика, као и друге науке, ослобођавају се од религије, одвајали су се од теологије, с којом је првобитно у тесној вези и из које је и израсла. А једна од најважнијих функција хришћанства јесте што је оно једна од првих и најмоћнијих веза старог и новог доба у једну велику историјску целину, пошто је хришћанству корен дубоко у животу античког света и може се разумети само разумевајући сав живот друштава старог доба.

Тако је религија као најранија и најмоћнија снага пробуђеног, свесног духа људског у свима временима најмоћније деловала на целокупни живот друштава и људи, дајући прве основе свима историјским тековинама људским, крчећи и отварајући прве путеве свега прогреса људског, дајући прве правце свима племенитим, узвишеним, идеалним жељама, тежњама и снагама људским; она је у свима временима моћније одређивала судбу човечанства него све философије и науке што су то могле.

Као религија тако је и *лепо* једна од првобитних и најмоћнијих снага историјских, које су деловале на човека у свима временима. Прво више осећање, које фантазија и религија буде, јесте осећање лепога и лепо, првобитније од истине те и првобитнија потреба човекова него потреба истине, увек је деловало моћније на људе и моћније одређивало њихове радње; и пошто су и осећање и потреба лепога моћнији од осећања и потребе истине, то су и естетичке способности код људи развијене много јаче и у много већој мери него апстрактне способности научне и философске, те је и уплив уметности и вештина на живот и на развитак укуса и појмова код људи био увек много већи него уплив философије и наука. Тако је потреба украса ранија и моћнија од потребе одела, и многа дивља племена траже да је задовоље на штету свог сопственог тела, те укус за украс у свима историјским временима игра моћнију улогу у избору одела него потреба да се човек покрије и заштити од хладноће. Само је лепо у правом смислу творачко; добро и истина само су доцније деривације лепога и могу се само на основу лепога дизати и развијати; по томе појам лепога буди и подстиче појмове добра и истине и он их одређује тако, да од појма

лепога зависе појмови добра и истине; од онога шта човек сматра и појима као лепо зависи шта ће он сматрати и појимати као добро и истину; по томе само на основу естетичког васпитања може се дизати све доцније морално и интелектуално васпитање; по томе код масе нижих људи као и код деце само естетичким образовањем може се будити и подстицати етичко и интелектуално образовање. Тако је појам лепога као првобитнији и моћнији и из веће дубине одређује човека него доцнији појмови добра и истине. И пошто лепо одређује добро и истину, то укус одређује висину и хармонију друштва и ступањ његове моралности; што је нижи, првобитнији укус, тим је и ступањ друштва нижи и обратно.

А од свих уметности, у којима се творачка моћ лепога испољује, манифестује, најдубљи и најјачи уплив на људе у свима временима имале су појезија и архитектура, као најраније од свих. Код свих народа архитектура је служила материјалним потребама и задовољавала идеалне тежње народа, те је архитектура увек претезала над свима другим пластичким уметностима, пошто је више скопчана с генералнијим и моћнијим материјалним потребама него доцније уметности; сви су народи зидали и код свих је архитектура и ступањ ње подстицала и одређивала остале пластичке уметности, које су се на основу ње развијале. И све велико у историји човековој само су виша апстрактнија манифестовања тог архитектонског нагона човекова; државе и друштва, стистеми религија, философија, наука, велике институције нису производ ни скулпторске ни сликарске снаге духа човекова; то су апстрактне грађевине, производи архитектонске снаге духа људског, док су доцније пластичке уметности развијене у много слабијој мери, само код појединих народа и у појединим временима, те је и њихов уплив на живот човеков био увек много слабији од уплива архитектуре; тако је од свих уметничких нагона људских нагон зидања најгенералнији, најтрајнији и најснажнији, пошто је ранији од других уметничких нагона, те је архитектонска уметност најмоћнији израз човекове снаге.

Тако је и појезија, делујући дубоко на осећања и душу људску, била у свима временима једна од највећих историјских снага, које су одређивале и кретале живот друштва људског. Примитивним људима и варварским племенима песме су све њихово идеално благо; у њиховим су песмама њихова религија, философија и искуство, њихови закони и обичаји, њихова историја и њихови идеали, њихов морал, радости и жалости, болови и милине; у њиховим су песмама изражене прве и основне карактерне одлике племена и народа као и времена. Песма је од првих укротилаца дивљаштва људског, пе-

сници су били први законодавци, судије, учитељи, пророци и утешитељи племена и народа, као што су песници били и први будиоци народне свести и износили народима идеалне смерове, којима треба да теже; песме и појетске традиције јесу прва историја племена и народа. Песма је увек била најмоћније средство да се унесу мишљења, појмови и идеје у народ и да се он покрене у извесном правцу; песма је увек била први излив незадовољства и бола народног, те увек од најмоћнијих покретача масе у револуцијама и бунама. А тим моћније деловала је појезија у првим временима, што је она тада била још жива, у устима народа и тако је непосредније деловала на душу него доцнија писана појезија, јер је тада деловала уједињеном снагом појезије и музике, које су тада још биле спојене у живој песми и од које се музика доцније одвојила. И код свих историјских народа на доцнијем, вишем, историјском ступњу појезија је први основ свега даљег образовања, спремајући и усавршавајући језик и износећи прве погледе и појмове народа о свету и човеку и будећи народну свест. Код свих народа песници су стварали виши народни језик, на коме ће се доцније зидати његова философија и наука. И не само да је била будилац народне свести и свега даљег вишег историјског образовања, него је појезија увек била најмоћнији чувар свести, историје и карактера једног народа, онда кад је свега другог нестајало што један народ има; многих народа, који су губили своју политичку самосталност, своју државу, нестало би сасвим, да им нису њихова религија и њихова појезија преносиле с колена на колено успомене прошлости њихове, загревајући им душе, дајући им снаге да истрају у несрећи и ропству и одушевљавајући их у борби за слободу, те су биле од најмоћнијих историјских веза нараштаја и чувара националне свести. И тај првобитни савез религије и појезије у загревању душе и у подстицању духа људског у свима важним и одсудним тренуцима остао је моћан у свима историјским временима; у свима религијама култ и рити врше се песмама, певањем.

На основу естетичког и религиозног развија се прво *етичко*; појам доброга и тражење доброга јесте први резултат деловања и појма лепога, и у свима временима етичко је много дубље и моћније деловало на људе него доцније интелектуално; само су етичке идеје биле увек толико моћне да делују на масу људи, да је крећу и уздижу, док чисто интелектуалне идеје никад то нису могле; етичко додирује и потреса душу човекову, оно има посла с добрим и злим човековим, с његовим животом, боловима и радостима, с његовим непосредним интересима, док је интелектуално, као доц-

није, далеко од свега тога и високо над тим. Отуд етичко много моћније суделује у оснивању и у одржавању друштва људског него интелектуално; отуд је друштвено добро основ свега етичког и свега морала, те су добро и зло чисто социјални појмови, који се не могу применити на области ствари у спољној природи, те је све добро социјално и све зло антисоцијално. А пошто је религија вера у моћ спољашне природе и њених сила над човеком и обожавање тих сила и пошто прва зла и прва добра човекова долазе од природе и њених сила и појава и тек доцније од човека, то је и први морал морао увек бити религиозан.

Отуд од ступња висине морала људског т. ј. њихове социјалности зависи и ступањ висине друштва; што је нижи морал људи, што они више гледају само своје себичне интересе, што више само за себе раде и брину се, тим је и друштво ниже. Пошто је етичко раније и моћније од интелектуалног, то је и моралност од веће вредности у друштву него интелектуално, те је и морална одличност пријатнија и привлачнија за масу људи него умна. Отуд у сваком друштву и у свима великим и судбоносним тренуцима народа и друштава карактер игра много већу и виднију улогу него таленат, много се више цени од већине људи и много је пречи већини људи него таленат, и много моћније делује на људе него таленат, пред осталог и због тога што само карактер може подстицати снагу подражавања, која је генерална снага свих људи, и само се карактеру може подражавати а таленту никад.

Пошто је етичко много ближе животу и његовим непосредним интересима и има много више посла с њима него интелектуално, пошто тако етичко делује дубље и моћније на живот него интелекат, то је и *практично* као првобитније моћније од доцнијег теоријског, апстрактног; живот је моћнији од мишљења и потребе живота моћније одређују човека него потребе духа. Потребе живота јесу основни и први подстрек свега рада човекова, оне прво буде душу и дух човеков; глад и жеђ, хладноћа и спољашне опасности нагнале су првобитног човека да се довија, да тражи, да се напреже; оне буде, развијају и снаже прве снаге душе и духа човекова у првобитној тешкој борби за живот и одржање његово; практичке потребе прво су подстицале сав напредак и остале увек најтрајнији и најчвршћи основ свега напретка људског у историји. Отуд су у свима временима и у свима друштвима практичне способности, као најпотребније, највише подстицане те и највише развијене и најмоћније од свих способности човекових и увек су најмоћније деловале на живот и одређивале односе у њему, те су увек и нај-

више биле цењене, те је увек практична, видна, радња била много више цењена од апстрактног мишљења. Отуд практички карактери много моћније делују у друштву него таленти; отуд обичаји много јаче владају човеком, много утицајније и моћније одређују народни живот него закони, које разум појединих даје друштву; отуд и наука само она и само онда цвета, која је и кад је потребна, која, кад и ако служи практичким, животним интересима друштва. Пошто је тако практична потреба најјачи фактор у животу људском, пошто она најмоћније одређује све односе живота, то она одређује меру и границе снаге и ума људског; човек може испитати, сазнати и разумети само онолико колико му треба, никад и ништа више, и све што и колико сазна и разуме сазнаће и разумеће само за то што му то и толико треба да сазна и разуме. Отуда су и практички непосредни интереси увек моћније деловали на људе и кретали друштва него апстрактне идеје; као што је одобравање порезе основ свега парламентарног живота и развитка, тако су финансијски интереси и заплети подстицали све велике револуције, и француску и инглеску и америчку; тако су и политику свих народа и свих времена водили само интереси, и сви велики догађаји у историји, сви ратови, револуције, потреси и буне, из којих су као резултати потицали шири погледи, већа правда и виша култура и цивилизација, само су производ сукоба тих интереса; идеје као вођи и подстицаји кретања друштва настајале су тек доцније на основу интереса; и религиозној реформацији 16-ог столећа, као и америчкој и француској револуцији, први су основ, узрок и подстицај финансијски заплети и забуне; идеје које су оне извеле настале су и развиле су се тек доцније. Тако су интереси у свима временима били најмоћнији подстицаји и фактори свега историјског напретка људског; они су будили и подстицали и највише идеје људске — идеје правде, истине и слободе; интереси су одређивали односе људске у свима друштвима и временима, они су правили ратове, револуције и преврате, они су бунили људе, народе и друштва против насиља, заблуде и неправде, они су творци напретка људског, на њима је подигнута историја човекова, док је моћ — апстрактних идеја много слабија и њихов је утицај врло ограничен, само на поједина времена и на поједине људе.

Тако је од свих историјских снага човекових најдоцнија његова снага *свест*, свесни ум, најслабија од свих. Пошто радња мозга није одата само мислима него у највећој мери одржању живота и телесних функција, пошто су органи интелектуалности много мањи и по томе слабији од органа телесног живота, то је и интелекту-

туалност најмања и најслабија снага човекова, по томе човек може само један ограничен део ствари сазнати и разумети. Ум човеков никад не може сазнати ону унутрашњу суштину ствари, ону основну и првобитну снагу, од које су све ствари и појави само испољавања и манифестовања, те ће му она остати увек тајна, неразјашњиво као што је и само мишљење; ум никад не може сазнати почетак и крај ствари, пошто нема никаква ослонца за испитивање тих тачака; никад не може сазнати ни материју ни дух, пошто су обоје само симболи неке моћи, првобитне, унутрашње и апсолутне, која се никад не може провидети; никад не може, као ни суштину ствари, сазнати првобитне узроке свега; могу се знати само појави а не биће и само дејства а не узроци; никад се не може разумети како физичко кретање прелази у осећање; никад се не може разумети ни осећање ни мишљење; ум никад не може одредити границе времена и простора. Од свега људског, од свих функција и процеса виталности човекове апстрактно мишљење, као најдоцније, јесте и најслабије и одржава се само са највише напора, те се и најлакше даје реметити од свега осталог, те се и повлачи у борби са свима другим ранијим, психичким и физичким снагама, осећањима, страстима, нагонима и т. д., те мишљењу треба велике неге и јаког заклона од свих непогода људског живота, да би могло успевати.

Не само да су моћи ума људског повучене сталне и неуклонљиве границе у сазнавању и разумевању ствари и појава, него је и творачка моћ свести човекове, моћ уплива свести и свесне воље човекове, ограничена на најужи, најмањи део ствари. Као што у друштву човекову све друге раније снаге моћније одређују односе и живот људски, јаче упливишу на њих него интелекат, тако је уплив свесног ума човекова и на спољашну природу још више ограничен. Свесним умом човек највише може упливисати само на човека и на друштво људско, много мање на животиње и на биље, — само на површину земљину, ни мало на друге светове; човек никад не може променити суштину материје, ни умножити ни умањити је, као што не може променити, умножити ни умањити основне елементе, ни стварати их ни уништавати их; свесни ум никад неће моћи променити законе живота, нити стварати нов ред ствари у природи; он може само сазнавајући и разумевајући законе природе упућивати људе да живе по њима и тако мењати само односе друштва људског; и као што не може мењати ред ствари и снага у природи, тако им не може давати ни други смер, он може само у извесним правцима подстицати и допуњавати природу, али само у оном истом смеру који је она дала. И пошто човек не може ства-

жити на рачун других; и као што се дубоке и велике мисли не мисле и не стварају вољно и намерно, као што се ништа велико, трајно и значајно не ствара вољно, тако ни геније не постаје вољно; геније је само невољна одушка несвесних снага из дубине историје.

По томе све свесно, пошто се као врло слабо мора одржавати само великим и мучним напорима, тежи да пређе у несвесно, те и свака вољна слободна радња тежи да пређе у навику, као што и свако мишљење тежи да постане догма и као што сваки закон тежи да постане обичај По томе је навика много јача и много дубље упливише на све људске радње него свесна воља, те је навика једна од најмоћнијих снага које владају човеком. Не под непрестаним напрезањем свесне воље него под упливом навике врши човек већину радња у животу и она овлађује свима стањима душе и духа. Наука је психичком животу човекову оно исто што је наслеђе његову и општем органском животу; као што без наслеђа не би могло бити никаква напретка у животу и историји, пошто би сваки нараштај морао из нова да ствара оно што су други пре њега створили, те никад не би могао на основу створеног, наслеђеног да зида и развија даље, тако би без навике и живот и радње и мишљење били много спорији, кад би се све то морало изводити непрестаним понављањем и напрезањем свесне воље. Тако су наслеђе, навика и вера три форме једне исте основне снаге, која одржава и покреће цео живот; као што вера уштеђује човеку труд поновног и непрестаног испитивања онога што је испитано, тако и навика, уштеђујући труд непрестаног напрезања свесне воље, ослобођава човекове сувишне снаге за друге радње, те би се без навике, као и без наслеђа и без вере, морало увек све из нова почињати, те би тиме сваки прогрес био немогућан; само навика одржава онај континуитет у животу појединаца, народа, друштава, времена, на коме је и основан цео прогрес у историји човековој; само навика, копајући корито току душе, олакшава живот, тупећи оштрину осећања и штедећи снагу човекову за подношење нових болова. Тако људским животом и начином мишљења не управљају теорије и идеје него навике; навике су много јачи покретачи у животу него начела и теорије, као што су и обичаји моћнији од закона и догме од идеја.

По томе теорије и науке као продукат радње интелекта делују само на ум и само појмове о стварима мењају, док све друго раније од појмова не подлежи упливу ума. Ни једна наука ни философија није кадра деловати на целу људску душу, као што могу

религија, фантазија, појезија, потребе живота; ни једна није кадра мењати људска осећања, опажања и представе; њихов уплив ограничен је само на појмове и само њих мењају. Осим тога наука и философија могу деловати увек само на ограничен број људи од духа и остају увек без уплива на огромну већину људи.

Пошто је моћ свесног ума најслабија од свих других снага човекових, то је и његово свесно деловање и упливисање ограничено само на оно што је чисто људско, на друштво његово, најдоцнију, највишу, најужу и најслабију област земљина живота; на природу и на природно у човеку он не може деловати. Отуд *цивилизација* може да делује и упливише само на оно што је историјско а не на оно што је природно; моћна је само толико да створи оно за што има историјске могућности и само оно да уништи или промени што је у току историје човекове постало, што није природа непосредно дала и створила. Све остало првобитно, што лежи дубоко испод историје човекове и на чему је историја његова и основана, цивилизација не може променити, те нема смисла тражити од цивилизације да начини људе бољима, племенитијима и интелигентнијима него што су; она не може мењати оно што је природа створила у људима и дала им, него само оно што се у току историје развило у друштву: уклонити неједнакости политичких права и дужности као историјске резултате и основати их на природним основима; друкчија, праведнија подела рада, имања и уживања, као чисти продукти историје. Али уклонити неједнакости духа и душе међу људима, које је сама природа усадила, цивилизација никад неће моћи. Ма колико моћна и висока цивилизација никад неће моћи изменити суштину, природу човекову; она ће увек остати само најтањи и најслабији слој душе човекове, само политура душе, спољна, углађена маска, коју човек узима на се у друштву и коју радо скида чим се ослободи веза друштвених; она може мењати само акциденталне појаве у друштву, само од историје добивене особине човекове. И највиша цивилизација никад неће моћи угушити она природна осећања, која су заједничка свима људима, природним и цивилизованим, у свима временима; никад неће нестати ни мржње ни љубави, ни гнева ни страха, ни зависти ни себичности; увек је довољан само какав мали потрес у друштву, па да се здере та политура цивилизације, да се скине маска љубазности, племенитости, хуманости, правде и љубави. Тако цивилизација не може изменити природу човекову, основне особине његова тела и душе; крв је подједнако топла код цивилизованих и код дивљака; количина, комбинација и пропорција телесних органа свуд је иста; тако су код

свих људи једне исте основне особине душе и не мењају се цивилизацијом. Цивилизација и историја мењају само мисли човекове, а оне су последњи, најфинији, најслабији и најпромењљивији резултат историје и цивилизације; ниже, првобитније снаге душе, које су код свих људи исте и код свих људи подједнако раде, остају исте у свима историјским временима — афекти и страсти, осећања и представе. Мењајући само појмове цивилизација глача човека, она је политура дивље, животињске суровости, али та је политура и сувише танка; сваки јачи потрес у души и у друштву — гнев и бол, ратови, револуције, разбијају ту политуру и испод ње се одмах види животињство човеково, које у мирно време покрива политура цивилизације.

Као што је све велике творевине човекове у историји створила несвест, тако је несвесно постао и развио се и *језик*, најраније и по томе најмоћније оруђе ума, без којега се ум никад не би могао развити. Језик је први и најмоћнији основ и услов свега прогреса ума људског, основ и услов историје човекове; само је језик омогућио традицију, наслеђе стеченог и континуитет у историји, без којега се ни историја човекова ни икакав прогрес у њој не би могао ни замислити ни разумети, јер само језиком може један човек за кратко време свог индивидуалног живота добити све оно што су сви историјски нараштаји од почетка живота човекова на земљи до данас стекли и тиме од првобитног ступња на коме сваки човек стоји при рођењу попети се на висину историјског, цивилизованог човека, те само језиком добива човек у наслеђе тековину мисли, појмова и идеја свих прошлих времена. Језик везује највише идеје историјске за прве представе и појмове човекове; он везује све људе свих времена у једну велику целину истрорijску. Као што је језик основ и први услов поезије, наука, философије, тако је он од првих основа и услова друштва људског, које би без њега било немогућно; само језик везује људе у фамилије, племена, народе и државе, као што ће бити једна од најмоћнијих веза људи у једну једину велику целину — у целину човечанства. Језик је од првих и најмоћнијих веза, којима се човек везао за Бога и спољни свет и за све остале људе; он је отворио душу човекову; на њему је основан и у њему је развијен дух људски; преко њега бива цела историја човекова. Пошто је језик, као услов живота и развитка свих духовних снага човекових, најранији од свих, то је он и најмоћнији од свих; он је најмоћније оруђе човекове историје, прогреса и цивилизације.

Тако што год је нешто у историји раније по постанку и развитку свом оно је све моћније, све дубље и свестраније упливише на све што је доцније постало и развило се. Као што први психички развитак сваког индивидуалног човека одређује у главном и основном цео потоњи живот и развитак душе и духа његова, тако и у историји човечанства прве представе, појмови и идеје одређују форме погледа и мишљења свих потоњих историјских генерација; појмови и идеје првобитних народа јесу основ, на коме се дижу и развијају сви доцнији историјски појмови човекови о свету и о себи; сва модерна наука и филисофија диже се на основима, које су дали оријентални и класички народи; модерне идеје у науци и философији само су деривације и варијације и даљи развици старих идеја, које остају моћни, трајни и непроменљиви основ свега даљег развитка духа човекова. Тако су први проналасци и открића човекова највећр и одређују и условљују све потоње проналаске и отрића; ватра и оруђа, језик, писме, металургија, земљорад, шивење јесу највеће и најмоћније тековине човекове, те је за њих требало и највише напрезања, јер их је било најтеже створити, и оне одређују и условљују цео потоњи историјски живот човечанства, оне су стални и моћни основ, на коме се диже цео историјски прогрес човеков, сва његова историја, култура и цивилизација; ти први проналасци јесу најдубљи и најмоћнији подстицаји свега прогреса човекова у историји; учињени пре историје они су темељ, на коме се диже сва историја човекова. Тако дизање човека на ноге и тиме ослобођавање руку и погледа пробудило је душу и дух човеков и ослободило га од везаности животињске за земљу. Тако и цивилизација и култура модерних народа почивају на основу културе оријенталних и класичких народа.

Према том закону да оно што је раније моћније је од доцнијег и дубље и свестраније упливише на све доцније и моћније га одређује и условљује, — *прошлост* је један од најмоћнијих фактора и снага историјских, најмоћнији услов свега прогреса човекова у историји, све његове даље и више културе и цивилизације. Прошлост, историја, дубоко и моћно одређује цео живот појединаца, фамилија, племена, народа и човечанства и разликује се од свих других историјских фактора и тим што његова снага све више и непрестано расте, из столећа у столеће, из дана у дан, и све више постаје најмоћнији мотор свега живота и прогреса људског; прошлост је темељ све културе и цивилизације, у прошлости су учињени први, главни и најважнији кораци свега прогреса, у прошлости је прокрчен онај пут, којим човечанство иде и којим ће и даље ићи.

И не само да је прошлост услов и темељ свега живота човекова у историји, свега прогреса његова, него је услов и темељ свега развитка ума, свега разума, услов разумевања садашњости и будућности ствари и човека. Сва култура и цивилизација човекова, сав прогрес његов омогућени су наслеђем од прошлости, наслеђем тековина прошлих, ранијих времена и нараштаја историјских. И као што је у области нижег органског живота наслеђе, као ранији моменат, много моћније од доцнијег прилагођавања, као што су природне склоности особине и снаге тела и душе, које човек доноси собом на свет као наслеђе рода, много дубље и моћније него оне које човек доцниве добива од друштва и историје; као што су нагони и осећања, страсти и афекти, као природно наслеђе човеково, много моћнији од мишљења и разума, који се тек доцније и само у друштву и историји развијају; као што је животињско у човеку, као првобитније, моћније од хуманог и племенитог у њему, које се доцније развија; као што су наслеђени, сарођени природни нагони самоодржања, расплођавања, моћнији од доцнијих, добивених, социјалних нагона; као што је наслеђени нагон тражења хране моћнији од доцније добивеног нагона тражења добра, истине, правде и љубави, као што је егоизам у човеку као првобитнији моћнији од доцнијег патриотизма и љубави према друштву и човеку: тако и у области вишег историјског живота наслеђе од прошлости много моћније одређује судбу и живот човека у друштву него садашњост; свако историјско доба много је више наследник прошлости него творац својих прилика; свака садашњост почива само на свима ранијим временима, а то се најбоље види по идејама, које се само у историји развијају и само се као наслеђе од историје добивају, јер ни једна велика идеја није продукат чулних утисака, није резултат садашњости и напора у садашњости; обе се израђују само у дугим историјским временима; корен је свакој идеји дубоко у дубини историје, те се могу добивати само као наслеђе од историје, јер никоји појединац и са најоштријим чулима не би никад дошао до једног принципа генералног у науци и философији.

Као што, као и у свима другим областима, и у религији приоритет у времену одређује моћ и снагу и пропорционалан је њима, као што хришћанство са својим апстрактним Богом и својим племенитим принципима никад неће моћи ухватити тако дубок корен у људској души као раније религије освете и суровости, страха, себичности и чулности, као што је у опште свака идеја тим моћнија што је старија, — тако и у области наука, свака поједина наука тим моћније и свестраније утиче на живот људски и на остале на-

уке, што је раније настала и развила се, т. ј. према нашем закону у I делу ове књиге: да човек мисли о стварима и изучава их оним истим редом, којим су ствари постајале, по томе свака појединa наука тим моћније упливише на живот људски и на остале науке, што је предмет те науке старији, ранији по постанку у времену. Према томе по снази и упливу на целокупни живот људски и друштвени међу свима наукама на прво место долази астрономија и све остале науке развиле су се само на основу астрономских закона, као депенденце астрономије, као што је и цела земља са свима њеним областима и појавима и целим својим животом само једна депенденца сунца и као што од сунца добива земља потребну топлоту и светлост и законе свог живота и свега на њој. Као што су астрономски појави ранији и по томе моћнији од свих земаљских појава и упливишу на све њих, тако су и астрономски закони ранији и по томе моћнији од свих земаљских закона и упливишу на све њих; као што је небо раширено над свима земљама, тако су и закони астрономије раширени над свима наукама. У свима временима астрономија је била најкориснија наука, јер је највише служила животу и његовим потребама; она је и будила све остале науке редом, кад је која затребала човеку и остала увек основ и ослонац свих њих. Пошто су астрономски закони само математски закони, то је астрономија пробудила и основала математику, која је с астрономијом била првобитно тесно спојена и од које се тек доцније одвојила, и математика је увек остала једно од најмоћнијих оруђа духа људског, један од највећих инструмената свих наука, тако да висина и ступањ научности у изучавању сваке области појава зависи од количине математскога у њему, тако да све науке теже да се што више сведу на математику; дух људски у процесу прогреса свог тежи, да све науке о свима појавима и стварима на земљи буду само одсев астрономских и математских закона, да у свему земаљском нађу што више небескога. И као и остале природне науке развиле су се и медицина и ботаника на основу астрономије и првобитно су биле тесно спојене с њом; биље је тражено под планетарним упливом, под којим су справљани и лекови, да би били снажни, те су и болести првобитно приписиване планетарним узроцима; тако су се само на основу астрономије развиле и физика, хемија и геологија. И као што су астрономски закони моћно упливисали на живот човеков и на законе и развитак свих осталих наука, тако су астрономски појмови упливисали и одређивали појмове у свима другим областима знања. Догод је земља била центар васионе, око које се и сунце окретало и по томе док је била симбол мира и не-

помичности, дотле су мир и непомичност владали и у свима другим областима живота па и у људском друштву; стагнација у људском друштву била је одсев стагнације земљине у васиони. А појам да је земља само један мали део сунчевог система и још мањи део целе васионе изменио је појмове човекове о свима другим областима ствари и појава па и о самом човеку; кад је земља престала да буде центар васионе, ради које све у васиони постоји и око које се и сунце окреће, онда јо с другим стварима и човек добио други, тачнији положај у свету; место да као изабрани створ божји буде центар, око којега све у свету окреће и ради којега све у свету постоји, он је постао само један мали део целокупног живота земље и света. Појам да земља не стоји него да се окреће око сунца донео је појам кретања и у све области земљина живота па и у људско друштво, и само на основу тог појма кретања развили су се доцнији појмови прогреса и еволуције; док је земља била мирна, дотле није могло бити кретања и напретка ни у којој области њена живота па ни у људском друштву. И сазнање законитости у астрономским појавима донело је тражење законитости и у свима земаљским и најпосле и у људским појавима; догод је у астрономским појавима владала ћудљива воља духова и божанстава, дотле ни у земаљским ни у људским стварима није могло бити никакве законитости ни правилног напретка, те су закони у људским и земаљским стварима само деривације, последице и резултати астрономских закона.

После астрономије најмоћније су упливисале на живот људски и на историјски прогрес његов физика, хемија и геологија; оне су с механиком усавршиле индустрију и агрикултуру и дале им велики полет; оне су извеле велику материјалну културу најновијег доба и отвориле велики светски саобраћај свих крајева земље и тиме у велико крче пута великом смеру човечанства и историје — јединству; умноживши снагу човекову над земаљским стварима и појавима, оне су повисиле ступањ историјске висине човекове и отвориле велике области духу људском и напретку разума. А биолошке науке, као доцније од наука о неорганским стварима, имале су и много мање уплива на целокупни живот људски и друштвени; доцније и по том апстрактније од неорганских наука, њихов је уплив више и ограничен на дух људски, на област ума, док неорганске науке делујући моћно и на стварни живот, деловале су и на ум људски; уплив наука о неорганском свету по томе је не само моћнији него и свестранији, шири; уплив биолошких наука као доцнијих не само да је слабији него је и ограниченији, ужи; био-

лошке науке, не упливишући толико на живот, упливишу само на појмове. Као што је модерна астрономија променила однос земље према другим козмичким телима, тако је и модерна биологија променила однос човека према другим стварима на земљи, према животињама и биљу и тиме му одредила тачнији, праведнији, истинитији положај према њима и тиме су дале моћан подстрек и основ рационалној историји да разуме човека у свима његовим односима простора и времена. Тако је и првобитна философија, метафизика, моћно упливисала на цео потоњи развитак философије, одредив јој у главном пут и дајући јој главне елементе. Основи све потоње философије, основна питања о духу и материји, о природи и о човеку, о простору и времену, о души и Богу, о апсолутном и релативном, о првом узроку, дошла су модерним наукама од матафизике као наслеђе од ње и све се оне крећу у границама, које им је метафизика одредила.

Док науке о природним стварима и појавима уздижу моћ човека у природи и упливишу на све стране и правце живота људског, дотле доцније социјалне науке делују само на односе људи једног према другом у друштву и, разумевајући све више природу човека и друштва, уносе и утврђују све већу правду међу људе. Науке о неорганским стварима уносе правду у свет неорганских ствари, појава и снага, дајући свакој ствари њено право место међу другим стварима према њеној величини, снази, трајности и вредности за друге; науке о човеку и друштву уносе све већу правду међу људе, дајући сваком човеку, класи, народу, друштву, времену, сваком социјалном појаву, њихово право место међу другим људима, класама, народима, друштвима, временима и појавима, према њиховој величини, снази, трајности и вредности за друге људе, класе, народе, друштва, времена и појаве, и сви ти моменти зависе од приоритета у времену. Моћ и уплив социјалних наука ограничени су само на друштво људско и могу мењати само односе у друштву људском, све више разумевајући човека и његово друштво и тим све више уклањајући неправде из друштва. По томе главни посао свих наука јесте изрицање и утврђивање што тачније и више правде; све виши разум доноси све вишу правду; правда је последњи смер свега прогреса разума човекова. Као што је астрономија одала правду сунцу и космосу, уклањајући земљу с неприродног и неправедног места, које је дотле заузимала, тако је биологија одала правду животињама, скидајући човека с оне неприродне висине, коју је дотле неправедно био заузео према њима. Пошто је правда последњи, једини и главни смер разума, то највишу правду може донети само

највиши разум. А највиши разум само је у историји свега, људи и ствари, и историји је главни задатак да, разумевши прошлост и будућност свих ствари, ода највишу правду свима стварима; и као што су највиша правда и разум само у историји, у дубинама прошлости и будућности, тако и историја има посла само с прошлошћу и будућношћу ствари, а да би видела и разумела прошлост и будућност ствари она се мора дићи изнад садашњости и стварног живота; историја нема посла са садашњошћу и стварним животом, она је далеко од њега, високо над њим и нема никаква уплива на њега; по томе њена стварна материјална моћ мања је, слабија је од свих других ранијих наука, док је њена идеална моћ највиша, њена је светлост највећа; она је највиши разум и највиша правда, последња инстанца апела духа људског. По томе све друге раније науке моћније упливишу на стварни живот садашњости, моћније стварно одређују односе ствари и много више интересују и подстичу обичног човека садашњости него права историја; уплив њен на стварни живот као најдоцније, најапстрактније науке слабији је од свих других ранијих наука. Као што историји не требају те немају вредности за њу ни једно чуло те ни чулни, стварни живот садашњости, тако и чулима и чулном стварном животу и чулним људима не треба историја и она нема вредности за њих; она има вредности и она треба само оним људима од духа и разума, који траже истину и правду у свету, а тих је људи најмање од свих других људи и тако су ретко посејани у просторима живота и у временима историје, да са никад не могу састати у веће друштво, да би чинили и представљали неку моћ. Отуд је и права историја, као наука о времену, наука о стварима и свету у времену, најмање обрађена и развијена од свих других ранијих наука, пошто интересује само најмањи број људи, те јој се најмање њих и одаје. И као што је свака наука тим тачнија, научнија, што у њој има више математскога, тако је и свака наука тим племенитија и идеалнија, што има више историјскога у њој. Као што човек, последњи и највиши резултат ствари, делује оплемењујући на ствари и стварни свет дижући их до себе, узимајући их у службу себи, тако историја делује оплемењујући на науке, дижући их изнад стварности и садашњости, изнад материјалних, земаљских потреба тела и живота у свет идеја и идеала, у племенити свет духа и мисли. Све се науке баве стварима у садашњости, само се историја бави стварима у времену; а пошто се ствари и појави не могу разумети без знања њихове прошлости и провиђања њихове будућности, то се науке о свима стварима све више дижу до историје и све више тону у историју; и као што се

човек користи стварима само разумевајући их, као што се са прогресом разума множе и ствари корисне човеку, множе везе човекове са све већим бројем ствари, и као што ће највиши ступањ разума донети уверење да све ствари и појави који постоје, који су постојали и који ће постојати, да су сви они корисни, да су сви потребни ма где, ма кад, ма чему, да су сви везани везама зависности; као што ће тако највиши разум везати некад све ствари и појаве у свима просторима и у свима временима, везама корисности за човека, — тако ће и прогрес историје и историјског разума све више везивати све остале науке за себе. Историја продире све више у области свих других наука, осваја их и диже до себе, тако да ће на највишем ступњу свом све науке бити само елементи и органи историје, као што ће на највишем ступњу историјског прогреса човекова све ствари и сви појави органског света бити само елементи и органи човека и његова живота. Пошто је садашњост ствари и чулно посматрање и испитивање ствари недовољно за разумевање њих, то ће све поједине науке све више престајати да буду самостални организми и све ће више постајати само органи и инструменти историје. Отуд ће и једина форма праве највише философије бити све више само историја, т. ј. у сваком систему мисли тим ће више бити философије што у њему буде више историје; у свакој науци око једне главне идеје организују се остали закони ствари у њеној области и пошто су све идеје само продукат историје и у њој се распадају на поједине састојке и факте, то права историја све више постаје само организам од идеја. Само је једна свест, један разум, који је позван да да̂ последњи и највиши суд о свима стварима, света и човека, а то је историја. Историјски разум јесте највиши разум људски, највиши суд свега, најпоузданији критеријум сваке истине, највиша тачка за посматрање свега; отуд са све већим разумевањем историје она све више заузима друкчи, особени положај према осталим наукама, као што је и сунце заузело друкчи и особени положај према планетама, што су оне више престајале да буду сунца.

И у области друштва људског ранији моменти и снаге моћнији су од доцнијих, одређују ове и упливишу на њих.

Природни, животињски човек ранији је од друштва људског, од социјалног човека, и особине, снаге и потребе природног човека моћније су од особина, снага и потреба социјалног човека, као што су физички живот и потребе његове прва подлога свега духовног живота, као што су физичке потребе први будиоци духа — тако су оне и први основи на којима се диже и развија све даље друштво људ-

ско; само првобитне, најниже потребе одржања живота и одбране од спољашних опасности и склопиле су прва друштва људска и оне су увек остале најмоћнији основ и подстрек друштва људског; духовне потребе јављају се много доцније и оне су увек најслабији ослонци и подстицаји друштва. Човек је прво животиња, тек после у друштву постаје човек, те су његове животињске потребе, као раније, јаче од његових социјалних потреба, и човек остаје животиња и онда кад све социјално и хумано у њему изумре. И као што смо видели првобитне природне снаге, клима, вода, земљиште, мултипликација човека и наслеђе, много моћније одређују човека у друштву и његов прогрес него доцнији чисто социјални и историјски фактори. Отуда пошто су физичке природне потребе створиле друштво људско, као што оне стварају друштва и код животиња, то је први и главни смер сваког друштва задовољавање физичких потреба људских; прогрес душе и духа, племенитости и хуманости, правде и разума тек доцније постаје смер друштва људског и као доцнији он је и споредшији и слабији од првобитног главног смера. А пошто на задовољавање физичких потреба свако друштво троши највећи део свога рада, времена и снаге, то је и правог прогреса, прогреса душе и духа врло мало, на мало крајева на земљи, код мало народа, који не троше сву своју снагу на своје физичко и политичко одржање, и само ти народи и имају вредности у историји и за њу.

Пошто је природни животињски човек с природним животињским потребама тип човека, свих људи и свих друштава људских а не социјални, историјски човек, то је и све првобитно, природно у човеку моћније од социјалног и историјског у њему, од хуманости и племенитости, од духа и разума. Отуда је себичност у човеку много моћнија од социјалности и племенитости у њему, која се доцније развија у њему; отуд себични интереси појединих индивидуа, фамилија, племена, народа, држава, увек моћније одређују и крећу људе него општији, несебичнији интереси и само ти појединп себични интереси одржања себе и стварали су све догађаје, реформе, ратове, револуције и прогрес историје, као што су створили и све друштво људско.

Пошто физичке, природне, првобитне потребе човекове стварају све друштво људско, то је и економни живот основ свега даљег вишег политичког и социјалног живота и само се на основу њега и могу развијати; отуд форма и ступањ економног живота одређују форму и ступањ политичког живота, одређују и висину историјског живота: што је нижи, првобитнији начин привреде, тим је

и друштво ниже и простије; рибари и номади нису могли никад стварати већа политичка друштва, која се развијају тек на основу земљорада, трговине, индустрије и наука; што је једно друштво моћније да на једном извесном простору земља, храни што већи број људи, тим је и ступањ његова политичког, социјалног и духовног живота виши. Пошто су у ново доба привредни извори, отворени трговином, индустријом и науком, много обилнији и већи него у старо доба, то су и модерна друштва виша и праведнија од старих друштава, којима су привредни извори били много ограниченији, оскуднији. Отуд се само на економном основу могу дизати моралност, правда, слобода, хуманост и социјалност, истина и разум; гладан човек, онај који мора да тражи, хране себи и својима, не зна и неће да зна и не може да зна те ствари; отуд само гладни људи стварају прогрес и цивилизацију, а само их сити уживају. Тако само од висине привредног развитка, од ступња економног зависи подела природних и политичких права људи; на њему је основан ступањ правде у друштву.

Пошто је економски живот најмоћнији и најшири основ свега даљег вишег социјалног живота и не само основ него и услов и подстицај њега, то су и економне снаге као првобитне моћније од доцнијих социјалних фактора у друштву. И међу њима раније по постанку у времену моћније су од доцнијих и одређују их. Најстарија економна снага, која је и отворила цео потоњи прогрес друштва јесте и институција *својине* и на основу ње развили су се и сви правни и морални односи друштвени, по томе и сва могућност друштва и културе; догод су само животна средства била предмет својине, које има и код животиња, дотле није ни могло бити никаквог друштва ни културе; што се појам својине ширио и на остале предмете и на земљу, тим су се ширили и множили и правни односи, тим је и супањ друштва бивао виши. И само на основу својине и могао се развити *земљорад*, који је у свима временима остао најмоћнији и најсигурнији основ вишег друштва људског, држава и народа и најобилнији извор благостања људског, јер само земљорад чини, да се велика друштва могу одржавати и хранити на једном извесном простору земље. И на основу земљорада диже се и развија *трговина*, која множи богатство и благостање људско, која све више везује све људе свих крајева земље у једну јединy велику целину човечанства, која је прва рушила преграде природе између појединих племена, народа и крајева земље; интереси трговине створили су *новац*, једно од најмоћнијих оруђа вишег саобраћаја људског и по томе прогреса и цивилизације људске; ин-

тереси трговине створили су и сва средства саобраћаја међу људима, од првобитних средстава до лађа и железница, телеграфа и телефона, и отварајући и ширећи погледе човекове они су моћно подстицали и више потребе човекове, сазнања и разума, науке и философије; умножавајући богатство и благостање, дижући човека и крећући га на рад и мишљење, трговина све више диже и ступањ историјске висине човека, те је она један од најмоћнијих историјских фактора свега прогреса и цивилизације људске, јер умножавајући потребе човекове она умножава и рад и снагу човекову и тим је подстакла и развила и *индустрију*, која је изазвала потребу што већег познавања и разумевања природе, те су потребе трговине и индустрије и изазвале сав полет природних наука у модерно доба, које тако постају најдоцнији економни фактор у историји. И само интереси трговине и индустрије као моћнији од интереса духа делују на друштво људско, раде његов прогрес и мењају његове односе; интереси трговине и индустрије пре ће и моћније основати и утврдити интересе једног човечанства на рачун интереса појединих народа и тиме утврдити општи светски мир, него интереси духа људског, који ће тек доцније утврдити да *треба* да буде општи мир у једном човечанству, што су животни, економни интереси људски, интереси трговине и индустрије, *морали* утврдити, као што су само ти животни интереси и изазивали све борбе и ратове у историји, међу племенима и народима, и те борбе племена и народа као један од најстаријих биле су један од најмоћнијих фактора свега прогреса људског у историји. Само су ратови доводили до свести појединаца њихово племе и њихову народност, само су они напрезали њихову заједничку снагу за борбу с непријатељем; отуд су успомене из бораба и ратничка дела највиднији моменти у историји једног народа, најмоћнији чувари националне и племенске свести, основ и подстрек националних идеја и први будиоци националне поезије и литературе. Свака национална поезија постаје опевањем борбе с непријатељима и слављењем јунака у тој борби, и велики ратници, освајачи и борци јесу најпознатија имена маси људи и једина имена, за која она везује историју племена и народа, једини моменти историјских успомена; отуд су велики ратови у историји најмоћнији подстреци развитка и око њих се групише све велико и сјајно у историји.

Тако знање људско и наука, основани на животним, економним интересима људским и подстакнути њима, улазе последњи у службу животу и служе му осветљујући путеве, откривајући нове привредне снаге и изворе и проналазећи нове ствари потребне животу. Тако

су само моћне и све веће потребе живота и могле пробудити најдоцније, најслабије и најмање развијене снаге човекове, снаге духа и ума; само су потребе живота могле постићи и развити потребе правде и истине, најслабије и најфиније потребе човекове, те се без потреба живота не би никад ни могле развити те најплеменитије снаге човекове. И науке и философије само се тако могу одржати, развијати и цветати, ако служе интересима и потребама живота људског и ако њих задовољавају, и само их потребе живота и могу будити, оснивати и развијати; саме по себи оне се никад, и пробуђене, не би могле одржати и развијати.

Тако је првобитно људско друштво, *фамилија*, остала у свима временима најмоћнији основ, услов и подстрек свега даљег, доцнијег, вишег људског друштва, племена, држава, народа, човечанства; она је орган умножавања људи, у њој људска индивидуа добива прве основе свега даљег, друштвеног и духовног живота; она прво и најјаче учи човека да не живи само за себе него и за друге; из фамилије се рађају племена и народи и она много моћније одређује човека у животу него народ и држава, које се доцније дижу на основу ње; фамилија ствара и одржава *обичаје*, на којима и почива народност и који су много моћнији од доцнијих закона, који из њих израстају и који само тако и могу имати вредности и снаге, ако су потекли из обичаја, ако су на обичајима основани; отуд су закони без обичаја мртви и без снаге, док обичаји и без закона одржавају друштво и народ; отуд народ остаје и кад му пропадну закони, али га нестаје с нестајањем његових обичаја; обичаји стварају прву моралност и прво право, прве основе сваког друштва.

И као што је у опште све раније моћније од доцнијег, тако и принцип *требања*, слободе, много слабије одређује и води човека у његову животу и у његову кретању и раду него ранији принцип *морања*, нужности; огромна већина људи у свима друштвима и временима ради само оно, онолико и донде, које, колико и докле мора да ради, да би се одржала у животу и друштву, те не само да је *треба* ограничено на човека, него се до висине *треба* уздижу само ретке, племенитије душе и духови људски.

Пошто је раније независније и моћније, то је све раније све апсолутније, све доцније све релативније.

Што је нека снага ранија, тим апсолутније влада свима доцнијима; животне потребе, нагони и осећања крше све преграде, границе, услове и сметње, које ум и историја стављају; пред све дубљим, све првобитнијим осећањима човековим нестаје свега доцнијег, вишег, што им смета — она крше и газе и верност и мо-

ралност, и племенитост и хуманост, и правду и истину; осећања не знају за границе у простору и времену, које ум ставља; отуд све дубље осећање све се више изражава само суперлативним појмовима — никад, увек, нигде, свуд. Тако је лепо апсолутније док је истина релативнија; истина зависи од многих момената и услова, и да би нешто било истинито, оно мора бити лепо и добро и праведно, и на свом месту и у своје време; лепо не зависи ни од чега од тога; основне, првобитне лепоте природне лепе су увек и свуд.

ГЛАВА 7.

Пошто је раније моћније и лакше се одржава, то све раније добива и троши више од опште снаге, која је одређене, ограничене количине; по томе све доцније добива све мање од опште снаге, све му мање снаге остаје, као и све мање од општег одређеног простора и времена; све доцније све је слабије.

Као што је природа главну снагу своју, највећи део своје снаге утрошила на стварање неорганског света, мање на стварање органског света, то и највећи део опште снаге добива неоргански свет и за то се најлакше и одржава, пошто га земља одржава главном снагом својом, највећим делом своје целокупне снаге. По томе је за човека, за његову историју и цивилизацију, остао најмањи део од опште снаге земљине, те човека и његову цивилизацију природа држи само сувишком све све своје снаге. И као што човечанство живи само од сувишка енергије земљина живота и на рачун њен, тако је исто и човеков психички живот само сувишак енергије његова физичког живота; као што је човек луксуз природе, тако је и мишљење луксуз човека.

Највећи део времена, живота и снаге троше и поједини људи и народи на своје одржање, на физички, чулни, политички живот; у средствима за храну троши сваки човек, свака породица, сваки народ, већу суму вредности него у свима другим потребама заједно. На физички живот и одржање његово троше сви људи највећи део све своје снаге, те за психички, највиши, живот остаје само најмањи део од све целокупне снаге. Као што један човек троши само $^1/_6$ психичког еквивалента своје топлоте, добивене храном и дисањем, на рад, а осталих $^5/_6$ служе за варење и друге животне функције, тако и мозак, добивајући $^1/_5$ целе количине крви у телу, и ако је с чулима једини орган психичког живота, и ако заузима сразмерно врло мали део организма човекова ($^1/_{40}$ тела), опет је главни посао и мозгу и чулима добављање хране за тело и чување тела од спољашних опа-

сности и на то троши највећи део своје снаге. (И ако од свих чула само вид и слух служе интелигенцији, а сва остала чула служе само физичком животу, ипак и вид и слух служе интелигенцији само најмањим делом своје снаге, а највећим делом снаге служе телу и души). Све остале више функције мозга, посматрање, мишљење и т. д., и код самог човека само су споредни послови мозга, те су и развијене у врло слабој мери код појединог човека и сразмерно код врло мало људи, пошто за њих остаје најмањи део од све мождане и нервне снаге, јер је мождана и нервна снага само мали део све животне снаге; код огромне већине људи мозак служи само стомаку и телу.

Тако и у друштву људском сваки народ троши највећи део све своје снаге на своје одржање, на свој физички, чулни, политички живот; отуда само они народи дижу се до историје, само они имају вредности за човечанство, за његов прогрес и за његову цивилизацију, који не троше сву своју снагу на одржање физичког живота, којима према томе остаје сувишак енергије за виши, психички, историјски живот човечанства, док сви људи и сви народи, који троше сву своју снагу у физичком, чулном, телесном животу, немају вредности за човечанство, за његову историју, цивилизацију и прогрес; отуд је до данас тако мало прогреса у историји, пошто сви народи троше највећи део свога времена и своје снаге на борбу с природом, на борбу за храну и одржање, те је у свима временима продукција материјалних добара, потребних за одржање материјалног, телесног живота трошила највећи део свих друштвених снага. И као што човек највећи део своје снаге троши у борби с природом, тако је и човечанство највећи део своје снаге утрошило на стварање првих основа своје историје, у добивању првих својих историјских добара и тековина — фамилије, ватре, оружја, земљорада, језика и писмености, и у одржавању тих првобитних добара оно троши највећи део своје снаге; за све потоње тековине, прогрес, цивилизацију, њему остаје само мало снаге.

Тако је и уметност у свима временима добивала и трошила много више од снаге људске, која је остајала сувишна од снаге потрошене у борби за живот него наука и философија, којима је у свима временима и код свих народа остајао најмањи део од све људске снаге, те је у уметности човек много више, савршеније и племенитије стварао него у науци и философији; отуд у уметности и има много више стварања и творачког него у науци и философији. А од свих уметности највише рада, времена и снаге трошили су сви народи, у свима временима, на архитектуру.

Пошто све доцније добива све мање од опште снаге, то се све доцније све брже и лакше и троши и по томе га све брже и лакше и нестаје; по томе све раније, добивајући све више од опште снаге, све се спорије и теже и троши и по томе све дуже постоји и траје.

Вегетативно мање се троши него анимално, ово мање него психичко. Највише се од свега троши снага ума, много мање се могу потрошити средства за храну, док воду и ваздух сви људи не могу никад потрошити. И не само да апстрактно мишљење. добивајући најмање од све снаге, најбрже се троши од свега људског, те је и снага апстракције најслабија од свих снага човекових, него и што је више апстрактно мишљење, што се један философ пење на све већу висину све мањег броја општих принципа, са којих може прегледати све већи број ствари у све дужим и већим временима, то он све брже троши и ствари и људе и све већи број људи и ствари, тако да се мислилац засити људима и стварима у овом свету пре од свих других људи. По томе је за велике идеје и теорије философске најмање хране у овом свету, јер га оне најбрже троше са свима његовим стањима и појавима, стварима и људима, променама и временима. За истину има много мање хране у овом свету него за лепо; по томе истина много брже троши свет и ствари и људе у њему него лепо; лепо има и налази себи хране свуд, у свима областима живота природе и живота човекова, у свима временима и на свима ступњима историје, те уживање у лепом много мање троши ствари и људе, те се оно много мање и троши и исцрпљује него уживање у истини, за коју има најмање хране у свету; отуд је и лепо много трајније и много се лакше одржава него истина.

Као што је човек луксуз природе, тако је и мишљење луксуз човека и одржава се само луксузном снагом човековом; и као што се у пропадању и невољи човек прво одриче луксуза, те луксуза прво нестаје, тако ће и природа, губећи животом све више од своје снаге, кад јој буде нестало сувишне снаге, у невољи одрећи се прво човека и његове цивилизације. Тако свест, свесно мишљење, добивајући најмање од све снаге човекове, најбрже се и троши, те је најбрже и нестаје, док физички, чулни живот, добивајући више од опште снаге, мање се троши, те дуже траје и онда кад нестане свести и мишљења, апстраховања; отуд се свест најбрже и умара од свих ранијих снага човекових, те њој највише и треба одмора, док све друге раније снаге у човекову животу и у природи раде са све мање умора, потребујући све мање одмора, пошто добивају све више снаге.

Тако се човек са свима својим снагама троши много више од животиња и биља, те ће га много пре нестати, и кад се све органске снаге буду потрошиле и угасиле, снаге неорганског света трајаће и деловаће и даље.

Трошећи се све више, све доцније све брже и нестаје; тако ће појезија и религија преживети науку и философију; физички, чулни, телесни, материјални живот преживеће виши историјски живот,; дивљи, природни човек преживеће цивилизованог, хуманог човека; животиња ће преживети човека, неорганско ће преживети све органско као и сунце земљу.

ГЛАВА 8.

Пошто је оно што је раније независније, има мање потреба и мање услова за свој постанак и одржање, то што је нешто раније тим све лакше постаје, лакше се добива, лакше се одржава, те по томе све ранијем све мање треба борбе за одржање: то је за њега све мање ремећења, зала и болова; и пошто све доцније има све више потреба и све више услова за свој постанак и одржање, пошто све доцније добива све мање од опште снаге, те је све доцније све слабије, пошто све раније добива све више од опште снаге: то све доцније све теже постаје, све се теже добива, одржава се све мучније, са све више напора и по томе све лакше пропада и нестаје га, све се више мора борити за свој постанак и одржање; што је доцније мора се све више борити са све више снага и ствари; отуд све доцније трпи све већа ремећења, зала и болове.

Неоргански свет, пошто му много мање треба него органском свету, одржава се и много лакше од њега, са много мање напора. И у неорганском свету доцнија сложенија тела много се теже одржавају него ранија, простија тела, те се брже распадају и нестаје, их; тако вода, ваздух, светлост, електрицитет, као доцније и сложеније снаге неорганског света, теже се и одржавају од првобитних, основних материја, те при умирању космичких тела њих и нестаје где је било услова да постану.

Органски свет, доцнији од неорганског, постаје и одржава се много теже и са више борбе и напора него ствари и снаге неорганског света. И биље и животиње распадају се после извесног времена живота и враћају атмосфери и земљи супстанце, које су биле утврђене и распоређене у њихову организму. И што су ранија и по томе нижа органска тела, лакше постају и лакше се одржавају, јер онога што њима треба има много више и лакше се добива него онога што треба доцнијем, вишем биљу и животињама. Ваздуха, најпотребније ствари за живот, има свуд и свагда и он се добива без тражења, рада и напора, а тако и вода, која има у себи довољно

материја, соли и гасова, да нижим органским телима може дати довољно хране потребне за одржање.

И у области органског света биље, као раније од животиња, лакше постаје и лакше се одржава од животиња; биљу треба много мање борбе да би живот одржало, пошто добива све од природе што му треба за живот и пошто постаје само онде где има све што му треба, те се тако потпуно покорава спољашним условима, не ослобођавајући се никад од њих. По томе биљке могу поднети више ремећења и дуже прекиде радња него животиње, теже се распадају и труле него животиње; тело животиње много је више сложено него биљке, те се више и пре ремети, квари и распада. И храну потребну за живот биље добива много лакше и више него животиње; биљка добива храну готову од природе, животиња мора да је тражи и често да је отима; биљци је довољна земља и вода, ваздух и топлота којих има свуд, животињи је потребна још и нарочита материја за храну, која се мора тражити и бирати; код биља животне материје прелазе непосредно у сокове, животиња их мора само извесним кретањима уводити у органе варења; биљу је довољан додир површине са атмосферским ваздухом, животиња мора кретати органе за дисање да би ваздух соковима њеним дао оно што је потребно за одржање њена живота; животињи је много теже добити заштите од спољашних опасности и шкодљивих уплива него биљу, те животиња има много више непријатеља, много је више у природи непријатељских снага и ствари за њу него биљу; по томе животиња и осећа болове које биље не осећа, те је животињи и потребно да осећа, док је биљу снага осећања непотребна; по томе је и борба за живот много крвавија и упорнија у области животињског света него у области биљног света.

И међу самим животињама што су раније и по томе ниже и простије, тим лакше постају и одржавају се, тим им је мање потребна борба за одржање, тим више и пре налазе у својој најближој околини, у којој постају, довољно материје за храну, тим подносе све већа ремећења; што је доцнија и по томе виша и сложенија животиња, што има више потреба и по томе више односа према спољашној природи, тим више има опасности за њу, тим је више ремећења код ње, која све теже подноси, тим се теже одржава; што је животиња доцнија и виша и по томе ближа човеку, тим јој је све теже заштитити живот од спољашних опасности, тим све теже добива храну, тим је борба њена за живот све тежа и крвавија.

Пошто се живот тешко одржава и лако пропада, и пошто све виши живот све се теже одржава и све лакше пропада, пошто су

му све многобројнији и већи непријатељи и сметње, то је живот у опште луксуз земље и природе и одржавају га само сувишком своје целокупне одређене снаге, само луксузном енергијом својом; милијонима органских клица пропадају, да би само неке остале у животу, да би само неке имале све што им треба за живот.

Најдоцнији моменат живота по реду времена, човек, најслабији од свих, најтеже постаје и најтеже се одржава од свих ранијих, са највише напора, болова, патња и бораба; он има највише непријатеља у природи и природа га најмање штити од свих. Док природа штити и биље и животиње, одевајући их према потреби и дајући им готово оружје за борбу, дотле човек нема ништа од природе чиме би се заштитио од хладноће и одбранио од непријатеља; он мора своје одело да отима од животиња, као што и своју храну мора да отима од природе, а оружје за борбу мора сâм да ствара, а и непродуктивних крајева на земљи, неповољних човеку, има много више него продуктивних крајева на земљи, повољних. Док је животиња после кратког времена од рођења готова и спремна за живот, снабдевена одмах свим оним што јој треба за борбу у животу, дотле се човек мора дуже него ма која животиња спремати, док не буде спреман за живот и борбу у њему, дотле се човек рађа потпуно без снаге да сам себи помогне и његов живот и судба потпуно су остављени одраслима; детету треба много више помоћи, неге и чувања пре него што се може само кретати него животињи; дете много доцније добива снаге, да би могло подмирити своје потребе и савладати спољашне опасности, јер се код њега много спорије и теже развијају органи потребни за кретање и заштиту као и чула него код животиња. И дете је много теже одржати, гајити и развијати него ма коју животињу и дете се много теже одржава на свом ступњу него ма која животиња; људско дете много брже и лакше може да падне испод свог људског ступња, много брже подивља него ма која животиња; дете, које је одрасло међу животињама и после враћено међу људе, не може се никад више васпитати до човека. И човекова продуктивност много је слабија и више ограничена по времену него код животиња; борба с природом за човека је много тежа и оштрија, јер је према њој и њеним препонама слабији својим телом и телесним органима, те је човек најмање заштићен од природе од свих других животиња, те му је од свих најтеже одржати свој физички живот; отуд је код човека више и разноврснијих болести него ма код које животиње и подложан је болестима од рођења до гроба, те је код животиња и с те стране много мање патња и болова него код човека. Не добивајући ништа

готово од природе човек мора с напором, трудом и радом тећи и учити све оно што животиња доноси собом готово на свет.

Тако природа много лакше, са много мање напора одржава биље и животиње него човека, док човека одржава само сувишком своје снаге, најмањим делом целе своје енергије; отуд за човека има много више непријатељског, неповољног, деструктивног у природи него за животиње; отуд се човек као луксуз природе, одржава само с највећим напорима у најмучнијој борби; он мора да отима и да брани од многобројних непријатеља и своју храну и одело и стан, и своје друштво и живот и све своје историјске тековине, културу, цивилизацију, прогрес; отуд тешка, дуга и крвава борба човекова са свима стварима, појавима и снагама око њега, па и са људима, да би одржао себе и своје људске тековине. Пошто човек има много више потреба него ма која животиња и пошто и са напорима снаге своје никоји човек и никоје друштво не може их све подмирити, то је човек најмање задовољен и задовољан од свих животиња и ствари на земљи; животиња налази у свету све готово што јој треба за живот и више ништа и не тражи, те код животиње нема никад оних болова, који настају и развијају се само код човека у напорној борби његовој.

И у области човека, међу самим људима, у људском друштву много лакше, са много мање напора и болова одржава се првобитнији, нижи човек, природни човек него доцнији, виши, историјски човек; нижи, природни човек имајући само ниже, природне, телесне потребе, лакше их задовољава, те се и лакше одржава од доцнијег, вишег, племенитијег човека, јер ствари у природи, које подмирују прве и најпрече потребе човекове, потребе живота, има много више, доступније су, те се и лакше добивају него ствари које подмирују његове доцније, више потребе. Ваздуха и топлоте има свуд, воде више мање, па и потребу хране, коју биље добива готову од природе, коју животиње налазе готову, човек подмирује са много мање напора своје снаге него доцније, више потребе своје. Што је човек нижи тим се сама природа више брине за њега, тим се све лакше он одржава; са сваким даљим прогресом човек је све више остављен самом себи, без икакве спољашне помоћи и подстрека од природе, тим је човек све више упућен на самог себе, тим је човек човеку све потребнији и скупљи; хуманост је само једна консеквенца то̀г процеса, природа одржава само животињу човека; виши, историјски човек мора сам да се стара, да би подмирио своје доцније више потребе; хуманост, цивилизација, прогрес, разум — све је то остављено само човеку и све то човек добива и одржава само

великим борбама и напорима, јер природа даје човеку само оно што му је потребно за одржање његова нижег, телесног, живота. Природа је пријатељ само човеку животињи, али је непријатељ вишем, историјском човеку и цивилизацији његовој, коју човек мора да одржава тек неприродним напрезањем својих снага; против човекова живота раде многе ствари и снаге у природи, против прогреса ума његова ради све у природи и међу људима; сва доцнија своја историјска добра човек мора сâм да тражи, тече и отима; те и највише и најскупље добро човеково дух, разум, свест, човек је отео само по цену скупе казне, што су лепо оличили мити о Прометеју и Адаму; све што човек има најплеменитије и највише, сва најскупоценија добра своја, човек је морао отети, те добити само преступом, кривицом. Отуда су прогрес ума и цивилизације човекове немили природи и све историјске тековине човекове природа руши на сваком месту и у свако време, где их човек будно не чува највећим напрезањем свих својих снага. А пошто је храна најпреча потреба човекова, коју човек не добива готову од природе и пошто хране мање има и теже се добива од ваздуха, топлоте и воде, пошто је према томе у свима временима у историји највећи део свих људи трошио највећи део све своје снаге и времена на добивање хране, пошто је борба човекова у историји у основу борба за храну, за одржање, пошто је та борба све крвавија, животињскија, што је човек несавршенији, што је друштво ниже, и пошто према томе цео процес прогреса историје човекове иде на то да се што више и лакше добавља храна за све више људи, то је за одржање своје цивилизације и својих скупих историјских тековина човеку увек остајало најмање снаге; као што природа одржава човека само луксузом своје снаге, тако човек одржава цивилизацију само луксузом своје снаге; отуд је у свима временима цивилизација појединих народа и времена најмучније одржавана и најлакше пропадала, и друштва и народи враћали се брзо у стање варварског живота, док нису прошле опасности или док нови народи нису се довољно оснажили и сазрели да је могу одржавати. А пошто је целокупна снага човекова, од првог јављања на земљи па кроз ова историјска времена до последњег човека, ма колика да је, ипак само једна одређена ограничена количина, то човек све даљим животом својим кроз историју све више троши и губи од те ограничене своје снаге, све му мање остаје луксузне снаге, да би одржао своју цивилизацију и прогрес ума и разума свог, пошто ће му општа снага постајати све слабија, те се напослетку мора опет вратити оном стању из кога је изишао и потекао — природном, животињском стању.

А пошто само виши историјски човек ради цивилизацију и прогрес ума, пошто само он тече она узвишена, племенита, скупа историјска добра човекова, а не нижи животињски човек, човек типа, рода људског, то што је виши човек, што су виша добра за која се он бори, то све више осећа болова и све више болове осећа, са све више бола мора добивати и одржавати оно што му треба; што је нижи човек он све мање осећа бола, болови су му све нижи те и пролазнији и са све мање бола задовољава своје ниже, природне потребе. Нижи, чулни човек брзо се нађе у животу, брзо и лако иде својим одређеним правцем у животу, лако задовољава своје ниже, чулне потребе, ближи му је смер који има да достигне, нижа му је висина на коју има да се попне и лако се задовољи и засити оним што му природа и његово друштво дају и не тражи ништа више; отуд само за нижег човека има среће на земљи. За вишег, племенитијег човека дубље душе и вишег духа нема ништа готово и спремљено у свету; он мора дуго лутати и крваво се борити, док не прокрчи себи свој пут и правац; он много теже и ређе задовољава своје више потребе, те врло ретко умире задовољан и засићен; на његову путу има много више препона и сметња, он остаје увек даље од својих идеалних смерова, те су и његови болови много трајнији и дубљи него болови нижег човека. И пошто се до највишег и најскупљег добра — до свести долази само кроз највећи број највиших болова, пошто се свест само болом одржава и подстиче, то са све вишом свешћу расте и висина бола и туге; све више и све виших болова треба, да би се све виша свест човекова могла одржати; као што је бол живота пробудио и подстакао свест човекову, тако ће је некада бол свести о немоћи ума људског, бол неразумљивости и успавати. Пошто природа радије и лакше одржава оно што је ниже и простије него оно што је више и племенитије, то је земљин свет идеалан само за камење, савршен само за биље и животиње, добар и леп само за нижег, животињског човека, горак за онога који дубоко осећа, неразумљив за оне који мисле.

И за развитак вишег човека, потпуне, савршене личности има много мање услова и у самој природи, те само ретко и само у појединим крајевима земље достиже он до више-мање потпуног развитка.

Пошто се нижи, телесни, чулни човек много лакше одржава него виши племенитији човек од духа, то се и чисто телесни органи у организму човекову лакше одржавају него органи који служе духу; мозак троши трећину целог оксидационог процеса тела

и петину целокупне масе крви у телу и тиме петину целе количине хране у њој; мозак и нервни систем лакше се могу повредити и разорити него други нижи органи, и губици и болести мозга и нервног система много се теже накнађују и лече него код нижих органа. И у самом мозгу они делови, који су највише напред и који се најдоцније развијају, највише и најјаче трпе, док они који се најраније развијају, који су највише назад, најмање су подложни ремећењу. И као најслабији органи мозак и нервни систем најпре и најлакше се умарају, те им највише треба одмора и накнаде у снази, док првобитнији, нижи органи, срце, стомак, црева не спавају никад, јер им и не треба одмора. По томе човеку треба много више муке и напрезања за мишљење него за дисање и варење, те се и свесно мишљење најтеже и одржава од функција свих осталих органа, те га је најлакше реметити и покварити од свих других функција. За духовни рад треба много више напрезања него за телесни, и духовни рад троши много више од целе, одређене животне снаге једног човека него телесни рад, који је по томе лакши и нижем човеку и милији него духовни рад; отуд је и много више болести услед напорног духовног рада него услед телесног; отуд и снага духовног рада много пре ослаби и закржљави, одређени правац и пут мишљења много се пре забатали и поквари него снага и правац телесног рада; после дужег прекида много је теже мозгу мислити него другим органима вршити телесне, нагонске, природне функције.

И у области душе људске раније снаге и елементи лакше постају и лакше се одржавају од доцнијих. Тако је осећање много лакше него мишљење, за које треба напора и труда, те је и непријатније од осећања; отуд представе које имају више везе са осећањима лакше се репродукују и по томе се лакше изазивају и у сну него чисто умне представе које се брзо губе; мишљење много више троши од опште крви и снаге у телу него осећање, те много теже и постаје и одржава се него осећање; отуда је много лакше писати за осећање него за ум, и пошто велика већина људи живи чисто осећајним животом, то је за њу много лакше и писати него за мањину умних људи; отуда су песници и уметници, који раде поглавито за осећање и на њега делују, ближи и разумљивији великој већини људи него философи и људи од науке, који раде за ум и на њега делују.

Тако и све несвесно, све што мора да буде, постаје и одржава се без муке и напора; све телесне функције у човеку, све његове нагонске радње бивају саме од себе и за њих не треба човеку

никаквог изучавања ни вежбања ни добивене умешности и окретности; оне бивају и радо без његове воље и свести и због тога се никад и не умарају, те им никад и не треба одмора, док се при најмањем спољашњем или унутрашњем потресу свест одмах ремети и губи; треба непрестаног приноса свеже крви да би се свест одржала и она се од свега у човеку највише и умара, те јој највише и треба одмора.

Тако је владање собом много теже него владање стварима и људима; тако је рад у опште тежи од нерада и рад без обзира на спољашњи успех, на корист, страх и т. д. много је тежи од обичног рада од кога се тражи корист, успех или се ради из страха; тако је и много теже радити прогрес него живети у садашњости; отуда се тако тешко чине нови проналасци и открића; отуда су тако ретки они који налазе нове истине, чине нова открића, крче нове путеве.

Тако и у области чула првобитно и генерално, кожа, чуло пипања, није ограничено само на један орган, на један део или једно место тела као доцнији виши органи, те се због тога много лакше и одржава, док се доцнија, виша чула, у јаким потресима, болестима и у старости, губе, разоравају и слабе. Тако и у области језика, језик тела, телесних покрета и мина постаје лако, сам од себе и развија се и одржава лако, док се језик речи мора напорно учити.

И у области духа раније лакше постаје и одржава се него доцније.

Фантазија постаје сама од себе, из дубине људске душе и за њу не треба човеку никаквог напора и изучавања, док за свесно мишљење, процес којим се долази до истине, треба непрестаног напора и изучавања, да би се оно одржало. По томе и истина, која се добива само напорним мишљењем, много теже постаје и одржава се него лепо и добро, за које треба мање напора и изучавања. По томе истина стоји онако исто према човеку као човек према природи и стварима у њој; као што се човек према природи врло тешко, с великом муком и борбом одржава, тако и истина међу људима; човек је најмање потребна ствар у природи а од свега људског истина; за то се човек а још више истина тако тешко и одржавају, јер се ствари одржавају тим лакше што су потребније. Тако се од свега у природи најтеже одржава разум, јер за њега треба највише услова и подмирује потребу најмањег броја људи. Много се лакше одржавају религија и језик, подмирујући потребу свих људи и лакше него цивилизације, народи и државе, за чије одржање треба непрестаног бдења и напрезања. А од њих се још лакше

одржавају првобитније, ниже психичке снаге, које су уједно и чисто животињске, антисоцијалне снаге, јер за њих не треба никакве нарочите неге и оне долазе готове и снажне с човеком на свет. А од свега људског најлакше се одржава органски, физички човек са чисто животињским, органским потребама, јер је те потребе најлакше задовољити; то су потребе свих људи и највише у природи има ствари, које могу задовољити те прве и најпрече потребе човекове, док разуму нигде није природа тако отворена и доступна, да би је непосредно, без напора, могао разумети. Отуд и велика већина људи и живи само задовољавајући те најниже животињске потребе; уморена борбом за живот њој не остаје снаге да ступи у још мучнију и тежу борбу за истину. Јер знање не долази само човеку као ваздух, нити се може тако лако добити као вода и храна, оно се добива само великим радом и напором, оно се мора дуго и мучно тражити пре но што се добије. Отуд велика већина људи брзо достиже границу свога знања и снаге мишљења, заустављајући се на оном што је потребно за живот и садашњост у друштву; за даље више образовање у наукама и у философији треба дугог и мучног рада и напора и бдења, те се само мало људи дижу до висине науке и философије, а још мање њих раде прогрес у њима.

И првобитније знање, знање које се добива чулима, много се лакше и непосредније добива и много се лакше одржава него доцније више знање, које се добива апстрактним мишљењем и одржава будном свешћу. И пошто је чулно знање лакше од апстрактног разумевања, то је и индукција лакша од дедукције, чулно посматрање лакше од мишљења, знање од разумевања. По томе је и практика лакша од теорије, те је лакше наћи себи компас у обичном животу него у сфери идеја, разума и духа; по томе је и теже радити на прогресу идеја него живети у садашњости. Па и у чулном знању много је јаче, много дубље и трајније трагове оставља оно знање које се добива у детињству и младости него оно знање које се добива у зрелости и у старости, пошто енергија мозга са све већом старошћу све више слаби и све му мање снаге остаје за одржање нових утисака; отуд док се доцније добивени осећаји и представе брзо губе и распадају, дотле се ранији утисци и представе одржавају до најдубље старости. Отуд је на природним наукама, чији су предмети доступни чулима, много лакше успешно радити, те оне лакше и постају и одржавају се од доцнијих апстрактних наука, чији предмети нису доступни чулима, као што су социјалне науке, психологија, историја.

И пошто је чулно знање лакше од доцнијег апстрактног и пошто се чулима могу сазнавати само поједини делови а никад целина, то је увек много лакше сазнати део него целину; много је лакше појмити и разумети поједину снагу, поједине ствари, појаве и правце него њихову заједничку везу, њихово укупно и заједничко деловање. Отуд је философија најтежи рад људски, јер за њу треба највише рада и напора од свега; најтежи посао ума људског јесте дићи се на висину једног принципа, са којега се може видети једна велика целине са свима њеним снагама, стварима, везама и разноликим појавима у њој, у којој су сви појави само манифестације једне исте основне првобитне снаге, у којој су све ствари и снаге само поједине, далеке вибрације једног истог основног тона. Отуд се на ту висину принципа дижу само поједини, моћни духови, само после дугог, упорног и напорног рада, учења и мишљења; утуд велики духови имају највише препона у животу, јер за њих треба много више повољних околности него за успех у другим правцима рада; отуд генију треба много више заштите него обичном човеку, јер гледајући далеко он не види пред собом, те често посрће и пада у животу, спотичући се о многе ствари које обична памет увек уме да обиђе или да прескочи; отуд духу треба највише оружја, јер он има највише непријатеља од свега другог.

Пошто је чулно много ближе и доступније нижем уму већине људи, то се све чулније све лакше и одржава у животу и све лакше хвата корена у њему, по томе све више и даље, све апстрактније и племенитије, све теже; отуда хуманост и социјалност много теже постају и одржавају се него себичност; нижи човек много теже осећа и разуме општину, народ, државу, човечанство него фамилију и своје себичне, личне интересе.

Пошто се чулима може сазнати само површина ствари и пошто је истина увек у дубини, те се мора трудно копати и тражити, то је и заблуду увек много лакше сазнати него истину наћи и одржати, и заблуда много лакше и много дубље хвата корена у људској души него истина, јер само заблуда диже човека и ласка му о његовој величини, снази и вредности, док свака све већа и дубља истина све више ограничава вредност, величину и снагу човекову, спуштајући га све више до невољне, безотпорне ствари у општем процесу бивања; отуд је права, чиста истина увек немила људима и она увек бива гоњена, те се тешко и одржава, док је заблуда милија, те се лакше и одржава, те заблуда лакше креће и одушевљава људе него праве и високе истине. Отуд свака велика истина и идеја само тако може добити снаге и одржати се међу људима,

ако додирује осећања људска, ако блажи болове и подржава наде и тежње људске; отуд се маса нижих људи радије поводи за заблудама и више се одушевљава заблудама него високим, апстрактним истинама. По томе истина, највише и најплеменитије добро коме човек може тежити и које може на земљи добити, најтеже се налази и добива и најтеже се одржава од свега другог; не само што врло мало људи могу тражити и налазити истину, него врло мало људи и воле истину. Свест је велики терет, који слабе душе нижих људи не могу да поднесу; отуда је и много теже живети свесно, управљати се у животу по разуму и начелу него по навикама и нагонима.

Пошто је апстрактно мишљење најмучнији, најнапорнији посао духа, и пошто се само све апстрактнијим, све вишим и дубљим мишљењем стварају све више и све племенитије форме, то је и стварање форама најтежи од свих послова ума. И пошто се само апстрактним мишљењем долази до највишег разума, до најдубље истине, то много више треба напрезања да се нешто разуме него да се верује; вера је првобитна снага духа; она најлакше постаје и одржава се и најтеже се ремети и распада, те велика већина нижих људи и не диже се у духу никад изнад добивене и наслеђене вере у оно што и како постоји. Тако од свега на свету разум се најтеже добива, најтеже постаје и одржава се; он има да се бори са свима другим ранијим снагама и диже се и развија само савладавши све друго раније; он има да се бори и с природом и с друштвом, с временом и животом, против силе и ауторитета, против осећања и религије, против фантазије и заблуда, против илузија, обмана и чула, и разум ремете и кваре све друге ствари и снаге — предрасуде, заблуде и осећања, жеље, наклоности, страсти и афекти, љубав и мржња, природни нагони, брига за живот, притисак друштва и времена, те је по томе од свега најтеже наћи истину, јер је најтежа борба са заблудом, те се на ту борбу усуђују само узвишени појединци, док велика већина људи, уморена бригом и борбом за живот, не диже се никад до ње.

Пошто је лепо првобитније од истине и по томе пошто га има више од истине, те се лакше и добива и одржава од истине, то је и уметничка радња, тражење и извођење лепога, много лакша од умне радње, тражења и извођења истине, то и уметности лакше постају и одржавају се него науке и философије, јер су ближе, потребније и задовољавају пречу потребу велике већине људи него науке и философије. Отуд уметности имају много мање препона и непријатеља, те им много мање треба заштите од спољних опасности

него наукама. Борци за разум и истину увек су бивали највише мучени и гоњени и увек су са највише жртава искупљивали та највиша добра човекова, од Прометеја и Христа па за увек у свима временима историјског живота човечанства; истина и разум имали су увек највише да се боре са највише препона и непријатеља, били су увек окружени са највише опасности, те их је увек и најтеже одржати од свега људског, те увек при свима потресима у друштву прво нестаје философије и науке из живота, прво се губе разум и истина, јер за њих треба највећи број повољних услова, да би се могли одржати; — философија је биљка, која расте и успева само на чистим, светлим висинама, која се гаји само великом негом и напором људским; она подивља у низинама живота или угине, њу прља нижа атмосфера пуна ниских, земаљских испарења људских.

И међу уметностима производи архитектуре много се лакше одржавају него производи доцнијих осталих пластичких уметности, које се брже кваре и распадају. Па и дела и творевине осталих уметности лакше се одржавају него творевине науке и философије; имена уметника и песника живе кроз многе нараштаје, док се имена научника и философа брзо заборављају. И међу самим наукама много лакше постају и одржавају се природне науке, јер су појави природе доступни и обичном уму људском и подмирују прече потребе живота него философија и историја, које имају да откривају далеке узроке, да испитују прошлост и будућност ствари, а непосредних дата за то изучавање природа, спољна и чулна, нигде не даје човеку, и што оне подмирују само далеке, највише потребе ума и потребу ту увек осећа само најмањи број људи: отуд је свака права философија, која тражи основне принципе, далеке и дубоке узроке бивања и ствари, далеко од живота, јер се тешко одржава у њему, јер је мало повољних услова за њу у животу. Тако је и у области наука најтежи, највиши јер најдоцнији посао ума — мерење супротних праваца, идеја, метода а тако и оригиналност појмова и идеја. Тако исто много је лакше појмити ранији простор него време, појам којега се доцније развија, и простор је много лакше мерити него време, јер нема никаквог чулног оруђа за изучавање далеких времена као што их има за простор.

И религија, првобитна манифестација људског духа, вера у моћ природе над човеком и у везу природе с човеком, много лакше постаје и одржава се него наука и философија. Религија, најјача веза људи с природом и међу собом, која се дотиче првобитнијих, дубљих страна човекова живота, његових осећања, ра-

дости и жолости, нада и жеља, лакше се одржава и по томе теже пропада него наука и философија с њиховим законима и принципима, јер за религиозну веру не требз човеку никаква напрезања и мишљења, док за апстрактне истине треба дугог и великог напора и рада; религија је биљка, која расте из душе човекове сама од себе, без икакве неге и напора чевекових, док је наука много нежнија биљка, коју треба непрестано гајити и штитити од спољних опасности и која брзо вене у друштвеним потресима и невољама.

И у области религије доцније, више, племенитије форме њене теже се одржавају и лакше пропадају него њене раније, ниже форме; првобитна вера у фетише, зле и добре духове, у непрестано уплетање Бога у људске ствари, хвата много дубљи и трајнији корен у људској души и лакше постаје и одржава се него доцнија виша вера у једног далеког Бога, који свима стварима управља по разуму и закону; већини нижих људи појам једног Бога и сувише је висок и апстрактан, те им је врло тешко да у множини разноликих ствари и појава схвате једног Бога; по томе монотеизам и није религија за масу људи него само за више, племенитије духове, док ће се маса увек задовољавати нижим формама религије и остајати својим умом увек на нижим првобитнијим ступњима њеним, и та првобитнија нижа религиозна вера увек и у свакој прилици потискује код масе нижих људи вишу, племенитију веру, која им се само насилно, вештачки може наметати и која се код њих по томе може чувати само непрестаним бдењем и штићењем, васпитавањем и уверавањем. Тако је племенита хришћанска религија могла за све време своје ухватити само плитак корен у обичној људској души, начинити само површан, танак слој на њој, који живот и нижа вера пробијају и кваре на сваком кораку; отуд се хришћанство почело кварити, чим је ушло у живот и постало државна религија; његово распадање почело је са увођењем јерархије, која датира из пре хришћанског времена и његово изметање види се његовом немоћи за живот, пошто су његови принципи остали чисти и светли само на појединим узвишеним тачкама, у појединим временима.

Пошто се хумани, историјски човек одржава много теже него природни животињски човек, са много више бораба и болова, и пошто хумани човек постаје и развија се све више у све вишем друштву људском, то се и све више друштво људско одржава много теже, са много више напора и борба него првобитније форме, племена, фамилије и појединци. Само у друштву може виши човек задовољити своје више хумане потребе, само кроз друштво постаје се

виши, хумани човек. Али друштво људско много је теже одржати него физички живот индивидуе, животињског човека, јер је свако друштво састављено из већине оних који раде само за себе, за своју уску, личну корист, и мањине, оних који се жртвују и раде за општа добра друштва и уклањају општа зла, боре се против општих опасности; већина људи у сваком друштву нерадо се покорава законима, на којима почива и оснива се свако друштво, те је већина људи противна друштву и ради против њега. И зло у опште, т. ј. све оно што је противно друштву, развија се у човеку без муке и напрезања, док свако добро, т. ј. све оно што годи друштву, негује се и добива само великим напорима и борбама. Да би се друштво одржало треба социјалних врлина, које се врло тешко и споро гаје, док себичност расте и развија се сама од себе, без муке, напора и изучавања. Право и моралност, доцније људске тековине, врло су слабе препоне, које друштво иставља природној себичности људској, те их себичност врло често пробија и гази, те свако друштво само великим напорима и борбама сузбија ту себичност човекову у одређене, допуштене границе; много више међу људима самим има деструктивних снага за друштво, антисоцијалних порока, страсти, себичности, мржње, злобе, зависти него конструктивних, социјалних, племенитих — симпатије, љубави, пријатељства; као да су добре радње човекове само рудименти његових рђавих радња, отуда је ступањ моралности већине нижих људи у сваком друштву врло низак; довољно је не бити злобан и завидљив па да се буде добар т. ј социјалан, моралан. Отуд је на вршење општих социјалних дужности и обавеза већину људи увек нагонила само невоља и сила, ауторитет и религија; за већину нижих људи социјални су интереси висок апстрактан појам, док је одржање себе и подмирење својих личних, себичних потреба ближи и разумљивији појам за њих. Сила је владала у свима друштвима људским од како су постала; влада силе и ратови јесу најопштији факти историје друштва људског, те се свако више друштво одржавало само великим борбама и напорима и брзо се распадало при јачим потресима себичних сила изнутра и притиском јачих сила с поља. И место страха од Бога и силе, који су до данас били од најјачих веза, које су везивале и држале људе у друштву и с чијим је губљењем долазила и пропаст народа и држава, — место тога, што се све више губи, истиче се прогресом свести и снажи једна нова веза, која везује људе у друштво и одржава их у њему, а то је све веће увиђање узајамне користи од живота у друштву, све свесније уве-

рење потребе друштва, да би се могле задовољити све многобројније и разноликије потребе појединаца.

Тако човек мора савлађивати много животињског у себи да би могао живети у друштву и да би се друштво одржало; као што мора отупити своја чула, да би могао развити ум, тако мора отупити своје животињске снаге, да би у њему било места за хуманог социјалног човека. Тако се потоње више форме, које је човечанство на себе узимало у процесу своје историје, народи и државе одржавају много теже, са много више напора, мука и бораба него раније, природније форме његове — племена и фамилије; нема ни једне државе у историји, која није претрпела многе и јаке ударе, преврате и катастрофе, изнутра и споља; нема ни једног народа, који није проливао много крви своје и подносио многе и велике жртве да би се одржао. А само те више форме живота и друштва људског, народа и државе, кадре су да развију у појединцима и да им даду све оно узвишено и лепо што човек тако скупо купује; само оне могу да подстичу и развијају све оне узвишене социјалне врлине, које су главна карактеристика хуманог човека; и те велике, мучне и крваве борбе народа и држава и подстицале су и оснивале све велике историјске тековине човекове и инспировале највећа дела духа људског.

Пошто је природа непријатељ хуманом, вишем човеку и пошто је велика већина људи непријатељ друштву а пријатељ само себи и пошто се само у друштву могу добити највиша добра људска, то је добитак сваког добра скопчан с великим напорима и боловима; свако добро, све лепо и племенито купује се само по цену многих мука, болова и зала; што је веће неко добро, веће су и муке и болови, да се оно добије и одржи; отуд толико зала и болова у друштву људском; човек мора трпети многе болове, да би себе одржао, да би одржао народ, државу, друштво, цивилизацију; велика зла мора човек савладати, да би добио велика добра. Тако сва зла код човека потичу у главном из два извора: из непријатељства природе према човеку и из непријатељства већине нижих људи према друштву т. ј. из непријатељства природног животињског човека према вишем човеку, племенитом и хуманом. Отуд је сва цивилизација људска, сав прогрес човеков у лепом, добром и истинитом, само крвава тековина, која се врло мучно добива и врло тешко одржава, а никад поклон или налазак; најмањи немар од људске стране доноси ремећења и зла у друштву и за кратко време може да пропадне све оно што се столећима текло и зидало. Човек мора бити вечито будан и на опрезу не само од природе и њених непријa-

тељских, деструктивних снага према човеку, јер она радије и пре руши све људско — државе, народе и цивилизације, него што их диже и одржава, него и од масе нижих, природних, животињских људи, који су са својим животињским и себичним нагонима и снагама увек непријатељи свега вишег друштва. Велика већина нижих људи крије у себи своје животињске потребе и пожуде, друштво је моћно само да маскира животињу у човеку, цивилизација је само политура животињске суровости човекове, а унутра у души сваког човека вру животињске снаге и нагони; испод политуре цивилизације остаје животиња, чиста и гола. Отуд у сваком друштву човек се јавља маскиран хуманошћу и ту своју маску племенитости скида радо и свуд где може, кад је са̂м или у потресима и превратима друштва.

А пошто човечанство располаже само одређеном количином снаге, физичке и духовне, и пошто само сувишком, луксузом своје снаге и по томе само с највећим напорима одржава цивилизацију своју, то ће морати доћи време, кад ће човек морати прибрати сав остатак своје снаге, да би само одржао свој физички, органски живот, и ако какав ранији потрес и преврат земљин не буде угасио живот човека, последњи човек биће онако исто природни, животињски, дивљи човек као и први човек.

Тако и језик, који је ранијег постанка од народа, држава и цивилизација, као и религија, лакше се држе него ти доцнији момоменти и одржавају се и онда кад народи и њихове државе и цивилизације пропадну.

Друштво човеково као највижи моменат живота одржава се тешко и напорно и с те стране што врло мали проценат рођених индивидуа у сваком друштву долази до потпуне зрелости, кад је најпотребнија и најкориснија друштву; гајење деце скупо је и највећи проценат умре у доба, кад још не могу сама зарађивати, те врло мало њих достигне доба кад може вратити друштву што је оно на њих потрошило. Израчунато је, да вредност целокупног непокретног имања у Пруској износи једва $^1/_3$ од трошка учињеног на негу и васпитање нараштаја, који долази, да би достигао само ону висину на којој друштво већ стоји, а пошто највећи број индивидуа у сваком друштву умире у то прво доба, док није достигло висину свог друштва, то велики део све снаге и напора друштва пропада увек без користи.

Пошто је само више друштво носилац све цивилизације и свега прогреса људског, то се и цивилизација врло тешко одржава и увек је нестаје при јачим потресима изнутра и споља. И пошто се све

оно што је доцније и више све теже одржава, то је и сва доданашња цивилизација човекова много више култура природе и тела човекова него култура душе и духа; човеков прогрес до данас много је више у материјалној, телесној култури, док ни душа ни дух човеков нису добили много поред свега прогреса те културе, поред свих открића и проналазака; врло је мало смањена сума телесних болова, док болови душе и духа постају тим прогресом све дубљи и шири. Отуд је човечанство у главном учинило врло мало правог напретка, који се од свега најтеже одржава и сваки корак тог напретка плаћен је врло скупо, само великим борбама и напорима. Па и сама спољна природа није повољна тој правој цивилизацији човековој; не само да је врло мало крајева на земљи повољних њој, него и сама природа нигде није толико отворена човеку, да би у њој могао без напора задовољити потребе душе и духа свога; нигде сама природа не блажи болове душе, нити човеку даје да одмах, непосредно разуме њено бивање, њене појаве и ствари.

И сва добра и тековине друштва, које се добивају само савлађивањем природних снага, његова оруђа у техници, саобраћају, индустрији и у друштвеном животу брзо се ремете и кваре, потамне, зарђају и опадају под притиском природе и њених снага, те се и могу одржавати само непрестаном будноћом и напрезањем човековим.

Тако из непријатељства природе према човеку у опште а према његовој души и духу највише, из непријатељства природног животињског човека према социјалном племенитом човеку, из тешког одржавања те лаког пропадања свега скупог, лепог, племенитог и узвишеног, што виши историјски човек тече и ствара, из немоћи достићи правду и истину и из свести о немоћи својој потичу сва зла и болови, сва жалост и туга код правог вишег човека, те у животу његову има много више мука и болова него радости и милина, док нижи, чулни човек садашњости обично налази у животу све што му треба, те је и сума његових болова много мања.

Тако у опште пошто је све раније све потребније, то оно и постаје и одржава се све лакше, са све мање напора; што је доцније све је непотребније, све је више луксуз, те се све напорније и теже одржава; човек, луксуз природе, одржава се врло тешко према другим стварима, цивилизација и дух, луксуз човеков, још теже,

Пошто се све доцније све теже одржава, све раније, све лакше, то све доцније тежи да пређе у раније, т. ј. да га нестане, да се изгуби у општијем, моћнијем од себе. Пошто је рад мучан и тежак човеку, пошто већина нижих људи раде само за то, само оно и оно-

лико, што и колико мора да ради и пошто само виши, племенитији људи раде без обзира на успех и корист, на страх и последице од рада, то рад тежи све више да пређе у задовољство, као што и напорно, свесно мишљење тежи да пређе у знање и веровање, у навику, као што и наука и философија теже да пређу у религију и човечанство у фамилију.

II. Пошто раније има мање потреба, те се тим боље и дуже одржава, и мање услова, те тим лакше постаје, и пошто је поред мање потреба раније све задовољеније, — то је *све раније све више спонтано, све доцније постаје са све више напора и болова.*

Тако првобитни телесни органи — стомак, црева, плућа функционишу сами од себе одмах по рођењу, без икакве спреме и вежбања човекова, док за ход и кретање руку треба вежбања и учења.

Тако осећање постаје само од себе без подстицаја и суделовања наше воље и свести, док се разум развија врло споро и тешко, с великом негом, напором и учењем; тако нижи живот одржава се сâм од себе, пошто од природе добива све што му је потребно, док све виши живот а највише дух постају и одржавају се само с највећим напорима, пошто је за њих све мање потребних услова за постанак и одржање. Тако и фантазија постаје и развија се без икакве неге, спремања и учења, док за апстрактно мишљење треба дуге и многе спреме и напора; тако и појезија расте сама од себе без заштите, без наставе, док за развитак науке треба и заштите и рада; тако заблуда лако постаје и тешко се потискује, док се истина мора дуго и мучно тражити и не долази никад готова човеку и сама од себе; тако и религија према науци и философији. Док религија, нарочито нижа, расте сама од себе у души човековој, без икакве неге и напора човекових, дотле истине, које траже наука и философија, и за које нема никаквог непосредног подстицаја ни услова не само у животу у опште, него и у души човековој, добивају се само после дугог рада, напора, бораба и болова.

III. Пошто раније лакше постаје и лакше се одржава, то се раније лакше и више преноси и одржава наслеђем него доцније, по томе *све раније све се више наслеђује, све доцније све мање.*

Тело, телесне, физичке особине и снаге, као раније, лакше се и више наслеђују од потоњих снага душе и духа, које се доцније развијају. Најлакше се наслеђују опште форме тела, пропорција појединих органа према другима по величини и снази. По томе се лако наслеђују и оне особине и снаге душе, које више зависе од телесне организације, које су више везане за тело и његов живот и које су према томе раније; тако заједно с општим телесним склопом и

нервним системом наслеђују се и дуговечност или кратковечност, снага и слабост тела, темпераменат и т. д. Тако и уметнички дар, дар за музику, цртање, архитектуру, више је везан за телесни организам него апстрактне снаге; дар за науку и философију и уметнички дар лакше се и више наслађује него философски.

По томе само оне снаге и наклоности душе и духа наслеђују потомци од родитеља и тиме се одржавају, у колико су оне више моћне да учине ма колику измену у телесном организму; јаке страсти, наклоности, као пијанство, лудило, више ремете телесни организам и нервни систем и остављају дубљег и јачег трага у њему него образовање, ученост, генијалност философска, које се доцније добивају и развијају, те јаке страсти и наклоности као и лудило лакше се и више наслеђују него ове доцније стечене особине и снаге; по томе умне способности најређе и најтеже се наслеђују, те се најтеже и одржавају од других нижих, ранијих снага душе; ум је оно што је најпосле стечено, добивено чисто људским, индивидуалним напрезањем, а никад као наслеђе рода људског, те је и умна снага увек на површини душе и толико слаба да није моћна оставити дубљег трага у организму, да би се могла с осталим снагама душе пренети на потомке.

Што је нешто раније и по томе дубље у организацији, то све дубљи и јачи корен хвата у души и у телу и по томе се лакше наслеђује и одржава; што нешто доцније постаје, добива и развија се, тим му је све мање места у души и телу, тим све плићи корен може ухватити, тим је све више на површини, тим се све лакше ремети и губи, тим се све теже наслеђује. По томе се најлакше наслеђују инстинкти, и свака животиња и сваки човек наслеђују нагоне самоодржања и расплођавања; по томе се и себичност лакше наслеђује, јер јој је дубљи корен у души него племенитост, која се тек доције и само великим напорима, негом, самоваспитањем добива; тако се и осећања, чулне способности и моралне и неморалне склоности и нагони много лакше наслеђују него доцније развијене и стечене умне способности; тако се и раније и дуготрајније навике и склоности родитеља лакше наслеђују него њихове доцније добивене навике и расположења.

По томе у опште душа, као ранија снага и више везана за тело него доцнији дух, лакше се — пре наслеђује непосредно с родитеља на потомке него дух и његове снаге. Душу имају и животиње, духа има само човек, и душу имају сви људи, духа само мало њих; душа се преноси наслеђем с родитеља на децу, јер је по-

требан атрибут животињског живота; дух се преноси и наслеђује само преко историје; душа је тековина целог рода и њу наслеђује цео род, сви људи; дух и ум јесу тековина само појединих узвишених личности људских и тековину појединих духова не наслеђују њихова деца и потомци ни род људски него само поједини умови т. ј. историја човекова, јер само они и чине историју човекову, те се дух и ум могу наслеђивати само преко историје и кроз њу.

И у области духа лакше се и пре наслеђују дарови и наклоности за изучавање ранијих ствари, као што су простор, број — математске склоности и дарови, него за доцније апстрактне науке. И од свега духовног најтеже се наслеђује и одржава у једном роду генијалност, пошто је то најмање лична снага, највише историјска, те се по томе најмање може преносити непосредно с родитеља на потомке.

IV. Пошто се раније лакше одржава од доцнијег, то све раније све је мање пропадљиво, све се мање може уништити, и по томе све доцније све лакше пропада, све се више и лакше може уништити.

Тековине духа, разума, мишљења и истине, свест, појмови и идеје, духовна напрезања читавих нараштаја, народа и времена пропадају без трага, док споменици материјалне културе и архитектонски, одржавају се много дуже и преживљују доцније пропадљивије споменике и тековине народа и времена; тако и хуманост, племенитост, разум, образовање, ученост могу потреси уништити у појединим човеку, док се никад не могу уништити сурове, чулне, животињске особине и снаге душе; тако потресима у природи и општим законитим процесом пропада и сав органски живот, док се ствари и снаге неорганског света никад не могу уништити. Тако и првобитно чуло пипања никад се не може потпуно уништити, пошто је раширено по целој површини тела, док сва остала доцнија чула могу се изгубити и уништити и то тим пре што су доцнија т. ј. виша, као око и уво.

По томе све раније све се мање може потрошити, све доцније све се више и брже троши, пошто је ранијега све више, доцнијега све мање.

V. Пошто све раније има све мање услова и све мање потреба, све лакше добива све оно што му треба, све лакше задовољава своје потребе, то је *све раније све више задовољено, задовољно и срећно, све доцније све је мање задовољено, задовољно и срећно.* За животиње има највише хране на земљи, за дух најмање; живо-

тиња је увек засиђена на столу живота, дух ретко кад, јер и што има мало хране за њега на земљи, она се мора дуго тражити и дубоко копати; тако и за ситније, ниже духове људске има много више хране, јер му треба простије и ситније, обичније хране које има свуд у животу, него за високе, племените духове, који се увек морају мучно дизати изнад земаљског, изнад стварности и садашњости, да би нашли хране себи. Отуд је земљин свет, овакав какав је, идеалан само за камење, савршен само за биље и животиње, добар и леп само за нижег, животињског човека, док је горак за онога који дубоко осећа, неразумљив за оне који мисле. Природни, дивљи, животињски човек много је задовољнији и срећнији у животу него историјски, племенити, виши човек, и што је дубља душа, што је виши дух, тим га је све теже задовољити, тим је све мање срећан.

ГЛАВА 9.

Пошто све доцније све лакше и брже пропада и нестаје га, пошто се све теже одржава, то све доцније све мање траје и по томе све раније све више траје, све је трајније, све доцније све је пролазније. Трајност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену.

I. Трајност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену; што нешто раније постаје тим више траје, што доцније постаје тим мање траје.

1. — Унутрашње планете, које су се доцније одвојиле од сунца, давно су се охладиле, док се спољне планете, које су се прво одвојиле од сунца, још налазе у стању врло мале густине; дакле доцније унутрашње планете брже живе од ранијих спољних; и кад живот на унутрашњим планетама буде прошао све фазе, кад сав виши живот, и човеков и органски, буде на њима потпуно изумро, оне ће, по механичким законима астрономије, пре и вратити се сунцу од спољних планета. По томе ће сунце, заједничко централно тело свих планета, од којега су се оне сукцесивно одвојиле и које је према томе старије од свих њих, и преживети их све.

Тако ће механичко кретање мртвих маса козмичких, које је првобитније од свега органског живота, трајати и даље, пошто се сав органски живот буде давно угасио; органски живот као доцнији моменат општег процеса траје врло мало према трајности првобитнијих момената. А пошто ће закључним падањем планета на сунце настати опет магловити хаос, којим је процес света и почео, то ће се у њему изгубити они доцнији моменти тог процеса: хармонија, гравитација, еволуција, пропорција. По томе су и хармонија данашњег козмоса, и гравитација и еволуција, као доцнији моменти општег процеса, до којих се дошло тек после дугих времена, само пролазни тренуци у вечитом процесу света; и као доцнији много мање трају од првобитнијих моменатата његових; као што је до појмова гравитације и еволуције људски ум тек доцније дошао и није их

увек било у њему, тако се и до гравитације и до еволуције тек доцније дошло у стварном процесу света, није их увек било у свету и неће их до века ни бити; њих ће дуго преживети првобитнији моменти, стања и снаге света.

Као што је мрак првобитно стање општег процеса, пошто се светлост тек доцније одвојила од топлоте, тако ће све већим хлађењем сунца све више и нестајати светлости, као доцнијег стања, док ће топлота и тежина преживети све остале снаге, као што су и првобитније од свих, као што и у опште светлости брже нестаје него топлоте.

И козмичке силе, првобитније од земаљских сила, као што раде свагда и свуд на земљиној површини, деловаће на земљу и онда кад земља изгуби све своје сопствене снаге, кад телурске снаге као доцније буду потпуно престале радити.

И неорганско у човеку као и у свакој животињи, као првобитније од доцнијег органског, и преживљује све органско у њима; неорганске снаге и делови остају и онда кад потпуно нестане живота и свих органских снага и делова у телима.

2. — И код човека, који је најдоцнији моменат општег процеса и за кога према томе има најмање времена у свету, кога ће преживети сви ранији моменти од њега, — сви природни, првобитни моменти трају много дуже од доцнијих његових социјалних и историјских, стечених особина и снага, као што је природа у опште старија од човека и као што је све природно код човека првобитније од хуманог, историјског; ова иста данашња природа преживела је првобитног, природног човека, преживела је све досадашње расе, народе и државе човекове, као што ће преживети и цело човечанство.

Закони природе, — механички, физички, хемијски, физиолошки, закони тела владају човеком од његова зачетка до распадања у гробу; закони социјални и историјски, закони друштва и духа, трају само од зрелости његове,, додирују живот његов само у мало ограничених тачака, док га закони природе обухватају целог и за време целог живота; социјални и историјски човек само је један пролазан моменат у животу човекову; природни човек траје цело време живота и дуго преживљује социјалног и историјског човека. Природни човек дуго ће преживети историјског човека, кад нестане и племена и народа и држава, и културе и цивилизације човекове, као што је дуго пре њих и постајао. Тако је сва цивилизација и сва историја човекова само последњи, највиши, најфинији, најслабији и најпролазнији звук опште хармоније света. Животињско,

природно у човеку, тело и његове потребе и првобитне снаге душе, давно преживљују све што је доцније у друштву и у историји стечено, и код сваког појединца и у целом човечанству.

Тако наслеђе, првобитнија, природнија снага живота од доцнијег прилагођавања, траје од почетка до свршетка живота, траје и онда, кад је прилагођавање свршено; све особине и снаге добивене наслеђем, које човек донесе собом на свет, преживљују све оно што је човек у друштву задобио. Тако оне особине човекове, које је задобио у првобитно доба свог дивљег природног живота, преживљују све оне особине и снаге, које су племена и народи добили у току историјског живота, на потоњим старништима, јер су ове доцније више спољне и по томе више површне и по томе слабије и пролазније, док су оне првобитније дубље, више унутрашње и снажније.

Првобитније физичке потребе човека, потребе тела, дуже трају и преживљују потребе душе и духа, као доцније више потребе, као што болови и радости душе и духа трају само за кратко време зрелости човекове, док телесни болови и радости увек трају и тело је увек за њих способно. Тако и говор телом, првобитнији од потоњег говора речима, језик телесних покрета и израза лица, траје и онда кад говора нестане и кад човек не говори или изгуби способност говора, као што се по телу и лицу човекову могу читати извесна стања и расположења унутрашњости његове, кад он и не говори. Тако осим говора речима и све оне функције које су доцније развијене у процесу нестајања и распадања раније нестају (полност, мишљење) од првобитнијих, елементарнијих функција (варења, дисања).

3. — И у души човековој много су трајније оне природне првобитне особине и снаге, које човек у зачетку свом донесе заједно с телом на свет, а мање трају оне које човек доцније стече васпитањем, искуством, изучавањем, као резултат друштва и времена — историје. Први моменти душе, први афекти и осећања, који се буде у човеку и који су старији од свих потоњих добивених снага и особина, прате човека кроз цео живот, свеже су и онда кад се угасе снаге духа и умиру заједно с телом. При природном слабљењу живота свести у сну, пијанству, болести, нестаје прво интелектуалних способности и тековина, које су најдоцније по постанку, за тим нестаје и моралности, а остају и трају и даље првобитна, дубока расположења, осећања, тежње и склоности душе човекове, које свест за свог живота претрпава и крије у дубину душе. И у роду се дуже одржавају осећања, јер се више наслеђују, него ин-

телектуалне склоности и снаге; осећање, које много спорије постаје од сазнања, постаје пре њега и траје и онда кад сазнања нестане. Отуд човек. раније престаје да мисли него да осећа; осећање, чула, њихов живот и њихова дизања до илузија и фантазије, трају од почетка живота човекова на земљи и трајаће до свршетка његова; разум траје само кратко враме живота појединог човека и целог човечанства, као што и првобитни човек и сваки човек у доба детета осећају, али још немају разума.

Тако за првобитне афекте, нарочито за страх, душа је увек способна, пошто за одржање живота мора бити способна за њега, док за доцније више афекте, љубави, радости, бриге и туге, она није увек способна и раније престаје да буде способна за њих него за првобитније афекте. Љубав је онако исто моментана и пролазна као и свест и слободна воља; љубав је врхунац и с ње се брзо силази у трајније стање равнодушности и живота; тако и туга и брига дуже трају од радости и милине. Тако су ранији нагони, одржања, храњења, трајнији од доцнијих, као што је расплођавање, које доцније настаје и пре се гаси од првобитнијег нагона храњења. Тако и чуло општег осећања, коже, првобитније од свих других чула, трајније је од свих њих; и онде где нема никојих других чула има њега, као и кад нестану и не помажу више сва друга чула, где их је било и где их има, чуло коже остаје и даље.

Тако првобитније снаге душе трају дуже од доцнијих снага њених и снаге душе у опште, афекти, сензације, страсти, првобитније од потоњих снага духа, трају дуже од њих и преживљују их. Свест, највиша тачка до које се душа само мало људи пење и на којој најмање времена остаје, јесте само пролазан моменат у процесу живота човекова; оно првобитно нагонско и рефлекторно траје и онда кад свести нестане; животињско и вегетабилно преживљује све човечно. И најсвеснији људи проводе до три петине свог живота у сну, незрелости, детињству — у несвести; свест траје најмање времена код свих људи. Као што се много брже прелази из свесног у несвесно него из несвесног у свесно, као што у целој историји земље доба живота траје само један мали разломак целог времена њена, тако је иста пропорција свесног према несвесном животу код сваког човека, код сваког народа и у целом човечанству.

И међу снагама духа, првобитније — посматрање, разликовање, упоређивање ствари у простору дуже трају и дух је за њих увек способан, док апстрактно мишљење, снаге генералисања, уједињавања, везивања трају кратко време и способност духа за њих брже се губи. Тако дух прво види и појима радњу, тек доцније до-

лази до појма бивања, до мисли, и радњу је човек увек ценио и увек ће ценити, док је мисао тек доцније добила вредности, и има вредности само за мало људи. Тако се и у памћењу најдуже задржава форма предмета, која се прво види; боја предмета, доцнији атрибут ствари и која се доцније опажа, брже се губи из памћења.

Тако снага духа, доцнија од снага душе, пре нестаје од ових, а живот, првобитнији и од душе и од духа, преживљује обоје и трајаће и онда кад нестане душе и духа.

4. — Лепо и манифестовање лепога у уметностима првобитније је од свих осталих манифестација историјског духа људског, и као што је постојало пре свих трајаће и онда кад свих нестане; тражење и обожавање лепога трајаће и онда кад нестане тражења доброг и обожавања истине; на свима ступњима свог живота у историји човек је волео лепо, тражио и стварао лепо, само што се укус мењао; појезије је било увек и биће је увек; стари песници и данас су свежи, док су системи старих философија и наука давно заборављени; уметности остају једном народу и онда кад изгуби своју слободу и самосталност, кад заборави своју литературу. И у самој појезији најдоцнија форма њена, драма траје и цвета најмање времена код свих народа, она је први цвет у општем цветању цивилизације једног народа, и као што цветно доба народа најмање траје од свих других епизода живота његова, тако и цвет драме нестаје с пролажењем цветног доба народа; у првобитнијим формама појезије излива се душа сваког народа и даље, кад се угаси драма његова. Тако и међу пластичким уметностима архитектура, најстарија од свих, преживљује их све; производи архитектуре трајнији су од производа свих осталих уметности; пирамиде, грчка и римска зидања трају и данас, кад су њихови народи постали већ дубоки слојеви историје човекове. Тако језик и укус у драми, роману и животопису брже застаревају и заборављају се него језик и укус архитектуре и лирике, првобитнијих и природнијих, као што је лепо у природи првобитније и трајније од лепога код човека и у његовој уметности и лепо у природи трајаће и даље кад свега лепог код човека нестане.

5. — Религија, првобитна историјска форма вере, старија је од свих доцнијих историјских форама, манифестација и институција човекових — старија је од племена, народа и држава, од морала, литературе, философије и науке. Народима који су губили политичку самосталност остајала је с појезијом и језиком само религија, да им столећима живота у мраку без историје чувају свест о њихову племену и националности. Из религије су потекле философије

и науке и у њу ће се најпосле оне и вратити; све философије и науке теже да постану религиозне, сви резултати философија и наука теже да постану религиозне догме. Доба философије и науке код сваког народа, као и код сваког човека и у целом човечанству, траје најмање времена, док их религија прати од колевке до гроба; као што у мраку, кад човека издаду сва друга чула и не помажу му више, остаје му само пипање, тако и народу и човеку кад свега другог нестане, кад му не помажу више ни философија ни наука, остаје му само религија, да њеном кандионом светлошћу назире у мраку, у ком је остао. Тако су науке и философија само пролазна фаза у историји ума људског, као што су законитост и хармонија пролазне фазе у процесу света. И у наукама и философији мисли, идеје, старије од система, преживљују их и узимају у процесу историје друге форме; док систем, најдоцнији део философије, најмање траје, те се најбрже распада, те се сваки систем у процесу времена сведе на једну или неколико идеја.

И сви заостаци из старих и најстаријих времена најдуже се одржавају у култу, док их је из живота и свести давно нестало (воштане свеће), и код свих народа језик религије увек је најстарији и по томе најмање разумљив, преживљујући народе, који су њим говорили; отуд неразумљиве речи у гатању и бајању и у култу, које су давно преживеле народе, који су их говорили и знали им смисла.

И првобитна форма религије, обожавање појединих ствари и снага дуго ће преживети потоњу форму њену, монотеизам, највиши ступањ религије, на којем се она пење до философије и са којега философија силази у религију; монотеизам је философска религија и са нестајањем свести и разума нестаће и њега из духова људских.

6.— Тако је и језик старији од народа и државе, од литературе, философије и науке и он их све и преживљује; кад један народ изгуби своју државу и своју политичку слободу, остаје му с религијом и појезијом само његов језик. И кад један народ умре, остаје му његов језик или као свети религиозни језик или као језик литературе и виших слојева друштва.

7. — Као што је свуд опште првобитније од појединог и преживљује поједино, тако и у друштву људском човек је старији од племена и народа, који су само разне поједине форме човека, разне боје које је човек у процесу историје узимао на себе, и кад се исцрпе живот племена и народа остаће само човек, који ће преживети све историјске индивидуалности своје. Индивидуалност човекова развија се тек доцније у друштву, под упливом историје и времена и као доцнији појав она је пролазна и брзо је нестаје; отуд

ма колика да је индивидуалност појединог човека, ма колико велики поједини човек био, он је велики само за своје доба. Тако и прва форма друштва човекова, фамилија, остаје и онда кад се угаси живот појединих племена и народа и фамилијарни савези остаће последња форма друштва човекова; фамилија ће преживети доцније пролазне историјске форме друштва — народе и племена; фамилија је прва и последња инстанца свега друштва људског. А пошто су закони постали потребни тек с већим друштвима, док су за владе фамилија били довољни обичаји, то ће и обичаји, старији од закона, и преживети законе, пошто и сами закони друштвени теже све више да пређу у обичаје, као што и свесно прелази у нагонско и слободна воља у навику. Тако ће и потчињеност човека човеку, први услов и прва потреба сваког друштва, преживети све доцније историјске форме и покушаје друштвене; потчињености било је увек, само што је у току историје човекове узимала разне форме на себе, од античког ропства, основаног на етничким разликама, до умне зависности и потчињености масе друштва, које никад нестати неће.

И у животу народа прво доба, доба консолидовања и стварања једног националног језика, траје дуже од свих осталих доба живота његова, а од свих доба живота једног народа најмање траје, најбрже пролази цветно доба његово, кад се народ пење на врхунац своје снаге, кад му остаје довољно снаге за стварање лепог, великог и племенитог у уметности, литератури, науци и философији; са тог врхунца сваки народ брзо силази.

Тако су и прва практичка открића и проналасци — ватра, оруђа, земљорад итд. — и прве потребе човека и сваког друштва, и те прве потребе ће преживети доцнију мању потребу доцнијих открића и проналазака. И као што ће обичаји преживети законе, као што је практички живот старији од духа, од теорије, тако ће најпосле практички живот преживети све теорије, пошто оне све постају из њега, враћају се у њега и служе њему, пошто теорија стоји према пракси живота онако исто као што стоје закони према обичајима.

8.— Тако је живот света само један сахат, на коме цео човеков живот, кроз целу историју његову, траје само један секунд, органски живот један минут а неоргански, механички живот материје цело време. Све доцније брже живи, брже га нестаје од ранијег, а пошто је све доцније све савршеније по организацији својој, све пропорционалније комбиновано, од неорганског живота до човека и од првих држава до једног човечанства, то све савршеније и пропорционалније мање траје од простог и једноликог. Пошто је пропор-

ција последњи принцип општег живота и пошто све потпунија и савршенија пропорција настаје све доцније и у човеку и у његову идеалном друштву достиже свој врхунац, то ће од свих ствари, од свих стања најмање трајати оно идеално стање пропорције света, кад сви елементи општег живота, кад све ствари и све снаге и у друштву човекову као и у природи буду заузимале своје право место у скали света, у тој једној ограниченој целини простора и времена, према времену свог постанка и по томе према својој величини, снази, вредности и трајности, кад свака ствар буде онолико добивала од опште снаге, колико јој треба и само онолико колико јој треба и кад према томе свака ствар буде имала своју праву вредност. Тај *једновремени* живот свих ствари, свих елемената општег живота, једних поред других, трајаће најмање времена од свих стања. Нестајањем свега доцнијег, сложенијег и различнијег и враћањем у све простије, једноликије и раније и по томе претезањем и превагом свега ранијег, простијег, једноликијег, нестајаће све више и те идеалне пропорције свега.

И кад буде нестало свега доцнијег и вишег, остаће само човек са својим животињским, физичким, органским потребама и животом, да дуго преживи сав живот и развитак духа свог у историји и сву своју цивилизацију. Цео живот човечанства од почетка до свршетка јесте најмањи део живота земљина; он је најтежи конац у сплету живота њена, најфинији, најслабији, последњи звук хармоније живота њена, који се мора прекинути и изгубити при најмањем потресу и преврату њену, у почетку губљења енергије њене. И слабљење, гашење живота земљина мора се прво дотаћи живота човечанства, и кад земља буде почела умирати, човечанство т. ј. човек прво ће подлећи општој смрти а за њим и остали органски живот, јер земља одржава човека са свом његовом цивилизацијом само сувишком свог живота и своје снаге, и опадање земљине енергије мора ће се прво осетити у нестанку човечанства, које је само луксуз њена живота. И најпосле ће земља опет остати нема, као што је првобитно и била.

Тако ће само онога увек бити, чега је увек било; што је ма кад у времену постало, ма кад ће га у времену нестати; само оно никад нестати неће што никад постало није.

Пошто за све раније све више има времена и по томе пошто за све доцније све мање има времена, пошто све доцније добива све мање од опште, одређене, ограничене количине времена, то за све доцније време има све веће вредности и значаја, пошто га све мање има, и по томе за све раније време има све мање вредности и зна-

чаја, пошто га све више има. По томе највише вредности има време за човека, најдоцнији моменат општег процеса и то све више што улази даље у историју, што се пење на све већу историјску висину, а све мање што је првобитнији, природнији живот. По томе од свега људског време има највише вредности и значаја за дух људски, последњу и најфинију снагу општега, природе, који буди само све даља и виша историја човекова.

II. Пошто је раније трајније и потребније, то је све раније трајнија потреба и по томе све доцније све је малотрајнија, све пролазнија потреба; све доцније јесте потреба само појединих времена, само појединих момената.

Сунце са својом топлотом и светлошћу, ваздух, вода, биље требали су човеку у свима временима и остаће му потребни за цело време његова живота; потреба животињâ доцнија је потреба и животиње пре ће престати да буду човеку потребне од осталих ранијих ствари. Првобитније потребе ватре и оруђа јесу потребе човекове у свима историјским временима, док су потребе штампе, железнице, телеграфа потребе само појединих, доцнијих времена. Телесне потребе, потребе језика, земљорада, архитектуре, религије, фамилије, првобитније су потребе, те ће и дуже трајати и преживети доцније духовне потребе, потребе виших уметности, науке, државе и народа, које су потребе само појединих времена, пролазне моментане потребе човекове у процесу историје. Тако ће првобитне ниже и теже снаге душе човекове, завист, себичност, суровост, лукавство, подлост и грабљивост, преживети и хуманост и племенитост, и љубав и братство, пошто ће у све тежој борби за живот и храну све мање имати места за тако фине и слабе ствари као што су племенитост и љубав, и пошто ће потреба суровости и грабљивости преживети потребу хуманости и братства; животиња у човеку преживеће хумано у њему; живот ће преживети правду и истину.

III. Пошто је све раније све трајније, то је и вредност и значај ранијих ствари трајнија, траје дуже времена; по томе све доцније ствари имају све пролазнију вредност и значај, све доцније ствари имају вредности и значаја за све краће моменте живота и историје.

По томе вредност неке ствари тим је већа што заузима више простора и времена. Фамилија и језик, ватра и оруђа, земљорад и религија имају вредности у свима временима човекова живота, на свима ступњима човекове историје; државе и народи, штампа и електрицитет, наука и философија, као доцнији историјски моменти, имају вредности само за појединa времена историје, за поједине ступње живота и све пролазнију, малотрајнију вредност што доц-

није настају. Ватра има вредности од првих до последњих времена човекова историјског живота, штампа има вредности само од неколико столећа, док за сва остала огромна ранија времена штампа није имала никакве вредности, те је није ни било, као што ће јој све даљим процесом историје вредност све више опадати, као и осталим доцнијим моментима историјског живота човечанства.

IV. Пошто доцније зависи од ранијег и пошто је раније трајније од доцнијег, то је и зависност доцнијих ствари од ранијих ствари трајнија него њихова зависност од доцнијих ствари; све раније све је трајнији услов доцнијег.

Човек се никад не може ослободити зависности од првобитнијих ствари, од сунца, ваздуха, воде и земљишта, од неорганског и органског света на земљи; а са све даљим прогресом човек се све више ослобођава зависности од доцнијих момената општег процеса и живота; данас цивилизација човекова не зависи више од спољне природе, од згодних места и крајева на земљи, од којих је зависила у првом дизању свом, као што ни појмови и идеје човекове не зависе више од спољне природе и њена уплива и њених утисака, као што су сви први религиозни појмови, као и појам геоцентрике, производ уплива спољне природе на душу човекову; ум човеков као и сав напредак цивилизације његове зависе све више само од ранијих дубљих снага, ранијих од спољне природе, које су деловале пре него што је спољна природа настала, пре него је природа добила спољну форму своју. Са све већим разумевањем природе, све већим овлађивањем њеним првобитнијим механичким снагама човек се све више ослобођава зависности од животињског света, животињске снаге све му мање требају. Све виши разум све се више ослобођава зависности од доцнијих момената, зависећи све више само од ранијих момената и снага; све виши разум ослобођава се зависности од чула; да би разумео историју, човек не мора видети ствари и времена, пошто их не може видети; да би разумео историју, историку не треба ствари ни предмета. Све виши разум све се више ослобођава зависности од тела, од друштва, од свога времена, од садашњости, као и од спољне природе, све се више ослобођава зависности од свих доцнијих момената. Тако ће се човек у процесу историје ослободити зависности од државе и од народа, од науке и философије, од доцнијих момената свог историјског живота, али се никад неће моћи ослободити зависности од природе, фамилије и религије, од ранијих историјских момената. По томе и човек и дух тим су виши, што у свом кретању мање зависе од садашњости а више од прошлости, што су слободнији од уплива са-

дашњости, свога друштва, свога времена, свога тела; по томе су највиши духови најслободнији људи, јер се само они дижу изнад садашњости, не зависећи од ње, од њених потреба и њених подстрека, као што се све виша душа и све јачи дух све више ослобођавају зависности од моменталних чулних подстрека и стимула садашњости.

Пошто је тако човек најзависнији од свих ствари у природи и пошто су сви људи зависни, то би се класификација људи могла извести према томе од чега који човек зависи. Што је нижи човек, све више у својој души и у свом духу зависи од најближе, најнепосредније спољне природе, од земље и воде, брегова и равница, биља и животиња, од свога тела и његове организације, од друштва и времена у којима живи, од своје садашњости; што је виши човек, све је слободнији од зависности од тих доцнијих чулних момената.

V. Пошто све раније утиливише и одређује све доцније и пошто је све раније све трајније, то је и утицај све ранијега све трајнији, утицај све доцнијега све пролазнији, све мање траје.

Човек се никад не може ослободити утицаја и владе сунца и основних неорганских снага и појава, док са све већим прогресом све се више ослобођава владе и утицаја доцнијих момената — човека, животиња, биља, земљишта, климе.

ГЛАВА 10.

Пошто раније све више траје, то све раније заузима све више од општег одређеног времена. Трајност и трајање ствари пропорционалне су времену потребном за њихов постанак; што нека ствар више траје, треба јој више времена да постане; да би нека ствар трајала дуже, треба јој више времена да постане и да се развије, и што јој више времена треба да постане, тим више траје и тим више треба да траје. По томе што нешто раније постаје, то више заузима од опште ограничене целине времена и по томе што је нешто позније заузима и добива све мање од тог истог времена. Оно што је најраније, заузима цело време општег живота и по томе преживљује све доцније моменте, најдоцније заузима најмањи део тог истог времена. Што је нешто раније, тим спорије постаје и спорије нестаје, и по томе што је нешто доцније брже постаје и брже нестаје. Пошто све ранијем треба све више времена и заузима све више времена, то за њега и има све више времена; за све доцније има све мање времена.

Пошто је цео свет заједно с човеком у целој историји његовој само једна једина велика целина, одређене величине, снаге и трајања, и пошто су се из те првобитне једне велике целине одвајале поједине ствари и поједини делови извесним редом у времену, то по оном истом реду, којим су се ствари одвајале и постајале у времену, оне заузимају своје место у простору времена, у тој једној великој ограниченој целини времена. По томе што нека ствар раније настаје она заузима више времена у општој целини времена и што доцније постаје све јој мање времена остаје у тој једној ограниченој, општој целини времена.

1.— Морало је проћи стотинама милиона година, док се земља одвојила од првобитне једне целине са сунцем и осталим планетама и док се од првобитне високе температуре охладила до данашњег ступња. И десетинама милиона година прошло је од како су се сви земни слојеви наслагали, док земља није добила данашњи

облик. И у тој ограниченој целини времена живота земљина највише је времена требало за формацију првобитног слоја њена, кад још није на њој било никаквог органског живота, док за формацију последњих слојева њених, терцијарног и квартерног, носилаца вишег, органског и човекова живота, требао је један врло мали део тог времена.

Ма колика била цифра тих времена, износила она десетинама, или стотинама или хиљадама милијона година, пропорција ранијих и доцнијих момената тог процеса живота земљина остаје једна иста; поделило се цело време живота земљина на милијон или на хиљаду или на стотину или на десет делова, пропорција времена ранијих и доцнијих момената процеса земљина живота остаје иста; први моменат заузима највише времена, доцнији моменти све мање, најдоцнији моменат заузима само један врло мали део целог тог времена.

И пошто су биље и животиње првобитнији моменти живота земљина, пошто су настали много пре од човека, то и постајање биља и животиња заузима много више времена од постајања човека; биље и животиње давно су постојали пре него се јавио човек.

2. — Најдоцнији моменат процеса земљина живота јесте човек; много после пошто су се наслагали земљини слојеви, пошто се земља довољно охладила и пошто су већ давно постојале биљке и животиње, јавио се и човек на земљи, тако да је цело време човекова живота на земљи, од како се јавио на њој до данас, само један врло мален део оног времена, које је било потребно земљи да постане оно што је данас.

И првобитни период живота човекова на земљи заузима највише од целог времена живота човекова. Највише времена требало је човеку, док се одвојио од њему најближих животиња, док је спремио физички основ за свој потоњи духовни развитак. Мање од тог времена заузима други период човекова живота, за које су се време из специје човека, одвојеног од животиња, одвојили варијетети човека, од којих су данашње расе само бледи остаци; док су се из једног пра-типа људског рода одвојиле природне и историјске индивидуалности човекове. Још мање времена заузима трећи период човекова живота, од како се јавио као засебна специја, диференцирана у варијетете, док није почео употребљавати ватру и оружје, прва оруђа у борби за живот, први ступњи на које се човек уздигао изнад животиња; док није учинио прва открића и проналаске и док се није језик почео развијати; док су постала прва друштва људска. Четврти период човекова живота, од како

је почео употребљавати ватру и оружје, од како је створио језик и прва друштва па до првих држава, заузима много мање времена, и доцнији, пети период, који се вулгарно искључиво зове историја човека, од првих виших појава друштвеног живота, од првих држава до данас, заузима најмање од свега времена човекова живота на земљи.

Пошто је цео живот човека на земљи само један деривативан моменат општег процеса, пошто су и човек и животиње и биље и земља само поједини моменти општег процеса, пошто све то чини само један процес, то и у процесу свега влада једна иста пропорција; пропорција времена појединих периода живота човекова јесте иста пропорција времена појединих периода живота земљина. Као што је првом слоју земље требало највише времена да се сталожи а доцнијима све мање, као што први период земљина живота заузима највише времена а доцнији све мање, тако и први период човекова живота заузима највише времена, доцнији периоди све мање, па узели које било цифре за целу суму времена живота земље и живота човека; последњи моменат заузима стотину пута мање времена него први моменат и у животу човека и у животу земље. Да се човек из једног друштва које је имало језик, које је употребљавало оружја и оруђа, које се дигло до извесне религије и до извесних моралних појмова — да се из тог стања дигне до данашње културе и цивилизације, до висине данашњих појмова о свету и о себи, требало је човеку 20—30 хиљада година, а од првог појава човека до тога стања требало му је стотинама хиљада година. До првих основа све цивилизације своје, до језика, фамилије, оружја и оруђа, човек се дизао веома мучно и тешко, отуд веома споро и лагано; на већ једном добивеним основима култура и цивилизација човекова развијале су се све брже, што су доцнији моменти процеса историје његове; од првог момента човекова живота до фетишизма, политеизма и ропства има много више времена него од политеизма до данашњих теорија и принципа у религији, науци и философији и до данашњег слободног човека у друштву људском. Тако је кретање у историји природе много спорије него у историји човека; и кретање човека у периоду његова природног живота много је спорије од кретања његова у периодима његова хуманог историјског живота; што су више савлађиване препоне прогреса, тим ја и сâм прогрес ишао брже.

3. — Тако и развитак тела човекова, првобитнијег момента, заузима много више времена него развитак његове душе и духа, који настаје тек доцније. Тако и осећања много спорије постају и крећу

се од представа и мисли; тако човек осећа много пре што много доцније или никад не разуме, као што је и човечанство много шта осећало, слутило давно пре, што се тек много доцније дигло до јасних појмова и мисли, што се тек много доцније разумело. Тако су и обичаји постојали давно пре него што су настали први закони. Тако је и за прва открића и проналаске ватре, оруђа, земљорада требало десетинама и стотинама хиљада година да буду учињени, док огромна већина потоњих проналазака збија се у кратком времену од неколико столећа. Тако је и за језик требало много више времена да постане и развије се него за све остале потоње моменте историјског живота човекова; преисторијски живот језика заузима много више времена него историјски живот његов; па и у историјско доба од првог историјског јављања сваког народа, од првог оснивања своје државе па до првог цвета његове литературе на свом језику, треба сваком народу око 1000 година; тако конац језика и појединих народа и целог човечанства иде много дубље и у историју, у прошлост него конци доцнијих момената — државе, литературе, философије, науке. Тако и религији, првој манифестацији духа човекова, требало је много више времена да постане него свима осталим доцнијим формама, у којима се сукцесивно испољавао историјски дух човечанства; религија је старија по постанку свом и заузима много више времена од свих народа и држава, од свих философија и наука. Па и за ширење религиозних идеја треба стотинама и хиљадама година, док се философске и научне идеје шире много брже, пошто су им и кругови ширења много ужи од круга религиозних и естетичких идеја.

4. — Тако свему ранијем треба све више времена да постане, свему доцнијем све мање. Земљи су требали милијони година, док се толико сталожила, да може носити виши живот на себи, органски и хумани; човеку је требало стотинама хиљада година, док је дигао прве основе свог вишег историјског живота и на тим основима његово кретање кроз историју иде много брже; све већим савлађивањем препона све је мање времена потребно за оне исте послове, за које је човеку требало пре много више времена. Један добар пароброд преплови данас пут за неколико недеља, за који је финичким флотама требало две три године; Магеланов пут око земље трајао је 1184 дана, а данас се тај пут може извршити за два-три месеца; пут Васка Гаме из Португалије до Калкуте и натраг трајао је две године, а данас прелазе лађе тај пут за 50—70 дана; данас се за мање времена прелази Антлантик него што је пре требало од Париза до Марсеја; исти суви пут, који се пре двеста година прелазио

за сто сати, прелази се данас за 4—5 сати. И за остале радове треба све мање времена. Да би се машином могло испрести око 366 фуната памука, треба утрошити на то 150 радних сати, а да би могли испрести исту количину памука ручним алатима, треба 27000 радних сати, дакле 180 пута више; један једини штампарски радник изради данас толико колико пре 200 преписивача; парни плуг изради за сат онолико колико би израдило 66 радника; једној патрицијској кући у Риму требало је некад неколико радника да самељу у ручним жрвњима онолико брашна, колико је требало тој једној кући, данас један парни млин самеље за дан толико колико би требало целом Риму. Тако и историјски заплети и везе, који су пре трајали столећима, данас се решавају за и сабијају у много мање времена, као што и у области душе осећања много спорије постају и крећу се него мисли.

И пошто се раније заузима све више времена и пошто је та једна целина времена, у којој има све да проживи, одређена и ограничена, то, као што за све раније има све више простора, тако за све раније има и све више времена; по томе за све доцније остаје све мање од општег одређеног времена.

ГЛАВА 11.

Пошто раније траје више времена, лакше се одржава и по томе дуже траје, то се све раније све теже кида и по томе све раније делује и траје све непрекидније; по томе све доцније све се лакше кида, по томе све мање непрекидно делује и траје, траје и делује са све већим прекидима.

1.— Првобитне, козмичке снаге раде непрекидно на земљи, делујући на цео њен живот, спољни и унутрашњи, и на живот свега на њој, док чисто земљине снаге не раде свуд и увек. Тако сунце непрекидно, непосредно и посредно делује на земљу и на живот свега органског и психичког, биља, животиња, људи, цивилизације и историје човекове, дајући све потребне снаге за живот свега, одржавајући и преображавајући све, дајући непрестано и непрекидно услове свега што треба да постане и да нестане.

Тако механички закони делују непрекидно свуд и свагда, од кретања козмичких тела до кретања човекових мисли, хемијски закони делују са мањим прекидима, биолошки са већим, док се психолошки и историјски конци, као најфинији и најтањи, најчешће и кидају. Тако и наслеђе, првобитна снага органског живота, делује непрекидније него доцније прилагођавање и резултати доцнијег прилагођавања прекидају се нестајањем индивидуалног живота, док се наслеђе одржава трајно и непрекидно. Тако и вегетативно у сваком органском телу, као првобитније, делује и траје непрекидније од анималног; вегетативне функције ритмичније су и равномерније у својој радњи, пошто њихови услови и стимули делују непрекидније, него анималне функције; услови дисања делују непрекидније него услови кретања и осећања чисто анималних функција. А пошто све доцније живи, расте и развија се само на рачун ранијег, добивајући хране и снаге само од ранијег, то и вегетативне функције бивају живље за време спавања, пошто им ни ани-

малне ни психичке функције не одузимају снаге као у будном стању. Тако прва функција, дисање, које почиње од првог тренутка одвојеног живота и не престаје кроз цео живот, и у свесном и у несвесном стању, и у здрављу и у болести, траје и делује непрекидније него храњење.

Тако и све анимално, физиолошко, као првобитније, делује и траје непрекидније него доцније психолошко, пошто се само оно преноси и одржава наслеђем и по том непрекидније траје и делује, што може да остави физичког трага у организму. Тако радња чула и мозга прекида се при јачим потресима и за време спавања, и за време спавања прво се умара око и прекида своју радњу, док дисање, радња срца, циркулација крви, трају и даље непрестано. Процес храњења јесте непрекидни процес у телу, пошто је у њему непрестано обнављање материјала потребног за одржање живота и радњу, непрестано рушење старог и стварање новог. По томе и првобитна системна осећања, која поничу у целом телесном систему услед органских процеса — осећање варења, дисање и т. д. делују и трају непрекидно, за то их ретко јасно разликујемо, осећамо, док доцнија виша, специјалнија осећања јасније и више осећамо, т. ј. разликујемо од других, пошто делују у све већим прекидима. Тако првобитнији, нижи, чисто органски, физиолошки живот, са свима својим појавима и функцијама делује, непрекидно и у будноћи и у спавању, док се виши психички живот прекида за време спавања, кад престају и осећање и воља и мишљење; психичке функције прекидају се, док физичке и даље трају; чисто унутрашњи живот траје и даље кад се прекине саобраћај и веза са спољним светом.

Тако је за цело време свог живота човек биљка и животиња; појам човека настаје тек доцније и прекида се при свима јачим, спољним и унутрашњим потресима, као и у спавању; по томе је и сваки човек непрекидно предмет хемије, биологије и зоологије, пошто је непрекидно потчињен законима тих наука, док се закони историје, исплетени из најтањих и најфинијих конаца, најлакше и најчешће кидају и до предмета историје дижу се само поједини, искидани појави — поједине расе, племена и времена, поједине снаге и класе друштва и поједини људи.

Тако у области несвесног у опште, као првобитнијег, пошто све мање има прекида што је раније, то све мање има и умора, ради са све мање умора и прекида; појам умора важи само за свест, за свесне радње и све више за све већу, вишу свест; срце, желудац

никад се не умарају кроз цео живот, само свести треба непрестаног прекидања и одмарања. Тако и првобитније, ниже снаге душе делују и трају непрекидније него доцније, више снаге њене; највише душевне радње, апстрактно мишљење, разум, свест најчешће се прекидају, најчешће их ремете и прекидају сви потреси спољни и унутрашњи, као и спавање, док прва осећања и афекти, који се буде у човеку, његове прве тежње и склоности не престају кроз цео живот и прекидају се тек с прекидом телесног живота. Тако се најчешће прекидају најдоцније, највише радње, радње интелекта, док инстинкти, осећања, афекти, ниже, првобитније тежње и склоности не престају кроз цео живот; тако је и фантазија увек будна, док се свест брзо умара и радња апстрактног ума често се и лако прекида. Тако и првобитна тежња персонификације свих снага, стања, појава и ствари делује у духу човекову непрекидно, од првих времена до данас, док се тежња апстрактног разумевања, генералисања све већег броја стања и појава под све мањи број све безличнијих и виших закона и принципа, често кида у историјском животу човечанства; и данашње науке пуне су персонификација и симбола, производа те првобитне тежње духа људског — као што су материја, снага, етар, закон, — која никад неће престати да делује у духу људском. Тако и првобитно религиозно осећање и појимање, — фетиши, делује и траје непрекидно кроз сва времена историје; на свима ступњима живота и историје човек обожава ствари — новце, поједине драгоцене предмете, старине и т. д., док се високи појам једног Бога често кида, те га често нестаје.

Тако и осећање и појимање лепога, као првобитније, делује и траје непрекидније, у свима временима историјског и индивидуалног живота човекова, него осећања и појимања правде и истине, које спољне и унутрашње снаге и потреси често прекидају и ремете; осећање лепога делује непрекидно, свуд и свагда и никад се не исцрпљује као доцнија осећања правде и истине.

Тако и у друштву људском радња егоизма, личних интереса, непрекидна је у свима временима, на свима ступњима живота и историје, док се виша, племенитија осећања и идеје, често и лако кидају, ремећена и потискивана од ранијих, јачих снага живота; као што и првобитно право, право јачега, делује у свима временима, узимајући све даљим и вишим процесом историје само финије и апстрактније форме.

2. — *Пошто је раније потребније и непрекидније, то је раније и непрекиднија потреба; по томе све доцније све је моментанија потреба, све више потреба само појединих момената.*

Топлота и ваздух јесу непрекидна потреба човекова, без њих би човек одмах умро; без воде могао би мало више живети, без хране још дуже, док су штампа, електрика, наука, философија, цивилизација, потребе само појединих времена и људи и појединих момената историје, као што је и цело човечанство са свом својом историјом и цивилизацијом потреба само једног момента земљина живота, док је потреба неорганских снага, стања и појава, непрекиднија и трајнија потреба општега.

ГЛАВА 12.

Пошто све доцније зависи од свега ранијег, пошто све раније све више, моћније и дубље утиче на све доцније, то све доцније, да би постало и одржало се, мора добивати и добива снаге, хране и окрепљења од ранијег, и по томе све доцније живи, одржава се и развија се само на рачун ранијег.

Као што живот биља и животиња добива хране и снаге само и поглавито од ранијих неорганских снага и материја, пошто су сунчева топлота и светлост, ваздух, вода и неорганске материје главна храна сваког органског тела; и као што нервни систем црпе своју храну и снагу из нижих органа и њихових функција тако и доцнији свесни живот душе добива храну и снагу само враћањем у првобитније несвесно стање, те се опоравља и окрепљује само спавањем, које и настаје само услед исцрпености за време свесног рада и живота, те по томе спавања и нема онде где нема свести. Пошто се свест може одржавати само напрезањем, а напрезање свако скопчано је с болом, то је и свест бол; што је нижа свест, то је и бол нижи; по томе се и сви болови и болести лече највише враћањем у несвесно, у спавању; у несвесном спавању црпе се снага и храна за будну свест. По томе и све свесно код човека добива хране и снаге само од несвеснога, све велике идеје и мисли израђују се у главном и основном само у несвесној души; из несвеснога црпе свест храну за живот и снагу за радњу; по томе и поједине представе и мисли снаже се и хране само од несвеснога, враћањем у несвесно.

По томе све интелектуално добива снаге и хране само од ранијег осећања; да би интелектуално деловало у друштву, мора му осећање дати снаге и потпоре за то; да би интелектуалне ствари и разлози били примљени у друштву, мора се апеловати на осећање људи. Отуд религиозне идеје, које се дотичу људских осећања,

болова и милина много се пре примају у друштву, хватају корена у њему, шире се, снаже и делују у друштву него чисто интелектуалне ствари, идеје наука и философија, које, не дотичући се људских осећања, не добивајући ни снаге од њих, остају без уплива на живот, не шире се у друштву, нити хватају корена у њему, те остају увек изоловане и ограничене само на људе од духа, далеко од живота, од деловања на њега и одређивања њега. Отуд вештина и снага васпитања јесте у томе, да инталектуалне истине уноси кроз осећање у душу детета и нижег човека, да их научи да мрзе оно што је ружно, неправедно и лажно и да воле оно што је лепо, праведно и истинито; дете и нижи човек треба да осећају истину, добро и лепо, а разумевање тога само долази после, самовваспитањем и самообразовањем.

Отуда само оне идеје делују снажно у животу, које потичу непосредно из осећања, које осећање буди, подстиче и снажи; само су оне идеје велике, дубоке, упливне и трајне, које се осећају и могу осећати; само осећање истине даје снагу истини; само осећање истине, само дубоко уверење у истину, које потиче из осећања, даје снагу појединим духовима да раде на истини и идеји, да јој крче пут и уводе је у живот и да делују њом на људе, живот и друштво.

По томе и нижа, првобитнија осећања, која потичу из телесних животних потреба и функција, много снажније делују на човека, много више дају снаге човеку и његовим радњама и борбама, него доцнија, виша и по томе слабија осећања, — хуманости, правде, истине.

А пошто је интерес, осећање користи, једно од најмоћнијих социјалних осећања човекових, то само оне представе и идеје налазе одзива у друштву и делују на њега, којима интереси људски дају снагу, које се дижу и развијају само на основу људских интереса; отуд све велике социјалне идеје нису ништа друго него формуле интереса милијонâ људи; што је већа идеја, тим и интересе већег броја људи решава; отуд хришћанска идеја једнакости, братства и слободе решава, као највећа социјална идеја до данас, интересе највећег броја људи, она је формула интереса масе историјског друштва људског, али пошто хришћанство својим идејама једнакости, братства и слободе свих људи не решава и интересе виших, племенитих људи, људи од духа, који никад не могу бити једнаки нижим људима, те по томе никад и подједнако слободни,

то историја има да донесе једну већу и вишу социјалну идеју, која ће с интересима масе решити и интересе виших људи и тиме их помирити.

Отуд што је која представа и идеја ближа осећању, више везана за њега, што се више дотиче осећања, тим је она снажнија и моћније делује на људе, живот и друштво; отуд је од свих представа најјача представа свога ја, пошто она црпе снагу и храну из најјачих осећања човекових, из животних, телесних осећања. А пошто су нагони најјача јер најпрвобитнија осећања, то они највише и дају снаге и хране представама, појмовима и идејама, те само оне идеје и продиру у живот и владају у њему, које нагони подстичу и воде и којима нагони крче пут у животу. Тако су и страсти, као једна од најранијих те и најмоћнијих снага душе, увек најмоћније подстицале идеје и давале им снагу потребну за борбу у животу, те све велико, лепо и племенито, што је учињено и створено у животу и историји, учињено је и створено само помоћу страсти људских. А пошто осећање одређује вољу, то и воља одређује, упућује и снажи мишљење човеково; чврста воља одређује и консеквенцу и јасноћу мисли.

Пошто интелекат у опште добива хране и снаге од осећања, то и дух у опште добива храну за живот и снагу за борбу и одржање само од душе; по томе се и дух развија само на рачун душе и живота. По томе и науке и философије црпу и добивају своју храну и снагу од религије; што је дубља и виша религија, тим ће и научни појмови и философске идеје и теорије бити дубље и више. Само религија крчи пут науци и философији, само им она даје потребну снагу за живот у борби с другим нижим снагама; отуд је увек уморан дух људски, у напрезању и борби, добивао нове снаге и опорављења за нове напоре и борбе само враћањем у религију; отуда су увек нове религије и религиозне револуције и реформе опорављале ум људски, дајући му нове снаге, спремале га за нове полете, напоре и успехе. Тако је хришћанство опоравило дух људски, изнурен и исцрпен у античко доба, и само му је оно дало снаге за развитак и полет, које је добио у ново доба; тако је и реформација, очистив атмосферу историјског духа, прокрчила му пут и дала му снаге за борбу у животу с другим историјским и природним снагама.

Тако и виши, племенитији људи добивају храну и снагу само од масе друштва, од нижих људи, као што и све индивидуално добива снагу само од општег. Нагони и осећања, тежње и чежње, наде и слутње масе дају снагу, подстицај и упут вишим, племенитијим духовима, у њиховој радњи и у њихову мишљењу; као што

се на основу неорганског диже и развија органски живот, тако се на основу масе, на основу њених осећања, тежња, нада и слутња, диже и развија виши, социјални и историјски живот људски. Као што закони у друштву добивају снагу за живот из обичаја и као што су закони само онда снажни, ако постану из обичаја и ако се врате у обичаје, тако и закони, које виши, племенитији духови дају стварима, животу и уму, само тако имају снаге, ако потичу из жеља и тежња масе, ако сисају своју снагу из осећања, нада и слутњи масе, т. ј. ако су потребни. Пошто је потреба најјача снага која одређује све, од кретања козмичких система до човекових идеја и теорија, и пошто потребу одређује само време, највиши принцип свега, то све што постоји и бива добива снагу само из потребе, из времена; што год није потребно, што год време означава као непотребно, ма колико му вештачке снаге човек давао, ма којим се вештачким путевима и средствима оно одржавало, оно нема и не може имати снаге, оно мора нестати или остати без икаквог уплива. Потреба је најјача снага од свих осталих снага; време је највиши принцип, оно одређује меру и ступањ потребе свега; по томе су време и потреба извор снаге свега, свих ствари и појава, свих стања и времена, свих људи и друштава, свих елемената живота и историје.

Пошто се све доцније одржава само на ранијем и од ранијег, пошто све доцније добива храну и снагу од ранијег, то је све доцније све консумтивније и по томе све раније све продуктивније.

Најдоцнији створ и ствар, човек, троши све раније ствари, од животиња до сунца и његове топлоте и светлости; историја троши све људе, све ствари и сва времена.

Пошто све доцније добива храну и снагу од ранијег, то све доцније живи и развија се само на рачун ранијег. Што се доцније више снажи и развија, тим раније све више мора губити од своје снаге, те растење снаге доцнијега бива само одузимањем од снаге ранијега, опадањем снаге ранијега, пошто је снага оппттега, целине само једна одређена, ограничена, одмерена количина; што се више троши на једној страни, тим мање остаје за другу страну. Опадање козмичког развитка доноси растење биолошког развитка; сунца се морају угасити, да би се на њима дизао живот. Дубоко мишљење, јаки потреси и узбуђаји душе бивају само на рачун тела, на рачун снаге телесних органа и функција; што јаче мишљење, тим слабије варење. Тако исто оштрина разума развија се на отупелости чула; по томе примитивни човек има много оштрија чула него историјски цивилизовани човек, који више мисли; тако знање и разумевање расту на рачун снаге, живота и храбрости; тако је и чуло мириса

и пипања много снажније и развијеније код слепих и глувих, пошто виша чула добивају снагу од нижих чула. Тако се и цивилизација, хуманост и племенитост у човеку дужу и развијају само на рачун снаге животињског у човеку; човек мора уклонити много животињског из себе, да би био социјалан човек; он мора изгубити много животињске свежине и топлоте, да би се дигао до историје, до племенитости и хуманости. По томе је само мислилац највиши човек, пошто за мишљење треба највише напрезања, највише потрошне снаге; мислилац је суперлатив човека као и човек земље. Разум, трошећи највише снаге од свега осталог другог рада, развија се на рачун снаге свега ранијег; он се развија и снажи на рачун вере и знања, фантазије и осећања и чулности, на рачун снаге афеката, страсти, нагона, на рачун телесности, снаге тела и телесних органа, на рачун свега код човека и у природи. Снага разума расте на рачун снаге свега осталог ранијег; све већи и виши разум троши све већи број снага и ствари, људи и времена, троши их све више и све брже. Све већа потреба разума и свести са све даљим процесом историје и са све већим потребама све већег броја људи доносиће све веће снажење разума на рачун снаге свега осталог људског; све веће снажење разума доносиће све веће слабљење осталих нижих снага човекових, те и све веће слабљење, опадање и нестајање историјског човечанства и његове цивилизације.

Пошто доцније живи, развија се и снажи само од ранијег, на рачун ранијег, то све доцније делује на раније све више рушећи, све доцније све је деструктивније, по томе све раније све је више творачко, конструктивно.

И човек, као и биље и животиње, делује само раздирући на земљину кору и површину, као што је и уплив свесног на несвесно само у спречавању, гушењу, повреди и кварењу. Моћ свесног васпитања само је моћ гушења, спречавања, уништавања једних снага и способности душе и духа на рачун других. Тако је хришћанство срушило старе богове и с њима цео стари систем друштва; тако све даљи процес историје руши све преграде, које су одвајале човека од човека, племена, народе, државе; тако наука делује рушећи на религију и философија на науку.

ГЛАВА 13.

Пошто је све раније све конструктивније, пошто раније буди, подстиче, ствара, одржава и одређује све доцније; пошто све доцније све више зависи од ранијег, све се више развија само из датих услова: то све раније све је више творачко за све доцније; све доцније све је мање творачко.

Природа је створила све основе човекова живота, све главне моменте његове историје, све карактерне одлике његове — његово тело, душу и дух; човек има само да даље развија и усавршава створено, да на основу створеног изводи све даљи и виши развитак свог историјског живота. Тако и све раније природне снаге све су више творачке; сунце је творачко за све на земљи; оно ствара целокупни живот на њој, од биља до мишљења, од распореда неорганских снага и климата до цивилизације човекове. Тако је и творачка снага земљина у првобитно доба њена живота била много већа и јача стварањем и уништавањем неорганских и органских форама, него данас.

Тако су и прва времена историје човекове много више творачка него потоња; прва времена историје положила су све главне основе, на којима се потоња историја развијала, створила су све главне типове, форме и карактере свега потоњег историјског живота човекова — језик, писменост, оруђа, земљорад, фамилију, уметност, религију, право и морал, тело и душу човекову, и сва потоња времена историје само даље развијају оно што је створено у тим првим временима, сварајући све више и племенитије форме живота и духа, само даље испредају оне конце, који су се у прво доба историје извили из природног животињског живота. Тако су прва времена историје човекове творачка за сва потоња времена.

Тако је и фантазија, као првобитнија снага духа, много више творачка од његових доцнијих апстрактних снага; фантазија је ство-

рила све оне главне форме и типове, који доцније постају и предметп науке и философије, чистећи их све више до савршенијих, апстрактнијих форама. По томе су и уметности, које фантазија непосредније ствара и подстиче него науке, више творачке него науке; уметности стварају, наука и философија све више апстрахују природу, бивања и процесе у њој, не стварајући ништа ново, не одузимајући ништа од стварног, нити му што додају, чистећи, мењајући и узвишујући само појмове човекове о једним истим стварима, о једном истом стварном свету, не могући ништа да промене у стварном свету.

Тако и само несвест ствара; свест човекова не ствара ништа, она само осветљује, уређује и распоређује оно што је створено, одређује свему створеном његову вредност, његово место међу другим стварима, његово време, величину, снагу, потребу услове итд., не мењајући ништа од створеног, од стварног, од оног што постоји; тако и свесна воља човекова ништа не ствара, она само мења и бира.

Тако је творачка снага духа човекова много већа у првим временима него у потоњима; први мислиоци у историји човековој прокрчили су све главне путове мишљења људског; сви потоњи мислиоци само даље развијају и чисте појмове човекове на основу творевина првобитних историјских мислилаца.

Тако се само у првим временима историје, у детињству народа и човечанства, стварају корени и њихове форме у језику; у доцнијим историјским временима, код зрелијих историјских народа, не стварају се више нови корени у језику, него се само дати, створени корени комбинују и слажу у нове, сложеније речи.

Тако је у опште од свих снага човека, најдоцнијега створа природе, његова моћ стварања најслабија. И што има моћи стварања у њему, она је у дубини душе његове, у његовим нагонима и осећањима. Душа је створила идеју Бога, она га осећа; дух човеков само тражи Бога и према ступњу свом налази га у разним стварима, на разним местима, у разним формама, и само за то што је душа створила идеју Бога, та је идеја вечита. Све што је у историји човековој створено и откривено велико, створено је и откривено нагонски, без свести, притиском историје и времена. Свест не ствара ништа и не може да ствара, она само све више осветљује и осветљујући мења и поправља, али само спољне односе човекове, социјалног човека, мењајући и чистећи само појмове о стварима, о свету, о човеку; свест само друкче распоређује оно што постоји, она налази нове везе и нове односе, али не ствара нове ствари. По томе и теорије наука и философија не стварају ништа ново, него

само откривају очима човековим оно што већ постоји, које постоји и може постојати да га ум и не открива. Науке само шире доглед човеков, шире светлост, али и та светлост наука врло је слаба, да би могла осветлити дубину живота природе и дубину душе човекове; светлост може осветлити само површину, у дубини ће остати вечити мрак. Науке могу мењати и поправљати друштво, односе човекове у друштву, оне могу мењати и поправљати само спољног, социјалног човека, али оне никад не могу променити душу човекову, нити мењати основне особине и снаге тела и живота његова Није наука начинила од животиње човека, није му она дала прво оруђе и оружје у борби за живот с природом; није она створила ни фамилије, ни племена, ни народе, ни државе, ни друштво људско; није му она дала његова осећања, његове страсти и афекте, ни његове прве представе и појмове о свету и себи. Све је то створено и постало из дубине душе човекове, само од себе, несвесно, невољно, спонтано. Наука је дошла много доцније и то дошла на готово, створено, постало. И као што је сваки нов елеменат историје човекове, кад год се јављао, тежио да искључиво овлада на рачун свих осталих, да добије превласт над свима другим, тако и наука у наше доба тражи искључиву владу на рачун свих других страна и снага душе човекове, тежећи да потисне и религију и уметност и све друге снаге историје и друштва, које су до данас деловале и на чијем се темељу и развила наука. И прави, највећи и најплеменитији задатак сваке науке јесте само тај, да одаје правду свима стварима у својој области, и по томе задатак историје као највише науке јесте, да ода правду свима стварима, појавима, стањима, елементима и снагама, свима људима и свима временима; прави задатак сваке науке јесте, да толико осветли све везе и односе ствари међу собом и према човеку, да на основу природних закона одреди право, тачно место свима стварима, према њиховој снази, величини и вредности т. ј. према тачки постанка њихова у времену, да одреди прави положај својих ствари међу собом и према другим стварима. Астрономија је одредила положај земље према сунцу и небу и осталих звезда једне према другој; физика и хемија одређују међусобни положај снага и ствари у неорганској природи; биологија одређује односе и положаје биља и животиња једних према другима и према човеку, а рационална, научна историја има да одреди положај и односе свих елемената историје човекове, у свима просторима и временима. Само се тако може постићи она идеална хармонија идеалног и реалног, ума и ствари, коју је ум већ нашао у појавима космоса.

Пошто је раније све више творачко и пошто од ранијега зависи све доцније, то је раније оригиналније, више тип и даје тип свему доцнијем.

Земља са својим положајем према сунцу и према томе и зависно од тога њен облик, величина, састав, брзина кретања, количина топлоте и светлости коју добива од сунца — дају тип свему земаљском, од неорганских снага до човекових идеја; тако су ранија времена човекова историјског живота више оригинална, потоња више деривативна; тако стоје и први откривачи, проналазачи и мислиоци према потоњима.

Тако и у ранијим наукама, које изучавају раније ствари и појаве, сваки појединп појав и ствар, сваки појединн случај све је више типичан за све остале, све је више тип по себи; у математским наукама и у наукама о неорганском свету сваки је појединн случај типичан и важи као тип за све таке случаје у свима просторима и временима; у наукама о органском свету то је већ мање, док у социјалним наукама индивидуалност појединога пење се до највеће мере.

ГЛАВА 14.

Пошто је све раније потреба и услов свега доцнијег, то је и све раније и састојак свега доцнијег. По томе све доцније сложено је из свега ранијег, по томе све доцније све је сложеније, састављено је из све више елемената, и по томе све раније састављено је из све мање елемената, све је мање сложено, те је све простије.

Простота ствари пропорционална је њихову приоритету у времену, те је сложеност ствари обрнуто пропорционална њихову приоритету у времену.

Првобитне особине и снаге материје, тежина, топлота, протезање у простору, најпростије су; сложеније су доцније, светлост, електрицитет и хемијске снаге и процеси. И што су ранији ступњи живота козмичких тела, све су простији њихови односи и елементи; на сунцима има само механичких и хемијских односа; тек на планетама, доцнијим ступњима сунца, настају и други виши, сложенији односи и елементи живота. Тако су и аморфна тела, као првобитнија, простија од доцнијих кристализованих и организованих. Тако су и боје простије што су првобитније, доцније боје сложеније су од ранијих боја и свака доцнија боја сложена је од свих ранијих боја, пошто за сваку све ранију боју треба све мањи број таласања и за сваку доцнију боју треба све већи број таласања. Тако је органски живот, доцнији по времену од неорганског, сложен из свих неорганских елемената и снага; закони органског живота садрже у себи и обухватају законе математске и механичке, физичке и хемијске; органски живот јесте сложен резултат живота сунца и живота земље и деловања свих њихових снага.

И у органском свету биље, првобитније, простије је, сложено из мање елемената него животиње и, пошто је сложено из мање елемената, то код биља много мање има разних фела него код животиња. И код биљака и код животиња што су првобитније простије

су и мање форама имају. На најранијем ступњу живота, у најранијој клици својој, организам и човека и животиње састављен је само из четири хемијска елемента; свих осталих једанаест елемената улазе у тело човеково тек доцније с даљим његовим развијањем и сазревањем, тако да је тело зрелог човека много сложеније од његова тела на првим ступњима живота. Тако организам у опште сложен је из свих ранијих неорганских снага и елемената.

И најдоцнији организам на земљи, човек, сложен је из свих ранијих, неорганских и органских снага, елемената и особина; његов физички организам сложен је из неорганских снага и елемената, а његов психички организам сложен је из свих основних снага и елемената животињских душа, које су појединце разређене на појединe родове животиња; и што је ранији човек т. ј. нижи или, другим речима, што је човек на ранијем ступњу живота, он је све мање сложен, све је простији, као што су му тада и потребе простије — топлота и светлост, ваздух, вода и храна; што је доцнији човек, т. ј. виши, на вишем ступњу, он је све више сложен из свих ранијих елемената и снага, природе и историје. Као што сукцесивни елементи природе постају стални елементи човекова организма, тако сукцесивне епохе и фазе историјског живота човечанства постају стални елементи друштва и цивилизације на доцнијим ступњима историјског живота, заузимајући простора по приоритету свом у времену, тако да се оно што је раније таложи све дубље, оно што је доцније пење се све више; тако се првобитно доба историје, примитивни човек, таложи у масу доцнијег историјског друштва. И доцније ствари, пењући се на све раније, све су више сложене из свих ранијих ствари и њихових снага и елемената. Тако је од свих ствари у природи човек најсложенији и од свих људи најсложенији је историјски, цивилизовани човек, пошто је сложен из свих ранијих елемената природе и историје људске; један зрео, цивилизован човек данас јесте сложен резултат својих родитеља, фамилије и предака, своје околине, свога друштва, народа, места и времена, религије, философије и науке, целе историје човекове, целог човечанства, целе прошлости земље, сунца и космоса. Као што је биологија сложена из закона математике и механике, астрономије и геологије, физике и хемије, тако је живот једног цивилизованог човека сложен из закона математских, механичких, астрономских, физичких, хемијских, биолошких, физиолошких, психолошких, социјалних и историјских; тако је један мислилац сложен из животиње, из примитивног човека и из цивилизованог историјског човека. По томе што је доцније историјско доба, оно је све више сложено резултат свих рани-

јих историјских времена човека и природе; што је доцнији живот човечанства, то су и све многобројнији и заплетенији конци, из којих је исплетена цивилизација људска и историјски живот човеков, то су све многобројнији и заплетенији фактори, снаге и појави цивилизације. И пошто је човек, најдоцнија ствар у свету, сложен резултат свих ранијих ствари и снага у природи свих ступања њених, и пошто је историјски човек још сложенија ствар из свих ранијих ствари у историји живота природе и човечанства, то је у сваком човеку најмање онога што само човек има, што нема и у животиња, у биља и у неорганском свету; у модерног, цивилизованог човека најмање је онога што нема и примитивни човек, те је и у сваком човеку најмање онога што само он има, што други људи немају, те је и међу људима најмање оних који имају оно што немају сви други људи, оних који мисле и стварају мисли. А пошто се само у друштву развију све човекове снаге и особине, то друштво људско није ништа друго него сложен човек из свега људског, из свих људских снага, елемената, особина, праваца и склоности; тек се у друштву открива и развија све оно што је у поједином човеку латентно.

Тако што су ранији елементи цивилизованог друштва, т. ј. што су ранији ступњи историје, они су и све простији, они остају на ступњу ритма или се мало дижу изнад њега; тако маса друштва, религија, архитектура; што су доцнији елементи и ступњи друштва човекова и историје, они су све више сложени из свих ранијих елемената и ступања: драма из свих уметности, философија из свих религија и наука, монотеизам из елемената политеизма и фетишизма, слобода из монархије, аристократије и демократије, модерно, историјско друштво из свих ранијих историјских ступања друштва и његових елемената, као и доцнија виша музика из ранијих елемената и ступања својих, ритма, мелодије и хармоније. И пошто је раније генералније а све доцнијега све мање има, то се врло мали део ствари пење до хармоније; огромна већина ранијих ствари остају на нижим ступњима ритма и мелодије; цивилизација и историја човекова теже оном стању, које су већ достигле ствари у природи; религија и музика теже хармонији свих ствари, свих људи, свих времена, али се до те целокупне хармоније, у коју се сливају звуци живота свих ствари и времена, може дизати само мало њих и слушати је и уживати у њој; до схватања целине диже се само мало њих, док је живот огромне већине људи само права линија од испрекиданих тачака; њихове душе осећају, воле и разумеју само ритам.

Као што је потоњи психички процес сложен из свих ранијих органских процеса — дисања, варења, циркулације и радње чула,

као што је душа човекова, најдоцније развијена, сложена из основних елемената и снага душе животиња, тако су и поједини елементи и снаге душе простији што су ранији и све сложенији из свих ранијих што су доцнији; тако су несвесни, нехотични покрети простији од доцнијих свесних, а од свега психичког најсложеније је мишљење, чији су резултати мисли, идеје, истине. Једна велика истина, једна висока идеја, сложена је из факата и закона из вере, знања и разумевања, из лепог, доброг, праведног и потребног, из осећања болова, задовољстава и мишљења људи свих ранијих историјских времена, а сваки од тих појединих елемената једног принципа јесте за себе сложен резултат дугих историјских времена и многога рада, и свака права истина и све већа истина шири лепо, добро и потребно на све већи број ствари. И свака права истина мора бити и лепа и добра и потребна, пошто истина није ништа друго него највиши ступањ лепог, доброг, потребног, праведног; она са своје висине осветљује и лепо и добро и праведно и потребно, и од количине њене топлоте и светлости зависи и количина лепог, доброг, потребног и праведног у свету; што мање или више истине, то мање или више лепог, доброг, правде у свету; и тежити истини, крчити путеве њој јесте најмучнији али и највиши задатак и посао човеков. Као што се са све веће висине т. ј. даљине види све већи део целине, све више од целине, тако се само с висине једног принципа може видети целина света; принцип је највиша висина, до које се људски дух диһи може, последњи и најдоцнији ступањ општег процеса и по томе сложен из свих ранијих процеса, стања, ступања, снага и елемената живота душе и духа; по томе принцип мора бити сложен из познавања ствари и процеса њихових у прошлости, садашњости и будућности, из закона свих наука и уметности, из идеја философије и религије. По томе прави принцип, што је виши, мора обухватати у себи све више ствари у историји живота природе и човека; са све веће висине принципа све се већи број ствари види и разуме. Тако највиши принцип, до којега ће ум људски доћи, обухватиће у себи све религије, философије, науке и уметности, сав живот свих ствари и свих људи у свима временима; тај ће принцип бити јединa идеална целина, којој тежи процес света и ума човекова. Према том једном принципу поједини закони стајаће онако исто као што стоје факти према законима, сензације према појмовима.

И први предмети мишљења човекова јесу прости, те су и прве науке много мање сложене од доцнијих наука. Елементи и снаге космологије јесу кретања и топлота, геологије поглавито ватра и

вода; хемија ради са неколико десетина елемената, док је у биологији не само број животиња и биља много већи од броја неорганских елемената, него су и снаге које раде у органском свету многобројније и сложеније од снага неорганских; отуд су и науке о неорганском свету много простије и по томе много тачније и пре су се уздигле до закона од наука о органском свету, које су сложене из свих закона о неорганском свету, из закона математских и механичких, астрономских и геолошких, физичких и хемијских.

Најдоцнија од свих наука јесте историја и она је најсложенија од свих, сложена из свих ранијих наука, њихових закона, елемената и снага. Као што је један зрео, цивилизован човек сложен из свих неорганских, органских и социјалних снага и елемената, те је потчињен свима законима неорганског, органског и социјалног света, тако је историја сложена из свих ранијих наука и закона њихових, и историјске снаге и појави сложени су из свих ранијих снага и елемената неорганског, органског и психичког света. Тако број елемената и снага, с којима имају да раде науке о неорганском свету, износи неколико десетина; број елемената и снага, с којима има да ради историја човекова, пење се на хиљаде. Историја човечанства сложена је из свих неорганских и органских, социјалних и психичких закона и снага, из религија, философија, уметности, наука, из фамилија, раса, племена, народа, држава и личности, из свих открића, проналазака и догађаја, из свих ратова и и бораба; историја је организам од свих људских осећања и мисли, душа, духова и времена. Као што је човек, највиши организам природе, сложен из свих природних снага и елемената, тако је историја, највиша целина људска, сложена из свих људских напора и бораба, жеља и мисли, и с даљим процесом сви елементи људског и историјског живота добиваће све тачнији међусобни однос по простору и времену, по вредности и снази; историја све више постаје апстрактни организам од људи и времена̂, у коме ће сви елементи његови добити своје право место и сви се кретати у једној великој хармонији; историја има да учини од времена, снага и друштва оно што је природа већ давно учинила с телом човековим. По томе историја стоји према свима другим наукама као целина организма према својим саставним деловима; сви народи и државе, све религије, литературе, философије и науке само су поједини делови, органи и снаге те једне велике целине, историје. И пошто је историја организам свих људских душа и духова у свима временима, то се човек, као и све друго, може само историјски разумети; по томе је историјско разумевање највише разумевање; по

томе историја мора бити највећи, највиши, најпоузданији критеријум све истине; већег и вишег нема, нити га може бити; и пошто се све само из историје може разумети а у другим наукама може се само видети, чути, опазити, то историја стоји према другим наукама, као што стоји разум према чулима.

По томе је историја најсложенија те најкомпликованија те најтежа од свих наука. Да би се разумео живот човечанства у процесу историје, морају се познати и обухватити све снаге, које су деловале на човека у свима временима; да би расплео и одмрсио само један конац човекове историје, историк мора сићи кроз дубину слојева целе историје човечанства до процеса општег органског и неорганског живота; да би разумео један појав садашњости, он мора знати целу прошлост; пошто је историја човечанства последњи, најсложенији резултат целог процеса живота и снага природе, то, да би се разумела историја човека, мора се знати цела историја природе.

Пошто је доцније сложено из свега ранијег и пошто је све раније и све веће и све потребније, то је и све раније све већи елеменат свега доцнијег, све доцније све је мањи елеменат најдоцнијег. У сваком човеку има најмање човека, много више животиње, још више биљке, највише земље. По томе у једној великој идеји, теорији има најмање ситног, људског, земаљског, највише надземаљског, општег, првобитног, божјег; све већа и дубља идеја све је чистија и вернија слика општег, вечитог; све већим разумом човек је све ближи Богу, јер све виши ум тражи све првобитнији, ранији узрок и услов свега. По томе све већа, дубља, племенитија идеја све је даље од садашњости, стварности, ситног живота, све ближе првобитном, општем, вечитом. По томе и све племенитија љубав обухвата све више оно што је првобитније, раније; све нижа љубав обухвата све више само оно што је доцније, ситно и пролазно, телесно и стварно, чулно и животињско; по томе све већи разум није ништа друго него све већа љубав све већег броја ствари у све већим просторима и временима; највиши разум то је највиша љубав, јер највиша правда, јер највиши разум мири све ствари и све људе у свима просторима и у свима временима.

ГЛАВА 15.

Пошто је раније простије, доцније сложеније, то је све раније све више једнако и једнолико. Пошто је све доцније сложено из свега ранијег, зависи од све више узрока и услова, то је све доцније све више разнолико, све је различније. По томе једнакост и једноликост ствари пропорционалне су њихову приоритету у времену и по томе различност и разноликост ствари обрнуто су пропорционалне њихову приоритету у времену; што ствари раније постају, више су једнаке и једнолике, што доцније постају све је мање једнакости међу њима, све више разлике.

---

1. — Астрономија разликује космичка тела само по ступњу њихове температуре и по величини; све светлије звезде имају сличан састав као и сунце; звезде садржавају исте елементарне материје као и сунце, земља и наше тело. И сва космичка материја, сва космичка тела, јесу у почетку стварања једнака; тек доцније са бржим хлађењем мањих тела настају разлике између планета и сунаца и настају разлике на појединим деловима и странама планета, разлике између дана и ноћи, између зона, између светских страна, течног, чврстог и ваздуха. И у унутрашњости земље има много мање разлике него на површини њеној, која се доцније формисала.

2. — И првобитни закони општег процеса, механички и математски закони исти су и једнаки свуда, у свима просторима и временима; односи простора у целом космосу јесу једни исти. Па и перцепције човекове у области механичких и математских закона једнолике су и једнаке код свих људи, у свима просторима и временима.

Механички рад воде првобитнији је од хемијског и механички рад њен има свуд једнака дејства, док хемијски рад њен има много разноликија дејства, јер лучи многе соли и многе врсте земље.

И прва физичка снага, топлота, и ако се даје осетити у врло различним ступњима, не показује никакве разлике у своме дело-

вању; топлота делује на све материје једнако, т. ј. све их више шири што она више расте, док су дејства светлости, доцније снаге, различнија.

3. — Прва форма општег живота, неоргански свет, свуд је једнак; из неколико десетина хемијских елемената састављени су сви безбројни светови, сва козмичка тела на свима ступњима њихова живота у времену, сунца и планете; закони образовања, уређивања и слагања неорганских маса једнаки су за сва светска тела; математски тачне форме кристала свуд су једнаке.

4. — И сва органска тела у првобитним састојцима својим не разликују се од неорганских тела; из једних истих хемијских елемената састављене су све безбројне форме неорганског и органског живота; хемијски елементи органских тела не разликују се од хемијских елемената неорганских тела. Сва органска тела па и човек састављени су у последњој инстанци из оних истих хемијских елемената и супстанца, које се налазе и у неорганској природи, у хиљадама разних форама. У тим примитивним основним особинама нема никакве разлике између неорганске и органске природе; разлике међу њима настају тек доцније у потоњим формама, у распореду и пропорцији тих основних, првобитних, једнаких елемената.

Прва и основна форма све органске материје, биља и животиња једнака је код биља и код животиња; први, основни облик живота јесте ћелија. Вегетабилна протоплазма показује у опште сличне особине и пролази исте стадије као и анимална протоплазма; процес растења ћелије у првом почетку нема никакве разлике између биљке и животиње; он је исти за сва органска тела; разлике настају тек доцније са одвајањем индивидуалности биљке од животиње. Тако су сви организми, биљни и животињски, у почетку бивања једнаки; те пошто су и биљке и животиње састављене првобитно из истих неорганских и органских елемената, то хемија не зна за разлику између биља и животиња.

И првобитни органски створови на земљи, биље и животиње, нису били тако различни као доцнији, пошто ни спољни медијуми живота нису били тако разнолики као данас, јер разлике зона у прво доба још нису биле тако јаке и велике као доцније. Тако и данашње ниже, првобитније форме животиња тако су блиске биљу, да их је мучно разликовати.

И међу биљним организмима има много мање разлика него међу потоњим животињским организмима; и разлике међу разним врстама биља много су мање основне, супстанцијалне и дубоке него

што су разлике међу животињама, те животињских родова, фела, врста има много више него биљних.

И првобитна потреба сваког органског тела, атмосфера за дисање, једна је иста свуд и свагда, док потоња потреба, храна, врло је разнолика у супстанци средстава.

5. — И код животиња прве фазе живота једнаке су код свих. И почетна форма свих животињских организама јесте сфера; разлике у форми настају тек доцније с даљим развитком. И првобитни процеси живота, механички процеси, једнаки су у прво доба код свих животиња и тек доцније код виших животиња настају и хемијски процеси живота, поред механичких.

И први медијум живота животиња, вода, једноликији је у свом саставу од потоњих медијума и првобитне, водене животиње више су једнаке и једнолике од потоњих сувоземних животиња, јер организација везана за море није потчињена јаким разликама, које долазе од разних клима и зона, те се првобитни органски живот у води развија свуд једноликије. Тако су првобитне хладнокрвне животиње више налик једна на другу него потоње топлокрвне животиње, као што су и првобитније бескичмене животиње више једнаке него доцније кичмене.

Тако исто и животиње које живе у слободи, невезане за човека, које живе првобитним начином живота, одступају у свом телесном склопу много мање једна од друге него доцније питоме животиње.

6. — И првобитни процеси, начини и медијуми живота једнаки су код човека и код животиња.

У првој стадији живота клица човека једнака је с клицом свих осталих организама и тек доцније те клице почну добивати особине својих специја. У најраније доба живота нема ни најмање разлике између човека и осталих сисара; као и сви други састоји се сваки човек у прво време свог живота из једног простог јајета од $^1/_{10}$ линије пречника; људско јаје, као и свако животињско јаје, само је једна проста ћелија, која се доцније све даље дели и грана.

И прве фазе, манифестације и снаге одвојеног слободног живота једнаке су код човека и код животиње; физичка, телесна првобитна организација животињска једнака је код човека и код животиња. Органски и физиолошки процеси теку код човека као и код животиња у опште, код сисара нарочито; исти закони владају код свих; и анатомски човек се мање разликује од виших мајмуна него ови од нижих, па и хемијска анализа показује потпуно слагање.

И разлике између човека и животиње много су мање у првобитнијим склоповима који потичу из нижих, првобитнијих, вегетативних клица, у утробама за храњење и дисање, у жилама и жлездама, него у доцнијим органским склоповима — у нервном склопу, скелету, чулним органима и т. д. Телесне разлике између човека и животиња настају доцније и у томе су што човек или даље развија поједине органе и функције које и животиње имају или што у себи спаја више великих особина, које су код животиња одвојене — усавршење грла, мозга, екстремитета.

И првобитне природне снаге, које одређују форму, и манифестације живота, наслеђе и прилагођивање, делују једнако на начин живота и људи и животиња и производе иста дејства, стварајући многе разноликости у организацији и начину живота и животиња и људи. Тако и првобитни природни нагони, нагони самоодржања и расплођавања, умножавања једнаки су код животиња и код човека.

И први основни психички процеси и снаге једнаки су код животиња и код човека. Првобитни живот душе једнак је код обојих; у чулној представи најмања је разлика између њих; у чулној снази неке животиње и надмашају човека. И првобитне манифестације душе, афекти, нагони и осећања једнаки су код човека и код животиња; и животињску и човекову душу крећу мржња и љубав, страх и гнев, као што су и сви нижи акти воље, воље у служби тела, живота, самоодржања, једнаки код обојих.

Разлике између човека и животиње настају тек доцније, у доцнијем вишем психичком животу, у духу и уму, у мишљењу и фантазији. Осећање мирис и укус служе више само осећању него уму, сазнању спољашњег света; то су снаге душе, које непосредно служе телу и његову животу а не интелигенцији; оне буде и воде нагон самоодржања и оне су код животиње развијене у много већој мери него код човека, док вид и слух, чула која много више служе уму, развијенија су код човека, док код животиња и она остају у служби тела и живота, у служби самоодржања. Отуд разлике између човека и животиње у психичком животу настају тек доцније у највишој форми његовој, у мишљењу и и духу, пошто и код човека она нижа првобитнија чула служе само телу и животу и одржању његову. Тако провала која одваја човека од животиња много је дубља у области духа него тела.

Тако су пре сфере живота душе — *самоодржање*, где животиња још није одвојена од спољашњег света, где објективни свет још не постоји и где је душа потпуно у служби тела и живота, и *са-*

моосећање — једнаке код животиња и код човека у прво доба његова живота; разлика међу њима настаје тек доцније, у сфери разума и свести, где човек, одвајајући себе од спољашњег света, ствара себи и објективни свет, који за животиње не постоји и где се дух креће слободно и независно од тела и материјалног живота, од њихових потреба и службе њима.

Тако разлика живота и његових манифестација настаје тек доцније у сфери човека и хуманог и што ја доцнији живот све више. Тек код човека настају и индивидуалне разлике, различност индивидуа, које код животиња нема или само у слабој мери и код којих има разлике само у специјама; па и код животиња све више настају разлике у једној истој специји, т. ј. поједине специје све се више гранају на различне варијетете, што доцније оне настају и развијају се, т. ј. што су по времену постанка свог ближе човеку. И те разлике у области човека развијају се у толикој мери, да има много већих разлика између појединих људи, између једног од високих духова и једног животињског човека, него између обичног, нижег човека и виших животиња; и између најнижег човека и највише животиње, као гориле, много је мање разлике него између гориле и мајмуна најниже врсте.

Тако у првобитним сферама живота, код биља и животиња, и у првобитно доба живота човекова влада само једнакост снага и закона, начина, форама и манифестација; биљка и животиња и човек у прво доба живота само су егземплар рода специје; снага и значај сваког појединог бића само је у једнакости са свима осталим бићима те врсте. Индивидуалне разлике настају тек доцније у доцнијим фазама човекова живота.

7. — И првобитни живот човеков, његов физички, телесни живот, једнак је код свих људи.

Сви људи чине једну зоолошку фелу по телу; суштаствене, телесне разлике нема међу људима разних раса и племена; човек свих раса има једну исту физичку конституцију. Ни једној од људских раса не оскудева ни један орган који је анатомски и физиолошки важан; број зуба, прстију, костију, чула, једнак је код свих раса; артикулација скелета и слојеви мускула изведени су по једнаким принципима код свих људи; човек свих раса иде усправно и говори; ни код једне расе нема разлике времена у трајању живота, у трудноћи, у наступању зрелости физичке; човек свих раса мање више једнаке је висине раста; сви људи имају приближно исту количину крви; њихове разлике у стасу, снази, трбуху, релативно су мале; крв има исту температуру код свих људи, свих раса и у

свима климама; мала је разлика у тежини мозга дивљака и цивилизованог човека; елементарни делови мозга — продужење кичмене мождине, — који чине корен или клицу мозга, једнаки су код свих људи и познају се код скоро свих кичмењака, а нарочито виших; тако и мозак једног дивљака, једног обичног, просечног човека масе и мозак једног мислиоца у општем склопу и у првим основним потезима сасвим су слични; разлике настају тек доцније у појединостима. Тако су број, распоред и пропорција органа у телу човекову, њихова места, величине и снаге једнаке код свих људи, свих раса и клима; све се расе могу укрштати и расплођавати и тиме се показују као варијетети једне врсте или специје а не као разне врсте.

Тако су првобитне снаге, особине и одлике човекове, природне и есенцијалне, једнаке код свих људи; телесне су разлике случајне, пролазне, упливисане потоњим спољним снагама, климом, земљиштем; такe су разлике у фарби коже и косе.

И на првом ступњу живота човечанства, на природном, животињском ступњу, сви су људи једнаки: једнаке их снаге крећу, једнаким животом живе, једнаке производе стварају, једни их инстинкти и осећаји воде.

Производи и оруђа примитивног човека једнаки су у свима просторима и временима; разне врсте каменог оружја и оруђа и сви продукти каменог доба једнаки су и по формама и по материјалу и по начину представљања; тако су керамички продукти примитивних људи свуд једнолики; прављење лука и стреле једнако је на целој земљи.

И међу примитивним људима нема оних дубоких разлика, које настају код доцнијих историјских племена и народа; форме лобање примитивнијих раса, Негара, Монгола, више мање су једнаке, док код најдоцније, највише расе људске, у кавкаском племену, разноликост и индивидуалност пење се до највише мере. Тако исто и разлика у организацији мозга човека и жене све је мања, што је примитивнији живот људи, што су првобитнији, природнији, социјални односи њихови. А и подражавање, једна од најпрвобитнијих и најприроднијих манифестација душе, која се тим јаче испољава што је човек првобитнији, природнији, и у толико је више склон подражавању, у колико је првобитнији, много доприноси једноликости примитивних људи и племена.

И пошто разлике ствари у опште настају тек доцније с вишим развитком, тако се и моћ разликовања развија тек доцније с вишим и јачим развитком ума. По томе примитивни човек још нема

оштре разлике између субјективног и објективног, између унутрашњег и спољашњег света, између уображеног и истинитог, те и не осећа апсолутне психичке разлике између човека и животиње.

А пошто се примитивни човек, примитивно доба живота човечанства таложи у масу потоњег историјског друштва човечанства, то су масе свих историјских друштава једнаке у својим осећањима и појмовима, тежњама, потребама и представама у свом животу и кретању, једнаке су у свима временима и просторима, код свих раса, племена и народа; међу њима нема разлике. Свака маса воли једно исто, мрзи једно исто, појима и ради једнако; свака маса у свима временима и код свих народа воли личности и за њима се поводи, а не појима законе и начела; свака маса живи чулним и осећајним животом, животом сензација, осећања, афеката и страсти, не дижући се никад до разума и апстракције; сваку масу, живећи у полумраку, не тражећи светлости ни истине, воде само нагони и осећај, никад идеје и начела; никоја маса нема интелигенције ни јединства, те је свака више деструктивна него конструктивна; свака је маса лаковерна; никоја маса није сама творачка, него свакој треба учитеља и вође, људи више енергије и интелигенције; жеље и наде сваке масе једне су и исте; свакој маси треба ауторитета и то највише у форми појединих личности; сваку масу покрећу само интереси, религија и екстремне тежње; свака само подражава, пошто никоја нема своје воље, него слепо иде за оним који је води; свака је маса непријатељ апстрактних општих закона, сваку воде само речи и свака је маса конзервативна.

Масе људи и друштава свуда су једнаке, свуд су једне исте; међу њима нема разлике ни по временима ни по народима; оне нису никад давале нити ће икад давати тип и отисак појединим временима и појединим народима. То је увек посао оно мало изабраних духова, који мисле, који откривају нове истине и проналазе нове ствари, крче нове путеве и стварају нове форме живота, рада и мисли; то је посао оне природне аристократије људске, коју сама природа и историја издвајају из масе, да тој маси дају путеве и типове. Само ти људи дају типове временима и народима; само они праве разлике између времена и народа, само је у њима изражена физиономија времена и народа. Пошто је маса свуд једнака, то све историјске разлике народа, друштава и времена, све историјске промене и кретања и цео историјски прогрес људски не долази од масе него од појединих, узвишених, историјских људи, који и чине сву историју човечанства и цео прогрес његов. А таких људи, таких духова

увек је бивало врло мало и може их бити само мало. Само ту у области мисли и има главне разлике међу људима; и много је већа разлика између једног мислиоца, једног творца нових идеја, нових мисли и једног обичног човека масе, него између овога и највише животиње.

Тако за оцену духа једног народа, једног времена никад не може бити меродавна маса тог народа и тог времена, јер масе свуд једнако осећају и једнако мисле у свима временима и просторима у свих народа; дух народа и времена јесте у духу њихових мислилаца. По томе историја и судба једног народа не зависе од тога каква му је маса, пошто је она свуд једнака, него од тога какве су му више класе, да ли су оне комбиноване из виших, свеснијих, хуманијих, племенитијих људи, из људи од духа и срца или од обичног блатавог, сировог човека. По томе маса једног народа никад није одговорна за судбу тог народа и његове државе; нижег човека масе подстичу само природни, несвесни нагони, спољни чулни мотиви, и што је нижи човек, то све невољније и несвесније бивају његове радње; по томе маса друштва и народа никад није крива, никад не греши, никад није у заблуди. По томе одговорни за судбу народа и државе морају бити они, који воде народ, његова аристократија, коју треба да чине они који су толико зрели и свесни, да они сами себи не смеју ништа опростити; опраштање, милост само је за слабе, ниже душе које, несвесно радећи, нису одговорне за своја дела.

Тако су само нижи људи, који чине масу друштава и народа, једнаки међу собом и сви људи, нижи и виши, једнаки су у нижем животу, у првобитним, нижим, телесним потребама. Виши људи, неједнаки су не само према нижима него и међу собом; нема два духа у историји човековој потпуно једнаке висине.

И примитивна појезија, појезија примитивних људи, једнака је свуд, као што су једнаки и производи њихова рада и умешности.

Не само што је примитивни човек свуда једнак, што су људи у примитивно доба човечанства једнаки, него су и сви људи, нижи и виши, у примитивно доба свог индивидуалног живота, једнаки. Сва деца, највиших и најнижих раса и племена у свима просторима и временима, једнака су, у основним потезима тела и духа, с малом физичком и без икакве психичке индивидуалности, које тек доцније, са даљим, вишим развитком, са друкчијом средином живота, друкчијим васпитањем и другим историјским условима добивају. На детињем ступњу сви су језици једнаки; сва деца једним језиком говоре; најлакши гласови, које дете може изговорити, употребљују

сва деца на целој земљи за оца и мајку; сва деца радо удвајају слогове, а та редупликација је својствена језицима првобитних људи.

Тако једнакост влада у свему првобитном, природном код људи; разлике међу њима настају тек у доцнијим историјским добивеним особинама и снагама. Сви су људи једнаки по природи, по природним снагама, особинама, потребама и тежњама, али су неједнаки по образовању и васпитању, по духу и души. Тек у историјском друштву људском настају разлике по имању и положају, по телу и духу, по васпитању и образовању, и што су доцније те тековине историјске све је већа разлика међу њима; много је већа разлика између образованих и необразованих у историјским друштвима него између богатих и сиротих, а свих тих историјских разлика нема у првобитном друштву људском. Тако у нижим првобитнијим друштвима, где још нема разлике међу сталежима, где је маса материјалних и духовних добара и тековина још подједнако распоређена међу члановима друштва, ту нема велике разлике међу људима ни по телу ни по духу, ни у оделу ни у становима. И што је ниже друштвено стање, то је и његова борба за одржање све напорнија, опорија и крвавија, те је и по тој борби више једнако с борбом за опстанак код животиња.

И сви природни нагони, природне тежње и потребе једнаке су код свих људи, у потреби за храну; у нагонима за самоодржање, расплођавање и улепшавање сви људи, у свима просторима и временима, једнаки су. Разлике у потребама и тежњама људи настај тек доцније с дубљим и даљим историјским животом и развитком Зоолошки, природни човек једнак је свуд, више има разлике међу моралним људима, највише међу људима од ума; сви људи чине једну исту зоолошку фелу, али међу њима има више психичких фела; разлике међу људима само су историјске а не природне.

Пошто су сви људи једнаки по природи, по првобитним природним снагама и потребама, то се и једнакост међу људима може извести и постићп само у материјалним добрима и тековинама, пошто сви људи имају мање више једнаку потребу у њима, пошто су сви људи једнаки у потреби њих; једнакост духа и ума, највиших историјских добара и тековина људских, не може се никад постићи; неједнакост у распореду тих добара никад се не може уклонити.

По томе сва огромна разноликост људских индивидуа према једноликости у природи, основана је само на историји а не на природи, у распореду историјских добара и тековина више него у распореду природних; што је нижи историјски ступањ живота људи, тим су они више једнаки међу собом; што је он виши, то је више

разлика и разноликости међу њима, тим је више индивидуалности и тим је виша индивидуалност појединих.

Тело човеково јесте прва одлика човека од животиње, први носилац највишег земаљског духа, и сви људи чине једну животињску Фелу по телу, али Фела духа има више. Дубоке разлике међу људима јесу по души и духу, по телу су сви једнаки, по телесним нагонима и потребама; духовна провала између највиших и најнижих људских душа много је дубља него она, која одваја најниже људе од највиших животиња. Врло је мала разлика тежине мозга дивљака и цивилизованог човека; док је огромна разлика интелектуалних снага њихових.

Прва снага душе човекове, осећање, једнако је код свих људи; разлике међу људима настају тек доцније у историјској, деривативној снази интелекта; сензације, афекти, страсти и емоције једнаке су код свих људи. Спољни изрази, испољавања душевних стања, једнаки су код свих људских раса; радост и бол, гнев и плач, незадовољство, чуђење и страх, изражавају се подједнако свуд у свима временима, код свих народа. И у једној истој породици интелектуалне способности могу бити врло различне, али су много ређе те разлике у способности осећања.

Све људе нагони на рад једна иста брига за живот; свуд се људи улепшавају и ките; свуд и свагда људе воде и крећу једни исти природни нагони, осећаји и афекти; сви људи имају исте моралне способности у добру и злу; свуда су љубав себе и полна љубав најјаче форме љубави; сва племена у свима временима подједнако су опевала материнску и еротичку љубав; првобитна појезија љубави и бола једнака је код свих народа у свима временима и климатима. Првобитни дух човечанства, који се развија непосредно на основу осећања, у тим својим првим манифестацијама рађао је код свих народа на земљи једне исте обичаје, једне исте погледе на свет; код свих људи, свих раса исти су мотиви радње, исте особине нарави, исти начин узбуђења душе; љубав према деци једнака је код свих људи.

Не само што се људи не разликују много у осећању и осећањима него у уму и умним способностима; не само што људи мање више једнако осећају и једно исто осећају, али не мисле једнако и не мисле једно исто, него и сама осећања немају тако великих разлика као што их за ум има; језик човеков нема за осећање оних разлика, које има за област ума; сасвим апстрактна осећања језик изражава истим именом као и чисто Физичка осећања; и Фи-

зичка и психичка потреба зове се бол; савест гризе, брига притискује и т. д.

По томе и прва форма религије једнака је код свих људи; сви људи верују у извесне појединe спољне моћи над човеком и везе њихове с човеком; сви се боје једног истог и надају се једном истом; сви народи имају култ. Тек доцније свест о Богу и религиозни култови са све већим и вишим историјским животом одвајају се један од другог и разликују се међу собом. Па и прва фаза религије једнака је код свих људи; сви људи обожавају ствари и предмете, конкретне и апстрактне.

И у области ума, на првом ступњу његову, сви су људи једнаки. Најмања духовна разлика међу људима јесте у чулним представама; чула подједнако раде код свих људи; чулна опажања код свих људи на једнак начин одређују њихове представе. И првобитне, најобичније идеје, које се развијају непосредно на основу осећања и чулних представа, једнаке су код свих људи, свих времена и простора, као што су идеје које се односе на култ и поштовање мртвих.

И у области чула већа је једнакост код нижих првобитнијих чула него код виших. Код најнижих, првобитних, системних осећаја — глад, жеђ, умор — број разликованих ступања врло је мали, код пипања је већи, код укуса и мириса има их стотинама, код слуха и вида хиљадама. А пошто је моћ разликовања прва снага ума, први услов више интелигенције, пошто је почетак познања у разликовању ствари, то она чула, која највише опажају разлике, — вид и слух, — највише и служе уму и интелигенцији; у тим су чулима људи највише интелектуални, а та су чула и највише развијена код човека.

И првобитни језик људски (језик тела и телесних покрета и језик интерјекција) једнак је код свих људи, свих времена. Језик телесних покрета, који изражава ниже психичке, животињске покрете човекове и ниже акте воље, једнак је код свих људи, као и језик интерјекција. Израз лица у радости и жалости код свих раса један је исти; плач и кукање јесу општи израз жалости; чуђење и страх казују се једнако свуд; страх, љутина огледају се подједнако на сваком лицу људском. Само је потоњи језик, језик речи, различан код разних племена и народа, али и у том језику сви су корени једнаки и првобитни основни гласови свих језика једнаки су код свих племена и народа.

И језик, којим се изражавају односи у природи, много мање прави разлика од језика, којим се изражавају односи у друштву и

историји људској. Оно што се у природи зове диспропорција, дисхармонија, то је и у људском друштву и на људском језику изражено у стотинама форама и начина; диспропорција код човека и у његову друштву зове се зло, несрећа, беда, патња, невоља, ропство, насиље, притисак, гоњење, неправда, сиротиња, дивљаштво, ружно, глупо, гадно, смешно; диспропорција у области ума зове се заблуда.

ГЛАВА 16.

Пошто је све доцније сложено из свега ранијег, то је све раније елеменат свега доцнијег, по томе све раније све је више заједничко све већем броју ствари, има га у све већем броју ствари. По томе све доцније све је мање заједничко, све га мање има, све је усамљеније.

Што је нешто раније тим је више заједничко свима осталим доцнијим стварима и па томе што је нешто доцније све је мање заједничко, све је више ограничено само на доцније ствари. Заједница снага и особина пропорционална је приоритету ствари у времену; што раније постају више су заједничке све већем броју ствари, што доцније постају све су мање заједничке, заједничке су само доцнијим стварима. И што ствари раније постају, оне су више заједничке свима доцнијим стварима у најранијим фазама њихова живота; што су доцније ствари, то су првобитније ствари ранији састојци, особине и фазе њихове; што су ствари доцније, оне су заједничке само доцнијим фазама живота доцнијих ствари.

1. Првобитни, најранији однос ствари, механички однос у простору, заједнички је свима стварима, од првобитне материје у козмичких тела до човека и његових односа у друштву; механички закони владају од козмоса до човека и његова друштва; истим законима простора покоравају се и козмичка тела и човек и његова друштва; особина тежине заједничка је свима телима, и материји и човеку и друштву, и првобитни закон тежине обухвата све ствари од најранијих до најдоцнијих; механички спољни однос према простору заједнички је и човеку и животињама, и биљу и неорганским стварима; тако исто су и биљни и животињски и човеков организам као и организам његова друштва у врло великој мери механизми; механизам је заједничка особина свега неорганског и свега органског. Тако и привлачење и одбијање тела владају од звезда до човека; тако је сфера најопштија заједничка фигура неорганског

и органског света у почетку постајања. Тако исто једни исти првобитни математски, физички и хемијски закони обухватају сва неорганска и органска тела, пошто једни исти математски, физички и хемијски односи владају међу њима; из једних истих хемијских материја састављена су сва тела, биљна, животињска и неорганска.

2. — И прве особине и снаге органског живота заједничке су целом органском свету, биљу, животињама, човеку, друштву. Први главни закон заједнички биљу, животињама, човеку и његов друштву јесте *храњење;* сва органска тела од биља до човека једу, хране се и живе; и на најнижем ступњу животињског света, кад нестају и нека спољна чула, па и полно чуло, остаје још само чуло храњења; закон храњења је првобитни и основни животни закон, јер се њим живот одржава, продужава и расте од зачетка до зрелости, и тај првобитни закон органског живота заједнички је свему органском.

И првобитне вегетативне особине, снаге и функције заједничке су свему органском свету, биљу, животињама и човеку: унутрашње, вегетативне биљне манифестације живота, рађање, растење и умирање заједничке су свему биљу и животињама; после храњења растење и умирање јесу најопштији заједнички појави код биља и код животиња. Не само при првом образовању, људски као и сваки животињски ембрион, него и дуго време после, кад већ добије све битне органе, мозак, кичму, мускуле и нерве, чулне органе, кад срце бије, кад крв има свој крвоток и т. д. не показује никаквог спољашњег покрета, ни сâм од себе ни при каквом надражају или повреди; укочено и непокретно лежи он као и биљка, која не показује никаквог другог кретања него највише ток свог сока и само лаганим растењем мења свој просторни однос. По томе све животиње и човек за време највећег дела свог ембрионског живота немају душе, т. ј. немају никаквих кретања која изнутра потичу, као што их нема ни биљка. Отуда и код одраслих, зрелих животиња за време спавања вегетативне функције бивају живље, пошто велики мозак не утиче тако јако као у будном, свесном стању. И први однос органских тела са спољним светом, храњење, заједничко је и биљу и животињама.

Закон развитка, по коме организам пролази одређен круг измена, фазе растења, које код свих организама воде последњој измени — смрти и распадању, тако је исто заједнички биљу и животињама као и закон умножавања, расплођавања, по коме организам даје постанак организмима себи сличним. По томе је и периодичност заједнички карактер свему биљном и животињском животу.

Узајамно деловање унутрашњих делова међу собом тако је исто заједнички карактер биља и животиња; и код биља и код животиња има извесног органског јединства у телу, извесних унутрашњих радња, ограниченог материјалног склапања делова, известан тип рода, однос појединих делова међу собом и према целини, само што су ти атрибути органског развијени у јачој мери код животиња него код биља. Тако и односи мешања, мекост ткања, облик и кретање заједничко је свима животињама у ембрионско доба њихова живота и биљкама. Тако је и појам организма заједнички свему биљу, свима животињама, човеку и његову друштву.

3. — Доцнији атрибути органског, атрибути животињског, заједнички су само животињама; што су ранији ти атрибути животињског, они су више заједнички све већем броју животиња и њихових фела; што су доцнији, они су више ограничени на доцније уже кругове животиња.

Најранији појави, особине, форме и снаге животињског живота заједничке су свима животињама и човеку. Сваки човек као и свака животиња у почетку своје индивидуалне егзистенце јесте проста ћелија, јаје; првобитни, органски, животињски склоп човек има заједнички са свима животињама; првобитнији, нижи органи, органи дисања и варења, жиле и жлезде, сви склопови вегетативних функција, заједнички су човеку и, нарочито вишим, животињама, док су доцнији органи, нервни склоп, скелет, чулни органи и т. д. у савршенијој форми ограничени само на више животиње и на човека, у најсавршенијој само на човека. Све животиње имају извесно органско јединство, унутрашњи живот органа, целину тела, ограничену тежином и мером према типу свог рода, узајамну зависност органа и делова, однос делова према целини, и по томе су све животиње и човек организми; појам личности, највише форме индивидуалности и најдоцнијег атрибута живота, ограничен је на најдоцнију животињу, само на човека. Тако је свима животињама и човеку заједничко и ткање, као првобитна особина органског живота, али поред те првобитне хистолошке заједнице и сличности постоје велике морфолошке разлике, које доцније настају; нервно ткање првобитно је и оно је заједничко свима животињама, као што је и слично код свих, док распоред тог ткања тек доцније бива различан код разних животиња, те је по томе ткање нервног система заједничко животињама и човеку, док форме нервног система, које доцније постају, различне су код разних животиња. Тако исто и закон полне селекције заједнички је и животињама и човеку, и што је првобитнији живот човека, што је нижи ступањ његова раз-

витка, то и полну селекцију код човека више одређују они исти услови, који је одређују и код животиња; тако мужјаци извесних птица изводе у време парења игре пред женкама, те се први трагови играња налазе још код животиња. Духовни, етички и социјални услови полне селекције као доцнији моменти ограничени су само на доцније, историјско друштво човеково. По томе појам женског и мушког заједнички је животињама и човеку; појам хуманог, човечног ограничен је само на потоњег историјског човека.

Према томе тело, извесно органско јединство више органа и делова, први носилац душе, заједнички је свима животињама и човеку; по томе никоји телесни орган, никоја телесна форма, снага, ни способност није толико ограничена само на човека, да би га она могла потпуно одвајати од животиња, да би она могла одлучно уздизати над голим животињским животом; ни већа телесна снага ни већи број органа тела, ни друкчији распоред њихов у простору тела; сви ти првобитни атрибути животињског живота заједнички су свима њима; оно што је ограничено само на човека, што је одлика само човека, то су најдоцнији атрибути животињског и човекова, који су доцније и постајали сукцесивно.

И *борба за живот* заједничка је свима животињама и човеку; код животиња у много јачој мери као опорија, уништавајућа, као што је и код човека та борба све опорија и крвавија, што је првобитнији ступањ његовог социјалног, историјског живота. Тако осим заједничког, првобитног, унутрашњег живота и однос са спољним светом, прва одлика животиња од биља, јесте заједнички карактер свих животиња и човека, пошто животиња долази у радни однос са спољним светом и везује се многим односима и везама са спољним околним предметима; по томе кретање, одвајање, ослобођавање свога тела од непосредне везаности за земљу, као што је код биља, јесте првобитни карактер, који одваја животиње од биља, и по томе је заједнички свима животињама за време њихова живота. И то кретање, заједничко свима животињама, није подстицано и одређивано само од спољних односа, од механичких и физичких снага, као што је код неорганских тела и биља. Животињу крећу и унутрашњи подстреци, и што су они првобитнији тим су више заједнички свима животињама и огромној већини људи; таки су подстреци тражење хране и потреба расплођавања; дубљи, унутрашњији покрети, независни од тих чисто животињских потреба, настају тек код човека и тек на доцнијим ступњима његова историјског живота; само људи вишег реда одређују сами себе и стављају сами себе у кретање; само највиши духови добивају подстицаје свога рада из ду-

бине историјског живота народа и човечанства а не из свог тела и садашњости као животиње и нижи људи.

По томе све животиње и огромну већину нижих људи крећу на рад само слепи инстинкти и првобитни природни нагони и они су заједнички животињама и човеку; идеја као подстрек кретања и рада, као доцнија снага, ограничена је само на више људе. Инстинкат, снага рода, типа и векова, у индивидуи згуснута и нагомилана, и кретања, одређена инстинктом, заједничка су животињама и људима, као што су страх, тражење хране и т. д. Таки су првобитни природни, сарођени нагони самоодржања и расплођавања заједнички свима животињама и људима. Тако су и првобитне природне снаге одреднице живота животиња — наслеђе и прилагођавање околним условима живота заједничке снаге свих животиња и човека; оне одређују начин живота и животиња и људи, и у природи и у друштву.

Пошто су те првобитне, природне животињске потребе хране и расплођавања првобитни подстреци животиња на кретање и рад и по томе заједнички свима животињама, то све животиње и огромна већина људи раде само онолико и дотле, колико и докле трају ти подстреци, док се не задовоље те потребе; доцнији виши подстреци, који се јављају на вишим ступњима човекова историјског живота, подстреци из потреба народа, времена, човечанства, рад из задовољства, уживања, дужности, ограничен је само на доцније уже и све уже кругове виших људи; отуд рад, независан и слободан од тела, живота, садашњости и њихових потреба, ограничен је само на најужи круг виших људи историјских; огромна већина људи као и све животиње раде само онолико и дотле, колико и докле морају да раде; отуд нижи човек, као и животиња, не воли да ради; отуд је тежња живети са што мање рада, муке и напора заједничка нижем човеку и свима животињама.

И првобитна природна супротност радње и одмора, бдења и спавања, која се развија непосредно на основу радних односа животиње са спољним светом, прве одлике животиња од биља, заједнички је карактер свих животиња и људи, као што је и мушко и женско, полна природа, заједничко човеку и животињама, док је надполно, хумано, племенито, ограничено само на човека.

Не само што су првобитне телесне снаге и особине заједничке свима животињама и људима, него и првобитни појави кретања и снаге душе заједнички су животињама и људима; што су ранији ти појави и снаге душе, они су више заједнички свима животињама и свима људима, што су доцнији, заједнички су само вишим живота-

њама и човеку; најдоцнији ограничени су само на мали број виших људи.

Опште осећање себе према спољашњем свету, то најнепосредније, првобитно осећање, заједничко је свима животињама и свима људима; и чуло осећања, најопштије осећање, невезано ни за један поједини орган него за целу површину тела, заједничко је свима животињама и људима; то је осећање живота. Тако к системна осећања, први појави душе, везани непосредно за тело и његов живот, осећања која потичу из целог система тела, поглавито услед органских процеса и који чине најмасивније, најшире елементе осећања бића — осећања глади, жеђи, умора, болести, ситости — заједнички су свима животињама и свима људима. Све животиње и сви људи осећају; осетљивост је заједничка особина сваког животињског организма; све ниже животиње само осећају, остале више стране психичког живота ограничене су само на мало виших животиња и човека. Тако исто и сви првобитнији афекти, који се односе на ниже функције, заједнички су свима животињама и људима, као што су бол и страх, гнев и мржња, док су виши, доцнији афекти, — радости, љубави, захвалности, као доцнији у постанку, ограничени само на више доцније животиње и на човека.

Пошто су чула први органи душе, пошто је почетак живота душе у чулном, то је чулни живот, првобитнији од потоњег духовног, заједнички свима животињама и људима у првом почетку њихова живота и код огромне већине људи, ма да ниже животиње немају она виша доцнија чула, која имају више доцније животиње, док је првобитно чуло коже заједничко свима животињама и људима. Као и животиња тако и нижи човек остаје увек обрнут чулним појединостима, увек везан за садашње, за најближе чулне утиске. По томе и представе, које одређују чулни утисци, и чулна опажања заједничке су животињама и људима.

Па и први ступањ интелигенције, разума у служби живота и његових потреба, заједнички је животињи и човеку. И код животиња има неке врсте логичке радње, размишљања о могућности и немогућности, узимања у обзир узрочних односа, али све то само на основу стварних објективних, чулних односа. И животиње не само што само инстиктивно познају свој непријатеље него и уче да их познају и разликују, да познају опасност и да је избегавају и пошто су способне за разликовање оне теже да достигну намеру применом одговарајућих средстава, обазривошћу, лукавством, претварањем, а све то показује способност суђења, основ све интелигенције и разума. По томе животиње имају и вољу, али још не

слободну вољу, независну од непосредних веза тела и живота и њихових потреба.

Тако и слутња, први ступањ мишљења невезаног за стварно, чулно и садашње, заједничко је животињама и човеку. И животиње могу да слуте, нарочито на основу чисто природних непосредних веза с природом, са спољним светом. По томе се и код животиња јавља време али само у форми осећања, везано још за чулна опажања.

Пошто су појави сна везани с мозгом и с вишим чулима, то је и сан стање заједничко човеку и свима животињама, са развијеним нервним системом, пошто то стање зависи од нервне радње.

Тако су и способност бројања и осећање ритма заједнички вишим животињама и човеку, као и подражавање.

По томе и код животиња налазе се не само интерјекције, т. ј. прости узвици, гласови, којима изражавају тренутно осећање задовољства или бола, или афекте радости, жалости, страха, гнева и т. д. него имају и неке друге гласове, којима испољавају свој однос једна према другој, своју наклоност, брижљивост, опомену, нарочито у односу старих према младима, у животињском фамилијарном животу и у друштвеном заједничком животу животиња једне врсте.

Пошто и код животиња има извесног понашања једних према другима, помагања и пријатељства, опомене и заштите, то су и првобитни социјални инстинкти заједнички животињи и човеку, инстинкти одређени и побуђени страхом од непријатеља, заједничким препонама, помагањем у борби, тражењем заштите и т. д. и ти моменти нагоне и животињу и човека на удруживање, на стварање мањих и већих друштава. По томе и код животиња налазе се почеци етичког понашања и радње, помагања и пријатељства, извесног савлађивања себе, одрицања па и жртвовања, нарочито старих према младима, дакле укроћивање себичности, одрицање свог сопственог добра у корист других и у служби рода. Тако је фамилијарни па и виши државни живот заједнички извесним животињама и човеку. Тако се и осећај за својину развија још код животиња, кад животиња мора да брани своје право од туђих напада. Тако и од свих уметности првобитну архитектуру имају и животиње као и човек; способност зидања заједничка је животињи и човеку.

Тако су првобитне основне особине, снаге и појави тела и душе заједнички животињама и свима људима. Доцније више психичке потенце ограничене су само на човека; што су раније оне, тим су више заједничке свима људима, што су доцније, оне су све више ограничене на мали број и уске кругове виших људи. По томе оних

се доцније одваја, може дуго живети, док му електрицитет и магнетизам, најдоцније физичке снаге, не требају никако за живот.

Фамилија, првобитнија форма друштва од потоњих племена, народа и држава, јесте заједничка потреба свих људи, нарочито у прво доба живота, док је потреба државе и народа доцнија, те је у свима временима била потреба само уских кругова малог броја људи, док велика већина људи у свима временима не осећа попотребу ни државе ни народа.

Фантазија, снага душе првобитнија од потоњег апстрактног разума, јесте заједничка потреба свих људи и трајна заједничка потреба огромне већине људи. Само се фантазијом може директно деловати на душу обичног човека масе, само фантазија буди код њега и остале снаге душе; само се фантазијом маса свих друштава и времена диже до схватања и познања истина и идеја. Отуд су и симболи, чулне слике и облици, потребни маси, јер само у форми њих може маса схватати сазнања и истине. Отуд је и естетичко, лепо, чулна форма истине, заједничка потреба свих људи у прво доба живота и огромне већине људи за време целог живота, јер се само њим може код њих подстицати и потоње етичко и интелектуално образовање; лепо је првобитније од истине и потреба лепог више је заједничка потреба свих људи, док је потреба истине, најдоцнијег добра људског, највише тековине његове у свима временима, потреба само малог броја људи од духа.

И у области лепога првобитна форма испољавања њега, архитекура, првобитна уметност, јесте заједничка потреба свих људи, свих времена, док је потреба скулптуре и сликања, више појезије, и више музике ограничена само на поједина времена, код појединих народа.

Тако и осећање, првобитна снага душе, јесте заједничка потреба живота свих људи у свима временима; оно је прва снага, која крчи пут апстрактном сазнању и истинама у душу, те је и потребно поглавито на њега деловати код већине људи и код свих људи у прво доба развитка, да би се прокрчио пут познању идеја и истина; ни једна идеја не може друкче ухватити корена у маси него у форми мржње и љубави; нема ли у идеји нешто што треба волети или мрзети, њу маса друштва никад не може прихватити.

Тако су и првобитни обичаји, погледи и појмови заједнички свима људима, као што су и представе више заједничке него појмови и мисли; пошто је чулно посматрање и појимање стварног, чулног заједничко свима људима, тако су и језик и религија за-

једнички свима људима, као што и сви људи имају осећање за основне односе простора, броја и времена.

Тако је и потреба живота, као првобитна, заједничка потреба свих људи, док су потребе литературе, науке и философије, све доцнијих момената историјског процеса, ограничене на све уже кругове све мањег броја људи. И међу самим тим доцнијим моментима потреба литературе и науке више је заједничка потреба више људи и читавих времена, док је потреба философије потреба увек само појединих умова. Отуд за живот у друштву треба обичне, ситне, практичне памети, првобитне фазе разума, треба разума у бакру и никлу; виши разум и виша интелигенција нису потребни за живот у друштву.

По томе је религија, првобитна манифестација духа људског, и заједничка потреба свих људи у свима временима. И првобитни ступњи и фазе њене, фетишизам и политеизам, више су заједничке потребе већег броја људи и времена него потреба монотеизма. Велика већина људи и сви људи у прво доба развитка обожавају само поједине предмете и ствари и поједине снаге у природи, не дижући се никад до појма једине снаге, једног Бога, јер не осећају потребу њега, док је монотеизам, највиши ступањ религије на коме се она диже до философије, увек у свима временима потреба само малог броја виших људи; потребу једног Бога осећају само људи од духа, људи којима треба највиших истина, а тих је у свима временима врло мало.

Пошто је све раније више заједничка потреба већег броја ствари и људи, то што је нешто раније по постанку, њему више треба једнаког друштва, друштва једнаких ствари с њиме, да би могло постојати, одржати се и живети. Тако друштво људско није постало ради добивања знања и разумевања ствари, ради стварања принципа и идеја; оно је постало из заједничке потребе одбране од опасности и савлађивања препона живота и ради тих момената увек је и потребно друштво; што су јачи ти моменти, тим је и потреба друштва већа.

Тако је и за религиозне идеје потребна велика маса друштва, док је за идеје науке и философије потребно све мање друштва. Мудрост мора бити усамљена као и врлина, да би била мудрост и врлина; ништа велико и племенито, никоју идеју и принцип не ствара већина, маса друштва; њих стварају само појединци, узвишени и племенити.

ГЛАВА 17.

Пошто је све доцније сложено из свега ранијег, то све доцније, спајајући у себи све раније, мири супротности свега ранијег.

Као што умерени појаси земљини, који су доцније постали, кад је после једнолике температуре на земљи настала разлика климата у којима је човек тек доцније почео живети, — спајају и мире у себи све супротности ранијих појединих земљиних појасева, од екватора до полова, проживљујући их наизменце све, тако и модерна геологија мири наизменичне супротне појмове о процесу земљина живота, вулканизам и нептунизам, узимајући да су и катастрофе и мирна еволуција само поједине фазе општег процеса, дајући и ватри и води њихове праве уделе у стварању земље и одређујући свакој место, величину, снагу и време у том општем процесу. Тако и модерна биологија мири супротне појмове о стварању и процесу органског живота на земљи, дајући супротним принципима наслеђа и прилагођавања њихово место у процесу живота, одређујући сваком њихову праву вредност по времену, снази и величини, мирећи конзервативно и прогресивно и теорију револуције с теоријом еволуције и мирећи наслеђе с индивидуалном варијацијом она мири и род с индивидуом, дајући сваком њихово право место према снази, величини и времену и резултат свега тога било је мирење телеологије и механизма, као што је те супротне принципе помирила и модерна астрономија. Тако и модерна психологија мири сензуализам и идеализам, који се боре од како је појмова о души и духу, дајући и чулима и уму њихово право место и одређујући им њихову вредност, величину и снагу у процесу психичког живота, индивидуалног и историјског, као што све више мири поједине елементе душе — осећање, вољу и мишљење, одређујући сваком праву вредност, величину и снагу у целокупној области душе и доводећи

их све више у једну хармоничну целину. Према томе и све рационалније васпитање мири све супротне методе, који су се сукцесивно јављали, механички и динамички, природни и вештачки, дајући и природи и вештачком деловању с поља њихово место и вредност у целом систему васпитања тела, душе и духа, мирећи тако све више оно што мора да буде са оним што треба да буде, неслободу са слободом.

Тако ће и научна историја, утврдивши принципе кретања и живота човечанства у свима областима, просторима и временима, помирити у себи све супротности, које су сукцесивно у њој и из ње израстале, супротности човека и природе, духа и материје, чула и ума, осећања, вере и знања, индивидуе и друштва, идеалног и реалног. И као што геније, као компендијум мисли и осећања, тежња и праваца једног доба, спаја и мири у себи све супротности њихове и доводи их у једну хармоничну целину, тако и модерна философија спаја и мири у себи све супротности између наука религије и философије, мирећи све антагонистичке појмове и принципе, који су се сукцесивно у њима јављали. и све више појимајући све као једну једину велику целину, даје сваком од њих његово право место у том једном великом јединству -- и каузалности и континуитету, и телеологији и механизму, и чулном и апстрактном, идеалном и реалном, кретању и мишљењу, животу и свести, материји и духу, унутрашњем и спољашњем, вечитом и пролазном. Тако ће и последња, највиша религија, последњи и највиши ступањ историјског процеса духа људског, спојити и помирити у себи све раније фазе и форме религије, све елементе појединих ступања њених, дајући, у духу људском и разним нижим и вишим класама историјског друштва, места и фетишима и боговима и једном једином Богу; највиша религија помириће и фетишизам и политеизам и монотеизам међу собом, дајући, у највишем историјском друштву људском, у човечанству, места свима према разним ступњима душе и духа људи. Тако и све виша драмска поезија, спајајући у себи све раније уметности, мири њихове супротности, које потичу из тежње сваке од њих за превлашћу над другима.

Као што све виша цивилизација све више обухвата у себи и мири све историјске елементе, који су се сукцесивно јављали и од којих је сваки, настајући, ступао у борбу са свима ранијим, као што модерна држава, спајајући у себи, све више мири све социјалне историјске елементе, фамилију, племе и народ, државу и религију, више и ниже класе, аристократију, демократију и монархију, дајући сваком од њих њихово право место у целокупном склопу

друштва, — тако и модерно друштво све више тежи да помири, спајајући их у себи, све супротне историјске социјалне снаге и елементе, који су се до данас у друштвима људским борили за превласт, — да помири личне и опште интересе, индивидуу и друштво и тиме да помири интересе и идеје, правду и истину са животом и коришћу, с интересима живота, да помири личну вољу са општом вољом свих, вољу и интересе појединаца с општим законима, индивидуалност појединих с укупним социјалним организмом; да помири ред с прогресом, слободу с правдом.

Тако све виши историјски човек, састављен и сложен из свих ствари и снага природе, из свих елемената и времена историје, мири у свом животу, осећању и мишљењу, све супротне правце и тежње историјске, мири се све више са свима стварима, свима временима и свима људима, мири се све више с целим светом.

ГЛАВА 18.

Пошто је све раније све већа потреба доцнијег, пошто све што постоји и колико постоји, постоји зато што је потребно и онолико колико је потребно: то пошто све раније треба свему доцнијем, све већем броју ствари, то све раније све је генералнија потреба. Пошто је раније све генералнија потреба; пошто је све раније све више заједнички и све већи састојак свега доцнијег; пошто је и све већа потреба: то све ранијега има све више, све раније све је генералније, и по томе све доцнијега све мање има.

По томе што се нека ствар раније одваја из првобитне, једне опште целине, она је и све општија, генералнија, све је више има, све је мање индивидуална и појединa; што се нека ствар доцније одваја све је мање генерална, све је мање има, све је више појединa, индивидуална, ограничена. По томе генералност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену и по томе индивидуалност ствари пропорционална је њихову постериоритету у времену.

I. 1. — По општем реду, којим су ствари постајале у времену, *неоргански свет првобитнији је, ранији од органског света*, који се тек доцније одвојио од неорганског, *те је неорганско у природи генералније од органског*, које је само један мали део неорганског. Врло је мало простора у васиони, у којима се из неорганске материје може да пробуди и одржи органски живот; на многобројним светлим сунцима у васиони нема живота нити га може бити, а она заузимају највећи део свега простора; органски живот може се будити и развијати само на планетама, које заузимају много мање простора од сунаца, па и то само на неким планетама. И у нашем сунчаном систему само су Венус, Марс и Земља подобни за буђење и одржање органског живота, а целокупна маса те три планете износи само један 174000-ти део масе свих тела у сунчаном систему

Па и на самој земљи маса неорганске материје далеко претеже масу целог органског света на њој; маса целог органског света земљина, биљног и животињског само је један мали разломак огромне неорганске масе земљине, која износи многе милијарде килограма. И на самој површини земљиној, на којој једино успева и одржава се органски живот, и која је само $^{1}/_{250}$ дијаметра земљина има великих простора, који никад неће моћи одржавати вегетабилни ни анимални живот, као што су поларни предели, брегови, пустиње.

Не само што неорганског у природи има много више од органског, него и у свему органском, у организмима свих биљака и животиња има много више неорганског него органског; основни и главни елементи свих организама јесу неорганске материје, материје неорганског света, те разлика између неорганског и органског није у саставу основних материја, пошто су у оба једне исте; као и код свих биља и животиња, тако и у највишем организму, у телу човекову, има највише неорганског; на 1000 делова човекова тела има воде 784; она је, као и у свима организмима, и у човекову телу најгенералнији и најпостојанији елеменат. И као у индивидуалном телу тако и у друштву човекову у опште, и у сваком поједином друштву, већина људи само је неорганска, тешка маса, са већином атрибута неорганског света.

И закони неорганског света генералнији су од закона органског света и стоје према њима у сразмери као неорганско према органском у опште; механички, физички и хемијски закони простиру се од најдубљих дубина и тамнина козмичког живота до мишљења човекова, простирући се на све области и појаве свега неорганског и органског живота, док закони органског света описују само мале, уске, кругове општег; ограничени су само на мало доцнијих појава општег процеса.

2. — И у самом неорганском свету генералност појединих неорганских снага и појава пропорционална је њихову приоритету у времену; што се нека неорганска снага раније јавила, она је генералнија; што је доцније настала, она је мање генерална.

а) *Топлота* је ранија козмичка снага од светлости, звука, електрицитета и она је генерална снага у свима просторима и временима, свега неорганског и органског, општи фактор свега стварања и бивања, од козмичких светова до рађања човека и мишљења његова. И чуло за топлоту генералније је од свих других чула, опште свима животињама, од најнижих до човека; и сваки део површине тела може се тако додирнути да узрокује осећај топлоте (хладноће), и свака је супстанца подобна да под извесним околностима про-

изведе те осећаје, док је врло мало делова тела и врло су мали делови тела који, додирнути, могу да узрокују осећаје укуса, мириса, слуха и вида, јер је само мало материја или извесних врста таласања, које су подобне да узбуде те делове тела, те чулне органе. И у сваком раду једна дата величина рада може се увек потпуно, без остатака, претворити у топлоту, али је немогућно да се цела дата количина топлоте претвори у рад, него само један део, тако да код једног радника само $^1/_4$ свега сагорелог материјала иде на рад $^3/_4$ иду на развитак топлоте, потребне за одржање животних функција у телу (варење и т. д.), док парна машина издаје само $^1/_{20}$ топлоте као корисно механичко кретање. Тако међу свима агенцијама природе топлота је најгенералнија; у целој природи, неорганској и органској, нема ни једног процеса, где топлота не игра извесну улогу, где топлота не постаје или не опада; при свима природним и људским процесима мора се производити топлота, те би се једна одређена количина топлоте могла узети као општа мера вредности природних снага. Тако је и ватра најгенералније оруђе људско од свих других.

б). Пошто су *механички процеси првобитнији, ранији од физичких и хемијских процеса, то су и генералнији од њих;* механички закони и особине тела, као што су кретање и тежина, генералнији су од свих других закона и особина; свако је тело тешко и свако се покорава механичким законима, од козмичких тела до човека; хемијски процеси, доцнији од механичких, мање су и генерални. Иста је пропорција и у органском животу; код првобитнијих, нижих животиња бивају само механички процеси и тек код доцнијих виших животиња настају хемијски процеси варења хране, па и храна човекова прво се и највише механички справљa, док не дође у уста а нарочито у стомак.

в). Пошто се *светлост* доцније одвојила од топлоте, то је она и мање генерална од топлоте, мање је има у космосу, ограничена је на много мањи део простора и материје него топлота. Много је више мрачног, неосветљеног и по томе невидног него осветљеног, светлог, видног. Тако и сунчева светлост светли само малом делу целог простора његова система; Нептун добива још само $^1/_{1000}$ светлости, коју земља добива. По томе и све што је природа створила, створила је у мраку, као и све велико што се ствара, само се у мраку ствара.

α. У истој пропорцији, у којој стоји светлост према ранијим генералнијим снагама и особинама материје, према топлоти и тежини, у тој истој пропорцији стоји и у човекову организму *чуло*

за светлост према чулу за топлоту и материјалност; топлота стоји према светлости као кожа човекова према оку. У сваком организму чуло за светлост, за виђење, само је један врло мали део целог организма, док је чуло за топлоту много рашириније, генералније и имају га сви организми, биљни и животињски, док је чуло за светлост ограничено само на животиње и на најмањи део тела њихова. Па и у самом оку, јединим чулу за светлост у људском физису, које је веома мали део целог организма, само једно мало место може да посредује оштре, јасне слике објеката, а остали делови служе само за нејасне представе.

β. Као што је у природи много више мрака него светлости, као што у телу човекову само један врло мали део може да прими и посредује светлост, тако је *и у души животиње и човека много више мрачног него светлог;* у сваком тренутку свест осветљује само мали део душе; круг свесног врло је мали и узан према кругу неосветљеног и мрачног у души, те и снови нису ништа друго него тумарање и лутање представа у мраку душе.

γ. У истој пропорцији, у којој стоји светлост према ранијим и по томе генералнијим снагама и особинама материје, према топлоти и тежини, и по томе у истој пропорцији у којој стоје делови тела пријемљиви за светлост према осталим деловима тела, који су непријемљиви за светлост и којима не треба светлости, — *у тој истој пропорцији стоји и оно што се може чулним оком видети, што је осветљено, према ономе што се њиме не може видети, што је неосветљено, мрачно, сакривено.* Само мален део козмичких светова може човек видети, док цео огромни остатак лежи невидљив у мрачним дубинама космоса. Тако и бивање у опште у природи врло је ретко тако отворено пред оком човековим, да га сваки непосредно може видети и разјаснити; већина познатих нам данас природних појава нису се људском посматрању непосредно показали, него су тек морали бити откривени, те је и много више промена лаганих и неопазних које се не виде него напрасних и очигледних које се виде. Свако органско биће, животиња а још више човек, описује један велики лук, коме је један крај у сунцу, други у земљи, и само најмањи део тог лука види се и то се зове живот; цео остатак тог великог лука невидљив је људским очима. Тако је и историја појединe људске душе, као и историја целог човечанства, једна дуга кружна линија, од које се само један мали део види. И сваки догађај, у природи и у историји, који се види, само је завршни колут на једном дугом ланцу услова, само једна малена видна тачка једног дугог и далеког процеса који се не види, који, сакривен ду-

боко у мраку стварања и бивања, измиче људским очима. Она унутрашња снага која се испољава у видним појавима, који наступају по природним законима, не може се никад видети; она остаје вечито сакривена људским очима, мрачна и непозната. И видећи само оно што се чулним оком види, само резултат, само мали део испољававања тих унутрашњих, невидних снага, а не видећи процес и дуги низ услова, обични човек верује у мале узроке а велике последице, пошто види само оно што је на пољу. И само мали део свог дугог, далеког пута кроз историју види човек, он види само садашњост, а садашњост је увек само врло мали део општег процеса, целокупног историјског људског живота; свака садашњост само је један бесконачно мален део све прошлости, један мали видни лук огромног круга општег невидног процеса, само видни резултат једног дугог невидног процеса. И од сваке идеје виде се само цвет и плод, а корен је свакој дубоко у историји, у мраку прошлости; што јој је идеја већа, то јој је и корен дубљи. Отуд чулни човек, видећи само оно што је видно, само резултат, само успех, не видећи многе претходне безуспешне намере и напоре, он и поштује, обожава само успех: он види само оног последњег, који је идеји дао завршну, видну форму; не видећи многе пре њега који су стварали и спремали, он тога последњег, срећнога, држи и за творца те идеје; и пошто је само успех видан а намера не, то се и све оцене чулног човека управљају према успеху.

Тако је и правда и сувише велики и узвишен историјски принцип, да би се могла видети у једној садашњости; она је историјски појам, те се само у историји и може видети.

д. И у сваком човеку има много више мрачног, латентног, сакривеног него онога што се види од њега, што он испољује, изражава и него што то може. Тако и права племенитост, као и све узвишено и лепо код човека, као и свака истина, не виде се чулним оком; оно што се види од њих, што је на пољу, оно је само маска њихова, испод које је обично оно што није племенитост, што није истина ни правда. И као што се оно што је најбоље и најплеменитије у човеку обично не види, пошто је дубоко сакривено, тако се и највећи део рада људског не види, као што је на пр. уплив матере на образовање душе и духа детињег; тако и већина људи има невидне сакривене особине, које само случај и згодне прилике откривају. Тако и од многих вештина у животу врло их је мало, којима је проналазач познат, пошто су обично многи радили на једној вештини. Тако се и од целокупног живота једног народа, друштва, времена, види само његов спољни, политички жи-

вот, који је само плитка обала великог, дубоког океана историје човечанства и прошлости његове, на чију се мрачну, непознату ширину и дубину не може усудити без компаса у руци, без принципа.

Пошто се само садашњост види, то не само да се не види прошлост него се још мање види будућност, она је још дубље сакривена од ока човекова; не само што човек од свега само мало види, него је још мање кадар да *предвиди* од свега. Нема ни једног закона, ни једне идеје, ни једног открића ни проналаска, којем су се и којем би се могли предвидети сви ближи и даљи резултати и последице, и увек је много више непредвиђених резултата од њих него предвиђених, очекиваних. Ни један проналазач ни откривач од ватре до барута и магнетске игле, од стакла до штампе, жељезнице, Америке и модерних проналазака, ни први радници и весници социјалних реформа и револуција, нису ни слутили шта ће сви ти проналасци и открића и реформе донети људском роду, какве ће им последице бити. И што је која наука моћнија да више чини предвиђања у својој области појава и факата, тим је она тачнија и виша, али и на том ступњу висине наука може чинити само општа предвиђања, у великим потезима, док је предвиђање судбе нечега појединог, као појединог човека, немогућно, јер је све поједино, сваки живот, везан многобројним, дужим и краћим, јачим и тањим везама за све остале ствари у природи и у друштву, за целу прошлост и будућност. У целој својој историји и кроз целу своју историју човек је само на једној тачки дугог пута, којим све ствари иду; пре човека, кад човека није ни било, постојале су и бивале су многе ствари; после човека, кад човека нестане, постојаће и биваће многе ствари. Са целим својим историјским животом човек је само у средини једног општег великог процеса, коме он не види краја ни за собом ни пред собом, ни у прошлости ни у будућности; он види само оно што је непосредно за њим и пред њим, само за један корак пред собом; сав остали пут који он има да пређе у мраку је; отуд толико посртања, ремећења и забуне у људском животу. Тако процес света, процес свега није једна готова књига, написана цела, коју човек има само да прочита, па да разуме и види све; процес света јесте писање на табли; кад је једно време испише пуну, друго време, које за њим дође, избрише све то да би даље на њој могло писати; отуд за цело време свог историјског живота човек може видети само оно што је један пут написано на тој табли, а та иста табла била је безброј пута исписивана и брисана пре њега, кад њега није било, и биваће безброј пута исписивана и брисана после њега, кад њега нестане, кад га више не

буде. Отуд човеку остаје и може само да нагађа, да слути оно што је пре њега било и оно што ће после њега бити, да из једне реченице коју види написану изведе мисао, из низа мисли цео систем, формулу света. Идеалан разум био би онај, који би могао везати сву прошлост за сву будућност, који би открио све везе, које везују прошлост за будућност, човека за историју човечанства и његову историју за земљу и космос.

3. — Пошто је само површина ствари осветљена, док у дубини, у унутрашњости њиховој влада мрак, пошто се тако само површина ствари може видети а унутрашњост њихова не, то је и много *више унутрашњег него спољашњег;* много је више ствари и од ствари унутра него на пољу; по томе *што је нешто раније све је више унутра, све мање на пољу, те што је доцније све је више на пољу.* Биље живи само унутрашњим животом; сви његови односи са спољним светом своде се на храњење; растење, развитак и умирање јесу сва животност биља, док животиња живи и спољним животом, показује и појаве односног живота, јер животиња има радних односа са спољним светом. Тај однос са спољним светом и испољавање унутрашњег живота развија се до највеће мере тек код човека, последњег створа природе, те најмањег дела животињског света. Али и код самог човека, у свему његову животу, има много више унутра него што он испољава, изражава и него што то може; много је више латентног, сакривеног, унутрашњег у њему него отвореног, видног.

Пошто у последњој инстанци све речи долазе од светлости, од гледања, те пошто се речима може изразити само оно што се види, што је на пољу, то већина речи у свима језицима изражавају чулну, видну, спољну страну предмета, па се тек после ширењем преноси значење тих речи и за обележавање унутрашњих, душевних стања и елемената и број тих речи врло је оскудан, много мањи од броја речи за обележавање спољашњег и чулног. Али и ако је само у човеку природа дошла до чистог израза, и ако је само човек кадар да изрази оно што бива у природи и у њему, да изрази живот и бивање у природи и оно што бива у његовој души, ипак је много више онога што човек не може изразити, што никад није изразио и што никад неће изразити, него онога што човек може да изрази. Врло је много појава у свету а врло мало израза за њих, много више има у свету ствари него речи и много више речи него мисли и много се више говори него што се може казати. Многе радње душе и духа не могу се никако речима, језиком изразити, нити се могу речима мислити и представити; тако се ни дела

уметности не могу никад речима потпуно изразити, као што се ни тонови никад не могу изразити ни представити речима, језиком. Пошто човек језиком може изразити много мање односа, појава, стања у животу природе и душе него што не може изразити, него их може само осећати или никако и не осећати, то је број појава, стања и односа о којима човек може мислити врло мали према огромности онога што само може осећати а не и изразити, док огромна већина појава, стања и односа остаје, која се не може ни мислити ни осећати, која је апсолутно недоступна човеку и уму његову. И више човек може речима изразити спољне ствари и односе него унутрашња стања, бивања и односе у души својој; има безброј разноликих расположења и осећања, која језик може само означити, али чије биће и склоп не може изразити, него се помаже сасвим општим неодређеним речима. Тако осим осећаја које добивамо посредством пет чула има још огромна класа унутрашњих осећања која добивамо посредством мускула и унутрашњости, која се не могу изразити речима или ако то могу онда само у опште и неодређено. Па и од оних осећаја која добивамо посредством пет чула најодређеније, најјасније могу се изразити, само осећаји које добивамо посредством ока; сви остали чулни осећаји могу се само или неодређено или оскудно изразити; тако о скали за осећање мириса, као што постоји за боје и за тонове, и најобразованији језици немају ни најмање трага. Душа ствара само интерјекције у језику, дух ствара речи; с тога се речима делује непосредно само на дух, на људе од духа, јер се речима могу исказати само појмови а не представе, као што се и све оно дубље у души, осећања и општа расположења не могу никад речима изразити; душа и тело раде ћутке или само с интерјекцијама; по томе свака философија само је у речима и само је философија у речима; религија и уметности више су у немим радњама без речи.

Тако је у изразу сва људска моћ; што је више човек кадар да изрази, т. ј. да оствари, тим је виши, интелигентнији, па и најинтелигентнији може само мало казати, изразити од свега онога што у њему бива, као што и сваки човек мисли и зна већином боље него што исказује. Човеков језик може речима изразити само оно што је на површини ствари, што је на пољу; оно што је у дубини, оно што је унутрашње не може се исказати речима, т. ј. није приступно духу, а пошто је оно што је на пољу само бесконачно мален део свега онога што је унутра, то само бесконачно мален део ствари и бивања у природи може човек схватити и изразити. Тако огромна количина осећања и мишљења остаје за увек само у барама, не скованим у монете, које могу

циркулисати у животу, остају за на век у грудима човека сакривене и неизражене. И од оно мало што човек може да из своје душе изрази, испољи, ретко човек испољава због оскудице прилика, снаге, воље, поверења и т. д., те и од могућног много више остане у души неизражено, неиспољено него што човек изрази и испољи.

И у самом језику језик мина и телесних покрета, као првобитнији, генералнији је од језика речи. И у сваком језику има много мање слова којима се изражавају гласови према огромној количини свих могућих гласова; па и тај ограничени број слова врло неодређено изражава и представља гласове.

Така пропорција унутрашњег према спољашњем јесте и у људском друштву. И код највећих и најразвијенијих народа спољна трговина само је незнатан део унутрашње трговине. Увоз у сједињеним државама, у Француској, у Британији износи само 9—5% целог годишњег потрошка, те су продукције за иностранство незнатне према продукцији за унутрашњост земље.

Тако од свих ствари само је човек на крају, на пољу; све су остале ствари мање више унутра; отуд само човек може да назире Бога у свету.

б). Пошто је тако језик речи најдоцнија снага изражавања, испољавања унутрашњег, која се тек с човеком, тек у човеку јавила и пошто је круг онога што се речима може изразити врло узан и ограничен, то онде где престаје моћ језика да изрази, настаје језик *бројева и мере:* тонови, фарбе, ступњи топлоте чине једну скалу, у којој је свака тачка једна представа, утврђена бројем, али и бројевима као доцнијим средством израза може се много мање изразити и представити него простором и тежином, првобитним особинама и снагама света; бројем се не могу изразити ни козмички односи и пропорције, ни односи и пропорције човекове историје и његове душе; тако само мало наука могу само мало односа известних карактера изразити.

в). Па и код сваког појединог човека само врло мало места на телу и мало органа могу да буду израз душе и њених расположења, а то је само лице и само неки делови лица, те је делокруг мина много даљи него простих покрета тела и само нервни склоп, чулни органи, глас и ход, изражавају оно што је људско; утроба, жиле, месо много мање дају видети, много мање изражавају тај виши, чисто људски отисак, док је све остало само мртва, једнолика, безизразна маса животињског у човеку. И само лице од свих животиња изразно је само код човека, па и код људи, код врло мало њих; код животиња је врло ограничен уплив осећања

на мускуле лица, који и код мајмуна, најближих човеку, највише што могу изразити то је гнев и мржњу, али никад радост и виша осећања и расположења. Тако су и праве френолошке, изразне главе међу људима ретке, т. ј. такве које склопом своје лобање омогућавају изрично френолошко суђење, док је велика множина свих глава нејасна, неодређена израза.

Тако, што се даље иде од човека у природу, што се дубље спушта у скали општег живота, све мање има да се каже; светлост је једини језик звезда, мрак једини израз вечности.

г). Иста пропорција онога што се може изразити, испољити према ономе што се не може изразити јесте и у људском друштву. Пошто израза има много мање него ствари, тако и у сваком људском друштву и у свако време само мало њих изражавају, остварују своје тежње и планове; и само мало узвишених појединаца јесу изрази, речи, само мало њих говоре и казују у име свих, само мало њих јасно изражавају жеље и наде целог једног друштва, народа, времена, које већина људи у друштву само осећа, не могући их јасно изразити. Као што мислилац, мислећи за све, у име свих, извршује највиши посао човечанства, као што песник, осећајући све милине, болове и жеље свог народа, свога друштва и свога времена, изражава и даје глас тим осећањима, која његово друштво крећу и узбуђују, — као што он износи на поље оно што испуњава душу његова народа и времена, као што је он њихов израз и тумач: тако раде и велики, узвишени карактери, који се јављају у појединим временима; сва остала огромна већина људи само је хаотичка, једнолика, нема маса, без моћи да изрази оно што им креће душу, мртва слова у књизи друштва и историје, који имају вредности само једно поред другог, у маси, у друштву, а сами по себи су без више вредности.

д). У истој пропорцији у којој стоје људи, изрази према огромној већини неме, безизразне масе, стоји огромна већина ствари, чија се вредност не може изразити, испољити новцем, које се не могу ни купити ни продати, према малом броју ствари чија се вредност може изразити новцем, које се могу платити, купити или продати. Новац је језик материјалног, друштвеног живота и онако исто као што се само мали део ствари и то само спољна површина њихова може изразити језиком речи, тако исто и вредност само мало ствари може се изразити, представити, испољити новцем; има богатстава, као што су ваздух, вода, светлост, за која се не може ни замислити да се могу платити, да се њихова вредност може изразити новцем. Новчана потреба једног народа износи $^1/_5$—$^1/_{30}$ његова прихода и

код сваког народа новац је најмањи део његова богатства и капитала, и са све вишом материјалном културом и пропорција готовог новца све је мања; тако је у Инглеској готов новац само 120-ти део њена капитала.

4. — Тек после светлости јавио се *звук* и звучног у природи има много мање него осветљеног; број фонетичких објеката у природи, т. ј. таквих који имају свој глас, врло је ограничен и много мањи од броја објеката који имају тежине, топлоте и који су осветљени. Цео неоргански свет и првобитни најгенералнији круг органског света — биље, јесу неми,. не дају од себе никаквог гласа а тако и најниже првобитне животиње, и тек код доцнијих, виших, животиња настаје моћ испољавања извесних унутрашњих узбуђења душе гласом и то интерјекцијама, док највишу артикулацију добива глас тек код човека. Па и код човека чула за топлоту и светлост јављају се раније од чула за звук, као што човек доцније почиње и говорити. У друштву људском огромна већина људи јесте нема маса, за коју други, виши, појединци говоре и која је немоћна да испољи оно што њену душу креће и испуњава; њеним жељама и надама дају глас само поједини виши људи.

5. — Тако је у природи и много више првобитнијих, општијих стања *гасовитог и течног* него доцнијег чврстог; као што и у организму свега биља и свих животиња има много више течног него чврстог, тако и у зрелом људском телу течно износи скоро $^{9}/_{10}$ све масе, као што је и сувоземних животиња много мање него водених и атмосферских.

Тако је у опште неорганског у природи свуд и увек много више него органског, које је доцније настало; кретања је много више него осећања.

II. 1. — И у органском свету биље, раније од животиња, генералније је у природи од њих, као што и животиња има много више од најдоцнијег изданка животињског, од човека. И особине и атрибути биљног света много су генералнији од особина и атрибута животињског света; све органско, од биља до човека, расте, живи и умире, храни се и расплођава.

2. — Од тих генералних атрибута свега органског мање су генерални доцнији атрибути који припадају доцнијим бићима, која су одвојила своје тело од земље, која осећају и имају душу — атрибути животињског света. И у животињском свету најгенералније су првобитне особине и снаге тела и душе, и што је нека особина и снага примитивнија, она је тим и генералнија.

Свака животиња и сваки човек у почетку своје индивидуалне егзистенце јесте само проста ћелија, јаје; све се животиње рађају, крећу, расту, траже храну и умиру. Осетљивот је општа особина сваког животињског организма и та првобитна општа особина специјалише се у колико сâм животињски организам постаје виши, т. ј. специјалнији и сложенији; све животиње осећају, али све немају осећања свих врста. Тражење хране и расплођавање јесу првобитни знаци животињског, општи свима животињама и први општи подстреци на кретање животиња и на рад човека; полна селекција општа је свима животињама; навика и прилагођавање околним условима живота одређују начин живота и животиња и човека; наслеђе, борба за живот и прилагођавање јесу опште снаге у целом животињском и људском свету. Те примитивне особине и снаге животињског живота јесу генералне свима животињама и људима.

Мање су генерални они атрибути, појави и снаге, који тек доцније настају код доцнијих виших животиња; они су по томе ограничени само на више животиње и на човека, општи су само вишим животињама. Тако код виших животиња настаје осећање ритма и времена; код њих настају почеци етичког понашања и радње, јер се нарочито код старих према младима налази велика наклоност, оданост па и љубав, и у бризи за њима испољава се и буди интелигенција и храброст и извесно савлађивање себе, одрицање па и жртвовање за њих, дакле укроћавање себичности, одрицање свог сопственог добра у корист других и у служби рода. И животињама вишим и човеку опште су интерјекције и гласови којима испољавају извесне међусобне односе, наклоност, брижљивост, опомену, страх, жалост, нарочито родитељи према младима и у полним односима, у животињском фамилијарном животу и у друштвеном заједничком животу животиња једне врсте, а по неке животиње имају и нарочите сигнале да одреде понашање других, да их опомену и заштите. Тако се код виших животиња већ налазе изрази захвалности, задовољства, верности, гнева, бола, мржње, бриге. Још код нижих и виших животиња има осећања и спреме за вештину, нарочито за грађевине, као што се и осећање својине развија још код животиња и даје повода разним борбама, кад животиња брани своје право од туђих напада. Тако и први трагови играња, пробуђеног полним нагонима, налазе се још код животиња; мајмуни имају велики нагон подражавања; известан ступањ суђења, нека врста логичке радње, настаје већ код виших животиња, ма да само емпирички, вођеног стварним објективним односима. И код животиња налазе се социјални односи у већим групама, као што су

државе пчела и мрави. Тако и фамилијарни живот и подела рада у друштву јесу општи вишим животињама и човеку, као и друга првобитна социјална осећања, помагања, пријатељства и непријатељства, закон победилаца од рада и т. д.

III. — И код човека, у свету хуманог, све примитивне особине и снаге, начин и особине првог доба живота јесу општи свима људима. Сви су људи у почетку свог живота само животиње; цело тело са свима органима, чулима и мозгом служе тада само одржању индивидуе, набављању и трошењу хране; чисто телесни, материјални живот првог доба јесте општи свима људима у прво доба њихова живота. Свима људима опште су првобитне основне потребе ваздуха, воде, хране, као што су им свима општи органи првобитних природних нагона; све телесне особине, оне које човек доноси собом на свет, број, склоп, функције и пропорције телесних органа, генералне су свима људима; све страсти, осећања и афекти, првобитне снаге душе и језик страсти и афеката као и први језик, интерјекције, јесу генерални свима људима у прво доба њихова живота; сви их људи имају у утроби материној и у детињству.

Тако примитивне особине и снаге човекове, или што је исто, особине и снаге примитивног човека имају сви људи у прво доба њихова живота, те су много генералније од доцнијих особина и снага, добивених и стечених доцније у животу. А по законима пропорције изнесеним овде у глави 29-тој оним истим редом, којим су се поједине ствари одвајале од првобитне опште велике целине, тим истим редом оне се таложе и смештају једна на другу у одређеном и ограниченом општем простору, те што је нека ствар првобитнија, тим дубље лежи у простору, тим више има места за њу, тим је генералнија, има је више, те што нека ствар доцније постаје, све јој мање места остаје у том једном ограниченом простору, те мора све више да се пење у тој једној општој скали, те је све мање генерална, све је мање има, све јој је ужа, ограниченија област. Пошто се од првобитне, једне, велике опште целине, целине људског рода, прво одвојио *природни дивљи човек*, то је он у одређеном простору историје човечанства заузео највише места, најдубље у њој лежи, те га највише и има, док се од те целине људског рода тек много доцније одвајају све ужи кругови све *социјалнијег и хуманијег, све више историјског човека*, за којега све мање места у животу остаје, све га мање има и све се више пење на све већу висину у том једном ограниченом простору историје живота људског на земљи; и пошто је природни, дивљи, животињски човек првобитнији од доцнијег историјског, социјалног човека, то природног човека у сваком

историјском друштву има много више него историјског, хуманог човека, који се доцније одваја од првобитног, природног човека. И као што је првобитни, природни човек генералнији од доцнијег историјског човека, тако су и прва открића и проналасци — ватра, оружје, језик, писме, земљорад, мере и бројеви — генералнији од потоњих, тако су и прве основне тежње и расположења, представе и појмови генералнији од доцније добивених.

По томе *првобитни, природни, дивљи човек* са свима атрибутима и снагама својега тела и душе *таложи се у масу сваког историјског друштва*, у масу човечанства; примитивни човек постаје најдубља подлога, на којој се дижу доцнији виши кругови људског живота, кругови историјског, социјалног, хуманог, свесног човека. По томе све доцније, задобивене и стечене историјске снаге и особине човекове мање су генералне од првобитнијих, природних особина и снага његових; по томе све доцније особине и снаге човекове ограничене су на све уже кругове, на све мање бројеве људи у свима друштвима и у свима временима; што је која снага и особина доцнија, она је више ограничена на све мање људи, све је мање има.

По томе свако историјско друштво састављено је у најопштијем рашчлањавању из већине и мањине; већина људи у сваком друштву, маса сваког људског друштва, јесу првобитни природни људи са свима особинама и снагама примитивног човека, природног човека; мањину у сваком друштву чине људи који су носиоци доцнијих, задобивених историјских снага и особина; *примитивни, природни човек у сваком друштву чини већину, а историјски, хумани човек мањину*. А пошто су особине и снаге првобитног природног човека генералне особине и снаге сваког човека, свих људи, у прво доба њихова живота, у детињству, те се само мало људи диже до зрелости историјског човека и живота, то, пошто примитивни људи чине већину сваког друштва, већину сваког друштва чине деца, т. ј. људи на детињем ступњу духа; зрели људи, носиоци историјског и социјалног, чине мањину у сваком друштву. Пошто тако сваки човек у прво доба свог живота јесте примитивни, природни човек, т. ј. сваки човек у свом детињству има све особине и снаге примитивног човека и увек само мало људи диже се до зрелости потоњег историјског човека, и пошто су те примитивне особине и снаге код сваког човека и у сваком друштву генералније од потоњих историјских, то је, као и у сваком друштву и код сваког индивидуалног човека, иста пропорција првобитног природног према доцнијем историјском, хуманом, код сваког човека има много више природног, првобитног него доцнијег, историјског, хуманог. По томе

пропорција појединих елемената из којих је састављен сваки човек јесте иста пропорција појединих елемената из којих је стастављено свако историјско друштво; пропорција елемената једне зреле људске индивидуе јесте пратип пропорције елемената једног зрелог друштва.

Пошто су тако примитивне, природне снаге, особине и потребе генералније код сваког човека и у сваком друштву од доцнијих историјских особина, снага и потреба, то првобитна потреба, *потреба хране* јесте и најгенералнија код сваког човека и у сваком друштву; тражење хране јесте најпримитивнији и по томе најгенералнији подстрек рада сваког човека и највише снаге људске троши се на набављање хране. У првим временима историје људи на ловачком и номадском ступњу, као и у прво доба живота, сваки човек троши све своје време и снагу само на добивање хране и одржање телесног живота, и та примитивна потреба остаје и доцније на свима историјским ступњима најгенералнија потреба свих људи и сваког друштва, те највећи део времена и снаге своје троши човек на борбу с природом и борбу за храну, за одржање живота. Отуд су средства за храну најпотребнији и најгенерлнији продукти у свакој земљи и у средствима за храну троши се јача сума вредности него у свима другим потребама заједно, те је брига за живот први и најгенералнији подстрек свега рада људског и напретка у историји. И живот велике већине људи сваког друштва не диже се изнад засићена стомака и задовољавања других телесних потреба, које су само даље деривације и диференцирања те првобитне основне потребе храњења; велика већина људи живи само за стомак, и по томе велика већина људи потроши сама све плодове својих радова. По томе у свакој земљи продукције за иностранство незнатне су према продукцији за унутрашњост; у Француској и Инглеској извоз на страну само је $^1/_{40}$—$^1/_{30}$ унутрашње потрошње; тако је и код највећих и најразвијенијих народа спољна трговина само незнатан део унутрашње трговине. Тако исто један радник троши само $^1/_6$ механичког еквивалента своје топлоте, добивене храном и дисањем, на рад, на поље, а осталих $^5/_6$ потроше се унутра у телу, а највише на варење, које односи $^1/_3$ целог рада тела у мирном стању, а остатак на друге животне функције, т. ј. већина топлоте троши се унутра, у телу. Тако и просечна породица у европским друштвима троши најмање 50% од свих својих прихода само на храну, осем других телесних потреба, одела, стана, огрева, осветљења. По томе и продукција хране заузима највећи део социјалних снага у сваком друштву, те је у сваком друштву највећи сталеж

који продуцира храну. По томе се продукције земљорада најпотребнији и најзнатнији предмет прихода сваког друштва и народа, па и у фабричким земљама, као и у Британији, они износе пуну половину целокупног обрта у саобраћају и половину целокупног прихода. И као што се највећи број лица у сваком друштву бави земљорадом, индустријом и трговином, као што је хранећи сталеж у сваком друштву највећи, тако и у свакој земљи највише земљишта заузимају ораће земље, шуме, воде и паше.

Тако у средства за храну свако друштво троши највећи део снаге, рада, вредности и времена, а пошто већина људи троши већину рада, снаге и времена на добивање хране и одржање телесног живота и пошто већина људи у сваком друштву ради, само да би исхранили себе и ону мањину која је ослобођена од рада за живот, и пошто су снага и време сваког човека и сваког друштва одређене, ограничене количине: то код свих људи, у свима друштвима и у свима временима, остаје врло мали сувишак снаге од све снаге, утрошене на храну и одржање телесног живота, као што и природа одржава човека само малим сувишком од све своје снаге, утрошене великом већином на одржање неорганског и органског света. Отуд врло мало снаге остаје свима људима и друштвима за напредак, те *у сваком људском друштву има много више конзервативног него прогреса*; *напретка има врло мало код људи*. Отуд је увек и свуд врло мало друштава, која су могла давати оно мало људи, чији су радови толико продуктивни и плодни, да су се њиховим продукцијама и плодовима њихових радова могли хранити и потоњи нараштаји; увек и свуд врло је мало људи у којима се концентрише она сувишна снага човечанства, која није утрошена на одржање телесног живота, који откривају нове истине, проналазе нове ствари, крче нове путеве; цео прогрес друштва и човечанства јесте дело то мало људи. Тако је *дух*, *разум* само остатак, мали рест непотрошеног живота у набављању хране и у бризи за живот, као што је и сва *цивилизација* само мали остатак, чиста добит од свеколиког напрезања човечанства у борби за живот; цивилизација је луксуз живота као што је и човек луксуз природе, јер код већине људи сума унутрашње интезивности тако је мала, да се сва утроши у животу и у борби за њега, јер је и духовна снага човекова једна утврђена, одређена ограничена количина, те што се више троши у једном правцу, на једној страни, тим је мање остаје за друге правце и стране. Тако је интелигенција само цвет на дрвету, коме је корен стомак и које залива брига за живот, те код већине људи на дрвету њихова живота нема ни цвета ни плода, они само

расту, живе и умиру, јер мишљење узрокује најјачу потрошњу материје; без свежег приноса крви, свест, мишљење не могу трајати ни једног тренутка, а пошто код већине људи брига за живот утроши све мишљење и сву снагу њихову, то за право, слободно мишљење остаје им врло мало или ни мало снаге и времена; за мишљење, разумевање, напредак остаје већини људи у сваком друштву и времену најмањи део од целе количине њихове снаге и времена. Тако је сваки просечни социјални човек онако исто једна постојана, утврђена математска формула као и физички и хемијски човек. Од 100 делова свега рада, времена и снаге појединог човека у друштву иде најмање 70 на телесно одржање и храну и на задовољавање телесних потреба; осталих 30 делова иду на веровање и осећање, на страсти, таштину, подражавање, страх, социјалност и т. д. а најмањи део од свега иде на мишљење и разумевање. Тако се свако друштво људско држи само малим остацима снаге и рада сваког човека.

Као у људском друштву иста је пропорција елемената и у индивидуалном организму сваког појединог човека. У правом смислу цело тело човеково као и свако друштво људско само је механизам храњења, јер у последњој инстанци сви телесни делови и органи, осим органа плођења, раде у служби храњења и први смер свега спољашњег рада јесте осигурање телесне егзистенце добивањем хране, док је мозак, једини орган вишег живота, психичког, код човека само $1/_{40}$ тежине његова тела, док је код животиња он још много мања део тела. Али и ако је пропорција мозга према осталим органима у телу код човека највећа, и ако је мозак с чулима једини орган највишег земаљског живота, живота душе и духа, и заузимају пропорционално врло мали део организма човекова, ипак је први, основни и главни посао и мозгу и чулима добављање хране за тело и чување тела од спољних опасности, а осим тога мозак има великог уплива и на телесне функције, на дигестију, циркулацију и преко њих и на остале органске процесе. Све остале више, доцније функције мозга, као што је мишљење, слободно од живота и стварности, посматрање и упоређивање, тражење чисте истине и дубљих, даљих узрока и т. д. само су споредни, секундарни, деривативни послови мозга, те су и развијене-у врло слабој мери код појединог човека и сразмерно код врло мало људи; тако је и сâм мозак много више орган тела него орган духа. Тако је тело човеково само организован, диференциран стомак и код огромне већине људи мозак само служи стомаку, одржању тела и задовољавању телесних потреба, те им не остаје ни снаге ни времена на

задовољавање виших потреба душе и духа; глава код већине људи никад није гладна. Тако већина људи тражи у животу само храну за тело, а пошто ње има свуд, то већина људи мало лута, јер одмах погоди свој пут у животу; тражећи лепо и добро више се лута, јер су те ствари ређе од хране; тражећи истину највише се лута, она је најдаље од живота и стварности, ње најмање има и путеви њој најмање су прокрчени. Животиња не лута, она никад не пада у заблуде, не посрће на путу свог живота, јер њој треба само хране; само човек лута и међу људима највише они који траже истину, а њих је увек и свуд најмање.

Тако је потреба хране најприроднија и најпрвобитнија потреба човекова; потреба друштва, мишљења и разумевања јесу доцније потребе, те су и ограничене само на мали број људи. И као што је све природно првобитније од људског, историјског, то је и све природно код човека генералније од потоњег хуманог, историјског; природне, првобитне особине или особине природног првобитног човека или особине сваког човека у прво доба његова живота по томе су генералније од потоњих стечених историјских особина и снага и таложећи се у масу сваког друштва оне постају сталне, постојане особине и снаге њене.

Као што је храна природна првобитна потреба човека и његова тела, тако је *осећање, осетљивост* природна првобитна снага душе човекове, те је и генералнија од потоње, историјске снаге човекове, мишљења, разума; осећање је првобитна манифестација душе, и све животиње и сви људи осећају; само човек и само мало међу људима мисле. Отуд велика већина радња и код велике већине људи потиче из осећања (из страха, наде, користи, љубави, мржње и т. д.), а врло ретко из доцнијег вишег апстрактног појма *треба*, дужности; по томе је и сва моралност у друштву ограничена на мали број људи, пошто код већине људи превлађују природни подстреци радње, осећање, телесни нагони и чулне пожуде, те по томе радње већине људи немају никакве моралне вредности, те су ниже класе сваког друштва, већина људи сваког друштва, морално слаби, ниски.

И органа за осећање у телу човекову а још више код животиња много има више од органа интелектуалних снага и већи су од ових; и делови мозга који посредују осећање чине огромну већину његове масе, док је мање делова који условљавају разум, те је већина за животињска осећања и нагоне. По томе код сваког човека има много више осећања него ума, те је и у сваком друштву врло мало људи од ума, те је много више људи који осећају него људи који

мисле; најмање од свега међу људима има ума и његова је снага најслабија.

И језик људски створен је више за осећање него за мишљење и разум, те је и језик осећања и осећајних покрета генерални језик свих људи; првобитни језик којим се изражавају само осећајни покрети, интерјекције, јесте општи свима људима па и животињама; тако гласови којима се изражавају уздисање, јецање, кукање, звање, покрети тела и лица и експресивна испољавања осећања јесу општи свима људима а тако и назална интерјекција сумње или одрицања, ма да је и ту, према реду времена, афирмативна форма много чешћа од негативне.

И свака велика религија, једина теорија и философија масе друштва, већине сваког друштва. занима се више осећањима људским него мислима и делује више на осећање људи него на разум њихов. По томе масу друштва људског никад не воде разум и разумно размишљање него осећања, афекти, жеље и страсти; по томе сваку истину, која се хоће и која треба да продре у масу, треба везати за осећање и она треба да делује на осећање, да би је маса могла прихватити и разумети. И пошто само мало људи може апстрактно мислити и водити се разумом, пошто велика већина људи више осећа него што мисли, то ће већину људи увек више покретати и занимати оно што делује на осећање него оно што делује на разум; отуд песници, уметници и реформатори религије, који делују на осећање људско, делују увек на много више људи, имају увек многобројнију публику и познатији су од философа и људи од науке, који раде за разум и на разум делују; отуд у свакој литератури има много више поезије и песника него философије и науке, пошто је за осећање лакше писати него за разум и пошто је осећање много лакше од мишљења.

И међу самим осећањима и афектима првобитна, природна осећања много су генералнија од доцнијих виших осећања, која су ограничена само на човека и на мали број људи; најгенералнији су они афекти који су природни, првобитни, најпотребнији; тако су афекти страха и гнева генерални свима људима, јер су најпрвобитнији и најпотребнији пошто, као што смо видели, ствари постају оним редом којим постају потребне; ти афекти подстичу на заштиту и одржање живота, први бегством, други отпором; по томе су и страсти генералне, јер су од првобитних елемената људске душе, а међу њима на прво место долази таштина, генерална свима људима, оба пола, у свима временима. А само на човека од свих животиња ограничена су доцнија виша осећања љубави и правде. Па и код човека,

код већине људи, највише има првобитне физичке љубави, мање моралне, која се доцније јавља, најмање умне која најдоцније настаје; физичке снаге и одлике највише буде љубав код већине људи, мање моралне, најмање умне. Па и умне снаге и одлике, тековине ума, образовање и знање, код већине људи само су оруђа појединих природних осећања и у служби њиховој — себичности, таштине и. т. д.; по томе већина људи образовањем никад не постаје моралнија од необразованих, пошто код њих нема виших подстрека за знање и разумевање, него само нижи осећајни подстреци, који су у служби тела и живота; пошто права моралност као и све велико људско — истина, правда — није у резултату и у успеху него у мотивима и у процесу, те се права моралност, права племенитост као и свака велика истина и правда никад не види, јер се не може видети чулним оком, оком које гледа и види само садашњост. Мотиви за моралну радњу долазе код већине људи из осећања, из страха, из интереса; велика већина људи оно што ради поштено и што не ради непоштено ради то и не ради или из страха од Бога и његове казне или из страха од људи, од њихових закона и казна; мање су генерални себични, свесни мотиви поштења и морала код људи, који оно што раде поштено и не раде непоштено раде и не раде из свесног појимања својих интереса и користи у томе, док се осећање дужности најдоцније јавља, те је и ограничено само на врло мало људи; најмањи број људи оно што ради ради за то што је уверен да то и тако треба да ради, без обзира на корист, без страха од последица. По томе право моралан, поштен човек није онај који поштено ради за то што се боји Бога или људи; моралан је човек само онај, који се боји самог себе, који је самом себи највиши судија, који у самом себи носи највиши закон; таки су људи изнад свих људских закона и само они треба да дају законе људима, а таких је људи увек и свуд најмање; круг праве, највише, чисте моралности врло је узан према широким круговима себичних, ниских, животињских мотива, радња из осећања, страха и себичних интереса. Тако и љубав отаџбини генерална је код људи само у својој првобитној форми, у физичкој љубави и привезаности месту и крају свог рођења и живота, своме завичају, те је завичај први, општи ступањ домовине, а томе доприноси и расположење нерава, упливисано од појединих крајева спољне природе; мање је генерална доцнија морална љубав према људима, с којима је човек одрастао и живео, док је прави патриотизам, најдоцније и највише осећање и сувише апстрактан и сувише узвишен за велику већину људи, јер у тој љубави морају утонути многи

ситни себични интереси појединих, те је и прави патриотизам увек код сваког народа ограничен на врло мали број људи, који су свесни своје народности, њених интереса и опасности и који раде за њено добро.

Афекти бола, страха и гнева првобитни су и генерални свима животињама и људима; историја животињске душе и душе велике већине нижих људи јесте историја њихових афеката и осећања и ти првобитни основи, психички процеси генерални су животињама и свима људима, од најнижих до највиших, и онима који имају ума и који га немају и сваки од њих има своја засебна испољавања и изразе, који су њихов природни језик, генералан свима људима у свима временима. Радост и туга јесу доцнији виши афекти, те их много мање има од бола, страха, гнева и мржње; туга је преврела брига, преврео бол, бол ослобођен од тела, његових потреба и пожуда, те је и права туга ограничена на мало узвишенијих душа људских; она је у својој највишој форми афекат непознат не само животињама него и великој већини људи. А осећање правичности и правде, најдоцније и најапстрактније осећање људско, много је мање генерално од ранијих осећања и у својој највишој форми правде има врло мало и осећају је и појимају само врло мало људи.

Пошто тако код масе, код већине нижих људи превлађује афективни живот над интелектуалним, пошто предрасуде и страсти масе увек владају над њеним разумом, пошто се већина људи више управља по својим нагонима и природним осећањима а само мало њих по разуму, пошто масу не води разумно размишљање него афекат и пожуда и пошто већину људи много више одређују у њихову кретању и раду страх и нада, мржња и љубав него разум, правда, истина, то ни једна идеја не може друкче ухватити корена у маси него у форми љубави или мржње; свака идеја, да би је маса прихватила мора давати наде, обећавати користи, представљати страх и опасности, смањивати болове, тешити, деловати на осећања људска и на фантазију; не представља ли идеја нешто што треба мрзети или волети, њу маса никад не може прихватити и још много јаче делује мржња, првобитнији и генералнији афекат него доцнији, љубав. Отуд маса не уме друкче да поштује него да воли или да се боји; поштовање је доцнији афекат, доцније охлађена, апстрактна форма љубави, љубав ослобођена од непосредних веза себичности, тела, живота и садашњости, те је и афекат поштовања ограничен само на мали број виших душа људских; у великој већини случајева поштовање је само испољавање страха, задовољавање себичних интереса, нада на корист.

Тако је осећање првобитна и генерална радња и способност душе и полазна тачка свих даљих, доцнијих виших психичких процеса. Прва даља виша радња душе на основу осећања јесте *фантазија*, мишљење које још није ослобођено од осећања и у својој најнижој форми још није ослобођено ни од непосредних веза тела и његових потреба, службе телу и његовим потребама, те фантазија стоји према непосредном осећању као језик речи према језику интерјекција; и као што је језик речи доцнији те мање генералан од језика интерјекција те ограничен само на човека, тако је и фантазија; фантазија је првобитна од виших снага душе, те је генералнија од свих; генерална је примитивном човеку, свима људима у прво доба живота, свима људима у већини тренутака и по општем закону пропорције она је постојана снага већине људи у сваком друштву. Из продуката фантазије састоји се већина духовног живота првобитних људи и народа и велике већине сваког историјског друштва; првобитни човек, велика већина људи као и деца имају највише наклоности и осећања за игре фантазије, те код њих фантазија превлађује над свима осталим доцнијим вишим снагама душе. Па и највише тековине у области науке и философије, највиша открића и проналасци, највише идеје и принципи више су продукти фантазије и више подстицани фантазијом него разума и апстрактног мишљења. И да би се деловало на масу друштва, да би се маса могла кренути, треба деловати на њену фантазију; да би тековине и идеје науке и философије могле продрети у већину друштва, на њену душу мора се деловати кроз фантазију; добивена знања и истине, резултати научног и философског испитивања морају узети на се форме које делују на фантазију — конкретни облици и симболи, параболе, аналогије и т. д. И сама спољна природа много више узбуђује фантазију и делује на њу него на доцнији разум; рад природе само се у мало ретких случаја иставља тако отворен пред нама, да га сваки човек може непосредно разумети, а да би се разумела већина њених процеса мора се дубоко тражити и испитивати, упоређивати и везивати, док велика већина крајева на земљи може да делује на фантазију и чини то, те су религиозни, научни и философски мити првобитни и генерални продукти фантазије, подстицани већином утисцима из спољне природе.

Пошто је природа била већ развијена, уређена и сталожена пре него се човек могао у њој јавити, пошто је тако природа старија по постанку од човека, то је и *природе много више него човека*, те и природног има много више него људског, хуманог, историјског. У истој пропорцији, у којој стоји органски свет према неорганском,

стоји и човек према органском свету; као што се врло мали део неорганске материје диже до органског живота, тако се и врло мали део свега органског живота диже до човека; човек је врло мали део свега органског, мали део свих животиња; област хуманог много је ужа од области биљног и животињског. Пошто је човек најдоцнији резултат природних процеса, то и човека има најмање од свих ствари у природи, област човека јесте најмања област у целокупном животу природе, она је само једна тачка на глобу општег живота. Цела природа напрегнута је ка човеку, све у природи тежи да буде човек и да се веже с човеком, али само најмањи део природе и њених ствари може то да буде, најмањи део од све снаге природе остао је за човека; остале ствари неорганске и органске, у које је природа утрошила највећи део своје снаге, застају на појединим тачкама човекова пута, тако да су све ствари у природи само разни ступњи човека и његове душе и човек највиши али и најужи ступањ ствари. Тако су цело човечанство и његова историја само један мали колут на дугом ланцу који се протеже до у васионски живот, само један танак конац испреден из опште неорганске и органске масе живота. И као што је људи најмање од свих других ствари у природи, као што је за човека и одржање његово природи остало најмање снаге, тако је и у природи врло мало ствари и снага, које човеку могу користити а много више које га штете, руше и обарају; и много је више ствари које човек може везати за своју корист него некорисних.

1. — У истој пропорцији у којој стоји човек према животињама, стоје и његови хумани органи, снаге и живот према његовим животињским органима и снагама, према његовом природном, животињском животу. Основне природне особине тела и душе генералне су животињама и човеку; основне, природне потребе генералне су свима животиња и људима; прве и основне особине и снаге животињске, које се испољују у нагону за одржање рода и у нагону за одржање својег индивидуалног живота и тела, у расплођавању и храњењу, јесу генералне свима животињама и људима; сви се људи хране, да би се одржали, као год и све животиње, као год и све биље; закон храњења јесте најгенералнији закон органског света. На најнижим ступњима живота кад нестаје, т. ј. кад још нема и неких спољних чула, па и полно чуло, остаје још само чуло храњења. И у средства за храну троши највећи број људи највећу суму вредности, снаге и времена, више него у свима другим потребама заједно.

Тако је и пропорција телесних, природних органа човекових према његовим хуманим органима иста као и пропорција природе, животиња према човеку. Цело тело човеково са свима органима,

чулима и мозгом служи само одржању индивидуе, набављању и трошењу хране. Телесни природни живот генералан је свима животињама и свима људима; потоњи душевни и духовни живот не само што је ограничен само на човека и само на врло мало њих међу људима, него је и ограничен на врло мали део целог телесног организма. Духовни живот код свих животиња и код човека ограничен је на мозак, а мозак је код риба само један две хиљадити део целог тела, код тица $^1/_{200}$, а код човека је $^1/_{40}$ његове целе телесне тежине. Али и код самог човека мозак је више телесни природни орган него орган духа. Тако је код огромне већине примитивних људи, сталожених у масу историјских друштава, мозак само у служби стомаку; већина људи живи вегатативним и анималним природним животом и само мало племенитијих људи ослобођавају се од притиска природног, телесног и дижу се до хуманости и мишљења.

Као у телу човекову тако и у животу његову иста је пропорција природног првобитног према хуманом, доцнијем; природне снаге делују у животу човекову много више и са много више снаге него доцније историјске снаге. Закони механички, физички, хемијски владају од живота козмичких тела до ума човекова, а закони ума човекова обухватају само један бесконачно мален део свега; по томе и много више аката и појава човекова живота подлеже хемијско-физиолошком испитивању него психолошком. Много више, много више времена и са много више снаге владају човеком и делују у његову животу физички, хемијски и физиолошки закони него закони социјални, историјски. Никоја животна радња није могућна без непрестаног и сложеног деловања хемијских привлачења; сви облици молекуларног слагања и разлагања налазе се у живом телу; свако храњење, одвајање и кретање зависи од хемијских процеса; за сваки хемијски процес преко је потребно да се извесна температура налази у унутрашњости извесних места. А социјални закони одређују само спољни живот човеков, његов друштвени живот, који је само један мали део целокупног живота његова а целим осталим животом човековим, његовим правцем у животу, његовом срећом и несрећом у животу, његовим радњама, осећањима и мислима управљају природни, физички, хемијски и биолошки закони, далеке и дубоке снаге, којима човек не може догледати везе ни краја. И савршенство, највиши ступањ социјалних закона биће у потпуном прилагођавању природним законима, кад се они буду разумели. По томе у истој пропорцији, колико су закони ума човекова веома ситни и слаби према механичким, физичким и хемијским законима, толико исто мален део природе и њених појава може човек разумети, т. ј. тума-

чити законима свог ума, те само уску, малу сферу природе може човек разумети.

Као у телу и животу човекову тако је и у души његовој иста пропорција природног, првобитног према историјском, доцнијем; природних, првобитних снага душе има много више код сваког појединог човека, те су и много генералније код људи, него доцнијих, стечених, историјских снага њених; тако су нагони самоодржања и расплођавања природни, урођени нагони, те су и генерални свима људима, док су морални и интелектуални нагони доцнији, те су и ограничени на мали број људи. Осећања, природне снаге душе и органа за осећање има много више код сваког појединог човека него мишљења и органа за мишљење; осећање је генерална способност свих животиња и свих људи; мишљење је ограничено само на човека и само на мало људи; све животиње и сви људи осећају, само мало људи мисле; и све велике религије као и све уметности занимају се више осећањима него мислима и делују више на осећање човеково него на мишљење његово. И међу самим осећањима много су генералнија првобитна, природна него доцнија историјска. Већина људи тражи само задовољавање нижих, првобитних, природних нагона и никако или врло мало употребљава своје више снаге и вежба их, те већина људи живи само физичким животом, има само физичка осећања; физичке потребе и задовољства јесу подстрек и смер радња највећег броја људи, те већина само одржава физички људски род, док је доцнија виша снага душе, хуманост, ограничена само на мали број људи. Прво осећање које буди љубав јесте полни нагон, и пошто је полна љубав прва природна форма љубави, то је она и најгенералнија форма љубави; њу имају животиње и сви људи. И код животиња и код највећег броја људи природне физичке атракције највише буде љубав; мање има доцнијих моралних атракција — племенитости, храбрости, енергије, пожртвовања, а најмање најдоцнијих умних атракција — снаге мишљења, интелигенције, учености и т. д.; па и код самих умних атракција много више буде љубав природне способности — бистрина, оштроумље, проницавост и т. д. него доцније задобивене, знање, ученост. Све остале доцније више форме љубави — патриотизам, хуманост, козмополитизам ограничене су само на човека и код човека само на врло мали број људи, као што је и љубав према родитељима ограничена само на човека. И код више доцније форме љубави, код патриотизма, као што смо видели, физичка, природна љубав према свом завичају, месту свог рођења и првобитног природног живота много је генералнија код људи него доцнија виша

морална љубав према својим сграђанима, и ту природну несвесну форму љубави према месту свог рођења имају и биљке и животиње. А најмање има најдоцније највише форме љубави, правог патриотизма, племените и несебичне жеље добру целог свог народа, своје домовине, где се природни егоизам човеков чисти до највишег ступња свог, до најплеменитије форме своје. И код сваког човека и код већине људи има много више органа за природне нагоне и за осећања него моралних и умних. И ако је моралност ограничена само на човека, ипак код већине људи њиховом моралношћу више владају њихове тежње и осећања него њихова мишљења; већина друштва, нижи људи јесу морално слаби и потчињенији својим телесним нагонима и чулним пожудама него мањина виших људи. Тако је и за велику већину људи образовање само голо оруђе себичности, частољубља, таштине, те због тога већина људи ни образовањем не постаје моралнија, јер код ње нема никаквог вишег подстрека за знање и разумевање, као што је унутрашња потреба сазнања, потреба свог народа, друштва, времена.

Као и највиша форма љубави тако је и осећање правде, као најапстрактније, највише историјско, најплеменитије и најузвишеније те и најдоцније, ограничено само на најмањи број највиших људи; нижем, првобитнијем човеку, најмногобројнијем у сваком историјском друштву, осећање правде непознато је или развијено само у врло слабој мери и ограничено само на најужи круг веза и односа. А као осећања тако су и страсти природни и општи елементи људске душе и њих имају сви људи, у већој или мањој мери.

И цео процес цивилизације тежи да све ниже, првобитне, природне форме и снаге душе — злобу, завист, себичност, грабљивост, таштину — сталожи у широку масу друштва и да на уским врховима друштва остану само представници највиших, најдоцнијих снага душе човекове — племенитости, правде, тежње истине, несебичне љубави према добру свих, — код којих је душа лака и чиста, слободна од тих првобитних, тежих елемената њених.

Тако као што је живот само потенциран и концентрисан општи процес бивања, тако је и душа потенциран живот и дух, највиша, најплеменитија снага душе; свест је узан, највиши врх општег процеса. Душу имају животиње и сви људи, духа само мало људи; дух је кристал у течној маси душе, које има увек много више и у којој је дух обично мало зрно. Тако разум стоји онако исто према психи људској као мозак према физису његову, по реду у времену и по томе по генералности, величини, снази; и као што је мишљење најдоцнији, највиши, најплеменитији посао мозга, као што мозак у

телу није само за мишљење, није искључиво орган духа него више тела, тако и разум човеков много више подстичу спољне, телесне, природне потребе него доцније више потребе и нагони за сазнање и истину.

Пошто су раније првобитне снаге душе генералније од потоњих виших снага њених, то је првобитно испољавање душе у *егоизму* генерално свима људима на првим ступњима живота и он влада душом већине људи, масе сваког историјског друштва. Пошто је потреба одржања себе, свога живота, свога тела, првобитнија од доцније потребе друштва, социјалности и потребе одржања друштва, то је и егоизам генералнији од социјалности и хуманости. Брига за одржање првобитног природног, телесног, физичког живота генерална је свима људима као и потреба хране, и та брига и потреба прво су пробудиле и непрестано буде радну снагу човекову. Интерес прво буди човеково мишљење, корист прво упућује човекове мисли у овом или оном правцу. И огромну већину људи подстичу на рад само лични себични интерес, позитивно и негативно, тражење користи и избегавање штете, награда и казна; ма какав интерес треба, да би се мисао пробудила; што је интерес јачи, тим је силније и размишљање. Код велике већине људи само лични интерес, само себично добро гони на рад и мишљење; што су виши, апстрактнији, несебичнији интереси и добра, то и делују само на ограниченије, уже кругове виших људи, будећи њихову радну снагу и мишљење. По томе интерес за философским и научним испитивањем, интерес у тражењу истине и правде за уметничким, идеалним творевинома, налази се само код врло мало виших људи; већина људи, маса сваког друштва, тежи само да задовољи првобитне потребе и нагоне, да задовољи своје личне, себичне интересе, да има новаца и имања, да се храни и плоди, да материјално и чулно ужива. Што је нижи дух, то све више сваки појав и сваку ствар везује за корист, за појам добра и зла и тај појам себичне користи преносе нижи духови, који свуд и увек чине већину људи, и на све ствари које немају везе са злим и добрим, као што првобитни, детињи ум персонификује све. Отуд вера да је све на свету само човека ради, на његово добро или зло, отуд вера да је душа добар а тело зао елеменат човеков (бездушан, зао), отуд вера у прогрес човечанства, у развитак и напредак ка све бољем, ма да се историјског процеса ни мало не тиче добро и зло човечанства и ма да се процес историје не управља према срећи и добру људском.

Тако је круг индивидуалних, личних, себичних интереса, који су првобитнији, природнији, чулнији, материјалнији, много шири од круга социјалних интереса, који су доцнији и по томе виши, племенитији, апстрактнији и више историјски и који су по томе ограничени увек на мањину виших, племенитих људи. Већина људи ради добро само из себичних, личних мотива — користи, страха, таштине, љубави и мржње — и троши цео свој психички живот, сву снагу душе — осећајну и интелектуалну — на одржање и добро стање свог телесног живота. Те пошто се обични, просечни, нижи човек, који чини већину сваког друштва, у својој уској души, никад не може уздићи над својим сопственим личним интересима и пошто су интереси целог једног друштва, народа, времена и сувише високи и апстрактни, да би их он могао појмити и радити за њих и волети их, то обичан нижи човек само тако може бити моралан, социјалан, т. ј. поштен, ако се обавести да је у његову сопственом интересу да буде моралан, кад разуме да ће само тако најбоље задовољити своје личне интересе, кад његови лични интереси буду исти као и интереси друштва, да је интерес друштва у његову интересу. Тако само разум може помирити човека с друштвом и по томе је разум највиша морална, социјална снага; по томе све што је разумно то је и морално, те са све већим и дубљим разумевањем човек ће бити и све моралнији. По томе у сваком друштву, као што смо видели, има три класе поштења, моралности, поштених људи. У прву класу долазе они који су морални, који чине добро и не чине зло само из страха од Бога, од људи, од закона, од казне; та је класа увек најмногобројнија, тих људи је увек највише. У другу класу долазе они који су поштени и чине добра и не чине зла из својих личних себичних интереса, из таштине, ради гласа свог, код којих су свест и разум у служби себичне користи, а увек и свуд најмање је оних људи који оно што чине и не чине раде за то само што су уверени да тако треба да чине, који су морални, поштени и раде и не раде без обзира на свој лични интерес, без обзира на награду и казну, не бојећи се ничега. По томе право поштен, моралан човек није онај који оно што ради и не ради чини за то што се боји Бога, људи, закона, ни онај који то чини у свом сопственом интересу, него онај који се боји самог себе, који се уздиже изнад својих личних, себичних интереса, који у себи носи закон свога живота и свога рада, који је судија самом себи, а таких је људи увек и свуд најмање. По томе главни елементи из којих се састоји савест обичног нижег човека, већине људи, јесу религиозни и социјални страх, предрасуде, таштина, на-

[illegible] Тако [illegible] пра[illegible]

[illegible] Као што човек има [illegible] много чешћи при[illegible] тако се и већина наука [illegible] предметима и појавама [illegible] баве предметима чове[illegible] И код свих народа у историји [illegible] науке биле много разви[illegible] науке о човеку и духу његову; од свега у природи [illegible] пажње обраћало себи. Природа, природне [illegible] првобитнији су и генералнији [illegible] историја, дух, разум. И сваки човек много је више предмет природних наука — механике, физике, хемије, биологије, физиологије, анатомије него психологије и историје: предмет психологије постаје човек тек доцније у великом организму историје човечанства, а до предмета историје дижу се само мало њих виших, одабраних људи, док велика већина људи, велика маса друштва остаје ван историје и без историје, не радећи на њој, не суделујући у њој, живи само природним животом, те се покорава и подлежи само природи и њеним законима, док се до закона историје и покоравања њима диже само мало људи и историја има посла само с мало људи.

Иста пропорција природног према доцнијем хуманом јесте и у људском друштву. Пошто је све природно у човеку првобитније и по том генералније од социјалног, хуманог, и историјског, које је доцније добивено, то је и природни човек првобитнији од доцнијег социјалног историјског човека, те природног човека има у сваком друштву много више него историјског, хуманог човека. Природни, првобитни човек са свима особинама и снагама душе и духа таложи се у масу историјског друштва по општем закону пропорције у историји, да се оним истим редом којим су се ствари одвајале од првобитне, опште, велике целине, и таложе и смештају једна на другу у простору, те што је нека ствар ранија, првобитнија, она мора лежати све дубље, и што је нека ствар доцнија, она се све више пење у тој једној

општој скали. По томе првобитни, природни, дивљи човек таложи се у масу, у већину историјског друштва људског, он постаје и остаје најдубља подлога, на којој се дижу доцнији ужи кругови људског живота, кругови историјског, социјалног, хуманог чувека. Тако и у самој области човека, у друштву његову има много више првобитног природног него хуманог, чисто људског, које је доцније по постанку; по томе у сваком друштву има много више природног, мушког и женског него правог човека, много више зелених него зрелих људи; већина људи у друштву добива само вештачки, цивилизацијом, боју зрелог човека, унутра у дубини душе они остају увек зелени, незрели. А пошто дете представља природног првобитног човека, стојећи на истом ступњу духа као и природни човек, пошто је детињство материја из које се одвија и испреда човек, то много више људи у сваком историјском друштву остају целог века деца, на детињем ступњу духа и код велике већине људи има много више дечјег, детињастог него зрелог, хуманог; и у сваком друштву има много више деце и младих, зелених него старијих, зрелих; од 1000 рођених у повољним односима само 160 доживе 75 година, у неповољним само 140. Тако и оно што човек као дете донесе собом на свет из материне утробе генерално је свима људима. И онако исто као што је човек најдоцнији и највиши и по томе најмањи део свих ствари, свега што постоји, неорганског и органског, тако је и мислилац најмањи део свих људи, свега људског; као што је човек суперлатив природе, тако је мислилац суперлатив човека.

Као што у сваком друштву има много више природног, првобитног човека него хуманог, доцнијег, тако и у сваком човеку има много више природног него хуманог. Хуманост у свима својим формама — племенитост, милосрђе, пожртвовање и т. д. само је најдоцнији, најтањи и по томе најслабији слој душе људске, најтања кора на животу и души човека и друштва човекова, коју по томе лако и често пробија унутрашња животињска снага и тежња и онда се под њом види природни, груби, дивљи егоизам; фазе човечности и племенитости врло су ретке у великој пустињи материјалног, суровог живота људског. Отуд моралност већине људи неће се само дотле, да у туђем злу гледа и своје зло; не желети другоме зла први је ступањ моралности, хуманости и само до тог ступња може се дизати већина људи; до другог, вишег ступња, желети другоме добра, радовати се добру других, гледати своје добро у добру других, дижу се само мало виших, племенитих људи. Тако и у сваком човеку има најмање правог човека, оног хуманог језгра, које се ве-

ћином губи у нечему спољашем, природном, у периферији живота, у грађанину и професији, у религији и народу, у фамилији и наслеђеним традицијама и конвенционалностима социјалним.

Пошто је у сваком друштву и у сваком човеку природног више него доцнијег историјског, то и ако је човек најиндивидуалнији створ у природи, и међу самим људима велика већина диже се само до физичке индивидуалности, те су људи у огромној већини, у строгом смислу, само егземплари као и животиње а не индивидуе; највиша индивидуалност човекова јесте у духу, а до ње се само мало њих дижу. И код самих људи индивидуалност не само што је ограничена на мали број људи него и оно мало што је има код већине људи, ограничена је само на извесно, зрело доба; деца је немају још, старци је губе.

По томе сваки појединн човек у свом постајању и развитку, што је природнији т. ј. незрелији, несавршенији, тим је више животиња, те су сви људи на првом ступњу и на првом месту животиње; у прво доба живота човек као и народ сав је животиња. По томе у сваком историјском друштву има три класе људи, три ступња живота људског. Прва, најмногобројнија класа људи живи поглавито за стомак и расплођавање, живи телесним, материјалним чулним, животињским животом, живи само за себе и за најужи круг својих. У другој малобројнијој класи људи дижу се појединн до сазнања општих интереса свога народа, свога друштва и времена, раде на одржању и напретку њихову, дижу се до моралности, хуманости и племенитости, користе се резултатима теорије, науке и философије, уносе их у практички живот и шире их међу људима; не раде само за себе него и за друге, за свој народ, за своје друштво; то су људи практичног духа, који се највише чују и виде у историји, у животу и у друштву, и са својим временом, које их рађа, у коме живе и за које раде, они заједно и умиру. Трећа, најмања класа људи јесу продукти и оруђа историје и човечанства; као што њих не рађа њихово време него им је корен духа дубоко у историји, тако се они дижу изнад свог времена, изнад садашњости и њених потреба и не раде за њу него за човечанство и у интересу његову, без обзира на интересе садашњости, на потребе свог времена и свог друштва; то су људи од духа, од теорије, велики духови у појезији и уметности, у науци и философији, творачке снаге које проналазе нове ствари, крче нове путеве, стварају нове форме, износе нове појмове, мисли и идеје; тих је људи најмање, они живе за човечанство, као што их само човечанство и његова историја и рађају, гаје и образују. И пошто их не

рађају њихово време и њихов народ, они и преживљују своје време и свој народ.

Пошто тако већина људи у сваком друштву живи и ради само за себе, задовољава само своје личне себичне потребе, пошто егоистичка расположења у сваком друштву превлађују својом већином над социјалним хуманим наклоностима и пошто се само мало људи брину и раде за одржање и напредак свог друштва, то се свако друштво одржава само великим, тешким и скупим напорима, пошто је већина људи непријатељ друштву, те се одржавају у друштву само страхом, казном, интересима, те су социјални, морални зато што се боје Бога, људи, закона, казне или из интереса. Пошто је већина људи сваког народа у дубини душе непријатељ вишег друштва, то је она више мање непријатељ закона, пошто је дивља слобода и невезаност у животињском основу људске природе; отуд анархија и распадање настају у сваком друштву кад маса, већина народа добије највишу власт, или, што је то исто, кад на врховима друштва седе људи неразумни, неправедни, неморални, којима је место доле у маси. И пошто друштво људско, његово одржање, његов прогрес и његова цивилизација почивају на раду, то је већина, маса сваког друштва и с те стране непријатељ или бар није пријатељ друштву и његову прогресу, што она не воло да ради за друштво, што ради само онолико колико мора да ради и што оно што ради ради само за своје себичне интересе; општа је тежња већине људи, као и животиња, да живи са што мање труда и муке; леност је генерална склоност већине људи и свих животиња. И пошто је већина људи непријатељ друштву, то и свако историјско друштво постаје и одржава се само или од невоље или нѐвољно, несвесно; тако је потреба заштите од спољних опасности, природе и људи, и потреба савлађивања природе и њених препона један од најранијих и најмоћнијих фактора у склапању људских друштава те на несавесности и незрелости већине људи, масе и почива свако историјско друштво. А пошто већина људи није пријатељ друштва. ни закона, то је и потреба већине људи за друштвом врло мала према њиховим потребама природе; потреба друштва ограничена је на мали број виших, зрелих људи, док су природне потребе и потребе природе генералне свима људима и чине већину потреба и виших људи; најгенералније су потребе хране, одржања и све оне које потичу из телесне природе; и у самом друштву генералније су потребе које потичу из васпитања, навика, обичаја, таштине, слабости, предрасуда него потребе духа, којих је најмање и које најмање људи осећају, потребе лепога и правде, разума и истине·

И у самој природи има много више предмета који задовољавају првобитније, природније потребе од предмета који задовољавају доцније више потребе; предмети потребитнији за живот много су генералнији и доступнији човеку од доцнијих непотребнијих предмета; ваздуха, првобитне потребе човекове, има свуд и свагда; вода је генералнија, доступнија и јефтинија од хране, која је доцнија потреба од потребе воде, док чисте истине, најдоцније и највише потребе човекове, нема нигде готове у природи, она се мора добивати само дугим, мучним напорима, истраживањем, испитивањем, те се на тражење чисте истине свуд и увек усуђује само најмање људи, док се већина људи задовољава нижим истинама, заблудама и предрасудама, не осећајући потребу виших, чистијих истина. Тако добра која сама природа даје уживају сви људи; тековине материјалне културе ужива већина људи, тековине духа и ума наслеђују и уживају само узвишени појединци.

Тако су природне, телесне, материјалне потребе као првобитније генералније од потребе човека, друштва, духа, као доцнијих, виших ствари и пошто се те природне првобитне потребе лакше задовољавају од доцнијих, виших потреба, то и природа лакше одржава физичког природног човека с његовим природним, телесним потребама него вишег историјског, хуманог човека и његову цивилизацију и прогрес, историју и дух. И пошто је природа много више потребна човеку него друштво и продукти друштвеног живота, то је и новац потребан само за мало ствари, док је много више ствари у природи које човеку требају а које се не могу новцем платити, као што су ваздух, светлост, вода и т. д. Отуд је код свих историјских народа новац најмањи део њихова прихода и богатства; отуд у свакој привреди имања, која ретко циркулишу, т. ј. непокретна својина и стојећи капитали, много су већа него капитал који циркулише.

Као што је чисто телесног, пасивног, материјалног, природног живота, телесних потреба и телесног рада много више код људи него духа, духовног живота и рада, као што огромна већина живи само за стомак и расплођавање, ради онолико колико мора да ради да би се одржала и живи животињским животом телесних подстрека и осећања; као што се само мало њих дижу изнад тела и његових потреба и имају духа и као што је и сам дух код већине људи у служби тела, телесних потреба и угодности, само оруђе таштине и частољубља, тако је и *политички живот* једног народа његов спољни, чулни, телесни живот; његов духовни живот је у његовој литератури.

И као што човек што је на нижем ступњу развитка живи више телесним, чулним животом и као што већина људи живи само телесним животом, тако је и сав живот првих друштава и народа и први живот свих друштава и народа и много већи део живота свих народа у свима временима само политички живот, који се испољује у бризи и раду за одржање, у освајању и одбранама с поља, у борби и намештању социјалних елемената изнутра; у том животу сваки народ троши много већи део све своје снаге, свога рада и времена него у литератури, те је код сваког народа у свима временима област политичког, чулног живота много шира од области литературе.

Пошто је све природно код човека, његове природне особине снаге, склоности, првобитније и по том генералније од доцнијих стечених особина, снага и склоности, то је и телесно као првобитније код човека од доцнијег, духовног историјског много генералније код људи од доцнијег историјског стеченог; особине, снаге и склоп тела генерални су свима људима, а духовне особине и снаге као доцнија историјска добра ограничене су на мали број виших људи. По томе су људи много ближи један другом по телу, по природи као генералном елементу људском него по духу, по историји. Разлике између раса људских нису у већем или мањем броју, у оскудици битно различних делова и особина тела, него се показују само као разлике у пропорцији величине делова тела и боје коже и длаке. Никојој од људских раса не оскудева ни један, анатомски и физиолошки, важан орган; код свих раса један је исти број зуба, прстију, костију; код свих раса је одређено, једно исто место за све једне исте органе; све имају исти број чула; по једним истим општим принципима изведени су код свих раса склопови костију, мускула и нерава; људи свих раса иду усправно и говоре; свима расама опште је једно исто време трајања живота, трудноће, детињства и осталих доба живота; све се расе могу укрштањем расплођавати и тим се показују као варијетети једне исте врсте или специје а не као разне врсте. Тако су првобитне снаге и особине човека, особине његова тела, генералне свима људима; тако су снаге и особине првог доба живота, доба детињства, генералне људима свих раса, јер међу децом разних раса још нема оних дубоких разлика, које у доцније доба живота оснивају и изводе историја, васпитање, средина живота и т. д.

Тако и *фамилија*, најранија форма друштвеног живота и први ступањ његов јесте првобитни природни систем човекова живота и по томе је генералнији од доцнијих историјских система друштва, *народа и држава*. Народи и државе јесу доцније форме, фазе и си-

стеми људског друштвеног живота, више људски, историјски него природни и по томе сфера народа и државе много је ужа од првобитне природне, широке сфере фамилије; фамилија је најраније људско друштво и по томе најгералније друштво; јер као и језик и религија, тако је и фамилија генерална свима племенима и народима на земљи; у фамилији се прво човек учи друштву, да живи и ради и за друге а не само за себе, и велика већина људи у својим осећањима и појмовима, у својим тежњама и радњама не диже се никад изнад интереса и потреба фамилије; интереси и потребе народа, друштва и сувише су високи и апстрактни за већину људи сваког друштва, те на добру целог народа, на интересима целог друштва, на задовољавању општих потреба раде, троше своју снагу и своје време увек само мало виших, племенитих људи, па и већина ових људи у већини живота троше своје време и снагу у фамилији. А по том истом основу широка, велика сфера природног човека са његовим природним особинама, снагама и склоностима, онако исто стоји према фамилији као фамилија према сфери народа и држава.

Пошто је тако све природно и у друштву људском првобитније и по том генералније од доцнијег духовног историјског, то су и радови и односи човекови с природом и радови с првобитним. природним, телесним снагама много генералнији од радова и односа с доцнијим стварима, човеком, духом, историјом и радови с доцнијим духовним снагама. Пошто је рад првобитно и основно само борба против природе, савлађивање природних снага и препона, то је и велика већина човечанства упућена на механички рад за подмирење својих животних потреба, био тај рад рукама или машинама. Највећи део рада свих људи јесте у савлађивању терета, снаге, тежине и у лабављењу оног спајања, које је природа створила између појединих делова материје, да се оно разлучи и да се створи ново групирање, ново спајање у служби потреба човекових. И велика већина људи ради телом, мускулима, само мало њих мозгом; већина радника у свакој земљи занима се материјалним радовима, радовима с природним стварима. Па и већина наука, уметности, вештина и професија долази од човекових односа с материјом, с природом материјалном и по томе већина људи и већина људских занимања баве се више природом него човеком; природа даје много више објеката и поља људском раду него човек и његове ствари.

Пошто је и у индивидуалном човеку и у његову друштву, у његовој души и у његову духу много више природног него хуманог, историјског, то је и природног живота много више него цивилизације, која је испољавање хуманог, историјског у човеку и његова про-

ѓреса у историји. Највиша, права цивилизација увек ће бити ограничена само на мали део човечанства, а за већину људи, за масу друштва, цивилизација ће увек остати само политура, маска, коју најмањи потрес с поља или изнутра, из душе може да поремети, поквари, отре; она ће увек остати само површна кора друштва, политура и по томе најтањи слој душе и друштва људског, а код већине људи дубоко унутра увек ће врети елементи животињства, дивљаштва, егоизма, који лако пробијају ту површину, танку кору цивилизације, те код већине људи много више има животињске душе, коју дубоко у себи крију, него социјалне коју износе друштву. Као што се земља охладила само на површини својој, на којој једино и може успевати сав виши и највиши живот земљин, тако је и свака цивилизација само на површини, а испод сваке ври дивљаштво и дивљи егоизам у души већине људи. Цивилизација је само вештачка топлота, на којој спољашње сазрева; већина људи, маса историјског друштва људског, која том топлотом добива само боју зрелог човека, а унутра у души она остаје увек зелена, незрела, те кад би се природној топлоти оставило да људи сазру, ако човек не би увек остао у животињском стању, оно би се процес његове историје и цивилизације отегао милионима година, док овако са све већом вештачком топлотом услед, све даљег процеса историје човекове, тај ће се процес свршити много брже. И као што велика већина људи добива цивилизацијом само боју зрелог историјског човека, док унутра људи остају увек зелени, тако је у опште у целој природи као и у људском друштву, много више зеленог него зрелог, много се више рађа него што сазрева.

Пошто је праве цивилизације увек мало, пошто се највећи део снаге људске троши на одржање телесног живота, то је и правог прогреса, напретка душе и духа врло мало; па и већина напретка и напредак у већини ствари потекао је из телесних, практичких потреба садашњости, које су изазвале прве културе и цивилизације, прве науке, прве проналаске, прве почетке сваког историјског напретка. Прави прогрес као и права цивилизација ограничен је само на најмањи део људи; отуд су проналазачи новога у историји веома ретки, док огромна већина нижих људи остаје увек на природном, животињском ступњу живота, не напредујући, не мислећи, не разумевајући, не тражећи истине, јер не осећа потребу напретка и истине.

Тако је историја човечанства процес његова живота, прогреса и цивилизације, један дуг пут, широк у почетку, све ужи што се даље иде. Првобитне ступње животињског, примитивног живота

прошло је цело човечанство и пролази сваки човек, сви људи; остале доцније фазе историјске, даље, више ступње прогреса историјског пролазе само поједине расе и поједини народи; најдаље фазе, највише ступње пролазе само поједини духови. Што се иде даље путем прогреса и историје, пут је све ужи, све више људи застају на поједининим тачкама тог дугог пута, застају на појединим ступњима не могући даље, тако да само најужи круг, најмањи број људи, само поједини духови иду даље по све ужем и све мање прокрченом путу; сви људи пролазе кроз историју физичког, природног живота, али је све мање њих који пролазе кроз све даље фазе прогреса и развитка духа до све чистијег човека. Огромна већина људи само прима резултате и тековине прогреса и историје и користи се њима не разумевајући их и мрак њихова несвесног живота разгони у неколико само притисак историје. Тако историја човечанства изгледа као велики, висок брег, у чијем топлом подножју ври бујност и шаренило сваковрсног, великог живота; што процес прогреса иде више уз тај брег, све је мање бујности и шаренила живота, све је хладније и светлије, све је мање места за људе; на највишем врху његову, где је најхладније и најсветлије, има места само за поједине усамљене мислиоце; историја човечанства је једна велика пирамида, широка у дну, уска на врху, којој је подлога природа, врхунац свест.

Пошто се према изведеном закону примитивно доба човечанства талОжи у примитивни основни ступањ историјског друштва, пошто се оно што је прво у времену постало таложи најдубље у простору и пошто се тако примитивни човек таложи у масу историјског друштва, то *маса сваког историјског друштва има све оне особине и снаге које има примитивни човек.*

Примитивни човек и по томе већина људи историјског друштва види и појима, сазнаје и разуме само оно што је доступно чулима, што се чулима може схватити, не дижући се у свом сазнавању и појимању никад изнад чулног; да би човек масе нешто разумео он то мора чулно опазити, видети, чути, опипати. И не само што своја осећања и своје појмове изражава чулно, као што разним играма и телесним покретима изражава своја веровања, своја расположења, своја осећања и своје страсти, него и свака идеја, да би је маса могла прихватити и разумети, мора узети на се какву било чулну форму. Појимајући и разумевајући само чулно, човек масе као и дете тражи само слике и само њих разуме; отуд важност илустрације у модерно доба за вулгарисање знања, јер помоћу

ње и научна знања добивају интереса и разумљивости за масу, те су слике и експеримент постали главна средства за ширење знања у масу. Тако чулна област људске душе превлађује код масе људи и код деце.

Видећи и појимајући само чулно, човек масе види и појима само стварно, само материјалне ствари; њему је све стварно, те се не диже до апстрактног и не одваја стварно од апстрактног; он само о стварном, о стварима и лицима мисли и говори, само са њима ради; отуд мисли нижег човека, као и детета, испредају се само на стварима и стварним односима, само спољне ствари подстичу у њему мишљење, а не може се самостално и апстрактно даље развијати. Отуд нижи човек види само ствари, факте, а не види конце на које су ти факти нанизани; он види само појаве а не законе.

Пошто човек масе види само факте, ствари, то он не зна и не појима *процес*, види само оно што се чулно може видети, види само резултат; окретање земље око сунца за њега је све од гравитационог процеса, као што је и човекова сродност с мајмуном за њега све од еволуционог процеса; по томе он обожава само успех а никад покушаје, напоре и тежње; он види и схвата само крај догађаја и по томе поштује и обожава само онога који је идеји дао завршну форму, који је напослетку успео у ономе што су многи пре њега њега спремали и кушали, а цео ред претходних услова, процес идеје и догађаја она не види и по томе не може да схвати; отуд вера у мале узроке а велике последице, не видећи све оно што је дуго времена спремано, да би и најмањи узрок могао изазвати велике последице (као што су узроци реформације, француске и америчке револуције и т. д.). Отуд пошто маса није моћна да види процес него само резултат, то маси не треба разлагати и говорити, њој треба само умети казати.

Пошто човек масе живећи само чулним животом види само видне резултате а не невидне процесе, који се не виде чулним оком, види само оно што се оком може видети и по томе види само факте, примере, а не види оно што је чулно невидно, то он *види само појединo а не види опште*. А пошто наука и философија гледају да у свима појединостима, у свима појединим стварима и фактима нађу отисак једног општег, испољавање једне опште снаге; пошто је философија надчулно гледање изнад садашњости и стварности и пошто она гледа процесе које нижи човек никад не види и не схвата и који се чулима не могу видети и схватити, то су права наука и философија недоступне маси људи, резервисане само за мали

број духова. По томе се наука а још мање философија никад не могу вулгарисати, уносити и ширити у масу, него само знање, и пошто наука ради с општим, знање има посла само с појединостима с појединим фактима, стварима и појавима.

Не видећи опште, човек масе види само појединости и пошто чулним оком не може видети везе међу појединим стварима и њихову зависност од општијег, то му је свака појединост, сваки човек, сваки појав целина за себе, самостална, док су духу, разуму све те појединости само већи мањи делови, из којих он ствара једну већу целину. Тако ни један човек, ни једно друштво, ни једно време, ни једна философија, наука ни религија нису засебне целине него само поједини делови једне велике опште целине, те пошто је маси свака ствар, сваки човек тип за себе, самостална целина, то она никад није способна за апстракцију, никад се не диже до генералисања; не видећи процес, не видећи ствар као резултат једног дужег или краћег процеса, човек масе појима сваку ствар онако како је види, као целину, као што му је на пр. ватра само елеменат а не процес.

Пошто маса види и сазнаје само поједино, стварно, чулно, то се она никад не диже до висине једног општег принципа и не зна за њих; она зна, воли само факте, жива лица и примере, који је много више него мисли и идеја; отуд свака наука да би се популарисала мора постати експериментална, те су природне науке са својим конкретнијим појавима природе много лакше те приступније маси него социјалне науке; отуд маса у животу друштва и у историји види само поједине моћне личности као творце свега што бива. Од свих послова људских најтеже је попети се на висину једног принципа и с њега гледати и разумевати ствари у прошлости, садашњости и будућности, те се на ту висину пењу увек само мало одабраних духова; као што је геније принцип масе друштва тако је принцип геније масе факата, геније у области ствари и факата; тако су принципи, идеје, теорије аристократије према маси факата. Пошто човек масе зна само за факте а не за принципе, пошто је много више факата него принципа, пошто знање има посла само с фактима, док су принципи ствар највишег разума и духа, то је и много више знања него разума, то човек може много више знати него разумети, те је увек и свуд много више оних који знају него оних који разумевају; област знања много је шира и већа него област разума; знања је много, разума мало; разум се провлачи само у танким концима и жилицама кроз огромну масу знања. Обични духови, којих је велика већина, могу само знати а таленти и гениј са својим идејама и теоријама јесу манифеста-

није духа и разума у историји, који спајају и мире супротности и уништавају борбу. А пошто маса не зна и не појима принцип, појимајући само стварне факте то је и индукција која почива на фактима, на чулном искуству, много приступнија маси него дедукција, која износи општа начела и која почива на целој историји ума људског, као продукат ње, те се само индуктивним путем знање може ширити у масу и само се она знања могу ширити у масу која се индуктивним путем могу добити: начела, добивена дедукцијом, не могу бити доступна маси, јер их она не може схватити.

Пошто нижи човек, човек масе само чулима види, појима и живи, то нижи човек појима и види само оно што је *садашње*, стварно, само у садашњости живи, јер се само садашњост може чулима искусити и сазнати; по томе што је нижи човек он све више тоне и живи само у садашњости, која код већине људи има много више важности и вредности него прошлост и будућност, јер већина људи појимајући и сазнавајући све чулно и само чулно, може само садашњост знати, у њој живети и уживати, брзо заборавља прошлост и мисли само на непосредну будућност. И већина свих људских занимања јесте само садашњошћу, као што је и знање људско већином ограничено на садашњост, те и већина наука, природних и социјалних, које раде помоћу чула и експеримената, изучавају већином садашњост. Садашњост је и најприроднија јер је најближа уму нижег човека, јер се само она може непосредно искусити и познати, док су прошлост и будућност ствари апстрактног ума и мисли. Отуд велику већину сваког историјског друштва чине људи од садашњости и само они и чине свако друштво, јер само нижем човеку треба све више друштво живих људи и друштво живих људи треба само за ниже потребе човекове; што је виши дух, све се више диже изнад садашњости, све му мање треба друштво живих људи, све му више треба историје, прошлости и будућности. Пошто маса људи живи само у садашњости, то се само мало виших духова диже изнад садашњости, која је само пена прошлости; мало њих дижу се до историјског разумевања, последњег и највишег ступња разумевања; историјско појимање јесте највише појимање ствари, те историја стоји према осталим наукама као телескоп према чулном оку. А пошто од свих наука чула имају најмање посла у историји, и најмање се њима у њој постиже; пошто у њој апстрактни разум долази до највише висине, мирећи све оно што је у животу и у другим наукама у борби, то врло мало људи појима историју, историјски и интересује се за њу, пошто се права историја бави стварима које нису доступне ни једном чулу, што је она и сувише

апстрактна, да би је већина људи разумети могли. С тога су врло тешко доступни маси историјски закони и истине, као најапстрактније ствари, као изрази невидних и нечујних процеса. И пошто већина људи живи само у садашњости, пошто се само садашњост може сазнати чулима и пошто се чулима могу сазнати само факти, само поједино, то ће идеје и теорије, пошто су све историјске, т. ј. резултати даље или ближе прошлости, увек остати неприступне маси која их може схватити само у практичкој, конкретној форми њиховој, само у њиховим резултатима. Пошто је процес историје свега, природе и човека, писање на табли, коју, кад је једно време испише пуну, друго избрише, да би и даље могло на њој писати, то чулни човек садашњости види на њој написано само оно што је у његовој садашњости написано, не видећи ни шта је пре ни шта ће после тога бити написано; отуд је врло мало осећања за историју, те је највише знање и разумевање, разумевање историје, увек ограничено само на најмањи број духова.

А пошто је садашњост увек само један бесконачно мален део све прошлости и будућности и пошто се само садашњост може непосредно чулима видети, познати и искусити, то се од свега само мало може познати и сазнати и само мало људи зна, а пошто су и сама чула ограничена, то човек може сазнати само један бесконачно мален разломак стварности. А пошто се чулима може сазнати само површина ствари, само њихови непосредни односи и везе, те се чулима не може никад сазнати права и највиша истина о стварима, то је истине најмање од свих других ствари и она је најмања од свих ствари, као што је и центар само једна тачка у кругу. Само мало духова може да се приближи највишој истини, само мало њих може да прими истину потпуну и чисту од свих чулних примеса; већина људи не тражи светлости, не треба јој истине. А пошто се до највише истине може доћи само дугим и дубоким изучавањем и разумевањем историје свих ствари, пошто је највиша истина о стварима и човеку само у историји њиховој и пошто је историјско разумевање ограничено само на мали број духова, то ће и сазнању највише истине тежити увек само мали број духова, док ће велика већина људи бити увек задовољна нижим чулним истинама и полумраком живота.

Видећи и појимајући само чулно, то нижи човек од свега процеса историје види само оно што је на површини, што се највише види и чује, види само личности и то највише и најбоље види оне чија су дела и радње видне, који су најближи маси и задовољавају потребе масе, и те су личности чувене, поштоване, viђене, док маса

никако или врло мало познаје, јер је не интересује, онај мали број људи од духа, који не задовољавају потребе садашњости, који су далеко од стварности, од масе и њених потреба, брига и болова; који су само оруђа човечанства и историје, који траже само истину, отуд су ратници, освајачи, реформатори у религији и у друштву, уметници, политичари познатији великом свету од људи од науке и философије и много их више има него ових. Живећи и уживајући само чулно маса воли и занима је само оно што је велико, што пада у очи; тихи процес она не види; отуд свака маса обожава чулне величине, које на њу највише делују, највише је заносе и највише јој импонују; отуд и у изразу свом маса воли хиперболе. Пошто маса види само оно што пада у очи, то свака маса види и воли само оно што је изванредно, необично, занимају је само необични и ванредни појави у природи и међу људима; отуд се она и интересује само за оно што је несталио, променљиво, колебљиво, чудно; отуд је у сваком друштву изванредан онај који не воле изванредности, који тражи оно што је стално и непромењиво у току живота, природе и човека, кога занима оно што је обично и који тражи општа и стална начела живота.

Чулан у свему, нижи човек познаје само чулну љубав. Полна љубав генерална је животињама и људима; све остале више, апстрактније форме љубави не само што су ограничене на човека, него и код човека само на мали број виших људи, док их маса не познаје. Чулне, физичке особине и снаге највише буде љубав код нижег човека масе; моралне и умне одлике и снаге, као атракције у љубави, ограничене су само на више људе. Праву, чисту љубав, невезану ни за шта чулно, материјално, маса људи не познаје, те је има код људи врло мало као и свести и савести, истине и правде; тренуци праве љубави јесу врло ретки у животу човекову и многи други моменти, као интерес, здравље, положај, богатство, зависност и т. д., замењују и поклапају љубав као и свест и савест. Тако и виша форма љубави, љубав према домовини, доступна је маси само у својим првобитним, нижим формама, у физичкој природној љубави према месту свог рођења и првог живота и у љубави према људима, с којима је човек одрастао. док је прави патриотизам, љубав према целом народу и друштву и испољавање њено у раду за добро целог народа ограничено само на мали број виших људи.

Као што зна само за чулну љубав тако нижи човек зна само чулни морал. Моралност већине људи одређују њихови интереси, тежње, пожуде, наклоности, расположења а не мишљење и виша осећања дужности и требања; потчињена својим телесним нагонима

и чулним пожудама маса људи по томе је увек морално слаба. Тако је и образовање за нижег човека или голо оруђе себичности, таштине, частољубља, интереса или ствар подражавања и моде, те нижи човек ни образовањем не постаје моралнији, јер га никоји виши племенитији подстрек не гони образовању и сазнању. Тако је и највише морално осећање, племенито, апстрактно осећање правде увек ограничено само на мали број људи, док га нижи човек познаје само у односима према себи. Тако и велика већина радња код нижег човека потиче из страха, наде, користи а врло ретко или никако из апстрактног појма дужности, те нема никакве моралне вредности, пошто ову само осећање и појам несебичне дужности одређују и дају. Себичност и таштина, страсти и пожуде, страх и нижа осећања и ниже потребе јесу подстреци рада велике већине људи у свима просторима и временима, и по томе је права моралност ограничена увек само на мали број људи у свима друштвима људским.

Чулан у љубави и у моралу, нижи човек чулан је и у религији својој; нижем човеку божанство је увек близу, тако да га чулима може осећати, чути, видети, дозвати; оно се уплеће у његове ствари, одређује његову судбу и односе, одлучује по његовим жељама и молитвама; да би познао Бога он га мора гледати у стварима и ликовима; отуд његово обожавање ствари и личности, отуд вера у реликвије и спасоносне, освећене ствари; отуд је нижем човеку масе увек приступнији и разумљивији фетишизам и политеизам него монотеизам; до апстрактног појма једног јединог Бога, једног јединог творца и одржаваоца свих људи и ствари, он се никад не диже, те се увек више и непосредније боји појединих нижих личних сила, светаца, који су ближи њему и животу, и више им се обраћа него том једном апстрактном Богу. Отуд хришћанство са својим принципима није могло ухватити корена у маси друштва људског, није могло бити појмљено и изведено у свој чистоти својој.

Видећи и појимајући само чулно, видећи само стварно, радњу, а не видећи процесе, маса види само лично, само личности у радњи, само се од њих води, само се њима покорава, само њих обожава. Масу воде само личности, само живи примери и угледи маси импонују а никад идеја и начело; она се покорава само људима а не законима и само се тако креће, ако је појединe надмашније и угледније личности поведу; да би се кренула она чека жив, лични пример појединаца. Отуд маса сваког друштва никад није творачка, никад сама не остварује и не изражава своје тежње и жеље, него то увек раде поједине личности за којима она иде. И пошто се само

мало њих диже до јасности израза, до свесности пута и смера, до потпуне личности, то ће маси друштва људског увек требати вођа, васпитача и учитеља, који ће је водити у животу, који ће изражавати идеје и њене тежње, који ће стварати опште, јавно мњење, које је у ствари само лично мњење неколико виших људи који је воде. Пошто је маса друштва увек само некарактерисана, неодређена гомила без своје воље, без свести о путу и смеру, без творачке снаге, то све добро и зло за њу потиче само од појединих личности, које њу воде и којима се она покорава; само виши појединци, који воде масу, дају јој тип целине и одређености. По томе и све заслуге, све добити и тековине историјске, сва добра и зла маса приписује само појединим личностима као оригиналним творцима свега тога, не видећи све оне дубоке и далеке снаге које одређују те личности. Та интелектуална зависност нижег човека масе и чини сталном потребу ауторитета и вере у њега; маси људи увек треба директног уплива ауторитета и он влада већином животних односа њених, те је у свима временима морало бити ауторитета, који су држали масе у друштву и водили је, од ауторитета божанстава и духова до ауторитета моћних личности у друштву. Видећи само личност, њену радњу и њен успех, а не видећи многе претходне безуспешне покушаје и напоре, маса не уме да поштује и да буде праведна; она само воли, мрзи или се боји; она друкче не уме да поштује него да се боји; кога се не боји она га воли или мрзи или је равнодушна према њему. Не видећи унутрашњи процес, нижи човек масе види само радњу и у свему замишља само личну радњу, радњу личности; отуд маса персонификује све, не само материјалне ствари него и болести, природне појаве и процесе и т д.; отуд је маси цела историја човечанства само радња неколико личности и цео процес историје само је резултат њихових радња. Отуд маса сваког народа инкарнира целу своју историју у неколико великих херојских имена, која дају тип целом народу и у којима она персонификује све своје особине и снаге, врлине и мане. Отуд се маса ни у религији не диже никад изнад појимања личности и њихових смерова, планова, тежња и т д.; отуд масом друштва никад не може владати апстрактна идеја него лични ауторитет појединаца. И свака идеја, да би овладала масом и да би у њој ухватила корена, мора бити инкарнирана, персонификована у појединим моћним личностима, у којима она добива одређен, индивидуалан, лични облик; само од таквих личности у њима и кроз њих маса прима идеје, само се њима покорава, само се од њих одређује и води; у њима се концентрише све

оно што напреже душу нижег човека, само у њима долазе до јасног израза његови смерови, наде и тежње, само су оне творци свега добра његова и све историје.

Немајући сопствене воље ни творачке снаге, угледајући се само на поједине личности, поводећи се за њима и покоравајући се њима, нижи човек масе само *подражава* и може само подражавати. Пошто је подражавање једна од првих психичких манифестација, којој је корен још у животињској души и коју по томе човек дели са животињама, то је подражавање једна од најгенералнијих особина људске душе и по томе генерална особина нижег човека, масе свих друштава људских, док је оригинално тураштво ограничено на уски круг малог броја виших људи. Интелектуална зависност нижег човека нагони га да подражава и он само подражава и само подражавати може, пошто не може апстрактно мислити. Отуд је нижи човек масе, као и поједина биљка и животиња, само егземплар рода, специје, не дижући се никад до самосталне личности, до индивидуалности и оригиналности; отуд је у свима радњама већине људи тако мало самосталности. Пошто маса ради и може радити и суделовати само угледајући се на поједине личности, само подражавајући њима, то је подражавање имало увек великог удела у свему историјском, у свима историјским радњама, догађајима и установама, у којима је маса суделовала; тако су и племенски и национални карактери и особине постали с једне стране из подражавања масе појединим моћним личностима, из освајања њихових навика, тежња и особина, као што језик, писање и образовање деце постају само подражавањем зрелима. Пошто маса може само подражавати, то је њој увек потребна влада ауторитета ма у ком облику, која је тим јача што је човек нижи, зависнији умом.

Пошто већина људи сваког друштва само подражава, пошто су већина људи само егземплари, то је у сваком друштву људском, у свему људском *врло мало оригиналног, индивидуалног, самосталног*, док је много више општег, заједничког, непосредно зависног; опште форме живота, општи појави много су генералнији од појединих особености, народних и индивдуалних; огромна већина људи само је у пасивном стању према процесу историје, не дижући се до самосталне, свесне личности, ношена несвесно и невољно током историје, док само мало њих ослобођавају свој поглед напред и назад, уносећи светлост у просторе којима се прошло и који имају да се пређу. Отуд велика већина људи и ако се диже до индивидуалности, то је само физичка индивидуалност; духовно она остаје увек зависна од мањине виших људи. По томе је у свету врло мало

индивидуалности не само у природи него и код људи. У кругу органског живота, код биља и животиња, где је поједино биће једна затворена целина, свако је биће ипак само егземплар рода, врсте и вредност и снага сваког органског бића само је у једнакости са свима осталим бићима тог рода; тако и у свима природним бићима и појавима индивидуалност је само с поља, површина, док је унутрашњост код свих елементарна; тако је у звуку ветра, у брујању воде, у гласу животиња. У целом телесном, материјалном свету нема никакве стварне индивидуалности; она настаје тек у области психичког и само ту може постојати и одржавати се. Тако што се дубље силази од цивилизације у примитивно доба и од човека у природу, све је мање индивидуалног, све више генералног, типа, рода; у неорганском свему и нема индивидуе, све је само егземплар типа. Па и код самог човека, у људском друштву, велика већина људи само су егземплари рода, копије, док се само мало њих дижу до индивидуалности; маса сваког друштва састоји се из оскудних и површних индивидуалности, из људи рода, типа, док се само мало њих личности пењу до највише и најодређеније индивидуалности. Тако је врло мало људи и ствари у животу, који сијају својом сопственом светлошћу, интелигенцијом; већином је то позајмљена светлост с поља. А пошто је мало оригиналнога то је мало и новога; и у животу и у литератури велика већина ствари само су понављања старога и обичнога. И као што је свуд мало индивидуалног тако и у језику човекову много више речи обележава род, врсту, тип, много више речи јесу имена родова него индивидуа, — за ствари у природи и за људске ствари.

Пошто је мало индивидуалности, то је *мало* и *лица, личности;* све органске ствари само су жива, оживљена бића; до лица, личности диже се само човек, те је област организма много шира и већа него област личности. И не само што ни један човек није увек лице (дете припада само под појам човека али не под појам лица) него и у друштву зрелих људи већину чине они који се не дижу до праве личности, пошто личност претпоставља буђење само свесног духа, а њега има само мало, само код мало људи; код већине људи личност је само у клици или непотпуно развијена, док се права личност, карактер, као једна од највиших особина и одлика човекових, развија само код врло мало виших људи.

Пошто је тако и међу људима врло мало индивидуалности, личности, то је и *врло мало оригиналног и самосталног.* Тако у сваком човеку има најмање онога што само човек има, што нема у животиња, биља и у неорганском свету; у модерног, цивилизованог,

историјског човека најмање је онога што само он има, што и други људи немају, што је само његово и за што само он одговара; многи мртви и живи оставили су по који елеменат душе и тела у једној људској индивидуи, тако да би за сва дела, за сва осећања и за све мисли једног човека морали одговарати прво сунце и земља, па онда цела историја земље и човечанства, па живо друштво његово, као резултат тих претходних снага и процеса, и најпосле појединн човек који је продукат свега тога. И у сваком народу, сваком друштву, у свима временима врло је мало оригиналних, самосталних људи који стварају нове форме, крче нове путеве, откривају нове идеје и законе; најмање је међу људима оригиналних, коренитих, самосталних мислилаца, који мисле своје мисли по себи, пошто је мисао од свих других појава и ствари највише индивидуална. И као што је мало оригиналних људи, тако је мало и оригиналних, самосталних народа; само је мало народа који продукују ново, који израђују прогрес; сви остали народи ограничени су само на подражавање њима; тако и међу расама само су бела племена продуктивна и имају проналазачког духа, док су племена свих осталих раса само репродуктивна. Тако је исто мало и оригиналних цивилизација; већина народа диже се и може се дићи само до материјалне културе, до телесне, чулне стране цивилизације; прогрес духа и стварање идеја имају само мало цивилизација, док су све остале упућене само на подражавање њима и на репродуковање њихових творевина. Тако је увек врло мало и оригиналних литература, у којима се стварају нове идеје, нове форме и нови путеви; све остале литературе само подражавају, посредују, репродукују, шире и умножавају творевине то мало оригиналних литература.

Тако је у сваком људском друштву, у свима временима врло мало индивидуалног, личности, оригиналности, самосталног, продуктивног, творачког, типова, а много више елементарног, рељефног, репродуктивног, егземплара и копија.

А пошто са индивидуалношћу и самосталношћу, с висином и зрелошћу духа и свести расте и одговорност, то што је мање духа, што је мање самосталног рада и мишљења и тим што је нижи човек, тим више опада одговорност његова; деца и маса друштва нису никад одговорни за опште стање друштва, народа, државе; одговорност је један од социјалних атрибута духа и свести; по томе само највише, најодабраније личности, права, природна, социјална аристократија, одговорна је за добро свога народа, свога друштва. Отуда се нижем човеку мора више опраштати него онима који

управљају друштвом. Тако је у сваком друштву много више неодговорних него одговорних.

Пошто већина људи види и појима само чулно, садашње, то већина види и *појима само спољашње* и *живи само спољашњим животом.* Пошто су живот и свест већине људи, нижег човека, управљени поглавито на поље, на спољне предмете, и пошто предмети, чула нарочито занимају нижег човека, то је и већина људи утонула у спољни живот, у спољне трговачке, економне и политичке интересе, у интересе живота и садашњости, да им је немогућно мирно гледање у себи и ма какво дубље размишљање; већина људи занета је само спољним стварима, појавима и односима. Што је нижи човек, то све невољније, све несвесније бивају његове радње, све су више оне постицане спољним, чулним, моментаним мотивима. Отуд живот нижег човека, већине људи, много више одређују спољне прилике него унутрашња снага, која пробија и савлађује спољне прилике; већина људи само је резултат и продукат спољних прилика, а кроз само мало њих пробија унутрашња снага историје, општи дух; много више управљају и одређују човека спољне прилике — место, време, друштво, фамилија и т. д., него сам човек што себе одређује; човек је у друштву више на пољу него унутра. Само су велики духови инструменти историје; само њих одређују и крећу дубоке унутрашње снаге историје; ситне душе нижих људи јесу инструменти свога тела и спољних прилика. Све ствари у природи и велику већину људи крећу непосредни подстицаји; само врло мало виших људи крећу се својом сопственом снагом, постицајима изнутра; што је виши човек, тим му је кретање мање подстицано с поља, тим више сâм одређује своје кретање. Велики дух није оруђе и израз својих спољних прилика, свога времена, свога народа и друштва него историје; он из дубине њене износи оно што је вечито, што увек вреди. Видећи и појимајући само чулно, стварно, садашње, спољашње, маса види и појима само *простор* и само промене у простору; њен појам времена обухвата само непосредну прошлост и будућност ствари; па и већина наука бави се само стварима и односима у простору, само историја бави се односима и стварима у времену, изучавајући њихову прошлост и будућност.

Пошто су свест и живот нижег човека поглавито управљени на спољашње, садашње, стварно, то се нижи човек никад не диже изнад *практичног*, корисног, изнад садашњег, стварног. Нижи човек може бити само практичар, само занатски ради и пошто он у сваком друштву чини већину, то су практичне способности много генералније од теоријских, јер се само практичким пословима одају

нижи људи, док су теорија и теоријска снага ограничене само на мало виших духова; по томе је много више праксе и практичара него теорије и теоретичара у свима пословима и радњама људским па и у самом раду на наукама. Пошто је човеку природно тешко да савлађује природну леност свог ума као и свог тела, пошто му је још теже да напреже свој ум него тело, то се и већина оних који напрежу ум, заустављају на ономе што је најпотребније и не иде даље; већина и од оних људи, који раде умом, раде њим да би од тога живели у друштву а не ради разумевања самих ствари без обзира на корист и интересе живота и тела. Отуд је и већина умних радова занатска, практична, спољна; већина и оних који раде умом јесу занатлије и практичари; већина и од оно мало психичке снаге које има у човеку троши се на рад за одржање, храну и друге потребе тела. И пошто од све психичке снаге врло мало остаје за теорију, док се већина троши у практичком животу и за њега, то је код људи много мање теорије и апстракције, снаге која продире и прозире у дубину ствари ради самог разумевања, без обзира на садашње користи а много више спољне, занатске, практичне радње, радње у служби живота и садашњости. Отуд нижи човек масе увек више воли активност, спољну, чулну, практичну радњу него повучено размишљање; отуд су увек само практичари активни у друштву; они воде масе, они стварају реформе и преврате, они дају тон и облик живота, њих маса воли и за њих само зна, док мислиоци који се труде да разумеју ствари, морају увек бити усамљени, непознати већини људи, као неактивни у стварном животу, јер маса не воли идеје и мисли она воли само дела и радње, видне и чујне.

Не само рад него и морал за већину људи само је у практичној радњи; теорија у моралу нема вредности ни значења за нижег човека, као што је код већине људи теорија само у служби живота, праксе, тела и телесних потреба, мозак је код ње само у служби стомака и тела. Пошто је умно, теоријско напрезање немило и непријатно нижем човеку и пошто он појима и поштује само практично, чулно, то је и морална одличност пријатнија нижем човеку него умна, те у сваком друштву више се види и више вреди (практички) карактер него (теоријски) таленат, те и у свакој револуцији много већу улогу игра карактер него таленат.

Пошто практичар ради само под чулним, стварним, садашњим, моментаним те пролазним утисцима и подстицајима, то и живот нижег човека има само практичну, пролазну вредност; само виши духови имају теоријску, дуготрајнију историјску вредност. И као што

је област практичног живота много шира од области литературе, тако се и практично сазнање шири преко свих поља социјалног живота и на свима странама има своје помоћне органе, док су наука, теоријско сазнање ограничени увек само на уски круг виших људи у друштву, не ширећи се и не могући се више ширити. Тако су практичне способности много генералније међу људима него теоријске, научне и философске; велика већина људи само су нижи и виши практичари, док се само мало људи одају и могу одавати теорији. Отуд је много више индуктивног у наукама него дедукције, отуд је индукција приступнија човеку масе него дедукција, јер индукција почива на практичном, искуству, на емпирији, она има посла с појединим, са садашњошћу, са стварима, изнад којих се ум нижег човека никад не диже, док дедукција долази из дубине историје и општег живота, она продукује идеје и принципе, а до њих се ум нижег човека никад не диже. Резултат индукције јесте знање, разумевање појединога, резултат дедукције разумевање, знање општега, отуд је много више знања него разумевања, много више ствари и факата него закона, идеја и принципа, и по томе је увек много више оних који знају и гомилају знање него оних који разумеју, који шире поље разума, који умножавају идеје и начела.

Не дижући се изнад стварног, чулног, практичног, нижи човек не диже се у свом животу изнад телесног, материјалног. Као што има много више тела и телесних радња него духа и духовних радња, као што већина људи и сва деца више воле телесни рад и напрезање него духовни, више уживају у њима и више им годе него духовни, тако је већина људи потчињена телесним нагонима и чулним пожудама, тражи само задовољавање нижих телесних потреба и само их телесне потребе и болови нагоне на рад, а врло мало или ни мало троше на вежбање виших снага, којих је много мање; само мало виших људи ослобођавају свој дух од апсолутне владе тела и његових потреба. И као што су потребе човекове које потичу из његове телесне природе много генералније од доцнијих виших потреба духа, тако и мозак, и ако је искључиви орган духа, великом већином своје масе и својих функција и код велике већине људи искључиво служи телу и одржању тела (дисању, варењу, итд.), а само малим делом све своје масе и снаге служи духу и вишим потребама човековим. Као што је врло мали део земљине материје — животиње и човек — одвојио тело од земље и креће се, тако се из масе људског друштва и човечанства одваја само мали број људи који одвајају, ослобођавају своју душу од чисте материјалности, од тела и телесних потреба и дижу се у регионе чистоте, слободе и

истине. Тако је и већина радова и занимања људских и већина радова у науци везана за корист, интерес; оно што не доноси непосредне користи нема вредности за нижег човека. Тако је и полна, телесна љубав, као првобитна, најгенералнија међу људима, док су остале, доцније, више, апстрактније те мање телесне форме љубави ограничене само на мали број виших људи; и у полној, телесној љубави телесне атракције највише је производе и буде. Тако је и у сваком језику много више речи за обележавање спољашњег, телесног, чулног него унутрашњег, духовног; и нижи човек масе чешће и изразније говори телом и телесним покретима; чешћи су му и јачи рефлексни и асоцијациони покрети; телесни језик очију, уста, носа, руку, ногу, прстију, главе, генералан је маси људи и деци свих друштава.

Пошто је својим особинама, снагама и одликама жена, женски човек, много ближе првобитном, нижем човеку него доцнијем, вишем, историјском и пошто је женског у опште много више него мушког, то је и *женски принцип у целој природи, као и код човека, старији, првобитнији, ранији од мушког* и по томе је генералнији од њега, те има и остале атрибуте ранијег, који припадају стварима пропорционално њихову постанку у времену. Све доцније особине и снаге стечене у процесу историје — апстрактно мишљење, разум и теорија, наука и философија ограничене су само на мушког човека, само их он има, те је само он носилац доцнијег вишег процеса историје човекове, у коме жена не суделује.

Тако у сваком људском друштву маса првобитног, природног нижег човака чини увек огромну већину; увек аристократија, ма у којој форми својој — снаге, богатства, крви или аристократија духа, интелигенције, племенитости — чини мањину сваког друштва; код сваког народа и друштва сва енергија његова, све више снаге његове концентрисане су и изражене само у малом броју виших, племенитих, одабраних индивидуа људских.

Пошто велика већина људи мора радити да би се одржала и пошто велику већину рада и времена троши већина људи на своје одржање, то код свих људи у свима временима остаје врло мали сувишак снаге од снаге утрошене на одржање, као што и природа само сувишком своје снаге одржава човека. Отуд врло мало снаге остаје код људи за напредак, пошто се највећи део снаге троши на одржање телесног живота, те је у сваком људском друштву увек врло мало напретка, много више конзервативног него прогресивног; и код људи, као и у природи, стање стабилности, конзервативности, генерално је, те је сваки прогрес и сувише редак.

Отуд је увек бивало и увек ће бивати врло мало људи, у којима се скупља и концентрише она сувишна снага човечанства, која није утрошена на одржање живота, људи који откривају нове истине, проналазе нове ствари, крче нове путеве, стварају нове форме; и цео прогрес друштва јесте дело то мало људи, док је много више људи који не стварају ништа ново, него дотерују, попуњују, распоређују и везују оно што је оно мало умова створило. А највише је оних који не само што не стварају ништа и не мисле ништа него раде само онолико и дотле колико и докле морају да раде, да би се одржали; то је она елементарна маса друштва, која живи у мраку и несвести, које има највише у свима временима и друштвима, која не трпи светлост ума и истине и бори се против сваке новости и напретка, која се тешко прилагођава свему новом и поводи се само за појединим личностима. Та маса одржава се само у најскромнијој мери социјалности, васпитања и морала и ништа је друго не интересује осим њен живот и њени непосредни интереси, остајући увек конзервативна, бојећи се сваког напретка и новине, борећи се против њих.

И као што је на земљи врло мало крајева повољних духу, тако је увек врло мало људи чији су радови плодни у последицама за добро потоњег човечанства; у целој историји човечанства и ума његова увек само поједини људи у врло малом броју врше напретке; напредак или оно што највише подстиче напредак долази увек само од појединих творачких духова и карактера; велики добици и тековине у науци, уметности, техници и т. д. долазе увек само од појединих узвишених умова; у сваком друштву и у свако време само мањина чини прогрес и врши велике ствари; велика већина људи, маса сваког историјског друштва не чини никакав напредак, никад не ствара него само подражава, прима и иде онамо куд је виши појединци воде, остајући увек конзервативна. И сама религија, која је једина философија масе, једина област њене идеалности, изнад које се нижи човек масе никад не диже, јесте битно стационарна, конзервативна снага. И од свих људи који изграђују прогрес најмањи је број високих мислилаца, јер прогрес мисли, идеја и појмова и јесте највиши прогрес и једини прави прогрес.

И у истој пропорцији, у којој стоје појединци који врше прогрес према конзервативној маси друштва, стоје и поједини делови човечанства који врше прогрес према осталом човечанству. Само мали део свега човечанства дигао се до данашње висине цивилизације и прогреса; цела историја ума људског и прогреса његова скоро је искључиво у белој раси, само су из ње потицали велики духовни по-

крети и напреци; све остало човечанство далеко је од историје и прогреса ума, оно ништа не чини за напредак људски и живи само пасивним, природним, несвесним животом.

Иста пропорција непродуктивног према продуктивном, неплеменитог према племенитом јесте и у самој земљи, на којој је много више непродуктивних крајева него продуктивних, повољних цивилизацији и развитку духа. Тако и у друштву људском само мало њих продукују, док сви консумују.

Пошто је код човека у опште много више осећања него мишљења, пошто је свуд и увек много више људи који осећају него људи који мисле, пошто већина људи живи само осећајним животом и пошто су естетички осећаји најближи чулности и физичким осећањима и остају увек у тамној области осећања, те су много више везани за осећања него за ум, то су естетички осећаји лепога као првобитни најгенералнији код људи; лепо је много генералније од добра и истине, те је круг лепога много шири од ужих, виших кругова добра и истине, који су се доцније одвили и развили из лепога. Пошто велика већина свих представа човекових долази од вида и пошто је најјасније лепо само оно што се види, то је лепо најгенералнији појам човеков. И само у чулној форми лепога маса људи и може да види апстрактније појмове добра, правде и истине, те већина људи шири појам лепога и на појмове доброг и истинитог. И појам лепога човек не ограничава само на човека, само на област појава човекова живота, него се простире и на природу и на све ствари и појаве у њој, док су појмови добра и истине ограничени само на човека, само на област човекова живота и само се у толико простиру и на појаве природе, у колико имају везе с човеком и његовим животом. Пошто се чулом вида могу да обухвате највише ствари и предмети у области природе и човека, то се и појам лепога простире на све те предмете, те је и појам лепога много примењивији на све појаве спољашњег и унутрашњег света него добро и истина; лепо не постоји само код човека, у људским стварима, као добро а још више истина; човек га тражи и воли и у природи. И лепога има више у неорганском, првобитнијем, свету него у органском, више у биљном код кога је већина врста лепа него у животињском код кога је сразмерно само мало лепих врста; и у животињском свету има више лепога него код човека, у људском свету који се не одваја даље у врсте, те у коме је мало индивидуа лепих и то пролазно. Тако је лепо код човека много ређе него у природи, али је и код човека чешће и има га много више него добра и истине, јер док је лепо најпознатија и најразумљивија особина

ствари, док се лепо простире на све области живота, природе и човека, дотле су добро а још више истина ограничени само на човека, па и у самој области човека много више има лепога него добра и истине, који су као доцније, више деривације лепога ограничени на мање ствари људских и на мање људи.

Пошто је појам лепога првобитни појам човеков, он је и најгенералнији код свих људи и у свима временима; од свега човек је највише опевао и обожавао, тражио и налазио лепоту. А пошто је уметност прво, чулно манифестовање осећања и појма лепоте, то је и *уметност генералнија* од других, доцнијих, виших манифестација духа људског, *од науке и философије.* Сви народи у историји гајили су и развијали уметност и у њој највише испољавали особине своје душе, свој поглед на свет и свој живот, док је науку и философију радило само мало народа и само у појединим временима, те су и уметничке способности међу људима много генералније него доцније апстрактне и теоријске способности, научне и философске. Поезије је увек и свуд било код човека и у свакој литератури има много више песника него научника и философа, много су познатији, популарнији, јер су ближе животу људском, његовим боловима и милинама него људи од науке, јер песници и уметници раде поглавито за осећање и делују на осећање и пошто је много више људи који осећају него који мисле, јер је осећање природније и по томе лакше од мишљења, то не само да је више песника и осталих уметника него људи од науке и философије него су и познатији, ближи већини људи, те имају увек много већу и ширу публику него научењаци и философи. Наука и философија настају много доцније од уметности, њих ради много мање народа и у тим народима много мање људи; научне и философске законе и истине могу откривати само врло мало људи па и већина људи који раде науку само су репродуктивни. Наука и философија не могу никад имати ону привлачност за већину људи као уметност, никад оне не могу бити тако близу укусу и животу већине људи као уметност, јер већина људи појима само чулно, а сама лепота само је чулна страна истине, први симбол њен.

А пошто се архитектура јавља прва од свих пластичких уметности, то је она генералнија од њих; зидање је једна од најгенералнијих функција и способности човекових, пошто јој је корен још у животињској области и пошто је везана с материјалном потребом човековом, генералнијом од доцнијих апстрактних потреба. У свима временима људске историје она је од свих других уметности заузимала највише простора, времена и рада, она је корен осталих

пластичких уметности и некад је једина владала од осталих уметности, она је најбољи представник свога доба и најбоље карактерише своје доба и своје друштво, у њој се најбоље огледа време и народ њен. Сви су народи у историји и ван историје зидали; од свих других уметности монументи архитектуре јесу најгенералнији, највећи, најсталнији и најтрајнији; ни једног народа нема који ма на који начин није оставио трага свог архитектонског духа. И све велико у историји човечанства само су апстрактна манифестовања тог генералног архитектонског духа човекова. Државе и народи, системи религија, философија и наука као и велике институције нису производ ни скулпторске ни сликарске стране духа човекова; оне су апстрактне грађевине, производи архитектонске стране духа људског. Свих осталих пластичких уметности много је мање и развијене су много мање и само местимице, само код појединих народа и у појединим временима, те је и од осталих уметничких појмова појам зидања генералнији и снажнији.

Пошто је вера, слепа несвесна вера, први ступањ духа људског, прва форма ума, то је вера генералнија од других потоњих ступања и форама духа знања, апстраховања, разумевања, која су као доцнији ограничени на све уже кругове, на све мањи број људи. У сваком психичком акту човекову има много више вере него знања, разума, свести; вера је као ваздух, из којега све постаје и у коме најзад свега нестаје; вера је хаотичка маса, из које се бистрењем одвајају све доцније, остале више духовне снаге човекове. Тако би све знање човеково било само један мали комад тврде земље у океану вере, који процесом историје постаје све већи али су му границе одмерене и сувише умерене. Врло мали део свих ствари може човек испитати и сазнати, све остало само је предмет вере. Пошто оно што се стварно зове знање, које се само чулима добива, мора бити врло ограничено по простору, по времену и по количини, то је све остало знање, нагомилано вековима, могућно и доступно уму људском само вером, кроз њу и преко ње, те много више има знања у вери него у уму и у чулима, много се више зна верујући него знајући и разумевајући. У областима људског знања има много мање онога што се може разумети, свести под законе и принципе него онога што се само несвесно, невољно верује и без везе зна; сви резултати философија и наука, све оно што је најбоље и највредније у њима припада области научне вере и само на тој вери и почива могућност свега прогреса ума људског. Јер кад не би било вере, кад би свака историјска генерација морала

из нова све испитивати и сазнавати, не верујући резултатима испитивања и сазнања ранијих генерација, никакав прогрес ума не би се могао замислити. Сви људи верују и вера је најопштије расположење духа људског; и док већина људи, маса нижег човека, само верује и више верује него што испитује и мисли и пре је вољна да верује него да испитује и сумња, дотле само најмањи број људи, којима је истина главни смер живота, диже се до правог знања и разумевања ствари; и свако друштво људско, сваки систем историјски одржава се не знањем и разумом него вером; друштвеним уређењем не влада знање него вера. И вера је како први тако и последњи принцип свих снага и форама људског духа; све су оне само разне фазе вере. Религија је вера у непосредне везе човека с природом, њеним снагама, стварима и појавима, које, оличене, дижу се до божанстава; религија је вера у непосредну моћ и уплив природе и њених сила над човеком; и наука и философија верују у везе човека с природом али само у посредне везе и само што се оне дижу и до вере у моћ ума људског, тражећи законе и принципе, везе, мере и границе ствари.

И прво индивидуалисање првобитне, опште вере, први индивидуални ступањ и форма вере, *религија*, религиозна вера, много је генералнија од потоњих фаза вере, философије и науке; она влада великом већином људи у сваком друштву, у свима просторима и временима; област религије много је шира од области науке и философије, јер не само што влада већином људи него и код појединог човека она обухвата много већу област душе него философија; религија делује и на осећање и на мишљење човеково, више га прожима и загрева него философија и наука, које обимају само разум, најмању, најужу област душе и само на разум делују. Религиозна вера јесте много генералнија особина људског рода, много генералније расположење људског духа него научна и философска вера; религија постоји код свих раса људских, код свих племена и народа и код велике већине људи сваког друштва, док су философија и наука ограничене само на поједине расе, на поједине народе и класе друштва, на појединa времена и на поједине људе. Религија је философија масе људи, и да би била религија, њу мора веровати маса друштва, велики број људи; философија је религија појединих духова, и да би била философија, она мора бити усамљена, ограничена само на поједине више духове.

И као што се примитивни човек талoжи у масу историјског друштва људског и само се на врховима друштва бистри до племенитијег, социјалног и историјског човека, тако се и примитивна

философија, религија, таложи у масу историјског друштва и само се на појединим светлим врховима бистри до чисте философије и науке.

Пошто вера влада код огромне већине људи у свима просторима и временима, то су *мишљење и разумевање* као најдоцнији, највиши ступњи веровања ограничени увек и у сваком друштву на врло мали број највиших људи, јер су мишљење и разумевање много тежи послови него осећање и веровање и, пошто већина људи сваког друштва највећи део све своје снаге и времена троши на одржање телесног живота, то им најмање или ни мало времена и снаге не остаје за мишљење. И само мишљење већине људи креће се само у кругу себичних интереса и користи, који га и подстичу и буде: брига за живот и одржање себе и корист јесу једини подстреци и будиоци мишљења код већине људи, те се велика већина људи у свом мишљењу никад не диже изнад себе и својих интереса, мислећи само о себи. Увек је само врло мало оних, који се у свом мишљењу дижу изнад својих себичних интереса, изнад садашњости, који мисле у име свих и за све; велика већина људи у свима просторима и временима само су мртва слова у књизи историје, који по себи немају опште вредности и вреде само за врло узан круг; само мало њих у једном народу и друштву потпуно су свесни интереса, тежња и смерова народа и друштва и мисле о њима. Као што су само животиње и човек, најмањи део земљине материје, одвојили тело од земље и мењају простор, крећући се, тако се из масе људског друштва, из човечанства, одваја само мали број људи који су кадри слободно да мисле, т. ј. који ослобођавају свој дух од чисте материјалности, телесности, живота; по томе је увек најмање људи, који мисле, па и тој мањини тешко је да увек мисли; и што се који од тог малог броја људи диже више у свом мишљењу и по томе што је са својим мислима удаљенији од садашњости, од живота, тим је све више усамљен, тих их све мање има. Тако је снаге мишљења, интелектуалне снаге најмање међу људима и најмање је развијена од свих других, јер су мишљење и разум највише тачке у скали душе, до које се само мало људских душа и само мали део душе попети може, док се већина људских душа не пење изнад најнижег ступња у тој скали, изнад бриге за живот.

Пошто је мишљења много мање од осећања и веровања и пошто се разум развија само мишљењем, то је разума код људи врло мало; област разума много је ужа од области осећања и вере. Од свега другог у природи и међу људима најмање има разума,

те је потребно да се и оно мало разума, који је расејан међу људима, концентрише у појединим великим духовима, који тако постају телескопи људског ума и само се тако може долазити до великих идеја и закона. Тако су у свима временима и у свима друштвима чинили само врло мали део они људи који појимају и разумевају, који стварају нове појмове и идеје, који су најчистија, права и најприроднија аристократија сваког друштва људског, те и стоје према маси друштва као што идеје и принципи стоје према маси факата; разум је најтањи, најмањи, најфинији, најслабији јер најдоцнији слој у целокупној области људскога, као што је и слој земље на ком се човек дигао и живи најтањи и најдоцнији од осталих земних слојева. На највишем врху брега друштва, где је хладно и светло, има места само за по неког усамљеног мислиоца. Тако разум, крајња, највиша висина живота, светли само малом броју људи, док велика већина сваког друштва остаје увек у неком полумраку, држећи се вере и под владом страсти и осећања, па и истине које се у њу уносе не уносе се саветима и суделовањима разума него осећањима. По томе је код масе увек врло мало разума, те свака маса има и представља само мало смисла; људи масе као и поједина слова у књизи сами за се немају и не дају смисла животу и историји , не значе ништа; до смисла диже се само мало духова и они дају смисао и масама друштва, дајући израза њиховим тежњама, осветљујући свешћу њихове нејасне жеље и наде и дижући до идеје њихове интересе. И сама историја човечанства, гледана чулно, површно, као што је већина и гледа, изгледа да је писана с мало разума, јер су видну историју народа и друштава чинили обично они који мало разума имају, те се у целој историји највише виде и чују људи јаких осећања и страсти и јаке воље, док се људи од духа и разума у животу и обичној историји не виде и не чују, а они у главном и стварном и чине сву праву историју човечанства. Тако је у историји свих народа и друштава само врло мало дела која доприносе општем, највишем разуму, док огромна већина дела, писана с мало разума, имају смисла и вредности само за своје време и за своје друштво. И као што је разум само крајњи и најмањи резултат процеса мишљења, само једна тврда тачка у океану осећања и знања, вере и неразума, тако је и данашње разумљиво уређење природе само један мали резултат једног дугог неразумљивог процеса, резултат безбројних колебања и бораба, само једна тачка у општем процесу.

Пошто је прави разум само у апстраховању, то је мало апстракције а много више чулног, конкретног. Као што мозак зау-

зима врло мали део према осталом телу, тако је и у људском друштву најмање оних људи који су у свом мишљењу изнад садашњег, чулног, изнад живота људи, којима је истина смер живота; само је мало оних који могу апстрактно мислити, док је много више оних који само осећају и верују. Велика већина људи не диже се никад до апстракције; пошто су чула првобитно и поглавито у служби живота, то је и маса, живећи само чулним животом, без снаге прозирања, без размишљања, без снаге апстракције, снаге гледања у дубину и даљину испод чулне коре ствари; маса људи појима и воли само спољашње, чулно, конкретно; отуд маса воли и поштује личности и само њих види а не апстрактне законе, идеје, начела; отуд она обожава само радњу, хероје, и не могући да прозре процес, да види бивање; отуд масу не воде принципи и идеје него само поједине личности, које изражавају и изводе њихове тежње и наде; отуд маси увек треба вођа и учитеља. Отуд дете и човек масе појима правду и неправду, добро и зло само у живим конкретним примерима и личностима, као и остале апстракције. Отуд и свака нова истина, да би била доступна маси, треба да се инкарнира у лицима, да се апстрактна мисао испољи у чулним облицима, да би је маса могла примити, јер пошто се маса у свом појимању не диже изнад симбола, то и њени појмови морају бити символични. Отуд нижи човек само тако појима да историју народа и човечанства чине велике личности и само њихова имена у њој види и појима само чулно, видећи само видно и чујући само чујно, не видећи и не појимајући начела и процесе; отуд маса поштује само видни успех и по томе ону личност у којој је успех изражен, не могући да види дуги процес у коме је тај успех само последњи резултат; отуд су обичном појимању у историји најзнатнија и најчувенија она имена. која су на површини њеној правила највише хуке и расипала спољни блесак, који импонује маси, пошто се тихи и узвишени процес законитости у историји не може видети на њеној површини. Отуд спољна сила богатства и блесак уливају највеће поштовање већини људи; отуд маса сваког народа инкарнира и целу своју историју у неколико великих херојских имена која дају тип целом народу и у којима она персонификује све своје особине, врлине и мане. Живећи само чулним животом, уживајући само чулима, потчињена својим телесним нагонима и чулним пожудама, употребљавајући већину свих својих трудова и мисли, да јој живот буде што угоднији и лакши, маса поштује само материјалне ствари, пријемљива је само за спољашње и чулно и највећу вредност полаже на спољна, чулна добра и ужи-

18*

вања. Отуд и природно у свима социјалним покретима, у којима је маса суделовала, у свима сеобама племена, у освајањима, превратима и револуцијама, маса је тражила само имања и богатства, да задовољи само своје телесне, чулне потребе, и друкчији распоред богатства и права, а никад се није бунила за виша апстрактна добра, за друкчији распоред знања и разумевања. Отуд маса и ради само телесне радње, само њој оне годе и само у њима ужива, док је врло мало оних који мисле; па и само мишљење масе увек служи телу телесним чулним потребама и угодностима. Отуд све апстрактно, идеално, да би се спустило до масе и да би га маса могла прихватити, мора ухватити корена у њеним осећањима, страстима и интересима; све узвишено и племенито, да би продрло у масу, мора се помешати са земаљским, материјалним, телесним, чулним, да би га маса могла појмити и примити; свака идеја само тако може успевати и цветати, ако јој је корен у блату телесности, чулности и себичности; свака истина, да би деловала на чулни живот и освежавала га, мора бити везана за осећања и за интересе човекове. Видећи и појимајући само чулно, маса зна само за факте, за живе примере; отуд свака наука, да би се вулгарисала, мора постати експериментална, јер маса појима само факте и експерименте, само оно што очима види, те свака апстракција, која се не може чулно експериментима извести и доказати, мора остати недоступна маси, те се закони и принципи, на којима је свака права наука и основана, не могу никад вулгарисати него само знање факата; отуд маса може уживати само у чудима и у куриозностима, у ономе што занима чула и фантазију, а пошто тих ствари има много више у природним наукама и у природној области човекова живота, то је оне много више занимају него апстрактне ствари историје и филосфије. Не дижући се изнад чулног, нижи човек никад се не диже до појимања општег, до појимања интереса и потреба друштва, народа, времена, човечанства, знајући и појимајући само своје садашње, чулне, себичне интересе. Отуд, пошто маса не може друкче појмити ни Бога него у чулној слици, у фигури схватљивој уображењу и у видним, чујним, осетним радњама, то је и и монотеизам апстракција за масу, те по томе непојмљив, неразумљив за њу, те је као и свака философија потреба само малог броја виших људи, док ће се маса увек задовољавати фетишизмом и политеизмом, божанствима која имају одређене боје, форме и атрибуте и која су ближе човеку, његову животу и његову уму.

И у самој области знања и наука много је више факата и ствари него теорија, идеја и принципа, много је више оних који умножавају знање и откривају нове факте него оних који шире

светлост разумевања и који откривају нове истине, законе и идеје, те је много више оних који имају знања, који знају него оних који разумевају; виша чулна способност посматрања много је генералније од апстрактне способности генералисања. И већина свих наука бави се само спољним, чулним предметима у природи и природној области човека а само мало њих апстрактнијим предметима човекова живота, душе и историје. И код свих народа у историји, који су се бавили наукама, природне науке, у којима се више ради чулима и посматрањем, биле су много развијеније него науке о човеку; увек много више ради практички разум, и много га је више, него апстрактни. Пошто се чулима може сазнати само појединио, површно, пролазно а никад целина, никад права истина, која је само у целини и пошто нижи човек појима само чулно, то се он никад не диже до праве истине; његови су појмови увек чулне, непотпуне, површне истине, т. ј. више мање заблуде. Заблуда није ништа друго него чулна истина, истина нижег човека, масе, истина нижег ступња, и стоји према правој апстрактној истини као дивљак према цивилизованом, као дете према зрелом човеку; и дивљак и дете јесу човек, само човек нижег ступња; и заблуда је истина, само истина нижег ступња, као што је и зло добро нижег ступња, чулно, уско добро само појединих делова и органа, људи, класа, времена и племена; зло је кад појединни делови и органи, поједини људи и класе узимају више од опште крви, од опште снаге него што им треба, и организам природно од тога пати и пропада.

Тако је снага апстракције једна од главних разлика мањине виших духова од масе нижег човека и ти виши духови, који се дижу до апстрактног мишљења и разумевања, стоје према маси нижег човека, која се не диже изнад чулног, као што стоје принципи према маси факата, као аристократија према маси друштва. Само с висине принципа могу се видети ствари у својој правој величини, снази и вредности и може се видети њихово право место међу другим стварима; само с те висине може се бити разуман т. ј. праведан, јер се само с ње може видети права истина; у низини чулног живота владају мрак и заблуда; само се аристократи духа дижу до теорије, највише и најплеменитије функције људске; маса увек остаје у мраку чулног живота садашњости. Тако је апстрактно мишљење најређа и најслабија снага људска.

Као што нижи човек појима чулно све појаве и ствари, тако је и у свима језицима много више речи које изражавају чулну, спољну страну предмета и појава, па се тек доцније ширењем пре-

носи значење неких од тих речи и за обележавање душевних стања и елемената и број тих речи којима се изражавају апстракције врло је мали, много мањи од броја речи за обележавање спољашњег, чулног. Тако је и чулни језик тела и телесних покрета и мина много генералнији од доцнијег језика речи, пошто су код нижег човека и детета, који чине већину сваког друштва, много чешћи рефлексни и асоцијоциони покрети. Тако су и интерјекције, првобитна испољавања и одлакнућа душе, најгенералнији елементи језика свих људи у свима временима, док су апстрактнији изрази речима ограничени само на доцнија времена, на даље више ступње историјског живота.

Пошто нижи човек види и појима само чулно и пошто се чулима може сазнати само поједино а никад *целина*, то његову пажњу везује само конкретно, поједино, појава, разноликост искуства, те се никад не диже до посматрања целине. Живећи само чулним животом и видећи само чулно, нижи дух види само крајње резултате а никад целину процеса, види само што се чулним оком може видети, те види само поједино, факте, примере, а не види опште, целину. Као што маса воли и појима само конкретно, индивидуално, поводећи се за утисцима тренутка, те су живот и мисли већине људи испрекидани, без континуитета, без целине, не дижући се изнад фрагментарног, тако и душа нижег човека масе као и дивљака и детета још није одвојена, ослобођена, засебна целина, и не само што је у служби тела и телесних потреба и задовољстава и што је само један део опште душе природе, него је душа нижег човека само један мали део опште душе масе људи, од које она није одвојена; отуд што је нижи човек, што више припада маси, тим му је лакше наћи друштва, тим му више треба друштва; што је нижи дух све је виши разломак, те само у друштву са свима другима може чинити једну целину; што је виши дух све више обухвата у себи и појима целину, све је више целина за себе, те му све мање треба друштва и све му је мање друштва; отуд никад не може постојати друштво од самих духова, од људи од разума, те већина људи остају целог живота већи мањи разломци, док се само мало њих диже до мање веће целине.

Као што искуство, обичан живот увек има посла само с појединостима, као што је обичан живот сав састављен од ситница, ситних делова, као што је огромна већина људских живота више састављена из афоризама него што чини један систем, једну целину, тако је и све наше знање само у одломцима, мало има целине и мало се она види; само највиши духови успевају да из многих од-

ломака, ситница и скица изведу једно цело, достижући највиши ступањ мишљења, кад се с висине једног или неколико принципа може да прегледа и разуме све и кад се постане свестан једне велике, везане, затворене целине. Што је виши разум, тим више тражи целину, тим му све више треба целина да би разумео, тим све више тражи да све појединости веже у све већу целину, те разумети значи везивати у целину, видети цело идеално стање ума људског било би, кад би сви факти и појави живота човека и природе, у прошлости, садашњости и будућности, били тако међу собом везани, да би се егзистенција и кретање сваког од њих протумачили егзистенцијом и кретањем његових претходних факата и појава; у том великом процесу ума, у тој узвишеној тежњи човековој, први велики корак био је веза земље за васиону, појам да земља није засебна целина него само један мали део једне веће целине, да она није одвојена од васионе, да она не живи самосталним него позајмљеним, зависним животом, да је она само један мали колут у огромној целини васионе.

Као што се поједини човек додирује с целином друштва само у уском кругу односа — фамилија и ужи круг људи — те је по томе његов живот са свима односима и везама само један мален део живота целог једног друштва; пошто су тако поједини људи у друштву само поједина слова у књизи, те никад не могу бити самостална целина, сами за се немају смисла, не значе ништа: — тако су и све остале појединости, поједина времена, поједини народи и и друштва, само већи мањи разломци једне велике целине, поједине реченице, листови и главе у великој целини, у књизи историје целог човечанства. У историји човечанства све поједино, племена, народи и друштва, религије, философије, науке и времена, губе своју самосталност целине и постају само делови једне велике целине; по томе је једна од главних разлика историје од других наука што у историји сви појави, снаге и манифестације живота и ума људског — векови, религије, философије, идеје, племена — постају само делови једне велике целине, само поједини колути једног истог дугог ланца који везује историја; све оно што је у једно доба целина за себе — један народ, једно време, једна религија, философија, идеја — за историју су само поједини елементи једног истог великог процеса. Један велики век, један народ, једна философија, што је све у своје доба и за њега било пуно живота, за историју су само поједине реченице, којих много треба, да би се нешто прочитало и разумело; цео човек са свима странама, снагама и правцима свега свог живота само је у целој историји, у целом човечан-

ству, те је само цело човечанство у целој својој историји потпун и савршен човек са свима особинама, странама и снагама своје душе и духа; све остало поједино — народи, времена, религије, философије, само су поједини делови те једне огромне целине, по томе је само цела историја целог човечанства једна целина, само је историја целина.

Тако су човечанство и научна историја идентични појмови; сви појави и елементи историје стоје према историји као племена, народи, државе према човечанству; нити човечанства може бити док не падну све телесне и духовне вештачке преграде међу људима, нити праве научне историје може бити без човечанства. Као што човечанство није само у једном племену, народу, времену; као што ни један поједини народ не може сâм развити све стране и правце људског живота; као што се ни умни процес човечанства не може видети из једне религије, философије, једне литературе, науке, идеје: тако се ни закони историје не могу извући ни из историје једног народа ни једног времена него само из целе историје, из историје човечанства. Цео човек са свима странама и правцима свега свог живота само је у историји, у човечанству, а сви остали поједини елементи живота и времена само су поједини делови те једне целине, састојци једног организма — историје, која обухвата у једну целину сву природу човекову, спољну и унутрашњу, целог човека. И не само што се већина људи од науке бави појединим наукама и појединим деловима једне науке, него и од оних, који се баве историјом, обрађују само или поједина племена, или поједина времена или поједине правце живота или поједине гране рада људског или поједине односе и стране целог човечанства; до целине диже се само мало њих; она је врло ретка.

Пошто се само сазнавањем континуитета процеса долази до појимања целине и пошто се само апстрактним разумом може видети и сазнати континуитет у процесу ствари, то, пошто је мало целине, *мало је и континуитета.* Пошто се ступањ свести мери по контуитету духовних стања, те је у толико нижи што је дух више под импулсом моментаних подстрека, то, пошто већина људи живи само чулним животом, не види и појима само чулно, њено мишљење је увек као и живот, испрекидано, без континуитета; тако је и живот свих осталих појединих елемената историје без континуитета, без везе једних с другима — поједина времена, народи, религије, философије, науке; само се у историји види њихов континуитет и само се у њој долази до њега. Историји је задатак, да из множине појединог, несталног и колебљивог нађе оно што је трајно и стално,

да нађе конце који везују првог човека за целу потоњу историју, који везују човека с природом и који све поједине елементе историје — народе и времена, религије и философије, човека и природу, прошлост, садашњост и будућност ствари, везују у само једну велику целину живота.

Пошто се само дугим мишљењем и разумевањем долази до свести, до најдоцнијег резултата, највишег врха општег процеса, то је врло *мало свести*, *много више несвести*, као првобитнијег стања.

У индивидуалној души сваког појединог човека веза свести с осталим радњама душе и духа прилично је лабава, те већина духовних процеса бивају без суделовања свести или бар без потпуне свести; њих не ствара свест, не бива свешћу. Свест је највиша и најужа област душе, те она у једном тренутку може обухватити само један мали, ограничен круг, док много више има у духу што није у том тренутку осветљено светлошћу свести, што није у свести, што је несвесно. Уз тај врло мали број радња душе вршених свесно, с потпуним размишљањем и вољом, иде непрестано много већи број радња које бивају без свести, без вољног размишљања, с више мање несвесног морања. А пошто свест ништа не ствара и не производи него само оно што постоји осветљује и разликује од других, то у опште само оно може бити свесно што је пре тога ма како постојало у души као несвесном. У психичкој области битни део процеса скоро увек лежи у несвесној души и у свест прелазе само њихови резултати. У ускоj области свести има у једно време места само за врло мало представа, душа може само врло мало на један пут јасно да представи, да доведе до свести, а велика већина свих других представа, о којима у сваком једном тренутку нисмо свесни, које нису присутне свести, скривене су у мраку, у дубини душе; нама је увек само мало представа на један пут јасно, присутно у свести, а велику множину свих осталих обично опажамо тек неким тамним осећањем; у сваком тренутку ми можемо увек само сразмерно мали део од целог света наших представа да схватимо и да држимо присутне у свести. Од свега онога што лежи у нашој души, од свега онога, што смо гледали и слушали, осетили и искусили, претрпели и доживели, од свега тога само је један мали део нама свестан, било да није ни дошао до свести или је из свести опет ишчезао, тек већина свега тога лежи несвесно у нашој души, у нашем осећању. Свест је увек само једно мало узвишено парче у океану живота и душе, онако исто мали део душе као и мозак тела; област свести онако је исто мала према области несвести, као област светлости и осветљенога према области мрака и неосветљеног у свету.

Врло мало свих испољавања живота долази у души до јасности свести; свест је највиша и најмања тачка душе, до које се само мали део душе пење, до које се душа ретко пење, до које се душа само мало људи пење и на којој најмање времена остаје. Од целог садржаја нашег духовног живота, од свега онога што је икад душу човека додиривало, испуњавало и занимало, у сваком поједином моменту, увек је само мали број психичких момената присутан у његовој свести; само поједини моменти, који чине завршетак једног процеса, једне стадије развитка, држе се чврсто у сећању, у свести човека; све се остало заборавља, губи из свести. Тако исто врло мало од многих осећања, која постају у нама, долази до свести, врло их мало примећујемо и сазнајемо, пошто су или по себи врло слаба или тако заклоњена снажнијим осећањима — која јаче привлаче нашу пажњу, која имају већи мањи ступањ напрегнутости и тим добивају превагу над множином других једновремених осећања те пре продиру до свести, — да их ми не сазнајемо; тако и од многих сензација само мало њих долазе до свести и то оне које лакше дају слике, које лакше узимају форму на себе; тако се је тешко сећати сензација укуса и мириса, те их је тешко држати у свести, а и од многих сензација ока и ува само мало њих долазе до свести, док највећи део свих радња чула, као и свих телесних функција не долази никад до свести. Тако појави анималног живота — циркулација, респирација, варење — бивају несвесно и остају увек у несвести, у мраку живота, неосветљени свешћу у нормалном стању; сва осећања која поничу у целом систему тела услед органских процеса и која чине најмасивније, најшире елементе свега живота, која човек дели са свима животињама, остају увек несвесна. Тако и она душа, у којој је делимице настала светлост самосвести, ипак највећим делом остаје у мраку несвести, те и у свесном духу увек већи део почива у несвести. Тако је у највећем броју случајева и сама апстракција инстинктивна, неразмишљена, несвесна; пажња, свест не суделује скоро ни мало у формацији већине апстракција; из аналогије, из сличности, спонтано схваћене, потиче без размишљања и свести апстрактна идеја, која се свесно даље развија; тако и највише идеје израђују се несвесно и неочекивано у духу великих мислилаца, те и свака велика, генијална мисао постаје несвесно и невољно; све велике идеје, сва велика открића и проналасци постају дедуктивно, несвесно, невољно, притиском историје и времена, док је много мање тековине историје и ума добивено индукцијом, свесним намерним процесом, с намерним смером. Тако и већина свих људских наклоности и радња

потичу из инстинкта, из несвеснога процеса из којега се састоји осећање, те људи у опште много више и много чешће раде несвесно него свесно.

Као што несвесно иде пре свесног, тако по закону нестајања, изнесеном у првој књизи овог дела, и оно што је свесно и што је постало свесно најпосле тоне у несвесно, те је за време целог живота човекова количина несвесног много већа од количине свега свесног; свесно почива скроз на основу несвесног, вољно на основу невољног, и несвесвесно и невољно увек суделује у свесном и вољном, те нема ни једне једине снаге душе и духа која није прво радила у мраку несвести и невољности, док није ступила у свест, као што и најсвеснији духови проводе две трећине живота у сну, незрелости, детињству, слабости. Као што свест најзад прелази у несвест и вољно у невољно, тако и свесне радње, вршене прво свешћу и вољом, најпосле и највише теже да пређу у навике, у радње вршене без суделовања свести и воље; сваки покрет, усвојен једном вежбањем, свршава се најпосле сам од себе, инстинктивно, несвесно као и рефлекс; често понављање прокрчи пут и онда нестаје вољног напрезања, и радње које су пре трудно извођене постају тако махиналне да се могу свршавати сасвим несвесно, без напрезања свесне воље. Тако највећи број наших радња долази из навике; већину радња у животу човек врши несвесно, не са размишљањем и непрестаним напрезањем своје воље него из навике и под упливом ње, и та несвесна навика влада не само над нашим вољним радњама које, понављајући се, губе свој карактер размишљених радња, извршених вољом и напрезањем, него и над свима стањима душе људске, над сензацијама, осећањима и радњама ума; тако се навике лагано, неосетно и несвесно развијају и утврђују у нама.

Као што много већи део радња душе бива несвесно, тако се несвесно и наслеђују особине и снаге душе и тела и наслеђује само оно што је несвесно у души, основне снаге нашег психичког бића, као што су осећања, док је много мање у души онога што се доцније у животу прилагођавањем мења и добива и што се не наслеђује, а те измене и те доцније тековине бивају само у области разума и свести. А пошто се тако наслеђује само оно што је несвесно и пошто је несвесног у души много више него свесног, то је свуд и увек *много више наслеђеног него доцније добивеног*, много је више онога што се наслеђује у животу, и у души сваког човека, него онога што се доцније добива, борбом и прилагођавањем. Много већи део душе сваког човека јесте наслеђе од целе прошлости, продукат целе историје и прошлости људске, док је много мањи део про-

кукат и резултат његова индивидуалног искуства, његових сопствених бораба и напора, патња и рада; и у свему су људи много више наследници прошлих времена него творци свог времена; па и највише духовне способности једног човека мање су дело саморадње него што су предање, наслеђе од историје. И велика већина људи наслеђује цео свој духовни живот и поглед на свет, не чинећи употребу од своје сопствене снаге сазнања и суђења.

И у самој уској области свести много већи део чини вера него свесно, непосредно знање, као што и у опште у сваком психичком акту човекову има много више вере него знања. Пошто човек све што непосредно може знати може то само чулима, и пошто се чулима може сазнати само један бесконачно мален део од свега, и пошто је мôћ чула ограничена и у простору и у времену, ограничена само на садашњост, то све остале области ствари, сва непрегледна поља прошлости и будућности, пред којима садашњост ишчезава, могу доћи до свести само вером, само као наслеђе, могу бити предмет само свесне вере, као што су сва највећа и најтежа питања људског ума била увек и остаће за на век само предмети вере; знање и оно што човек сазнати може ишчезавају према вери и снази њеној, те и највиши закон коме људски ум тежи биће много више предмет вере него знања; вера ће увек бити општи, последњи основ разјашњења за све што је људском свесном уму неразјашњиво, као што су и идеје апсолутног принципи вере а не знања и науке. И као што свесно, постајући из несвесног, опет се враћа и тоне у несвесно, тако је и вера, као атмосфера духа, из које све постаје и у којој најзад свега нестаје.

Па и сâм ма који језик може довести до јасне свести само један мали део од велике множине односа који постоје између појмова.

И пошто је свест будноћа и све већа и виша свест све већа и виша будноћа, то се много већи део живота и код човека, који је највише будан и по томе највише свестан од свих осталих ранијих ствари, проводи у спавању и у будном сањању него у свесној будноћи.

Тако у истој пропорцији, у којој стоји мозак према телу, дух према животу, стоји и свест према несвести.

Та иста пропорција свести према несвести, која је у индивидуалној души, јесте и у људском друштву. Пошто је осећање генерално свима животињама и људима и пошто је осећање несвесно, то је и несвест генерална страна и снага психичког живота код свих животиња и људи. И свест не само што је ограничена само на човека него и у човекову друштву само на врло мало људи. Као што је мозак само један мали део тела, тако се и светлост

свести простире само на врло мали број од свих људи у свима друштвима; маса сваког друштва остаје увек у низини мрака и несвести; њена се свест никад не диже изнад најужег круга себичних односа, веза и потреба, те се велика већина људи никад не диже на највишу висину чисте и јасне самосвести; то је могуће само појединим духовима који увек чине само мали број свих људи у свима друштвима и временима. Маса сваког друштва, неспособна за мишљење и разум, без свесног пута и смера, увек несвесно, подражавајући иде за појединцима, који крећу и воде масу, изражавају њене жеље и наде и уносе идеје у њу. Душа већине људи остаје увек на ступњу најуже и најниже свести, на несвести свега општег, вишег, дубљег и даљег; покретан само подстрецима задовољства и бола, не дижући се у размишљању изнад себе и својих себичних интереса, дух нижег човека не излази никад из несвесности, пошто је увек заузет одржањем телесног живота и задовољавањем телесних потреба. Тако велика већина сваког друштва иде покорно и несвесно за духом свог времена, не питајући ни за шта, не мислећи ни о чему, не знајући ни од куд ни куда иде. Наслеђујући свој духовни живот, своје појмове и мисли, нижи човек масе никад их свесно не мења, пошто их је несвесно и примио и задовољан тим он никад и не осећа потребу више свести, чистије истине, те никад и не тражи светлости. Тако већина нижих људи, не дижући се у свести својој никад изнад себе и својих уских односа и потреба, остаје увек несвесна свих виших, доцнијих историјских момената друштва и његових интереса — народа, државе, човечанства. Само мало њих у једном народу потпуно су свесни те народности, њених потреба и идеала, дела, интереса, путева и опасности; велика већина сваког друштва живи само за себе, подмирује своје потребе, ради за своје интересе, мисли само о себи. Као што се само мали део душе пење до свести, тако је увек само мало оних који су свесни потреба и интереса целог друштва, народа, времена; само је мало оних који су свесни у име свих и за све.

Као што већина радња сваког човека постаје из навике и прелази у несвесну навику, тако се и већина људи у сваком друштву управља по навикама и нагонима, само врло мало њих по разуму и свесном начелу, те и већина промена у сваком друштву бива лагано, неопазно и несвесно, без свесног суделовања већине људи; тако и прилагођавање новим идејама бива у опште без свести и тек доцније долазе оне до свести. Тако су и сви велики социјални моменти, — подела рада, народи, државе — постали и расли несвесно и тек сазрели долазе до људске свести. И као што се само

мало од свега онога што је у души бивало памти, док се све остало заборавља, тоне у мрак несвести, тако се и свако друштво сећа само мало момената из своје историје и у сваком друштву памте се само мало њих и само их мало њих памте; велика већина сваког друштва и народа сећа се имена и дела само мало њих из тога друштва и народа; сва остала огромна множина људи сваког друштва, и не долазећи никако до свести већине људи, брзо се заборавља и у њиховим најужим круговима, те на једног чије се име чува, које је отргнуто од заборава, који је постао бесмртан, долазе многи милиони људи и живих заборављених. Тако исто сваком појединим индивидуалном духу долази до свести само један врло мали део огромне множине душевних радња, које долазе до израза у животу целог једног народа и друштва.

И као што се примитивни човек са свима особинама и снагама своје душе таложи у масу историјског друштва, тако се и првобитна мишљења људска о свету и човеку, која су првобитно била општа мишљења а данашњем високом уму само су заблуде, таложе у мишљења и у предрасуде масе друштва историјског, а бистре се и чисте појмови само код људи на висини друштва и историјског времена. Тако је првобитно општа вера у моћ прорицања непосредне будућности појединих индивидуа људских, из ствари, карата, санова, сталожила се у генаралну предрасуду масе свих историјских друштава.

Иста пропорција свести према несвести, која је у индивидуалној души и у људском друштву, јесте и у историји целог човечанства. У историји човечанства само је нека далека и моћна судба, независно од људске воље и свести, управљала свима великим људским стварима и деловала на опште промене света; људској вољи и свести и људском разуму она је увек остављала само ситне ствари, које нису биле одлучне и судбоносне по живот народа и друштава; све велико и судбоносно што је постајало и бивало у историји, бивало је и постојало од себе само, без људске воље и свести. Никоји велики појав и догађај у историји није резултат људске воље, намере и свести, него су сви продукти и резултати неминовних закона који управљају судбом свега човечанства и природе и који ни мало не зависе од људске воље и свести и којима се никоја људска воља опирати не може. Историја човечанства није продукат свесне воље човекове, те свест човекова нема никакве снаге ни вредности у историји, пошто свест у опште не ствара ништа и пошто у свест улази и бива од свести осветљено само оно што је пре тога несвесно свршено

и створено; нема ни једног историјског момента, који се ма кад јавио, коме је човекова свест могла предвидети све последице и резултате. Свака реформа у друштву, у религији, у науци почињала је ситницама, које у почетку нису имале одмах велики план, које је после добила; увек је у историји било много више непредвиђеног, ненамерног него свесног, вољног, намерног. Ни једном проналаску ни открићу нису могле бити предвиђене све последице; сваки проналазак и свако откриће имали су неслућених резултата, буђењем нових снага човекових и откривањем нових путева и оруђа у великој борби историјског човечанства; вештина писања, као и други проналасци и открића у историји, постала је несвесно, ненамерно, као што је без људске воље и свести постала једно од најмоћнијих оруђа све цивилизације и прогреса и свега вишег друштва човекова. Тако и све велике духовне, историјске тековине човекове — религија, морал, језик, уметност, право, држава, народ, нису продукат вољне, свесне радње разума човекова, него су спонтани, несвесни продукти природног кретања и развитка ствари, постали су сами од себе, из дубине човечанства, без суделовања људске воље, свести и намере. Тако исто ни једно велико откриће, ни један велики проналазак у историји нису учињени свесно, намерно, вољом људском; све је то бивало по слепој нужности историјских закона, силом природних околности, притиском историје и времена. Колумб је нехотице, невољно открио Америку, тражећи сасвим нешто друго и не могући предвидети резултате свог наласка; он је био тим открићем само оруђе зрелог времена и историјске потребе човечанства; случајно т. ј. несвесно, невољно нађени су сви велики научни закони: од гравитације и специфичне тежине до електрицитета и магнетизма, као што су случајно т. ј. невољно учињени сви велики проналасци и открића у историји, од ватре до железнице, као што су и већина лекова, које данас имамо у медицини, нађени случајно, невољно. У свима тим променама, открићима и проналасцима човек са свом својом свешћу и вољом био је увек само слепо оруђе неке више силе, која управља свима стварима, људским и нељудским; све што је у историји човековој створено и учињено све је то у великом и главном само судба чинила, без суделовања човекове свести и воље, а та судба испољава се у своје две највише манифестације, у време и потребу; време и потреба јесу највише силе које стварају све и уништавају све. Као што се резултати индивидуалне воље човекове потпуно губе у великим размерима и бројевима друштва, тако исто и резултати свести људске губе се у великим цифрама и временима историје. Тек у ве-

ликим бројевима дугих времена види се ништавило људске воље и људске свести, те се у историји и из ње види да ништа није било како је човек хтео него како је морало да буде, како је судба хтела: човекова воља и свест ограничене су само на врло узан круг ситних ствари садашњости; све остало у огромној већини јесте резултат радње неке више силе, судбе која одређује ток природе као и ток историје, ток живота људског. Највише што човек свешћу својом може учинити јесте да тражи и сазна законе природе и законе историје и да се по њима управља, те цео досадашњи ход човечанства у историји личи на несвесно лутање по океану без компаса. По томе индивидуална свест ма како великог генија и сувише је мала и слаба да разуме склоп и ток ствари; највиша свест, највиши разум само је у историји; само онда, кад човек буде разумео прошлост и будућност ствари и свог ума, моћи ће разумети склоп и ток свега живота, т. ј. моћи ће постати потпуно свестан; по томе је историјски разум највиши ступањ разума и свести, највећи и најсигурнији критеријум сваке истине, највиша тачка за посматрање свега, природног и људског. Случајност свега бивања у историји значи немоћ људске свести; законитост и морање у историји значе немоћ људске воље; у оба случаја свест и воља људска губе се у историји пред нечим већим и моћнијим, пред нечим што је неприступно људској свести као и сувише високо за њу.

Пошто је мало апстрактног разума међу људима, то је *мало науке и философије*. Пошто је снаге апстракције најмање код људи, те је има само код врло мало људи, пошто је снага апстрактног мишљења најређа и најслабија од свих осталих људских снага и пошто за науку и философију треба снаге апстракције, то су философија и наука ограничене на најмањи број људи у свима временима и друштвима; способности научних и философских има најмање од свих осталих снага људских и најмањи број људи у сваком друштву и времену бави се науком и философијом; апстрактне истине и законе науке и философије само су врло ретки људи моћни да откривају а већина и оних који се баве науком само су репродуктивни. Пошто наука и философија занимају само људе од разума и пошто код велике већине људи осећања и по снази и по количини и по величини превлађују над снагама духа и разума, то је велика већина људи увек далеко од науке и философије и неспособна је не само да тражи и налази истину него и да је прими чисту и светлу.

А пошто се само у правој, научној историји апстрактни разум диже до свог суверенства, до највише висине, то је *од свих наука најмање праве историје* и најмање је оних који се њом баве. Пошто

већина нижих духова људских живи само у садашњости и, појимајући и сазнавајући све чулно, може само садашњост знати и у њој живети и, уживати и пошто се само садашњост може сазнавати чулно, то се и већина наука, природних и социјалних, бави само садашњошћу ствари, док су прошлост и будућност ствари апстрактног ума и мисли. Отуд најмање људи појима историју и разумева историјски, пошто се права историја бави стварима које нису доступне ни једном чулу, пошто од свих наука чула имају најмање посла у историји и најмање се у њој њима постиже, те је и сувише апстрактна, да би је већина људи разумети могла; отуд су историјске истине и закони врло тешко доступни маси, јер пошто већина људи живи само у садашњости, пошто се само садашњост може сазнати чулима и пошто се чулима само стварни, материјални факти могу сазнати, то ће идеје, пошто су све резултати и продукти историје, увек остати неприступне маси, која их може примити и схватити само у резултатима њиховим, само у практичној конкретној форми њиховој. Отуд најмањи број и од оних који се баве науком имају осећања за историју, интересују се њом и траже да је разумеју. Пошто се све остале науке баве само стварима у простору, који се једино може чулима сазнати, а само се историја бави стварима у времену, то је историја најапстрактнија од свих других наука; у њој апстрактни разум долази до највише владе; историјско појимање јесте највише појимање ствари, историјско разумевање је последњи и највиши ступањ разумевања, до којега се диже само врло мало њих. Дух је највиша, најужа област душе; историја је област духа, област духова међу људима, област чистоте и слободе, у којој има места само за мало њих. Највиша свест, највиши разум само је у историји и само ће се онда моћи потпуно разумети све, кад се буду разумеле прошлост и будућност ствари. Тако је историјски разум највиши разум људски, највећи критеријум сваке истине, пробни камен снаге и вредности свих ствари, највиша тачка за посматрање свега, природног и људског.

Пошто је разума од свега најмање, то *најмањи део од свега, од свих ствари може се знати и разумети.* Врло мали део свих односа и веза својих са ближом и даљом природом човек осећа, а још мањи део свих тих односа и веза човек опажа; само мало страна од целокупног живота може човек чулима сазнати. Пошто је снага чула ограничена у простору и у времену, пошто се чулима само садашњост може непосредно сазнати и пошто је садашњост увек само један бесконачно мален део све прошлости и будућности, то се само мали део од свега може знати; огромна већина ствари, појава и

[illegible] ... као и стара божанства и [illegible] ... и дошле на њихово место.

По истој пропорцији по којој разума има најмање од свих ствари, тако се и најмањи део ствари може разумом схватити. Разумети; и највиши поједини умови људски, поред свега напрезања свог, разумети само мале одломке свих области природе. Закони ума човекова простиру се само на један бесконачно мален део целокупног живота и у истој пропорцији, колико су закони ума ситни и слаби према механичким, физичким и хемијским законима, тако исто мален део природе и њених појава може човек разумети т. ј. тумачити законима свог ума. По томе је и најмањи део ствари уређен по људском разуму, пошто се само најмањи део ствари може разумети и пошто само најмањи број људи разуме то; огромна већина ствари уређена је по неком другом разуму, вишем и дубљем од човекова. Човек може да разуме само оно што се у ма којој инстанци односи на њега, што је ма којом везом везано за њега; чим он изгуби везу ствари са собом или их не види, он их не може разумети; он не може разумети на што ће све то што постоји у свету, од космичких тела до човека, и чему то све треба, кад ће свега тога једног дана нестати у мраку и хаосу; све ће то њему остати вечита загонетка. Као што је разум резултат процеса мишљења, само једна тачка у океану, тако је и цело данашње уређење природе само резултат једног дугог процеса, само једна тачка у општем

бивању, и само тај један моменат општег бивања, само то што је уређено тако да га људски разум може схватити, само то може човек и разумети, а то је само један бесконачно мален део свега, у простору и времену. Последњи, највиши и најдубљи проблеми који обухватају највише области, остаће за на век неразумљиви. Онај који би разумео све могао би бити и морао би бити само један, јер би у двојици већ био подељен тај највиши разум, а с једним само делом ни један од те двојице не би могао обухватити и разумети све; тај највиши разум морао би бити само један, а то је само Бог и може бити само Бог; Бог не само што треба и мора да буде један него он и може да буде само један.

А то што је од свега људског најмање разума код човека и код људи условљено је и самом физичком организацијом човековом.

У телу човекову има врло мало оних органа који имају психичке вредности, који имају уплива на процес мишљења, разума, свести; цело тело човеково у строгом смислу и у главном само је механизам храњења, јер у последњој инстанци сви телесни органи и делови раде у служби храњења, као што је и први смер свега спољашњег рада осигурање телесне егзистенце добивањем хране. Отуд највише рада, снаге и вредности утроши човек на храну, најмање на доцније више потребе, васпитање и образовање душе и духа, те се у средствима за храну потроши већа сума вредности него у свима другим потребама заједно. Отуд телесни органи, који су у служби тела, који врше телесне функције и задовољавају телесне потребе, заузимају скоро цело тело; отуд за душу има само мало места у телу и то само у мозгу, који је врло мали део целог тела, не само код животиња него и код човека, код кога је мозак само $^1/_{40}$ све масе тела, те има само 3—4 од сто мозга од своје целокупне тежине и добива $^1/_5$ целе крви тела. Али као што је нервна снага само један мали део све животне снаге, као што се велики део нервне снаге, осим на кретање мускула, мора трошити и на одржање процеса органског живота, дисања, варења, циркулације и других радња, тако је и мозак, и ако је виши психички живот ограничен само на њега, великом већином својих радња и своје снаге, у служби тела. И ако је мозак с чулима једини орган вишег психичког живота и ако мозак с чулима заузима сразмерно врло мали део организма човекова, опет је први, главни и основни посао мозга и чула добављање хране за тело и чување тела од спољних опасности, док све остале више функције мозга, посматрање, мишљење слободно од службе телу и животу, и код самог човека јесу само споредни, почасни, доцнији послови мозга, те се и развијају у врло слабој мери код по-

јединог човека и сразмерно код врло мало људи, те код огромне већине људи мозак само служи стомаку и одржању тела; осим тога мозак има велика уплива и на функције тела, на варење, циркулацију и преко њих он својом сарадњом има велика уплива и на све остале органске процесе, док мали мозак нема ни мало везе с душевним акцијама, него је у вези само с радњом мускула. Не само што је мозак већим делом у служби телу него и као једини орган душе, већим делом својим, он је орган само нижих психичких снага, нагона и осећања; већина је мозга за животињска осећања и нагоне, јер велика већина његове масе посредује само осећања, док су делови мозга који условљавају разум врло мали према њима, те је код сваког човека осећања много више него ума, те је и у сваком друштву и времену врло мало људи од ума.

Иста је пропорција и с чулним осећајима. Првобитно и најгенералније чуло коже заузима највише места у телу; сваки део површине тела може се тако додирнути, да узбуђује осећаје топлоте или хладноће и свака је материја способна да под извесним околностима произведе те осећаје, а само врло мало делова тела и само врло мали делови тела способни су да узрокују више осећаје укуса и мириса, а још мање оних који су ближе интелигенцији и служе јој, слуха и вида, и само мало материја или извесне врсте таласања јесу способне да узбуде те делове тела, чулне органе. И чула, као и мозак, већином својих радња служе само телу и одржању његову; укус и мирис служе само органском животу, као и чуло коже, те осећаји укуса и мириса мало доприносе умном процесу, далеко су од свести, те их се је тешко опоменути, док и слух и вид, који једино од свих чула приносе и служе интелигенцији, ипак већим делом суделују само у животу осећања, у служби живота и тела. Тако не само што чула већином својих радња служе само телу, органском животу, него и већина чула служи само телу и одржању његову. Само виша чула, слух, а нарочито вид, служе интелигенцији и приносе разуму и свести и то не само малим делом њихове снаге и њихових радња него и малим делом самих органа. Као што је само један мали део коже способан за јасне осећаје пипања, и то врхови језика и прстију, док су на осталим местима тела осећаји пипања врло нејасни, тако је и чулни орган вида само једним малим делом свог апарата способан да посредује јасне представе; само једно мало место у оку може да посредује јасне слике предмета, а остали делови могу доносити само нејасне представе.

И од свих чула око једино служи и приноси интелигенцији, оно једино од свих има више психичке вредности. Чуло вида до-

носи нам највише утисака од свих других чула, јер је његов делокруг много шири него ма ког другог чула, али оно само за себе обухвата управо само област светлости и боја. А о просторним односима, о површинама, телима и облицима не бисмо ништа знали ни искусили само посредством чула вида, без чула пипања, јер нам чуло пипања прво доводи до свести, да постоји један изван нас одвојен спољни свет и да он на нас делује. Највећи део наших представа долази од вида и најважније од свих представа јесу представе вида, јер утисци нижих чула тешко се склапају у представе у свести, те утиске, који нам кроз нижа чула долазе до свести много теже можемо себи представити, него оне које добивамо вишим чулима нарочито оком, те утисци од вида најјаче остају у успомени, у свести, и по томе највећи удео у отварању спољашњег света човеку припада само чулу вида, на које долази $^{9}/_{10}$ свих чулних опажања; оно игра највећу улогу у свему људском раду, практичном и спекулативном; оно се највише употребљава и њим се људи највише служе, те од свих чула оно доноси највише података свести; око не само испољава и изражава све покрете душе, него је од свих чула једини прави орган духа и интелигенције; оно је онако исто оруђе духа као и рука човекова оруђе културе и цивилизације. Од свих чула само је област вида доступна разуму; утисци слуха и пипања могу се дићи до представа; остала чула тону у осећању, у дубљој и мрачнијој области живота; од свих чула само вид допире до разума, до истине и служи њој. Те разумети значи видети, не значи чути ни опипати; оно што се разуме може се само видети а не може се ни чути ни окусити ни омирисати ни опипати, и само се оно разуме што се може видети, те разумети нешто значи видети га у свима његовим везама и односима са свима и према свима осталим стварима, те је круг вида једини круг разума, те и разум није ништа друго него унутрашњи вид, гледање унутра, кроз чулну површину ствари; и пошто чуло вида обухвата само област светлости, то се и несвесно говори „светлост разума“, пошто се у опште може само оно видети што је осветљено, те је разум орган унутрашње светлости.

Пошто разумети значи видети и пошто је разум само унутрашње гледање, то су на гледању, виђењу основане и све науке. Пошто је светлост једини језик којим нам звезде говоре, то је на гледању основана цела астрономија; тако и у геологији и у биологији и у свима природним наукама око највише користи и највише доприноси у разумевању ствари и појава у тим областима; па и већина социјалних наука основане су на посматрању, на искуству

добивеном гледањем, виђењем. И смер саме историје, којој једино од свих наука не треба ни једно чуло и чуло вида само посредно јесте да кроз кору садашњости види прошлост и да гледајући у напред, прозирући будућност, осветли путеве којим ствари и човек иду, да осветли оно што је чулно невидно, као што је и представа невидног у видном, представа снаге, која се не види и која се испољава у видним стварима, прво дигла човека на виши ступањ разума.

Пошто тако много више органа у телу човекову и у колико служе души служе само нижем психичком животу а врло мало разуму и свести, то је и у самој души много већа област нижег психичког живота и снага него област разума. Као што је осећање најпростија, првобитна и најгенералнија психичка снага, и као што органа осећања има много више него органа мишљења, тако и сваки човек много више осећа него што мисли и много је више оних који осећају него оних који мисле и разумевају. Тако и у свакој људској души и код већине људи много више делују фантазија и уображење него логичко суђење, као што и воља, жеље и наклоности, мржња и љубав много више одређују човека у његовим радњама и много више људи одређују него ум и разум. Тако код велике већине нижих људи, тело, живот, душа још нису одвојени једно од другог; оно што задовољава тело и његове потребе, задовољава и душу и њене потребе код нижег човека; и живот и тело и душа све је то само једна маса, једна општа целина код нижег човека. А још је најмање одвојен дух од душе, који је само најмањи део душе, највиши ступањ у скали психометра, најужа и највиша област душе на коју се само најфинији део душе може попети и на који се пење душа само мало људи. На душу делује спољни свет, садашњост и њене прилике, на дух делује само историја и дух је орган само историје, само је одушка историјских дубина и ради само под притиском целе историје. А пошто је код већине људи сума унутрашње интензивности, снага душе тако мала, да се сва утроши у животу, у борби за њега и у бризи за одржање, пошто се душа већине људи сва у то утроши, то ја дух само остатак непотрошене душе у животу, као што је и цивилизација остатак, једина чиста добит од свеколиког напрезања човечанства у борби за живот, те по томе луксуз живота.

И у самој области духа много су генералније првобитније снаге његове, опажање и појимање разлике, посматрање, памћење и упоређивање, док је много мање доцнијих виших снага његових, апстраховања, генералисања, увиђања сличности и оснивања закона и принципа на њима. Прва, основна и по томе најгенералнија осо-

бина и снага духа јесте појимање разлике и она је основ и почетак свега сазнања и појмови разликовања јесу најгенералнији факти свести, као што је и у природи у опште раздвајање, разлагање прво-битније и по том генералније од спајања и уједињавања, док је способност откривања сличности, на којима једино и почива сва могућност научних и философских закона и принципа и за које треба велике снаге апстракције и генералисања, много ређа снага духа људског, те је само врло мало људи, у свима друштвима и временима, има. И у самом откривању сличности, највишој функцији духа, највећи удео припада аналогији, првобитном и по том генералном ступњу и форми духа; аналогија је први ступањ сваке теорије и идеје, сваког закона и принципа.

И то, што је од свега људског најмање разума код човека и код људи, условљено је не само физичком организацијом човековом него *и организацијом саме наше планете у опште.*

Природа даје драговољно човеку само оно што му је за физички живот потребно и то само у мало повољних предела на земљи, док се врло ретко или скоро никако не састају сви услови да се она непосредно може разумети; природа храни само тело човеково, само нижи живот његов, за дух његов она има само мало хране, и она се мора мучно тражити; само мали део свих природних процеса може се великим напорима и трудним размишљањем разумети, док огромна већина њених процеса и поред свих умних напора остаје за на век неразјашњива; безконачно мален део природе отворен је и доступан људском осећању и уму, а огромна већина живота природе за на век је затворена за човека. И у ономе у чему природа непосредно делује на душу човекову она већином буди само ниже психичке снаге, осећање и фантазију; она сама не буди разум човеков; много више природних појава узбуђује уображење него што подстиче разум.

И од целе површине земљине, која је и сама само један мали део целе земље, $^{1}/_{260}$ њеног дијаметра, и која је једино станиште човеково, врло је мало крајева повољних духу и развитку његову. И на земљи као и у људском телу има мање племенитих делова и свуд су мањи по свом обиму од неплеменитих, који као пустиње, водене, ледене и пешчане, покривају највећи део земљине површине; само на мало срећних места на земљи дала је природа све што је човеку потребно за одржавање живота; само поједини заштићени крајеви били су згодни да се људи на њима у већим друштвима скупе и да радом изведу више културе и цивилизације; народи вишег духов-

ног дара и способности са вишим и лепшим формама духа живе само у умереном појасу земљину, који је једино погодан и повољан њима и који је мањи од осталих појасева земљиних, те све просвећење, образовање и цивилизација човекова обухватају само једну уску пругу земље, пошто само неколико тачака на целој земљи спајају у себи све услове за самостални развитак више цивилизације, те цела бела раса, која је једини носилац више цивилизације, само је $^1/_3$ целог човечанства, док сва остала, велика већина земље, хладних и врелих зона, носи и одржава само најнижи живот људски и буди само најниже снаге духа, и док сва остала огромна већина човечанства, удаљена од процеса историје и не суделујући у њој, не диже се никад до племенитијих и узвишенијих форама и снага људских, до хуманости и племенитости, до правде и разума. На целој земљи, у свима регионима и климатима живе људи, али интелигенције и разума има само на појединим, малим тачкама њеним; огромна већина човечанства, живећи у неповољнијим крајевима земље, троши сву своју снагу и све своје време у борби за одржање живота и на задовољавање телесних потреба, не дижући се ни у раду ни у уживању свом изнад телесног и чулног; и на оно мало повољних, згодних места на земљи, где човек не мора потрошити сву своју снагу у бризи за живот, где плодна земља многоструко награђује његов рад, и на тим местима човек се ретко диже до мишљења и разума, јер је мало спољних подстицаја за то и мала је потреба за њих.

Не само физичком организацијом наше планете него и земљиним положајем у космосу у опште условљено је, да је само мало разума код њених највиших бића. Пошто су светлост и тон главни посредници између наше душе и спољашњег света, пошто само они од свих осталих снага природе буде душу човекову, јер се може разумети само оно што се види, а може се видети само оно што је осветљено, то, пошто светлости и звука као доцнијих има много мање од ранијих физичких снага то је врло мало у природи снаге, које буде и подстичу разум човеков, по оном истом реду којим су поједине снаге постајале пре и пропорција величине и снаге којом те поједине ствари делују на човека, на његову душу и његов дух. Само оку од свих чула треба светлости, сва остала чула јесу чула мрака, у мраку живе и раде. И по тој истој пропорцији, топлота првобитнија и генералнија снага од светлости и много више делује на човека и чуло топлоте не само да је генералније од чула светлости него заузима и много већи део тела од чула светлости, док је светлост, која једино од свих снага природе буди дух, ограничена не само у простору и у времену у природи, него

је ограничена и само на један мали део свега тела човекова, који је може примити. Осим тога земља својим општим положајем према сунцу и према другим планетама заузима у опште нешто средње, и по даљини од сунца и по величини и по количини топлоте и светлости коју од сунца добива, те је и на земљи самој све у опште расположено за нешто средње и тај медиокритет превлађује у свима односима њеним; од неорганског света до духа човекова превлађује осредњост и она је најгенералнији однос појава и ствари на земљи.

Пошто је свести и разума тако мало код људи и пошто је тако уплив свесне воље човекове ограничен на врло узан круг ствари и односа у свима друштвима и временима, то је, пошто је права слобода основана само на свести и разуму, *слободе врло мало* а много више слепе нужности, морања. Три су области у свету ствари: област чистог морања која обухвата сву огромну величину неорганског света и живота, област могућности која обухвата органски живот и област требања, област хуманог живота човекова. И не само што у неорганском свету све оно што бива мора да бива и бива само за то што мора да бива и све што у њему бива бива само по слепој нужности, него и неорганског света мора да буде у свима просторима и временима; а у области органског и психичког света бива само оно што може да буде и тежи се ономе што треба да буде; и органског и психичког света може да буде и треба да буде, али не мора да буде. Тако је област морања, неслободе, највећа; факти морања, слепе нужности, најгенералнији су. Докле год допире област несвесног дотле владају морања и нужност; а пошто област несвести обухвата цео неоргански и органски живот, велику већину свега људског живота, то и област морања обухвата све те регионе; као и разум и свест тако је и слобода само једна мала тачка у океану морања, неслободе; зависност је најгенералнији факат света, ње има свуд и свагда, од крајњих граница козмоса до крајњих граница ума људског.

Иста је пропорција слободе према неслободи и у човековој души и духу. Као што механизам влада у свима појавима природе, тако и од две области живота душе област механизма много је већа од области слободе, обухватајући све појаве, који постају и делују без нашег знања и воље, док се уска, ограничена област слободе, свести, диже тек доцније над тим појавима. Пошто област механизма обухвата све регионе несвесности људске душе, то ту не може бити ни помена о људској вољи, јер воља претпоставља сазнање, а ту још нема сазнања; све ту делује по нужности, морању, независно од свести и воље људске и увек одређује и онај део душе

који се развио до свести, пошто се свест и развија само на основу несвести. Тако област механизма код сваког човека обухвата и све органске процесе и функције органа у телу човекову, који бивају и раде независно од слободне воље човекове, која у њима ни мало не суделује, који функционишу сами од себе од првог часа живота; таки су на пр. органи храњења, стомак, црева и т. д.; варење је само последица инстинктивног акта једења; прелаз хране из стомака у црева не само што се не осећа, не само што човек није свестан њега него и воља његова не може ту ништа; то је рефлексно кретање, физиолошки акат с којим дух и психологија немају посла; тако је и с процесом циркулације; то су витални акти слепог инстинкта, снаге коју не стварају ни искуство, ни разум ни воља човекова.

И као што се цело наше психичко биће колеба непрестано између несвести и свести, тако се оно непрестано колеба између морања и слободе и као што у огромној већини случајева превлађује несвесно, тако већином превлађује и морање. И као што на послетку свака воља прелази у невољну навику, као што се свесно губи у несвесном из кога је и постало, тако се најзад и свака слобода разрешава у неслободу, зависност, покоравање, морање, јер се сваки човек, и нижи и виши, мора покоравати, само у разним временима и на разним висинама духа покорава се и разним снагама: природи или човеку, људској вољи или идеји и закону, осећањима и прохтевима или свести и разуму, живим људима или историји; те и сама наука и философија ни чему другом не теже него да сведу све под владу слепих и нужних закона, место ћудљиве владе божанстава, природних сила и људске воље. Сви су људи несвесна и невољна оруђа природе, свога друштва и времена, садашњости и историје; највиши ступањ слободе људске јесте не зависити од живих људи, од свог времена и свог друштва, бити оруђе историје, а на тај ступањ пењу се само највиши духови. Јер што је виши човек то му је и душа слободнија од спољних подстицаја и утисака природе, садашњости, друштва, прилика и од свог сопственог тела; што је нижи човек то му је душа све више везана за тело, зависи од њега и служи њему, све више зависи од прилика садашњости, од природе и спољних утисака, те што је виши дух све је више оруђе само прошлости, историје и тим све више орган будућности. Као што дух човеков све мање зависи од спољне природе и од своје телесне организације што је човек даље од првобитног, природног, неисторијског живота, тако и оно nihil in intellectu quod non ante fuerit in sensu важи само за дете и за при-

митивног човека, који добивају све своје утиске и представе само с поља, из природе и своје садашњости и околних прилика и само према тим непосредним утисцима и представама стварају своје појмове. Што је човек даљи од тог првобитног живота, што је зрелији, што улази дубље у историју, те што је виши т. ј. више везан историјским везама, тим је све мање у уму његову онога што му само чула доносе, из спољашње природе и његових савремених, садашњих прилика а све више онога што му историја доноси; његово знање, његови појмови и идеје све су више унутрашњи, историјски, резултати историје, све мање чулни, резултати чулног искуства; велике теорије и идеје историјске — гравитација, еволуција, правда, законитост — нису резултати чула ни чулног искуства него историје; модерни човек појима гравитацију не као резултат свог чулног искуства и мишљења или што би био виши, интелигентнији од духова прошлости; појам гравитације он је добио од историје, као духовно наслеђе од ње; без историје и ван ње ни најдуховитији не би се никад дигао изнад чулног појма окретања сунца око земље. Тако што је историјски прогрес већи и човек виши и зрелији с њим, у толико му је и душа слободнија од непосредне садашњости, од утисака природе, свог тела, свог друштва и свог времена. Тако је у свима наукама дух потонуо у чулну материју, само се у историји све више ослобођава од ње и уздиже до све више идеје. Та неслобода човекова обичног разума и узан круг деловања свесне воље његове види се у том, што природа није оставила људском разуму и људској вољи да уређује и одређује најзначајније факте живота, рађање и умирање, топлоту крви, варење и остале процесе органског живота, као ни снагу и количину осећања и разума; сви ти природни процеси у природи и у човеку врше се спонтано, без суделовања знања и разума, свести и воље човекове, коме је остављено да уређује само оно што не мора бити, што може и не бити.

Тако је у опште слободан човек само онај који не зависи од свог тела и од своје садашњости, од савремених потреба и прилика, а таквих је увек у сваком друштву најмање; човек је слободан само онда кад ради потпуно независно од природе и живих људи, па и од својих природних себичних смерова, и само така слободна радња јесте морална, те је само права слобода морална и прави је морал само у слободи; само слободан човек може бити моралан човек. Све друге радње које потичу из морања, из чисто природних, себичних животињских подстрека, немају моралности у себи. Инстинкат ради оно што мора да ради, слободна воља ради само оно што

треба да ради, а пошто огромна већина људи рада само оно што мора да ради, пошто њихове радње подстичу само нижи себични мотиви, то се људи никад не дижу до слободе, до морала, до треба. По томе што више разума, свести, то више слободе, по томе слобода воље претпоставља зрелост човека; ње нема нити је може бити ни у спољној природи, ни код животиња, ни код детета, ни код примитивног човека, ни код већине људи у свима друштвима и временима; слободе има само код зрелих, свесних, историјских људи; она се развија у историји и историјом, у тој радионици ума људског, и са све већим прогресом, са све већом дубином историје и све већом зрелошћу људском и она бива све већа. Слобода воље по томе није ништа друго него покоравање разуму, који све јаче избија из све веће дубине историје, те слобода воље претпоставља многе правце и кретање слободно и вољно само у једном или у неколико од тих праваца. У природи нема тих многих праваца и лажних путева; у њој је само један једини правац, један пут којим се мора ићи; отуд у њој нема ни грехова ни погрешака, али нема ни слободе; тек у развијеном људском друштву, где је човек везан многобројним везама с природом спољном и унутрашњом, са историјом и садашњошћу, отварају се многи прави и лажни путеви и правци у животу и тек ту настаје борба између природе и разума, између морања и требања и тек ту настаје развитак слободне воље, које ипак врло мало има, пошто велика већина људи ради увек само гоњена с поља и одређују је увек само спољне физичке и телесне снаге и потребе; увек је врло мало људи, који су кадри исплivати из струје живота на обалу и ослободити свој поглед да могу слободно гледати и пред собом и за собом, док велика већина људи, ношена том струјом, не зна ни од куд ни куд иде, нити може сама себе одређивати у свом ходу.

По томе и у сваком друштву људском, у свима временима увек је врло мало слободе и слободних. У сваком друштву и код свих народа врло мали број људи способан је за највишу слободу; велика већина људи јесте неслободна, јер се покорава само својим физичким нагонима и осећањима, нижим природним подстрецима, те им увек треба владе и управе. Пошто свака влада није ништа друго него снага која чува да се друштво не распадне, која зауздава људске, природне, антисоцијалне и себичне тежње и пошто је велика већина свих људи таква да њима треба владе и управе, то су влада једних и потчињеност других један од најопштијих појава и елемената историје људске; маса друштва људског мора увек остати неслободна, у последњој инстанци интелектуално, јер ће пој-

мовима и идејама својим маса увек зависити од малог броја слободних људи од духа и разума, људи самосталних и независних, којих је увек само мало. Пошто је рад човеков само мучна напрегнута борба против природе, да би се одржао, и пошто је тако рад немио човеку, као и животињи, то велика већина ради само за то што мора да ради да би се одржала и ради дотле докле мора да ради; по томе већина људи ради само онда кад их на рад нагоне првобитни, природни, нижи мотиви: одржање, корист, егоизам, страсти, таштина, страх и т. д. По томе не само да већина ради оно што мора да ради него ради оно само што воли да ради, само мало њих раде оно што треба да раде и раде за то што треба да раде. Пошто тако много више људи ради за то што мора да ради него што ради за то што то и тако треба да ради, пошто тако много више људских радња почивају на принципу морања него на принципу требања, слободе, то је међу људима много мање моралне, хумане, слободне радње, пошто се прави морал оснива само на слободи, него природног, невољног, неслободног рада; по томе је принцип морања, нужности, неслободе као ранији много генералнији код људи и у сваком друштву него принцип требања, слободе. И у свима друштвима и временима само је врло мало правих слободних и моралних људи, те су права слобода и моралност онако исто ретке ствари међу људима као и правда и истина; огромна већина живи само животињским, неслободним животом, везана за земљу и за тиранске потребе тела; ропство већине у ма којој форми јесте генерални факат у свима друштвима и временима. И кад сви људи, процесом историје, буду ослободили своје тело и своју снагу, ипак ће увек већина људи остати у умној зависности, у умном ропству; увек ће само мали број одабраних и узвишених господарити умовима милиона масе људске. По томе је само влада праве, природне, истините аристократије израз природне пропорције снаге, вредности и потреба људских.

Тако је и у људском друштву као и у људској души много више неслободног него слободног, несвесног него свесног, животињског него хуманог, моралног, много више неплеменитог, материјалног, земаљског него племенитог, духовног.

Пошто већина људи ради само оно што мора да ради и докле мора да ради и пошто је увек само мало оних који раде без обзира на спољне подстреке и последице, и по томе оних који раде на прогресу, то је много *више пасивних него активних* међу људима. И од свих раса људских само је једна активна у историји и у њој једној само су поједини народи у потпуном смислу активни, док сви остали

само пасивно примају резултате њихових радова и репродукују их. И у сваком друштву само зрео човек може бити слободан, па и он само у ретким тренуцима ослобођава се од свих непосредних веза садашњости, од оца и сина, од фамилије и грађанина, свога заната, својих интереса, свога народа и друштва и свога времена и диже се до чистог човека, до треба. А пошто је мишљење највиши ступањ људске акције, то се само поједини духови у мишљењу и теорији могу уздићи над свима тим непосредним везама садашњости, до највишег ступња свега хуманог.

И у историји, као што смо видели, увек и свуд мање су људски разум и људска воља управљали светом и свима људским стварима, него нека виша сила, судба, независно од људске воље и свести; човек је увек био и невољно, и против своје воље, само невољно оруђе неке више снаге; све велике ствари које су бивале у историји бивале су по слепој нужности закона историје, бивале су за то што је то морало да буде а не што је човек хтео да то буде; слобода воље људске губи се у историји пред нужношћу и мораћем и обухвата само оне атоме свакидашњег живота, који нису кадри деловати на ток живота једног друштва или народа и изменити га. По томе разумети историју значи с једне стране одвојити оно што је морало да буде од оног што није морало да буде, што је могло бити и не бити; провући конац морања кроз хаотичку масу факата у историји значи дићи живот човеков у историји до принципа, значи наћи законе историјске нужности.

Пошто је раније генералније и потребније и по томе пошто је доцније мање генерално и мање потребно, то што је нешто раније оно је генералнија потреба, потреба све већег броја ствари и људи и по томе што је нешто доцније оно је потреба све ужег круга ствари и људи, све мањег броја ствари и људи.

Сунце, првобитно, потребно је свему што постоји, и планетама и свима физичким и хемијским снагама и процесима, потребно је целом неорганском и органском свету, потребно је свима стварима и свима људима, потребно је свему људском, и животу и осећању и мишљењу, и уметности и религији и философији и науци; без сунца не би било ничега од свега тога. Неоргански свет са својим стварима и снагама потребан је свему биљу, свима животињама и свима људима; биље је потребно животињама и човеку, животиње су потребне само човеку, човек је потребан само човеку и само је мала потреба човека, човек је најмањи део свих ранијих, пречих потреба човекових.

И у области човека све раније јесте све генералнија потреба човекова; што је ранија нека ствар она је потреба све већег броја људи. Топлота и светлост, ваздух, вода и храна јесу потребе свих људи; и док је топлота потребна целом човеку, највећем делу човека, дотле су ваздух, вода и храна потребни све мањим деловима човека, дотле је светлост потребна само оку. Фамилија је потреба свих људи у прво доба њихова живота, док потребе државе, друштва, човечанства настају тек доцније са све већом зрелошћу, а пошто огромна већина људи остаје целог живота на детињском ступњу душе и духа, то је и потреба државе, друштва, човечанства потреба само малог и све мањег броја људи; за велику већину људи и држава и друштво и човечанство и сувише су апстрактни и све апстрактнији појмови, до којих се њихов дух никад не дигне, те потребу друштва и човечанства нижи, многобројнији човек никад и не осећа.

Тако су и првобитне телесне потребе потребе свих људи, док су духовне потребе доцније и више, потребе само малог броја људи. Тако и вера у форми религије потреба је велике већине људи, вера у форми философије и науке јесте потреба само уског круга, малог броја људи; тако је и монотеизам, све чистији, виши, апстрактнији, духовнији Бог потреба само малог броја виших људи; маса не осећа потребу једног чистог духа, она не иде даље од фетишизма и политеизма, задовољна с тим. Тако је и осећање потреба свих људи, апстрактно мишљење само мало људи. Архитектура је потреба свих људи, док доцније уметности, задовољавајући доцније више потребе човекове, јесу потребе само мало људи; тако је и с праксом и теоријом, тако је и са свима открићима и проналасцима у историји и свима другим појавима и снагама који су настајали у историји; потребе ватре и оруђа јесу потребе свих људи, потребе штампе, компаса, електрицитета и т. д. јесу потребе све ужих кругова људи.

Хуманост и племенитост, доцније снаге душе, јављају се тек доцније на сувим висинама цивилизације, као потребе виших душа, док се завист и грабљивост, суровост и лукавство првобитне, ниже снаге душе човекове, којима се борио у борби за живот, таложе као и остале снаге и особине примитивног човека у масу историјског друштва, као потребе нижих душа.

Иста је пропорција и у области наука. Астрономија, најранија, потребна је свима осталим наукама и резултати и закони астрономије потребни су свима људима; рационална историја, најдоцнија наука, најмање је потребна већини духова, док се већина људи никад не диже до осећања потребе за њу. А пошто је историја највиша

правда, пошто само историја одаје и доноси правду људима и стварима, то велика већина људи никад не осећа потребу правде и одавања правде људима, стварима и временима; изнад ниског ступња користи она се никад не диже; за велику већину људи корист и ступањ користи јесте једино мерило правде.

Тако, што се потреба неке ствари раније осети, та је ствар потреба све већег броја људи, што се доцније осети потреба неке ствари, та је ствар све више луксуз, т. ј. потреба све мањег броја људи. Живети је првобитна потреба, угодно живети првобитна тежња и по томе тежња велике већине људи; теорија и апстракција нису потребне маси. Истина је најдоцнија потреба човекова и тражење истине јесте потреба само мало виших духова, истина је луксуз за већину људи, која се задовољава нижим истинама, заблудама, само да би угодније живела, док је потреба врло малог броја најужег круга, људи, а пошто је највиша истина, као и највиша правда, само у историји, то је и разумевање историје потреба само малог броја духова.

Пошто је раније потребније и генералније, то је и све потребније т. ј. све раније и све генералније, те што је нешто потребније њега више и има.

Топлота и ваздух најпотребнији су и њих има свуд и свагда; воде има мање од ваздуха али више од хране. На тој тачки, на храни, види се најбоље да је човек непотребан природи и да се он само с напрезањем одржава. Биље, увек и свуд где год га има, добива храну од природе: животиње је траже и налазе, човек мора да се бори за храну, мора да је отима од природе, мора да ради за њу. И пошто је храна најпреча потреба, коју човек сâм мора да подмирује, и добивајући је готову од природе и пошто хране мање има од ранијих, пречих потреба — топлоте, ваздуха, — то је у свима временима у историји највећи део свих људи трошио највећи део своје снаге и свога времена на добивање хране.

Тако и много више људи живе само за то да набављају храну себи и другима. И код велике већине људи храна је битни део свега рада, бриге и борбе и телесна задовољства су главни смер свих жеља и свега рада њиховог. Врло мали део нервне снаге људске троши се на интелигенцију, јер врло мали део њен остаје, пошто се огромна већина потроши на одржање, на храну. Човечанство, као и све у васиони, располаже само једном одређеном, ограниченом количином своје физичке и духовне снаге и употребљава ту снагу на подмирење својих најпречих телесних потреба. А пошто је много мање у природи ствари којима човек може подмирити своје више ху-

мане потребе, него ствари којима човек може задовољити своје ниже животињске потребе, то телесне потребе своје човек лакше и задовољава на земљи него своје више потребе, и задовољивши телесне потребе велика већина нижих људи осећа се сита и задовољна на земљи.

Пошто је раније услов доцнијег и пошто је раније генералније, то је све раније све генералнији услов; што је нешто раније, то све шири кругови доцнијих ствари зависе од њега; што је нешто раније, све већи број доцнијих ствари у све већим просторима и временима зависи од њега.

Сунце је генерални услов свега земљиног и земаљског, од њеног планетарног живота до човекова осећања и мишљења; од човека не зависи ништа у природи.

Тако од свих манифестација живота човекова, физичког и психичког, треба највише услова да се стеку, највише потреба да се подмире, да би се ум и разум људски могли пробудити, одржати и развити; извесна историјска висина, историјска зрелост времена, друштвена, средина, дуге историјске припреме потребне су да се једна идеја пробуди, одржи и прими. Свака нова идеја морала је прво да издржи дугу и мучну борбу, да би била примљена у друштву, једно због тога што је маса сваког друштва незрела за идеје у опште, а друго зато што је свака идеја рушила нешто старо и доносила нешто ново, а огромна већина друштва конзервативна је, више воли да живи у старим навикама него да их мења. Отуд су нове религиозне идеје доносиле свуда крваве ратове, јер је религија најближа маси од свих осталих форама вере и маса се за њу највише интересује, док су нове идеје у наукама и философији долазиле и одлазиле неопажене од масе која их није разумевала, те се није ни интересовала за њих, те је борба финансијских и научних идеја остајала увек ограничена на површини душе друштва и на његовим висинама.

Пошто раније утиче на доцније и одређује га и пошто је раније генералније, то све раније има све генералнији, свестранији утицај на све доцније. Што је који моменат старији, ранији по постанку, његов је утицај свестранији на све доцније и по томе и на човека; што је који моменат доцнији, његов је утицај не само слабији него и једностранији, одређује само поједине стране и правце живота доцнијих момената па и човека.

Најранији моменат, сунце, својом топлотом и светлошћу врши утицај на све доцније моменте, од величине и кретања земљина до човекова мишљења, од распореда неорганских снага и материја до распореда људи у друштву и добара и тековина цивилизације и историје, од форме земљине до форме човекових идеја; неорганско

са својим снагама и материјама врши уплив на све органско, од биља до човека; клима одређује и биље и животиње и човека, и његову религију и цивилизацију, док доцнији, органски свет има не само мањи него и једностранији уплив: биље упливише на животиње и на човека, на човеков живот и цивилизацију и историју, човек упливише само на човека. Религија одређује и душу и дух човека и осећање и мишљење човеково; ступањ религије одређује и ступањ фамилије и друштва, науке и философије, душе и духа; промена религије мења и осећања и појмове човекове, наука и философија мењају само појмове човекове; религија одређује све радње у животу човекову, закони само спољне радње; никоја наука и философија није моћна да делује на целу људску душу као религија и појезија; и религија и појезија делују на све људе, наука и философија само на мало људи од духа. Тако и осећање обухвата, креће и одређује целу душу и дух; док разум само један мали, уски, највиши део душе: тако и душа, и ако влада само једним делом живота, ипак је тај део већи него онај којим дух влада и на који дух делује. Тако и фамилија одређује много већи део живота сваког појединца него народ и држава; много већи део човека јесте у фамилији него у народу и држави. Тако је језик генералан услов свега развитка и прогреса човекова, све цивилизације и историје, са свима странама и правцима живота историјског, услов и фамилије и сваког вишег друштва, и религије и појезије, и науке и философије. И као што сунце упливише на цео земаљски живот, на све појаве и стања на земљи, тако и астрономски појмови одређују појмове у свима другим доцнијим областима изучавања и мишљења и упливишу на њих. Тако земљорад, трговина и индустрија упливишу, подстичу и одређују све остале појаве доцнијег, даљег и вишег историјског живота; потребе живота изазвале су и сва открића и све проналаске од ватре и оружја до Америке, штампе, железнице, телеграфа и т. д. Тако лепо влада много већим делом душе човекове него истина; лепо буди и подстиче у човеку сва доцнија виша осећања — добра и правде, љубави и истине; тако и архитектура одређује много већи део живота и задовољава више потреба него доцније пластичке уметности, служећи у свима временима и животу и идеји, и материјалним и идеалним потребама и тежњама људи, док доцније уметности све мање служе животу, све више само идеалним потребама човековим.

Пошто раније лакше постаје и лакше се добива, те га све више има, све је генералније, то је све раније све јевтиније, све доцније све је скупље.

Предмети који задовољавају најраније потребе органског живота, ваздух, вода, много се лакше добивају и јевтинији су од предмета који су потребни за храну човекову и ови су много доступнији и по томе јевтинији од предмета који задовољавају доцније више потребе човекове — потребе друштва, душе и духа. Тако су добра која добива човек од неорганске природе јевтинија од добара која се добивају из органског света, јер мање рада човекова треба за прва него за друга; по томе је и рад неорганских снага — воде, паре, електрицитета много јевтинији од рада органских снага, животиња, човека; по томе је и борба човекова с неорганском природом много јевтинија, док је борба његова с органском природом упорнија те и скупља, а најскупља је према томе борба човекова с човеком, док је борба човекова са самим собом најтежа, те је и самовладање најскупља тековина човекова, која се добива само после многих покушаја, напора, болова и бораба; најтежа је борба човекова са животињом у себи, борба духа с материјом.

Најскупља су најдоцнија, највиша добра, чије потребе осећа човек само у доцнијем, вишем, историјском друштву, и које само у њему може задовољити; по цену великих зала, невоља, жртава и бораба купује се свака добит и добро цивилизације, од моногамије до личне славе појединаца; све лепо, добро и узвишено купује се у историји људској само великим жртвама и напорима, јер се не добивају као наслеђе од рода него се морају стећи, задобити, искупити; сваки народ морао је издржати дуге и велике борбе и просути много крви, да би добио најлепше што има у појезији својој; свака велика истина купљена је само великим жртвама људским, напорима читавих столећа. Тако је и виша, доцнија религија много скупља од раније, ниже религије и Хришћанство је откупљено само великим, мученичким борбама првих својих проповедника и доцнијих народа који су га примили, као што је и протестантизам извојеван само дугим и крвавим борбама народа. Тако се физичка снага и телесно образовање много јевтиније добивају него доцније више образовање душе и духа; тако су и простор и време првобитно јевтини, а са све већим процесом цивилизације постају све скупља добра; тако су и мере простора јевтиније и лакше него мере времена. Тако су и човек и његов живот и тековина на све ранијим ступњима историје све јевтинији; са умножавањем веза и добара процесом историје и човек постаје све скупљи, и то све веће поскупљивање човека, његова живота и рада, његових тековина и добара, највише ће и условити све веће нестајање ратова.

Пошто је пропорција последњи, најдоцнији и по томе највиши ступањ живота ствари, то по закону који је изнесен у овој глави *праве тачне пропорције*, у којој је највише лепо, највише добро, највиша правда и највиша истина, *има најмање од свих других ствари; пропорционалност је најређи моменат свега бивања.* Као што у космосу од целе првобитне хаотичке материје није постао пропорционисан свет, који је уређен по законима, него је много више морало остати хаоса, из којега нису постали артикулисани светови, као што је разумна и разумљива целисходност у природи само један конац из целокупног ткива природе, који се одвио у једном тренутку и који ће се једног тренутка и прекинути, тако и у природи, што се силази дубље од човека у њу, све је мање праве пропорционалности између елемената, пошто је ових све мање, те је све више генералног и заједничког; и што се ниже спуштамо од човека ка најпростијим животињама, тим је све мање пропорционалности појединих делова и органа и тим су све елементарнији, оскуднији организми, тим су им једностраније функције, тим им је мања слобода кретања; биљка, као и најниже животиње, јесу само уста и стомак, ништа више код њих нема. Пропорција као највиши принцип јавља се тек много доцније; у пропорционално развијеном организму ни један орган не превлађује над другим, ни један не стешњава слободу функције другога; по томе што је нешто раније, то има мање пропорције, те има мање слободе у кретању; што је доцније, тим више има пропорција и тим више слободе у кретању: то важи и за индивидуалне организме као и за историјске организме људских друштава; по томе пропорционалност води слободи, слобода је само резултат пропорције, по томе све виши живот није ништа друго него испољавање све више пропорције органа; што је виши живот, тим је хармоничније испољавање пропорције; што је савршенија пропорција појединих делова, тим је виша хармонија, тим је складнија музика живота, живот је музика пропорције; што је виша пропорција делова, тим је виши живот. Организам стоји према правој маси факата и ствари као музика према животињској дреци; по томе је човек најлепша песма земљина, животиња је само дрека; остале су ствари песме.

Исто је тако и у души. У животињској души нема пропорционалности те ни хармоније и код ње увек поједине ниже снаге душе претежу над осталима, тако да се ове код ње никад и не развијају. И у човековој души врло мало и врло ретко има хармоније, која је само резултат пропорције; душа већине људи само је несталожена маса, у којој наизменце претежу несвесно и свесно,

осећање и разум, фантазија и суђење, животињско и хумано; као и у души примитивног човека тако и у души човека масе обично претежу страсти и осећања над разумом и по величини и по снази; највише је ретко оно стање живота душе, где је сва њена снага и радња, све осећање, мишљење и воља у такој пропорционалности да се добива јединство једног одређеног правца и потпуна хармонија, док су много чешћа стања душе, где су поједине снаге душе непропорционално развијене, те су једне јаче и друге слабије него што би требало да буду, те једне превлађују над осталима, стешњавају их и гуше у њихову развитку, те се ту хармонија у души никад не може постићи.

Исто је тако и у друштву људском. Пошто код већине људи, као што смо видели, претеже животињско, чулно, телесно над хуманим, разумним, духовним, то код масе не може бити ни праве слободе, правде, истине ни морала, пошто су све те ствари само резултати пропорције, а маса не зна за пропорцију, нити је код ње има; отуд је свака маса неразумна, неправедна, неморална. Пошто је мало свести и разума, то је мало и слободе међу људима и пошто је има само код мало људи то је мало међу људима и морала, јер морал може почивати само на слободи; само је слободан човек моралан, јер само слободан човек може бити моралан и само се код слободних људи може о моралу и говорити. По томе су права слобода и моралност онако исто ретке ствари међу људима, као и правда и истина.

И као што код масе, не знајући за пропорцију, нема ни слободе ни правде ни морала, тако код ње нема ни истине, маса је не тражи, јер јој не треба. Не знајући за пропорцију, маса појима Бога и сувише близу човека, да би се уплетао у људске ствари и као што је њој божанство једна чудна, ћудљива моћ, невезана ни за какав закон, тако она не воли законе ни у друштву, те се само стегом и силом може у њему одржавати. Не знајући за пропорцију, она воли и креће је само екстремна мишљења и по томе ништа није тако ретко међу људима као истина, пошто је она, као и правда и слобода, само у тачној пропорцији.

И не само код масе него и у опште код људи најмање од свега има истине, јер је истина најидеалније стање, највиши ступањ пропорције ствари, а и највише идеје и принципи, до којих људски ум долази, онолико су исто тачан израз односа ствари, колико су написане речи верне слике предмета стварности, које оне обележавају и изражавају, пошто и највиша идеја обухвата и тумачи само један тренутак од свега процеса бивања, као што су и гра-

[illegible] и [illegible] и пропорција и правда и истина само појединачни моменти општег процеса, као што је и сама целисходност; [illegible] рада [illegible] се само као танак [illegible] кроз огромну масу фа-[illegible] и знања, јер знање према разуму и принципу стоји [illegible] као непрерађена хаотичка маса према артикулисаној материји.

Пошто је тако праве, тачне пропорције свих појединих делова и елемената од свега најмање, то је од свих ствари најмање највиших испољавања највише пропорције: правде, слободе, истине, док су много генералнија испољавања ниже пропорције, пропорције нижег ступња, као што су живот, симетрија, лепо. И где, као у спољној природи, нема пропорције свих делова, ту се не може ни говорити о добру и злу, о слободи и ропству, а још мање о правди и неправди, о истини и заблуди; ту се може говорити само о лепом и нелепом, о кориснијем и некориснијем.

И као што у људским мислима правда заузима врло незнатно место, тако је мало има и у садашњем људском друштву; да би један могао живети без бриге, треба неколико десетина других да непрестано раде; у данашњим великим државама радничке класе чине 70—80 процената свих лица, а добивају само 40—50° ₒ целокупног прихода, тако да мала мањина целог друштва узима половину тековине од свега рада друштва и народа: иста је пропорција била и у свима античким и класичким друштвима; отуд је неправде много више него правде, отуд је и сума болова људских много већа од суме радости његових; отуд право поштен човек ако не може да умножи радости људске не умножава ни болове људске. И у самом човекову друштву много је више животињског него хуманог, моралног, неплеменитог него племенитог, нечистог него чистог. Пошто је тако мало пропорције код људи, то је мало и добра а много више зла и несреће; поред опште огорчене борбе егоизма против егоизма много је више мржње, зависти, помућености и суморне бриге него веселости и радости; и у песмама човековим много је више излива бола, туге и незадовољства него милине и задовољства. Отуд је и у животу човекову и у литератури његовој много више трагичког него комичног; све у историји човековој, народи, друштва, државе, институције, борбе, револуције, појединци долазе у област трагедије, док је у комедији број карактера ограничен и неколико аутора у целој историји опште литературе изабрали су најмаркантније комичке карактере.

Пошто је мало пропорције код људи, то је мало и правог, истинитог укуса; и код велике већине људских ствари влада лажан, неприродан, извештачен укус и у животу и у литератури.

Тако би материја и неоргански свет са свима својим снагама и манифестацијама стајали према органском свету у истој пропорцији, у којој стоји органски свет према човеку, у којој стоји телесни, чулни, животињски живот човеков према племенитости, духу и мишљењу, у којој стоје они који мисле и разумевају према ономе који би разумео све. И кад би се та пропорција ствари у свету могла изразити у цифрама, она би од прилике изгледала као:

1 000 000 000 000 000: 1 000 000: 1000: 100: 1.

А симбол те пропорционалности ствари у свету изгледао би као

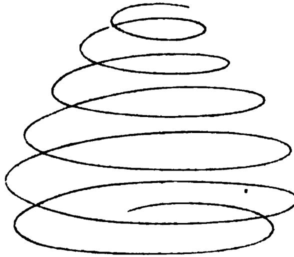

ГЛАВА 19.

Пошто ранијега све више има, све доцнијега све мање, пошто је све раније све већи састојак свега доцнијег, све доцније све мањи састојак: то све раније заузима све више простора, све доцније заузима све мање простора. Просторност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену.

Пошто је цео свет, заједно с човеком у целој историји његовој, само једна једина велика целина одређене величине, снаге и трајања и пошто су се из те првобитне, велике, једне целине одвајале поједине ствари и поједини делови извесним редом у времену, то којим су се редом ствари одвајале и постајале у времену, по том истом реду оне заузимају и своје место у простору у тој једној великој целини. По томе, што нека ствар раније настаје, она заузима више места у општем простору, што доцније постаје, све јој мање места остаје у том једном ограниченом општем простору.

1. — У првобитном гасовитом стању материја заузима много већи простор него у доцнијем чврстом, те је и земља у гасовитом стању свом заузимала стотинама хиљада пута већи простор него сталожена данас, као што и све супстанце у опште у гасовитом стању заузимају много већи простор него у доцнијем чврстом.

2. — И слојеви земљини оним редом, којим су постајали и слагали се, заузимали су и простор земље; првобитни слојеви земљини заузимају десетинама хиљада стопа простора, а последњи слој земље, на коме се дигао највиши органски живот, живот хуманог, живот душе и духа, заузима само $^1/_{200}$ део свега простора земљина. Па и на самој површини земљине кугле, која је најмањи део земље и која износи преко пет милиона квад. миријаметара, само на четвртини тог простора може човек живети, јер континенти и острва, на којима човек може живети, заузимају мало више од $^1/_4$ целе земљине површине, док скоро $^3/_4$ заузимају мора и језера.

3. — Неоргански свет, првобитнији од органског, заузима много више простора у целом космосу, на свима планетама, па и на земљи, него органски свет. Планете, које су се одвојиле од сунца пре од земље и које заузимају више простора од ње, немају услова за органски живот, и тела неорганског света захватају сву огромну просторност њихову. И простор, који заузима органски живот с човеком на земљи, врло је мален према просторности неорганских слојева и тела; то је само површина земљина, најтањи слој на великом телу њену.

И у самом органском свету биље заузима много више простора него животиње, а међу животињама најмање простора заузима човек; биља и животиња има у свима регионима и климатима, док је човеков живот ограничен само на тврде делове земљине и не на свима крајевима њиховим.

Тако механичко, механизам, првобитније од потоњег органског, организма, заузима много више простора у космосу и на земљи од органског. И првобитни организам на земљи много је више механизам него организам, механичког је у биљу много више него органског. Па и у сваком животињском телу и у телу човекову механизам заузима много више простора него органско, нарочито механизам храњења.

4. — И од свега органског на земљи човек заузима најмањи део свега простора на њој; живот човеков у опште простире се само на тврде, суве делове земљине; живот духа његова, највишег и последњег момента земљина и човекова живота, ограничен је само на поједине тачке земљине. Право човеково, његова култура и цивилизација, позорница његове историје, заузимају само мали део простора свега човекова живота а то је само умерена зона, а цивилизација и историја човекова јесу доцнији моменти општег живота човекова на земљи.

И као што живот у опште заузима много више простора на земљи него дух, тако и човек у опште, људски род заузима много више простора од својих потоњих историјских форама; тако и фамилије и расе заузимају много више простора него народи; народ је уска сфера према широј великој сфери човека, јер народ и његове границе никад не могу обухватити целог човека.

И човек у прво доба свог историјског живота, у ловачко и пастирско доба, заузима много више простора него у потоњим уређеним, државним и народним друштвима. Па и у потоњим историјским друштвима земљорад, ораће земље, паше и ливаде, шуме и вотњаци, заузимају много више простора него оно доцнијег постанка;

трговина и трговинска област много је већа него најдоцније индустрије, која је ограничена само на поједине тачке уређених културних земаља, као што и продукти земљорада, средства за храну, као и све сировине у опште, заузимају много више простора од продуката индустрије, као што и села заузимају много више простора него доцније вароши, док се продукти духа човекова, у целој историји његовој, могу сместити на један мали делић све површине земљине. Тако и живот заузима много више простора на земљи него цивилизација, која се развија само у појединим згодним крајевима и тачкама земљиним.

И у телу човека, последње и највише животиње, телесно, материјално, животињско заузима много више простора од потоњег хуманог, од душе, и животињска душа, душа у служби тела и живота, заузима највећи део душе, док социјална душа и област ума заузимају најмањи део њен. Што су доцније више психичке форме, заузимају све мање простора; свест је највиша, најужа, најмања област душе. И у целом телу само нервни систем, а нарочито само његов центар — мозак, може се назвати орган душе и духа, и мозак заузима најмањи део целог простора тела, док цео остали простор тела заузимају животињски, првобнтнији органи, нарочито органи храњења. Па и у самом мозгу, који је најмањи део целог тела, највише простора заузимају првобитни, природни, животињски осећаји и нагони, најмањи део његов служи интелигенцији и разуму. И органи за осећање у телу човекову много више заузимају простора од органа ума; и у самом мозгу, јединном органу интелигенције у телу, делови који посредују осећање заузимају највише простора у њему, док су делови који условљавају разум мањи.

И чула, први органи душе, заузимају у телу човекову много више простора од мозга; и од свих чула прво, најраније чуло пипања, с осећајем за топлоту и хладноћу, мање више оштро раширено је по свима деловима слободне површине тела и по зидовима уста и носа; од свих чулних органа чулни орган коже заузима највише простора, јер обухвата целу површину тела, али од целог тог простора коже само мали део његов способан је за јасне осећаје пипања и то врхови језика и прстију; на осталим местима тела осећаји пипања врло су нејасни. А они делови који су способни да, додирнути, узрокују доцније осећаје укуса, мириса, слуха и вида заузимају само мале просторе тела и ти мали делови тела јесу чулни органи; и само мало материја или извесне врсте таласања јесу способне да узбуде те делове тела; мирис и укус заузимају само мала места површине коже и мало се унутра простиру.

И не само што је првобитно чуло, чуло пипања, првобитно чуло простора него и једино чуло које највише служи интелигенцији, око, јесте само чуло простора, као што је и велики део мозга посвећен погледу на простор.

Као што код човека тело, првобитније, заузима много више простора од потоње душе, као што органи тела заузимају више простора од органа душе, тако и област духа, најдоцнијег момента живота, заузима много мање простора од области душе, области нагона, сензација, осећања, афеката, емоција и страсти. И у самој области духа свест заузима најмањи део његовог простора, она је најужа, најограниченија област духа; у простору свести има у једно време места само за врло мало представа или дух може само врло мало на један пут јасно да представи, а безброј свих других представа, о којима у једном тренутку нисмо свесни, које нам нису присутне, скривене су у дубини душе. Тако и у самој ускоj области духа, ужој од свих осталих ранијих, несвесност, првобитнија, заузима мого више простора од потоње свести; највећи део мисли, апстракција и идеја стварају се несвесно и тек доцније излазе на светлост свести. И у области свести и свесног мишљења апстрактно време, најдоцнији појам, заузима најмање места у човековим мислима; садашњост, поглед на простор и живот у простору, заузима највише места у свести обичног човека а од времена највише прошлост и будућност индивидуална и најужег интересованог круга, као што и правда и истина заузимају само врло мало места у простору свести и мисли човекових. И као што тела и телесно у опште заузимају много више простора од душе и духа, тако и факти, ствари заузимају у духу много више простора него идеје и принципи.

Као што област душе заузима много више простора од области духа у индивидуи и у друштву, тако и продукти душе, осећајних снага, заузимају много више простора од продуката духа; дакле уметности заузимају више простора него потоња дела ума; област лепога много је шира од области истинитог; продукти архитектуре покривају огроман део простора човекова живота на земљи, док сви продукти духа човекова, у свима временима, могу се сместити у само једну једину зграду.

И продукти првобитне уметности, архитектуре, заузимају много више простора него продукти свих осталих уметности укупно; остале пластичке уметности, према времену постајања, заузимају све мање простора.

И у самој области духа област разума много је ужа од области вере. На мапи људског духа, коју би имала да изради историја, на

земљишту историје човекове, на земљишту осећања и потреба људских, главну масу континената чини религија, знање захвата много мању област, док разума има само на појединим згодним тачкама те мапе. И као што социјални виши живот човеков покрива само мали део свега простора земљине површине, тако и науке и философије покривају само мали део свега простора живота човекова, његових нагона, осећања и природних потреба. И као што у духу факти и ствари заузимају много више простора него идеје и принципи, тако и у спољној природи фетиши и обожаване снаге, прва форма религије, заузимају много више простора него један Бог, као и у религиозној свести човека и човечанства.

Пошто све раније заузима све више простора, то *што је нешто раније тим је и веће, што је доцније то је мање*; *величина ствари пропорционална је њихову приоритету у времену.*

Сунце, првобитно, веће је од свих својих планета; раније планете веће су од доцнијих планета; раније снаге, козмичке и земаљске, веће су од потоњих; неоргански свет већи је од органског, биље је веће од животиња; раније животиње веће су од потоњих; у сваком животињском телу органи храњења, првобитни органи, већи су од осталих потоњих органа, као што је и у сваком друштву хранитељски, земљораднички сталеж, првобитни социјални слој, већи од свих других потоњих виших слојева и класа, као што и продукција средстава за храну и богатства у опште заузима највећи део социјалних снага. Продукти прве уметности, архитектуре, већи су од продуката свих осталих уметности, као што су и речи ситније ствари од гестова и мина, као и писмена од слика, као и чуло вида од других ранијих чула. Круг религије, првобитне манифестације духа људског, много је већи од потоњих ужих кругова науке и философије, као што је и људски род већи од раса, народа и племена; као што све даљим процесом историје људи бивају све ситнији по души и по духу.

Пошто раније ствари заузимају више простора, доцније мање, то *за све раније има више простора, за доцније мање*; *што је нешто раније по постанку и времену, има више простора за њега; што је доцније, све мање остаје простора за њега.*

За првобитну материју има највише простора у свету; има га за милион пута више него материје и то кад би сва материја била у гасовитом стању; кад би се цела васионска материја претворила у гасовито стање, празан простор који материја не би испунила био би милион пута већи од испуњеног њоме простора; тако и за првобитни неоргански свет има много више про-

стора на сунцима и планетама него за потоњи органски свет, а од свега органског најмање места на земљи има за човека; за биље и животиње има много више места на земљи него за човека; за правог човека, за људски живот има места само у друштву, а за друштво човеково има најмање места на земљи. Борба за живот код биља, животиња и човека само је последица оскудице места, последица недовољности простора за све што се роди. И сва зла, несреће, беде и невоље у животу човекову, све борбе у друштву долазе само отуд, што у друштву људском, које заузима најмање места на простору површине земљине, нема места за све што се роди и што хоће да живи; отуд је у друштву људском вечита борба, потискивање и незадовољство, и сва социјална философија своди се у последњој инстанци на тежњу да се сузе места онима у друштву, који су се сувише раширили, заузели сувише места, и да се прошири простор живота у друштву за оне који су свише сужени. Тако би највиша правда извела само тачну пропорцију простора у друштву за људе, тачно би одмерила просторе за живот свих.

Тако за осећање и за лепо има више простора у човеку и у друштву него за мишљење, за истинито; за религију има много више простора у душама људским него за философију и науку; за дивљака има много више простора у природи него за цивилизованог човека; за обичног, чулног човека садашњости има много више простора у друштву него за људе више душе и вишега духа. На највишем вису земаљског и људског живота, на висини теорија, идеја и принципа има места само за по неког усамљеног мислиоца; отуда мислиоци који после долазе морају да обарају и потискују с те највише висине, јер на њој нема места за све, као што и у свести човековој има места у једном тренутку само за по неке представе, и у свести има простора само за утиске чула вида и слуха; за утиске ранијих, нижих чула нема места у свести.

Пошто ствари постају редом потреба, то *што је нешто раније све му је потребнији простор и све му више простора треба; и по томе што је нешто доцније све му мање треба простор и све му мање простора треба.*

Неорганској материји треба више простора него органској, човеку мање него животињама и биљу, цивилизованом мање него дивљаку, духу мање него животу; за библиотеку најбољих продуката духа људског и за збирку најбољих уметничких дела у историји довољно је само мало места, док за живот човеков требају вароши и села; за трговину и индустрију треба много мање простора него за земљорад и сточарство.

По томе што је раније доба, што је ранији ступањ живота, што је ранија фаза процеса, то простор има све више вредности и од простора све више зависи све. Тако и у ранијим првобитнијим језицима положај појединих речи у реченици све више одређује смисао и значај њихов.

По томе, *што је нешто раније, све је више само у простору; што је доцније, све је мање у простору. све је више у времену и све је више продукат времена.*

Не само што прве науке и све науке на првом ступњу свом изучавају ствари само у простору, њихова кретања и односе у простору — механика, астрономија, физика, геологија; не само што све науке у првој фази својој изучавају ствари само у простору, као историја у својој првој фази, фази географије, него и највећи део свих наука, највећим делом свог времена изучавају ствари само у простору. Историја, наука о законима времена, последња од свих наука по постанку у времену, заузима најмањи део све снаге мишљења људског и свега времена људског; и само последњи, највиши процес духа, мишљење, посматра ствари у времену; опажање, посматрање, упоређивање, испитивање, првобитније снаге духа заузимају много већи део времена и рада духа људског и гледају ствари само у простору, као што је и већи део мозга посвећен погледу на простор.

И као што прве науке — астрономија, геологија изучавају ствари само у простору, као и географија, тако су и све раније ствари све више само у простору; материја је само у простору; тако је и прва уметност, архитектура, само у простору.

Не само што је раније веће, него *и што је нешто раније, оно је све већа потреба доцнијег, што је доцније, све је мања потреба доцнијем од себе.*

Топлота је прва и највећа потреба свега органског, од биља до човекова ембриона и човекове цивилизације; ваздух је друга потреба, мања од топлоте а већа од воде, која се доцније одваја; храна је четврта потреба, по постанку у времену и по величини, али много већа потреба од доцнијих историјских, виших људских потреба — васпитања, образовања, науке, философије; храна тела као првобитвија и већа је потреба од потоње потребе, хране духа.

Не само што је раније већа потреба свега доцнијег него *и што је нешто раније оно је у већој количини потребно, те што је нешто доцније оно је у мањој количини потребно.*

Много више свему органском треба топлоте него светлости и ваздуха, ваздуха много више него воде, воде више него хране, хране

тела више него хране духа и детету више него зрелом човеку, — земљорада више него индустрије, религије више него философије и науке, архитектуре више него других уметности, лепога више него истине.

Не само што је раније у већој количини потребно него *што је нешто раније оно је потребно све већем броју ствари доцнијих, што је нешто доцније потребно је све мањем броју доцнијих ствари.*

Сунце својом величином и тежином потребно је свима планетама, својом топлотом свима неорганским телима, свима биљкама, животињама и људима, својом светлошћу свима људима; неоргански свет потребан је свему органском свету, биљу, животињама и људима; животиње су потребне човеку и једна другој, а човек је потребан само човеку; ни чему више не треба он.

Осећање, архитектура, религија јесу потребе свих људи, науке и философија требају само малом броју људи; лепо је потреба свих, истина је потреба само мало људи.

Пошто је раније генералније и заузима све више простора, то што је нешто доцније све је више ограничено само на поједине згодне тачке у простору, све је више само местимице расејано у простору и што је доцније на све уже и мање тачке у простору; тако од материје до ваздуха и воде, од неорганског до органског, од биља и животиња до човека, од осећања до духа.

ГЛАВА 20.

Пошто је раније генералније и више заједничко, то, што је која фаза општег процеса ранија, то све више ствари и људи пролазе кроз њу; што је ранија фаза, она је више заједничка све већем броју ствари и људи; по томе, што је доцнија фаза процеса, то све мање ствари и људи пролазе кроз њу, све доцнија фаза све је мање заједничка, све је ужа и ограниченија.

---

1. — Кроз првобитну фазу живота, кроз фазу неорганског, пролази све неорганско и све органско — биље, животиње и човек у првој клици развитка. Кроз доцнију фазу органског пролази само мали део органског, као што се и до доцнијег анималног организма развија само мали део све органске супстанце, док кроз најдоцнију фазу органског живота, кроз фазу човека, пролази најмањи део животиња. Тако кроз ранију фазу организма пролази све биље, све животиње и сви људи, кроз доцнију фазу личности пролазе само зрели људи.

Кроз фазу животиње, кроз фазу првобитног, животињског, дивљег, природног живота пролазе сви људи; сви људи имају једне исте животињске, телесне потребе. На све доцније, даље и више ступње душе и духа диже се све мање људи; човек је зоолошки само један, сви људи чине само једну зоолошку фелу, али према ступњима душе и духа има много психичких фела; све више потребе душе и духа осећа све мањи број људи.

2. — Тако је и у области човека иста пропорција. Фазу првобитног живота у утроби и фазу несвесног живота у детињству, кад се само живи и осећа, пролази сваки човек, пролазе је сви људи: те прве фазе живота заједничке су свима људима, од најнижих до најдуховитијих; што је доцнија фаза развитка, све мање људи пролази кроз њу, што је даљи пут све је ужи, тако да све мање људи могу ићи њим, тако да на најдаљим тачкама људског пута, на нај-

вишим висовима живота има места само за по неког усамљеног мислиоца.

Тако прво доба развитка, доба природног, дивљег, животињског живота пролази сваки човек и цело човечанство и само цело човечанство; остала потоња доба живота, доцније фазе процеса пролазе само појединци, све мањи делови његови; није сваки народ био прво ловац и живео прво чисто природним, животињским животом па после прешао на сточарство и земљорад; кроз те прве фазе прошло је само цело човечанство, прошао је само људски род. И као што сваки човек у прво доба живота пролази фазу без језика, тако само људски род, само цело човечанство пролази ту фазу, док су сви историјски народи улазили у историју са својим готовим израђеним језиком, као што је племенски живот заједнички свима народима пре њихова ступања у историју, док се процес развитка ни једног народа не може пропратити до првобитног склапања племена из фамилија, коју је фазу прошао само људски род и сваки човек у прво доба живота.

Тако кроз фамилију пролазе сви људи, сва племена, сви народи, цело човечанство, и највећи део људи својим потребама, симпатијама и појмовима остаје увек само код фамилије; до појма народа, његових интереса и потреба дижу се у сваком народу само поједине класе и мало људи; до појма човечанства, до највише хуманости и племенитости дижу се само поједини, узвишени духови у појединим временима. Тако се до праве цивилизације, до највише историјске висине, диже само мали број племена и народа, док велика већина човечанства остаје увек на све нижим ступњима живота.

Тако је историја човечанства један дуг пут, широк у почетку, све ужи што се даље иде. Прве фазе животињског живота прошло је цело човечанство, људски род у целини и само цело човечанство; доцније, даље фазе историје пролазе само поједине расе, поједина племена, поједини народи и поједине класе; најдаље, најдоцније фазе пролазе само поједини духови. Сви људи као и само цело човечанство пролазе кроз фазу физичког, чулног живота, чулног опажања и чулног мишљења, али је све мање њих који пролазе кроз све даље фазе, кроз апстракцију и теорију до све чистијег духа, као што је све мање оних који се од животињства, од животињског живота и телесних потреба дижу до све чистијег човека. Што се иде даље путем прогреса пут је све ужи, све више људи застају на појединим тачкама тог пута, на појединим ступњима високе скале историје, не могући даље, тако да само поједини моћни и узвишени

духови иду све даље и више по све ужем и све мање прокрченом путу.

Тако поједине фазе процеса и у природи и у историји човековој јесу кругови који су све ужи што су доцнији; велика маса појава и ствари у природи и велика маса људи остаје на нижим ступњима; све даље и више ступње достиже све мањи број ствари и људи. Највећи број људи, маса друштва остаје на нижим ступњима историјског живота, све више застајући на појединим, даљим, вишим, тачкама, на које се пење само мало њих, одабраних и узвишених.

Тако и кроз првобитну фазу осећања и религије, као и цело човечанство, пролазе сви људи и велика већина људи, нижи људи остају на том ступњу, док су наука и философија доцније, даље и више тачке процеса духа, које достиже само мало њих и све мање што је тачка виша, што је мисао генералнија и дубља, тако да на висини теорије и принципа стоји само по неки усамљени мислилац. Религија је философија масе, широк друм којим сви људи иду, наука и философија јесу религија појединих духова, уска стаза, којом, што је даља и виша, све мање њих иду пошто је све ужа. Тако је круг разума и свести, идеја и теорија, најужи и највиши према све ширим круговима чулности, осећања, несвести и голог живота; тако су људи од разума и свести све усамљенији док нижи чулни људи, који живе животом осећања и тела, имају све више друштва; тако су велике идеје и теорије ограничене увек на поједине усамљене мислиоце, док је религиозна вера заједничка читавим народима и друштвима и све више људи исповеда је што је ступањ религије нижи, тако да фазу фетишизма пролазе сви људи у прво доба живота и на њој увек остаје највећа већина људи у свима просторима и временима.

ГЛАВА 21.

Пошто су све раније фазе процеса све више заједничке и ранијим и доцнијим стварима, а пошто све ствари полазе од једне исте заједничке тачке, — то све доцније пролази пут и фазе свега ранијег и по томе све доцније у процесу свог живота и развитка понавља фазе и ступње свега ранијег, пролази пут свега ранијег.

Доцнија, мала козмичка тела проживљују све фазе ранијих великих тела; земља је прошла фазу сунца, пошто је и сама некада била сунце, док је месец прошао фазе и сунца и земље и стадију у којој се он данас налази имају земља као и остале планете тек доцније да прођу.

Тако и сва доцнија органска тела пролазе фазу ранијег неорганског; она су прво, поглавито и највише механизам, тек доцније добивају одлике организма; отуд код нижих животиња и код биља бивају само механички процеси и тек код доцнијих животиња настају и хемијски процеси. И пошто су сви организми, све органско стварање, пошли од једне једине заједничке тачке и у доба стварања били сви у клици у једној заједничкој утроби, као што су и све планете пошле од једне исте заједничке тачке, из једне исте заједничке утробе, то доцнија виша органска тела пролазе у прво време свог живота фазе ранијих, нижих органских тела. Као што све животиње у ембрионално доба пролазе фазу живота биљке, живе само вегетативним животом, немајући кретања која потичу изнутра, тако су и највише животиње, првобитне, више биљке него животиње, пошто имају заједничке све главне атрибуте органског живота; тек доцније животиње добивају и одлике анималног света, идући даље од биља, долазећи у радне односе са спољним светом, којих код биљке нема; док се биљка само рађа, расте и умире, привезана за једну тачку, дотле животиња, пролазећи те фазе биљног живота, још се креће и осећа.

Не само да животиње у опште пролазе фазу биљног живота него и доцније више животиње пролазе фазу ранијих, нижих животиња. Као што свака, и највиша, животиња, почиње развитак из једне ћелије, јајета, која је фаза најнижих животиња, тако и најдоцнија, највиша класа животиња, сисари пролазе у процесу свог физичког развитка фазе живота ранијих, нижих, животињских класа — риба, амфибија, птица. По томе и свака животињска индивидуа пролази у процесу свог развитка све фазе, кроз које је прошао цео род њен до ње.

Најдоцнији органски створ, човек, пролази фазе живота свега ранијег. Сваки човек пролази фазу спољашњег, механичког односа према природи, кроз коју пролазе сва тела у природи и на којој неорганска тела и биље увек остају; сваки човек пролази кроз фазу чистог организма, на којој остају биљке и животиње, и тек се доцније диже до личности, најиндивидуалније земаљске форме. Тако у процесу свог физичког развитка човек пролази фазе живота свих ранијих нижих животиња. У ембрионално доба живота човек се храни и дише, као и биљка, голим усисавањем, још нема слободног кретања као и биљка, привезан чврсто за једну тачку. По свом облику тада личи с почетка на црва, има неко време шкрге као и риба, за тим по склопу свог срца и својих удова личи на сисара, који живи у води и још нема црвену крв која карактерише доцније више животиње, и тек доцније дише плућима и добива све карактерне физичке особине, које га одликују од других животиња. Тако и мозак човеков у доцније ембрионално доба пролази фазу развитка мозга једног мајмуна, пролазећи раније све фазе мозга нижих животиња, пошто тек доцније добива своје карактеристичне боре и вијуге. Тако и у процесу развитка чула човек пролази све фазе ранијих животиња.

Не само физичке него и све раније психичке фазе понавља и пролази човек у процесу развитка свог. Пошто је све раније све више заједничко, то су и првобитне психичке снаге и особине заједничке човеку и животињама и највиши духови људски пролазе прва времена живота, кроз све психичке фазе животињског живота, дижући се кроз живот, нагоне, осећања и чулност до све чистијег духа. И човек пролази кроз фазе животињске, кроз нагоне одржања себе и рода свога; и човеков језик пролази фазу интерјекција и језика телесних покрета, на којој животиња остаје; и етичка страна човекова пролази фазу полне љубави и љубави зрелих према нејакима и младима, на којој животиња застаје; и човека првобитно

крећу само физичке снаге, слепи инстинкти и телесне потребе, на чему кретање животиња и остаје.

По томе и сваки доцнији зрео човек пролази фазе живота ранијег човека, детета; сваки човек пролази фазу детињства и по томе све раније фазе физичког и психичког живота детета. По томе и доцнији, виши, историјски човек пролази фазе ранијег, нижег, природног човека, који психички остаје на ступњу детета вишег човека или на ступњу вишег човека у детињству, пошто сви људи, и ранији и доцнији, и нижи и виши, пролазе у прво време једне исте зоолошке и психичке фазе.

Пошто виши, историјски човек у процесу развитка свог пролази фазе првобитног, природног, нижег човека, то виши историјски човек пролази и све сукцесивне фазе, које је човечанство у дугом процесу развитка свог прошло, пролази пут целог човечанства, те је пут који има да прође једно људско семе до зрелог и цивилизованог човека онолико исто дуг колико и пут од првих дивљачких времена до данашње историјске висине човечанства, до данашње цивилизације, те један цивилизован човек за време свог живота пролази цео пут којим је човечанство за хиљадама година прешло до њега, као што и његов телесни организам, од зачетка у утроби до потпуне зрелости, пролази све раније фазе органског живота, биља и животиња. Пошто тако један зрео човек у процесу свог развитка пролази све сукцесивне психичке фазе кроз које је човечанство прошло до њега, то сваки зрео човек понавља у малом и за кратко време целу историју човечанства у развитку свог духа и својих појмова.

Пошто човек као најдоцнији створ пролази фазе свега ранијег, то и историјско друштво човеково, последња и највиша област целокупног земљиног живота, понавља у себи живот свега на земљи; маса сваког историјског друштва представља тешку неорганску масу, из које виши слојеви друштва црпу своју снагу и свој живот; онога што представља човека међу људима у друштву, оно најдоцније и највише, дух и племенитост, најмање је, као и човека у опште према природи. Отуд ће једно једино човечанство, коме тежи цео процес истороније човекове, као последња и највиша област целокупног земљиног живота и стварања, бити и највиша засебна целина, која ће у малом представљати целину природе, обухватајући све области њених појава и понављајући све фазе процеса њеног живота и развитка.

Као што је човек најдоцнији створ природе, тако је ум његов најдоцнија и највиша снага човекова и као најдоцнија снага ум

пролази фазе свега ранијег. Све оно што долази до разума, до свести мора прво проћи кроз осећање; човек осећа много пре оно што много доцније разуме; отуд се свака велика идеја прво слути; слутња је прелазно стање од осећања ка чистом појму, ка свесном сазнању, те има елементе и једног и другог; човечанство је слутило све идеје пре него су оне, пречишћене, дошле до свести и разума, пре него су сазреле. Тако историја ума човекова јесте историја целог света, те се историја целог света може видети и разумети само из историје ума човекова. Пошто цела природа само један пут живи, то она само један пут проживљује историју своју, само један пут пролази све сукцесивне фазе развитка свог и по томе само је један пут и створила човека. А пошто је човек њен најдоцнији створ, пошто је човек настао на свет тек пошто је природа проживела све раније фазе свог живота, то их човек није могао видети ни искусити, пошто га тада није ни било; и пошто све доцније пролази фазе свега ранијег, то ум човеков проживљује све раније фазе живота природе; сукцесивне фазе ума човекова јесу сукцесивне фазе целокупног живота природе; процес ума човекова јесте идеални процес света. Пошто је човек са својом историјом и у својој историји само једна и то најдоцнија грана општег живота, одвојена, последња и највиша област природе, то и човек у својој историји пролази све фазе које је природа прошла до њега и с њим; човек у свом историјском животу понавља живот целине природе. Пошто мисли човекове о стварима постају истим редом којим су и саме ствари постајале, то идеалне, апстрактне фазе, фазе ума људског јесу опе исте које су и фазе стварности; по томе историја ума људског јесте идеална историја целог света.

Пошто тако духови људски за време свог индивидуалног живота понављају у себи, проживљујући их, све фазе живота природе и пошто цело човечанство проживљује те исте фазе, то поједини умови проживљују фазе целог човечанства. А пошто човечанство има још дуг остатак пута свог да прође, то поједини умови проживљују својим мислима у напред живот човечанства, проживљују у себи и све будуће фазе његова живота у историји. А пошто ум људски у својој историји проживљује фазе живота целог света, то поједини велики умови проживљују у себи живот и историју целог космоса у напред, не само оне фазе које је космос прошао него и оне које ће тек проћи; ум човеков показује пут којим имају све ствари да прођу, којим ће све раније морати доцније проћи. Тако је ум последњи појав свега и по томе највиша, идеална целина свега, обухватајући у себи живот свега, пошто је све доцније сложено из

свега ранијег, те ум човеков све више обухвата све и раније и доцније и прошло и будуће.

Пошто све доцније прелази све даљи пут, проживљује све раније фазе живота и пошто све, и раније и доцније, полази од једне исте заједничке тачке, то све доцније мора се све брже кретати и живети, пошто све дужи пут има да пређе за једно исто време. Један историјски човек има да за кратко време свог индивидуалног живота пређе све фазе органског живота и све фазе живота човечанства у историји, има да за време свог индивидуалног живота пређе пут дуг много хиљада година. По томе све доцније мора много брже живети, те мора много брже нестајати, умирати него све раније. По томе од свих ствари ум се најбрже креће, те и најбрже живи од свих ранијих ствари, као најдоцнија, пошто има да пређе цео пут створенога, од почетка до свршетка.

ГЛАВА 22.

Пошто су доцније фазе кроз које пролазе ствари и људи све даље и више, то све доцније пролази све даљи и дужи пут и по томе све раније пролази све краћи пут. Пошто све доцније пролази пут и фазе свега ранијег, то све доцније има да пређе све дужи пут и по томе, пошто све раније пре достиже границе свог развитка и напретка, то све раније пролази све краћи пут, пролази кроз све мање фаза.

I. 1. — Најдоцнији створ природе, човек, има да пређе најдужи пут од свих осталих ранијих ствари. Биљка остаје при вегетативном животу, животиња иде даље, она се још креће и осећа, човек иде најдаље, он још и мисли; биље остаје при чисто унутрашњем животу; животиња ступа и у радне односе са спољним светом, човек не само да се, идући даље, одваја од природе, него се он у посматрању и мишљењу одваја и од себе идући до апстракције.

Животиња остаје при везаности за чулно и појединo, човек се апстракцијом уздиже до мишљења; у животињи постоје у клици све основне особине и снаге душе које се у човеку само даље развијају; животињски језик остаје код интерјекција и телесних покрета, језик код човека иде даље све већим развитком и множењем речи; у полној селекцији животиња остаје при чисто телесном, код човека полну селекцију одређују још и даљи, виши моменти, морални, интелектуални и социјални; етичко животињâ остаје при најужем животу фамилије, етичко човека иде до дужности, патриотизма и хуманости; животиња остаје код инстинкта, човек се пење до идеје, животиња остаје код ритма, човек иде до хармоније.

2. — Тако и првобитни, нижи човек прелази у животу много краћи пут, него доцнији виши историјски човек; што је нижи човек пут му је у животу све краћи, што је виши човек пут му је све даљи и дужи. Док нижи човек, задовољавајући првобитне, телесне потребе, не иде даље, дотле виши човек са све већом зрелошћу и

све даљим процесом историје, иде све даље, осећајући све више, доцније потребе; док нижи човек не иде даље од природе, дотле се виши човек пење до историје и историјског живота; нижи човек остаје својим осећањима и симпатијама код фамилије, све виши човек пење се до племена, народа, државе, човечанства; нижи човек остаје код практичког живота и практичких потреба, све виши човек пење се све више до апстракције и теорије; нижи човек остаје код обожавања појединих ствари, појава и снага и појединих божанстава, виши човек пење се све више до појимања једног јединог Бога свих ствари и појава.

Тако од свих ствари најдужи и најдаљи пут има да пређе виши историјски човек, пошто све остале раније ствари и ранији, нижи људи застају на појединим тачкама, не могући даље, те описују све краће лукове живота, док се лукови живота великих духова и мислилаца размичу све даље до дубина козмоса и вечности. Од голог живота животињског до дубине и ширине духа, до највишег разума и свести много је даље него од неорганског до живота, јер је разум највиша висина, до које се земља с човеком и кроз човека попети може. Отуд је у сваком историјском друштву од нижег човека масе, који представља првобитног, природног човека, до вишег историјског човека онолико исто далеко, колико је далеко од првобитног природног дивљаштва људског до висине данашње цивилизације и то само по духу, пошто су по телу много ближи један другом, застајући на истој тачки развитка тела и по томе прелазећи телом много краћи пут него духом. По томе пут који има да пређе човек од зачетка у утроби до данашње историјске висине духа и цивилизације онолико је исто дуг, колико је дуг пут од јављања првог живота на земљи до човекове цивилизације.

Пошто кроз све раније фазе процеса пролазе све више ствари и људи и пошто све раније има да пређе све краћи пут, то је све краћи пут све утрвенији, лакши и шири, пошто све више ствари и људи пролазе њим; по томе пошто све доцније има да пређе све дужи пут и пошто све мање ствари и људи могу да прођу њим, то је све даљи пут све мање прокрчен, све се теже иде њим. Ум човеков, мисао његова, има да пређе најдужи пут од свих ствари и на том путу човек је највише посртао, падао и блудио; ум је човеков више лутао него све остале људске снаге; највише заблуде има у мислима, док је много краћи и лакши пут којим имају да иду инстинкат, осећање и физички живот и на том путу огромна већина људи и застаје, немајући снаге ни воље да иде даље. Пошто је човеку тешко да напорно савлађује природну тромост свог ума

као и тела, пошто му је још теже да напреже ум него и тело, то се већина и оних који морају да напрежу свој ум заустављају на ономе што је најпотребније и не иду даље; већина и оних који раде умом раде њим, да би од тога живели у друштву а не ради разумевања самих ствари, без обзира на корист. Отуда је већина и умних радова занатска, практична, спољашња; већина и оних који раде умом јесу практичари и занатлије, пошто се већина и од оно мало психичке снаге које има у човеку троши на одржање, на храну, те је увек врло мало оних који иду даље, да апстракцијом и теоријом продиру и прозиру у дубину ствари, ради самог разумевања. Отуда су прави и велики мислиоци, идући много даље од осталих људи, далеко од живота и садашњости, увек били усамљени.

Тако је ритам живота животиње, детета и нижег човека масе много краћи него вишег историјског човека: животиња још при рођењу има већ све главне одлике своје специје и за мало времена она свршава лук свога развитка; нижи човек брзо застаје на извесној тачки процеса живота, док је лук живота вишег човека бесконачно велики, према томе раван дужини пута од првог човека на земљи до зрелог историјског човека. Али то је лук само ума људског, он је најдужи. Много су краћи они лукови, који описују првобитније, ниже стране људског живота, скопчане с његовом телесном организацијом, ближе физичком животу, а то су лукови живота осећаја и чисто физичког, телесног живота.

II. — Пошто све ранијега све више има и све је веће, и пошто све раније фазе пролази све већи број ствари, то је пут све ранијег не само све краћи него и све шири, и по томе пут све доцнијега не само све дужи него и све ужи.

Историја човечанства као и историја света јесте један дуг пут, широк у почетку, све ужи што се даље иде. Прве фазе животињског и примитивног живота прошло је цело човечанство, цео људски род; та фаза је најшира тачка целог пута човекова кроз историју. Све даљим и све ужим путем, кроз даље, више фазе историје, пролазе само поједине расе, поједина племена и народи и поједине класе; најдаље фазе, најужи пут, највишу тачку живота и историје пролазе само поједини узвишени духови. И сама историја постаје све ужа, ограниченија на све ужу сферу, јер елементи света, живота људског и историје, дошавши до своје крајње тачке, губе своју прогресивност оним редом, којим су постајали, те престају бити предмет историје. Историја се све више ограничава на дух људски, на ум и све више само ум постаје предмет историје. Тако је и с људима. Што се даље иде путем прогреса, све више људи застају на

појединим тачкама тог пута, на појединим ранијим, нижим ступњима, не могући даље, тако да само поједини, узвишени духови иду даље по све ужем и све мање прокрченом путу. Сви људи пролазе кроз историју физичког живота, али је све мање њих који пролазе кроз све даље фазе развитка духа, до све чистијег човека. Огромна већина људи само прима резултате и тековине културе и користи се њима не разумевајући их, иду кроз живот као лист по води и мрак њихова животињског живота разгоне у неколико само притисак историје и религија.

ГЛАВА 23.

Пошто доцније зависи од свега ранијег, везано је за све раније, за све раније и далеке ствари, — то, што је нешто доцније, све су му дуже везе и даље, и по томе везе све ранијега све су краће.

Много су краће везе које везују биљку са земљом него оне које везују животињу са земљом, док су везе духа човекова за земљу далеке и посредне. Тако и првобитни ум човеков везује се кратким непосредним везама за блиска, околна божанства, док све зрелији ум везује се све дужим, даљим и посреднијим везама за Бога. Тако су земљорад и трговина, првобитнији моменти цивилизације, везани краћим везама за спољашњу природу него доцнији моменти, наука, философија. Тако је и чуло коже много краћа и непосреднија веза човекова за спољашњи свет, за земљу и њена стања, појаве и снаге, док су остала доцнија чула све даље и дуже везе човека за спољашњи свет.

Пошто раније има све краће везе, то и кретање ранијега има све краћи ритам.

Цео живот животиње, детета, као и живот првобитног и нижег човека, креће се у много краћем ритму него живот зрелог човека и вишег историјског човека, који описују све већи лук веза покушаја и колебања у животу свом. Тако и осећање има много краћи ритам него мишљење које се креће у дугим размацима, колебањима. Тако и раније, првобитније потребе, потребе тела, описују много краћи лук, крећу се у много краћем ритму, те је и запетост између осећања телесне потребе и задовољења њена много већа него код потреба духа. Тако се и раније функције, телесне, — пулс, дисање, циркулација, варење, — крећу у много краћем ритму него доцније, више, социјалне и историјске функције човекове.

Пошто раније има све краћи ритам, то је и кретање ранијега све брже, и по томе доцније све се спорије креће.

Несвесни покрети бивају много брже него свесни; што је већа свест и по томе опрезност, то је све спорија радња; што је несвеснија радња, то краће време протиче између надражија и њиме одрешеног покрета. Једно уметничко дело много пре сазри него једна велика идеја; фантазија ради много брже него чист ум.

Пошто све раније има све краће везе, то су везе ранијега све јаче и дебље и по томе везе доцнијега све су дуже, тање и слабије, и по томе се лакше кидају.

Везе телесног живота човекова за земљу много су јаче него везе духовног живота његова; религија је много чвршћа веза која везује човека за природу и за друге људе него наука и философија; по томе су и везе једног народа за његову религију, појезију. обичаје, много јаче него везе његове за његову литературу, науку и философију; отуд се ове последње везе лакше и кидају него прве и кад се прекину народ опет остаје са својом религијом, појезијом и обичајима. Тако је и свако друштво људско јаче везано за своје обичаје, док се његове везе са законима лако и често кидају и понављају. Тако су и процеси душе и духа много јаче везани за несвесне радње и функције, док су везе свести с њима много тање и слабије и по томе се и лако и често кидају.

Бог је везан за свет само актом стварања. Што су доцније, везе су све дуже, тање, многобројније, јер је доцније везано за све раније. Везе човека за све људе у свима временима и са свима стварима у природв најмногобројније су, најтање, најфиније и најдуже. А од свега човекова најдуже су везе човекових мисли са стварима и временима.

Тако су и везе цивилизованог, историјског човека много дуже и тање него везе првобитног човека; отуд је и кретање историјског човека много веће и слободније, пошто му дуге и танке везе допуштају све већу слободу у кретању него код првобитног човека, чије су везе краће и чвршће.

И конци из којих је исплетена историја, историјски живот човечанства, много су тањи и финији него конци живота природе; отуд честа замрсивања и кидања њихова у историји; отуд је много теже расплести конце историје човекове и видети везу њихову са концима живота природе него расплести конце живота природе; отуд још толика ненаучност и мрачност историје човечанства према

природним наукама. Природним наукама предмет је стална непромењива, одређена и ограничена природа, у којој има много више суштине, много мање форама него у људској историји, чији је живот исплетен од много јачих, краћих и виднијих конаца него живот људски у времену, који се не кидају и не замрсују лако, те им је лакше и везе наћи. Отуд се и природа много боље разуме него историја, јер су у њој везе јаче, чвршће, краће.

Пошто је све раније везано све краћим везама и по томе делује и траје непрекидније, то у све ранијем има све више континуитета, све мање прекида; по томе у свему доцнијем има све више прекида, све мање континуитета.

ГЛАВА 24.

Пошто су везе све ранијега све краће, то је све раније све непосредније, све ближе везано, по томе је нераздвојније, те ближе једно другом; што је доцније по постанку свом, пошто су му везе све дуже и даље, све је мање и посредније везано за раније, све је даље једно од другог.

---

1. — Земља је својим првобитним општим животом целине непосредно везана за сунце; њено место и величина, брзина њеног обртања и трајање њеног живота као засебне целине, зависе непосредно од сунца и све неорганске и механичке снаге и појави тешње су везане за живот сунца и земље него потоње органске снаге.

2. — И биљка, ранији организам од животиње, стоји са земљом у много тешњој вези и више је везана за њу него животиња и везана својим животом непосредно за земљу она и постаје и развија се само онде где има ових потребних услова за њен живот; отуд биљка никад не тражи храну себи, јер пошто то не може, то јој и не треба да тражи, те добива све од природе готово што јој треба за живот. Пошто биљка својим животом зависи непосредно од земљине коре, то су и све карактерне особине биља везане за састав земљине коре, за температуру места на коме постају; по томе су поједине врсте биља везане чврсто за извесна места у простору земље, док је животиња одрешена од непосредне везе за једно извесно место у простору, ма да је својим животом још везана за живот биља и климу, те животиња не стоји у тако непосредној везаности за земљу као биље. По томе тело и живот животиње а још више човека није тако непосредни производ земље као биљка, не стоје с њом у тако тесној вези, нису тако близу земљи, те не добивају од ње тако правце све што им је потребно за одржање. А пошто је човек, као најдоцнији створ, мање од животиња и биља везан за земљу, за одређени простор на њој, за одређену зону, то он има највише моћи да се одржи у свима климама, највише је способан да се шири по

целој земљи, али, не добивајући непосредно од земље све што му треба за одржање, он мора свуд да тражи храну себи.

Тако се биљка, као најближа земљи, храни непосредно земљиним материјама; угљеник улази непосредно у ткање биљке и омогућава умножавање и развитак њеног система ћелија; примљени елементи земље служе непосредно одржању и развитку биљке, а тако је и код најранијих, најнижих животиња, док више, доцније животиње, а нарочито човек, никако се не могу хранити и одржавати непосредним елементима земље, онако како се налазе у ваздуху, води и земљишту; храну своју добивају више животиње и човек само посредно, елементима који су прошли кроз биље и животиње и који су већ овима служили за храну, док не би могли никако живети узимајући непосредно за храну хемијске елементе потребне за живот, слободне, како се налазе у земљи и на њој, и тако узети они више делују разоравајући него одржавајући телесни организам њихов. И на нижим ступњима живота животиња је много ближе биљци и биљка је ближе животињи у сличности мекоте ткања, облика, кретања, као што је и на нижим ступњима живота човек све ближе животињи и по телу и по души.

Пошто је животиња као ранија више везана за земљу и ближа њој него човек, то су и станишта појединих животиња више ограничена на земљи, т. ј. више су везана за поједине крајеве, земље, за поједине одређене зоне и земљишта него човека и одржавајући се и, развијајући се само на оним местима где има највише услова потребних за њихово одржање, животиња лакше живи и лакше се одржава него човек, који, одвојен од земље, шири се по свима крајевима њеним, док је само мало места на земљи где природа даје човеку све што му је потребно за одржање живота. Тако све карактерне одлике тела и душе животиња међу собом, њихови обичаји, начин рада, кретање, начин живота, начин и могућност добивања хране, каквоћа и количина хране, — зависе сасвим од спољних природних услова у којима живе, од средине њихова живота — ваздуха, воде, земље, климе, биља, те су са свима особинама тела и душе потпуно везани за спољне природне услове, те су много ближи природи и бивању у њој него човек, као што наизменица годишњих времена доноси промену кретања код извесних класа животиња. Све карактерне особине тела и душе свих појединих животиња јесу непосредни резултат првобитног деловања спољних природних снага, непосредно условљени од спољне, природне средине живота.

И код самог човека што је раније доба живота његова тим је више и непосредније живот везан за спољашње услове, тим му је теже опирати се неповољним околностима, тим му је теже одржати се, тим се лакше ремети и умире; отуд је од свих доба живота човекова највећи проценат умирања у детињству, док је у најраније доба живот детета потпуно везан за материн живот и нераздвојан од њега; оно потпуно пасивно суделује у свему ономе што покреће мајку, у чијој утроби и од ње добива непосредно све што му је потребно за храну и одржање, док, зрело, оно се одваја од матерног организма и са све већом потоњом зрелошћу човек се све више одваја и удаљује од спољних, околних услова живота и што даље иде све мање суделује у свему што око њега бива.

3. — Исти однос ранијега и доцнијега јесте и у области психичкој. Код животиње је душа у тешњој вези с телесним животом, мање одвојена од тела него код човека, те му је ближа, те код ње душа није засебна целина, самостална моћ; код животиње душа није одвојена, засебна, слободна од тела, његових функција и потреба, него су код ње тело и душа једна нераздвојна целина, душа само служи телу, само је оруђе тела, као што је првобитно и код човека. По томе животињски разум и дух нису самосталне снаге, одвојене од тела и спољних услова као код човека, него су потпуно везани за телесни организам и за чула; животиња суди и схвата само по ономе што чулима опази, садржина разума јесу само чулни утисци. Мишљење и суђење животиња потпуно је и увек везано за чулно опажене ствари и догађаје; психичко је код њих увек везано за телесно, физичко, док се дух човеков одваја од чулног и спољашњег и све виши све се више ослобођава и уздиже изнад чулног стварног, садашњег и тиме све више ствара једну засебну, самосталну област духа и мисли, одвојену, засебну целину од тела и спољашњег света. Пошто је животињско мишљење и суђење увек везано за ствари, то је душа животиње увек везана за садашњост, те стоји увек под владом моментаних подстицаја, не уздижући се никад изнад садашњости до прошлости и будућности, као што се уздиже човеков дух, одвојен и слободан од телесног, чулног, стварног, садашњег. И пошто је душа животиње потпуно неодвојена од телесног живота, од несвесне радње тела и околине у којој живи, то је душа животиње много ближе природи и бивањима у њој него душа човекова и, суделујући сасвим пасивно у ономе што бива у природи око ње, она много више осећа и слути бивања и промене у природи, кроз њу непосредније струји општи живот и бивање у природи него кроз човека, чија је душа одвојена од природе и далеко

од ње; отуд се животиња креће и развија према средини у којој живи, трпећи заједно с њом све промене као и дете у утроби материној. Пошто је животињска душа потпуно везана за тело и дух животиње, за ствари опажене чулима, то се код животиње никад не може одвојити воља, засебна и слободна, од телесног и спољашњег, чулног, те се животиња никад не пење до индивидуе; све што животиња ради, ради по општој вољи рода, по инстинкту, те по томе ради само оно што мора да ради, под притиском природе и тежње рода за одржањем; и пошто морала може бити само у слободи, пошто само радња индивидуалне, слободне личности може бити морална и неморална, то се о моралу код животиња не може ни говорити, пошто све што она ради, ради то и зато што мора да ради, те по томе није одговорна за своје радње.

4. — Тако и на све ранијим ступњима живота појединог човека психички елементи ближи су један другом, мање су одвојени један од другог, те су непосредније међу собом везани. Тако су у прво доба живота осећање, воља и свест непосредно везани једно за друго; чулни осећаји стапају се непосредно с осећањима задовољства и бола, а ова су непосредно везана за кретање; сваки надражај прелази одмах непосредно у кретање. Што је нижа, првобитнија душа, тим утисак непосредније подстиче кретање; отуд код животиња, примитивног човека и детета моментани утисци одређују и подстичу радњу и кретање; тек доцније развија се воља и свест и са њима све већи размак времена између побуде и радње, између подстицаја и кретања; отуд живот животиње, првобитног човека и детета има много краће одмерен ритам него живот све вишег, све више цивилизованог и историјског човека. По томе су мисли и појмови детета много ближе чулности, јер потичу непосредно из чулних утисака и опажања, док са све већом зрелошћу мисао се све више удаљава и одваја од чулности, губи се свака непосердна веза појма с чулним опажањима, из којих је потекао. Пошто код детета душа још није одвојена од тела, још није засебна, самостална целина, одвојена од телесног живота, то да би се деловало на душу детета, да би се васпитањем упутило у извесном правцу, мора се деловати прво на тело, да би се душа у њему пробудила, одвојила и упутила; отуд и духовно образовање детета треба да је у вези са телесним образовањем његовим, да није одвојено од њега, пошто су живот тела и душе код детета још неодвојени један од другог, одвајајући се тек доцније са све већом зрелошћу. А пошто је дух детета још везан за стварно, за стварне конкретне предмете и пошто се мисли и појмови његови испредају само на стварима, раз-

вијају се непосредно из чулних опажања, то и образовање детета треба да почне не апстрактним појмовима него на самим стварима, конкретним предметима, живим примерима и личностима. Пошто је ум најдаље од живота, то и интелектуално образовање не треба уносити голо и суво, непосредно у душу детета и по томе нижег човека; она се мора уносити кроз фантазију и преко ње, морају му се давати форме и облици који су доступни уму детета и схватљивији за њега — чулне слике, аналогије, компарације и т. д. По томе и морално образовање детета треба да се оснива и почиње на живим, стварним примерима, личностима и радњама, добрим и рђавим, да би схватило појмове добра и зла у опште. И пошто код детета рад још није одвојен од игре и забаве, од природних кретања тела, као код човека, то код детета не треба одвајати рад и учење од игре и забаве, него да је све то тесно везано и спојено једно с другим.

5. — Исти је однос и првобитног, природног, нижег човека према доцнијем историјском, вишем човеку. Нижи човек, маса историјског друштва, везан је својим појмовима и мислима за средину у којој живи, за физичке и историјске услове свога времена и околине, за земљиште своје, док се дух све вишег човека све више одваја од средине у којој живи, све је више независан и слободан од услова живота и времена, и независан од земље и средине друштва свог он се може рађати и развијати свуд. Што је нижи човек не само да му је душа све више везана за тело и телесни живот, зависи од њега и служи њему, него му је и дух све више везан за чулност, за чулна опажања и спољашње утиске; што је виши дух све је слободнији, све мање везан за чулност, за спољашње, непосредне утиске. Пошто је дух човеков све мање везан за чулност, за спољну природу и своју телесну организацију што је човек даље од првобитног, природног, неисторијског живота, то и оно nihil in intellectu quod non ante fuerit in sensu важи само за дете и за првобитног човека, којима су чулност, чулни утисци и опажања једина садржина духа, који ни од куд немају да добију представâ него с поља из природе. Што је човек виши, т. ј. што је даљи од тог првобитног живота, што улази дубље у историју, т. ј. што је више везан далеким историјским везама, тим је у духу његову све мање само онога што му чула доносе, све више онога што му историја доноси; знање историјског човека, његови појмови и идеје све су даље од утисака спољашње природне, од чулности и чулних опажања и искустава, све су више унутрашњи, историјски, све мање чулни. Тако велике идеје у науци и животу — братство, гравитација, еволуција, нису резултати чула него историје. По томе су чулни појмови

много ближи нижем човеку, маси историјског друштва и по томе су им схватљивији и разумљивији него апстрактне идеје и теорије, пошто је чулно знање непосредније и ближе.

И првобитни човек у опште много је ближи природи, бивању, појавима и догађајима у њој него доцнији, цивилизовани човек, који се више одвојио и удаљио од ње: много су му ближе ствари и појави неорганског света, као и биље и животиње, него историјском човеку. И пошто је природни човек, нижи човек историјског друштва људског много ближе природи, то он трпи много мање зала, болова и ремећења која настају код вишег човека његовим све већим удаљавањем од природе и природног живота и тиме прекидањем континуитета и везе са природним животом, те је природни нижи човек увек задовољнији и срећнији у животу од вишег човека.

Тако је првобитном уму човекову све много ближе једно другом, више везано једно за друго, него уму зрелог, историјског човека — небо и земља, богови и људи, природно и људско, телесно и духовно.

6. — И телесни живот човеков, као првобитнији од потоњег психичког живота, више је везан за спољашњу природу, за спољашње услове и средину, више зависи од спољашње природе него душа: тело је непосредније везано својим функцијама и потребама за ваздух, воду, земљиште, биље и животиње, него душа и дух. Вишим потребама својим душа и дух су одвојени и удаљени од природе, везани су за историју и за друштво. Као што човек не може непосредно чисте хемијске елементе, како се налазе у природи, узимати себи за храну, него морају проћи кроз тело биља и животиња да би му могли служити за храну, тако и све виши дух не може задовољавати своје потребе, добивати своју храну непосредно из природе, како му је чула доносе и представљају; телесни болови и задовољства, чулни утисци, опажања и искуства морају се пречистити кроз историју, кроз времена, да би могла послужити као храна духу, да би могле потећи мисли, идеје и теорије.

По томе и својим телом, телесним функцијама, органима и потребама човек је много ближи биљу и животињама него душом и духом својим; једне су исте телесне потребе и животиње и човека, док је духом и његовим потребама човек много даљи од животиња; по томе је телом својим и историјски човек много ближи првобитном, природном човеку, док се духовно далеко одвојио од њега; по томе и у сваком историјском друштву људи су мого ближе један другом по телу и по телесним потребама и много су више везани један за другог телесним, физичким потребама, док су духом различни, далеко један од другога и духовне потребе много мање и

слабије везују људе једног за другог, у друштво, те телесне потребе, потребе физичког живота и одржања много више, јаче и непосредније везују људе у друштво него више духовне потребе, које човек може најбоље и подмиривати не у друштву живих људи него у друштву историјских духова. Тако је живот први и најближи смер човеков, док је теорија најдаље од живота, те и предмети потребнији за живот — ваздух, вода, храна — доступнији су и ближи него предмети потребни души и духу.

7. — а) И душа као првобитнија област живота од духа, као непосреднији производ тела, телесне организације и деловања непосредне, спољашње природе, много је ближа животу спољне природе и телу него дух, те је непосредније условљена од природе и тела и тим непосредније везана за њих. И та првобитна веза између тела и душе, између телесних и душевних процеса види се и из тога што основни првобитни узбуђаји душе — страх, бол, гнев, мржња имају свако своја засебна телесна испољавања, засебне изразе тесесним покретима, који су једни исти у свима временима и код свих људи. Спољашња физичка природа и кретања у њој, као и спољашња бивања и кретања у друштву, у садашњости и стварности много више делују по томе на душу, више је могу будити, подстицати и деловати на њу, на живот и кретање осећања него на дух; расположење душе више зависи од тих спољашњих услова него расположење духа, снага, способност и висина мишљења и појимања; по томе душа пре може наћи хране себи и задовољити потребе своје у тим спољашњим условима и приликама, у природи и у друштву других живих људи, више може уживати у њој него дух. Отуда су и уметници ближи стварној природи, те их она више узбуђује, те и више уживају у њој и њеним формама и лепотама него апстрактни дух. Дух све виши и све дубљи све мање може налазити хране и задовољавати своје потребе непосредно из природе и свога живог друштва, из стварности и своје садашњости, све је више упућен на самог себе и на историју, на тековине других духова у њој; отуда што је виши дух све је усамљенији, све мање има друштва и задовољавања у природи и другим живим људима; све је више свет за себе, слободан и одвојен од спољашњег света и садашњости своје. Тако је душа много ближе телу него дух, и сензације и осећања више зависе од телесне организације и спољашње природе, те су више везана за њих него снаге и појави духа. Виши психички живот, апстраховање и генералисање, идеје и теорије не зависе од тела и од природе него од историје; историјске идеје нису везане за спољашње, непосредне утиске, не постају под непосредним под-

стицајем њиховим него су везане за историју и само су продукат ње; историја је све више идејама оно што је тело осећањима и нижем психичком животу; историја постаје све више засебно тело у коме се израђују и постају идеје и теорије. Отуда и моралност човекова зависећи од душе више је везана за телесну организацију и условљена њом него интелектуалност његова.

б) И у области чула, нижа, првобитнија чула, много су ближа телу, непосредније служе одржању тела и телесног живота и више су везана за тело него доцнија виша чула; и осећаји које нижа чула посредују све су више везани за непосредни додир с предметом него осећаји које посредују виша чула; по томе утисци нижих чула дубље улазе у телесну организацију, те производе јаче дејство од доцнијих, плићих чула; по томе непријатни утисци пипања, мириса и укуса производе много јаче дејство на тело, више га и јаче стављају у кретање него непријатни утисци слуха и вида. Па и сама виша чула код животиња и на све ранијем ступњу код човека, код првобитног човека и детета, више су везана за телесни живот и непосредније служе његовим потребама, док се код све зрелијег, све вишег, историјског човека она све више одвајају од тела и ослобођавају од службе њему, служећи све више души и духу. И чуло коже, првобитно чуло, не само да је најближе телу и животу и да је најнепосредније везано за живот тела, него је чулом коже човек много ближи спољној природи и тиме је непосредније везан за спољни свет и за његова стања и деловања на човека него свим доцнијим чулима; само чулом коже стоји човек у непосредном односу са земљом и њеним снагама, само њиме долази у непосредни додир са спољним светом. И што су нижа чула, све им више треба непосредне близине и додира да би посредовали осећаје; вид и слух уздижу се изнад стварног и материјалног.

в) Тако су и осећања, као непосредна испољавања душе и њеног живота, много ближе телесном животу и по томе више везана за њега и условљена од њега и спољне природе него појави духа, представе, појмови и мисли; осећања су непосредније везана за телесна стања и расположења, док је код представа и појмова та веза све посредкија и апстрактнија, тако да се о једном предмету може мислити, ма да се он ни једним чулом не да осетити, док су осећања, болови и задовољства, љубав и мржња, увек везана за нешто стварно, за ствари и предмете, за појаве и стања и само их непосредне ствари и стања могу подстицати и изазивати, као што и чулне утиске непосредно изазивају ствари и појави и као што су и чулна опажања везана непосредно за конкретне ствари

и појаве. Тако је и фантазија непосреднији резултат осећања и много ближе души него појмови и мисли и него доцнија виша осећања, која се развијају само са даљим процесом духа и цивилизације и која не зависе од телесних стања и расположења.

И што су првобитнија те нижа осећања, тим су све ближа телесном животу, тим су све непосредније везана за телесна стања и расположења и за стања у спољној природи него виша, доцнија осећања. Осећање топлоте и хладноће непосредно је везано за стање у спољној природи, као што је и потребом дисања човек много ближи спољној природи, те је осећање недовољног и поквареног ваздуха и тиме угушења много више везано за тело и одржање телесног живота него доцнија и виша осећања; тако су и осећања глади, жеђи и умора, као првобитнија, природнија, више везана за тело, његова стања и потребе него доцнија виша осећања — туге, љубави, поштовања. Тако и првобитнија нижа осећања и афекти и нижи чулни утисци — гнушање, мржња, полна љубав, гнев, страх, као ближи телу, много више и јаче делују на тело и изазивају телесна кретања, него доцнија виша осећања туге, поштовања, сажаљења; отуд се та нижа осећања много више, јасније и лепше изражавају телесним покретима и немим радњама и губе од јасноће и лепоте кад се изражавају речима, док се виша доцнија осећања, одвојена и удаљена од тела и телесног живота и његових потреба, јасније и лепше изражававају речима него телесним покретима: по томе сва та нижа осећања и афекти, глад и умор, страх и гнев имају своје засебне форме телесних израза, те, везани за телесни живот, остају једнаки у свима временима живота људског. Тако је физичка љубав много ближа души него морална љубав према другим људима, као што је и љубав према завичају ближа души него патриотизам, хуманост и т. д.

И што су првобитнија осећања тим више зближују људе међу собом, пошто су више једнака и више заједничка свима људима; тако заједнички болови и жалости много ближе доводе људе једно другом него заједничке радости које доцније настају.

По томе је и инстинкат, првобитна садржина и правац душе, много више везан за телесни живот и одржање и много му непосредније служи него слободна, индивидуална лична воља, која се доцније развија. Што је првобитнији нижи живот, тим је и душа и дух све више само у инстинкту, т. ј. све више су везани за општи живот, за општу вољу; са све већим доцнијим развитком свести и слободе, душа се све више и даље одваја и ослобођава од веза инстинкта, воље рода. По томе што су првобитније, ниже потребе

човекове, т. ј. што су више телесне, природне, тим су и све више инстинктивне све мање свесне и вољне, тим - су све више везане за општи живот, за живот рода, тако дисање, варење, циркулација, полни нагон, нагон храњења; све инстинктивне радње и потребе потпуно су везане за тело, његов живот и организацију. Тако су физички и нижи психички живот много више и непосредније везани за спољну природу и спољну средину живота и један за други него живот и кретање духа.

8. — а) И у области духа људског исти је однос. Прва способност за рад, први услов моћи рада везани су за усправни ход човеков и тиме су ослобођене руке његове. И прва способност говора, језика везана је за усавршени душник услед тога. Тако су први основи и темељи духа на којима се он даље диже и развија потпуно везани за телесну организацију. Тако су и први појмови човекови, први погледи његови на свет, његове прве мисли и идеје везани потпуно за непосредна чулна опажања, за утиске из спољне природе; први појмови човекови о свету и себи постали су под непосредним деловањем спољне природе на човеков дух. Тако је први духовни живот човеков везан за материјални телесни живот и са све већим прогресом духа, идеје и појмови све су мање везани за телесну организацију појединаца и за спољни уплив природе, све су више слободни од тих материјалних веза, а све су више везани апстрактним везама историје и прошлости; спољна природа све мање упливише на дух људски, све мање она непосредно подстиче његове појмове и идеје. Кад би и у свима потоњим временима, као и у првобитно време, појмови и идеје били везани само за телесну организацију оних који их стварају и износе, и за уплив спољне природе на поједине духове, и кад би по томе постанак нових идеја и теорија зависио од погледне телесне организације појединаца и од срећних момената у бивању спољне природе, историја ума човекова, т. ј. историја човечанства била би хаос без икаква реда и без икакве законитости. Али идеје данас не стварају више појединци и спољна природа, њих стварају време и потреба, оне настају по законитом и непромењивом историјском реду. Човек доноси собом само способност на свет, а историјско време у коме живи одређује примену његових способности: једном времену треба једних талената и радника, другоме других; идеје успевају на дрвету времена историјског и зру кад им дође време; време, потреба и историја јесу будилници идеја и теорија, талената и генија. Тако се дух у све даљем процесу историје све више уздиже изнад материјалности, стварности и садашњости, све се више ослобођава од везаности за

чулност, за чулне утиске и опажања, све више оснива једну засебну самосталну област, област историје, слободно царство мисли и идеја, у коме се дух све слободније креће, неремећен никаквим спољним упливима своје садашњости и спољне природе, високо изнад струје живота, која вуче и односи собом све остало, добивајући своје кретање и свој живот из све веће дубине историје свега. По томе је теорија од свега другог најдаље од живота, стварности и садашњости; чулни погледи и појмови много су ближи, доступнији и разумљивији већини нижих људи него апстрактне идеје и теорије.

б) Тако је и првобитнији несвесни живот духа тешње везан са спољном природом и са телесном организацијом него свесни живот и по томе је несвесни живот духа много ближи спољној природи и бивањима у њој, њен живот непосредније струји кроз њега, те што је несвеснији живот кадар је много пре да осећа бивања и промене у спољној природи и да наслути непосредно настајање промене и новога, док је свесни живот све даљи од живота спољне природе и бивања у њој, све је мање за њих везан. По томе свест је моћ одвајања себе од спољашњег света, од осталих ствари; животиње су још у стању рељефа у великој архитектоници природе, човек је изашао на поље из те зграде, одвојио се од природе, те је тим отворио и основао први услов свести бити на пољу одвојен од ствари; све су остале ствари унутра.

Отуд су многе велике ствари и идеје постајале као тамна слутња у духу давно пре него што су оне дошле до чистог израза у свести људској, пошто је живот несвесног духа непосредније везан за општи процес те ближи њему, те бивање општег процеса непосредније струји кроз њега него кроз свесни живот духа; по томе и нагони, који увек делују и крећу животињу и човека сигурно, тачно и разумно, нису ништа друго него несвесна стања духа везана непосредно за општи процес бивања у спољашној природи; по томе је и целисходност невољних, несвесних, рефлексних и нагонских покрета непосреднија него свесних, и ови су ближи и узроку и смеру од свесних. Тако је несвесни живот духа много ближи природи и бивању у њој; кроз њега непосредније струји општи живот и тешње је везан са укупним животом целе земље, док до свесног духа, који је одвојен и удаљен од живота земљиног и ослобођен од непосредне везаности за њега, долазе само последњи и најслабији звуци опште хармоније живота.

И прво буђење духа, први ступањ његов, везан је непосредно за живот душе, за осећања; као што само болови непосредно буде дух и све виши болови све виши дух, тако су и прва суђења чо-

векова непосредно везана за љубав и мржњу, за симпатију, гнев и страх; што је ранији ступањ духа тим је он све ближи души, све је више везан за њу, док све даљим процесом све се више одваја од душе, све апстрактнији дух све се више ослобођава од везаности и зависности, љубави и мржње, гнева и страха, све је виши и даљи од живота, стварног, садашњег, чулног.

И на првом ступњу свом ум човека, као ум животиње увек, не одваја субјективно од објективног, стварно од уображеног; све то још је сасвим близу једно другоме у првобитном уму; њему је све стварно.

в) Тако је и религија, првобитна манифестација историјског духа човекова, много више везана за спољну природу, много је ближе бивању, догађањима и појавима у спољној природи, много је ближе животу људском са његовим боловима и милинама, његовим надама и чежњама, његовим бригама и опасностима него потоња наука и философија, које све даљим процесом историје све се више удаљавају од стварности спољне природе, од живота и непосредне садашњости, док религија у свима временима историје остаје много ближе и природи и животу људском.

И што је ранији ступањ религије, што је религија нижа, то су и божанства све ближе човеку, све се непосредније уплећу у живот људски, судба човекова све је више везана за вољу богова; фетиши су много ближе животу човекову, у непосреднијој су вези с њим од доцнијих богова и Бога. Ближи природи од потоњег историјског човека првобитни човек био је много ближи и божанству свом; од божанстава је непосредно тражио савета и утехе, они су му непосредно изјављивали вољу своју, пошто су све првобитнија божанства све више живела на земљи, међу људима. Са све даљим процесом религије и све већим чишћењем религиозних појмова и божанство се све више удаљавало од човека, све се више уздизало изнад људи и живота, тако да није сваки појединац могао непосредно општити с њим него је за то све више требало нарочито посвећених људи, који ће посредовати између божанства и обичних људи.

Пошто је на све ранијем ступњу религије Бог све ближи човеку и у све непосреднијој вези с његовим животом и судбом, то је све ранији Бог све доступнији и ближи човеку за његово појимање и разумевање; све ранији Бог, све ближи животу човекову, све је ближи и уму његову, појмовима његовим; фетиши и политеистички типови били су много ближе схватању човекову и непосредније разумљиви, те су им и сама имена била простија и разумљива; политеистичка божанства били су људи, са свима људским особинама

и снагама, страстима и осећањима; имали су тело и душу као и човек, рађали су се и умирали, љубили и мрзили, били подложни гневу и страстима, судили и мислили као и човек, док са све даљим прогресом религије Бог, све даљи од живота људског, све је даљи и од ума његова, све је апстрактнији и виши и по томе све мање схватљив и разумљив за обичног човека, све је даљи од човека, те све сакривенији од ока и разума човекова. По томе идеални Бог хришћанства није Бог масе, није религија масе нижих људи, којој треба нижи, конкретнији, виднији и осетнији Бог, Бог ближи њеном животу, њеним боловима, бригама и надама; Бог хришћанства јесте Бог само узвишених историјских духова људских.

И што је првобитнији ступањ религије, што су богови нижи, тим су све више везани за стварно и материјално, за спољну природу, за стварне предмете и појаве у њој; фетиши су потпуно везани за стварни, материјални, чулни предмет, фетишко божанство само је стварни, чулни предмет — дрво, камен, вода, ватра —, док су политеистички типови идеалнији и све мање везани за стварне, чулне предмете, све више уздижући се над њима и све више овлађујући њима, док се у будизму и хришћанству Бог све више одваја од свега стварног, материјалног, чулног, уздижући се до све чистијег, апстрактнијег духа.

И што је ранија религија све је више везана за извесна места; култ и религиозне светковине обављани су само на извесним одређеним светим местима, где су била станишта божанстава, а са све вишим религиозним појмовима и божанство се ослобођава све више од везаности за извесна места; све идеалнији и виши Бог све је више свуд и на свима местима. Антички храмови били су станови богова, хришћанска црква само је зборно место људи, који се моле Богу који је свуд.

Одвајајући се све више од чулног простора, ослобођавајући се све више од везаности за поједина извесна места у простору, све виши Бог све се више ослобођава и од везаности за време, за извесне тачке у времену. Античка божанства била су само божанства појединих времена; религиозне светковине биле су везане за извесне редовне промене у спољној природи, за наизменицу годишњих времена, топлоте и хладноће, светлости и мрака, дана и ноћи, док се све идеалнији и виши Бог све више ослобођава и од те везаности за време, он је све више свуд и увек, све више један исти.

И што је ранији ступањ религије, она је све више везана за спољну природу; религиозне идеје и појмови све више постају само под непосредним упливом и утисцима спољне природе; првобитне

религиозне представе само су непосредне слике догађаја и појава у спољној природи. У добрим и злим боговима античких религија оличене су пријатељске и непријатељске силе природе према човеку, топлота и хладноћа, светлост и мрак, пустиња и плодност; божански типови јесу само оличене природне силе, у борби богова оличена је борба природних сила и појава. По томе што је првобитнија религија све је више природна; што је доцнија све је више историјска, све више религија духа, све је више резултат историје, све мање продукат природе. Све даљим и вишим прогресом религиозне представе и идеје све се више одвајају од везаности за бивања и појаве у спољној природи; идеја Бога постаје све дубља и виша, Бог се све више повлачи у дубину душе људске, све је слободнији од свих спољних веза, ремећења, потреса и кидања. По томе све античке религије биле су само религије живота, садашњости и стварности; постајући само под непосредним упливом и утисцима појединих крајева спољне природе у којима су живели поједини народи и племена и у којима су деловали поједини појави спољне природе, оне су и нестајале заједно с народима који су у тим крајевима живели, узимајући код других народа у другим крајевима земље и друге форме према друкчијим појавима своје спољне природе и остајући у суштини увек једно и исто. По томе све античке религије биле су само националне религије, сваки народ имао је своју религију, коју је стварао према својој спољној околини, према свом крају земље и са народом увек је нестајала и његова особена религија. А све виши, апстрактнији, идеалнији Бог све је више Бог свих времена и свих народа, све слободнији од свих веза простора и времена, све је чистији и виши дух.

И што је ранији ступањ духа, то су и његове остале доцније манифестације непосредније везане за религију, много су ближе религији и више служе њој, док све даљим процесом све се више одвајају од ње, све су даље од ње. Као што су посматрање, поезија и философија првобитно сасвим везане за религију, тако су и наука и уметност првобитно сасвим везане за религију и служе њој; у духовнику су првобитно спојени у једну целину и неодвојени један од другога учитељ и судија, законодавац и пророк, васпитач и утешилац, појета и философ. Тако су и народ и држава, право и морал првобитно везани за религију. Религија прво упућује дух на племенито и идеално, она прво инспирује прве творевине духа, прва уметничка и философска дела; она им прво даје живот, снагу и кретање; све уметности и сва философија првобитно расту непосредно из корена религије.

9. — И што су раније манифестације духа човекова све су више везане за спољну природу и телесну организацију. Тако практични дух, ранији од теоријског, апстрактног, више је везан за стварно, садашњост, живот, корист, више га подстичу спољни, моментани узроци и подстреци него теоријски дух који, ослобођен везаности за стварно и садашње, израђује све чистије, више и апстрактније форме; по томе је практика много ближе животу, док је све виша теорија све даље од њега, све се више креће само у формама. И првобитно теорија још није одвојена од практике, те је спекулација много ближе животу.

Тако у језику првобитне речи људске везане су за извесне материјалне чулне особине предмета и ствари, првобитне речи биле су непосредне слике самих ствари, везане непосредно за сензације и осећања, а са све даљим прогресом ума и језика речи се све више одвајају од тих материјалних веза тако да се веза речи у модерним језицима са стварима, које означавају, никако више и не опажа. Тако на првобитном интерјекционалном ступњу језика сваки глас и сваки покрет тела везан је непосредно за унутрашња кретања и стања у души; сваки глас и сваки покрет тела јесте непосредни израз бивања унутра, те по томе непосредно изражавају оно што значе а то је прво и нарочито код израза бола и страха, док у доцнијим речима нестаје тог непосредног споразумевања и изражавања, пошто се речи све више одвајају од веза за стварне предмете и од непосредне везаности за стања душе. Тако је много ближи разговор минама и гестовима него речима. Тако је и првобитни језик и могућност његова везана потпуно за телесну организацију човекову, пошто је прва способност говора везана за усавршени душник услед усправног хода човекова, те је језик немогућан код животиња пошто је он првобитно условљен и првобитно и најјаче везан за склоп самог тела. И што је ранији ступањ језика, тим су поједини елементи духа више везани за језик, за речи и по томе ближи један другом; првобитно речи су цела реченица; у једној речи исказана је цела мисао и радња, и појам и суђење, и субјекат и објекат радње и радња сама; тек даљим и вишим процесом ти се елементи одвајају све више један од другог и изражавају се одвојеним засебним речима. Тако исто првобитне речи јесу корени у којима још није одвојен супстантив од вербума.

И на све ранијем ступњу духа све способности и уметности човекове, које се оснивају на језику, везане су непосредно за језик речи и тек даљим процесом све се више одвајају од њега. Тако су првобитно и музика и поезија и певање и играње сасвим везани

за говор, за речи; говорити и певати првобитно је једно исто и неодвојено једно од другога, пошто је прва форма говора увек ритмичка и одмерена. Тако је и музика првобитно сасвим везана за говор и певање, и у почетку одвајања свог од говора музика само подражава певању и тек с проналаском инструмената музика оснива засебну област тонова одвојену од области речи. Тако су поезија, музика и певање првобитно много ближе једна другој него данас, пошто су тада све три биле непосредно везане за говор, у једну неодвојену целину.

Тако је и писање првобитно непосредно сликање самих стварних чулних предмета и сликање је по томе првобитно везано за писање, као и поезија за говор, а обоје су били првобитно потпуно везани за архитектуру, служећи као украс храмова и палата; и све даљим процесом историје све се више губи непосредна материјална веза писмена с предметима до данашњих мртвих слова у којима тих веза сасвим нестаје.

10. — И уметност, као ранија способност и манифестација духа од науке и философије, више зависи од уплива спољне природе, непосредније је везана за њу него наука; јужни крајеви рађају највећи број највећих уметника, док је наука ослобођена тих веза и успева у свима крајевима.

И што је која уметност ранија, тим је више везана за материју и простор, за спољњу природу, за земљиште и његов склоп и положај, за садашњост, склоп и потребе друштва. Тако је архитектура као најранија уметност највише везана за простор и за материју; она је најближа свом друштву и свом времену и по томе је увек најбољи представник свог доба, најбоље карактерише своје друштво и доба, у њој се најбоље огледају време и народ, пошто она најнепосредније задовољава потребе свог друштва и свог времена, док је музика као најдоцнија уметност најмање везана за материју и простор, за спољну природу и за потребе и прилике свога друштва и времена, те је најмање и ремете спољна бивања у природи и друштву.

И што је ранији ступањ историје, тим је и сва уметност све ближа животу и његовим потребама; тако је код свих античких народа уметност била потпуно везана за јавни живот и била само један саставни део његов, те је по томе била општа и непосредна потреба целог друштва; као што је архитектура непосредно задовољавала и религиозне и материјалне потребе друштва и времена, тако су и поjете непосредно изражавале болове и радости, потребе и тежње своје садашњости, свога друштва, народа и времена. Те

је уметност, као ближа животу, увек била непосреднији и живљи израз потреба и осећања свога друштва и времена него теорије и идеје наука и философија.

Тако је на најранијем ступњу живота способност и могућност уметности потпуно везана за телесну организацију. Као што је способност и могућност говора и по томе певања, појезије и музике, првобитно везана за усправни ход човеков и за телесне последице тога, тако је и сва окретност руке везана првобитно за усправни ход, услед чега су руке и ослобођене; и за окретност руке везана је и сва способност и могућност свих пластичких уметности — архитектуре, скулптуре и пиктуре.

И као што је сва могућност и способност уметности првобитно везана за телесну организацију, за слободну руку човекову, тако је и сва могућност цивилизације и прогреса човекова везана за слободну руку човекову, пошто само слободне руке омогућавају рад, а на раду је основана сва цивилизација. Тако су и првобитна оруђа само непосредна продужавања, допуњавања и појачавања телесних органа човекових, а оруђа су човеку најмоћније средство у борби за живот; оруђа су чуло цивилизације и прогреса човекова.

11. — Тако су уметности непосредније везане за спољну природу и за живот и потребе свог друштва и времена и непосредније изражавају осећања и појмове свог друштва и времена, те и непосредније задовољавају потребе живота, док су идеје и теорије у наукама и философији све даље од живота, од непосредних веза спољне природе и друштва и све посредније задовољавају потребе живота. Али и у области наука и философија, што је ранији ступањ њихов, тим су све ближе животу, тим су све више везане за непосредну корист у животу; што је ранији ступањ друштва, наука је све ближе животу, јер је све непосреднији резултат потреба живота; и резултати науке и испитивања непосредније су примењивани на живот, улазили у живот и деловали на њега, те су и људи од науке и философи стајали много ближе друштву свом и другим људима, док се у доцнијим временима све више удаљавају од њих; на првим ступњима људи од науке много су непосредније деловали на своје савременике него у доцнијим временима кад се наука све више одваја од живота и ослобођава непосредне везаности за њега и његове потребе. И што је ранији ступањ наука, тим су све више везане за непосредно посматрање и изучавање самих стварних, материјалних предмета и тела. Првобитно човек се учио непосредно из природе и њених појава, развијао свој дух над непосредним упливом спољне природе и њених појава, док све даљим процесом везе наука

за живот и непосредну корист и везаност изучавања за саме стварне, чулне предмете све су слабије, апстрактније; дух се све више ослобођава везаности за природу, за материјално, чулно, спољашње, све је даљи од живота и садашњости. Као што данас човек све што му треба за друштво и у друштву добива од друштва, као што његов живот и његов развитак нису више непосредно везани за спољну природу, него за живот и ступањ друштва, за историјску висину свог времена, тако и своје појмове, идеје и мисли не дугује више човек непосредно природи, не ствара их под непосредним утисцима спољне природе, него их добива од свог друштва и од свог времена. Уплив природе ограничен је данас на човеков телесни живот; живот његове душе везан је за живот његовог друштва и времена; језик, васпитање, карактер добива он од свог друштва, док његово научно и философско образовање, његове идеје и теорије везане су далеким везама за историју целог ума човекова, за дух људски у свима историјским временима.

И што је ранија која наука, све је више везана за материјално, стварно, чулно; све непосредније изучава саме стварне предмете, све је ближа садашњости и њеним потребама и појавима, све непосредније изучава само садашњост ствари; такве су све природне науке, од астрономије до биологије. Што је доцнији ступањ ума и тим апстрактније науке, све су даље од садашњости, стварности и живота, све непосредније изучавају саме стварне предмете; тако је од психологије до философске историје. Историја, као најапстрактнија наука, не само што не изучава непосредно појаве у садашњости као остале науке, него и факте и појаве у прошлости она нема непосредно пред очима као природне науке. Главни смер и задатак историје јесте откривање будућности ствари на основу знања и разумевања целе прошлости. Док је у свима осталим наукама дух човеков потонуо у чулну материју и везан за њу, за њене ствари, појаве и снаге, дотле се у историји дух све више ослобођава од материјалног, чулног, стварног, од спољне природе, садашњости и живота, уздижући се до све чистије, апстрактније, општије и више идеје.

И што је ранији ступањ друштва, науке су све више везане за државу и за највише класе друштва, док се све даљим процесом историје науке све више ослобођавају те везаности за државу и највише класе и негују се свуд и од свих где има погодних услова за њих

12. — Исти је однос ранијега и доцнијега и у друштву човекову. У првобитном друштву, у фамилији, поједини чланови стоје ближе један другом, тешње су везани и у непосреднијем су саобраћају

него у племену, док су у народу и држави поједине класе и поједини људи много посредније везани међу собом, те много су даље један од другог него у фамилији и племену.

Тако су и први почеци цивилизације човекове потпуно везани за спољну природу, пошто су прве цивилизације могле постајати само у оним крајевима земље, где је било свих погодних спољних услова за њу, поред још слабе снаге човекове, те су све прве цивилизације природне, произлазећи непосредно из спољних природних услова. Све даљим процесом цивилизација човекова све се више ослобођава везаности за спољну природу и ширећи се све више по свима крајевима она је све више везана само за историју човекову, добивајући све више услове, живот и кретање из дубине времена и историјске прошлости. Отуд су први почеци цивилизације, први напреци културе били веома спори, јер су били сасвим везани за материјалне услове; што се човек, снажењем духа свог, више ослобођавао материјалних веза спољне природе и кретање прогреса бивало је све брже; ослобођавајући се све више од првобитне везаности за простор, цивилизација се све више везује непосредним и далеким везама времена, историје. Као што је дух потпуно непросторан тако и историја човечанства све више тежи да буде непросторна, да се до највишег ступња ослободи од веза простора, да цело човечанство, на свима крајевима земље, буде само један организам, те да му промене и живот бивају све више једновремени у свима просторима, као што му је и историја једнопросторна у свима временима, ма да у последњој инстанци, као што се дух никад не може потпуно ослободити зависности од тела, тако ни историја од географије, од владе простора и везаности за њега.

Тако и на све ранијем ступњу друштва сви поједини елементи његови све су ближе један другом; философи, научници, песници у првим историјским временима делују непосредно на своје савременике, док са све даљим процесом историје они се све више удаљавају од непосредног уплива на живот и садашњост.

Тако је и земљорад много непосредније везан за услове спољне природе него индустрија, која доцније настаје; по томе је и зависнији од спољне природе него индустрија и по томе су и земљорадници много ближе природи него они који се баве индустријом и трговином, јер им је рад више везан за земљиште и климу него ових. Тако је привреда једног народа много тешње везана за природу његове земље него друге стране, виши ступњи живота, много је непосредније условљена њом него литература и наука..

Тако су на првим ступњима сва друштвена права везана само за највише класе друштва, као што је и право непокретне својине првобитно везано за њих.

Тако су и друштвени закони првобитно неодвојени од обичаја и тесно везани с њима, постајући непосредно из њих и са све заплетенијим друштвеним односима и закони се све више удаљавају од обичаја, постајући све општији и апстрактнији.

Тако су и у сваком вишем историјском друштву сви људи ближе један другом по природи, по телу, по телесним потребама него по доцнијим, историјским односима — по богатству и по образовању, по духу, учености, интелигенцији.

И као што процес историје тежи све већем ослобођавању духа од спољних веза, цивилизације, од везаности за спољну природу, тако процес историје тежи ослобођавању социјалних права индивидуе од везаности за својину, имање и наслеђе, ослобођавању човека од везаности за све спољне, материјалне услове, ослобођавању чистог хуманог од свих историјских веза којима се процесом времена везивао, од народа, државе, религије, професије. На првим ступњима друштва индивидуа, личност, човек још није одвојен од општега, од фамилије, племена, народа, државе; отуд у старо доба није било личне слободе, слободе појединог живота, слободе васпитања, ни слободе мишљења; појам човека губио се у фамилији, племену, грађанину, класи друштва, у народу и у религији, као што ни лично достојанство још није тада одвојено од класе друштва и од имања.

13. — Тако процес историје човекове јесте с једне стране све веће одвајање и удаљавање доцнијега од ранијег, све потпуније ослобођавање и чишћење од свих спољних веза, од материје, простора и тела, од стварности, садашњости и чулности. И сва највећа и најплеменитија добра човекова само су резултати тог одвајања и ослобођавања. Морал и правда јесу слобода од спољних подстрека; морална, праведна радња јесте она коју човек ради независно од природе и спољних услова и подстрека, без обзира на страх, корист и своје лично добро; истина све виша јесте све већа слобода од чулности, спољашњег, материјалног, стварног живота. Тако што је нека ствар виша у скали времена т. ј. доцнија, то подстреци за њено кретање све више долазе из све веће даљине и дубине; неорганска тела крећу се само непосредним потиском снага и других тела, животиње креће глад, масу нижих људи глад, телесне потребе и чулност, док духови људски добивају кретање своје само из дубине историје, из далеких времена, и кретања духа јесу последње

и најфиније вибрирање козмичког кретања; све посредније везан за спољашње, материјално, чулно, садашње, дух све мање и најмање од свега другог зависи од свега тога, све је слободнији од свега тога, те је по томе од свега другог највише способан за највишу слободу. Тако све даљим процесом историје све оно што је раније и веће делује из све веће даљине и дубине; све што је више, племенитије, доцније, одређеније, тим се све мање даје непосредно с поља одређивати и кретати.

14. — Пошто је све доцније све даље од све ранијег, пошто су првобитнији слојеви општег живота, првобитнији ступњи општег процеса све нижи и ближи, доцнији све виши и даљи, то све доцније снаге могу деловати на све раније само кроз све доцније од све ранијих, само преко њих а никако непосредно на раније; дух може деловати само на појмове, појмови на представе, представе на осећања, осећања на живот и само го, чист, непосредни живот најнижих животиња и биља може деловати па земљину кору.

ГЛАВА 25.

Пошто је све раније везано све краћим и јачим везама, то све раније има све мање слободе у кретању, има све мање засебног кретања, и по томе, пошто је доцније везано све дужим и тањим везама, то све доцније има све више слободе у кретању; све раније има све мање слободе у кретању, све доцније све више. И пошто је све раније све потребније, то га све више и мора бити; у све ранијем има све више мора, све мање треба, у све доцнијем све више треба, све мање мора.

Што ближе ранијем све је више механичког, све више морања; што ближе људском, психичком, моралном, то је све више требања. Цео механички живот васионе оснива се на принципу морања, а тако и цео живот биљака, животиња и огромне већине човечанства; тако и све ниже снаге човекова живота делају зато што морају. На принципу морати основан је цео нижи живот човеков и што нижи човек тим више; на њему су основани процеси храњења и плођења, два основна принципа целог живота. Само морални и умни човек уздиже се изнад морања до требања. Код огромне већине нижих људи превлађује принцип морања; они раде оно што то и тако морају да раде а не уверени да то и тако треба да раде, док морал људски, његов виши психички, морални и интелектуални живот, има свој основ у појму треба, те и врло мали део виших људи ради оно што треба да ради; већина нижих људи раде оно што морају да раде и за то што морају да раде. Код животиња и биљака о принципу требања нема ни помена а још мање у чисто механичкој области живота неорганског; у природи нема смера коме треба тежити, ни плана по коме треба радити; у њој све што постоји и бива, бива зато што мора да бива. Тако и у свему инстинктивном има нужности, морања; све што инстинкат ради и одређује мора да ради и да одређује, те само у ономе има слободе што је одрешено од веза инстинкта, што је ослобођено од његова упута и притиска. А пошто инстинкат ради у служби рода, типа,

то све типично мора да буде, све индивидуално, слободно, може и треба да буде.

Све већа слобода човекова јесте у томе да се све више ослобођава непосредних веза с природом, са стварима и појавима у њој, да се све више ослобођава непосредне зависности од њих и те своје везе чини све дужим и тањим, везујући се све више с даљим, с невиднијим, кроз животиње за биље, кроз биље за земљу, кроз земљу за сунце, кроз сунце за васиону. Пошто му те везе бивају све дуже, то је све шири круг који он описује у свом кретању, то је све слободнији. По томе од свега човекова најслободнији је ум његов, јер је најмање везан за непосредне ствари, за садашњост и живот и њихове појаве. Животиње и биљке везане су храном непосредно за земљу као и телесни живот човеков, те у све више телесном и материјалном има све мање слободе; у неорганском свету везе су тако кратке да ничега нема одвојеног и слободног, те сви елементи, све ствари чине једну нераздвојну целину, без посебног кретања појединих делова. Само дух људски ослобођавајући се кроз историју од тих непосредних веза са својим телом, са стварним животом и садашњошћу, са животињама, биљем и спољном природом и везујући се све више с далеким васионским снагама и узроцима, описује све шири круг у кретању свом и бива све слободнији, ма да су првобитно и његове везе с природом и стварима и појавима у њој кратке, непосредне и јаке, те првобитно у његову кретању има све мање слободе.

А пошто је све раније све више несвесно, то у све несвеснијем има све мање слободе, све што несвесно бива и постаје, мора да бива и све што мора да бива и да постаје, бива и постаје несвесно; слободе има само у свести и са све већом свешћу настаје и све већа слобода; отуд све што свесно бива не мора да бива, оно може бити и не бити. Отуд само у области човека има слободе, пошто се само човек од свих ранијих ствари диже до савести. Отуд је човековој свести, свесном раду и упливу човекову остављено само оно што не мора да буде, што може бити и не бити и што се може и поправити ако се и поквари, све оно што мора да буде, што не може друкче да буде и што се не може поправити ако се поквари — све је то изван домашаја свести и свесног уплива и свесне воље човекове; све велико, битно, условно и трајно постаје и бива несвесно, све ситно, пролазно, условљено и потребно бива свесно. Човековој свести остављен је само виши историјски живот и више друштво и само на њих може човек упливисати свесном вољом својом; сав нижи живот, живот

његовог тела, животиња и биља, живот неорганског света, земље и сунца, сасвим је изван домашаја свести и воље човекове. По томе и све велико у историји, све оно што је морало бити, све велике идеје, сви велики проналасци и открића израђени су, учињени, постали и развијали се несвесно. По томе и највиши посао свесног ума човекова јесте тражење онога што мора да буде, одвајање онога што мора да буде од онога што може бити и не бити, провођење принципа мора кроз све области живота. Пошто је само оно истинито и трајно што мора да буде и само онога мора бити што је истинито и трајно, то највиши посао највишег разума, историјског разума, јесте да мири оно што треба да буде са оним што мора да буде, да принцип морања диже до принципа требања; и пошто је највиша слобода у области разума то је и највиша слобода у покоравању разуму, радити да оно што треба да буде да мора да буде. Што се нешто више покорава ономе што је неразумно, несвесно, слепо, то је и све више неслободно. Отуд је маса нижих људи увек неслободна, пошто се не покорава разуму, него несвесним слепим нагонима, осећањима, тежњама, пошто их не води разум него ствари и моментани подстицаји и потребе; слободан је онај који се покорава ономе што мора да буде, знајући, свестан да то треба да буде или који ради да мора да буде оно за што је свестан, уверен да то и тако треба да буде. У томе је и највиши ступањ моралности и карактерности човекове; карактеран је човек само онај који свом снагом својом чини да мора да буде оно у што је уверен да треба да буде; карактер је само онај који ради по принципу и из принципа. По томе сваки принцип мора имати у себи карактер нужности, морања, да се факти морају тумачити само тим принципом и никојим другим; што је у једној идеји мање нужности, морања, то је она мање принцип.

На томе принципу требања до којега се диже само човек, на томе што само човек иставља смерове и планове у свом животу и раду, у свом кретању и мишљењу основана је и сва она разноликост расположења и стања душе и духа код људи, у друштву људском и у историји његовој, које нема у спољној природи, где нема требања. У природи нема ни туге ни бола, ни радости ни жалости, ни злог ни доброг, ни лепог ни ружног, ни правде ни неправде, ни ропства ни слободе, ни заблуде ни истине, ни треба ни може, а то само зато што све што у природи бива мора да бива и бива зато што мора да бива. Отуд природа није ни милостива ни сурова, ни добра ни зла, она је само законита и, пошто у природи све што ради, ради неслободно, то ништа у њој није ни од-

говорно за оно што и како чини. Код човека је нешто ружно, зло, лажно само зато што он зна да би то требало да буде лепо, добро и истинито, и догод се човек не уздигне до појма треба, догод не истави план и смер у животу, дотле му ништа није ни лепо ни ружно, ни добро ни зло, ни истинито ни лажно. Тако је код детета и првобитног човека. По томе дете, првобитни човек и маса нижих људи у историјском друштву људском дижу се до појма треба само у области лепог и доброг, знајући само што је ружно и зло; до појма треба у области чистог ума дижу се само поједини духови у појединим временима.

ГЛАВА 26.

Пошто је све раније све мање сложено, све више просто и једнолико, и пошто је све раније све непосредније везано, те све ближе једно другом, све мање одвојено једно од другог, — то је све раније све више само једно, само једна нераздвојна целина.

I. — Митско стање ума људског јесте првобитна целина, у којој се од религије још нису одвојиле потоње манифестације духа људског, уметности, науке и философије; тако је и род људски првобитно једна целина, од које се тек доцније одвајају поједине расе, племена и народи; тако и сви људи чине само једну зоолошку фелу, док психичких фела има више. Тако је и органски свет првобитно једна целина, од које се тек доцније одвајају органске области и поједини родови и класе биља и животиња једни од других; тако је и земља првобитно само једна целина, од које се тек доцније одвајају поједине разне снаге, стања и појави, — ваздух, вода, климати, сува земља, неорганско, органско; тако је и козмос првобитно само једна велика, нераздвојна целина од које се тек доцније одвајају поједини светови и системи светова.

II. — Пошто је све раније све више само једна, нераздвојна целина, то је све доцније све више само део и што је доцније све мањи део. Тако су расе, фамилије, племена, народи само поједини делови велике првобитне целине човечанства; тако су појединци најситнији делови племена, народа и држава; тако су сва времена само поједини делови, поједине фазе целе историје човечанства.

III. — Пошто је све раније све више само једна, нераздвојна целина, то све раније има све мање делова и елемената и по томе све доцније састоји се из све више делова и елемената. У козмолошким питањима ради се само с кретањем и топлотом, елементи геологије јесу ватра и вода, у хемији има већ неколико десетина елемената, у биологији има их стотинама, у историји хиљадама.

Историја човечанства, последња, најдоцнија и највиша област општег живота, састављена је из више елемената него све друге раније области, састављена је из свега ранијег, из свих снага, појава, стања и елемената; историја човеков састављена је из свих физичких снага које су у свима временима деловале на човека — из сунца и земље, из топлоте и светлости, из земљишта, воде и ваздуха, из климе, брегова, равница, река и мора, минерала, биља и животиња, из телесног и духовног, из осећања, представа и идеја, из свих племена, народа и времена, из свих уметности, религија, философија и наука.

IV. — Пошто је раније све више само једна велика целина, пошто је по томе све раније све веће, то се све оно што је велико и цело може видети само из све веће даљине, т. ј. са све веће висине; по томе све раније може се видети и разумети само из све веће даљине, са све веће висине; *све доцније види се све више из близа.*

1. — Као што се човек не види из извесне даљине од земље, као што се цели брегови и велике планине виде само из велике даљине, као што се цела земља и само цела види само са извесне велике висине, тако оно што се само из највеће даљине види раније је од свега што се види са мање даљине и висине, оно је најраније. А пошто је дух, као најдоцнији резултат општег процеса, најдаље од свега ранијег и по томе највећа висина до које се земља с човеком и кроз човека попела, то само дух, највиши разум, тражи да види оно што је најраније, што је пре свега и после свега; само дух тражи целину; само дух назире Бога у свету, у свему и кроз све остало.

Тако све даљим процесом историје свега све раније повлачи се у све већу даљину, пада у све већу дубину, све раније делује из све веће даљине и дубине. Први човек, прве творевине и тековине његове у историји, могу се видети само из велике даљине живота, са велике висине историје; могу се видети само испод многих времена и генерација.

2. — Пошто је раније правилније, више законито и хармонично; пошто је раније све веће и пошто је све веће све правилније, то, пошто се све раније види само из све веће даљине, то се и све правилно и законито, свака правилност и законитост виде само из даљине, са висине; из близа се виде само неправилности, ситне, испрекидане ствари, без везе и законитости; и што је већа, дубља и сталнија правилност и законитост, то се само из све веће даљине види. Тако се и смер види само из далека, из близа се

види само резултат, успех; а пошто нижи, чулни човек види само успех, то он само и цени успех.

А пошто само разуму треба правилности и законитости и пошто се само правилно и законито може разумети, то да би се нешто разумело мора се из далека гледати.

V. — Пошто је све раније све више само једна целина, то све мање форама има, што је доцније има све више форама.

Пошто је све раније све више садржина, све мање форма и пошто је материја, садржина, увек и свуд једна иста, непроменљива, пошто је, према томе, оно што је раније више једнолико и непроменљиво, то у све ранијем има све више садржине, све мање форама, у све доцнијем све мање садржине, све више форама. Све данас многобројне форме биљног и животињског света јесу потомци само једног малог, ограниченог броја форама; тако биље првобитно има много мање форама, те је у почецима својим ограничено само на криптогаме, као што су све многе и разнолике форме људског света потекле само од неколико основних типова.

VI. — Пошто раније има све мање форама, то све раније има и све мање израза. Број израза и моћ њихова пење се у највећој мери тек код човека. Па и код човека много се више може изразити доцнијим језиком речи него рукама, погледом и минама, којима се могу изразити само извесна стања и расположења душе. И код човека самог много мање има племенитих, изразних делова него нижих и безизразних, и виши човек има много више израза него првобитнији нижи човек, као што наука и философија, у којима се моћ израза пење до највишег ступња, много више стања и односа изражавају него религија.

VII. — Пошто раније има све мање форама, то у све ранијем има све мање разлика, пошто је разлика ствари само у формама, док је основна, првобитна садржина свуд и увек једна иста и непроменљива, по томе у све доцнијем има све више разлика и све већих и дубљих разлика.

Најмања је разлика ствари у првобитној материји из које су састављени козмички светови, највеће и најдубље разлике јесу у најдоцнијој области стварања, у људском свету, тако да је много већа разлика између једног духа људског и једног нижег обичног човека, него између човека у опште и животиње.

VIII. — Пошто је све раније све више само једна нераздвојна целина, то све мање има грана, што је доцније има све више грана.

Биљни свет има много мање грана него животињски и животињски мање него људски. И у људском свету гранање је све веће

с доцнијим постанком и развитком; религија и уметност имају много мање грана него наука и философија. Тако је васиона једно велико клупче једног истог конца, који се, што је ближе крају, грана у све више огранака, што је ближе почетку он је све више један. Тако се доцнији принцип еволуције разгранао у примени својој на много више области него ранији принцип гравитације; тако најдоцније откривена физичка снага, електрицитет разгранао се у примени својој више од свих других ранијих снага и све се више грана у применама; тако и област ума људског првобитно има много мање грана него данас.

IX. — Пошто је раније све више једно, доцније све више много то ранијега има све мање пута, доцнијега све више пута; по томе све раније све мање пута живи, све мање пута постаје и по томе све мање пута нестаје; по томе све доцније све више пута живи, све више пута постаје и нестаје.

Док је сунце само један пут постало и за време његовог једног живота планете су постајале и нестајале више пута, док последњи пут нису остале овако како су и у овом положају према сунцу и једна према другој; и док земља само један пут живи, дотле су на њој постајали и нестајали светови неорганског, органског и људског. И док род људски само један пут живи, пошто је само један пут постао и пошто ће га према томе само један пут и нестати, дотле доцније форме његове, племена, народи, фамилије, много пута постају и нестају, а највише пута појединци. Само су се један пут стекле све околности да је могао постати човек, док доције форме његове постају и нестају све више пута.

X. — *Пошто раније све мање пута постаје и нестаје, то се све раније све мање понавља, све доцније све више.*

Највише понављања има у области човека; као што је цивилизација човекова често пута постајала и нестајала и по томе се често понављала, као што се један извесни одређени број гласова непрестано понавља у свима језицима људским, — тако и свест сваког појединца непрестано постаје и нестаје у несвесном, те се непрестано понавља.

XI. — *Пошто ранијега има све мање пута доцнијега све више пута, то све раније све се мање умножава, све доцније све више.*

Врсте органског света све се више умножавају што је доцније доба, пошто их је у почетку било само мало, док се у најдоцнијој области, у људском свету све више умножавају стања, појави и снаге, форме, начини и узроци, путеви, ступњеви и смерови, везе, услови и потребе, елементи, атрибути и изрази, промене и разлике,

конци и догађаји, закони, осећања и интереси, људи и ствари, — што се даље иде од почетка, што је доцније доба. Снаге природе не могу се увећати ни умножити, док снаге човекове, средства човекова, са све већим множењем људи, све даљим процесом цивилизације, све већим растењем духа, све се више умножавају и увећавају. Тако у првим временима историје само је мало великих имена, у којима су представљене и карактерисане целе епохе и времена живота људског, у којима су концентрисани смерови, тежње, слава и историја читавих племена и времена; све доцније све је више имена, представника и израза општег живота. Тако је број основних осећања врло мали код животиња, док се код човека све даљим процесом цивилизације осећања и расположења душе све више умножавају, као што се све више множе и интереси човекови, нижи и виши, животни, материјални и духовни, и по томе све се више множе и његове симпатије; као што и за човека све даљим процесом историје све већи број ствари добива вредности и значаја, док за животиње само ограничен број ствари има вредности. Тако се земљиште као основ продукције много мање може умножавати него рад, док се капитал, последњи основ продукције по времену постанка, може много више умножавати него оба ранија, и по томе са све већом културом све већи број људи може се хранити од истог земљишта. Тако се и виктуалије и добити од земље много мање могу умножавати него средства за подмирење доцнијих потреба, које индустрија ради — одело, станови и т. д. Тако и ствари, које имају вредности за човека, процесом цивилизације све се више умножавају, док је за нижег човека и животињу ограничен круг ствари, које имају вредности за њих. Тако се од математских до социјалних наука и до историје број индивидуалне вредности појединих случаја све више умножава; у математским наукама сваки појединн случај заступа целу врсту, у историји човека сваки појединн случај има своју засебну, индивидуалну вредност. Тако се и знање човеково све више умножава, од астрономских до социјалних појава.

И што је доцнији који проналазак, које откриће, добива све многобројније и свестраније примене — од фотографије до електрицитета. И што је доцнија која идеја, т. ј. што је дубља и виша, тим обухвата све више ствари, простора и времена.

Тако су литература и наука до најновијег доба биле ограничене само на узан круг виших класа и појединаца, док се број образованих све више множи са све даљим процесом цивилизације,

као што и доцнија штампа много више умножава егземпларе него ранији рукопис.

Тако и друштво људско има много мање форама него ум људски.

Као што је број разликованих ступања све већи код виших доцнијих чула, тако је и број природних, телесних потреба мали према броју потреба душе и духа, тако је број потреба природног, првобитног човека мали према броју потреба цивилизованог, историјског човека, тако се и индивидуалност пење до највећег броја у људском друштву, док је број индивидуалности у природи мали.

XII. — *Пошто је све раније све више одмерено и ограничено, то је и вредност све ранијег све више ограничена и одмерена, вредност доцнијега све мање ограничена и одмерена.*

1. — Нижи ум већине људи пре може одредити вредност сунца и воде, ваздуха и биља, пошто је вредност тих ствари више ограничена него вредност духа. Производи духа јесу најскупоценије творевине и тековине човека и кроз њега и целе земље и сунца, али вредност тих производа могу да одреде и оцене најмање људи. Дух има вредности само за дух и само дух има вредности за дух и само духови међу људима траже духа и разума у свету, у просторима и временима. За огромну већину нижих људи без духа и разума има вредности само оно што се може појести и попити, чути и видети, опипати, омирисати, осетити, — само чулно, телесно, материјално.

2. — *По томе све више чулно, телесно, материјално има вредности за све већи број ствари и људи, све мање чулно, све више духовно, надчулно има вредности за све мање људи.*

Пошто све доцнијем треба све раније, то најдоцнијем треба све па и најраније. А пошто је дух, разум, најдоцнији продукат свега, то само духу треба оно што је најраније од свега, само за дух има вредности оно што је најраније. А пошто за дух има вредности само дух, то најраније, оно што је пре свега и после свега, што уређује и одређује све, може бити само дух.

XIII. — *Пошто раније мање пута постаје и нестаје, то све раније све мање пута делује, све доцније све више пута.*

Оне првобитне светске снаге које су створиле слојеве неорганскога у земљи деловале су само један пут, као и оне снаге које су створиле органски живот и човека на земљи, док доцније снаге, клима, земљиште, рад, капитал, цивилизација, које су у разним временима деловале на човека и његову историју, делују много више пута на човека.

XIV. — *Пошто раније мање пута делује, то све раније све непрекидније делује* (в. главу II).

XV. — *Пошто је раније све више једно, то све раније има све мање узрока, све доцније све више узрока.*

Само мало узрока узрокују астрономске појаве, много више има узрока за биолошке појаве, а највише их има у области човека. Док код биљке само неколико снага узрокују цео њен живот и њено кретање, дотле животињу креће и подстиче много више снага, спољних и унутрашњих, док се у човекову животу и кретању и у његовој историји број узрока све више множи, пошто на човека делују све снаге и појави ранији од њега, те у области социјалних и историјских појава има највише узрока од свих других ранијих области, пошто на човека и на његову историју делују све неорганске и органске снаге и сва времена.

XVI. — *Пошто раније има све мање узрока, то све раније има све мање услова, све доцније зависи од све више услова.* (в. главу 2).

XVII. — *Пошто раније има све мање узрока и услова, то све раније има све мање потреба, све доцније има све више потреба* (в. главу 1).

XVIII. — *Пошто раније има све мање узрока, услови и потреба, то све раније има све мање путева и смерова, све доцније има све више путева и праваца у кретању и по томе све више смерова; по томе све раније има све мање начина, доцније све више.*

Биљка има много мање путева и смерова него животиња, док се правци кретања и смерови код човека множе са све већим потребама и све даљим процесом цивилизације; тако сви инстинктивни и несвесни покрети човекови имају само један једини смер — одржање телесног живота, одржање целине организма. Тако првобитно човек на много мање начина задовољава своје потребе и примењује своју радну снагу него данас, као што се и материја обрађивала некад на много мање начина него данас.

XIX. — *Пошто све раније има све мање путева и смерова, то све раније креће се све сигурније и све одређеније по све одређенијем путу, те све раније све мање лута.*

1. — Нижи човек као и животиња много мање лута у животу и кретању него виши историјски човек, с тога је код њих много мање погрешака и заблуда, посртања и падања; нижи човек брзо нађе себи пут, којим иде целог живота, док све виши човек после многих покушаја, сумња, заблуда, посртања и падања, пође једним путем, и после многих погрешака и заблуда долази до истине.

2. — *Пошто раније све мање лута, то је све раније све сигурније и поузданије, доцније све колебљивије и непоузданије.*

Много поузданије ради човек и ум његов с неорганским снагама и појавима него са органским и људским. Отуд човек много мање греши у природним наукама, много сигурније рачуна с појавима у природи и много поузданије предвиђа у природним него у социјалним наукама и у историји. Отуда се у природним наукама а највише у астрономији дошло много пре до тачности, законитости и сигурности него у наукама о човеку а најмање у историји његовој.

Тако инстинкат много сигурније и поузданије води човека кроз живот него мишљење, као што је и религија сигурнији ослонац и поузданији вођа човеку него наука.

Тако су закони астрономски и математски много сигурнији него закони доцнијих наука, који се данас дижу само до вероватности али никад до оне извесности коју дају астрономски и математски закони.

XX. — *Пошто раније има све мање путева и смерова, то је све раније све више и јаче концентрисано.*

У сунцу је концентрисан извор свега живота и све снаге свега на земљи; снага биља више је концентрисана него код животиње, док је човекова снага растурена у много праваца, путева и смерова и у све више што се иде даље од примитивног човека ка све више историјском. Код примитивног човека и по томе код човека масе историјског друштва свест је јаче концентрисана него код историјског човека; по томе је код нижег човека и егоизам јачи него код вишег, социјалног, историјског човека.

А пошто је раније више концентрисано, то је све раније све моћније (в. главу 6).

XXI. — *Пошто раније има све мање узрока и услова, то све раније има све мање односа и веза, све доцније све више.*

1. — Земља је везана само за сунце, органски живот њен везан је за земљу, за њен положај према сунцу и њену даљину од сунца и по томе за брзину њеног окретања око сунца, везан је за земљиште и климу, воду и ваздух; везе животиња већ су многобројније, пошто је животиња више везана за спољни свет него биљка, те везује још и многе односе с предметима и појавима спољашњег света, док се број веза човекових са свима стварима, снагама, стањима и појавима пење до неизбројности, пошто је човек последњи резултат целокупног земљиног живота, те је везан многобројним везама за све ствари на земљи, те и живи животом свих њених ствари и појава. И што је ранији ступањ историјског живота тим је мањи број

веза човекових за природу и за људе; што је даљи процес историје, тим се број веза човекових све више множи, тако да се један данашњи цивилизован човек везује не само многим везама за све већи број ствари, стања и појава у природи, него се везује за сва историјска времена, за све ступње историјског процеса. Тако исто што је нижи, првобитнији човек, број његових веза све је мањи, тим је више он везан само за садашњост своју и за природу, док све виши човек све се више везује и за историју човечанства, за сва прошла времена историјска.

2. — *Пошто раније има све мање веза, то је и живот ранијег елемента састављен из све мање конаца.* По томе историја човечанства, највиша и најдоцнија област општег живота, исплетена је из конаца живота свих ствари, свих људи, свих историјских ступањâ, стања и времена. И што се даље иде у историју, конци историјског живота све су многобројнији и заплетенији.

XXII. — *Пошто раније има све мање веза и конаца, то у све ранијем има све мање заплета и догађаја, у све доцнијем све више.*

Највише догађаја и заплета има у животу човечанства, у историји његовој, у последњој фази општег процеса. Па и у области човека што су ранији појави и стања тим мање има догађаја у њима; у историји земљорада нема ни једног епохалног догађаја, који би му дао други пут и основ; она је један континуирани процес ситних и невидних поправака и измена; у историји трговине има само један епохалан догађај, који јој је дао другу форму и изменио у главном њен пут, те је од континенталне постала морска, а то је откриће Америке, док у историји ума људског, у историји појмова човекових о односима ствари међу собом и према човеку има много више догађаја и они се све више множе. Тако што су ранији ступњи историјског живота све је мање догађаја и заплета, док се они све више множе са све даљим процесом историје.

XXIV. — *Пошто у све ранијем има све мање заплета и догађаја, то све раније има све мање промена, све се мање мења.* (в. главу 4).

XXIII. — *Пошто раније има све мање елемената и веза, то све раније има и све мање атрибута.*

Пошто у природи још није одвојено мора од треба, то се на појаве и ствари у природи не могу применити сви они атрибути, који се развијају тек у свету човека. Пошто све што бива у природи бива зато што мора да бива, то у природи нема ничега ни доброг ни злог, ни праведног ни неправедног, ни истинитог ни лажног, ни лепог ни ружног, ни корисног ни шкодљивог, ни лековитог ни отровног; природа није ни блага ни строга, ни мило-

стива ни сурова. Животиња није одговорна за све оно што чини, пошто она не уме и не може друкче да чини. Тек у свету човека, у области слободе, развијају се сви ти многобројни атрибути, са све већим снажењем појма треба и не треба.

Тако ствари неорганског света постоје и крећу се, биљка постоји, креће се, развија се, расте и умире, животиња још и осећа, човек још и мисли.

Тако је здравље само једно, док је болести много, као што је и истина само једна, док погрешака, лажи и заблуда има много.

XXV. — *Пошто раније има све мање узрока и услова, путева и смерова, то све раније има све мање ступања и фаза у процесу свог живота и развитка, и по томе све доцније има све више ступања и фаза.*

Од свих других ранијих ствари највише ступања и фаза пролази човек од првобитног природног живота до висине цивилизације, као и поједини човек од зачетка до зрелости и старости. А од свега људског највише фаза и ступања пролази мисао човекова од првобитног чулног опажања и појимања појединих ствари до највиших теорија и идеја.

Много више има ступања од заблуде до истине него од зла до добра и од ружног до лепог; па и ступања лепог има много више код човека него у природи, у областима животиња, биља и неорганских ствари.

Тако је и код првобитнијих нижих чула број разликованих ступања много мањи него код доцнијих виших чула; пипање разликује само неколико ступања, вид и слух хиљадама.

XXVI. — *Пошто у ранијем има све мање узрока и услова те је све сплетено из све мање конаца, то у свему ранијем има све мање закона, у све доцнијем све више.*

У природним наукама има много мање закона него у наукама о човеку; пошто је живот човеков а још више историја човечанства исплетена из конаца живота свих ствари, људи и времена, то у историји делују закони свих ствари и појава, те је историја највише заплетена и по томе најтежа од свих осталих наука; и пошто је у природним наукама број закона мањи, то је ум човеков пре дошао до њих, пре их је видео и утврдио, пошто су већи, док су закони историје многобројнији, заплетенији и ситнији, те их је теже одредити и утврдити.

XXVII. — *Пошто је раније више цело, то је све раније све мање разлучљиво, све се мање даје разлагати на делове и састојке, пошто све мање делова и има; по томе све доцније све је више разлуч-*

љиво, све се више даје распадати у поједине делове и састојке из којих је сложено.

Један виши историјски човек састављен је из свих елемената историјске прошлости, из свих органских и неорганских снага, појава и конаца, и целина његова живота распада се при умирању на све саставне делове, остављајући друштву и историји историјске елементе и земљи природне елементе свог живота. Тако се један народ историјски лакше распада на поједине елементе свог живота него племена и фамилије; тако се и наука лакше може разлучити на своје саставне делове него религија, као и мисао лакше него осећање.

Пошто је доцније разлучљивије и по том распадљивије, то код човека и у његову друштву има највише болести, док их је код животиња и бића много мање.

Пошто је све раније све мање разлучљиво и распадљиво, то се раније све мањеремети и квари и тим све теже пропада и по томе све доцније све се више даје реметити и кварити и тим све лакше пропада.

XXVIII. — *Пошто је раније више цело, то је раније све одређеније, ограниченије, одмереније, све доцније све је мање одређено, ограничено и одмерено.*

Док је у неорганском свету све подложно законима мере и броја, док су све снаге, појави и стања у природи одређени и ограничени, док све у природи има тачно одређену меру и границу, дотле у људском свету а највише у његовој историји све је још неодређено, неограничено и неодмерено; никојем појаву и снази у историји човековој још нису тачно одређене мере и границе величине, снаге, времена, вредности према другим снагама и појавима; отуда честа ремећења и забуне у појимању свега људског, потцењивање и прецењивање, увеличавање и умањавање величине снаге и вредности појединих снага и појава у области човека, његова живота и његове историје.

Тако и човекова потреба спољних, природних ствари, ваздуха, воде, топлоте, хране има своје одређене мере и границе, док човекова потреба чисто људских ствари и производа, потреба историјских добара нема тако тачно одређене границе. Тако и тело човеково и сви телесни органи имају тачно одређене мере и границе, док душа и дух човеков немају још тих мера и граница.

Тако и скала у области осећања више је ограничена и одмерена него у области представа и појмова, који могу расти и умножавати се до још неодређене мере и граница. Тако је и снага и

количина живота одређена, одмерена и ограничена, док снага и количина духа још не познају мере и границе и по томе још расту.

А пошто све раније заузима све више простора и времена и пошто је раније све више ограничено и одмерено, то *све раније има све шире границе, све доцније све уже границе величине, количине и вредности.*

Живот има шире границе него цивилизација и историја, вера шире него разум. Најуже су границе духа и дух има вредности само за најужи круг људи од духа; за огромну већину нижих људи све друго има више вредности него дух.

ГЛАВА 27.

Пошто се само форме мењају а првобитна садржина, материја, остаје увек једна иста и пошто је оно што је раније сталније и непроменљивије од доцнијег, пошто је све раније све више просто и једнолико: то све раније има све мање форама и по томе све више садржине, све је материјалније, форме су све ниже и простије; по томе све доцније има све мање садржине и материје, све више форме и све су више форме.

Органска тела састоје се из неколико од оних истих основних елемената из којих се састоји неоргански свет, те све многе хиљаде биљака и животиња разликују се само разним формама које ти исти основни елементи узимају, јер у телу биља и животиња нема никакве основне материје које не би било и у спољној неорганској природи; по томе хемија не разликује биље од животиња, јер разлика између организама и неорганских тела није у саставу основних материја него у начину хемијских комбинација; између њих нема материјалне него само формалне разлике.

Као у нижем животу тако и у нижим чулима има више садржине, материјалнога него у вишим чулима; дејство нижих чула јесте механичко, т. ј. везано је за притисак и непосредни додир предмета, док виша чула примају само форме од посредних утисака. Тако је и нижа чулна душа пунија садржине и оскуднија формама него дух; само чула посредују знање о овом свету и ван њих нема никаквог другог средства за то; по томе садржина чулних опажања јесте садржина и душе, јер само она дају човеку елементе из којих се телесни свет састоји. По томе у осећањима само је садржина са мало форме; појмови и мисли јесу нематеријалне форме, последње форме које реалне, материјалне ствари могу узимати на себе; разум даје чисту, али све општију, апстрактнију, блеђу слику света; највиша свест јесте најчистија светлост, без икакве садржине. Живот је пунији садржине, његове снаге, радости

и жалости у свима својим формама много су интензивније, јаче су им боје него снагама духа.

По томе сва садржина људске душе, сва материја њена јесте у осећањима, она иста материја која је у животињској души. Све остале манифестације људске душе само су разне форме које осећања узимају и то све чистије форме што су та осећања доцнија и виша, од полне љубави и егоизма, до патриотизма, хуманости, козмополитизма, који је највиша и најчистија форма осећања и по томе апстрактније, слабије и блеђе од себичности, љубави ка фамилији и патриотизма. Тако и моралност, право, религија и појезија, појмови, идеје и философско сазнање, потичу из осећања и само су форме осећања и то све чистије што су више. Тако је представа само виша форма сензација, а идеје су још апстрактнија стања, те чистије форме од представа.

И у уметностима материјалност све више опада што су уметности доцније т. ј. више; архитектура је најматеријалнија, највише везана за материју јер је најранија, музика и појезија су најапстрактније јер су најмање везане за материју; у архитектури превлађује материја над формом, у пиктури форма над материјом, док се музика и појезија сасвим ослобођавају од спољашњег простора и материјалности. По томе је од свих уметности најјачи, најтрајнији материјал у архитектури, док је материјал за сликарство већ пропадљивији а још више материјал музике и појезије; с тога је од античких уметности мање остало музике него архитектуре и од сликарства само оно што је било везано с архитектуром, на зидовима храмова и палата.

Тако се и у писању ишло од материјалних слика, слика пуних материјалне садржине, до писмена у којима нема никакве садржине, и од писања на камену до данашње пропадљиве хартије.

Тако и борба за живот, првобитно материјална и крвава борба за храну, за одржање, узима све апстракније форме у друштву и све се више ограничава на борбу форама и идеја.

4. — Тако су и прва времена живота човекова у историји садржина свих потоњих времена историје; у првим открићима и проналасцима човековим, у његовим првим погледима на свет и у његовим првим појмовима и мислима изнета је цела садржина свега људског прогреса у историји; све потоње мисли, све философије и науке само су разне, доцније, више форме коју је та првобитна садржина духа узимала за себе у разним временима; сва основна питања о Богу, свету и човеку и о односима њиховим, давно је поставио ум људски и сва потоња философија и прогрес времена дају

само разне одговоре, према својим временима, на једна иста основна питања. Сва модерна философија и наука није измислила ни једно ново основно питање, као што ни цео прогрес човеков није додао ништа првобитној, основној садржини душе његове, није створио ни једно ново основно осећање, страст и афекат. Цео прогрес човеков само је чишћење форама живота, мењање појмова и идеја. Стварање све виших и племенитијих форама, све чистијих од материјалног, стварног, док садржина, материја прогреса — душа човекова остаје у свима историјским временима једна иста, као што и садржина, материја тела човекова остаје увек једна иста.

5. — Тако и у историји човечанства као и у природи има супстанцијалног и акциденталног, али што се од ранијег иде више доцнијем, што се из спољне природе иде даље човеку у историји све је мање супстанцијалног и обратно; историја човечанства само је историја разних форама живота; у првобитном материјалном, супстанцијалном нема разлике између првобитног и историјског човека. А до највиших, најплеменитијих, најидеалнијих форама пење се човек и с њим и кроз њега и природа, у мишљењу свом, у својим представама, појмовима, идејама, теоријама.

ГЛАВА 28.

Пошто се све доцније одваја од ранијег, пошто свему доцнијем долази кретање и подстицај из све веће дубине, из све првобитнијих и нижих снага, то је свему доцнијем корен у све ранијем; по томе што је нека ствар ранија све је коренитија, све је више корен; што је доцнија све је више само изведена, израсла из ранијег.

Као што је топлота, ватра, први извор и основ свих револуција и преобраћаја земљиног тела, пошто су вулканске снаге једине кретале водену силу која је доцније формисала земљину површину, тако је у неорганској материји и деловању неорганских снага корен и основ свега органског живота, свих разноликости органских тела и појава. Тако је чуло пипања, најраније и по томе најпростије и најгенералније, корен из кога су се развила доцнија виша специјална чула; тако су се из религије ума развиле остале доцније, више форме историјског ума људског — философије и науке. Тако је у чулима, чулним погледима, опажањима, представама и осећањима корен свега даљег, доцнијег, вишег мишљења; у представи је клица појма и мисли; у чулном и стварном јесте корен свега апстрактног и идеалног. А пошто је око највиши чулни орган све човекове интелигенције, свега разума, то је у гледању корен свега разума човекова и највиших идеја његових, као што је у гледању корен и језика, основног услова разума човекова, његова друштва, културе, цивилизације и историје. Тако је архитектура корен из кога су се све остале пластичке уметности развиле; тако је и породица корен свих осталих виших, историјских друштвених форама — племена, народа, државе, човечанства.

Тако је у суровим, животињским, чулним снагама и потребама човековим корен свега историјског, племенитог и идеалног код човека; у животињској, полној љубави и у љубави према себи корен је сваке више, племенитије тежње човекове, корен љубави и лепога

и добра и правде и истине. Тако је у нагонским осећањима и тежњама корен навикâ, обичаја, закона. *У* осећању је корен свега развитка душе и духа и тежња истини и разуму има свој корен у осећању, пошто ће само онај тражити истину који осећа заблуду, недовољност знања и разума; и религији, праву, моралу, уметности, науци и философији јесте корен у осећању. Тако је у несвесном корен свести као што је у животињи корен човека, у животињској души клица је свега онога што се у човековој души даље развија; цело човечанство у својој историји има само један корен који је дубоко у животињско доба. Тако је у појмовима лепог корен апстрактних, интелектуалних појмова.

ГЛАВА 29.

Пошто се ствари таложе и смештају једна на другу у простору оним редом којим ствари постају једна за другом у времену, пошто је раније све више корен, — то што је нешто раније остаје и пада дубље, што је нешто доцније пење се све више изнад осталих ранијих ствари и по томе све доцније лежи све плиће.

I. — Као што неоргански свет стоји дубоко испод органског, који се само и диже на овоме, као што биље и животиње, као првобитнији слојеви органског живота, леже много дубље у општем склопу ствари од човека, тако и у самом човеку првобитне, природне, животињске особине, снаге и потребе леже много дубље од његових доцнијих, социјалних и историјских особина и снага, јер је првима корен још у животињској природи; тако је нагон самоодржања, као најранији, дубљи од свих других у људској природи; по томе егоизам у души човековој лежи много дубље, те из веће дубине креће и одређује човека него племенитост и хуманост, који су најдоцнији, најтањи, најплићи слој људске душе. Пошто је нагон самоодржања, одржања свог живота, свог тела, дубљи у души од свих других доцнијих нагона, то и осећања која непосредно служе том нагону леже дубље од свих других доцнијих осећања, те из веће дубине крећу човека него сва доцнија, слабија и плића осећања; тако су на првом месту осећања глади и жеђи, бола и страха. Одмах изнад нагона самоодржања диже се нагон расплођавања, други ступањ нагона одржања животињског рода, типа људског, те после осећања глади и жеђи најдубље лежи у људској души полно осећање, које по томе од свих доцнијих страсти из највеће дубине покреће човека; оно је један од корена играња, које се налази још у животињском свету, и осећање и воља играња јесте једно од најдубљих у људској души.

Тако и друга првобитнија осећања гнева, мржње, бриге, страха, бола леже дубље од доцнијих, слабијих и плићих осећања — љу-

бави, захвалности, радости, пријатељства и пошто су она првобитнија осећања дубља, то се мање могу испољавати, изражавати језиком, речима; њихов језик остаје увек првобитни језик интерјекција, мина и гестова, док се речима могу више изразити доцнија плића осећања пријатељства, љубави, захвалности и т. д. Тако су тело, његове потребе и нагони и његов живот дубљи од душе, њеног живота и њених потреба; тако и осећање лежи дубље у души него мишљење, које се креће изнад ствари; тако и нижа чула која непосредније служе животу стоје дубље од виших чула у којима је живот плићи и слабији. Тако у процесу и склопу општега живот је најдубљи слој, изнад њега се диже осећање, док је мишљење најплићи, најповршнији слој свега. Тако и у сваком човеку испод танке људске социјалности и хуманости лежи дубоко животиња са својим потребама и нагонима; испод танког плитког слоја мишљења и разумевања вру осећања, страсти и нагони; по томе и етичко као ближе животу и његовим потребама, као и фантазија и религија, лежи дубље у души човековој него интелектуално; тако је и нагон зидања, коме је корен још у животињском свету, дубљи и у људској души од свих доцнијих уметничких нагона.

Тако и у области духа људског првобитније снаге леже дубље од доцнијих, које се дижу само на основу ранијих. Аналогија је дубља од језика и на основу ње диже се и развија доцнија снага генералисања, као што је и чулно посматрање дубље и на основу њега диже се доцније апстрактно мишљење. И као што се примитивни, природни, животињски човек таложи у дубину историјског друштва, у масу друштва, тако се првобитни погледи, појмови и мисли човекови о спољашњем свету и о себи таложе у мишљења масе, док се појмови чисте и разум диже само на висинама друштва; тако се првобитне опште заблуде и веровања, као што је вера у духове и божанства и у њихова непосредна уплетања у људске ствари, таложе у стална веровања и мишљења масе; тако религија, првобитна општа философија човекова, која је првобитно обухватала све човеково знање, све његове појмове о свету и себи, таложи се процесом историје у философију масе друштва и само се на врховима друштва бистри мишљење до науке и философије; отуд религиозни покрети, подстакнути дубљим осећањем, делују прво и главно на дубље слојеве друштва, на масе нижих људи; отуд су религиозне реформе изводили нижи, мање образовани народи, који дубље стоје у процесу историје. Тако у скали духа испод општих теорија, идеја и принципа леже поједини појмови, испод појмова

представе, испод представа сензације а испод ових дубља животна осећања.

И у друштву људском, као што је језик дубљи од историје човекове, тако је и фамилија, која ствара језик, дубља од народа и држава, који поглавито и чине историју; по томе су и обичаји дубљи од закона, који настају у доцнијим вишим моментима историјског процеса, у слојевима народа и држава. Тако и оне првобитне карактерне особине које племена добивају у својим најранијим завичајима много су дубље у души људи од оних доцнијих особина које су народи стекли у крајевима, у које су се доцније преселили и у којима су дизали своје државе и културе. И пошто се новобитни човек са својим карактерним особинама и снагама таложи у масу историјског друштва, то се права цивилизација, виша култура душе и духа, диже само у доцнијим, плићим, вишим слојевима сваког друштва. И сва она социјална осећања којима је корен још у животињском свету — удруживање, заробљавање, осећање својине, заједничко помагање, фамилијарност, много су дубље у људској души од доцнијих слабијих осећања патриотизма, хуманости, козмополитизма.

II. — *Пошто је све раније све дубље, то је све раније све више унутра и по томе све доцније све је више на површини, на пољу.*

Све су ствари према тачки постанка свог и у времену више мање унутра; биље и животиње само су рељефи на великој згради природе, само је човек изашао на поље из природе и тиме омогућио сав прогрес свог ума у историји, јер ум у последњем свом основу и почива на томе одвајању и разликовању себе од спољашњег света. У човеку се испољава она првобитна снага која је у све ранијим стварима све више удубљена унутра. А од свега и људског највише је на пољу, највише одвојено од свих других ствари, апстрактно мишљење, идеје и теорије.

А пошто је раније дубље, то се мање испољава, изражава и долази до свести; и у души човековој много више лежи и остаје дубоко унутра што се не испољује и не може се испољавати и изразити.

Пошто је раније све више унутра и доцније све више на пољу, то на све раније и унутрашњије све мање делује и утиче оно што је доцније и по томе више спољашње. Тако основне особине и снаге тела човекова не зависе од спољашње природе, од места и климе, као што не зависе ни од друштва и историје; тако и област несвеснога у души човековој, у којој се израђују највеће и најдубље идеје, не зависи ни мало од свести и свесне воље човекове, од са-

дашњости и живота свог друштва и времена, као што ни животиње ни биље ни цела спољна природа не зависе од човека.

III. — *Пошто је раније дубље, оно лежи ниже, по томе све доцније све се више пење у скали општег живота.*

Као што је цивилизација највиша висина социјалног живота до које се пењу само доцнији историјски слојеви и само мали део човечанства, док велика већина њега остаје увек у низинама првобитнијег живота, тако је и мишљење највиша тачка у скали душе, до које се само мало људских душа и само мали део душе попети може; тако је и брига за живот 0° у скали духа, док теоријски, апстрактни дух, који се диже изнад чулне стварности и садашњости ствари у висине времена и идеја, стоји највише од свих земаљских ствари.

IV. — *Пошто раније пада све дубље и ниже, то је све раније све теже, све доцније све лакше.*

Органски свет много је лакши од неорганског и диже се само на неорганском, као што се и сав виши историјски живот људски диже на основу тешке неорганске масе друштва људског, као што је сирова животињска душа са животињским телесним нагонима и потребама много тежа од доцнијих племенитијих форама, фантазије и духа, као што су и сирови продукти природе тежи од продуката човекова рада и вештине, као што су и првобитнији продукти човекова рада тежи од доцнијих, као што су и нижи првобитнији органи човекова тела тежи од доцнијих, племенитијих; мозак је код човека само $^1/_{40}$ његове телесне тежине, док је код животиња све мањи део тела.

И све прве радње човекове, све прве творевине његове много су теже, врше се са много већим тешкоћама и напорима, мукама и боловима и треба им много више тешког рада и напора него доцније, које се лакше врше на основу ранијих. Много је теже било човеку да се попне од животиње до фамилије, од лова до земљорада и до првих открића и проналазака — ватре, оружја, језика, него од тих првобитних времена до данашње историјске висине. И оно што се првобитно мучно добивало и одржавало с великим напорима и тешкоћама, доцније се добива све лакше — ватра, храна, богатство, образованост.

V. — *Пошто је раније све дубље, ниже, унутрашњије, то је и све раније све топлије, све доцније све хладније.*

Првобитна творачка снага јесте топлота и што је ранији ступањ живота и процеса, индивидуалног и социјалног, тим је топлота све потребнија и тим све искључивије делује. Тако су и првобитна станишта човекова топлија од потоњих, тако су и осећања

топлија од мисли, као и живот од мишљења, и што су нижа, првобитнија осећања, тим су топлија. Тако је и првобитно чуло, чуло коже, прво и основно само чуло топлоте. Тако и религија више загрева него што осветљује, тако је и фантазија топлија од апстрактног разума.

VI. — *Пошто је раније све више унутра, доцније све више на пољу, то је раније мање осветљено, доцније више; по томе све раније све је мрачније.*

Област осећања много је тамнија него област интелекта, као што је и све дубља прошлост све тамнија, све ближа садашњост све јаснија.

VII. — *Пошто се све доцније све више диже у скали општег живота, пошто се доцније диже само на основу ранијег, пошто је доцнијем корен у ранијем и пошто је све раније све дубље, то што је нешто доцније корен му је све дубљи и по томе што је нешто раније корен му је све плићи.*

Ствари су у свету тако намештене да што нека више стоји, то јој из све веће дубине долази живот и кретање; биљу и животињама плитак је корен у неорганским земљиним и сунчевим снагама; првобитним особинама и снагама душе човекове корен је плитко у животињској души; духу човекову, који је највиша тачка општег земљиног живота, корен је и најдубље од свих осталих ранијих ствари; апстрактно мишљење и разумевање јесте последње и најфиније вибрирање првобитне, сунчеве снаге. Као и свему осталом земаљском и духу људском корен је у сунцу; дух је последње, најфиније треперење пречишћене сунчеве светлости, и само зато има мало духа на земљи, само зато дух ретко налази одушке на земљи, што све остале раније ствари често запушавају извор из кога духу долази живот, снага, кретање и полет; и много више и чешће велики и моћни духови само су срећне, згодне одушке, кроз које из дубине пробија сунчева светлост, кад се ствари саме од себе згодно наместе, него што су ти велики духови сами толико моћни да одгрну све те ствари с тога пута, којим духу долази кретање и снага и које запушавају извор духа. И пошто је само дух одвојен од свих осталих ствари, пошто је само он највише на пољу, док све остале ствари леже унутра, једна на другој, то само он и може примати светлост сунчеву и само је он може ширити у људској души.

Тако и што је нека теорија, идеја, принцип виши, апстрактнији, генералнији, то му је и корен у историји све дубљи; ситнијим, нижим идејама, мислима корен је плитко у њиховој садашњости и са својом садашњошћу и оне умиру, док идеје којима је корен све дубљи све даље и више преживљују времена у којима су се јављале; све даље преживљују своју садашњост.

ЗАВРШЕТАК

I.

Тако оно што је раније заузима више простора и времена, трајније је и веће, независније је и потребније, мање има потреба. услова и узрока, генералније је и моћније, дубље и теже, простије и правилније.

По томе све доцније заузима све мање простора и времена, све је пролазније и ситније, зависније и потребније, све више има потреба, услова и узрока, све га мање има и све је слабије, све плиће и лакше, сложеније и неправилније и све теже постаје и одржава се.

II.

По томе што је нешто генералније лакше постаје и одржава се, што је нешто независније оно је моћније, што је простије и теже оно је дубље, што је потребније мање потреба има, што је трајније значајније је, што је веће оно је правилније и трајније.

По томе што је нешто зависније оно је слабије и разноликије, што је мање има више веза, што је непотребније има више веза, што је плиће оно је пролазније, што је променљивије постаје и одржава се све теже.

III.

По томе би обрнуте пропорције биле:

Што је раније мање пута постаје и нестаје, мање има форама, узрока и услова, мање је променљиво и зависно; и

Што је доцније више је променљиво, више потреба има, више је подложно квару и распадању.

По томе што је нешто генералније има мање услова и узрока, што је нешто више потребно има мање потреба, што лакше постаје теже пропада и т. д.

IV.

Пошто све раније заузима све више простора и времена. све је трајније и веће, независније и потребније, генералније, моћније, дубље и правилније, то оно што је *најраније*, што постоји пре свега, оно је у свима временима, оно остаје после свега, оно је само једно и по томе заузима све просторе, оно је свуд и увек, оно је савршена правилност и хармонија, оно је вечито, стално и непроменљиво, оно је сама суштина и садржина, слободно од сваке форме, оно се није развило ни из чега те је само постало, само се створило, творачко је за све остало, ствара све остало, по томе је оно узрок и услов самог себе; оно је потребно свему доцнијем а њему не треба ништа, довољно је само себи; од њега зависи све доцније а оно не зависи ни од чега; не зависећи ни од чега не потребујући ништа, оно се одржава само собом, од себе, у потпуној хармонији са собом; оно ствара све и уништава све. Оно је апсолутно. Оно је савршена истина, јер истина може бити само једна и по томе оно је савршени, највиши разум; оно разуме све и без њега се све остало не може разумети.

А то најраније, пошто је савршена истина, савршена хармонија, савршен разум, што нема граница у простору и времену, што је вечито и стално, што је свуд и свакад. што је пре свега и после свега, што не зависи ни од чега, чему не треба ништа, што се само одржава, што ствара и одржава све остало, — то најраније јесте и може бити само *Бог*.

V.

Тако је време, једина искра из пламена божјег, највиши критеријум људског разума, највиши принцип његов, последњи узрок, услов и основ свега. Судбина свега и свачега — живот и снага, величина и трајност, вредност и независност ствари — зависе од момента свог постанка у времену. Да ли ће неке ствари бити више или мање, да ли ће она бити сталнија или променљивија, трајнија или пролазнија, већа или мања, независнија или зависнија, моћнија или слабија, дубља или плића; да ли ће лакше или теже постајати и одржавати се, да ли ће бити потребнија или непотребнија, — зависи од тога кад је та ствар постала, раније или доцније, у коме моменту времена према другим стварима.

Према томе време је највиши критеријум сазнања, последњи узрок свега бивања — стварања и уништавања, постајања и нестајања; оно одређује потребу свега што постоји, што је постојало и што ће постојати, а према потреби све постаје и све нестаје. Време одређује потребу ствари а потреба одређује количину ствари, њихову снагу, величину, вредност и трајност и по томе њихове односе зависности у простору и времену.

И пошто је време највиши критеријум сазнања, то је историја, као наука о времену, највиша философија.

КРАЈ ДРУГЕ КЊИГЕ

ОПАЖЕНЕ ГРЕШКЕ

1. стр. 36 у наслову 3-ћи ред, *мегло*, треба могло.
2, стр. 44 у наслову 4-ти ред *роднија*, треба ранија.
3. стр. 93 озго 18-ти ред dihitarkhep, треба duhitar-кђер.
4. стр. 233 оздо 17-ти ред *мања* треба мањи.

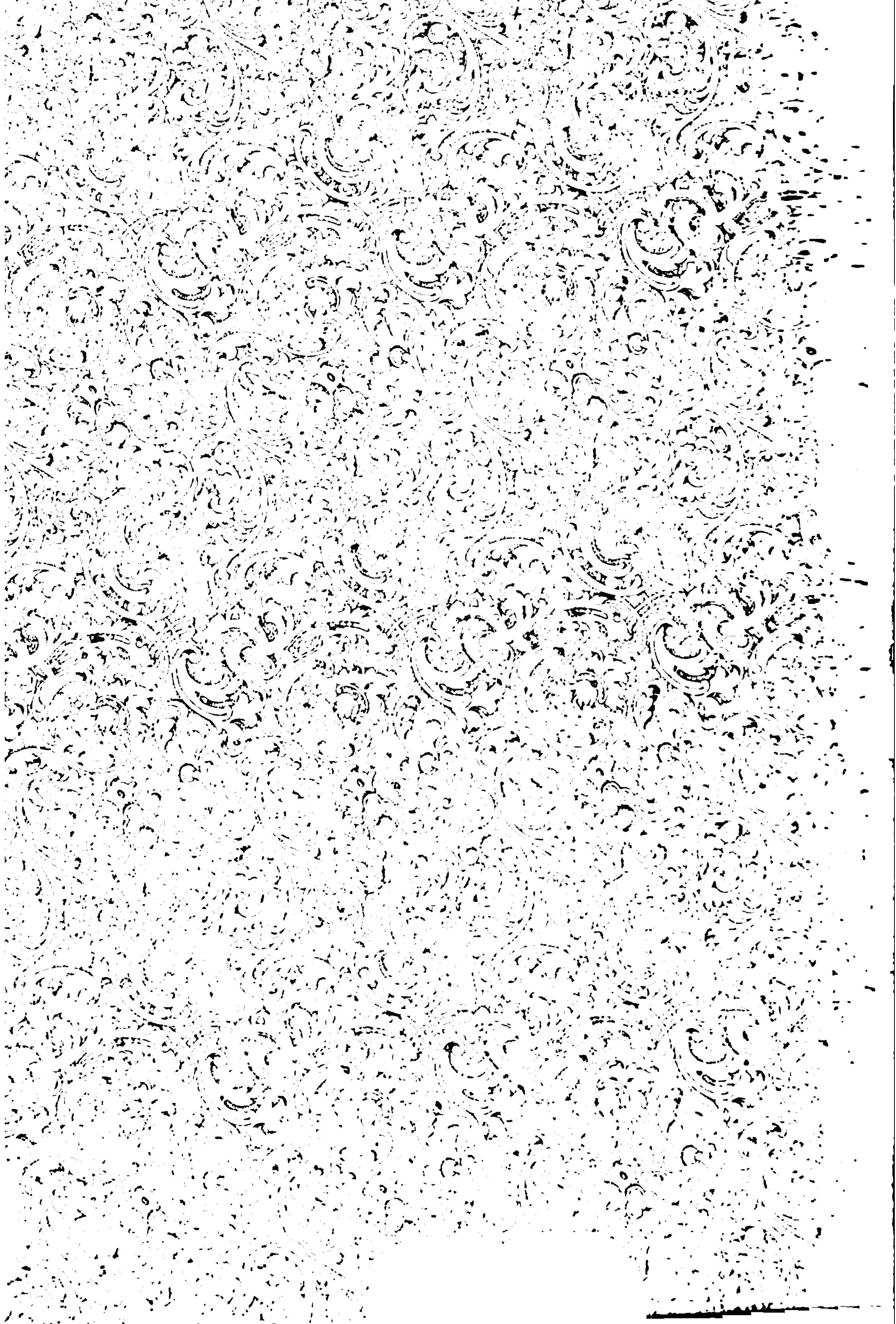

DATE DUE